مهراڻ

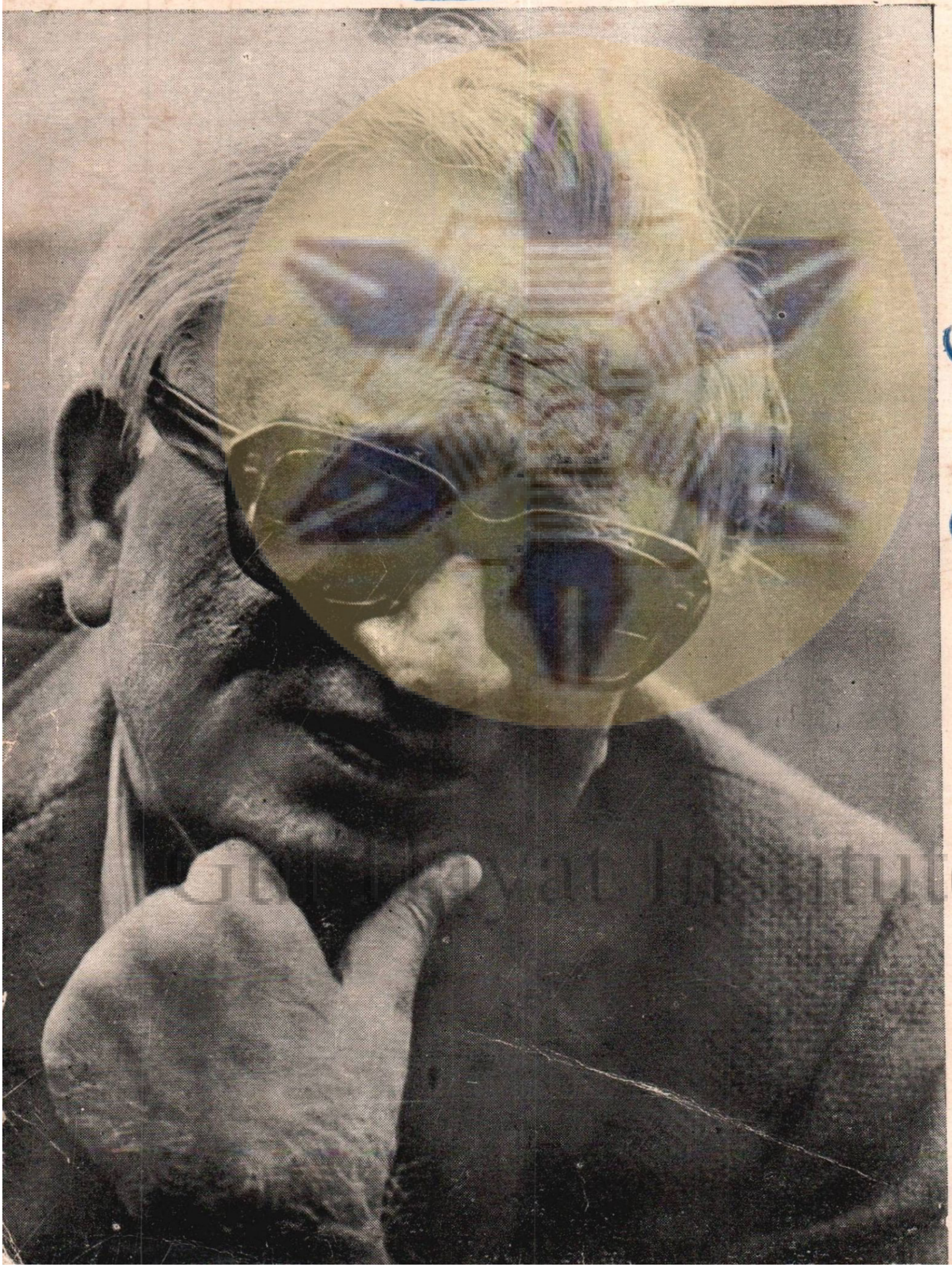

پير حسام الدين راشدي نمبر

١٩٨٣/١ع

Gulhayat Institute

Gul Hayat Institute

تارن ڀريو آسمان

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٢] جنوري، فيبروري، مارچ ١٩٨٣ع [نمبر ١

پير حسام الدين راشدي نمبر

نگران

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

ناشر

غلام رباني آگرو

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

پاڪستان

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم ص
جون حديثون ديني معلومات لاءِ شايع ڪيون وڃن
ٿيون. انهن جو احترام اسان جو فرض آهي،
ان ڪري جن صفحن تي اهي آيتون يا حديثون
هجن، تن کي اسلامي طريقي مطابق، بيحرمتيءَ
کان محفوظ رکيو وڃي.

هي پرچو: ۱۵-۰۰ رپيا
ساليانو چندو: ۴۰-۰۰ رپيا

ملڻ جو هنڌ
سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال
سنڌ يونيورسٽي ڪئمپس، ڄامشورو
جي-پي-او باڪس نمبر 12، حيدرآباد سنڌ

Gul Hayat Institute

فون نمبر:
مهراڻ آفيس ۽ بوڪ اسٽال 23888/6
هيڊ آفيس 71176
پريس 24264

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro, Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Tilak Incline, Hyderabad, Sind.

گذارش

سنڌي ادبي بورڊ، وڏي احترام ۽ ادب سان، سنڌ جي مايہ ناز اهل قلم ۽ پنهنجي مربي ۽ محسن، پير حسام الدين راشدي (مرحوم) جي ياد ۾ ”مهراڻ“ جو هي ”خاص نمبر“ سندن پهرين ورسيءَ جي موقعي تي شايع ڪري رهيو آهي.

پير صاحب جن صديءَ جي تقريباً هڪ چوٿائيءَ جيترو عرصو سنڌي ادبي بورڊ جي پاليسي تشڪيل ڏيندڙ بورڊ آف گورنرس جا ميمبر رهيا. سنہ ١٩٥٤ع ۾ پاڻ پهريون دفعو بورڊ جا ميمبر مقرر ٿيا هئا ۽ وچ ۾ ڪن جزوي وقفن ڪان سواءِ، سنہ ١٩٧٦ع تائين مسلسل بورڊ جا ميمبر رهندا آيا. انهيءَ طويل وابستگي سبب بورڊ جي ڪم تي سندن سوچ جي گهري ڇاپ آهي. هوئنن تہ پاڻ ملڪ جي ٻين بہ متعدد ادارن سان بہ ٿوري يا گهڻي عرصي لاءِ وابستہ رهيا، پر سنڌي ادبي بورڊ سان سندن تعلق خاص الخاص هو. بلڪ حقيقت اها آهي تہ پير صاحب ۽ سنڌي ادبي بورڊ هڪ ئي ڳالهہ هئي. اهو ئي سبب آهي جو ڪن ٿورڙن ڪتابن کي ڇڏي، باقي سندن سمورا ڪتاب بہ بورڊ جا ئي شايع ٿيل آهن. پاڻ ڪجهہ عرصو بورڊ جا ”باضابطي اسڪالر“ بہ مقرر ٿيا هئا ۽ انهيءَ ئي زماني ۾ هن ئي مهراڻ رسالي جا اعزازي ايڊيٽر بہ رهيا هئا. بورڊ جي اڪثر ملازمن سان سندن شخصي قرب جا ناتا هئا. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي (موجوده چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ) جو چوڻ آهي تہ ”مان جڏهن ديوبند مان علم جي تحصيل ڪري گوٺ پهتس، تڏهن پهريون پهريون شخص، جيڪو مون کي مبارڪ ڏيڻ آيو، سو پير صاحب هو. سياري جي مند هئي، اسان ٻئي نوجوان هئاسون ۽ پهراڙي جي دستور موجب، بَنـدِ ٻاري، سچ جي پرسان رات جو دير دير تائين ڪچهري ڪئيسون، اها ڳالهہ اڃا سنهنجيءَ دل تي نقش آهي.“

ساڳيءَ ريت، مسٽر غلام ربانيءَ (بورڊ جي موجوده سيڪريٽري) سان پير صاحب جو قرب هڪ عالم آشڪار ڳالهہ آهي. جيڪڏهن ائين چئجي تہ رباني صاحب سان پير صاحب جو پنهنجي گهر جي ڀاتين وارو سلوڪ هو، تہ ان ۾ ڪو بہ وڌاءُ ڪونهي. رباني صاحب فخر سان چوندو آهي تہ منهنجي ذهني نشو و نما ۾ پير صاحب جو وڏو هٿ آهي.

اهڙيءَ ريت، مون کي بہ ان ڳالهہ تي فخر آهي تہ مون تي بہ پير صاحب جي مهر ۽ محبت واري نگاهہ هئي. ٻين ڪيترن ئي مهربانين کان علاوه منهنجي شاديءَ ۾ خاص طرح پاڻ جيڪا شفقت فرمايائون اها مون کان ڪڏهن بہ وسرڻ جي نہ آهي.

مهراڻ جو هي خاص نمبر محترم غلام رباني ۽ مون، سائين علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن جي دعا سان ترتيب ڏنو آهي. ان جي ڇپائيءَ جو ڪم محترم الله بچائي، مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ پريس ۽ سندس رفيقن وڏي چاهہ سان سرانجام ڏنو آهي. نہ رڳو ان ڪري جو هو بورڊ جا فرض شناس ملازم آهن، پر ان ڪري بہ جو جيئن مٿي عرض ڪيو ويو آهي تہ پير صاحب جا بورڊ جي ملازمن سان براه راست قرب جا ناتا هوندا هئا. پاڻ مسٽر الله بچائي سان محبت ڪندا هئا ۽ کيس سڪ سان "ميان صاحب" ڪوٺيندا هئا.

اسان اهو ڇئي ڪونہ ٿا سگهون تہ اسان پير صاحب جي ياد ۾ هڪ شاهڪار نمبر شايع ڪيو آهي. پر اسان ان کي سٺي کان سٺو بنائڻ جي ڪوشش ضرور ڪئي آهي. عام لکندڙن کي اپيل ڪرڻ کان علاوه، اسان پير صاحب جي خاص دوستن ۽ احبابن کي خط پٽ لکيا ۽ باربار يادگيري ڏياري. انهن مڙني ڪوششن وسيلي جيڪو بہ مواد مليو، اهو سنواري، سينگاري، پڙهندڙن اڳيان پيش ڪري رهيا آهيون. اميد اٿئون تہ ان کي قبوليت جو شرف نصيب ٿيندو ۽ مستقبل جي محققن کي موجوده دؤر جي مشاهيرن ۽ پير صاحب جي شخصيت تي قلم کڻڻ ۾ هي خاص نمبر ڪم ايندو.

اسان محترم حسين شاهہ راشديءَ جا نهايت شڪرگذار آهيون، جنهن هن نمبر جي اشاعت ۾ اسان سان ڀرپور تعاون ڪيو ۽ مرحوم پير صاحب جي ڪاغذن مان گهربل خط ۽ تصويرون عنايت ڪيون.

—— نفيس احمد شيخ

Gul Hayat Institute

فهرست

• ڪي يادگار تصويرون ۽ خط

• **مضمون**

١. حسام الدين مرحوم، حسام الدين ڪيئن بڻيو! ...	پير علي محمد راشدي	١
٢. حسام الدين راشدي — هڪ انسان، هڪ عالم ...	بيگم ممتاز راشدي	٢٢
٣. پير سيد حسام الدين شاهه راشدي ولد سيد محمد حامد شاهه راشدي ...	سيد غلام مرتضيٰ شاهه	٢٧
٤. آهه! حسام الدين ...	رئيس ڪريم بخش نظاماڻي	٣٢
٥. آهه! راشدي ...	ڊاڪٽر سدارنگاڻي "خادم"	٣٩
٦. علم جو عاشق — حسام الدين راشدي ...	جي. الانا	٤٣
٧. سيد حسام الدين راشدي — بحيثيت محقق ۽ مورخ ...	قريشي حامد علي خانائي	٤٦
٨. پير حسام الدين راشدي — هڪ سچاڻ محقق ...	ڊاڪٽر غلام علي الانا	٥٩
٩. صاحبِ فضيلت — حسام الدين راشدي ...	ڊاڪٽر سيد عبدالله	٦٥
١٠. پير حسام الدين راشدي بيت الضياء ڪان الحمرا تائين ...	ڊاڪٽر رياض الاسلام	٦٩
١١. پير حسام الدين — منهنجو قدردان ...	اعجاز الحق قدوسي	٧٨
١٢. بي تعصبي، محبت، صداقت، محنت، لياقت ۽ عظمت جي علامت ...	جميل الدين عالي	٨٢
١٣. سچائيءَ جو سج — حسام الدين راشدي ...	پريشان خٽڪ	٨٥
١٤. منهنجو محسن، منهنجو رهبر — راشدي صاحب ...	ڊاڪٽر نواز علي شوق	٨٨
١٥. پيهي جن پروڙيو ...	رشيد ڀٽي	١٠٢
١٦. منهنجو مهربان، سنڌ جو وڏو محقق ۽ مورخ پير حسام الدين راشدي ...	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	١٠٧
١٧. پياري پير حسام الدين راشديءَ جي ياد ۾ ...	سيد صباح الدين عبدالرحمان	١٢٣
١٨. پير حسام الدين، منهنجو دوست ...	حڪيم محمد سعيد	١٣٨
١٩. اسان جو پير صاحب ...	ڊاڪٽر جميل جالبي	١٤١
٢٠. پير حسام الدين راشدي — اسان جي قديم تهذيب جو نقيب ...	مرزا نظام الدين بيگ	١٤٥
٢١. هالاري هليا ويا ...	الياس عشقي	١٥٠

Gul Hayat Institute

٢٢. اردوءَ جو پير	...	ڊاڪٽر محمد ايوب قادري	١٥٦
٢٣. پير روشن ضمير	...	شان الحق حقي	١٦٤
٢٤. حياتِ حسام، معنيٰ ۽ مقصد	...	ڊاڪٽر محمود الحسن صديقي	١٦٨
٢٥. آقاي راشدي	...	شيرين خان	١٧٣
٢٦. حسام الدين راشدي — منهنجو دوست، منهنجو بزرگ	...	محمد ابراهيم جويو	١٧٥
٢٧. محترم پير حسام الدين شاهه راشديءَ جي ياد ۾	...	غلام مصطفيٰ پيو	١٩٦
٢٨. ڏوٿين کان ڏور	...	خادم شيخ	٢٠٦
٢٩. چند يادگيريون	...	عنايت بلوچ	٢٠٩
٣٠. تاريخ کي نئون رنگ ڏيندڙ — راشدي صاحب	...	ارشد انڊڙ	٢١٤
٣١. موت نه ماريا جي	...	عبدالله ورياهه	٢١٩
٣٢. مون سي ڏٺا ماڻ...	...	خان محمد پنهور	٢٢٢
٣٣. راشدي صاحب جو علمي مان مرتبو، ادبي اثاثو ۽ اسان جون جوابداريون	...	غلام محمد لاکو	٢٢٤
٣٤. اعتراف	...	امر جليل	٢٤٩
٣٥. نم جي ڇانوَ	...	ماهتاب محبوب	٢٥٨
٣٦. پير صاحب جون ڳالهيون، منهنجون يادون	...	مرزا ظفرالحسن	٢٦٢
٣٧. پير حسام الدين شاهه راشدي مرحوم	...	بدرالدين اڇڻ	٢٦٦
٣٨. مرهياتي پير حسام الدين شاهه راشديءَ جو علمي اهاءُ	...	فقير امداد علي سرائي	٢٦٨
٣٩. سُورن لڌو سجهه، پاڙيهڙ پيهي آئيا	...	غلام مصطفيٰ قاسمي	٢٧٧
٤٠. سنڌ جي تاريخ جو محقق — پير حسام الدين راشدي	...	غلام رباني	٢٨٣
٤١. نه وايون وڻجارن جون	...	محمد امين بلوچ	٢٨٩
٤٢. پروانه صفت، بشمع رويت	...	الله بچايو يوسف زئي	٢٩٣
٤٣. منهنجو محسن — راشدي صاحب	...	نفيس احمد شيخ (ناشاد)	٢٩٨

- منظوم خراج عقيدت — احمد خان آصف (٢٦١)، رحيم بخش قمر (٢٦٧)، ۽ ادل سومرو (٢٨٨)
- — سچڻ جا سنيها

  ڪرنل خواجه عبدالرشيد، ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي ”خادم“، سيد محب الله شاهه، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مخدوم محمد زمان ”طالب المولىٰ“، ابو سلمان شاهجهانپوري، محمد ولي الله خان، شريف المجاهد، ظفرحسن.
- — باڀو ڏيڻا (— پير صاحب جو سوانحي خاڪو)

Gul Hayat Institute

نہ سي ۋڙُڻ وڻن ۾، نہ سي ڪاتياريون،
پسئو بازاريون، هينئڙو مون لوڻ ٿئي!

— ڀٽائي رح

نذرانہِ عقيدت

غلام رباني

Gul Hayat Institute

بنام جهاندار جهان آفرين

هن ڌرتيءَ تي اسان جو هي ننڍڙو جهانُ، تارن ڀريي آسمانَ واري وڏي، ويڪري ۽ وسيع جهان َکان جدا ڪونهي ـــ بلڪ ان جو ئي هڪ ننڍڙو حصو، ذرو ۽ پرزو آهي.

اسلامي دنيا جو هاڪارو حڪيم، فلسفي، سائنسدان، مدبر ۽ موسيقار، ابن سينا ڪڏهن ڪڏهن شعر به چوندو هو. پنهنجي هڪ شعر ۾ تارن ڀريي آسمان کي خطاب ڪندي چيو اٿس:

"چمڪندڙ تارن سان جَڙيل نيرا گنبذ، اي آسمان!
خدا جي واسطي مون کي ٻڌاء ته سهي
ته تون پنهنجيءَ مرضيءَ سان هميشه متحرڪ آهين
يا، ڪنهن حڪم هيٺ دائمي گردش ۾ آهين!"

ابن سينا وارو اهو سوال انساني ذهن ۾ ابتدائي آفرينش کان اج ڏينهن تائين ڪيئي سوال اٿاريندو رهيو آهي.

اسان جي جهان ۾، هر روز، هزارين ۽ لکين انسان ڄمن ٿا ۽ مرن ٿا. پر انسان پيدا ڇو ٿو ٿئي ۽ مري ڇو ٿو؟

اهو سوال به روز ازل کان اج ڏينهن تائين انساني ذهن ۾ سوين سوال اٿاريندو رهيو آهي.

جيئن نيري تارن ڀريي آسمان ۾ هڪڙا تارا پنهنجي جمال ۽ جوت سببان ٻين کان وڌيڪ روشن آهن، تيئن هن جهان ۾ به هڪڙا انسان پنهنجي قول ۽ فعل جي سونهن سبب ٻين انسانن کان منفرد ۽ ممتاز آهن.

پير حسام الدين راشدي ويهين صدي سنڌ جي آسمان جو هڪ روشن تارو هو.

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

تارن پریو آسمان

هو سنڌونديءَ جي ساڄي ڪناري سان، ٻهمڻ ناليءَ هڪ ڳوٺڙي ۾، سڪيي سڪابي پيراڻي گهر ۾ پيدا ٿيو.

سندس ڏاڏو، سيد پير شاهه سنڌ جي مثالي بزرگن وانگر وڏيءَ ڏيا وارو ماڻهو هو. چون ٿا ته تر ۾ سندس حشمت ۽ هڪل جي ڌاڪ ويٺل هئي.

سيد پير شاهه سنڌ جي برگزيده شخصيت پير محمد راشد روضي ڌڻيءَ جو اولاد هو، جنهن جي ناليءَ پٺيان هاڻي سڄو خاندان ”راشدي“ سڏجي ٿو.

Gul Hayat Institute

پيرُ سيد پير شاهه

پانئجي ٿو تہ پير حسام الدين راشديءَ جي نند پڻ ۾ ڊاضابطي نموني ۾ تعليم ۽ تربيت ڪانہ ٿي سگهي. پر، هن پنهنجيءَ همت، حوصلي ۽ محنت سان علم جي جستجو ڪئي.

شروعاتي دور ۾ شعر، افسانا ۽ مضمون لکيائين. ڪجهہ وقت اخبار نويسي بہ ڪيائين. رفتي رفتي هو سنڌ جي تاريخ ڏانهن متوجهہ ٿيو. جڏهن زندگيءَ جا پنجاهہ ورهيہ پورا ڪري چڪو هو، تڏهن سنڌ جي تاريخ جو عالم تسليم ٿي چڪو هو.

حياتيءَ جي آخرين حصي ۾، سنڌ جي تاريخ تي پير صاحب جو قول سند جي حيثيت رکندو هو.

سنڌ، پاڪستان، افغانستان ۽ ايران بابت قومي ۽ بين الاقوامي مذاڪرن ۾ سندس نشست صف اول جي عالمن ۾ هوندي هئي. اهڙن ڪن اهم اجلاسن جي ملڪ جي اندر ۽ ملڪ کان ٻاهر صدارت بہ ڪيائين.

ملڪي ۽ غير ملڪي حڪومتن، سندس علمي مرتبي کي تسليم ڪيو ۽ کيس تمغا، علمي اعزاز، انعام ۽ اڪرام ڏنا.

Gul Hayat Institute

سنڌ سيمينار ١٩٧٥ع ۾، آمريڪا جو نمائندو، مسٽر ڏنڪسٽن ويلر پنهنجو مقالو پڙهي رهيو آهي.
اجلاس جي صدارت پير حسام الدين راشديءَ ڪئي ۽ سيڪريٽريءَ جا فرائض ڊاڪٽر اسدالله شاهہ حسينيءَ سرانجام ڏنا.

پير صاحب هوندي نه مشرق ۽ مغرب ۾ سفر ڪيو ۽ نوان نوان ملڪ ڏٺا، پر ايران ڪيس گھڻو وڻيو. ايراني عالمن ۽ تاريخ نويسن سان سندس دوستانه تعلقات قائم ٿيا. خود شهنشاهه سندس معترف ٿيو ۽ ڪيس ايران جو وڏي ۾ وڏو اعزاز "نشان سپاس، درجه اول" ڏنائين.

پير صاحب جو ايراني حڪومت تي ايڏو اثر هو، جو پاڻ جيڪا سفارش ڪندو هو، ان تي ايراني حڪومت فوراً عمل ڪندي هئي.

ڪراچيءَ ۾ "ايراني خانه فرهنگ" ته ڪنهن زماني کان قائم ٿيل هو، پر حيدرآباد وارو مرڪز ايران جي وزير ثقافت آقاي پهل بد، پير صاحب جي خواهش پوري ڪرڻ لاءِ قائم ڪيو.

Gul Hayat Institute

خانه فرهنگ ۾ آقاي پهلبد جي پير صاحب سان گڏ آمد.
حسين شاه، نواب نوراحمد لغاري (مرحوم)، آقاي ڪيوان شڪوهي ۽ آقاي جوان به
تصوير ۾ نمايان آهن.

Gul Hayat Institute

پير حسام الدين راشدي يار ويس، مهمان نواز، مجلسي، محبتي ۽ مٺو ماڻهو هو. ڪاوڙبو هو ته پوءِ ”حسام بي نيام“ جي جهلڪ ڏيندو هو، نه ته هونئن سنڌي محاوري موجب، خالص مکڻ ماکيءَ مان ٺهيل هو. کل ڀوڳ جو ڪوڏيو، سٺي کاڌي ۽ سٺي لباس جو شوقين، وضعدار، بردبار ۽ با اخلاق، ڏکي نظر ۽ ڳڻ ڳوت ڪرڻ وارو دلنواز دوست هو.

پاڻ عالم هو ۽ عالمن جو قدردان هو. سندس گهڻو ٽڻو وقت ڪتبخاني ۾ گذرندو هو. پر سندس سمهڻ جي ڪمري ۾ به ڪتاب ئي ڪتاب هوندا هئا. ڪتابن کان پوءِ ٻئي نمبر تي جنهن ڳالهه جو کيس گهڻي ۾ گهڻو شوق هو، سا هئي فوٽوگرافي. زندگيءَ جي پوين سالن ۾ سنڌي راڳ به وڏي چاهه سان ٻڌندو هو.

انساني فطرت ڪمزورين کان خالي ڪانهي. پير صاحب ڪي به پنهنجا گڻ ۽ اوگڻ هوندا. پر ڪاٿو ڪبو ته پاڻ انسانذات جي انهيءَ گروه ۾ نظر ايندو، جنهن لاءِ ڀلاري ڀٽائيءَ فرمايو آهي:

”ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه، اڇي بوءِ بهار جي.“

Gul Hayat Institute

پير صاحب، عاشق جتوئي ۽ غلام رباني.

Gul Hayat Institute

پير صاحب جي خانگي زندگيءَ ۾ وڏو خلا هو، انڪري زندگيءَ ۾ ڪيس تنهائيءَ جو احساس ستائيندو رهيو. بيحد حساس طبيعت هو، سو سندس آجايل اکڙيون ڪڏهن ڪڏهن ڇلڪي به پونديون هيون. پر ڪيس غم برداشت ڪرڻ جو وڏو حوصلو هو!

اولاد جي نعمت کان محروم هو. وڏي ڀاءُ جي وڏي پُٽَ ۽ وڏيءَ نياڻيءَ کي گود وٺي پاليو هئائين ۽ پنهنجي حقيقي اولاد جون سڀ تمنائون ساڻن ئي وابسته ڪيون هئائين. جيڪي ماڻهو پير صاحب کي ويجهو هئا، تن کي معلوم آهي ته هو حسين شاهه ۽ حسنا بيبيءَ سان ڪيڏو نه پيار ڪندو هو!

هڪ دفعي، ڪنهن دوست سان ڪچهري ڪندي، پنهنجي تنهائيءَ جو ذڪر ڪيائين ۽ نياڻيءَ جي شاديءَ کان پوءِ پنهنجيءَ روزمره جي زندگيءَ ۾ درپيش ايندڙ مسئلن جي شڪايت ڪيائين. هن ڪيس ڪا چڱي صلاح ڏيندي چيو ”هن ريت اوهان پنهنجيءَ نياڻيءَ جي غير موجودگيءَ سببان پيدا ٿيل خلا کي پُرڻ جي ڪوشش ڪريو.“

اهو ٻڌي، هو خاموش ٿي ويو ۽ ڏک ۾ ڪنڌ جهڪائي ڇڏيائين. ڪجهه دير کان پوءِ ٿڌو ساهه ڀري چيائين:

”ڀاءُ، اهي وڻ به ويا، واهيرا به ويا!“

جڏهن ڪنڌ مٿي ڪيائين، تڏهن سندس اکيون ڳوڙهن سان ڀرپور هيون.

پير صاحب پنھنجي والده ۽ نياڻيءَ سان

Gul Hayat Institute

پير صاحب، حياتيءَ جي پوين ڏينهن ۾، سنڌ جي مڃيل، متبرڪ، قداور شخصيت هو. سنڌ جو نوجوان نسل وڏيءَ عقيدت ۽ آڪير سان فقط پيار جا ٻه ٻول ٻڌڻ لاءِ ڏانهس واجهائيندو هو. پر، جڏهن پير صاحب پنهنجن ڌوڙي پراون ۾ عزت ۽ محبت جو ايڏو اعليٰ ۽ ارفع مقام حاصل ڪيو، عين انهيءَ وقت قسمت ڪيس زهر سان ڀريل هڪ پيالو پياريو — هو ڪينسر جي مرض ۾ مبتلا ٿيو!

هاڻ جڏهن حياتيءَ جو ساڻ پڄري آيو اٿس، ته دل غم ۽ گوندر ۾ ويڙهجي ويئي اٿس. ويهه ورهيه اڳ دل جي عارضي سبب جيڪا سگريٽ نوشي ڇڏي هئائين، سا ڊاڪٽرن جي منع جي باوجود وري شروع ڪئي اٿس.

ٻهراڙيءَ ۾ سنجها ويل جڏهن مايون پنهنجن گهرڙن ۾ چلهه ٻاريندڙيون آهن، تڏهن گهر گهر مان نڪرندڙ دونهين جي ڏار، جڻ ته سج لهڻ جو خاموش اعلان هوندي آهي. پير صاحب جي آڱرين ۾ جلندڙ سگريٽ مان نڪرندڙ دونهين جي ڏار به جڻ ڪنهن لهندڙ سج جو اطلاع آهي!

پير صاحب ڪينسر جي علاج لاءِ ماسڪو ۽ لنڊن به ويو. پر حياتيءَ جي گهڙيال ڪي چاٻي فقط هڪ دفعو ايندي آهي.

جڏهن هي جهان ڇڏيائين، تڏهن قومي ۽ بين الاقوامي علمي مرڪزن تي غم جا ڪڪر ڇانئجي ويا. پاڪستان جي صدر، سنڌ جي گورنر، ملڪي مشاهيرن ۽ اديبن سندس علمي خدمتن کي ساراهيو ۽ خراج عقيدت پيش ڪئي. سنڌي ادبي بورڊ هڪ ڏينهن لاءِ پنهنجون آفيسون بند ڪيون.

Gul Hayat Institute

پير صاحب ۽ عبدالله ورياه

پاڪستاني پريس، ٽي- وي- ۽ ريڊيو، بي- بي- سي، وائيس آف امريڪا، آل انڊيا ريڊيو، ايران ريڊيو، اولهه جرمني ريڊيو ۽ ماسڪو ريڊيو سندس ياد ۾ خصوصي پروگرام نشر ڪيا. روسي سفيرُ، غمزده خاندان سان همدرديءَ لاءِ، اسلام آباد کان ڪراچيءَ آيو، جتي بعد ۾ ”فرينڊشپ هائوس“ ۾ تعزيتي جلسو پڻ ٿيو. خيرپور ۾ ٿيل هڪ باوقار جلسي ۾، جسٽس سيد غوث علي شاهه، وزير تعليم ۽ ثقافت سنڌ، مرحوم پير صاحب جي علمي خدمتن جي اعتراف طور، سندس پوٽي، ننڍڙي علي رضا کي، گولڊ ميڊل گلي ۾ پارايو.

Gul Hayat Institute

قومون پنهنجن مشاهيرن سان سجاپنديون آهن. جنهن سنڌ قانع، قليچ ۽ گربخشاڻيءَ جهڙن عالمن ۽ اديبن کي جنم ڏنو، ان سنڌ جي ڪک خالي ڪيئن رهندي!

سنڌ ماضيءَ ۾ به وڏا ماڻهو پيدا ڪيا آهن ۽ مستقبل ۾ به وڏا ماڻهو پيدا ڪندي رهندي.

پير حسام الدين راشدي ايندڙ هر دور ۾ سنڌ جي علم ۽ عظمت جو يادگار رهندو. هو سونهاريءَ سنڌ جو صحيح معنيٰ ۾ عظيم فرزند هو. سنڌ جي نسل در نسل جو مٿس سلام رهندو!

Gul Hayat Institute

پير حسام الدين راشدي

پير صاحب تقريباً مني صدي هڪ ڀرپور زندگي گذاري. سندس شخصي ۽ علمي لاڳاپا تمام گهڻو ڦهليل ۽ چوڌس پکڙيل هئا.

سنڌ ۾، پاڪستان ۾، هندستان ۾، ايران ۾، افغانستان ۾ ۽ يورپ ۽ آمريڪا جي مشرقي علومن وارن مرڪزن ۾، سندس دوستن ۽ مداحن جو وڏو تعداد هو. تاهم، سندس قريبي حلقي جي ڪن مانوس چهرن جي آسانيءَ سان نشاندهي ڪري سگهجي ٿي. انهن ۾ سر فهرست غالباً، ممتاز حسن جو ئي نالو ايندو. پر پير صاحب بيڊ روم ۾ سندس سيرانديءَ کان پنهنجن گهر جي ڀاتين سان گڏ ٽن دوستن جون به تصويرون نظر ايندڙيون هيون. اُهي هئا آغا بدرالدين دراني، ڊاڪٽر شمل ۽ نواب نور احمد خان لغاري.

Gul Hayat Institute

پير صاحب ۽ ممتاز حسن

Gul Hayat Institute

پير صاحب ۽ ڊاڪٽر شمل

١. پير آفتاب جيلاني ٢. پير صاحب ٣. رحيم بخش سومرو ٤. لئبررين ٥. آغا صدرالدين

پیر صاحب ؑ گلشن خاکی

پیر صاحب ؑ مولانا اعجاز الحق قدوسی

ڊاڪٽر شمل، پروفيسر ايرج افشار، پير حسام الدين راشدي،
ڊاڪٽر علي اڪبر جعفري

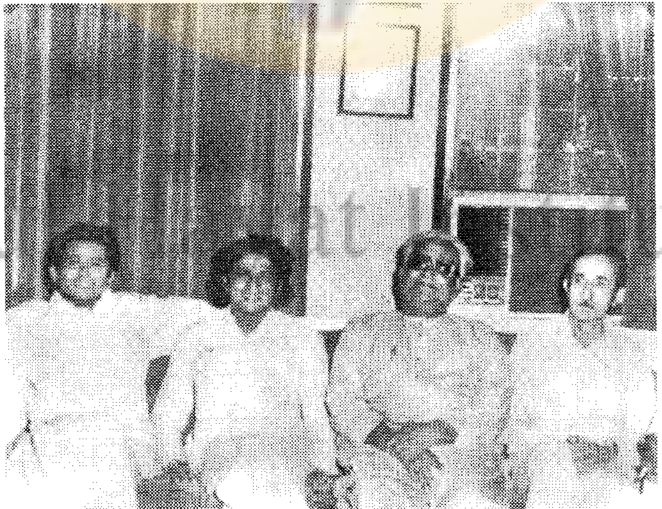

ڊاڪٽر نواز علي شوق، پير صاحب، خان محمد پنهور ۽ نفيس احمد شيخ ناشاد

سنڌ سيمينار ۾ ورتل هڪ گروپ فوٽو

١. غلام رباني ٢. پير صاحب ٣. پيارعلي الانا ٤. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

پنجاب جا ٻه عالم پير صاحب مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي

پير صاحب، عبدالڪريم گدائي، رئيس امروهي، مولانا گرامي، عنايت بلوچ ۽ منظور قريشي

Gul Hayat Institute

ڪراچيءَ ۾ خانهِ اوستاد العجم جي دعوت ۾

غلام رباني، هاشمي (؟) عبدالله چغتائي، غلام مصطفيٰ شاهه، ڊاڪٽر داني
پير صاحب ۽ ڊاڪٽر بلوچ.

Gul Hayat Institute

شاهِ ایران، شاہ بانو ئے پیر صاحب

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

پير صاحب جي ڪڏهن ڪيل تصوير

علامه آءِ. آءِ. قاضي، ايلسا قاضي ۽ پير غلام رباني.

پير صاحب سعديءَ جي مزار تي

Gul Hayat Institute

خيري کن، اي فلان و غنيمت شمار عمر
زان پيشتر که بانگ برآيد؛ فلان نماند

— سعدي

ڪي يادگار خط

Gul Hayat Institute

١. علامه آءِ. آءِ. قاضي
٢. شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽه
٣. جناب جي. ايم. سيد
٤. جناب مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ"
٥. جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
٦. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب
٧. مولوي عبدالڪريم چشتي صاحب
٨. جناب آغا تاج محمد
٩. جناب لطف الله بدوي
١٠. جناب محمد ابراهيم جويو
١١. جناب عبدالڪريم سنديلو
١٢. نذير حسين جلالي جتوئي
١٣. جناب سيد علي انور شاهه راشدي
١٤. جناب غلام رباني آگرو
١٥. مسٽر جيٺامداس دولترام
١٦. جناب ممتاز حسن
١٧. راجا صاحب محمود آباد
١٨. بابائي اردو مولوي عبدالحق
١٩. علامه نياز فتحپوري
٢٠. جناب جوش مليح آبادی
٢١. مولانا غلام رسول مهر
٢٢. جناب فيض احمد فيض
٢٣. جناب حفيظ هوشيارپوری
٢٤. جناب حفيظ جالندري
٢٥. جناب ڊاڪٽر احمد حسن دانی
٢٦. جناب مرزا ظفر الحسن
٢٧. ڊاڪٽر مالڪ رام صاحب (هندستان)
٢٨. آقائي سعيد نفيسي (ايران)
٢٩. آقائي علي اڪبر جعفري (ايران)
٣٠. ڊاڪٽر انيمري شمل (اولهه جرمني)
٣١. پير حسام الدين راشدي جو مانڪو مان
جناب غضنفر مهديءَ ڏانهن لکيل خط

Gul Hayat Institute

حيدرآباد
٣٠ مئي ١٩٦٦

عاليجاه —

سفرنامو مونکي اڄ هٿ ڪري ٿيو —

نوازشنامه لکي ممنون ۽ مشڪور ڪيو — هر ڪنهن ڪندڙ ته

لائق دوست سو — وسارڻ ۽ ياد ڪرڻ ڪانه سولو آهي —

گهڻن قسمن جي گردش تنگ ڪئي آهي ۽ حافظ جي

چوڻ موجب — جيڪي ٿيو سو درگذر آهي تنهنجو آيت آهي —

بهرانش مست که خاطر خود را خوش دارم — سو اميد هميشه

انتظار رفع ٿي ويو هو — معلوم ڪري جو ڪس ٿئي تو ڪين خبر سان هندي

اچڻ وارا آهيو — اميد آ زيارت ٿيندي —

اسان جي سلام ۽ دعا آب ۽ سڀني ٻارن کي

۽ ڏينداه عنايت — زياده

خير انديش

علامه آء- آء- قاضي

بسم الله الرحمن الرحيم

شمس العلماء الدكتور عمر بن محمد داؤد پوته

SHAMSUL ULAMA
DR. U. M. DAUDPOTA
M.A. (Bom). Ph.D. (Cantab.)

Sind Public Service Commn.
Nafeer Barracks -
~~Director's Office~~
Karachi 2-2-1951

أرشده الله

محترمي عزيز جناب سيد پير ميان حسام الدين راشدي

السلام عليكم ورحمة الله وبركاته - عرض ته اوهان مهرباني فرمائي سنڌي
ادبي سوسائٽيءَ جي لائبريريءَ جو وعدو ڪيو هو - ۽ فرمايو هو ته
١٥ جنوريءَ ڌاري استراحت جي رقم ميا ڪري ڏيندا - تنهن لاءِ هي ياد
گيريءَ نامو خدمت ۾ عرض ڪجي ٿو ته هر چند زود تر وعده وفائي
ڪري سرفراز فرمائيندا -

ديبل جي معاملي جو گهڻو پيدا ڪيو آهي - ڊاڪٽر بنا والا ڪ
جاري ڪيو آهي ته سنڌ ۾ تحقيقات جو قدر ڪري ڏيکاريو - ايم عالم نونهال
اڏيون جو شيوه آهي جو اڳين جو ڪم وساري ڇڏين - ديبل جي تشخيص ۾ اڃا ۾
تحقيق طلب آهي - پر ته علم الآثار "ڀنڀور جي ماڳ" کي لڙهي ڪيو
ته پورو جڏهن پوندي ته حقيقت کلي آهي - تيستائين ڊاڪٽر بنا والا ۾ تحقيق ٿيا
دل کي خوش ڪن - ڊاڪٽر بني بخش جو اڃا ۾ پهريون سنڌ ۾ تحقيق پوري
نه ڪئي آهي - جنهن جو بنياد مضمون تاليف ڪيل تاريخ "چچ نامو" آهي -
بهرحال ڪيس سنڌ جو وڏو مؤرخ سنڌ ۾ پيدا آهي - دل ما ڏسڻ جنهن ماڻهن
کي ان شاء الله ته خدمت ۾ اچي اهي باري ۾ "آئين اڪبري" ماڻهو
نه ڏيندو ڪينس - والسلام

اوهان جو نياز مند مخلص

ع. م. داؤد پوٽو

شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو

آءُ جهڙو وڻان آهيان

ٻيون سڀ سگهڙ ساٿ سيئي

جا نيهن ڳنڍيندي ناڻُ

سامون جيئن ڀرنديءَ ماڙي

سريتي سهج ~~[illegible]~~ سلمان

جنهن هي ڪوتر ڳايا ڪيتا

تن هي منهنجي ماءُ

ٻي ٻهڻ آڇيا ٻيب جا

غلام رباني

2. 9. 61

جناب جي- ايم- سيد

NATIONAL ASSEMBLY OF PAKISTAN

ب

محترمي و مکرمي راشدي صاحب

اميد آهي ته بخير و خوبي هوندا. الحمدلله
هيڏانهن خير و عافيت آهي.
آئون ٢٠ اپريل ١٩٦٨ع تي ڪراچي ايندس
ڊاڪٽر عيسيٰ الله وٽ لهندس. اوهان سان
ڪجهه وقت اتي ملي سگهندس
احوال لکندا رهو، اميد ته انتظار ۾ هوندا
مخلص
الراقم
حميد سنڌي

١٢ اپريل ١٩٦٨ع

جناب مخدوم محمد زمان "طالب المولى"

برادر محترم حسام الدين سلمه الله

تسليم - جمعي ڏينهن آءٌ پنهنجي ماڻهن سميت حسام الدين شاهه
معلوم ٿيو اڄ ٿورن ڏينهن ۾ اچ. سڀ کان جلدي شام جو پهچندس. رات
جو ۱۰ بجي تائين انتظار ڪري پوءِ ماني کاڌي سين. اوهان
دستور موجب ڪين آيا!
حالا رات پئي صوفي سڀني تي اڄ انتظار رهيم
تيز بخار آيو. اوهان دستور موجب ڪين آيا. اڄ ڏينهن
رهيم. اوهان جا ماڻهو خبر چار ڪرڻ آيا. بيماري ڪجهه گهٽ ٿي آهي ۽
حالت حرارت ۾ بخار سڀاڻ اوهان لاهور ڪين اُسهيا
اميد ته طبيعت به خير هوندي.
مخدوم صاحب سڀاڻي اچي ٿو. هن ڏينهن ۱۹ تاريخ پوءِ جي
احمد ميان جي ڪل اچي. سعيد جي تقرير جو سوال آ
با العموم معاملا آهن - اوهان سڀاڻي شام جو تيز
پر هت اچڻ ۾ نقصان پوندو اوهان کي لاهور واپس اماڻيندس
واعظ محمد صاحب اوهان جي ڇپائڻ آڻي!
لوڪ ادب جي ڪتاب بابت سنڌين جي ضرورت آهي
منظوم ڪتاب جو ڪم جو موجب اوهان
ڪمال صفتي ڪتاب ۾ ٿورو ڪم - يادگيري لاءِ تاريخ شايع ڪئي

23-1-60

نيازمند نبي بخش

جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

Gul Hayat Institute

وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا.

MONTHLY
AR-RAHIM
Saddar, Hyderabad
(Pakistan)

ماهنامه **الرحيم**
صدر حيدرآباد

31-7-68

محترمي ومحبي سيد راشدي صاحب دامت عناياتكم - السلام عليكم - مزاج گرامي.

گذارش ته ايران ڏانهن روانگي کان اڳ ڪرم ڪري عنايت نامو موڪليو هيو، پر جڏهن ته اوهين جلدي اُسري ويا، ان ڪري جواب عرض نه ڪري سگهيس، دل اڃا گهرندي آهي ته خط يا عريضي لکڻ جي بجاءِ پاڻ خدمت ۾ حاضر ٿي ملاقات ۽ مجلس جو حظ حاصل ڪيان، پر هتي اهڙو ته سرگهيو آهيان جو حيدرآباد مان به نڪرڻ نه ٿو ٿئي. اسان ماڻهن ۾ وري ايمانداريءَ سان ڪم ڪرڻ ۽ حلال جي روزي ڪمائڻ وارو خيال دماغ ۾ وڌيل آهي، ان ڪري ديا لوڙهيون.

شعراء ڪشمير اڃا نظر مان نه گذريو آهي، اوهان کي ڪٿ ڪٿ بار ڪڻا هجن جو جو هڪ جلد مان روانا ڪري اماڻي ته ڏئي ڇپايو اٿو. سچ پچو ته اسان سنڌين جي سستيءَ ۽ ڪاهل هئڻ جا طعنا ٻاهريان ماڻهو ڏيندا آهن، انهن جو عملي طرح اوهان کي جواب ڏئي رهيا آهيو!

اوهان جو بيو خط پڙهڻ بابت پڇيا ڳاڃا جو. بهتو ساڻس نمبا! اها صحيح رقم ڪجهه مضمون جو معاوضو هڪ جو پڙهڻ مندي ته جي مشاهير سنڌ نمبر ۾ مير علي شير قانع جيبو هو، جنهن کي هون اوهان جي فارسي عبارت کان تلخيص ڪري ورتو هو. افسوس آهي جو ڪيترا ماڻهو ته اوهان جي علمي تحقيقن جو قدر ڪن، پر اسان جا ڀنڀا ئي متعصب ۽ رقابت جو شڪار ٿيندا آهن. اها ڏاڍي ڏک جي ڳالهه آهي جو اهڙن ان پورڻ تي نه هجو جنهن کي اوهان پنهنجي علمي تحقيقن ۽ جواهر پارن سان شهرت ۾ آسمان جي افق تي پهچائي ڇڏيو آهي. - والسلام

اوهان جو:

قاسمي غفرله.

مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب

Gul Hayat Institute

Estd 1929 PHONE

THE NEW ERA HIGH SCHOOL

دی نیو ایرا هائی سکول - شکارپور

Head Office:- SHAHI BAGH ROAD. NEHS Branch:- KATCHERY ROAD.

Ref. Shikarpur ١٥- نومبر ١٩٦٠ع

السلام عليكم ورحمة الله وبركاته

پير سائين بادشاهه!

مهنجي [illegible] نامه در بابت [illegible] آهن جي به [illegible] جيڪو [illegible]

او [illegible] ڪيو هو [illegible]

١- [illegible] ٿيندي؟ [illegible] ٿيندي؟ [illegible] ١٩ [illegible]؟

٢- شال [illegible] پهچي

٣- [illegible] خدا [illegible]

٤- سفيد رنگ جي ڪشميري بر جي شال [illegible]

٥- جي [illegible] ڪو معتبر ماڻهو [illegible] ملي ته [illegible]

[illegible] ٢٠- آڪٽوبر [illegible] اڄ ١٥- نومبر [illegible] ١٨ [illegible]

[illegible] ڪو معتبر ماڻهو [illegible]

[illegible] وقت ملي [illegible]

حضرت [illegible] روزن [illegible] خدا [illegible]

مولوي عبدالکريم چشتي صاحب

Gul Hayat Institute

Khan Sahib
Agha Taj Mohamad Khan
B. A., B. T., M. R. S. T. (London)
Registrar,
UNIVERSITY OF SIND

Telephone: { Office : 2230 / Res 2246
HYDERABAD (SIND)
PAKISTAN.

Dated 31/

خانگي

سائين پير صاحب

مخدوم معظم و محترم

السلام عليكم و رحمة الله

ياد دهاني لاءِ عرض آهي ته

[illegible]

[illegible]

ادبي بورڊ جي مجلس

تاج محمد آغا

Gul Hayat Institute

Shikarpur
1.1.69

محترم حميد سڳورا،

سلام مسنون. اُميد اٿم ته اوهان پنهنجي مشغلي ۾ مصروف هوندا.
تنهن جي خلاف، تنهنجا دهل وڄائيندا رهيا. اوهان قريب هئا، اُن جي
يقيناً آواز ناپسند هوندو. بهرحال دهل جو قلع قمع ٿي ويو. اُميد
منهنجو ڪتاب "ڪليات خادم" بورڊ اوهان کي ڏسڻ لاءِ
ڏنو آهي، جنهن جو صاحب ڪيو آهي. اُميد ته نظر کان گذريو هوندو.
مهرباني سان لکندس، ته اوهان پنهنجي گرانقدر راءِ کان واقف فرمائيندا.
اُميد ته اوهان بفضله خوش هوندا. هت سردي ڏاڍي آهي. ڪراچي ۾
ضرور ڪم هوندو. سردي منهنجي لاءِ مضر ٿي پئي. پيري جو اثر ٿي ويو. عمل سهڻو
ڇڏيو آهي.
هي ڳالهه جڏهن جاڙ ڪيتوٽي: چوراهي جو ڳالهه ڏين -

اوهان جو خلوص ڀريو
لطف بدوي

جناب لطف الله بدوي

[illegible]

[illegible]

٣١ - ٣ - ١٩٦٨ء

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

جناب محمد ابراهيم جويو

ڪراچي
٧.١٢.١٩٥٥ع

دام سلامت
قمر الفضلا

السلام عليڪم - عريضو اوهان جو ڪالهه مليو
جو تڪليف ڏني، ڪتاب منظور ڪرائي
ڏنو. منهنجي هر وقت، اوهان صاحب جي
ڪريمانه اخلاقن ۽ حميده اطوارن ۾
اهڙي اميد وارا رهندا آهن. ڪاهه ۾؟
آهين ته ڪڏهن دولت خاني تي آئيس، ته ڪڏهن
ديدار نصيب ٿئي ته ڳالهه ڪجي. محترم جوڻي صاحب
جيڪو ته ضرور آئي ويا. لکي آهين ته ڏاڍو ڪريم
ملهايائين

فقط والسلام
خيرانديش
سنديلو

جناب عبد الكريم سنديلو

سنڌي ادبي سنگت (لاڙڪاڻو)

SINDHI ADABI SANGAT (LARKANA)

آفيس :-
تاج محمد ابڙو (وڪيل)
لاڙڪاڻو
تاريخ ٢٨ ڊسمبر ١٩٥٦ع

هو

بجناب محترم پير حسام الدين شاه صاحب

تسليم – مزاج شريف بخيريت باد – گذارش ته ڪافي عرصي کان ملاقات جي
شرف حاصل ڪونه ٿيو آهي نه وري اوهان جا حالات معلوم ٿي سگهيا آهن
محبتن ڪري ملاقات جي ضرورت ۽ خصوص ڪري صاحب جن جي
پرزور استدعا آهي ته صاحب جن ڪانفرنس ۾ ضرور ...
ٿيندڙ سنڌي اردو ادبي ڪانفرنس ۾ شموليت جو شرف بخشيندا
۽ ڪانفرنس جي ڪاميابي لاءِ صدارت جا فرائض بجا آڻيندا ...
قبول ڪندا – هن سان گڏ مخلص لاڙڪاڻي ۾ حاضر ...
ٿي ٻڌندو زياده حالات عند الملاقات – اميد ته بفضله تعاليٰ هر طرح
خوش و خرم هوندا – زياده خير خدا حافظ فقط

تنهنجو مخلص
نذير حسين جلالي
جتوئي

نذير حسين جلالي جتوئي

Sayed Ali Anwar Rashdi

SHAH ABAD LARKANA.

۷۸۹

Date 28. 4. 1969

درگاه شاه آباد

قبلا سائين !

السلام عليڪم !

جناب عالي ! اوهانجو خط ۴ ڊسمبر جو لکيل مونکي ۵ ڊسمبر تي هٿ آيو هو
۽ اُنجو ورندو مون ۸ ڊسمبر تي روانو ڪيو. اُن وقت کان وٺي ۲۲ اپريل تائين
توهان پنهنجي احوالِ خيريت کان فراموش ڪري ڇڏيو. توهان ازخود خط لکي ياد
فرمائيندا آهيو ته پنهنجي لاءِ عيد ٿيندي آهي. ٻيءَ ته جيڪر اوهانکي هفته هفته خط
ڪانه ڏيان پر فقط انڪري نه پيو ڪريان جو توهان جي مصروفيتون گهڻيون آهن.
تنهنڪري انديشو پيو ڪندو آهيان ته منهنجو خط اوهانجو قيمتي وقت نه ٻيڙائي
قبلا سائين ! اسان جي زندگي جو زمانو جيڪو گذري ويو ۽ اُن وقت ڪيترا پيارا عزيز
هڪ مرڪز تي گڏ هوندا هئاسون يعني مرحوم ومغفور جناب شاه سائين پير حزاعلي شاه وٽ.
۽ اهي مجلسون پيارن عزيزن جي ڪري هڪ چمن وانگر منعقد ٿينديون هيون گويا گلن جو گلدستو
هو. هاڻي اوهان پاڻ اندازو ڪري سگهو ٿا ته اهو مرڪز ٽٽي ويو ۽ نه اهو چمن رهيو جو اجڙي ويو
پيارو مرشد ستينا شاهي حجم ۽ پيارا عزيز دوست خدا جي دربار ۾ حاضر ٿيا.
اهي جمن جاه خوشدل روانا سائين علي گوهر شاه ۽ اوهان جي ذات گرامي آهي ۽ هاڻي ازخود
اندازو ڪريو ته جو ماڻهو انهن محفلن ۾ شامل هجو اهو اڄ پنهنجي غريب خاني ۾ خاموش
زندگي بسر ڪري رهيو آهي. هن پيارن جي زماني ۾ توهان پنهنجي ارشدي يارن جو محبت جو
سٺ اُن جي مٿي تي آهي. جنهنڪري باقي زندگي جا ڏينهن اُن سهاري تي گذري رهيا آهن
سائين هاڻي توهان دلاسيان آهي جو توهين مصروفيت ڪري اوهانکي اڪثر خط وغيره ڏيڻ
خدمت جي جاءِ ڪندو آهيان. سائين علي گوهر شاه پنهنجي وطن ۾ آهي تنهنڪري

Gul Hayat Institute

ڪم خوشي آهي ... جهڙن موجوده سنڌ حالت، اوڪاڻ محروم آهيون
تهڙن موقعي اهو صحيح ڳالهه تحقيق ... ته ڳالهه آهي ... ۾ خط ...
توهان جهڙن سڪرو ڪيو آهي جهڙنلاءِ ... اهڙي نوازش جو شڪريو ... ياد
ڪيو اٿو ... تعالیٰ جي ... عرض آهي توهان منهنجي احوال ...
... البت ... جو ... جو ... شڪريو ...

زياده نياز

نياز مند سيد حسام الدين راشدي

ابن نياز مند
سيد
علي انور راشدي

جناب سيد علي انور شاهه راشدي

Gul Hayat Institute

حيدرآباد
٢٦-٩-١٩٧٨ع

سائين،

اڄ ٽپال ۾ مون خط اوهان جي نالي آيو،
جو خدمت ۾ موڪلي رهيو آهيان.
گذريل ڇنڇر آچر ٽي ايڏانهن اچڻ
جو ارادو هو، پر ملاقات نصيب نه ٿي،
سو اچي نه سگهيس. شايد سج گرهڻ جو
اثر هجي. ياٿئي تو ته پنهنجي قسمت کي
سج گرهڻ جي ڇهڙ آهي. الائي ڪڏهن
آجي ٿيندي!

اکيون آسائتيون آهن، نيٺ نه واهوندا
ورندا ۾ ڪينجهر ڪٽوري ٿيندي!

سڪ سان
رباني

جناب غلام رباني آگرو

Gul Hayat Institute

14 Tughlak Road
New Delhi
26.1.58

پيارا دوست ممتاز،

اوهان جو ٢٠ تاريخ جو محبت نامو مليو. پڙهي گهڻي خوشي ٿي.
جيڪا خبر چار ڏني اٿو ان لاءِ احسان. دل گهرندي هئي
خبرون موڪليو ٿا اٿو. اوهين سڀ سنڌ جي ٻولي ۽ تاريخ لاءِ تمام
ڏاڍو ڪم ۽ گهڻي محنت ۽ اوهان جا احسان ڪري رهيا آهيو. مضمون
گهڻيون واڌايون ۽ مبارڪون.

سنڌي لغت ۽ فوڪلور ۽ مشهور تاريخ جا جلد ڇپائي اهڙو خزانو
تيار ڪيو جنهن مان ڀلا جاتو سنڌ لاءِ مال هٿ ڪري سگهندا
مان اوهان جي دانت ڪاريگري ڏسندس ته ڪڏهن تيار ٿيس
ڪڏهن مان پوري پوري مدد ضرور ڪندس. اوهان کي
سرڪار ڪراچي سنڌ جي مدد ملي آهي ۽ ڏاڍو چڱو آهي. اهو
اوهان جو ڪم ڪامياب ٿئي آهي پر اميد ته جهجهو آهي

اوهان منهنجي تصوير موڪلي آهي. اميد ته اوهان
کي ڪجهه ڏينهن بعد ڏيارڻ موڪليندس
شل اوهان سدا خوش هجو. اوهان جو

محترم ورندو ويچندڙ رهيو

پنهنجي دوست ۽ لکڻهار محمد ابراهيم جويو کي منهنجي

يارن گهڻو ويچو محبو ڪيترو ساڻس ۽ محبت سندس

وٽان سندس لاءِ صبر جار رسندي

اميد ته اهڙا موقعا پيدا ٿيندا يا اُتي. جيڪي

۽ سنڌي ٻولي ۽ ادب ڳالهين ۾ لکڻي ڏيندو رهندو

جو ڪاميابو ٿيندو

سدا خوش رهو

شيدا مُ

جٿرامداس دولترام

مسٽر جٿرامداس دولترام

محبی - السلام۔ آپ کا دوپہر کا خط

گذشتہ شب ملا۔ میرے سیکرٹری [صوفی] کو

کل کی دعوت کے متعلق اطلاع دی جا چکی ہے۔ آپ

لنچ میں تشریف لا رہے ہیں۔ اگر آپ کل

ساڑھے بارہ بجے میرے دفتر میں تشریف

لے آئیں تو ہم اور آپ اکٹھے چلیں

ٹھیک ہے۔ اگر آپ مجھے ٹیلیفون کر

دیجئے گا۔

مخلص

ممتاز حسن

۱۲ اپریل

Gul Hayat Institute

جناب ممتاز حسن

RAJA OF MAHMUDABAD

راجا محمود آباد

۱۳ مارچ سنہ ۶۳

پیر صاحب تسلیم

گویا حج کے بارے میں مختلف کوششیں ہوئیں
لیکن نہ تو دعا میں اثر رہا ہے نہ سفارش
میں - اب ایک مرتبہ آپ کبھی ان کی سفارش
کر رہے ہوں - اور دو بورڈ میں دو جگہیں
خالی ہوئی ہیں - ایک جگہ پر تو ان کا
تعین کرا دیجئے
میں خود آپ کے ہاں یہ سفارش لیکر حاضر
ہوتا لیکن میں چند روز کیلئے لاہور
جا رہا ہوں - والسلام خیر ختام

مخلص

محمد امیر احمد

راجا صاحب محمود آباد

انجمن ترقی اُردو (ہند)

Anjuman-e-Taraqqi-e-Urdu (India)

۱- دریا گنج، دہلی

مورخہ ۲۵ نومبر ۱۱ء

نشان (۸۹۹۶)

مکرم بندہ — تسلیم

آپ کا خط پہنچا۔ میں سفر سے اسی ہفتے واپس آیا ہوں۔

مشکور ہوں کہ آپ کا یہ خیال صحیح ہے کہ اردو کی ابتدا سندھ سے ہوئی

مجھے سندھ کا قدیم دستور؟ ایک کھڑی دستیاب ہوئی ہے جس سے میں

یہ نتیجہ اخذ کرتا ہوں۔ اگر آپ اس بارے میں قلمی نسخہ دینے سے

خاکسار

عبدالحق

بابائے اردو مولوی عبد الحق

Gul Hayat Institute

EDITOR: NIAZ FATEHPURI.

TELEGRAME NIGAR

THE NIGAR

(AN ORGAN OF RATIONALISTS AND FREE THINKERS)

(Established 1922)

NIGAR BUILDING
LUCKNOW.

Ref. No. ....

۵/دسمبر ۵۷ء

مکرمی ۔ تذکرۂ مقالات الشعراء ملا ۔ شکریہ

سندھی ادبی بورڈ جو گرانقدر خدمت علم و ادب کی انجام دے رہا ہے

یہ اسی کی یادگار ہے

مقالات الشعراء کی تدوین و ترتیب میں جناب نے

جس عالمانہ سعی و کاوش سے کام لیا ہے یقیناً تحسین و آفرین کا

مستحق ہے ۔ اور سندھی ادبی بورڈ کی طرف سے ایسے تذکروں

و مطبوعات کی اشاعت دراصل تمام پاکستان کے لئے موجب ناز ہے

خوشی ہے کہ میرے دیار کا شکریہ ۔

مارچ ۵۸ کے نگار میں اس پر

تبصرہ کیا جائے گا ۔

نیاز فتحپوری

علامہ نیاز فتحپوری

بھائی، مرے پیر اس کی دستگیری فرمائیے، اور مصیبت سے بچا لیجیے۔

جوش

٦/٢/٦٥

آج گیا ادھر سواری نہیں آ سکا۔

حضرت جوش مليح آبادي

Ghulam Rasul Mihr.
MUSLIM TOWN · LAHORE

11 · 6 · 56

باسمہ سبحانہ

بھائی!

مولانا صوفی نذیر احمد صاحب کراچی تشریف لا رہے ہیں۔ ایک ایسی ہستی ہیں جن سے آپ کو ضرور ملنا چاہیے۔ یہ دین، سیاست، تصوف اور شعر و ادب کا ایک عجیب و غریب مجموعہ ہیں۔ یقین ہے کہ آپ اطمینان سے ان کے ساتھ مذاکرہ کریں گے تو لطف اندوز ہوں گے۔ میرے متعلق کم و بیش ۲۰، ۲۲ سال سے ان کے تعلقات ہیں۔ اندازاً شاید ۹ سال کے بعد ملاقات ہوئی ہے۔ بھائی اگر کراچی میں ہوں ان سے بھی ضرور ملائیے۔ یقین ہے کہ بعض اہم معاملات کے متعلق یہ نہایت صحیح رائے پیش کریں گے۔ والسلام مخلص دیرینہ

آپ کا

مہر

مولانا غلام رسول مہر

Phone : 36662

HAJI ABDULLAH HAROON ASSOCIATION

Shah Wallіullah Road, Khadda, Karachi-2.

۱۱ اپریل ۷۶

مخدومی پیر و مرشد،

السلام علیکم،

۱۹ تاریخ کا آپ کا دعوت نامہ پہنچا،
شکر گزار ہوں، مجھے افسوس ہے کہ میں ملک سے چار دن کے لئے
کراچی سے غیر حاضر ہوں اس لئے شرکت نہ کر سکوں گا۔ حضور کا قول بجا
ارشاد سے مجھے بھی کئی دنوں سے آپکی تلاش تھی، ۲۷ اپریل کو پانچ بجے
ہارون حاجی عبداللہ ہارون کی یاد میں سالانہ Founder's Day کی
تقریب ہے آپ سے ملتمس ہوں کہ تھوڑا سا وقت نکال کے مرحوم کے بارے
میں مختصر سے ارشادات سے مستفید فرمائیے۔ ہمارا منیجر سہروردی
اس سلسلے میں حاضر خدمت ہو رہا ہے۔ کرم فرمائیں گے۔ جعفرا

جناب پیر حسام الدین راشدی

مخلص فیض احمد فیض

جناب فیض احمد فیض

۲۱- ... اسکیم
...
... روڈ
کراچی
۲۱ اکتوبر ۱۹۶۷ء

محترم سید صاحب

آپ کا خط مورخہ ۱۱ اکتوبر اور کتاب ... ملی

منتظر تھا۔ اور میں اب زیادہ انتظار نہیں کر سکتا

ان یادداشتوں میں میرا ... وقت صرف ہو رہا ہے

جس کی وجہ سے اور ضروری کام بھی رکے ہوئے ہیں

مجھے اپنی کتاب کی ایک اور جلد بھیج کر

مزید ممنون ... فرمائیں ... بھجوا دیں

حفیظ ہوشیارپوری

جناب حفیظ ہوشیارپوری

سٹیلائٹ ٹاؤن 766/E
راولپنڈی 18/12/66

خلاف تقدیر کر رہا ہوں - پورا ایک تنقید کر رہا ہوں
پورا ایک تدبیر کر رہا ہوں - خدا آپ کو صحت دے

محترم پیر حسام الدین راشدی صاحب کی خدمت میں سلام بعد اکرام

میرا نیاز آپ سے دوران ملاقات (انٹرنیشنل [illegible] کے سلسلہ طلباء کانفرنس کراچی) سے ہوا تھا
کہ شاید میں نہ بھولوں - میرا پیر کی کرامت تھی - کہ آپ کے ان دوستوں کی وجہ) اور کچھ زبانی اجمال پر نہ ہیں
متعلق - یعنی [illegible] [illegible] (دیا تھا) کہ نقشہ کی صورت میں مجھ پر بڑی - بعض آفریں
تو مرید میں تھوڑی بہت کرامت آئی اور پیر علی محمد راشدی کی خوشی کی خبریں بھی اس
حال میں جو میں دو کی اور آخر 2 میں سطور لکھ رہا ہوں -

(۱) پہلی بات جو گذارش کرنی ہے - کہ تاریخ اسلام کی ایک جلد چھپے پیچھے
کم از کم فارغ البالی کے اور ال دو ماہ میں آپ مکمل ہو سکے - تو پیر سلسلہ حضور سرور کائنات
کی وفات تک مکمل ہو جاتا - چار جلدات تقریباً ۲ بارہ ہزار اشعار شائع ہو چکی اور پہلی جلد اول
ہے - تو دوسری نہیں بلکہ صفحہ زور [illegible] ہزاروں نہیں سیکڑوں کی تعداد میں عبارات اور یاد کرنا
میں حساب لگا سکا - یا چھپی کرائی - مکمل - کرہ و دقت کر کیا اور کر رہا ہوں - میں ایک بار تھا
وہ جب ان سے [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
آپ جو بخشوائیں تو آپ نے جو صدر مجلس تھا کہ انشاء اللہ ترقی اردو کا بورڈ اس تصنیف
کو مکمل کرنے میں میری مدد دے گا

(۲) دوسری بات بہت اہم ہے - میں نے آغاز نظم کاری کا دور میں بچوں کے رسائل - نونہال
اور ہمدرد نونہال کی ادارت کا تھا - بچوں کے لئے نثر اور نظم اور آپ بیتیاں وغیرہ لکھنے کی
مشق کرتا رہا - بچوں کی اپنی بولی - بچوں کے اپنے ذہن سے سمجھوں گا - [illegible] [illegible]

Gul Hayat Institute

جا سکتا۔

میری مدتوں سے آرزو ہے کہ انگریزی کی ایک مسلسل داستان تاریخی یعنی

High Road of History

کے مقابل [illegible] انگریزوں کی اس تاریخ میں تو ابھی [illegible] [illegible]

[illegible] اور اسلامی [illegible] یا ایسی زبان سے اسلامی تاریخ کے

آغاز سے اس وقت تک کے مسلسل واقعات اور واقعات کی ان تحقیقوں کا حل

[illegible] اور [illegible] حل [illegible] نہیں [illegible] کی صورت میں [illegible]

[illegible] ہے۔

پیر صاحب۔ اسلامیات کی کتب آپ کے اور میرے سامنے ہیں۔ مجھے [illegible] [illegible] کوئی کتاب نہیں ملی۔ البتہ [illegible] ان لوگوں کے جو اسلامیات کو مجھ سے ذہن نشین کرتے ہیں [illegible] اسلامی تاریخ [illegible] بہت [illegible]

زیادہ موجودہ زمانے کی ضروریات کو ملحوظ خاطر رکھنے سے قاصر ہیں

[illegible] یا پیر۔ اگر میری اس جاتی ہوئی دنیا کی فنی وادب سے یہ آخری خدمت بھی لے لی جائے تو بہت بڑا [illegible] میرا حصہ بقدر جثہ تو قبول کرو اصحاب ادب کے [illegible]

اس [illegible] اسلام کے سلسلے میں [illegible] ایک [illegible] کی [illegible]

[illegible] کام کو [illegible] اور [illegible] کو [illegible] اور ایک ادارہ

[illegible] ہوگی۔ میرا [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] رہے۔ آپ اسے [illegible] آپ پیر ہیں۔ [illegible]

آپ کا حفیظ جالندھری

Gul Hayat Institute

حفيظ جالندري

DR. AHMAD HASAN DANI
Professor of Archaeology

Phone: Off: 8287
Res: 8556

0-1, University Campus,
University of Peshawar.
(Pakistan)

30 6. 1970

محترم جناب پیر صاحب

السلام علیکم۔ آپکا نوازش نامہ ملا۔ یہ پڑھکر بڑی خوشی ہوئی کہ سندھ یونیورسٹی بھی شعبۂ آثار قدیمہ کھولنے والی ہے۔ آخر یہ کیوں نہ ہو۔ سندھ میں ہی پاکستان کے سب سے قدیم آثار پائے جاتے ہیں۔ اسکے علاوہ سندھ کی تاریخ کے ورقے ابھی تک بکھرے ہوئے ہیں۔ ان سب کو یکجا کرکے ایک مکمل تاریخ بنانا ہمارا فرض ہے۔ اس کام میں حصہ لینے کو میں بصد شوق تیار ہوں۔ بلکہ میری دلی خواہش ہے کہ سندھ میں بھی یہ شعبہ ترقی کرے۔ میرے خیال میں آپکا مقصد بھی ہے کہ اس تاریخ کو بنانے میں ہم سب ہاتھ بٹائیں۔ اگر آپکو منظور ہو تو میں اسکی مکمل تجویز بنا کر دوں۔ لیکن اسکے لئے کم از کم ایک یا دو ماہ سندھ میں قیام کرنا ضروری ہوگا تاکہ آپ سب سے مل کر تبادلہ خیال کر سکوں۔

اب رہا سوال میرا پشاور یونیورسٹی کو چھوڑنا اور سندھ کی سروس اختیار کرنا۔ اس میں بڑی پیچیدگیاں حائل ہوتی ہیں۔ دو سال پہلے یہ بڑا آسان تھا۔ اس وقت میرا دل یہاں سے اچاٹ تھا۔ جیسا آپکو بھی علم ہے۔ اب حالات بہتر ہیں۔ اللہ تعالیٰ سے یہی دعا ہے کہ اسی طرح چلتا رہے۔ لیکن اسکا مطلب یہ نہیں کہ میں آپ لوگوں کی خدمت نہیں کر سکتا۔

فی الحال اگر آپکے وائس چانسلر پشاور کے وائس چانسلر کو لکھیں تو میں چھ ماہ کے لئے ڈیپوٹیشن پر جا سکتا ہوں۔

اس دوران جائزہ لیکر ایک مکمل رپورٹ پیش کرنے کی
کوشش کرونگا - اس رپورٹ کے مطابق آگے قدم اٹھایا جا
سکتا ہے -

چونکہ میری ایک بچی یہاں میڈیکل کالج میں پڑھ رہی ہے
فیملی مجھے یہیں رکھنا ہو گا - گرمیوں کی چھٹی میں کراچی جانے کا
خیال ہے - اس موضوع پر وہاں مکمل گفتگو ہوگی -

ہم لوگوں نے یہاں ایک Pakistan Research Society قائم کی ہے
آپکی اجازت کے بغیر ہم نے آپکو Executive Body میں شامل
کر لیا ہے - امید ہے آپ انکار نہیں کرینگے - اسکے سکریٹری
خود آپکو تفصیل لکھ کر بھیجینگے -

تابعدار

احمد حسن دانی

Gul Hayat Institute

ڈاکٹر احمد حسن داني صاحب

ادارۂ یادگار غالب

فیض احمد فیض (صدر)
مرزا ظفر الحسن (معتمد عمومی)
بیگم آمنہ مجیبہ ملک (معتمد)
اے ۔ ممابجو (خازن)

اراکین عاملہ
افتخار احمد عدنی ، حمید نسیم
ممتاز حسین ، مسلم ضیائی ،
سبط حسن ، شان الحق حقی ،
شمس عارف ، خواجہ معین الدین

۳۰ نومبر ۱۹۶۸

مکرمی پیر صاحب

سلام مسنون۔

ضروری کام کی وجہ سے حاضر نہ ہو سکا۔ اگر وہ پرچہ مل گیا
جو حسینی [illegible] تصنیف شائع ہوا ہو تو حاصل [illegible]
زحمت۔ بہت شکریہ کا!

مخلص
ظفر [illegible]

جناب پیر حسام الدین راشدی صاحب

جناب مرزا ظفر الحسن

C-326 Defence Colony
New Delhi - 3

مالک رام

۷ نومبر ۱۹۷۸

برادرِ محترم آداب

[illegible] پہنچے، آپ کا گرامی نامہ ملا۔ آپ تصور

میں نہیں کر سکتے کہ اتنی مدت کے بعد آپ کا

سوادِ خط دیکھنے سے کتنی مسرت ہوئی۔ اللہ اللہ

اس قدر دشمنِ اربابِ وفا ہو جانا

[illegible] کتابیں مجھے موصول نہیں ہوئیں۔ خدا معلوم کیا

افتاد پڑی۔

خدا آپ کو ہر حال میں خوش و مسرور رکھے۔ آمین

ثم آمین۔ والسلام و الدعا [illegible]

نیازکیش دیرینہ خاکسار مالک رام

[illegible] طرح میں [illegible] [illegible] معلوم [illegible] [illegible]

ڈاکٹر مالک رام صاحب (هندستان)

PROFESSOR SAID NAFICY

INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES
MUSLIM UNIVERSITY
ALIGARH C. U. INDIA

علیگره ۱۰ اگست ۱۹۵۷

دوست دانشمند گرامی

رقیمهٔ آن دوست گرامی چند روز پیش رسید از مراحم خاص شما همیشه ممنون خواهم بود از راهنمایی

که دربارهٔ دیوان [illegible] مرقوم کرده بودید بسیار متشکر شدم امیدوارم بزودی این کار را بپایان برسانم روز ۱۲ [illegible] به طهران

می‌روم و از آنجا [illegible] با هواپیما رفته در اوایل ماه اکتبر [illegible] می‌گذرانم و امیدوارم در بازگشت [illegible]

در بازگشت می‌خواهم سوالی از [illegible] کنم [illegible] و آن اینست که در مقاله‌ای که در باب [illegible] در شمارهٔ

دوم سال ۵۰ [illegible] نوشته‌اید از صفحهٔ ۱۴۲ این مطلب هست که در وصف این شعر را [illegible] خوانده‌ام

کسی [illegible] که او را بتیغ باز کشی ... مگر که زنده کنی [illegible] باز کشی

این مطلب را سابقا هم نشنیده‌ام [illegible] تمنی دارم [illegible] که در کدام کتاب [illegible]

بسیار ممنون خواهم شد [illegible] برای شرکت در کنگرهٔ [illegible] در ماه دسامبر آینده دعوت کرده‌اند [illegible]

که [illegible] زیارت دوستان [illegible] آن دوست گرامی کامیاب [illegible] خواهشمندم [illegible]

و تنها [illegible] طهران [illegible] احترامات [illegible] تقدیم می‌کنم

سعید نفیسی

[illegible] اگر [illegible] از [illegible] طهران [illegible] سال ۵۵ [illegible]

[illegible] طهران [illegible]

آقائی سعید نفیسي (ایران)

۲ جون

بزرگوار پیر صاحب

السلام علیکم

یہ خط میں عابدہ زین العابدین صاحب کے ہاتھ سونپ رہا ہوں
تاکہ وہ اسے پوسٹ کریں۔ پاکستان اور ترکی سے لوٹنے کے بعد ہمارا سارا وقت
اس نمائش نقاشی جدید کی تیاریوں میں صرف ہوا۔ اس عرصہ میں آر سی ڈی
کا "سیمینار معماری اسلامی" بھی منعقد ہوا اور اسنے بھی کافی سے
زیادہ ہمارا وقت لے لیا۔ بہرحال دن رات کی مصروفیات کے بعد آج زین
العابدین کے جانے کے ساتھ میری ڈیوٹی ختم ہو رہی ہے۔ پیر صاحب بہت
ہی زیادہ تھکا ہوا ہوں۔ مگر نمائش بہت ہی اچھی اور بہت ہی کامیاب
ہوئی ہے۔ اسکا افتتاح شاہبانو فرح نے کیا۔ ججز (Guages) پاکستان
اور ترکی علاوہ فرانس اٹلی اور انگلینڈ سے بھی آئے تھے۔

کتابوں کے بارے میں تو اب آپکی طبیعت سے بات چیت
ہو سکتی ہے۔

آپ صاحبان ایران میں آقای شجاع الدین شفا کے مہمان
ہونگے لہذا ہم آپکے پروگرام میں کوئی دخالت نہیں کر سکتے ہیں۔ ہم
صرف ان وقتوں میں آپکی خدمت میں ہونگے جب آپکا کوئی پروگرام نہ
ہو۔ بہرحال میں اور ڈاکٹر شعاع کی یاد نے چند ایک چیزیں سوچی ہیں۔
آپکی تشریف آوری کا انتظار ہے۔

ڈاکٹر مشہور ... ایک وقت دو نئی کتاب لکھے

Gul Hayat Institute

یہ سمجھتے ہیں اور [illegible] کافی لکھ چکے ہیں۔ ایک کتاب تو تقریباً
تیار ہے

ہم اور بچے سب اچھے ہیں اور مصروف مشاغل ہیں۔ وہ
سب آپ جیسے پیارے افسر (جن کا ایک راج ہے)
جا رہے ہیں۔ البتہ میں ہوٹل کے سامنے والے سنگتروں کے باغ
میں ایک پرائیویٹ گھر میں ایک کمرہ کرائے پر لیا ہے
نوکر چاکر تو اب بھی وہاں ہیں۔ ہم زین العابدین صاحب کے
ساتھ وہاں گئے تھے۔ میں نے فرصت سے فائدہ اٹھا کر معاملہ طے کر دیا
بلکہ چونکہ زین العابدین صاحب کو ادھر جانا ہے
لہذا چند اور چھوٹی سطروں پر ہی اکتفا کرتا ہوں۔ انشاءاللہ
بعد میں تفصیل سے لکھونگا۔ آپ کا خط ڈاک سے حقیقتاً دہ ہوا

والسلام

آقاي علي اكبر جعفري (ايران)

Gul Hayat Institute

30/6/97.

دوست گرامی السلام علیکم

حال شما چه طور است؟ امیدوارم که احوال شریف خوب باشد.

but you must feel very lonely without your dear mother. We often think of you and I hope we'll meet in Iran or Quetta, insha Allah!

Here things are as usual, my work proceeds, but our friend Albert Theile - who sends you love - is not well at all. Please pray for his recovery - he had, besides his very serious illness in Spring - so many terrible nervous shocks that I only hope he'll recover completely.

My house is well, thanks, Hamdan, and we try to enjoy this cold and rainy summer.

Do you think you could get a photograph of the two pages of Fayzi's commentary on the Quran in dotless writing which is in the Karachi Museum? I would like to reproduce it in my book.

All the best to you and your family -

خدا آپ کو سلامت رکھے

آپکی دعاگو

Annemarie

داکتر انیمري شمل

Gul Hayat Institute

ماسکو ۱۶/۹

برادرم غضنفر مہدی!

میں ۲۲ اگست کو ماسکو پہنچ کر ۲۳ کو ہسپتال داخل
ہو گیا ہوں. غدود تو کراچی میں نکلوا لیا تھا لیکن [illegible]
[illegible] کینسر [illegible] ہو گیا ہے [illegible] مکمل تحقیق اور
امتحانات ہو رہے ہیں. [illegible] منگل [illegible] ۲ بجے
شروع ہو [illegible] آپریشن [illegible]
[illegible] کو [illegible] لیکن وہ [illegible]
[illegible] نہیں [illegible]
[illegible] دعا [illegible]
[illegible] دعا کریں [illegible]
کہ یہ دعا کا وقت ہے
اگر زندہ رہے تو اکتوبر کے وسط [illegible]
[illegible] انشاللہ واپس [illegible]
خوش [illegible]

والسلام

صبغت اللہ

پير صاحب جي دوستن ۽ احبابن جي وسيع حلقي ۾ ملتان جو اديب ۽ دانشور مسٽر غضنفر مهدي به شامل هو. پير صاحب هيءُ خط ڏانهس ماسڪو مان انهيءَ وقت لکيو هو، جڏهن پاڻ آپريشن ڪرائڻ لاءِ اسپتال ۾ داخل ٿي چڪا هئا. انهيءَ نسبت ۽ تاريخي اهميت جي لحاظ کان هيءُ خط هت شايع ڪجي ٿو.

پير صاحب جي ڪتاب ”هو ڏوٿي، هو ڏينهن“

تان ورتل اقتباس – صفحو ١٢٦–١٢٨

”... ڪراچيءَ مان ”مهران“ جا پرچا اچي پهتا. ساڻدهه سال ١٩٥٩ع جا. جاتم ته اباڻي پار جو پاڻدي اچي پهتو:

ڪو جو وريو واءُ، اڄ مٺڪ ملير ڏنهن،
جن آيم اباڻاءِ، ساٿهو سوٽاڻن جو!

جاڏي جلدي جو ڪٿي ورق ورايان ته جهڙي ڪيس ۽ ڪلور ٿيا پيا آهن. سورڪو ئي ماتم لڳو پيو آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽي جو داغ ته دل تي انهيءَ وقت پهتو، جڏهن خود منهنجي پنهنجي حياتيءَ جو سفينو لهرن ۾ لوڏن* ۾ هو، تانگهي ۽ تار جو پتو ئي ڪونه ٿي پيو. ڪڏهن واءُ منهنجو ته ڪڏهن اوڪو تي لڳو، ڪڏهن سڙهه چڙهيا ٿي ڪڏهن لٿا ٿي. يقين ڪونه هو ته سير جي سٽن ڪان نڪري ڪشتي ڪناري لڳندي.

هتي آيس (منيلا ١٩- ڊسمبر ١٩٥٨ع) ته خبر پيئي، آغا شمس الدين خان به ساٿ ڇڏيو. ان ڪان پوءِ پيغام پهتو ته ١٢- نومبر ١٩٥٩ع جو [نوازعلي] ”نياز“ به رحلت ڪئي. هاڻي وري ”مهران“ مان معلوم ٿيو ته نون هيتي انهن ٽن جا روئڻا تو روئين، هتي مچو ساڻيهه ئي سڄ تي ويو آهي!

(١) ماستر الهه بچايو سمو ٩- ڊسمبر ١٩٥٨ع تي گذاري ويو آهي.

(٢) خواجا سلطان علي، سنڌي زبان جو خاموش خدمتگار، ٩- جنوري ١٩٥٩ع تي هن دارفانيءَ کي ڇڏي چڪو آهي.

(٣) امام الدين ”ضامن“ ١٢- جنوري ١٩٥٩ع تي رحلت ڪري ويو.

Gul Hayat Institute

---

*١٧- سيپٽمبر ١٩٥٨ع جو اڊائي بجي منجهند جو مون تي دل جو حملو ٿيو، ٽي مهينا بستري داخل هيس. ٢٢- نومبر ١٩٥٨ع تي ڊاڪٽرصاحب دل جي عارضي ۾ فوت ٿيو. مون کان خبر گهڻو لڪائي ويئي، ليڪن ڪڏڪ پنجي ويئي، پوءِ جهڙو حال ٿيو، سو هڪ الله ئو ڄاڻي!

(٤) "عاجز" سنگراڻي ساڻکي مرحوم جو صحبتي، ٢٢-جولاءِ ١٩٥٩ع جو فوت ٿيو.

(٥) سردار بهادر محمد بخش "ڪوجهي" ٢٣-سيپٽمبر ١٩٥٩ع تي هيءُ جهان ڇڏي ڇڪو.

(٦) شيخ عبدالعزيز قناري، سنڌيءَ جو اديب ۽ آزاد سنڌ جي قديم تحريڪ جو رڪن رڪين، جنهن پاڻ سنڌي ... ٢٢-سيپٽمبر ١٩٥٩ع تي رب ڏانهن راهي ٿيو.

(٧) آغا تاج محمد ... سيپٽمبر ١٩٥٩ع سنڌي ٿين نجي ڊاري دوستن کي داغ ڏيئي ويو.

(٨) پير محمد "..." جو ... ٢٢-آڪٽوبر ١٩٥٩ع تي ... ڏينهن اندر ويل هالن مان نڪتو.

(٩) خليفي محمد عمر "اختر" هالائيءَ ٢٢-آڪٽوبر ١٩٥٩ع تي، اربع ڏينهن سفر تي ... ڪيو.

(١٠) منهنجي ... مرحوم مغفور حاجي محمود "خادم" جنهن ڏينهن ٩-جنوري ١٩٦٠ع تي لاڙڪاڻي جي وٽن تي وداع جيون ... ٿيو.

... ڪانگ ڏنيماس، ڪٿابت اربع جي،
پهو ڪشندي پٽ پٽس، جو هتون تنه ڇنياس،
... سيج ... جولي جڪ م.

جيڪو خطرو ۽ ... ... ڪيجي آخر وجي ڪيج وٽين رسيو. ساڻکي ... وجي سائين ...

مٺيان سڀئي ... جي ... جو ... ۽ اسان جي دل جو سرور هئا، سنڌ جو سينگار انهن ساڻ ... اسان جي تهذيب ۽ تمدن جا اهي ... هئا، انهن جي وڃڻ سان سنڌي ادب جي ... سٿون اچي پٽ پيا ... هالي دل ايترو دهلجي ويئي آهي، جو ... لاءِ ... هٿ ... جيئڻ جيو خيرا خدا انهن کي عمردراز ڏئي، انهن کي ... ڪونه اهي، ... انهن کي اوکو واءُ نه لڳي.

... ڪيان ماروئڙا ته مليو م،
... ڏيهن ... اڄ آهڙين تي!

Gul Hayat Institute

مضمون

Gul Hayat Institute

مضمون نگار	صفحو
١. پير علي محمد راشدي	١
٢. بيگم ممتاز راشدي	٢٢
٣. سيد غلام مرتضيٰ شاھ سنائي	٢٧
٤. ڪريم بخش خان نظاماڻي (مرحوم)	٣٢
٥. ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي	٣٩
٦. جي- الانا (ڪراچي)	٤٣
٧. قريشي حامد علي خاناڻي	٤٦
٨. ڊاڪٽر غلام علي الانا	٥٩
٩. ڊاڪٽر سيد عبدالله	٦٥
١٠. ڊاڪٽر رياض الاسلام	٦٩
١١. اعجاز الحق قدوسي	٧٨
١٢. جميل الدين عالي	٨٢
١٣. پريشان خٽڪ	٨٥
١٤. ڊاڪٽر نوازعلي شوق	٨٨
١٥. رشيد ڀٽي	١٠٢
١٦. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	١٠٧
١٧. سيد صباح الدين عبدالرحمان	١٢٣
١٨. حڪيم محمد سعيد	١٣٨
١٩. ڊاڪٽر جميل جالبي	١٤١
٢٠. مرزا نظام الدين بيگ	١٤٥
٢١. الياس عشقي	١٥٠
٢٢. ڊاڪٽر محمد ايوب قادري	١٥٦
٢٣. شان الحق حقي	١٦٤
٢٤. ڊاڪٽر محمود الحسن صديقي	١٦٨
٢٥. مسز شيرين خان	١٧٣
٢٦. محمد ابراهيم جويو	١٧٥
٢٧. غلام مصطفيٰ ڀيو	١٩٠
٢٨. خادم شيخ	٢٠٣
٢٩. عنايت بلوچ	٢٠٩
٣٠. ارشد انيز	٢١٤
٣١. عبدالله ورياهه	٢١٩
٣٢. خان محمد پنهور	٢٢٢
٣٣. غلام محمد لاکو	٢٢٤
٣٤. امر جليل	٢٤٩
٣٥. ماهتاب محبوب	٢٥٨
٣٦. مرزا ظفرالحسن	٢٦٢
٣٧. بدرالدين اڄڻ	٢٦٣
٣٨. فقير امداد علي سرائي	٢٦٨
٣٩. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي	٢٧٧
٤٠. غلام رباني	٢٨٣
٤١. محمد امين بلوچ	٢٨٩
٤٢. الله بچايو يوسف زئي	٢٩٣
٤٣. نفيس احمد شيخ ناشاد	٢٩٣

Gul Hayat Institute

پير علي محمد راشدي

حسام الدين مرحوم، حسام الدين ڪيئن بڻيو؟

”ما و مجنون هم سبق بوديم در ديوانِ عشق“

ڏينهن جو وقت هو ۽ گرميءَ جي مند. اسين ولائتي ميندين جي بوتي سان لڏ ”ڪوٽ“ جي پٽ جي ساپي ۾ ويٺا هئاسون — ڏاڏا مرحوم، آءٌ ۽ شيخ غلام محمد غلام علي مرحوم، جنهن کي گهوٽاٽا پيار وچان ”غلام محمد شيدي“ چوندا هئا (سندس ڪاري رنگ ۽ گهنڊيدار وارن جي ڪري).

اهو غلام محمد مرحوم، خانبهادر غلام علي نانا مرحوم جو وڏو پاٽ ۽ جسٽس فيروز نانا مرحوم جو چاچو هو. عجب ڪردار جو انسان هو. ڪنهن مردم شناس معاشري ۾ هجي ها ته هن وقت تائين سندس زندگيءَ بابت، سندس فلسفي ۽ ڪمالات تي ڪتاب سوين ڪتاب لکجي چڪا هجن ها. وڪالت سندس ڌنڌو هو ۽ پنهنجي وقت جو تمام وڏو وڪيل هو. علم جو اونهو سمنڊ، سياست ۾ انگريزن جو ڪٽر دشمن ۽ طبيعت جو قلندر. ڏاڏا مرحوم جو ويجهو يار ۽ ڏک سک جو ساٿي هو.

سندس عجب جهڙيون ڳالهيون هرهنڌ پيون ڳائبيون هيون. انگريز حڪومت وڪيلن تي پابندي هنئي ته ڪوٽ پتلون پائي پوءِ ڪورٽ ۾ حاضر ٿين. شيخ صاحب ڪوٽ پتلون ۽ ٽاءِ سان گڏ مٿي تي وڏو پڳڙ رکي ۽ پيرن ۾ گهيتلا پائي ڪورٽ ۾ وڃڻ لڳو. ڪيس اهڙيءَ حالت ۾ ڏسي انگريز جج ڪاوڙبا ته ضرور هئا، پر ڪجهه نه سگهندا هئا. شيخ صاحب ’رول‘ جي حدن اندر رهندو هو، البت مٿو ۽ پير ’رول‘ جي چوٽ کان ٻاهر رکندو هو. هر سياسي ڪيس ۾ بنا ڪنهن لوڀ لالچ ۽ فيءَ وٺڻ جي مفت، حڪومت جي خلاف، ڏوهاريءَ جي پاران پيش ٿيندو هو. سنڌ ۾ ڪٿي به ڪو اهڙو ڪيس ٿيو (خاص ڪري ڪانگريس ۽ خلافت تحريڪن جي زماني ۾) هيءُ صاحب پاڻمرادو پنهنجي خرچ تي اتي پهچي ويندو ۽ ڏوهاريءَ جي پاران ايڏي ته زوردار وڪالت ڪندو هو جو انگريز جج، انگريز حڪومت جي وڏي ۾ وڏي دشمن سان به انصاف ڪرڻ تي مجبور ٿي ويندا هئا. جيتري قدر مون کي ياد آهي ته هت ڪنهن به سياسي ڪيس ۾ ڪڏهن به ڪنهن کي سزا نه ملي. اهو سڀ شيخ صاحب جي محنت ۽ قانوندانيءَ

Gul Hayat Institute

جو ڪرشمو هو. ساڳئي وقت اهو به چوڻو پوندو ته انگريزي دؤر جا جج بي ضمير ۽ نيچ نه هئا، جو پنهنجي نوڪري بچائڻ جي لاءِ ڪني ۾ ڪنو ڪم ڪرڻ لاءِ سندرو ٻڌي بيهن. سنڌ جي وڪيلن جو به اهو سونهري دؤر هو. انگريزن جي انصاف پسنديءَ ۽ قانون جي بالادستيءَ، وڪالت جي ڌنڌي کي وڏي شان ۽ مان وارو بنائي ڇڏيو هو. شيخ صاحب اتر سنڌ جي وڪيلن جو ميڙيل سردار سمجهيو ويندو هو.

سندس ڪي حرڪتون ته اچرج ۾ وجهڻ جهڙيون هونديون هيون: مثال طور ڪيس پنهنجي ڪنهن به اصيل جي شڪل ياد نه رهندي هئي. هر پيري پڇندو هو، "ڪير آهين؟ ڇو آيو آهين؟ في ڏني اٿئي يا نه؟" هرهڪ جواب ڏيندو هو ته في ته ڪڏهوڪو ڏئي ويو آهيان، جيتوڻيڪ ڪي اصيل ڪوڙ به ڳالهائيندا هئا. شيخ صاحب ته حساب ڪتاب ڪان وٺئون ويندو هو ۽ پيو ته ڪيس انهن ڳالهين جي پرواهه به ڪين هوندي هئي، تنهنڪري وڏيڪ جهنجهٽ ۾ پوڻ جي بدران هڪدم ڪورٽ ۾ وڃي پيش ٿيندو هو ۽ ڪيس کٽي ايندو هو. وري اصيل به اهڙا جو ڳوٺ واپس وڃڻ جو ڀاڙو پيتو به شيخ صاحب کان وٺي ويندا هئا. چي: سائين غريب ماڻهو آهيان، دعائون ڪندوسانءِ. وڪالت کي شيخ صاحب عبادت ڪري سمجهندو هو. پئسي جو لوڀ لالچ اصل ڪونه هوندو هوس. جڏهن وفات ڪيائين ته گهر مان پائي به ڪونه نڪتس. ڪتاب وڪڻي ڪفن دفن جو بندوبست ڪيو ويو. باقي نالو سو وڏو ڇڏي ويو. هر شخص هن جي مغفرت جي دعا ٿي ڪئي. سون ته ڪيترن ماڻهن کي سندس گهر جي اڳيان روئندي ڏٺو. شيخ صاحب کي مخفي علمن جو به ماهر سمجهيو ويندو هو. علم نجوم جو ته ميڙيل استاد هو. عقل چرخ ڪنڊڙا ڳڻتيون ڪندو رهندو هو. يارن جو يار، دوستن جو دوست، هڪ بيمثال انسان.

●

حسام الدين جي ولادت ڏاڍي ڏکي ٿي. ٽن ڏينهن تائين اسان جي والده مرحومه ويم جي تڪليف ۾ مبتلا رهي. ڊپ ٿي پيو هو ته ٻار مري ويو هوندو يا مري ويندو. پلا ڳوٺ ۾ ڪواليفائيڊ نرس يا ڊاڪٽر ڪٿان آيو. عورتن کي اسپتال ۾ وٺي وڃڻ بابت ته ڪير سوچي به نه ٿي سگهيو. هوئڻ به انهن ڏينهن ۾ سکر توڙي لاڙڪاڻي ضلعن ۾ هڪ به ايم بي بي ايس ڊاڪٽر ڪونه هو.

اهڙي پريشانيءَ جي حالت ۾ اسان جي ڏاڏي پنهنجي دوست شيخ غلام محمد کي لاڙڪاڻي مان گهرايو، تنهنڪري انهيءَ مونجهاري ۾ هو به موجود هو. هن صبح جو ئي حساب ڪري ٻڌايو هو ته اڄ شام ٿيڻ کان اڳواٽ ئي ٻار پيدا ٿيندو، جيڪو زنده هوندو، وڏي ڄمار ٿيندس، خوش نصيب هوندو، وڏو نالو ڪيندو.

ٽيپهري تائين گهران خبر آئي ته ٻار ڄائو آهي، زنده آهي، پر اڪيون نه هجڻ جي برابر اٿس.

رسم مطابق ڀار کي وهنجاري سهنجاري دائي ٻاهر ڏاڏا مرحوم وٽ کڻي آئي. شيخ صاحب به ويٺو هو. ٻار جون اکيون بند هيون ۽ انهن مان پونءِ پئي وهي. اهو ڏسي ڏاڏا کي ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ ٻار کي شيخ صاحب جي هنج ۾ ڏيندي چوڻ لڳو:

”غلام محمد، ڪڻ هن کي. ڪوڙا نجومي، تو ته چيو ٿي ته هيءُ ڏاڍو خوش نصيب ٻار ٿيندو ۽ وڏو نالو ڪيندو، پر هن کي ته اکيون ئي ڪونهن. نالو ڏوڙ ڪيندو.“

شيخ صاحب ٻار کي هنج ۾ کڻي کلڻ لڳو ۽ ڏاڏا کي چوڻ لڳو:

”سائين پير شاهه، اوهان ڳڻتي نه ڪريو. منهنجو حساب سچو آهي. هن جون اکيون به ٿينديون ۽ اهڙيون اکيون ٿيندس جو دنيا ڏسي اچرج ۾ پئجي ويندي.“

ڏاڏا پنهنجي وڏي ڀاءُ مرحوم حسام الدين شاهه جو نالو ان ٻار تي رکيو. هن جي اکين جو ڀاڻ علاج ڪيو (هو هڪ حاذق حڪيم به هو). جلدئي ٻار جون اکيون ٺيڪ ٿي ويون.

●

آءٌ حسام الدين کان ڇهه سال وڏو هوس. اڃا ٽن ورهين جو هوس ته ڏاڏا مرحوم مون کي پنهنجي دواخاني جي منتظم ۽ ڳوٺ جي ملان وٽ موڪلي ڏنو ۽ هن کي چوائي موڪليو ته مون کي پهرين ڏينهن کان جامي جي يوسف زليخا پڙهائڻ شروع ڪري.

سنڌي زبان اسان جي مادري زبان هئي، اسڪول ۾ ان جي سکڻ کي اجايو سمجهيو ويو. انگريزي جي تعليم انڪري ضروري نه هئي جو انگريز جي نوڪري ڪرڻ جو ڪو سوال ئي ڪونه هو، تنهنڪري سڄو زور پارسيءَ تي ڏيٺو هو. منهنجي تعليم:

الهي غنچهٔ اميد بڪشا   گلي از روضهٔ جاويد بنما

سان شروع ٿي ۽ جيڪا ٿوري عرصي تائين لوڏن ۾ هئي. لوڏن جو سبب هيءُ هو ته اسان جو استاد ملان منل مرحوم منهنجي پڙهڻ تي پوريءَ طرح ڌيان نه ٿي ڏئي سگهيو. سنڌس ۾ ڙالون هيون حليمان ۽ ڪريمان. بدقسمتيءَ سان نه حليمان ۾ حلم هو ۽ نه ڪريمان ۾ ڪرم. ٻئي هر روز هڪٻئي جا چنڊا پٽينديون هيون، جنهنڪري ملان جو گهر اڄڪلهه جي دنيا جي سپر پاورز جي دنيا ٿي پيو هو. البت منجهن ايتري شرافت سا ضرور هئي ته ٻئي هڪٻئي سان وڙهنديون هيون، پر غريبن کي پاڻ ۾ ويڙهائي پري کان رونشي ڏسڻ جي منجهن عادت نه هئي. سندن ويڙهه جو وقت اهوئي هوندو هو جڏهن اسان جي تعليم شروع ٿيندي هئي. هيڏانهن اسان جو سبق شروع ٿيو، هوڏانهن هنن ۾ جنگ شروع ٿي ويندي هئي. جنگ هلندي ٿانون جا ٺڪا ۽ هيسيل ٻارن جون ريهون ۽ رڙيون، ملان صاحب کي آرام سان ويهڻ ئي ڪونه ڏينديون هيون. لاچار مڪتب سان اٿي گهر ويندو هو ۽ جيستائين

اهي ويڙهاڪ مايون رڏ پچاءَ جي ڪم سان نه لڳنديون هيون، تيستائين اندرئي هوندو هو. هيڏانهن اسين ٻه ـ ٽي شاگرد ٿورو وقت هڪ ٻئي جو مُنهن تڪڻ کان پوءِ آتي گهر ويندا هئاسون. اهو تفصيل ان ڪري ٻه ڏيان ٿو ته اڳتي هلي حسام الدين کي ٻه پڙهڻ جي لاءِ اهڙن ئي گهٽن گهيڙن سان لنگهڻو پيو هو.

●

ملان منل الله کي پرتو ته اسان جي تعليم جي لاءِ هڪ پيو مولوي صاحب مقرر ٿيو. حسام الدين به ٽن ـ چئن ورهين جو ٿيو ته مون سان گڏ اتي ئي پڙهڻ وينو. اهو نئون مولوي صاحب مرحوم — جورِ استاد بهه ز مهر پدر (آستاد جي سختي پيءُ جي پيار کان بهتر ٿئي) جي فلسفي جو ٿورو حد کان وڌيڪ قائل هو. گهڻو ڪري شاگردن کي ماريندو رهندو هو. شاگرد ڪائونس ايترو ته ڪنبندا هئا جو سندس اڳيان ايندي ئي سبق وسري ويندو هون.

بدقسمتي چئبي جو جلد ئي هن جو ٽڪر حسام الدين سان ٿي پيو. هن حسام الدين کي هلڪي چماٽ هڻي ڪيڏي. حسام الدين جهٽ ڏئي سندس ڏاڙهيءَ سان گستاخي ڪئي، جنهن جي ڪري سونهاريءَ جا ڪي وارَ به شهيد ٿي پيا. اهو هڪ تمام وڏو ايڪسيڊنٽ هو. پاڻ سان همدردي ڪرڻ لاءِ آءٌ به ڪتاب ڦيتا ڪري ٽؤنري (جنهن تي اسين ويهندا هئاسون) پنهنجي مٿان وجهي ليٽي پيس ۽ اندران ئي اندران مولانا جي لاءِ ڪي گُتا لفظ ڪيندو رهيس. نيٺ معاملو ڏاڏا جي اڳيان پيش ٿيو. اسان کي گهرايو ويو. مولوي صاحب دانهن ڏني، مون وري حسام الدين جو پاسو ورتو. فيصلو ته:

"ٻئي پار ذهين آهن، مٿن سختي ڪئي ويئي ته ڪجهه به نه پڙهندا. تنهنڪري سندن نالوئي نه ونجي. پاڻ پڙهڻ گهرن ته ڀلي، نه پڙهن ته خير — جيڪا سندن تقدير."

انهيءَ فيصلي ٿيڻ کان پوءِ مولوي صاحب جو ڍنگ ئي ٻيو ٿي ويو. ڏندي کي پاسيرو رکي ميٺ محبت سان ڪم وٺڻ لڳو. حسام الدين جي دل رکڻ خاطر سندس تعريف ۾ هڪ نظم به لکيائين. هڪ مصرع اجا تائين ياد اٿم:

گرامي دُر دينل شاه باشد

"ڏنل شاه" حسام الدين جو پيار جو نالو هو.

هوڏانهن خود مولوي صاحب جي هانوَ تي چنبي وجهڻ لاءِ اسان جي والده پنهنجي پانهيءَ کي موڪلي اسان جي پاران معافي گهري ۽ ڪي سوکڙيون به موڪليون. ان کان پوءِ ڳالهه آئي وئي ٿي وئي.

هاڻي اسين ٻئي ڏيان سان پڙهڻ لڳاسون. پر الله سائينءَ کي اهو منظورئي ڪونه هو ته اسين مولوي صاحب کان ڪو وڌيڪ فيض پرايون. مولوي صاحب جا ٻه اٺپڙهيل پٽ هئا،

جن گهر ۾ سندس غير حاضريءَ جو وجهه وٺي ڪي اهڙا آبتا ڪم ڪيا جو پوليس سندن ڪَڍ لڳي. ڏينهون ڏينهن معاملو وڌندو ويو ۽ لاچار مولوي صاحب کي وڃي ڳوٺ ۾ رهڻو پيو ۽ اسان وٽان استعفا ڏئي ويو.

هاڻي هن جي جاءِ تي ٿورڙن ڏينهن کانپوءِ مولوي صاحب آندو ويو ۽ پوءِ هڪ انگريزي خواندو استاد، جيڪو ٽونڪ رياست جو رهاڪو هو. پر ٻنهين جا پير نه کُتا. مولوي صاحب ٿر جي ويرانين جو رهندڙ هو، سندس دل آتر سنڌ جي آبادين ۾ نه لڳي. آستاد انهيءَ ڪري واپس هليو ويو جو حاجت پوري ڪرڻ لاءِ ڪو پاخانو ڪونه هو ۽ کيس ڪَرو ڪٺي جهنگ ۾ وڃڻو پوندو هو، جتي گدڙ رهندا هئا.

منهنجيءَ تعليم جو اهو دؤر ته اتي ئي پورو ٿي ويو، البت حسام الدين َجي لاءِ هڪ ٻيو آستاد مقرر ڪيو ويو، نالو هوس مولوي محمد الياس. آواز جو ڏاڍو سُٺو ۽ سهڻو جوان هو. پر هو به اسان وٽ گهڻا ڏينهن رهي نه سگهيو. سبب هيءُ ٿيو ته اسان جي ڏاڏي وٽ ڀڳت سنگهه نالي هڪ پنجابي سک رهندو هو، جيڪو ڏاڏا جي لاءِ فرنيچر ٺاهيندو رهندو هو. فنڪار ڪاريگر هو. سندس ٺاهيل سامان جي مقابلي ۾ يورپ جون ٺهيل شيون تڇ هونديون هيون. ورهين جا ورهيه اسان وٽ رهيو پيو هو. پيريءَ ۾ پنجاب وڃي آتان هڪ نوجوان ڇوڪري پرڻجي آيو ۽ مسجد جي ويجهو هڪ ڪوارٽر ۾ رهڻ لڳو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ کيس شڪ ٿيو ته مولوي صاحب جي ٻانگن سندس نوجوان زال جي ذهن تي اثر وجهڻ شروع ڪيو آهي، تنهنڪري هن مولوي صاحب کي قتل ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو. سک هو ۽ اها ڳالهه سندس سوچ سمجهه کان پري نه هئي. لاچار مولوي صاحب کي واپس سندس ڳوٺ اماڻيو ويو.

•

انهن حادثن جي ڪري منهنجي تعليم ته ڪڏهوڪي پوري ٿي ويئي هئي، هاڻي حسام الدين جي به ختم ٿي ويئي. اسڪول، ڪاليج يا مدرسي ۾ وڃڻ جو ته سوال ئي ڪونه هو، پر ان بي قاعدي ۽ غير رسمي تعليم جو سلسلو به ٽُٽي پيو. البت اسان جي والده مرحومه جي زور ڀرڻ تي حسام الدين ۽ آءٌ وري ريلوي اسٽيشن جي بابوءَ کان ٿوري "گٽ مٽ" سکڻ جي ڪوشش ڪندا رهياسون. اها ريلوي اسٽيشن اسان جي ڳوٺ کان ڏيڍ به ميل پري هئي. اسان جي سواريءَ لاءِ بجلي نالي هڪ ننڍي گهوڙي خريد ڪئي ويئي، جنهن تي چڙهي اسين اسٽيشن وڃڻ لڳاسون. اڳيان آءٌ ۽ منهنجي پٺيان حسام الدين، جيئن اڄڪلهه اسڪوٽر تي سواريون ويهنديون آهن. اها گهوڙي فقط به ڳالهيون ڄاڻندي هئي- سنهن ۾ لغام پوڻ کان پوءِ پنهنجي مرضيءَ ۽ پنهنجيءَ رفتار سان پڄڻ يا وري پڄندي پڄندي ساوڪ کي ڏسي اوچتو ويهي رهڻ (۽ اسان جو سنديس پُٺيءَ تان زمين تي ڪِرڻ). ڪچي رستي تي هر روز سنيءَ ۾ پيوت ٽيڻ

ته ڪا ڳالهه نه هئي، پر ڊپ لڳو ته متان ڪنهن پڪي رستي تي ٽري پنهنجا هڏ ڳڏ نه ڀڃائي ويهون. ان اسڪيم جي ناڪاميءَ جو پيو سبب هيءُ هو ته انهيءَ بابو صاحب جي علمي ڄاڻ تمام ننيڙي هئي، جنهنڪري ٿورن ئي ڏينهن ۾ انگريزي لفظن جو اسٽاڪ ختم ٿي ويو هو. تنهنڪري فيصلو ٿيو ته علم جي ڳولا ۾ ٻاهر نڪرڻ بند. ٿي سگهي ته گهر ۾ ئي ويهي ٿورو پڙهجي نه ته الله بس باقي هوس.

●

حسام الدين مرحوم ۽ منهنجي وڏيڪ تعليم جو آسرو نه رهيو ته ٿوري وقت لاءِ اسان جون راهون جدا ٿي ويون. حسام الدين راند روند ۾ لڳي ويو ۽ ڏاڏا مرحوم مون کي پاڻ وٽ رهائي منهنجي تربيت شروع ڪئي. پاڻ جيڏانهن به ويندو هو، جنهن سان به ملندو هو، مون کي پاڻ سان وٺي ويندو هو. بمبئي، پونو، راجپوتانه ۽ دهلي ڏسڻ جا موقعا ملندا رهيا. ان زماني جي وڏن وڏن ساٿهن سان ملاقاتون به ٿينديون رهيون. انهن ۾ هندستان جا مشهور ساٿهو به هئا ته انگريز حاڪم به. ڪڏهن ڪڏهن ته ائين به ٿيندو هو ته هو نياپو ڏئي مون کي هنن ڏانهن اڪيلو موڪليندو هو، جيئن مون ۾ پاڻ پروسو پيدا ٿئي. آءٌ بلڪل ڪونه گهبرائيندو هوس ۽ منهنجي ننڍي عمر کي ڏسي هو به مون سان پيار ڪندا هئا.

پيو ڪم منهنجي حوالي اهو ٿيو ته آءٌ اخبارون پڙهي، سندن دلچسپيءَ جون خبرون چونڊي کين ٻڌائيندو رهان. وٽن ڪيتريون ئي اخبارون اينديون هيون، سنڌي، اردو، انگريزي. پاڻ فرمائيندو هو ته اخبارن پڙهڻ جي ٽري ماڻهوءَ جو دماغ کلي ٿو، پاڻ لکڻ پڙهڻ سکي ٿو، وڏين ڳالهين ۾ دلچسپي پيدا ٿئي ٿي ۽ دنيا ۾ جيڪي وهي واپري ٿو ان کان باخبر رهي ٿو.

اخبار ڏسڻ سان گڏ مون کي ڪتابن ڏسڻ جو به شوق ٿيو. اهو شوق ايترو ته وڌيو جو آءٌ پنهنجو به پئسا روزانو گڏ ٽري انهن پئسن سان نئا نئا ڪتاب خريد ڪري پڙهڻ لڳس. جيتري قدر مون کي ياد پوي ٿو ته لاهور ۾ سردار سنت سنگهه نالي ڪو پبلشر هو جيڪو ننڍيون چوپڙيون (ٻن آنن ۾ هڪ) ڇاپي ريلوي بڪ اسٽالن تي وڪري جي لاءِ رکائيندو هو. هن جو ”چلبلي غزليات“ جو سلسلو ان زماني ۾ ڏاڍو مقبول هو. آءٌ اهي سستا ڪتاب وٺي انهن کي جلد ٻڌرائي پنهنجي ڪمري جي هڪ ڪٻٽ ۾ رکندو هوس.

Gul Hayat Institute

●

هڪڙي ڏينهن حسام الدين راند ڪندي ڪندي منهنجي ڪمري ۾ اچي انهن ڪتابن سان ڪڙاند ٽرڻ لڳو. مون کيس دڙڪو ڏنو، ”اڙي چٽ، تون منهنجن ڪتابن کي هٿ نه لاءِ.“ هن مونڏانهن ڏٺو ۽ هيئن چوندو هليو ويو، ”آءٌ چٽ آهيان؟ چڱو ادا.“

ان واقعي کان پوءِ هن جي طبيعت ۾ وڏو انقلاب آيو. هن رانديون رهڻ ۽ ڳوٺ جي ٻارن سان رلڻ هڪدم ڇڏي ڏنو. اڳي کان وڏيڪ منهنجي ويجهو آيو ۽ هر ان شيءِ ۾

دلچسپي وٺڻ لڳو، جنهن ۾ مون کي دلچسپي هئي. ماٺ سيٺ ۾ هرڪا ڇپيل شيءِ پڙهڻ لڳو. جيڪو به پڙهيل لکيل ماڻهو ملَيس، تنهن سان ڳالهه ٻولهه ڪري ڪانه ڪا ڪم جي شيءِ حاصل ڪرڻ لڳو. رات جي ماني کائڻ کان پوءِ لالٽين رکي ڪي نه ڪي پيو پڙهندو هو ۽ دير تائين پڙهندو رهندو هو. ڳوٺ ته ڇڏيو، سنڌ جي وڏن وڏن شهرن ۾ به اڃا بجلي ڪين آئي هئي. وري گرميءَ جي مند ۾ سخت گرمي، گهٽ ۽ مڇر. الامان والحفيظ. هن جي حال تي ترس کائي اسان جي والده مرحومه پکو کڻي ساڻس گڏ ويهندي هئي ۽ جيستائين هو پاڻ ننڊ ۾ نه رهندو هو، هوءَ آتان چرندي به نه هئي. گهڻو ڪري ٻئي صبح جو ٽين چئين بجي تائين وينا هوندا هئا.

حسام الدين جي تربيت ۾ منهنجو حصو ان کان وڌيڪ نه هو ته مون مٿس سخت ڊسپلن عائد ڪئي. اهو ڊسپلن جو مرض مون کي شروع کان لڳل هو. آءٌ Indiscipline کي ته بلڪل سمجهي نه ٿو سگهان. هڪ ڀيري سندس ڪنهن حرڪت تي ڪاوڙجي مون مٿس ايئرگن (هوائي بندوق) سان فائر ڪيو. بندوق ۾ ڇيرن جي بدران چڻن جا داڻا پريل هئا. ان هوندي به سندس پيٽ تي زخم ٿي پيو ۽ ان مان خون وهڻ لڳو. آخري عمر تائين مرحوم جي پيٽ تي اهو نشان هو. چوندو هو ته اها تنهنجي غلاميءَ جي مهر آهي. جيئن قلندر شهباز جا فقير گرم لوهه سان پنهنجي بازوءَ تي مهر هڻائيندا آهن.

پر منهنجي طبيعت جي انهيءَ تنديءَ ۽ تيزيءَ جي ڪري، هن تي ابترو اثر سو ضرور ٿيو جو سندس طبيعت ۾ ڪيتريون ئي نيون ڳالهيون پيدا ٿي ويون. مثال طور راند روند کان نفرت؛ حد کان وڌيڪ سيلف ڊسپلن ۽ ادب؛ دل، دماغ ۽ زبان تي بيحد ضابطو؛ پڙهڻ ۽ محنت مشقت کان دل نه لاهڻ؛ تجسس ۽ تحقيق جو شوق. اڃا ٻارهن ٽيرهن سالن جي عمر ٿي هيس، پر طبيعت ۾ ڪابه ٻاراڻي ڳالهه نه رهيس. طبيعت جو ڏاڍو حساس هو. هڪ اڌ اشاري ۾ ئي سندس طبيعت ۾ اهو فرق اچي ويو هو. منهنجي عمر به ارڙهن اوڻويهه سال ٿي ويئي هئي. اسان ٻنهين جي اهائي ڪوشش هئي ته جلد ۾ جلد وڏا ٿي ڪو ڪم ڪريون. انهن ڏينهين ڪلڪتي مان "بخشي" جنتري ڇپبي هئي، جنهن ۾ ڪن شين جا اشتهار به ايندا هئا. انهن مان هڪ اشتهار ڏسي اسان ٻنهين نقلي ڏاڙهيون گهرايون ۽ ڪي رعبدار معجون به. اهي هڻي اسين پنهنجي دل خوش ڪندا هئاسون ۽ سمجهڻ لڳاسون ته اسين جوان ٿي ويا آهيون ۽ هاڻي ڪنهن ڪم ڪرڻ جي لائق ٿيا آهيون.

اسان جو خانداني ڌنڌو زميندار هو؛ يعني اسين پير سان گڏ وڏيرا به هئاسون. چوطرف وڏيرڪو ماحول هو. ڳوٺاڻي زندگي، هر پاسي اڄاڻائي ۽ جهالت، سستي ۽ ڪاهلي، ڏاڍ ڏمر، ونڊر ورونهن، چوري چڪاري، ڇڪتاڻ، وڏن وڏن وڏيرن ۽ جاگيردارن کي ڏسبو هو ته اهي عيش عشرت ۽ اجاين ڳالهين ۾ ڪيئن نه پنهنجي زندگي وڃائيندا هئا. ميڙا ملاکڙا ڪرائيندا هئا، ڪڪڙ ويڙهائيندا هئا، سوئرن ۽ ڪتن جي ويڙهه ڏسندا هئا. پاڻ

ڪان ڏاڍن جي خوشامد ڪندا هئا ۽ پاڻ ڪان ڪمزورن جي نڙيءَ تي لت رکيو ويٺا هوندا هئا. اهي ئي ساڌو هئا، جن پوءِ سنڌ جي سياست ۾ گهڙي ايترو گند پکيڙيو. حسام الدين ۽ آءٌ اهڙن ساڌن ڪان سخت نفرت ڪندا هئاسون. اسين سنڌن ويجهو برابر هئاسون، پر انهن سان ٻنهي نہ هئاسون. سنڌن دنيا سان ذهني طرح اسان جو ڪوبہ واسطو ڪونہ رهيو هو. انهيءَ ذهني انقلاب آڻڻ ۾ اسان جي والده مرحومہ جو وڏو هٿ هو. پاڻ هر وقت اسان کي اهوئي سمجهائيندي رهندي هئي تہ "زمانو قرب وارو آهي. وڏيرڪي ۽ پيري جٺاءُ نہ ڪندي. جيڪڏهن علم حاصل ڪندؤ، محنت ڪندؤ ۽ پنهنجن پيرن تي بيهي سگهندؤ تہ ڪي ڪري سگهندؤ، ڪي تي سگهندؤ، نہ تہ ڌڪا پيا کائيندؤ." الله سائين آمڙ کي شل جنت ۾ جايون ڏئي. هوءَ پاڻ تہ پڙهيل لکيل نہ هئي، پر وڏي دانا ۽ دورانديش هئي.

•

سن ١٩٢٤ع تائين، جڏهن منهنجي عمر اٽويهن ورهين جي ٿي، مون ۾ ايتري لياقت پيدا ٿي ويئي هئي جو آءٌ ڪجهہ لکي سگهندو هوس. مون هڪ ماهوار "الراشد" جي نالي سان اتان ڳوٺ مان ڪڍڻ شروع ڪيو. ڇپائيندو سکر مان هوس، پر آفيس ڳوٺ ۾ ئي رکيم. حسام الدين ان ڪم ۾ منهنجو هٿ ونڊائڻ شروع ڪيو. خريدارن جي لسٽ اپ ٽو ڊيٽ رکڻ، ايڊريسن جون سلپون ۽ ٽڪليون هڻڻ، بنڊل ٺاهي پوسٽ آفيس ڪٺي وڃڻ، آمدني ۽ خرچ جو حساب رکڻ، اهي سڀئي ڪم هن جي ذمي هوندا هئا ۽ هو ڏاڍي سليقي سان اهي فرض پورا ڪندو هو. لکڻ ڏانهن اڃا ڌيان ڪونہ ويو هوس. البت لڪ ڇپ ۾ ٿوري گهڻي شاعري ڪندو هو. تخلص هوس "فدائي".

انهن ڏينهن اخبار ڪڍڻ قانوني طرح سولو ڪم هو. ڪنهن بہ ماجسٽريٽ جي اڳيان رڳو هڪ ڊڪليريشن ڏيڻو پوندو هو تہ آءٌ فلاڻي هنڌان فلاڻي اخبار ڪڍڻ گهران ٿو. ماجسٽريٽ ان جي تصديق ڪندو هو ۽ ان آڌار تي پوسٽ آفيس مان رعايت حاصل ٿي ويندي هئي. اجازت وجازت جو ڪوبہ مسئلو نہ ٿيندو هو. انگريز جي اها پاليسي هوندي هئي تہ جيتري قدر ٿي سگهي، ماڻهن کي آزادي ۽ سهوليت هجي، جيئن اهي پنهنجيءَ دل تان بار هلڪو ڪندا رهن ۽ اندرئي اندر پوساتجي نہ مرن، نہ باغي ٿي پيچ ڊاهہ جا رستا وٺن.

ان زماني ۾ مون سياست ڏانهن رڙهڻ شروع ڪيو. پهرين پنهنجي قبيلي جي تنظيم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيس. ايتري ۾ هندو مسلم فساد شروع ٿي ويا (جن جي شروعات اسان جي ضلعي لاڙڪاڻي کان ٿي). آءٌ خانبهادر کهڙي مرحوم سان گڏجي مسلمانن جي طرفان ڪم ڪرڻ لڳس. ڳالهہ مان ڳالهہ نڪتي ۽ اسين جلدئي ان نتيجي تي پهتاسون تہ جيستائين سنڌ بمبئي کان جدا نہ ٿي ٿئي، هندن جي هٿان اهو مسلم آزاريءَ جو سلسلو ختم نہ ٿيندو. تنهنڪري کهڙي مرحوم ان تحريڪ جي اڳواڻي سنڀالي ۽ آءٌ سندس مددگار ٿيس. سنڌ جي جدا ٿيڻ لاءِ تہ ڪيترن ئي ورهين کان گهر ٿي رهي هئي، پر هاڻي ان کي هڪ نئين انداز

Gul Hayat Institute

سان منظم طريقي تي آڻاريو ۽ اُڀاريو ويو. کهڙي صاحب مون کي سنڌ زميندار اخبار (سکر) جو ايڊيٽر مقرر ڪيو، جنهن جو پاڻ مئنيجنگ ڊائريڪٽر هو. اها اخبار سنڌ جي هندو ۽ مسلمان زميندارن جو آرگن هئي ۽ ان وقت تائين ان جا ايڊيٽر سنڌي اسڪولن جا رٽائرڊ ماستر هوندا هئا، جن جي چونڊ وقت جا عملدار پاڻ ڪندا هئا. کهڙي مرحوم اها رسم ٽوڙي مون جهڙي شعلي مزاج نوجوان کي ڪٺي اتي ويهاريو. مون ٿوري ئي وقت ۾ اخبار جون پراڻيون روايتون ختم ڪري ان کي سنڌ جي مسلمان عوام جو ڪٽي آرگن ڪيو ۽ هندن، هندو دوست ۽ وقت جي نوڪرشاهيءَ جي خلاف اهڙا مضمون لکيا جو ٿوري ئي وقت ۾ سنڌ جي بمبئيءَ کان جدا ٿيڻ واري مسئلي جي سلسلي ۾ سجاڳي ۽ عام راءِ جي هڪ لهر اڀٽي وڏڻ لڳي.

اهو واقعو سنه ١٩٢٩ع جو هو، جڏهن سنهنجي عمر ٢٤ سال ۽ حسام الدين جي ١٨ سال هئي. حسام الدين هميشه مون سان گڏ هوندو هو. آءٌ ايڊيٽر ٿي سکر آيس ته هو به گهر ۽ زميندار ي ڇڏي آتي آيو ۽ سنهنجو اندر اسٽڊي تي ڪم سکڻ لڳو. مون سندس ذهن ۾ هيءَ ڳالهه ويهاري ڇڏي ته ان وقت جي حالتن هيٺ اخبار نويسي ۽ سياست تمام ڏکيا ڪم آهن. پهريون شرط هيءُ آهي ته انسان ۾ ٽوٽل، محنت، جاکوڙ، سخت جاني ۽ مقصد سان پورو چاهه (Total dedication) جهڙا وصف هجن. وقت جو قدر ۽ قيمت معلوم هجي. علم جي اهميت جو احساس هجي يعني صحافت جي ليليٰ جو وصال حاصل ڪرڻو هجي ته مجنون ٿيڻو پوندو. مرحوم اهي شرط ڪُليءَ دل سان قبول ڪيا ۽ اخباري ۽ علمي دنيا ۾ عملي طرح اسان جو ساٿ شروع ٿي ويو. اسان جي ويجهوئي سکر ميونسپالٽي جي جنرل لائبرري هئي. آتان ڪتاب وٺي اسان پڙهڻ جي به شروعات ڪري ڇڏي. پيو ڪوبه شغل نه، ڪوبه ڪم نه. سڄو وقت ڪتاب يا قلم. ايتريقدر جو ننڊ به ٿوري ڪبي هئي. حسام الدين ته سمهندو به فرش تي هو.

وقت گذرندو ويو، ڪم وڌندو ويو. مون کي اها ڳالهه ڏکي لڳي ته کهڙي مرحوم جو سيڪريٽري ٿي سياست به ڪندو رهان ۽ اخبار جي لاءِ به لکان. تنهنڪري سن ١٩٣٠ع ۾ کهڙي صاحب حسام الدين کي نائب مدير ڪري اتي ئي رکيو. حسام الدين جي عمر ويهه ورهيه هئي. منجهس ايتري صلاحيت اچي وئي هئي ته هو ايڊيٽوريل لکي سگهي. لکڻيءَ ۾ تيزي هوندي هئس ۽ لفاظيءَ کان وڌيڪ دليلن تي زور. ٿوريءَ ئي وقت ۾ نالو ڪڍيائين ۽ مون کي خاطري ٿي ته سنهنجين مصروفيتن ۽ غيرحاضريءَ جي ڪري اخبار جي معيار ۾ ڪوبه فرق نه ايندو. سنهنجي توقع سچي نڪتي.

●

ٽن سالن ۾ ئي ظاهر ٿي ويو ته سنڌ جدا ٿي رهي آهي، پر جدا ٿيڻ کان پوءِ جا پروگرام ٺئي، انهيءَ تي سنهنجي ۽ کهڙي صاحب جي وچ ۾ اختلاف ٿي پيو. اختلاف ان ڳالهه تي ٿيو ته مون ٿورو تيزيءَ سان وڌڻ گهريو ٿي ۽ کهڙي صاحب جون ذميداريون جيئن ته گهڻيون هيون، هن وڏيرن ۽ مسلمان نوڪرشاهيءَ کي ساڻ ڪري اڳتي وڌڻ ۾ مصلحت

Gul Hayat Institute

سمجهي. سون ڪاوڙ ۾ اچي هڪدم ڪيس پنهنجي استعفا ڏياري سوڪلي ۽ ٽپڙ ٽاڙي ٻڌي روانو ٿي ويس. حسام الدين کان پڇيم، "تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي؟" جواب ڏنائين: "جيڪا صلاح مالڪ جي، اها ٻانديءَ جي." "پر هاڻي ته اسان جي توڪل تي تمام وڏو بوجهه پئجي ويندو." سون چيو. وراڻيائين: "تنهنجي سنهنجي ذميداري پوري ٿي. هاڻي ان جي ذميداري ٿيندي جنهن تي توڪل آهي."

توڪل تي انڪري ٻئي زور ڏنوسون جو اسان ٻنهين وٽ ان ڏينهن رڳو آٺ آنا هئا ۽ ان رقم ۾ ڪيڏانهن وڃون ها؟ — گهر؟ — پر گهر وڃڻ جي لاءِ ريل جي ٿرڊ ڪلاس جو ڀاڙو هڪڙي ماڻهوءَ جو اٺ آنا هو. اها ڪوٽ ڪيئن پوري ٿئي؟ توڪل ڪري، اسين ٻئي ٻه آنا خرچ ڪري ٽانگي ۾ چڙهي ريلوي اسٽيشن پهچي وياسون. هاڻي اسان وٽ رڳو ڇهه آنا وڃي بچيا هئا.

اسان جو ٽانگو اچا اسٽيشن جي ويٽنگ هال جي اڳيان مس اچي بيٺو هو ته اسان جو هڪ غريب ڳوٺاڻو دوست اسان کي ڏسي ڊوڙندو اسان ڏانهن آيو ۽ پڇڻ لڳو، "گهر هلو ٿا ڇا؟" سون وراڻيو، "هائو." اهو ٻڌي هو پڇندو ٽڪيٽ گهر ڏانهن ويو ۽ اتان ٻه سيڪنڊ ڪلاس جا ٽڪيٽ وٺي آڻي اسان جي هٿ ۾ ڏنائين ۽ پوءِ اسان جو ٿورو گهڻو سامان کڻي اسان جي پويان پليٽ فارم ڏانهن هليو. اسين ٻئي ڏاڍي شان سان وڃي سيڪنڊ ڪلاس ۾ ويناسون. حسام الدين جو چهرو ٿورو خوشيءَ وچان ٻئي ٻهڪيو. سبب پڇڻ تي وراڻيائين: "جنهن تي توڪل هو، تنهن اسان جي عزت به رکي ۽ پنهنجو شان به ڏيکاريو. اڳي ٿرڊ ڪلاس ۾ هلندا هئاسون، اڄ سندس مهمان ٿياسون ته سيڪنڊ ڪلاس ۾ پيا سفر ڪريون."

اسان جي ان مفلسيءَ جو سبب هيءُ هو ته اسان وٽ پئسو بچندو ئي ڪونه هو. سنهنجو پگهار مهيني جي آخر تائين پنجاهه روپين کان مٿي نه ٿيو ۽ جيتري قدر ياد پويم ٿو ته حسام الدين کي مهيني ۾ شايد ٽيهه روپيا ملندو هو. گهر وارن کان پئسو به ڪونه ونبو هو. رشوتخوريءَ جو رواج اڃا اخبار نويسن وٽ ڪونه پيو هو. صحافت کي هڪ مقدس مشن سمجهيو ويندو هو. اخبار نويسن جي ايمانداري ۽ ڪردار جي باري ۾ ماڻهو ايترا ته حساس هوندا هئا، جو جيڪڏهن کين کو شڪ ٿئي ته فلاڻو اخبار نويس رڳو پئسن ڪمائڻ جي لاءِ اخبار ڪڍي ٿو ۽ عوام جي ڀلائيءَ جي نالي تي ڪا ڦيرگهير ڪري ٿو ته ماڻهو سندس اخبار خريد ڪرڻ ته ڇڏيو مرڳو وجهه ملندي ئي سانس ڪا جٽ ڪندي به ويرم نه ڪندا هئا. اهو بيشڪ جائز سمجهيو هو ته اخبار نويس کليو کلايو پنهنجيءَ اخبار کي سرڪاري آرگن ڪري حڪومت جي ترجماني ۽ خوشامد ڪندا رهن. پر ڳالهه پڌري پٽ هجي — ظاهر هجي — منافقت نه هجي. اخبار آزاد سڏجي، عوام جي ترجمانيءَ جي دعويٰ ڪري، پر حڪومت کان پئسا ۽ رعايتون حاصل ڪرڻ جي غرض سان ماڻهن کي فريب ڏيندي رهي ۽ کين بيوقوف بڻائيندي رهي، ته اها ڳالهه سهپ کان ٻاهر هوندي هئي. اهو ان ماحول جوئي اثر هو جو ان زماني

۾ ظفر علي خان، حسرت موهاني، ابوالڪلام، هارنيمن، محمد علي جوهر، شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ رامانند چٽرجي جهڙا ناميارا اخبار نويس آيريا، جن تاريخ جي سپ ڪان وڏي سلطنت جون جڙون هن نئي ڪنڌ سان پٽي اڇلايون. اخبار نويس جو قلم نه پر ڪردار وڙهندو هو ۽ انقلاب تائين وني ايندو هو.

اسين پٺي پائر ته انهن صحافين جي جُتين ڪڍڻ جا به اهل نه هئاسون، پر اسان ۾ ۽ هنن ۾ جيڪا هڪ ڳالهه هئي اها هيءَ ته اسين به غريب هئاسون ۽ غربت ۾ وڏن خوابن ڏسڻ جا عادي! مفلس ضرور هئاسون پر نيچ نه هئاسون.

•

هڪ ٻن ڳالهين جي وضاحت ڪرڻ ضروري آهي.

پهرين هيءَ ته اهو "سستائيءَ" جو زمانو هو. هر مهيني پنجاهه روپيا گذاري جي لاءِ هڪ خاصي رقم هوندي هئي. ٻلو يا مڇي چئن ڇهن آنن ۾ ملندي هئي. گوشت ٦ آني هڪ سير ملندو هو. ڪڻڪ ڏيڍ روپئي مڻ، چانور ٻن ٽن روپين ۾ مڻ، گيهه (سچو) هڪ روپئي سير، وائلو اٺين آني وال، لٺو چئين آني وال. ڪاڏي رڌڻ پچائڻ واري ڇوڪري جو ماهانه پگهار ٻن ڪان چار روپيا. سون وٽ پوءِ به ويهه روپيا بچي پوندا هئا، جن جا آءٌ ڪتاب خريد ڪندو هوس.

ٻي ڳالهه هيءَ ته ان زماني ۾ ٿرڊ ڪلاس ۾ سفر ڪرڻ عيب ڪونه سمجهيو ويندو هو. سياسي تحريڪن جا وڏا وڏا ليڊر (گانڌي جي سميت) سدائين ٿرڊ ڪلاس ۾ سفر ڪندا هئا. گاڏين ۾ تمام گهٽا ماڻهو ڪونه چڙهندا هئا. آءٌ ڪراچيءَ کان بمبئي، ڪلڪتي، مدراس تائين ٿرڊ ڪلاس ۾ سفر ڪندو هوس. گاڏي جو وڏو حصو خالي پيو هوندو هو ۽ اسين به ٽي چٽا ٻئنچن تي هنڌ بسترا وڇائي آرام سان ويٺا هوندا هئاسون يا سمهي رهندا هئاسون.

اسين گهر ته پهچي وياسون، پر ٿورن ڏينهن کان پوءِ ائين لڳو ته اسين پنهنجي دل سکر ۾ ڇڏي آيا آهيون. انهن ڏينهين سکر جڻ ته جنگ جو ميدان هو ۽ اتان غائب ٿي وڃڻ ڪي ماڻهو اسان جي بزدلي سمجهن ها. هونئن ته ڪوبه ڀڄاڳاڇا ڪرڻ وارو نه هو، پر اسان ڪي پنهنجي ضمير پٺي چڪ وڌا.

سکر جنگ جو ميدان ان سبب ڪري هو جو سن ١٩٢٧ع کان اتر سنڌ ۾ هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ هڪ قسم جي "سيول وار" لڳل هئي، جنهن جو مرڪز اهو سکر هو.

مهاسڀا، شڌي ۽ سنگهٽن جا فتنا هونئن ته سموري هندستان ۾ پکڙيل هئا، پر انهن جو پاڇو سنڌ تي سن ١٩٢٧ع کان پوڻ شروع ٿيو، جڏهن هندن زوراوري ڏيکارڻ ۽ چئلينج ڪرڻ جي نيت سان هڪ مسلمان عورت کي ٽن ٻارن سميت پڄائي "شڌ" ڪيو، تڏهن هندو مسلم فسادن جو سلسلو لاڙڪاڻي، سکر ۽ جيڪب‌آباد تائين پکڙجي ويو. انهيءَ اٿٻٽ ۾ اڃا به واڌ سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪرڻ واري تحريڪ جي ڪري به ٿي. هندن سمجهيو هو ته

سندن زور ٽوڙڻ جي لاءِ مسلمان سنڌ کي بمبئي پريزيڊنسيءَ کان جدا پيا ڪرائين. تنهنڪري سنڌ جدا ٿي، ان کان اڳ ۾ ئي ساڻن وڙهي خود سندن زور ٽوڙيو وڃي. ياد هجي ته گڏيل سنڌ بمبئي پريزيڊنسيءَ ۾ مسلمان آبادي رڳو اٺ سيڪڙو هئي، پر سنڌ ۾ مسلم آبادي ٧٥ سيڪڙو هئي. اهوئي فرق هو جنهن جي ڪري هندن کي دپ هو. سندن خيال هو ته جيڪڏهن فرقيواريت جي بنيادن تي سنڌ ۾ اڳ ۾ ئي خونريزي ٿيندي رهندي ته هندستان جا هندو سنڌ کي هرگز جدا ٿيڻ نه ڏيندا.

انهيءَ مقصد کي پوري ڪرڻ خاطر سنڌ جي هندن هيٺيان طريقا اختيار ڪيا هئا:

(١) هنن وڏي انداز ۾ هٿيار گڏ ڪيا هئا ۽ پنهنجن نوجوانن کي انهن جي استعمال جي ٽريننگ ڏياري هئي (سنڌ کان ٻاهر موڪلي به).

(٢) ٿوري ٿوري ڳالهه تي فساد ۽ خونريزي ڪرڻ جي لاءِ تيار ٿي ويندا هئا.

(٣) عدالتي ڪارروائن جو چار پڪيڙيو ويو هو، جنهن کي وڌائيندا پئي ويا (وڪيل هنن جا، ماجسٽريٽ هنن جا، انگريز جي حڪومت سندن پشت پناهه، پئسا هنن وٽ، تنظيم هنن وٽ — مطلب ته ڪنهن به مسلمان قومي ڪارڪن کي ڦاسائڻ کان سواءِ ڪونه ڇڏيو هئائون) ڪيس سيئي ڪوڙا هوندا هئا.

(٤) اخبار ۾ هاءِ گهوڙا اٿيري ته ڪيائون جو سنڌ جي سڄي مسلمان قوم رڳو چور، ڌاڙيل ۽ قاتل پئي نظر آئي. مسلمانن جي مدد ڪرڻ کان خود مسلمان ٿي ڊنا.

(٥) هندن جي انهيءَ تحريڪ جو مرڪز سکر کي ڪيو ويو، ڇاڪاڻ ته ان دؤر جا وڏا هندو ليڊر، وڪيل، سرمائيدار، صحافي، سازشي ۽ فسادي سڀ اتي ئي رهندا هئا. هوئن به سکر اتر سنڌ جو سڀ کان وڏو ۽ اهم ضلعو هو. اتي جيڪي به ٿيندو هو ان جو اثر لاڙڪاڻي ۽ جيڪب آباد تي به پوندو رهندو هو.

مطلب ته اهو هو جنگ جو ميدانِ، جنهن کي اوچتو (هڪ جذبي هيٺ) اسين ٻئي ڀائر ڇڏي گهر آيا هئاسون.

•

پر گهر ۾ ٿورن ڏينهن کان وڌيڪ رهيو نه ٿيو. حسام الدين ۽ مون فيصلو ڪيو ته ”در بلا باش، گردِ بلا مباش“ اسان کي واپس سکر هلي بخت کي آزمائڻ گهرجي. ڪو خاص پروگرام اڳيان نه هو، فقط اهو جذبو هو ته اتي هلي ڪو ڪم ڪجي. جهنگ ۾ بيڪار ۽ هٿ تي هٿ رکي ويهڻ اجايو ٿيندو. جيتريقدر ڪم جو تعلق هو ته اسين رڳو لکڻ پڙهڻ ۽ اخبار ڪيڻ کان سواءِ ٻئي ڪنهن به ڪم جا اهل نه هئاسون.

سکر اچي اسان چار رپيا مهينو مسواڙ تي نارائڻ داس موٽرن واري جي بلڊنگ ۾ هڪ ڪمرو ورتو. اها عمارت ليوڪس پارڪ جي سامهون هئي ۽ شايد اڄا تائين موجود آهي.

آئيندي بابت اجا بہ اسان جو ذهن خالي هو. قدرت ڏانهن ڏسڻ لڳاسون تہ اسان جي لاءِ ڪهڙي وات ٿي ڪڍي.

مسواڙ تي ورتل ان ڪمري ۾ فرنيچر جهڙي ڪا بہ شئي موجود نہ هئي ۽ وري هجڻ بہ نہ کپندي هئي، ڇاڪاڻ تہ اهو رهڻ جي لاءِ نہ هو. دڪان جي لاءِ ڏاهيو ويو هو. ان جي ويجهوئي هڪ حجم جو دڪان هو جيڪو اسان کي سڃاڻندو هو. هن اسان جي حال تي رحم ڪائي پاڻ وٽان هڪ کٽ ۽ بہ ڪرسيون آڻي اتي رکيون. ايتري ۾ اسان جو پراڻو نوڪر ڇوڪرو بہ اتي پهچي ويو. هن شام جو دڪان جي اڳيان ۽ ليوڪس پارڪ جي ڪناري ڇنڪار ڪري کٽ ۽ ڪرسي رکي اسان جي ويهڻ لاءِ جاءِ ڪئي. اهو عام رستو هو جتان ماڻهو پئي آيا ۽ ويا ۽ اسان کي ڏسندا رهيا. ڪلاڪ اڌ ڪان پوءِ شهر ۾ خبر پکڙجي وئي اسين واپس اچي ويا آهيون. اسان جا گهڻائي دوست هئا. سياست ۾ مسلمانن جي پاران ڀرپور حصو وٺڻ جي ڪري قومي ڪارڪن بہ اسان کي پائيندا هئا. اسان جي اچڻ جي خبر پڌندي ئي انهن مان ڪيترا ماڻهو اتي اچي سڙيا. جيئن تہ ويهڻ جو بندوبست گهٽ هو، اسين سڀئي اتان اٿي پارڪ جي لان تي وڃي ويناسون. هاڻي اسان جا اهي دوست پڇڻ لڳا تہ اسين ڇا ٿا ڪرڻ گهرون؟ اسان جا ڪهڙا ارادا آهن؟ ڇا پروگرام آهي؟ اسان وٽ اهڙي قسم جي ڪا شئي نہ هئي ڪين، رڳو اهو پئي چيوسون تہ "پنهنجي اخبار ڪڍنداسون".

سوال: ڪهڙيءَ طرح؟

جواب: اها خبر ڪانهي.

پر اهي سڀ ايندڙ ڏينهن جا مسئلا هئا. بروقت مسئلو رات جي ماني جو هو، جنهن جي لاءِ نہ اسان وٽ ڪو انتظام هو نہ وري ايترا پئسا جو هوٽل ۾ وڃي کائي سگهون.

مون حسام الدين کي ساڌ ٻيلي آماڻيو تہ آتان مفت جون پوريون ۽ پرشاد وغيره وٺي اچ. ساڌ ٻيلو اڃا تائين موجود آهي. انهيءَ مندر جي پوڄارين جو لنگر هوندو هو، جيڪو ٢٤ ڪلاڪ هلندو رهندو هو. سواءِ ڪنهن ست ٻيد جي سيني ۾ پيا ورهائيندا هئا. ڪاڌو ڏاڍو لذيذ هوندو هو. گيهہ سڃو واپرائيندا هئا. سنڌ جي سماج ۾ ملاوت جو مرض اڃا ڪونہ پکڙيو هو. انهيءَ ڏينهن حسام الدين نوڪر کي بہ پاڻ سان آڻ وٺي ويو. ٻئي ڪيترو ئي ڪاڌو پاڻ سان کڻي آيا. ٿورو ان وقت کاڌو ويو، باقي ٻئي ڏينهن جي لاءِ رکيوسين. سڄو هفتو اهڙيءَ ريت گذريو، جيستائين اسين ان پوزيشن ۾ آياسين تہ رڌ پچاءَ جو بندوبست پاڻ وٽ ڪري سگهون. پوءِ بہ ڪفايت ڪان ڪم وٺڻو پوندو هو، ڇاڪاڻ تہ پئسن جي ڏاڍي کوٽ هئي. وڌ ۾ وڌ هڪ رپيو روز خرچ ڪري ٿي سگهياسون، پر ڪم نڪري ويندو هو.

●

Gul Hayat Institute

سکر شهر جا مالدار ۽ هلندڙ چلندڙ وارا مسلمان هڏ ڏوکي ماڻهو ڪونه هئا. اهي شهرت جا بکيا ته برابر هئا، پر قومي ڪمن تي هڪ پائي به خرچ ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿيندا هئا. البت غريب غربو انهن معاملن ۾ دل کولي خرچ ڪرڻ کان نه ڪيٻائيندو هو. اسان اعلان ڪيو هو ته جنهن ڏينهن اسان کي پنج سؤ خريدارن جا نالا ۽ اڳواٽ چندو ملي ويندو، ان کان هڪ هفتو پوءِ اسين اخبار ڪيڍڻ شروع ڪنداسون. انهن ڏينهن اتفاق سان هڪ ڏينهن اسان جو هڪ دوست اتان لنگهيو. هو پاڻ جيڪب آباد جو رهاڪو هو ۽ هندن جو ستايل هو. قومي ڪمن ۾ به ڪيس چڱي دلچسپي هئي. اسان جي لڪيل هر شئي پڙهندو رهندو هو. انهيءَ ڏينهن اسان کي رستي تي ويٺل ڏسي هن ٽانگو جهليو ۽ هيٺ لهي اچي اسان سان مليو. دستور مطابق حال احوال ڏنو ورتوسين. اسان هن کي ٻڌايو ته اسان پنهنجي اخبار ڪيڍڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان سلسلي ۾ تورو گهڻو بندوبست ڪيو ويو آهي. هن ڪو به جواب ڪونه ڏنو، رڳو اسان جي ڳالهه ٻڌندو رهيو ۽ مُرڪندو رهيو. ٿوريءَ دير کان پوءِ اٿي هليو ويو.

اڳئين ڏينهن صبح ٿيندي ئي هن جو هندو منشي اسان وٽ پهچي ويو ۽ چوڻ لڳو ته سردار صاحب جي حڪم مطابق سندس طرفان هڪ پريس يعني مشين ۽ ڇپائيءَ جو ٻيو سامان خريد ڪري، اوهان جي حوالي ڪرڻ آيو آهيان. انهيءَ ڏينهن اسان کي اڳواٽ اطلاع ڪرڻ کان سواءِ اسان جو هڪ ٻيو دوست، جنهن پاڻ به پريس پئي هلائي، پاڻ وٽان ڇاپڻ جي هڪ سلينڊر مشين ڪيرائي اسان وٽ ڪٺي آيو ۽ پنهنجن مسترين جي هٿان اتي هڻائڻ لڳو. هڪڙي ئي وقت الله تعاليٰ اسان جون سڀئي مشڪلون آسان ڪري ڇڏيون. ٻن-ٽن ڏينهن ۾ هڪ چڱي خاصي پريس لڳي ويئي. حسام الدين ڊڪلئريشن وٺي آيو. اخبار جو نالو ”ستارهٔ سند“ رکيو ويو. پهرين پهرين، هفتي ۾ به ڀيرا ڇپبي هئي. وڌيڪ ڏهن ڏينهن اندر پنج سؤ جي بدران ست سؤ خريدارن اڳواٽ ساليانو به موڪلي ڏنو.

هاڻي اخبار ڪيڍي ويئي ۽ وڏي شان مانُ سان نڪتي. حسام الدين ڪوشش وٺي پهرئين پرچي ۾ هرقسم جي موضوع تي تمام دلچسپ مواد ڪٺو ڪري ڏنو. ادب ۽ تاريخ کان سواءِ سياسي اهميت جون شيون به ڏنيون. مرحوم ۾ ٿوري جذباتيت هئي. ڪانڱس رهيو نه ٿيو ۽ هڪ ئي وقت ڪيترائي محاذ کولي ويٺو ۽ هرهڪ سان مقابلي ڪرڻ لاءِ سندرو ٻڌي بيٺو. مثال طور:

(۱) هندو، جن جي ظلمن جي ڪري مسلمان بيزار هئا.

(۲) نوڪرشاهي، جيڪا هندن سان گڏجي مسلمانن کي ٻيڙي رهي هئي.

(۳) وڏيرا، جن جي ڏاڍ غريب مسلمان ڳوٺاڻن جي چيلهه ڀڃي ڇڏي هئي.

(۴) مُلان ۽ پير، جن کي هو سنڌ جي مسلمانن جي ذهني جهالت جو ذميدار سمجهندو هو.

Gul Hayat Institute

(۵) سنڌ جي مسلمانن جا عيوضي، جيڪي بمبئي ڪائونسل ۾ وڃي انگريزن ۽ هندن کي خوش ڪرڻ لاءِ مسلم مفاد سان غداري ڪندا هئا.

(٦) هندو اخبارون، جيڪي سنڌي زبان کي خراب ڪري رهيون هيون ۽ سنڌ جي تاريخ کي غلط طريقي سان پيش ڪري رهيون هيون.

(٧) انگريز بهادر ۽ سندس سامراج، جنهن کان سڄي دنيا بيزار هئي.

مرحوم جي مرضي هئي ته بمبئي کان جدا ٿيڻ کان پوءِ جيڪو سنڌ جو نئون صوبو ٺهڻ وارو هو، ان جي سماج کي پوريءَ ريت نئين بنيادن تي مضبوط بنايو وڃي. اڳ جا جيڪي دقيانوسي ادارا هئا ۽ جن جي ڪري سنڌ جي عوام ۾ جهالت پکڙيل هئي، انهن سڀني کي هڪ ئي ڌڪ سان ختم ڪيو وڃي.

ان پاليسيءَ جو نتيجو هيءُ نڪتو جو وقت جون سموريون طاقتون اسان جون دشمن ٿي پيون ۽ اها ڳالهه هلائڻ لڳيون ته اسان جي صحافت جو مقصد رڳو پيچ ڏاهه ۽ تباهي آهي. حسام الدين سچو وقت دفتر ۾ هوندو هو ۽ لکڻ پڙهڻ ۾ رڌل رهندو هو. ٻاهر ساٿين سان سندس ميل ملاقات ڪين هوندي هئي. ٻاهر جو ڪم منهنجي ذمي هوندو هو. ستارهٔ سنڌ جي تيز ۽ تکين لکڻين جي ڪري جڏهن مون ڏٺو ته ڳالهه حد کان ٻاهر نڪرندي ٿي وڃي، ته مون هڪ ’هدايت نامو‘ لکي سندس ڪمري ۾ ميز جي اڳيان پٽ تي ٽنگائي ڇڏيو. ان ۾ هيءَ تلقين لکيل هئي ته خبرداريءَ کان ڪم ورتو وڃي ۽ هڪ ئي وقت ۾ هر طاقتور عنصر کي چيلنج نه ڏنو وڃي، يعني صفائيءَ جو ڪم درجي بدرجي ٿيڻ گهرجي، وغيره وغيره.

هڪڙي ڏينهن سون سندس ڪمري ۾ جهاتي پائي ڏٺو ته منهنجي هدايت نامي جي هيٺان هيءُ شعر لکيل نظر آيو:

فيضي از قافلهٔ ڪعبه روان بيرون نيست
اين قدر هست که از ما قدمي درپيش است.

ان کان پوءِ سون وري ڪڏهن به پاليسيءَ جي موضوع تي ساڻس ڪا به ڇيڙ ڇاڙ نه ڪئي. ڪيس آزاد ڇڏي ڏنم ته جيڪي وڻيس سو ڪري. البت ان جي ڪري جيتريون به مصيبتون اسان تي آيون، انهن کي اسان ٻئي خوشيءَ ۽ خاموشيءَ سان ڀوڳيندا رهياسون.

اڳ مٿي عرض ڪري آيو آهيان ته هندن جو دستور هو (۽ ڪن هلنديءَ وارن مسلمان اسير ساٿين جو به) ته اهي پنهنجن مخالفن کي تنگ ڪرڻ جي لاءِ مٿن ڪوڙا ڪيس ڪندا هئا. جنهن تي به ٿوري تنقيد ڪئي ويندي هئي، اهو ان کي پنهنجي بيعزتي سمجهي عدالت ۾ ڪيس داخل ڪندو هو. اهو ورهين جا ورهيه پيو هلندو هو. اهڙا ڪيس نه رڳو ايڊيٽرن جي خلاف ٿيندا هئا، پر پريس جي سموري عملي کي (ڪمپوزيٽرن کان وٺي اخبار وڪڻڻ وارن تائين) ان ۾ گهليو ويندو هو. اسان تي به هڪڙو ڪيس ڪيو ويو، جيڪو ٽي سال هلندو رهيو ۽ انهن

ٽن سالن ۾ رڳو فريادي ڌر جي صاحب بهادر کان آڏي پڇا ٿيندي رهي. اها آڏي پڇا ڪل نوي ڪلاڪ هلي ۽ اڃا پوري نہ ٿي هئي تہ انگريز ماجسٽريٽ حڪومت کي لکي موڪليو تہ انهيءَ آفيسر کان هڪدم استعفا وٺي ڪيس نوڪريءَ مان موڪل ڏني وڃي، ڇو تہ هن ايترو تہ ڪِين ڪيو آهي جو ڪيس وڏيڪ نوڪريءَ ۾ رکڻ سان سڄي انتظاميہ بدبودار ٿي ويندي. آفيسر تہ هليو ويو ۽ ڪيس بہ ختم ٿي ويو، پر انهن ٽن سالن ۾ اسان پنهنجن پائرن ڪيترين صعوبتون سٺيون هونديون ۽ ڪيترو خرچ ڪيو هوندو، ان جو اندازو ڪرڻ ڏاڍو مشڪل آهي. ان ڪيس جي سلسلي ۾ جدا جدا ڪاتن مان گهرايل پنجويهہ سؤ ڳرا فائيل ماجسٽريٽ سان گڏ هلندا هئا. پاڻ گشت تي هوندو هو تہ اهو سمورو دفتر اُٺن تي ڪڍائي ويندو هو. خود نوي ڪلاڪن جي آڏي پڇا (جيڪا اڃا اڌوري هئي) رڪارڊ پرفارمنس هئي. اها آڏي پڇا ڪنهن وڪيل نہ ڪئي هئي، پر مون پاڻ ڪئي هئي.

مطلب تہ اهي هيون حالتون، جن ۾ حسام الدين مرحوم اخبار هلائيندو رهيو ۽ پنهنجن اصولن کان پٽل لاءِ بہ پري نہ ٿيو. ٽڪليفون ضرور ايندڀون هيون، پر پوسٽ ۽ روحاني گهٽت جي ڪيفيت ڪڏهن بہ نہ ٿي. ماڻهو جيڪي سچ سمجهندا هئا، چئي ڏيندا هئا؛ جيڪي دل ۾ هوندو هئن، لکي سگهندا هئا.

●

هر انساني سوسائٽيءَ جون ڪي خصوصيتون ٿينديون آهن. سنڌ بابت اٺويهين صديءَ جي وچ ڌاري هڪ انگريز مستشرق ۽ محقق سر رچرڊ برٽن لکي ويو آهي تہ اها A Valley of Sleeping Souls آهي. هتي جا ماڻهو ان وقت تائين ستا پيا هوندا آهن، جيستائين ڪين ڪو ٺڏو نہ لڳي.

مثال طور هتي جا ماڻهو پنهنجي ملڪ جي تاريخ بابت ويهين صديءَ جي شروعاتي پنجويهن ورهين تائين بي پرواهہ ۽ ڪنهن حد تائين بيخبر هئا. شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ جي ڪوشش هوندي بہ انهن ۾ ڌرتيءَ جي هن حصي بابت ڪو خاص فهم پيدا ٿي نہ سگهيو هو. بي پرواهيءَ ۽ ذهني پستيءَ جي ان دؤر ۾ هزارين قلمي ڪتاب تباهہ ٿي ويا. ڪابہ نئين تحقيق نہ ٿي، ڪوبہ اهم ڪتاب نہ لکيو ويو، ڪابہ اهڙي لائبريري قائم نہ ٿي جتي اهي پراڻا قيمتي ڪتاب هڪ هنڌ گڏ ٿي سگهن. جيتوڻيڪ فارسي ۽ عربيءَ جي اوڇتو ختم ٿيڻ کان پوءِ هزارن جي تعداد ۾ انهن ٻولين ۾ لکيل ڪتاب سڄي سنڌ ۾ پکڙيا پيا هئا. پر انهن جي اهميت کي محسوس ڪرڻ وارو ۽ انهن کي تباهيءَ کان بچائڻ وارو ڪوبہ ڪونہ هو.

●

خوشقسمتيءَ سان سن ١٩٢٧ع ڌاري ڪي ڳالهيون ٿيون، جن سنڌ جي پڙهيل لکيل ماڻهن کي جاڳائڻ جي لاءِ ٿڌي جو ڪم ڪيو.

Gul Hayat Institute

مثال طور:

(۱) سوئن جو ڏڙو کليو جنهن هتي جي تاريخ جي قدامت بابت سڄي دنيا جون اکيون کولي ڇڏيون.

(۲) هتي جي ڪن متعصب ۽ سرڦريل هندن اخبارن ۽ رسالن جي ذريعي سنڌي زبان ۽ سنڌ جي تاريخ سان هٿ چراند شروع ڪئي.

(۳) هندو مسلم فساد شروع ٿي ويا جن ۾ هر فرقي پنهنجي گهر کي صاف سٿرو رکڻ جي لاءِ پنهنجي ماضيءَ کان مدد ورتي.

(۴) ڪي سنڌي مسلم نوجوان اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ سنڌ جي تاريخ ۾ دلچسپي وٺڻ لڳا. انهن تاريخ تي تحقيق جو ڪم شروع ڪيو، پراڻن علمي ذخيرن کي ڳولي هٿ ڪيو. ڪين جيڪي به پراڻا قلمي نسخا ملي سگهيا. انهن کي تباهه ٿيڻ کان بچايو. هنن سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي ۽ سنڌ نيچرل هسٽري سوسائٽي قائم ڪئي. ۽ پنهنجي قلمي پورهيي سان هتي جي ماڻهن ۾ تاريخ ۽ زبان جي اهميت بابت شعور ۽ احساس پيدا ڪيو.

(۵) انهن ڏينهن ۾ ئي آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي جو ڪلاسيڪل ڪتاب شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام تي ٽن جلدن ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو هو ۽ ان جي ڪري تمام گهڻي سجاڳي ٿي.

جن صاحبن مسلمانن جي طرفان علمي ۽ تحقيقي ميدان ۾ شروعات ڪئي انهن جا نالا هي آهن: حڪيم فتح محمد سيوهاڻي مرحوم، مولانا دين محمد وفائي مرحوم، ڊاڪٽر محمد عمر دائود پوٽو مرحوم، مسٽر محمد حنيف صديقي مرحوم، محمد صديق ميمڻ مرحوم، عثمان علي انصاري مرحوم، سيد ميران محمدشاهه مرحوم (۽ به چار غير متعصب هندو ليکڪ).

پوءِ اهو حلقو ڪشادو ٿيندو ويو ۽ ڪيترائي ليکڪ ۽ عالم ان ۾ شريڪ ٿيندا ويا. ڏهن ورهين ۾ سنڌن ذاتي ڪوششون ايتري ته اهميت حاصل ڪري ويون جو جناب جي- ايم- سيد تعليم جو وزير ٿيندي ئي انهن سڀني کي هڪ سرڪاري علمي تحقيقي اداري ۾ شامل ڪرڻ ضروري سمجهيو. اهو ادارو اڳتي هلي سنڌي ادبي بورڊ سڏجڻ لڳو.

انهن صاحبن سان شروع کان ئي منهنجو تعلق رهيو هو جنهن جي ڪري حسام الدين مرحوم به انهيءَ حلقي ۾ داخل ٿي ويو هو، حقيقت ۾ اها اڃا رڳو شروعات هئي، حسام الدين جي علمي، ادبي ۽ تحقيقي زندگيءَ جي، وقت گذرڻ سان گڏ هو ان ميدان ۾ تمام گهڻو اڳتي وڌي ويو هو ۽ پنهنجن ڪيترن ئي ساٿين کي پٺتي ڇڏي ويو.

●

هن مضمون ۾ مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي ته اخبارن سان تعلق هجڻ جي ڪري اسين ڀئي ڀائر ان زماني ۾ سکر ۾ رهڻ لڳاسون. سکر پراڻي زماني ۾ سنڌ ۽ خاص ڪري اتر سنڌ

جو هڪ مرڪزي شهر هوندو هو. ان زماني جون ڪيتريون ئي عمارتون اڃا تائين پڳل ڀريل حالت ۾ موجود هيون. اتي وڏن اميرن ڪبيرن جا مقبرا هئا، جن تي ڪتبا لڳل هئا. پر هاڻي انهن جي سار سنڀال ڪرڻ وارو ڪوبه ڪونه هو، سون ڪوشش ڪئي ته انهن پراڻين عمارتن ۽ قبرن جا فوٽو ڪيدي گڏ ڪريان ۽ جيترا به ڪتبا ڏسڻ ۾ اچن انهن کي لکي ڇڏيان. انهيءَ کان سواءِ اتي جي تاريخ ۾ جن مشهور ماڻهن جا نالا نظر آيا ٿي، تن بابت دستاويزي مواد سندن پونيرن کان هٿ ڪري هڪ هنڌ ڪٺو ڪريان. حسام الدين انهيءَ ڪم ۾ منهنجو هٿ ونڊائڻ شروع ڪيو. هڪ وقت ته اهڙو به آيو جو ٿڌ ۾ ڪم ڪرڻ جي ڪري مون کي نمونيا ٿي پيئي ۽ آءٌ قبرستان ۾ پيٽڪڻ جوڳو نه رهي سگهيس. منهنجي بدران حسام الدين اهو ڪم پاڻ سنڀاليو ۽ پورو ڪيو. مير معصوم بکري مرحوم تي لکيل سندس ڪتاب جي شروعات انهن ڏينهن کان ٿي.

سنه ۱۹۳۷ع ۾ اسان جي والد مرحوم جو لاڏاڻو ٿيو ۽ اسان کي لاچار سکر ڇڏي واپس پنهنجي ڳوٺ اچڻو پيو. حسام الدين مرحوم ڇهن سالن تائين پنهنجي سنڀالڻ ۽ ٻني ٻاري جو ڪم ڪندو رهيو ۽ مون کي واندڪائي ملي ويئي ته آءٌ سياست ڪندو وتان. سنه ۱۹۳۸ع ۾ مسلم ليگ جو ڪم شروع ٿيو ۽ آءٌ وري ڳوٺ ڇڏي اچي ڪراچي ۾ رهيس، پر حسام الدين جي مدد کان سواءِ منهنجو اهو ڪم به هلي نٿي سگهيو. جڏهن آڪٽوبر ۱۹۳۸ع ۾ مسلم ليگ ڪانفرنس ٿي ته مون کيس گهرائي ٿوري عرصي لاءِ پاڻ وٽ رهايو. ان کان پوءِ پاڪستان جي تحريڪ جي سلسلي ۾ سڄي هندوستان جو گشت ڪيو ويو ته آءٌ پاڻ سان حسام الدين کي وٺي ويس. اهڙيءَ ريت کيس ان دور جي ڪن وڏن علمي شخصيتن سان ملاقات جو وجهه مليو. مثال طور بابائي اردو مولوي عبدالحق مرحوم، مولانا غلام رسول مهر مرحوم، مولانا سيد سليمان ندوي مرحوم، علامه محمود شيراني مرحوم، پنڊت دتاتريه ڪيفي، سيد هاشمي فريد آبادي مرحوم ۽ ٻيا ڪيترائي عالم لهڪ. اسين جتي به ويندا هئاسون ته آءٌ ته سياسي ماڻهن سان مٿا ماري ڪندو رهيس. پر حسام الدين علمي ذوق رکندڙ بزرگن سان ميل ملاقات ڪندو رهيو. سندس تحرير جي اسماعيل خواهه تحقيق جي طريقن تي انهن ماڻهن جو وڏو اثر ٿيو. جڏهن اسين دهليءَ ۾ هوندا هئاسون، ته گهڻو ڪري بابائي اردو وٽ سندس دريا آباد واري بنگلي ۾ ترسيو هو. رات جو آءٌ ته اتي ڪوڙي سمهي پوندو هوس، پر حسام الدين ڪڏهن ته سڄي رات محمود شيراني يا مولانا عبدالحق وٽ ويهي کين تحقيقي ڪم ڪندي ڏسندو رهندو هو. هڪڙي ڏينهن آءٌ مولانا جي موٽر ۾ چڙهي ڪاري هرڻ جي شڪار لاءِ فريد آباد ويس. جيتوڻيڪ حسام الدين کي شڪار سان ڪابه دلچسپي نه هئي، پر ان ڏينهن آءٌ زبردستي هن کي پاڻ سان وٺي ويس. مون کي اهو سنو نٿي لڳو ته هو سڄو ڏينهن ڪتابن ۾ منهن وجهيو هڪ هنڌ ويٺو هجي. ڇو ته اهڙيءَ طرح سندس اکين ۽ حافظي تي خراب اثر پوڻ جو انديشو هو.

سندس هڪڙي اک تہ پهرين کان ڏوري ڪمزور هئي. حافظي کي بحال رکڻ جي لاءِ مون ضروري سمجهيو هو تہ سندس دماغ تي هر وقت بوجهہ نہ هجي. انهيءَ ڏينهن مرحوم منهنجي زور رکڻ تي هڪڙي هرڻ تي بندوق هلائي جيڪا ٺيڪ نشاني تي لڳي. ان کان پوءِ سڄي عمر هن نہ ڪڏهن بندوق هٿ ۾ ڪئي نہ وري ٻيءَ ڪنهن ونڊر ۾ دلچسپي ڏيکاري. جيتوڻيڪ ڪيترائي پيرا مون سان گڏ هو هندستان جي جهنگن ۾ گهمندو رهيو. لاچار ٿي ڪيس مون سان گڏ هلڻو پوندو هو. آءٌ بندوق کڻي هلندو هوس ۽ هو ڪتابن جون پيتيون، جنهن بہ وڏي شهر (مثلاً بمبئي، دهلي، لکنؤ، ڪلڪتو) مان اسان جو لنگهڻ ٿيندو هو، اتي لازمي طرح هو لائبررين ۽ پراڻن ڪتابن جي دوڪانن ۾ گهمُت هڻندو هو ۽ ڪتاب ڏسندو ۽ خريد ڪندو رهندو هو. ڪتابن پڙهڻ ۾ سندس مصروفيت جو اندازو هن ڳالهہ مان ٿيندو تہ اسين شينهن جي ڳولا ۾ هاٿيءَ تي چڙهي جهنگن ۾ ڦرندا هئاسون تہ ان وقت بہ هن جي هٿ ۾ ڪونہ ڪو ڪتاب هوندو هو. هڪڙي ڏينهن مون شينهن تي گولي هلائي. شينهن ڦٿجي پيو. ڏاڍو گوڙ گهمسان ٿيو. پر حسام الدين جو ڌيان ڪتاب ۾ ئي لڳو پيو هو. پوءِ پڇيائين، ”ڇا جو هل هنگامو هو؟“ مون ورائيو ”شينهن هو.“ چيائين ”سليو يا نہ؟“ ۽ پوءِ وري اکيون ڪتاب ۾. سندس اهو حال ڏسي آءٌ وري ڪڏهن بہ کيس پاڻ سان شڪار تي وٺي نہ ويس. کيس ڪئمپ ۾ ڇڏي ويندو هوس تہ پلي پيو بورچيخاني جي سار سنڀال لهي.

اهي ڳالهيون پاڪستان ٺهڻ کان اڳ جون آهن. خود ان تحريڪ ۾ هن ڪيترو حصو ورتو يا ڪهڙيون خدمتون ڪيون. انهن جو ذڪر هت ڪرڻ نٿو گهران. هن جي پنهنجي خواهش بہ اها هئي تہ انهن ڳالهين کي ياد نہ ڪيو وڃي، ڇاڪاڻ تہ کيس نہ ڪنهن انعام حاصل ڪرڻ جي سڪ هئي نہ وري پاڻ سياسي ماڻهو هو. خود کيس بہ اها ڳالهہ پسند نہ هئي تہ ماڻهو کيس ڪنهن ليڊر جي ساٿي ڀانئن يا ويجهو ساٿي چون.

سن ١٩٥٠ع ۾ اسين مصر وياسون ۽ پوءِ لنڊن.

مصر ۾ مرحوم جون ملاقاتون ان زماني جي وڏن وڏن عالم ۽ فاضل ماڻهن سان ٿيون. هڪ ڏينهن مون ڏٺو تہ هو قاهره جي شپرڊ هوٽل جي هڪ ڪنڊ ۾ ڪنهن سوچ ۾ ويٺو هو (اسين ان هوٽل ۾ ترسيل هئاسون). ويجهو وڃي پڇيومانس تہ چوڻ لڳو، ”ڪالهہ اسين پئي ڊاڪٽر طٰہ حسين سان مليا هئاسون. اهو شخص ڄائي ڄم کان انڌو آهي، پر ان هوندي بہ سندس علمي ڪمال تہ ڏسو. دنيا ۾ هن جهڙا ڪي ٿورا عالم ۽ مفڪر هوندا. اهو انڌو ايترو حاصل ڪري سگهيو ۽ ايترو لکي سگهيو جو دنيا دنگ رهجي وئي. اسان کي تہ خدا پڻ اکيون ڏنيون آهن، پر هن جي ڀيٽ ۾ اسان ڇا ڪيو آهي؟ وڏي افسوس ۽ شرم جي ڳالهہ چئبي.“

لنڊن ۾ اسين جيترا بہ ڏينهن رهياسون، هو هر روز برٽش ميوزم ويندو هو ۽ جيستائين ميوزم بند نہ ٿيندو هو، اتان نڪرندو نہ هو. آڪسفورڊ ويو. ڪئمبرج جا ڪتبخانا ڏٺائين.

خود لنڊن ۾ ڪتابن جا جيترا به دڪان هئا، انهن جا چڪر هنيائين. ان زماني ۾ اتي هڪ وڏو جشن پئي ٿيو، جنهن ۾ اسان کي دعوت هئي. آءٌ ويس، پر هو نه چُريو. چيائين، ”ماڻهو لنڊن اچي ۽ جشن ڏسي، اها اجائي ڳالهه آهي. لنڊن جي اصلي شيءِ ان جا علمي ذخيرا آهن. انهن مان فائدو وٺڻ اصلي ڪم آهي.“ اتان ايترا ته ڪتاب خريد ڪري هليو جو موٽندي مهل اسان کي ڪپڙن جون هڪ ٻه پيٽيون لنڊن ۾ ئي ڇڏڻيون پيون ته جيئن هوائي جهاز ۾ حسام الدين جي ڪتابن جا بنڊل ساڻ آڻي سگهون.

•

سن ۱۹۵۰ع ۾ اسين ٿورو هڪٻئي کان جدا ٿي وياسون. آءٌ عملي سياست ۾ گهڙي پيس. وزير، سفير وغيره ٿيندو رهيس ۽ حسام الدين سمورو وقت تحقيق، تصنيف ۽ تاليف جي ڪم ۾ لڳي ويو. انهيءَ عرصي ۾ هن ٻاهرين ملڪن جا ڪيترائي تحقيقي چڪر هنيان. روس ويو. وچ ايشيا جون تاريخي جايون ۽ علمي مرڪز ڏٺائين. ٻه ڀيرا چين جو چڪر هنيائين. ٻه سال فلپائن ۾ رهيو ۽ ايران سان ايترا ته لاڳاپا پيدا ڪيائين ۽ ايران جي تاريخ تي ايترو ته ڪم ڪيائين جو طهران يونيورسٽي کيس ڊاڪٽريٽ ۽ ايران جي حڪومت ”نشان سپاس درجه اول“ جو اعزاز ڏيڻ مناسب سمجهيو. هن ڪڏهن به پاڻ کي ڊاڪٽر نه سڏايو، ڇوجو کيس پنهنجن جي تنگدليءَ جو احساس هو. سنڌس خيال هو ته ان جي ڪري نيچ طبيعت وارن ماڻهن ۾ اجايو سنڌس خلاف حسد جو جذبو پيدا ٿيندو. ڪيترن ئي بين الاقوامي سيمينارن ۾ ٻه حصو ورتائين ۽ دنيا جي مشهور معروف محققن ۾ ليکجڻ لڳو. ۱۹۶۱ع ۾ ايوب خان جي حڪومت کي ٿورو شرم آيو ۽ هن کي ”ستارهٔ امتياز“ ڏنو ويو، پر هن پنهنجي نالي سان ان لقب کي ڳنڍڻ مناسب نه سمجهيو. انهن ڏينهن ۾ هو مون وٽ هانگ ڪانگ ۾ هو. جڏهن ان لقب جو اعلان ٿيو ته هن مون کي چيو، ”غاصب جو ڏنل لقب ڪو لقب ڪونهي. اهو ته سرڳو ڪنهن علمي ماڻهوءَ جي لاءِ بيعزتيءَ جو باعث آهي.“ انساني حقن ۽ آدميت جي احترام جي مسئلي ۾ هو ايترو ته حساس هو جو سن ۱۹۵۸ع ۾ جڏهن ايوبي مارشل لا لڳو ۽ پاڻ بيمار هو ته مون کي منيلا مان گهرائي چيائين ته ”مون کي هتان ڪيئي ڪنهن پاسي وٺي هل نه ته منهنجو هن گهٽ ۾ خاتمو ٿي ويندو. آءٌ کيس ان اڌ بيماريءَ جي حالت ۾ فلپائن وٺي ويس ۽ پاڻ وٽ ٻه سال رهايومانس. اتي به جيئن ئي سنڌس صحت سڌري ته بيڪار ويهي نه سگهيو، پنهنجو مشهور ڪتاب ”هو ڏوٿي، هو ڏينهن“ اتي ئي لکيائين. ان ڪتاب ۾ سنڌس دل جون ڪيتريون ئي ڳالهيون ملن ٿيون، جن کي سمجهڻ لاءِ عقل ۽ وقت گهرجي.

•

هيءُ موقعو تفصيل ۾ وڃڻ جو ڪونهي. مختصر هيءُ ته پنهنجي زندگيءَ جي آخري ٽيهن ورهين ۾ هن ايترو ته علمي ڪم ڪري ورتو ۽ ايتري قدر نُوس ۽ بامعنلي، جو انسان

Gul Hayat Institute

اڇرج ۾ پڇيو وڃي. فارسيءَ ۾ پنجويهه وڏا ڪتاب لکيائين، سنڌيءَ ۾ ٻارهن ۽ اردو ۾ چار. سيئي معياري ڪتاب ۽ وڏي تحقيق ۽ وڏي محنت جو نتيجو. انهن سان گڏ هو علمي رسالن جي لاءِ مضمون ۽ تحقيقي مقالا به لکندو رهيو. (سنڌيءَ ۾ به سئو، اردو ۾ ويهه ۽ فارسيءَ ۾ پنج، اخباري مضمون ڪيترائي هزار) هيءَ اهي شيون آهن جيڪي ڇپجي چڪيون آهن. انهن کان سواءِ سرحوم جا اڪيل پيا سوين اڻپورا مسودا اڃا به پيا آهن ـــ جيڪر انهن تي ڪو شخص ڪم ڪري ۽ انهن کي پورو ڪري ڇپائي سگهي. اسان جي اوسي پاسي نالي جا بکيا ۽ نااهل ته ڪيترائي آهن، پر مقصد وارو ۽ محنت سان ڪم ڪندڙ تمام ٿورا نظر ايندا.

"شايد ڪه مردي از غيب برون آيد و ڪاري بڪند"

پنهنجي طرفان سرحوم گهٽوئي ڪي ڪري ويو آهي. ڪيترين ئي اڻلڀ ۽ قيمتي شين کي تباهه ٿيڻ کان بچائي عام جي اڳيان آنديائين. سنڌ جي تاريخ تي تمام قيمتي سواد ڪٺو ڪري ڇڏي ويو. هن خطي جي تاريخ لاءِ پختو بنياد رکي ويو آهي ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه هيءَ ته هن هتي جي لٽريچر کي مقصديت ڏني.

آخر پنج سال سرحوم ڪينسر جي موذي مرض ۾ ڪنجهندو رهيو، پر تڏهن به علمي ڪم جاري رکيائين. علاج جي لاءِ ملڪ کان ٻاهر وڃڻ گهريائين ٿي، پر اجازت حاصل ڪرڻ ۾ وقت لڳي ويو. جيستائين اجازت ملي ۽ هو لنڊن پهتو، تيستائين موذي مرض پنهنجو ڪم پورو ڪري ڇڏيو هو. واپس اچڻ کان پوءِ ٿورن ڏينهن ۾ ئي پنهنجي پالڻهار ڪي وڃي پرتو ۽ سون ستر ورهين جي پوڙهي کي ڏکن ڀري دنيا ۾ اڪيلو ڇڏي ويو.

تو عزم سفر ڪردي رفتي زبر ما ـــ بستي ڪمر خويش شڪستي ڪمر ما.

هن ڌرتيءَ جو هو سرفروش عاشق هو. وصيت ڪري ويو ته مرڻ کان پوءِ کيس پنهنجي والد ۽ والده جي قدمن ۾ نه، پر سنڌ جي قومي قبرستان مڪليءَ ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي مرحوم جي پرسان هميشه لاءِ سمهاريو وڃي. ان کان وڌيڪ عشق ۽ قربانيءَ جو تصور به نٿو ڪري سگهجي. هاڻي قيامت جي ڏينهن هو انهن بزرگن ۽ شهيدن ساڻ گڏ اٿندو جن جو ذڪر هن پنهنجي ڪتاب "مڪلي نامه" ۾ وڏيءَ حب سان ڪيو آهي.

هن ننڍڙي حياتيءَ ۾ هڪڙو انسان انهيءَ کان وڌيڪ ڪري به ڇا ٿي سگهيو؟ هاڻي سنڌ جو مٿس ڪهڙو قرض رهيو؟

(ترجمو: مراد علي مرزا)
(بشڪريه جنگ، ڪراچي)

ممتاز راشدي

حسام الدين راشدي ــ هڪ انسان، هڪ عالم

هاڻي جيئن تہ سنڌ کم پورو ٿيو آهي ۽ خيرخواهيءَ سان پورو ٿيو آهي ۽ سنڌ هيءَ خواهش بہ پوري ٿي آهي تہ اوير جي تاريخ ۽ ادب جا اهم دؤر نئين دنيا جي ڏيان تي آندا وڃن، حسام الدين راشدي جي زندگيءَ کي نيٺ آرام مليو ۽ سنڌ روح آڏامي وڃي پنهنجي پالڻهار جي حضور ۾ حاضر ٿيو.

سنڌ پڙهندڙ، سنڌ مداح، سنڌ دوست، سنڌ خاندان ۽ پڻ پيشہ ور نقاد ورهين تائين سنڌ موت تي ڏک ڪندا رهندا. هاڻي شايد کين وڌيڪ احساس ٿيندو تہ هن جي باري ۾ سنڌ جيتري جيڪا ڄاڻ هئي، ان کان بہ وڌيڪ ڄاڻ کين حاصل ٿئي. تنهنڪري اهي هن بابت جيڪي بہ پڙهندا يا جيڪي بہ ٻڌندا، ان سان هرهڪ ڏاڍو جهٽيندا ويندا تہ جيئن سنڌ زندگيءَ جو عاليشان تاجي پيتو آڻي سگهن ــ جنهن معلوم ڪري سگهن تہ آها ڪهڙي ڳالهہ هئي، جنهن کيس، ٻين جي ڀيٽ ۾، هڪ اهڙي خصوصيت بخشي ۽ شهرت ڏني، جو اسان جي هن فاني دنيا ۾ هن پاڻ کي هڪ جاودان حيات حاصل ڪرڻ جي لائق بڻايو.

حسام الدين کي آءٌ پنجويهن ورهين کان سڃاڻان ۽ آن سموري عرصي ۾ مون وٽس بي نيازيءَ ۽ خوداعتماديءَ جو هڪ اڻ کٽ ذخيرو ڏٺو. ظاهر آهي تہ آها خصوصيت هن پنهنجي زندگيءَ جي شروعات ۾ ئي حاصل ڪئي هوندي. ڪير ائين سمجهندو تہ چاڪاڻ تہ سنڌ علمي ڄاڻ تمام اونهي هئي ۽ هن پنهنجي تربيت پاڻ ڪئي هئي، تنهنڪري پنهنجي اوسي پاسي جي ماڻهن کان مولائيءَ سان متاثر نہ ٿيو هوندو. دنيا وارن جي لاءِ سنڌ طور طريقا ۽ عادتون نشاة الثانيہ جي اميرن ڪبيرن جهڙيون هيون، پوءِ ڪٿي اها نشاة الثانيہ يورپ جي هجي يا ٽائين صديءَ جي هسپانيہ ۽ اتر افريقہ جي عرب مسلمانن جي. هو نفاست پسند ۽ خوش خلق هو، ان هوندي بہ ماڻهن کان ٿورو پريرو رهڻ جي ڪري ڪڏهن ڪڏهن غلطيءَ وچان کيس مخلص نہ سمجهيو ويو.

هو مهربان هو، خوش طبع هو، زندگيءَ جي سٺين شين سان لطف وٺي سگهندو هو. عمدين ۽ اعليٰ شين جي وٽس سچي پرک هئي. فن کي سمجهندو هو ۽ چٽي سگهجي ٿو تہ فن سان ازلي عشق هوندو هوس، چاڪاڻ تہ لکڻ، تحقيق ڪرڻ ۽ علمي فضيلت کي بہ فن

جو هڪ رخ سڌي سڪهجي ٿو. ان هوندي به هر اهو ڪم جيڪو هن ڪيو ان ۾ توازن جو هڪ اصول موجود هو، جنهن جي پويان اڪثر ڏکري ٿوري سختي هئي، جنهن جي ڪري دل کي تڪليف ٿي پهتي — ۽ دنيا وارن کيس اهڙيءَ طرح نه ڏٺو.

ان هوندي به جڏهن سندس جگري دوستن جهڙوڪ مرحوم آغا بدرالدين درانيءَ، شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ يا سندس روحاني ساٿيءَ مرحوم ممتازحسن وفات ڪئي، تڏهن هن شخص پريءَ سخت ۾ ڏاڍو رنو. انساني جدائيءَ جو مٿس ڏاڍو اونهو اثر ٿيندو هو: پنهنجين نيائين جي پيار (جيڪي حقيقت ۾ سندس نه پر پاٽس جون ڇوڪريون هيون) کيس ان وقت روئاڙي ڇڏيو، جڏهن پاڻ سندن شاديون ڪرائي کين روانو ڪيو — ۽ پنهنجي خاندان ۾ کيس حق هو ته اهي ڪم پاڻ سنڀالي — ڇوته پاٽس جا سڀئي ٻار هميشه پاڻ کي سندس ئي اولاد ڪري سمجهندا هئا. خود سنهنجي ماءُ جي لاش کڻڻ وقت، جنهن سان سندس خون جو ڪوبه رشتو ڪونه هو، حسام الدين جيڪي ڳوڙها ڳاڙيا، انهن مان سندس دل جي اونهائيءَ جي خبر پوي ٿي.

حسام الدين سن ۱۹۱۱ع ۾ ڄائو هو، جڏهن سندس وڏو ڀاءُ فقط پنجن سالن جي ڄمار جو هو ۽ جيئن پير علي محمد شاهه ڏاڍيءَ حسرت سان ٻڌايو ته سنهنجي ڏاڏي هن کي هڪدم کڻي منهنجي ”جهوليءَ“ ۾ وڌو (کهڙو نه سهڻو طريقو هو اهو!).

ان وقت ڪان وٽي ٻئي هميشه گڏ هئا، اڻين جيئن مٽر جي قربيءَ ۾ ٻه مٽر گڏ هوندا آهن. لڳي ٿو ته ٻئي راند روند ۽ حرڪتن ڪرڻ ۾ لڳي ويا هوندا ۽ انهن ڏينهن ۾ هنن ان رتبي يا حيثيت بابت اهڙي ڪابه لڪا نه ڏني، جيڪا وڏي هوندي هرهڪ کي حاصل ڪرڻي هئي. کين پڪ سان مڪتبي زندگيءَ جي ڪابه تربيت حاصل نه ٿي، جنهنڪري هنن سنڌ جي جاگيرداري ماحول جي سڀني رعايتن ۽ شوقن مان خاصو لطف ورتو هو.

سن ۱۹۲۳ع تائين حسام الدين کي ڪتابن سان يا مطالعي ڪرڻ سان ڪابه دلچسپي نه هئي. انهن وچ وارن سالن ۾ سندس وڏو ڀاءُ ”جماعت راشدي“ تنظيم ۾ رڌل هو، جيڪا مشهور بزرگ پير تراب علي شاهه پنهنجي وڏي خاندان جي سماجي ڀلائيءَ جي خيال سان ناهي هئي. پير علي محمد شاهه بهمن ڳوٺ مان هڪ هفته وار اخبار ”الراشد“ جي نالي سان به ڪيڍندو هو. سنڌ جي انهن نندڙن ڳوٺن ۾ اوندا هيءَ ۽ اڻ ڄاڻائيءَ جي هوندي به بهمن ۾ صحافتي سرگرميون پوريءَ قوت سان شروع ٿي ويون، جن جي ڪري حسام الدين ۾ پڙهڻ ۽ لکڻ جي خواهش جڻ ته پڙڪو کائي اٿي. آءٌ خود سندس لفظ ورجائيندس، جيڪي هن پاڻ مون کي چيا هئا ته ڪيئن نه سندس زندگيءَ ۾ هڪ زبردست ڦيرو آيو، جنهن جي ڪري علم ۽ ادب کي پاڻ ارپي ڇڏڻ جي شاندار شروعات ٿي.

مون کي شادي ڪئي اڃا هڪ سال مس ٿيو هو ته سن ۱۹۵۵ع جي آرهڙ ۾ حسام الدين چئن ڏينهن جي لاءِ منهنجي گهر ۾ اچي ترسيو. کيس ڪو ذاتي ڏک پهتل هو، جنهن کان

Gul Hayat Institute

مون کي سندس ڏيان ھٽائڻو ھو. منھنجي خاوند جا واضح حڪم ھئا تہ آءٌ سندس ڏيان انھن شين ڏانھن ڇڪايان، جيڪي کيس پسند ھيون. انھن ڏينھن ۾ آءٌ اڃا تائين اولھہ پاڪستان ۾ ھڪ اوپري عورت ھيس. پيو تہ جيتوڻيڪ حسام الدين پين جو تمام گھڻو لحاظ ڪندو ھو، ان ھوندي بہ ھن مون کي ٿورو ڏيڄاري ڇڏيو، ڇوجو مون کي خبر ھئي تہ پاڻ ھڪ سنجيدو عالم آھي ۽ ان وقت ھڪ ضخيم ڪتاب "مڪلي نامہ" لکڻ ۾ مصروف ھو.

منھنجي ڦوھہ جواني ھئي ۽ اڃا مون کي "مڪلي نامہ"، مڪليءَ جي قبرستان ۽ خود سنڌ جي تاريخ جي ڪابہ ڄاڻ ڪين ھئي. مون فيصلو ڪيو تہ سندس ڏيان کي ٻيءَ پاسي ھٽائڻ جو ھڪ بھتر طريقو ھيءُ آھي تہ انھيءَ ڪتاب بابت ئي ساڻس خيالن جي ڏي وٺ ڪريان. ان تي پاڻ نہ رڳو ڪُلي پيو، پر ڪتاب جو مسودو پڻ کڻي آيو ۽ ان مان ٽڪرن جا ٽڪرا پڙھي ٻڌائڻ لڳو. آءٌ کيس تمام غور سان ٻڌڻ لڳيس ۽ اھڙيءَ طرح اسين ڪيترن ڪلاڪن تائين پنھنجن ذاتي معاملن کي وساري ويٺاسون. سچ پڇو تہ سندس وسيع معلومات ۽ تحقيق جي باريڪ تفصيل مون تي ڏاڍو رعب وڌو.

مانيءَ کائڻ وقت مون کانئس پڇيو تہ اوھان ڪھڙي يونيورسٽيءَ ۾ پڙھيا آھيو. ان سوال تي ڪن پل لاءِ ٿورو گھبرائجي ويو، پر پوءِ ھڪدم کل ۾ پئجي ويو.

"تنھنجو مڙس ۽ آءٌ ڪا يونيورسٽي تہ ڇڏيو، پر ڪڏھن ڪنھن اسڪول ۾ بہ نہ پڙھيا آھيون." وري چوڻ لڳو "تہ آءٌ تہ ڪڏھن بہ ڪونہ پڙھيس ۽ جوانيءَ جو وقت اجايو وڃائي ڇڏيم، جنھن طريقي تي ملان اسان کي پڙھائيندو ھو، مون کي پنھنجي پيءُ وانگر بلڪل پسند نہ ھو. البت اسين وڏي چاھہ ۽ حب سان "گلستان ۽ بوستان" پڙھندا ھئاسون جيڪي اسان جي ڏاڏي اسان جي لاءِ آندا ھئا. پر اھي ڪتاب اسين پاڻ ئي پڙھندا ھئاسون. آءٌ تہ پڙھڻ ۾ ڏاڍو جڏو ھوس ڇا لاءِ تہ آءٌ ڪابہ ٻولي چڱيءَ طرح پڙھي نہ سگھندو ھوس. پوءِ مون کي ياد اچي ٿو تہ سال ١٩٢٣ع ۾ ھڪڙو موقعو اھڙو آيو جو آءٌ ادا جي ڪمري ۾ ويس ۽ وڃي سندس ڪبٽ کوليم. ادا انھن ڏينھن ۾ ننڍا ڪتابڙا جيڪي ٻن پائين ۾ ملندا ھئا، خريد ڪري گڏ ڪندو ھو. انھن ڪتابڙن جو نالو 'چلبلي غزليات ڪا سلسلہ' ھوندو ھو ۽ جن کي ڏاڍي سنڀال سان ھڪ ھنڌ رکندو ھو. مون انھن ڪتابن مان ٻہ-ٽي ڪتاب کڻي ڏٺا تہ ايتري ۾ ادا ڪمري ۾ لنگھي آيو ۽ مون کي چڙٻ ڏئي سختيءَ سان چوڻ لڳو 'تون تہ جاھل آھين، ھنن ڪتابن کي ڏسي ڇا ڪندين.' مون کي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي ۽ مون ڪوبہ جواب نہ ڏنو. پر ان گھڙيءَ مون فيصلو ڪيو تہ آءٌ نہ رڳو مطالعو ڪندس، پر علم ۾ پنھنجو نالو روشن ڪندس.'

ھو پنھنجي فيصلي تي قائم ٿي بيٺو ۽ سنہ ١٩٢٦ع ڌاري پنھنجي پيءُ سان گڏ صحافت جي دنيا ۾ داخل ٿيو. سال ١٩٢٩ع ۾ ٻئي پيئر سکر ويا، جتي وڏو راشدي "سنڌ زميندار" اخبار ڪيڻ لڳو جيڪا خانبھادر کھڙي جي ملڪيت ھئي. حسام الدين ان اخبار جو ايڊيٽر ھو،

Gul Hayat Institute

ٻنهي ڀائرن ڏکيا ڏينهن ٻه ڏٺا ته سکيا ٻه. ننڍو ڀاءُ وڏيءَ محنت ۽ هوشياريءَ سان ڪم ڪندو هو ۽ ڀاري جهڙي شخصيت ۽ ذهن جو مالڪ؛ وڏو ڀاءُ معاملا ۽ مسئلا حل ڪندو هو. حسام الدين جو ڀاڻس ۾ وڏو عقيدو ۽ اعتماد هو ۽ سواءِ ڪنهن حيل حجت جي سندس نقش قدم تي هلندو هو. پر آءٌ سمجهان ٿي ته حسام الدين پنهنجيءَ سوچ وارو هو ۽ هن پنهنجي سر سوچيو هوندو ته ڪيس هڪ ٿائيڪي زندگي گذارڻ وڌيڪ پسند ايندي بنسبت ڀاڻس جي زندگيءَ جي، جيڪا هو صحافت سان گڏ سياسي سرگرمين جي ڪري گذارڻ تي مجبور هو.

انهيءَ ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته ڪيس پنهنجي دؤر جي انقلابي اندازِ فڪر ۾ اعتقاد هو. سنه ١٩٣٧ع تائين پاڻ ان ساڳئي طريقي سان پنهنجي ڀاءُ جو ساٿ ڏيندو آيو، پر رفتي رفتي هو هڪ تجربيڪار عالم جو متوازن طريقو اختيار ڪرڻ لڳو ۽ دنيا جي لاءِ هڪ قيمتي سرمايو ڇڏي ويو.

انهن ڏينهن ۾ حسام الدين شاعري پڻ ڪندو هو. سندس تخلص ’فدائي‘ هو. ڀاڻس وڏو سندس شاعرائي لاڙي تي سائنس چرچا ڪري ڪيس ڪٽ ڪندو هو. انهيءَ تي هن وڏي ڀاءُ کي هوڪاريو ته تون شاعري نثو ڪري سگهين. اهو ٻڌي ڀاڻس وڏي ڪيس هڪ طويل نظم لکرايو، جنهن ۾ ان وقت جي سنڌ جي انتظاميه تي هڪ اثرائتي سٽ ڪيل هئي. اهو نظم اخبار جي پورن ٻن صفحن تي پکڙيل هو. نظم جي ڇپجڻ کان پوءِ اخبار جي ايڊيٽر پير حسام الدين ۽ چيف ايڊيٽر پير علي محمد راشديءَ تي بيعزتيءَ جا ڪيس ڪيا ويا. اهي ڪيس ٽن سالن تائين ڪورٽ ۾ هلندا رهيا ۽ آخرڪار سندن حق ۾ فيصلو ٿيو ۽ ڪيس خارج ڪيا ويا. هنن اهڙيون تمام گهڻيون تڪليفون وڏي همت سان ۽ کل ڀوڳ ۾ سٺيون.

جيڪڏهن ايمانداريءَ سان فيصلو ڪجي ته آءٌ چونديس ته دنيا جي هڪ مڃيل مستشرق جي حيثيت ۾ جيڪا سندس حاصلات آهي، ان کان هٽي ڪري ڏسجي ته پاڻ پنهنجي سماج جي جيڪا وڏي ۾ وڏي خدمت ڪيائين اها هيءَ هئي ته هن پاڻ کي ان لائق بڻايو جو جاگيرداري سرشتي جي هر رجعت پذير شئي کي نه رڳو پاڻ ٿڏي ڇڏيائين، پر سندس ويجهو جيڪي به آيا تن سيني ۾ آزادي پسنديءَ ۽ انسان دوستيءَ جا گڻ پيدا ڪيائين. سنڌ، ايران ۽ وچ ايشيا جي پراڻي تاريخ ۽ مشرقي علم و ادب ۾ جيڪو هن تحقيقي ڪم ڪيو آهي، تنهن لاءِ ڪيس انهن درباري وقائع نويسن جي ضخيم قلمي ڪتابن جو تمام اونهو اڀياس ڪرڻو پيو، جن رڳو بادشاهن ۽ حاڪمن جا ڪارناما بيان ڪيا آهن.

سندس علمي تحقيق جي خصوصيت حقيقت ۾ سچ سان سندس پڪي پختي خلوص جو نتيجو هئي — اهو سچ ته معلوم ڪجي ته انهن ڏينهن ۾ حاڪم طبقي تي نه پر عام ماڻهن تي ڇا وهيو واپريو ۽ ڪهڙين حالتن هيٺ اهي واقعا ٿيا. سندس پنهنجي زندگي ثبوتيت (Positivism) جي تصوير هئي. ان هوندي به سندس هلت چلت ۾ هن پنهنجي اميرائي طبقي واري خوبي ۽ فياضي قائم رکي. ڪتابن، چينيءَ جي قيمتي ۽ نادر ٿانون، هٿ جي نهيل تصويرن ۽ فن جي

پين شين بابت سندس ذوق، سندس کٽڻ ۽ مهمانن جي لاءِ سندس دسترخوان سان سندس اميرائو پس منظر ظاهر ٿيندو هو. اهڙيءَ ريت هن زندگيءَ ۾ جيڪو توازن ۽ جيڪا خود اعتمادي حاصل ڪئي، اها هڪ اهڙي شخص جي لاءِ تعريف جوڳي آهي جنهن ڪڏهن به تعليمي ادارن ۾ تعليم حاصل نه ڪئي، پر جنهن جي زندگيءَ جي شروعات ۽ اوسر هڪ خاص جاگيرداري سماج ۾ ٿي.

هو گهٽي قدر الرازي، گليليو يا مائيڪل انجيلو جهڙو هڪ عظيم انسان هو، جنهن پنهنجي ماحول جا زنجير ٽوڙي ۽ رنڊڪون هٽائي ذاتي ۽ ذهني آزادي حاصل ڪئي ۽ دنيا کي ايندڙ صدين تائين حيرت، سونهن ۽ سوچڻ جي لاءِ مواد ڏنو.

—ترجمو: مراد علي مرزا
(بشڪريه ڊان، ڪراچي)

مرڪز جي انهيءَ طوائف‌الملوڪيءَ، بدحاليءَ ۽ بي وقاريءَ جو اثر مغل سلطنت جي جيئن پين صوبن تي پيو، تيئن سنڌ تي به ٿيو، ۽ هتي به حڪومت جو رعب، دٻدٻو ۽ وقار ختم ٿي ويو. مقامي قوتون جيڪي اڳ دٻيون پيون هيون، سي اڀري آيون. سنڌ تي ڪلهوڙن جو اثر وڌي ويو، جنهن اڳتي هلي آزاد حڪمرانيءَ جي صورت اختيار ڪئي. ١١١٨ ھ کان ١١٣١ ھ تائين، چوڏهن سالن ۾ پورا نو صوبيدار دهليءَ کان سنڌ تي آيا، جن مان ڪو سال ته ڪو چند مهينا هتي رهيو. خود فرخ سير جي زماني ۾ چار صوبيدار آيا ۽ ويا، جن مان هڪ صوبيدار عطر خان، ٺٽي جي ٻئي صوبيدار مير لطف علي خان رضويءَ سان وڙهندي، ٺٽي ۾ قتل ٿي ويو. ٻه سال کن اهو جنگ و جدل ٺٽي جي شهر ۾ هليو، جنهن شهر تي ايڏي تباهي آندي، جو انهيءَ دور جي شاعرن ان تي شعر آشوب لکيا. قحط، بدحالي، شريفن جي بربادي ۽ رذيلن جي پوئواري هتي به اهڙي ئي پيماني تي ٿي، جهڙي دهليءَ ۾ ٿي رهي هئي. رات-ڏينهن ٺٽي ۾ سازشون ۽ منصوبا هلي رهيا هئا. هڪٻئي جي پڳ لاهڻ جي فڪر ۾ ماڻهو سرگردان هئا. نوان پراڻا وير ورتا ٿي ويا. ٺٽي جي بدحالي، ويرانيءَ ۽ ملڪي انتشار جي جيڪا حالت ٺٽي جي شاعرن چٽي آهي، تنهن کي ڏسبو ته عجب وٺيو ٿو وڃي.

—سيد حسام‌الدين راشدي
مضمون: شاهه شهيد جي سوانح جا ماخذ
(ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون: ص ٣١٦)

سيد غلام مرتضيٰ شاهه

پير سيد حسام الدين شاهه راشدي
ولد سيد محمد حامد شاهه راشدي

سيد حسام الدين شاهه راشدي، پير علي محمد شاهه راشديءَ جو پيو نمبر پاٽ آهي. هي انهيءَ بختاور ڪٽنب سان آهي، جنهن ۾ هڪ والد جا ٻه فرزند هڪٻئي کان وڌيڪ امتيازي لياقتن جا مالڪ ٿيا هجن.

سندس جنم خميس ڏينهن، ساڍي ستين بجي صبح جو، ٢٥ رمضان ١٣٢٩ هه، مطابق ٢٠ سيپٽمبر ١٩١١ع تي، نصرت اسٽيشن جي ڀر ۾، راشدي پيرن جي ڳوٺ ۾ ٿيو.

هن ابتدائي تعليم مولوي محمد سومار ٻکڻ وٽ ورتي. ان کان پوءِ هن مولوي محمد الياس پنوهر کان درس ورتو. آخر ۾ مولوي سيد علي شاهه لڪياري ساعدي وٽ پڙهيو. انهن جملي استادن وٽ چار درجا سنڌي ۽ فارسي تعليم سڪندرنامي تائين حاصل ڪيائين. فارسي انهن ڏينهن ۾ قديم خاندانن ۾ پڙهڻ ضروري ڄاتي ويندي هئي. ان کان پوءِ انگريزي خانگي طرح نصرت ريلوي اسٽيشن جي ماستر وٽ پڙهيائين.

هن جو ننڍي هوندي کان وٺي اخبارن ۽ ڪتابن پڙهڻ تي شوق هوندو هو، جنهنڪري سندس معلومات وڌندي ويئي. باوجود تعليم گهٽ هئڻ جي، هيءُ مطالعو ۽ محنت ڪري، پاڪستان جي چوٽيءَ وارن عالمن جي درجي تي پهتو آهي، جو هيءُ اڄڪلهه تاريخ ۽ ادب جي ماهرن سان شمار ڪيو وڃي ٿو.

سندس ڪتب خاني ۾ چونڊ ۽ ناياب ڪتابن جو ذخيرو ڪنو ڏيل آهي. ڪي ڪتاب وٽس اهڙا به آهن، جي ٻئي ڪنهن خانگي يا پبلڪ لئبرريءَ ۾ مشڪل ملي سگهندا.

نوٽ: محترم شاهه صاحب جو هيءُ ويهارو ڪن ورهيه اڳ جو لکيل مضمون آهي، جو سندس ڪتاب ”جنب گذاريم جن سين“ تان ورتل آهي. شاهه صاحب ڪافي عرصي کان پنهنجي ڳوٺ ۾ نظربند آهي، جنهنڪري ساڻس ملاقات ڪري يا خط پٽ لکي، مرحوم پير صاحب تي سندس تاثرات حاصل ڪرڻ جي صورت ڪانه هئي. هن مضمون جي خاص افاديت اها آهي ته ان ۾ مرحوم پير صاحب جي حياتيءَ جو احوال پيرائتي نموني ۾ ڏنل آهي. —ادارو

ميان علي محمد شاهہ بہ سنڌي ادب جي ماهرن مان شمار ڪيو وڃي ٿو، ليڪن ان جو توجهہ سياست ۽ ٻين ڪيترين ڳالهين طرف ڇڪجڻ ڪري، هو ڪن بهترين مضمونن ۽ ننڍن ڪتابن کان سواءِ گهڻا ڪتاب لکي نہ سگهيو آهي. پر ميان حسام الدين جو سمورو توجهہ ڪتب بينيءَ، تاريخي ۽ علمي کوجنا طرف هو، جنهنڪري سنڌ خواهہ پاڪستان ۾ ممتاز درجو حاصل ڪري ويو آهي. هن وقت تائين ڪافي ڪتاب تاليف ۽ تدوين ڪري چڪو آهي. جيڪڏهن ميان علي محمد شاهہ بنا درسي علم جي پنهنجي خداداد ذهني لياقتن جي آڌار تي، پيسي جي ڪميءَ جي باوجود، ملڪي سياست ۾ مکيہ درجي تي پهچڻ ۾ ڪامياب ٿيو آهي، تہ هيءَ بہ، ساڳين حالتن هوندي، سنڌ ۽ پاڪستان جي علمي مرڪزن ۾ اهڙا حيثيت حاصل ڪري ويو آهي، جا ڪن ٿورن ماڻهن کي نصيب ٿي هوندي.

ٻيئي پيائر پاڻ ۾ نهايت وفادار رهيا آهن. کين اها سمجهہ ۽ محبت عطا ٿيل آهي، جا عام طرح ملڻ مشڪل آهي. ڏٺو ويو آهي، تہ اڪثر رشتيدار باهمي حسد ۽ غلط فهمين ۾ گرفتار هوندا آهن، پر باوجود طبيعتن جي جدا هئڻ جي، هنن ۾ مڪمل سمجهوتو پئي رهيو آهي. آءٌ ٿو سمجهان تہ هنن ۾ ڪڏهن ڪا شڪررنجي ٿي هوندي.

علي محمد شاهہ طبيعت ۾ جوشيلو ۽ سخت گير آهي، زود رنج ۽ زود جوش ٿيڻ جون صفتون رکي ٿو. هيءُ ان جي برعڪس ٿڌو، درگذر ڪندڙ، ديرينہ طبع ۽ خاموش زندگي گذاريندڙ پئي رهيو آهي. هن جو هجوم سان ملڻ ۽ سنگت رکڻ طرف لاڙو رهيو آهي. هن مخصوص ماڻهن جي دوستيءَ ۽ تنهائيءَ کي زياده ترجيح ڏني آهي. ٻيئي خوش خوراڪ، خوش پوشاڪ رهيا آهن. ٻنهي جو خانداني روايات ۽ تربيت جي سبب معيار زندگي بلند رهيو آهي. هن کي وڏيڪ اولاد پيدا ڪرڻ ۾ خاص مهارت رهي آهي، هين دريڪتا ٿيڻ پسند ڪيو آهي. علي محمد شاهہ سياست ۾ رهڻ ڪري، زياده دلبر رهيو آهي. هن ادبي ڪم ۾ دلچسپي وٺڻ سبب دوراند يشيءَ کي ترجيح ڏني آهي. علي محمد شاهہ جا سياست ۾ رهڻ ڪري، ڪيترا دشمن بہ ٿيي سگهندا، ليڪن هن صاحب جو شاذو نادر ڪو دشمن هوندو. هي جيڪڏهن چاهي تہ هر مجلس ۾ پسند پئجي سگهي، ليڪن هن چاڙي واڙي پنهنجي همنوا صحبتن جو دائرو محدود پئي رکيو آهي. علي محمد شاهہ جيڪڏهن ڪنهن تي ڪاوڙبو آهي تہ ان جوش کي عملي صورت ڏيڻ کان ڪوتاهي نہ ڪندو آهي، مگر ميان حسام الدين نلهي زباني جوش کان اڳتي نہ وڌندو آهي— تنهنڪري هن مان ڪنهن کي شڪايت جو موقعو نہ رهندو آهي. علي محمد شاهہ سياست ۾، باوجود ڪن خامين ۽ ڪمزورين جي، سنڌ ۾ چوٽيءَ جو سياستدان شمار ٿئي ٿو، تہ هن جو نالو ادبي دنيا ۾ محب وطن، ترقي پسند، سمجهدار اديبن جي لسٽ ۾ داخل آهي.

دوراند يشيءَ ۽ زمانہ شناسيءَ جي صفتن ڪري، ميان حسام الدين سنڌي ادب جي، جا خاموش خدمت ڪري سگهيو آهي، اها ڪنهن جوشيلي، انتها پسند اديب کان مشڪل ٿي

هوندي. دوراند يشي ۽ زمانه شناسي ساڻهن کي ابن‌الوقت بنجڻ طرف مائل ڪندي آهي؛ ليڪن هن جي طبعي صلاحيت کيس ان گپ کان آزاد پئي رکيو آهي. ڪجهه وقت کان ڪيترا اديب، مصلحتن جي ڪڙي ڪيل ٻتن اڳيان، مصلحت وقت، ملڪي تقاضائن، يا ساده فهميءَ ڪري، سربسجود پئي ٿيا آهن، پر هن جي پيشاني، باوجود حڪام وقت سان سٺا تعلقات هئڻ جي، پاڪ پئي رهي آهي.

اِنهيءَ مختصر تعارف کان پوءِ، سندس زندگيءَ جي مختلف پهلوئن جو ذڪر ڪريان ٿو.

صحافت: هي اول ۾ اخبار ”جاڳڻ“ جا نواب، ميان خالقداد، پيو، جاڳڻ جي ڳوٺ نزديڪ شڪارپور مان ١٩٢٦ع ڌاري ڪيندو هو، ان جو نامه نگار ٿي رهيو. ان کان پوءِ ١٩٢٩ع ڌاري، هڪ ماهوار رسالي ”المنار“ جو ڪجهه وقت لاءِ ايڊيٽر ٿي ڪم ڪيائين. ساڳئي وقت ۾ ماهوار اخبار ”پيغام“ جا مولانا عبدالڪريم چشتي ڪيندو هو، ان جو نامه نگار پڻ ٿي رهيو. ان کان پوءِ، خانبهادر کهڙي جي نظر هيٺ سکر مان هڪ اخبار ”سنڌ زميندار“ نالي نڪرندي هئي، جنهن جو مئنيجر آغا نظرعلي هوندو هو، ان اخبار جو هيءُ ١٩٣٠ع کان ١٩٣٤ع تائين ايڊيٽر ٿي رهيو. پوءِ سکر مان ميان علي محمد شاهه ۽ هن گڏجي، ١٩٣٤ع ۾، هڪ هفتيوار اخبار ”ستاره سنڌ“ جاري ڪئي، جنهن ۾ بهترين علمي، ادبي، تاريخي ۽ سياسي مضمون شايع ٿيندا هئا. ان جو ١٩٣٧ع تائين هيءُ ايڊيٽر ٿي رهيو. ١٩٤١ع ۾ ”الوحيد“ اخبار ۾، هن بنا نالي جي ڪيترائي مضمون لکيا. ١٩٤٥ع ۾ جڏهن اسان مسلم ليگ کان ٻاهر نڪتاسين، تڏهن قوم پرست مسلمانن جي نقطءِ نگاهه پيش ڪرڻ لاءِ ”قرباني“ اخبار جاري ڪئيسين. ان اخبار ۾ ڪيترو وقت بنا نالي جي ميان علي محمد شاهه مضمون ۽ ايڊيٽوريل لکندو رهيو. ان اخبار ۾ ڪيترن وقتن تي ميان حسام الدين به بنا نالي جي مضمون ۽ ايڊيٽوريل لکندو هو. جڏهن مسلم ليگ وارن پنهنجا مخصوص ذريعا استعمال ڪري، مون کي سنڌ اسيمبليءَ جي چونڊ ۾ شڪست ڏياري، ته ان وقت هن جو ”قربانيءَ“ ۾ لکيل ايڊيٽوريل ادبي شهڪار ڪري ليکجي ته بجا ٿي سگهندو.

ادبي ادارن ۾ شموليت: ”سنڌي ادب لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ“ کي، تڏهوڪي وزير تعليم سنڌ، ميان غلام نبي خان پٺاڻ، ١٩٥٠ع ۾، نئين سر ناهي، سنڌي ادبي بورڊ جي نالي هلايو، تہ ان ۾ ٽن سالن کان پوءِ ١٩٥٣ع کان ميان حسام الدين کي ميمبر ڪري رکيو ويو، جنهن تي اجا تائين هلندو اچي. پاڪستان قائم ٿيڻ کان پوءِ، جڏهن ”انجمن ترقي اردو“ جو دفتر دهلي کان مولوي عبدالحق صاحب ڪٺي ڪراچيءَ ۾ آيو، ته ان بورڊ تي پير صاحب کي شريڪ ڪار ڪيو ويو، جنهن تي اڄ تائين ڪم ڪري رهيو آهي. هي مولوي عبدالحق جي ويجهي ۾ ويجهن دوستن مان هڪ آهي. پاڪستان حڪومت، اردوءَ کي ملڪ جي قومي زبان ٺهرائي، ترقي ڏيارڻ لاءِ هڪ ”اردو ڊيولپمينٽ بورڊ“ ٺاهيو هو، جنهن تي

پير صاحب کي ۱۹۵۸ع کان رکيو ويو، ۽ اجا تائين ان تي هو ڪم ڪندو رهي ٿو. نوابزاده لياقت علي خان وزير اعظم پاڪستان جي ياد قائم رکڻ لاءِ حڪومت طرفان لياقت نئشنل لئبرري قائم ڪئي ويئي، جنهن جي صلاحڪار ڪاميٽيءَ تي هن کي ۱۹۴۹ع ۾ رکيو ويو، جنهن تي اجا تائين ڪم ڪري رهيو آهي. پاڪستان سرڪار ۱۹۵۸ع ۾ نئشنل ميوزم ٺاهڻ لاءِ هڪ ڪاميٽي مقرر ڪئي، ان تي اجا تائين ميمبر رهندو اچي. پاڪستان سرڪار اردوءَ کي زور وٺائڻ لاءِ هڪ ”مرڪزي اردو ڊيولپمينٽ بورڊ“ قائم ڪيو آهي. ۱۹۶۲ع ۾ هن کي ان تي ايڊيٽر جي حيثيت ۾ ۽ پڻ ميمبر ڪري رکيو ويو آهي، جنهن تي هن وقت تائين ڪم ڪندو رهي ٿو. ڪراچي يونيورسٽي اڪيڊيمڪ ڪائونسل تي ۱۹۵۷ع ۾ هن کي ميمبر ڪري رکيو ويو آهي، جنهن جاءِ تي اجا تائين هلندو اچي ٿو. سنڌ يونيورسٽيءَ جي سينيٽ جو ميمبر ۱۹۵۷ع کان ۱۹۵۸ع تائين رهيو آهي. سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڊيڪيٽ تي ۱۹۶۳ع کان ميمبر مقرر ٿيو آهي ۽ اجا تائين رهندو اچي. لاهور يونيورسٽيءَ طرفان مقرر ڪيل ريسرچ سوسائٽي آف پاڪستان جو ۱۹۶۳ع کان ميمبر هلندو اچي.

سنڌس هن وقت تائين ڪيل تصنيفن جو انگ اڍائي ڏيهاري کن تائين پهچي چڪو آهي.

سير و سياحت: ۱۹۵۲ع ۾ عراق، مصر، لبنان (بيروت)، شام ۽ لنڊن جو سير ڪيائين، جتي قديم تاريخي جڳهن، ميوزمن ۽ ڪتبخانن ڏسڻ جو موقعو ميسر ٿيس ۽ اتي جي مکيه اديبن سان ملاقاتون ڪيائين. ۱۹۵۶ع ۾ وري هڪ دفعو بغداد، شام ۽ لبنان جي سير تي ويو. ۱۹۵۸ع ۾ افغانستان ويو. ۱۹۵۸ع کان ۱۹۶۲ع تائين فلپائين طرف سير لاءِ ويو، جتي سنڌس ڀاءُ ميان علي محمد شاهه سفير هو. اتي کيس ڏور اوڀر ڏسڻ ۽ اتان جي رسم رواج ۽ ماڻهن جي حالات معلوم ڪرڻ جو موقعو مليو. ۱۹۶۳ع ۾ وري بغداد جي ٻارهن سئو ساله جشن ۽ الڪنديءَ جي ورسيءَ ۾ شموليت لاءِ ويو. ساڳئي سال ۾ ايران جي حڪومت طرفان ”نشان سپاس“ جو تمغو کيس ڏنو ويو. ۱۹۶۴ع ۾، پاڪستان سرڪار طرفان کيس روس ۾ علمي کوجنا لاءِ موڪليو ويو، جتي هن کي مختلف تاريخي مقامات ۽ ڪتبخانن ۽ نئين طور برپا ڪيل ادارن ۽ شهرن ڏسڻ جو موقعو مليو. ۱۹۶۴ع ۾ هانگ ڪانگ ۾ ڪجهه وقت وڃي رهيو، جتان نومبر ۱۹۶۴ع ۾ موٽي آيو.

۱۹۶۴ع ۾ هن کي حڪومت پاڪستان طرفان صدر صاحب ”تمغهٔ امتياز“ عطا فرمايو.

۱۹۶۵ع ۾ ايران جي وزارت فرهنگ و هنر خاص دعوت ڏيئي، کيس ايران گهرايو، جتي هڪ مهنو (۲۲ آڪٽوبر کان ۱۹ نومبر تائين) رهي، مختلف شهرن ۾ تاريخ تي ليڪچر ڏنائين. انهيءَ موقعي تي شهنشاهه ايران سان سنڌس خاص طرح اهتمام سان ملاقات ڪرائي ويئي، ۽ ڪيترن ايراني شاعرن سنڌس مدح ۾ قصيدا ۽ قطعا تصنيف ڪيا. ۱۹۶۵ع ۾، جنهن وقت ايران ويو، ان وقت ايران جي شهنشاهه سنڌس علمي خدمتن جي بناءَ تي کيس ”نشان سپاس-

درجہ اول" جو تمغو ڏنو. ١٩٦٥ع ۾ کيس روس ڪلچرل اِئسوسئيشن جو نائب صدر چونڊيو ويو. ١٩٦٦ع ۾ پاڪستاني لکندڙن جي وفد ۾ چين جي دوري (٢٠ اپريل تا ١٥ مئي) تي ويو. مستشرقين جي عالمي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ روس، هندستان ۽ آمريڪا ۾ ٿيل اجلاسن ۾ شرڪت لاءِ کيس دعوت ڏني ويئي، ليڪن خانگي ڪمن سبب وڃي نہ سگهيو. ١٩٦٦ع ۾ شهنشاهہ ايران طرفان پهلوي ڪتبخاني جي تحت ٿيندڙ ايران شناس عالمن جي عالمي اجلاس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ کيس خاص طرح مدعو ڪيو ويو (٦ سپٽمبر تا ١٦ سپٽمبر). هو ١٩٦٦ع ۾ افغان حڪومت جي دعوت تي افغانستان ويو، جتي هن سنڌ ۽ افغانستان جي مشترڪ تاريخ تي مواد هٿ ڪيو.

"...... سنڌ کي پنهنجي تهذيب، پنهنجو تمدن ۽ پنهنجو فڪر آهي، جنهن جي اظهار جا ادبي ذريعا بہ وٽس پنهنجا ۽ مخصوص آهن، جن کي ڪافي ۽ ڏوهيڙو چئجي ٿو. انهن جا استعارا، تشبيهون ۽ تلميحون پنهنجون ۽ نج ملڪي آهن. اهي، جيڪي هتان جو ماڻهو اکين سان ڏسي ٿو، جن سان صدين کان سندس سروڪار آهي ۽ پيڙهين کان سندس پيچ پيل آهي. مسلسل نظم جو بہ سنڌ کي پنهنجو نمونو آهي، جنهن ۾ داستان ۽ پنهنجي تاريخ جا ڪارناما بيان ٿيل آهن. تنهن کان سواءِ سُر ۽ ساز بہ پنهنجا تہ تَند ۽ تنوار بہ پنهنجي آهي، باوجود هن جي جو سنڌ تي صدين تائين ڌارين جي قبضي جي پهڙا رهي؛ غيرن جو تسلط ۽ تمدن قابض رهيو؛ ٻاهرين جون رسمون ۽ رواج حاڪمائي ڏاڍ ۽ ڏُڏَ تي نافذ رهيا، ليڪن سنڌ ۽ سنڌين جي پنهنجي فطرت ۽ فڪر تي نہ اثر انداز ٿي سگهيا ۽ انهيءَ کي زائل ڪري سگهيا. سنڌ جي حُسن جي پرک پنهنجي، عشق جو معيار جدا، محبوب جو تصور مخصوص ۽ انهيءَ سلسلي ۾ جذبن ۽ احساسن جو اظهار انتهائي نازڪ ۽ بازاري خواهہ اوباش طرز کان پاڪ ۽ صاف ٿئي ٿو. سنڌي شعر ۾ ڪڏهن بہ عاميانہ ۽ اخلاق کان ڪريل نہ خيال هوندو ۽ نہ تصور. ڳالهہ توڙي جو مجاز کان شروع ٿيندي ليڪن انت وڃي حقيقي عشق سان ٿيندس.

— سيد حسام الدين راشدي

[عنايت بلوچ جي شعري مجموعي "تند ڪنارو ڪند"
جي مهاڳ مان ڪنيل اقتباس.]

رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻي

آه حسام الدين!

١- اپريل ١٩٨٢ع خميس جو ڏينهن، اسان سڀني لاءِ انتهائي منحوس، ڀيانڪ، ڏکدائڪ، اندوهناڪ ۽ المناڪ هو. جڏهن ريڊيو تان ١- بجي منجهند ڪان خبرن ۾ مسلسل حسام الدين جي لڳ ڪاندارينڌڙ موت بابت خبرون نشر ٿيڻ لڳيون. پهرين ته آنهيءَ کي اپريل فول April Fool جو مذاق سمجهي يقين ئي نه پي آيو، پر پوءِ جڏهن رات جو ريڊيو ۽ ٽيليويزن جي خبرن ۾ صدر پاڪستان ۽ گورنر سنڌ طرفان سندس لاءِ تعزيتي پيغام نشر ٿيا، ته اکين اڳيان اونڌيرو ڇانئجي ويو. اکڙين مان بي اختيار لڙڪن جا ڇيڄ ڇٽي پيا ۽ نيڻن مان نير جون نديون وهڻ لڳيون. يقين اٿم ته اهو حال ادبي، علمي ۽ ثقافتي حلقن جي سڀني سڄڻن جو هوندو. آءٌ صرف هڪ ڏينهن اڳ ڪراچيءَ ۾ سندس وصال وڻن لاءِ واجهائيندو ترڦندو رهيس. پر افسوس! باوجود اڻٿڪ جدوجهد ۽ ڪوششن جي به، سندس وصال حاصل نه ڪندي ناڪام ۽ نراش ٿي واپس ماتلي پهتو هئس.

آه! حسام الدين هليو ويو!! اسان سڀني سان بيوفائي ڪري!!! اڃان ته سندس وڃڻ لاءِ سوچي ئي نه ٿي سگهياسين ته ڪيترا هٿ ۾ ڪنيل ڪم اڌورا ۽ اڌورا ڇڏي هن طرح بي وقت هليو ويندو؟ ڇا، قدرت کي اسان جي بيڪسي، بيوسي ۽ يتيميءَ جو احساس به ڪونه ٿيندو؟ پر اهو ڪڏهن ٿيو اٿس! ڪيئي غوث، قطب، عالم، عارف، ابدال، مست قلندر، ولي الله ۽ انبياءِ ڪرامن تي به رحم نه ڪندي، عزرائيل کي ساقي بڻائي اجل جي زهر جو پيالو پياريائين. اڃان به جيڪڏهن غور ڪندي سوچبو ته پنهنجن پيارن کي ڪشٽ ڪشالا ڪيارائي، قدم قدم تي تڪليفون اذيتون ڏيارائي، وقت ڪان اڳي بي موت مارايائين، جنهن جو تفصيل تمام ڊگهو ٿي پوندو، تنهن هوندي به مختصر ڪندي ڪي چند نالا هتي لکجن ٿا، جن ۾ انبياءِ ڪرام، عارف، اولياءَ ۽ امام اچي وڃن ٿا.

سنڌي ٻوليءَ جي منفرد اهل قلم، رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻي ماتليءَ واري اهو مضمون پاڻ وڏي چاهه ۽ اتساهه سان، هن خاص نمبر جي اعلان ٿيڻ وقت سڀني کان پهرين موڪليو هو. افسوس جو اڄ رئيس اسان وٽ موجود ناهي! پاڻ ١- جنوري ١٩٨٢ع تي رحلت فرمايائون. ـــ ادارو

ذڪريا تي ڪرت وهارائي اڌو اڌ ڪرايائين، يونس کي مڇيءَ جي پيٽ ۾ گهڙڪايائين،
ايوب کي ڪيڙن کان کارايائين، يحيٰ کي ڪات ڪان ڪُهارايائين، يعقوب کي نابين بڻايائين،
يوسف کي سرِ بازار نيلام ڪرايائين. پيا به ڪيترائي انبياءِ ڪرام سندس شتاب عتاب ۽ زد ۾
اچي ويا هوندا، جيڪي هڪ لک چوويهه هزار ٻڌجن پيا. پر اسان جي پياري نبي آخرالزمان
ختم المرسلين احمدِ مجتبيٰ محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جن کي به ڪيئي صعوبتون سٺارايائين،
پيو ته پيو پر سندس پيارن ڏوهٽن نواسن امامن سڳورن کي به نه بخشيائين.

”صادقن کي سور سختيون، فاسقن کي فرحتون،
تنهن سفل بخشيءَ جو سبب، سبحان کان گهرجي پڇڻ.“

اهڙيءَ طرح سان سچن صادقن، عارفن، ولي الله جو به وڏو تفصيل آهي، جن ۾ منصور کي دار ڪرايائين، شمس تبريز جي کلڙي لهرايائين، سرمد کي اڏيءَ تي آڻي سر قلم ڪرايائين، شاهه عنايت کي شهادت ڏيارايائين، بلاول کي گهاڻي ۾ پيڙهايائين، دولهه دريا خان کي منافقن هٿان اجل جو شڪار بڻايائين. سندس قهاري ۽ جباريءَ جا ويهي ڪهڙا داستان دهرائجن. حتيٰ ڪه سڄي تواريخ بربريت ۽ ظلم وستم جي انهن داستانن سان ڀري پيئي آهي، جنهن لاءِ منڪر نڪير به لکي لکي ٿڪي پيا هوندا، ايتري قدر جو فلڪ ڪج رفتار جون اکيون به ڏسي ڏسي پنهنجي بصيرت وڃائي ويٺيون هونديون. تنهن هوندي به هٺ وڏائي غرور ۽ تڪبر سان سينو تاڻيو مٿان بيٺو آهي.

هونئن ته زندگيءَ جي بي بقا سفر ۾ اسان کان ڪيئي همسفر رفيق ۽ پيارا ساٿي وڇڙجي ويا، جن جا صدمن پٺيان ناگهاني صدما سهندي ٻٽ ۽ بي حس بڻجي ويا آهيون، پر اڄوڪي هن بي موقعي بي محل جانڪاهه صدمي، مثل زندگي کي صدمو ڏيئي ايڏو ته ايذاءُ رسايو، جنهن جي سهڻ جي طاقت نه هئي نه آهي. پر سواءِ صبر جي ٻيو ڪري به ته ڪري ڇا ٿو سگهجي. مگر اهو انتهائي دکدائڪ ۽ المناڪ صدمو، نه فقط مون هڪڙي لاءِ آهي، بلڪ اڄ ته انهيءَ کي بين الاقوامي تسليم ڪندي، صرف سنڌ، سنڌواسين، اديبن، عالمن، صحافين، شاعرن، محققن، فلاسافرن، تواريخ نويسن، دانشورن، پروفيسرن، اسڪالرن، هارين، مزدورن، شاگردن ۽ فنڪارن لاءِ به هڪ ناقابل تلافي صدمو سمجهان ٿو، جنهن جي پورائي ۽ جڳهه پُر ڪرڻ ناممڪن آهي.

اڄ اسان جا اهي ادارا — اسڪول، هاءِ اسڪول، ڪاليج، يونيورسٽيون، انسٽيٽيوٽ، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌالاجي، عجائب گهر، ريڊيو، ٽيليويزن ۽ اهڙائي ٻيا جملي علمي ادبي، صحافتي ۽ ثقافتي مرڪز بيحد افسرده، ياس زده، غمزده ۽ مايوس آهن. سڀئي آه و فغان ڪندي گريه-زاران ٿي، انهيءَ فلڪ ڪج رفتار ناهنجار کان سواليه نگاهن سان پڇي رهيا آهن ته اسان کان هن طرح بي وقت حسام الدين کي ڇو کسي ورتئي؟ جنهن جي وڃڻ جو وقت، اڃا ڪونه آيو هو. ڇا! انهيءَ جاءِ تي ڪو ٻيو حسام الدين ڏيئي سگهين ٿو؟ جيڪو اسان جي دلجوئي

Gul Hayat Institute

ڪري! نہ نہ ... هرگز نہ ... قطعي نہ ... هڪڙوئي تي ويو... پيو نہ ٿيندو — جنهن لاءِ اسين سڀيئي ماتم ڪنان آهيون.

منهنجي سائس پهرين ملاقات، ڪڏهن، ڪٿي ۽ ڪهڙي ريت ٿي — پر تنهن کان اڳ "مست ابدال ۽ موجوده دور جي قلندر، سيد سمن شاهہ" لاءِ "ڪيئي ڪتاب" جي ٻئي ڀاڱي ۾ لکيل مضمون، جنهن جا ڪجهہ ٽڪرا روزانہ "هلال پاڪستان" جي ادبي صفحي تي، مورخہ ١٩ نومبر ١٩٧٩ع ۾ اچي چڪا آهن، تنهن جي مدد وٺندي، هتي حسام الدين لاءِ بہ پيش ڪرڻ جي جرئت ڪريان ٿو.

"جڏهن عالم ارواح کان پنهنجو اصلي سائيهہ ڇڏي، سنگهارن کان ڌار ٿي، عشق جي رهنمائي ۾، حُسن ۽ نُور خدا ڏسي، صلي الله چئي، سندس ئي جوت ۽ روشنيءَ ۾ هن عارضي ۽ فانيءَ دنيا ۾ اچي وڇڙيل يارن دوستارن، پيارن دل وارن، مَن منٺارن، سنگهارن ۽ دلدارن کي ڳولڻ لڳس، جن ۾ ڪيئي ڪوهہ دمن، ريگزار بر پٽ بيابان، مُرغزار ۽ ڪوهسار حائل ٿيا، جن کي پار ڪندي، ڪيترن ئي ڏکن ڏولاون، حادثن طوفانن ۽ منجهدارن مان گذرندي جُستجو ۽ ڳولا جاري و ساري رکيم. جنهن ۾ ڪيئي وڇڙيل يار دلدار مليا ۽ وري وڇڙجي ويا. اڄ ڏينهن تائين بہ ڪيئي ملندا ۽ وري وڇڙندا رهن ٿا، جن مان سيد سمن شاهہ سان گڏ پيارو حسام الدين بہ هڪ هو، جيڪو وڇڙجي ويو."

اِهو هو آهو حوالو، جنهن جو ذڪر مٿي ڪري آيو آهيان. پر سائس هتي پهرين ملاقات غلام مرتضيٰ شاهہ سيد سنائي جي سالگرہ تي، اڄ کان ١٩ سال اڳ، ١٧- جنوري ١٩٦٤ع واري ڏينهن سن ۾ ٿي. پاڻ منهنجي مستي قلندريءَ، سرشاري، بيباڪي ۽ لاابالي پڻ، رات جو موسيقي ۽ راڳ رنگ واري ثقافتي محفل ۾ ڏسي چڪو هو ۽ ائين سمجهي ٿو تہ "آءٌ سيد جو مريد ٿي سگهان ٿو"، سون کان سوال ڪيائين تہ "ڪنهن جا مريد آهيو؟" جواب ۾ وراڻيومانس تہ "آءٌ انهيءَ جو مريد آهيان، جيڪو منهنجو مريد آهي." تنهن سان گڏ "مصري شاهہ" جي ڪافيءَ جا هيٺيان ٻہ بند بہ کيس چئي ٻڌايم تہ:

"سوئي عبد احد سوئي آدم، پاڻ ئي پير مريد ۽ خادم،
دست چڙهڻ دستور، اهو ارشاد ٿيو عبرت جو،
ذات نسورو نُور، آيو سانگ ڏکي صورت جو." (مصري شاهہ)

انهيءَ ملاقات کان پوءِ ويجهو ۽ قريب ٿيندا، هڪٻئي کي مرشد مرشد ڪري سڏيندا رهياسين، جنهن جو حوالو "ڪيئي ڪتاب" جي پهرئين ڀاڱي ۾ بہ ڏنل آهي. تنهن کان سواءِ آءٌ کيس پير و مرشد تہ ڪڏهن گرو ديو، ڪڏهن يوگي تہ ڪڏهن مها يوگي، ڪڏهن سَنت تہ ڪڏهن ساڌ، ڪڏهن پنڊت گياني تہ ڪڏهن پروهت يا سامي سڏيندو هيس. پاڻ اهو ٻڌي

Gul Hayat Institute

هميشه خوشگوار ۽ پُرتبسم مسڪراهٽ سان من موهيندو ۽ دل نوازيندو رهندو هو. انهن حسين مسڪراهٽن ۾، نہ ڄاڻ تہ ڪيترن ئي رنگين افسانوي ڪردارن تي موتين، گلاب ۽ چنبيلي جي گلن ڦلن جي ورکا ٿيندي نظر ايندي هئي.

۱۹۶۴ع کان وٺي سندس وجهہ وقت تائين ساڻس سفر ۽ ساٿ رهيو. پوءِ چاهي آهي ادبي انسٽيٽيوٽ هجن، چاهي ثقافتي محفلون مجلسون، ڪينجهر جا شاداب ڪنارا هجن چاهي سَنَ ۾ لبِ مهراڻ درياءِ سنڌ جي روان دوان ڏڙڪندڙ سيني تي ڇولين، ورين لهرن جا للڪارا هجن، چوڏهين جي جوان رات واري نوراني چانڊوڪيءَ جا سحر انگيز چمڪارا هجن چاهي سيد سائين جي نشتر پارڪ جي سامهون واري بنگلي "حيدر منزل" تي وصل وصال جا وارا هجن يا وري سندس آلحمرا سوسائٽي واري "علي رضا هائوس" جي وسيع دسترخوان تي دعوت جا يارا دلدارا هجن. حيدرآباد ۾ "جيلاني منزل" تي لاڏ ڪوڏ ۽ انگل آرا هجن چاهي "ماء نيست" ماتليءَ ۾ ڦليليءَ ڪناري تي قُرب جا ڪچهرا هجن. اچا بہ ڪيئي اڻ ڳڻت يادگار محفلون مجلسون، ساوڪ سنگيت شو، لطيف ڪلچرل هال، چام هائوس ڊفينس سوسائٽي، خان محمد پنهور ۽ مهتاب محبوب جي دعوتن ۾، پر جتي ۽ جڏهين بہ ملندا هئاسين، تہ پاڻ گُلن وانگر ٽڙندو، موسمِ بهار جيان هميشه باغ و بهار، تر و تازہ، هشاش بشاش ۽ شگفتہ شگفتہ نظر ايندو هو. منهنجي خوشنويس "امين" ماتلويءَ سان ڪل پوڳ ۽ چرچو مذاق ڪندي چوندو هو تہ "امين! ڇا تون اڃا جيئرو آهين؟" تنهن کان پوءِ وري مون ڏانهن اشارو ڪندي چوندو هو تہ "رئيس صاحب جي ڏڪن دابن، ڪاوڙن ۽ صدمن جي باوجود، ڪمال آهي جو اڃا بہ زنده آهين!" منهنجي ڳالهين کي بي موقع بي محل چئي، مون کي چيڙڻ ۽ چيڙائڻ جي ڪوشش ڪندو هو. پر منهنجي آرام آسائش جو، پيري بزرگيءَ کي هڪ پاسي رکندي، مون کي هميشه صاف سُتري، سُٺي سهڻي، آرامده ۽ پُرفضا جاءِ تي ويهاريندو هو. پوءِ آهو چاهي بنگلو هجي، ڪمرو هجي، لان هجي چاهي موٽرڪار. پيو تہ پيو پر موٽرڪار ۾ بہ مون کي هميشه اڳين سيٽ تي ويهاري، پاڻ وري وچ ۾ پين سان گڏ پنيان ويهندو هو. ڇا، سندس اهڙيون پيار محبت، سچائي صداقت ۽ خلوص پريون عنايتون نوازشون، وسري سگهن ٿيون؟ نہ نہ ... هرگز نہ.

سندس پريم پيار، لاڏ ڪوڏ، محبت صداقت ۽ پُرخلوص ظرافتي گفتار جا، هتي کهڙا کهڙا ويهي ذڪر بيان ڪريان. پاڻ جيڪڏهين کي لاڏ ڪوڏ ڪندو هو، تہ پين جون ناز برداريون ۽ انگل آرا بہ ڪٽندو هو. سندس محبت ۽ صحبت پاڪيزه صاف شفاف هوندي بہ هڪ سعمو ۽ آلجهاءُ هوندي هئي. جڏهين پيار ڪندو هو تہ پيار جي حد تائين ڪندو هو. پر وري جڏهين لاڏ ڪوڏ ۾ ايندو هو، تہ ڪيس سمجهڻ ئي مشڪل ٿي پوندو هو. علم سان عشق، ادب سان عشق، ثقافت سان عشق، صحافت سان عشق، بغاوت سان عشق، شُجاعت سان عشق، سخاوت سان عشق، رقابت سان عشق، پيو تہ پيو پر ڪثافت سان بہ سندس عشق هوندو هو.

ڀاڻ تيز گفتگو ڪندو هو ته، آن ۾ به گلزاريون هونديون هيون. هر ڪنهن کي سچائي جي اک رکندو هو ۽ سچ دشمن جي پرک پروڙ هوندي هيس. منهنجي لاءِ ته دوستن کي ائين چوندو هو ته "هڻون ته سيني سان پيار اٿم، پر مرحوم نواب نوراحمد خان لغاري تاجپوري ۽ رئيس ڪريم بخش کي انوکو نرالو ڏمي، ساڻن عشق اٿم."

محترمه مهتاب چنا کي، مهتاب چنا سان مهتاب اڪبر راشديءَ يعني پنهنجي ننهن ڪري محض انهيءَ لاءِ پرڻايو، جو هو هڪ غيرمعمولي جرئتمند، باآصول، بيباڪ، بهادر، نڊر، تعليم يافته، بذله سنج، حاضر جواب ۽ سنڌ جي سپوتري خاتون هئي، جنهن کي محض بغض و حسد، تعصب و عناد ۽ ساز جي بنا تي پوتيءَ جو بهانو بڻائي ٽيليويزن تان خارج ڪيو ويو. پر حسام الدين کيس پنهنجي ٻهو بڻائي، کيس اڳي ڪان به اگرو سان شان، عزت آبرو، رتبو مرتبو ڏنو ته "جنهن کي توهين ٽيليويزن حڪام، حڪم عدوليءَ ڪندڙ باغي سمجهي، سنڌس لاءِ ٽيليويزن جا دروازا بند ڪريو ٿا، آها سنڌ جي هڪ عظيم، جري بهادر ۽ سپوت ڌيءَ، پير حسام الدين جهڙي عالي مرتبت، ذيشان، باوقار عالم، بيباڪ نڊر مقرر، بلند پايه اديب اسڪالر ۽ محقق جهڙي شخصيت جي ننهن ۽ ڀوراڻي به ٿي سگهي ٿي. حقيقت ۾ محترمه پروفيسر مهتاب چنا، انهيءَ سان سرتبي، عزت و شان ۽ آن بان جي لائق فائق هئي. جيڪو رتبو پير حسام الدين کيس ڏنو، انهيءَ سان انهن متعصب حاسد ٽيليويزن وارن به ضرور عبرت حاصل ڪئي هوندي ته، هڪڙي غيرمعمولي صلاحيتن جي مالڪ شخصيت کي پنهنجي هٿن سان وڃائي ويناسين. ساڳي طرح سنڌس ٻين معتقد اديبن سان به ساڳيو ورتاءُ هوندو هو.

انهن پرستارن ۾ ڪيئي ماهرين تعليم، ليڪچرار، پروفيسر، پي-ايچ-ڊي ڪرڻ وارا طالب علم، سنڌس ادبي دسترخوان تي خوشه چين ٿي علم و ادب ۾ فاضل بڻجي تواريخ جا سبق پرائي سنڌس تحقيق تجسس، مطالع ۽ معلومات کان فيضياب ٿي پنهنجي مستقبل لاءِ راهون هموار ڪندا هئا. ڀاڻ خود اعتماديءَ ۽ پروسي خاطر سنڌن حوصله افزائي ڪندو هو ۽ کين پنهنجا راز و نياز بخشي، تسلي ڪرائيندي چوندو هو ته "توهان واقعي لائق فائق هوشيار، علم و ادب جا متوالا ۽ پُرستار آهيو. ڪڏهين به کين احساس ڪمتري ۽ ڪسرنفسيءَ جو موقعو نه ڏنائين، بلڪ پنهنجو جليس ۽ دوست سمجهي ساڻن بيپناهه محبت ڪندي فخر ڪرائيندو رهندو هو. جيڪڏهين ڪنهن جي مهماني ڪندو هو ته، ڪڏهين به گهر ۾ انهن جو تعداد نه ٻڌائيندو هو ته ڪيترا هوندا. پوءِ چاهي اهو هڪڙو مهمان چونه هجي. پر جڏهين عين موقعي تي پنجاهه-سٺ دوست گڏ ٿي ويندا هئا ته به پيشانيءَ تي شڪن نه ايندي هيس. خيال ٿيندو هو ته هڪڙي جي دعوت ۾ ايڏا شريڪِ ڪار! ماني ڪيئن پوري پئي سگهندي؟ پر سنڌس وسيع ٽيبل ايڏي ته برڪت ڀري هوندي هئي، جو کائڻ وارن جي کائڻ کان پوءِ به ڪيترو ئي مال متاع بچي پوندو هو. انهيءَ سخاوت کي ڪرامت به چئي سگهجي ٿو.

Gul Hayat Institute

پاڻ علم ۽ ادب، تحقيق تجسس سبب بين الاقوامي ملڪن مان ڪهڙا ڪهڙا رتبا ۽ ايوارڊ حاصل ڪيائين، ڪهڙن ڪهڙن ادارن جو ميمبر، چيئرمين، آرگنائيزر ۽ صدر ٿي رهيو. انهن تفصيلن جي خبر ته پيا عالم، اسڪالر پنهنجن تقريرن، مقالن ۽ تبصرن ۾ پيش ڪري سگهن ٿا. مون ته هتي صرف پنهنجي جذباتي طبيعت ڪان متاثر، مغلوب ۽ مرغوب ٿي، مختصر طور ڪي ڪجهه لکيو آهي. انهيءَ سان گڏ پنهنجي تاثراتن جي اثر هيٺ اچي، اهو پڻ ضرور چوندس ته، سندس آبدي آرامگاهه ۽ مزار مقدس، مڪليءَ جي سنسان ويراني، خسته حالي ۽ بدن ساڙيندڙ آس، ڪاڙهي ۽ گرميءَ ڪان ائين بهتر ٿئي ها ته، لطيف ڪلچرل ڪامپليڪس ڀٽ شاهه، سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪنهن سبزه زار يا جامعه ڪراچيءَ جي ادبي ادارن ۾ هجي ها ته وڌيڪ بهتر هو، جتي اسين پنهنجي ثقافتي راڳ رنگ جون محفلون قائم ڪري سگهون ها. جيڪو سندس وڻندڙ شغل هو. ورنه ”سنڌالاجيءَ“ تي ته ڏالوئي سندس رکيل هو، جنهن جي خبر مون کي ”انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ“ جي روح روان، رکوالي، آپائيندڙ نپائيندڙ، مالهي، سرپرست ۽ موجوده ڊائريڪٽر، پروفيسر محترم ڊاڪٽر غلام علي آلانا جن کان پيئي، جيڪو به سندن پيروڪارن معتقدن مان هڪ آهي.

حسام الدين جي علم ادب، تحقيق تجسس، ثقافت سخاوت، شجاعت ۽ ظرافت تي ڪيئي ڪتاب لکي سگهجن ٿا. هو هڪ نادر، بي بها، انمول ۽ اعليٰ شخصيت جو مالڪ هو، جيڪو اسان کان وڇڙجي ويو. منهنجي ”ڪيئي ڪتاب“ جي ٻئي ڀاڱي ۾ به سندس متعلق ڪيئي مضمون چٽر ٿيل آهن. ڪيس شدت سان انتظار هو ته اهو ٻيو ڀاڱو سندس زندگيءَ ۾ ڇپجي پڌرو ٿئي، جيئن پاڻ پڙهي سگهي. پر افسوس جو ٻين خواهشن سان گڏ، سندس اها خواهش به پوري نه ٿي سگهي. پاڻ جڏهين به ”ڪيئي ڪتاب“ جي مسودي کي کٽي پڙهندو هو ته اچرج ۾ اچي ”ڪمال آهي! ڪمال آهي!“ جا لفظ آچاريندو هو. ايتريقدر جو، ڪڏهين ڪڏهين ته انهيءَ مسودي جا مضمون، ايڏو ته ڇُهتي پوندا هيس جو، پاڻ بيزار ٿيندي ٽيبل تي آڇلائي ڇڏيندو هو ۽ ائين چوندو هو ته ”رئيس صاحب! طبيعت چاهيندي آهي ته توهان جي مضمونن کي مسلسل پڙهندو ئي رهان.“ آهي هئا سندس دلي تاثرات، جن کي هتي مون مختصر ڪري قلمبند ڪيو آهي. هُونءَ ته طبيعت جي رواني چاهي ٿي ته لکندو رهان ۽ فقط لکندو ئي رهان. ڪنهن تي؟ صرف حسام الدين تي.

آءٌ پنهنجي انهيءَ هيجاني، هيذياني ۽ جذباتي ڪيفيت لاءِ، دوستن احبابن کي اڳيئي چوندو رهيو آهيان ته ”خوشي مون کي راس نه ايندي آهي، بلڪ هميشه رئاڙيندي آهي.“ جنهن جا مثال مومن جي تبادلن ۽ وقتي تضادن جا ڏيندو هيس. اڄ به خوشيءَ جي انهيءَ انتها، جيڪا ٻچڙي علي رضا جي شاديءَ سان حاصل ڪري رُنس، تنهنجو رد عمل، انهي آلميه سانحه سان ٿيو، جو حسام الدين اسان کان هميشه هميشه لاءِ وڇڙجي ويو. شال الله تبارڪ تعاليٰ

Gul Hayat Institute

ڪيس جنت الفردوس ۾ جڳهه ڏيئي، حُورن جي هنج ۾ رکي. اسين عبرت حاصل ڪندي، پاڻ کي صبر جي تلقين ڏيندي، إنا لله و إنا إليه راجعون چوندي تسڪين حاصل ڪريون ٿا.

آخر ۾ وري بہ آه! حسام الدين!! جيتوڻيڪ سندس لا تعداد انيڪ علمي ادبي ذخيرن سان گڏ، سندس هٿ اکر لکيل خطن جو دستاويزي فائيل "ڪيئي ڪتاب" جي افتتاح وقت سندس صدارتي حيثيت سان ڪيل تقرير جي ڪيسٽ، ٽيليويزن انٽرويو ۾ ساڻ گڏ هجڻ، ساڻس گڏ نڪتل ڪيترائي يادگار فوٽو ۽ مون بابت سندس رايا بہ محفوظ آهن. پاڻ دوستن کي هميشه چوندو هو تہ "رئيس صاحب پنهنجي ذات ۾ هڪ انجمن، ادارو ۽ إنسٽيٽيوٽ آهي." حالانڪ پاڻ جسماني طور تہ جدا ٿي ويو، پر روحانيت ۾ هردم ساڻ آهي.

سنڌوندي هن وقت ٺٽي کان ڇهہ ميل پري ڏکڻ ۾ وَهي ٿي. اڳئين زماني ۾ شهر جي پڪيڙ درياهہ تائين پهتل هئي، ۽ درياهہ تي سامان جي لاهڻ ۽ ڪٽڻ، پيڙن ٻيهارڻ ۽ مسافرن جي لاهڻ چاڙهڻ لاءِ وڏو بندر هوندو هو، جنهن کي گهاٽ سڏيو ويندو هو. ملتان بکر خواهہ حيدرآباد وغيره کان جيڪو مال ايندو هو، يا اوڏانهن ويندو هو، سو انهيءَ گهاٽ کان لهندو ۽ چڙهندو هو. ٺٽي تي جيڪي نواب درياهہ جي رستي ايندا هئا سي بہ انهيءَ گهاٽ وٽ اچي لهندا هئا. چنانچہ نواب مريد خان ٺٽي تي جڏهن مقرر ٿي آيو، تڏهن انهيءَ گهاٽ تي اچي لٿو. دارا شڪوه کي جڏهن قلعو پسند نہ آيو ۽ هن ان کي باهہ ڏيڻ جو حڪم ڪيو، تڏهن تعميل ارشاد خاطر انهيءَ گهاٽ جي چند پونگين کي باهہ ڏني ويئي، ۽ ان کان پوءِ اهو "سوختہ گهاٽ" جي نالي سان مشهور ٿيو. اهو گهاٽ نهايت سهڻو، پُر فضا ۽ نهايت رونق دار هو، شهر جا ماڻهو گهڻو ڪري تفريح لاءِ اتي وڃي ويهندا هئا. ڪيترن مشائخن جا تڪيا انهيءَ گهاٽ تي هوندا هئا، جن مان هڪ ۾ "موصول" نالي هڪ شاعر بہ ڪيترا ڏينهن اتي ٽڪيو.

ـــ سيد حسام الدين راشدي

مضمون: "ٺٽي شهر جي آڳاٽي جاگرافي"

(ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون ص ١٢٧)

ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي ”خادم“

آه راشدي!

تازه خواهي داشتن گر داغهاي سينه را
گاهي گاهي بازخوان اين قصهٔ پارينه را

دل کي گهڻوئي سمجهايان، نصيحتون پيو ڏيان ته دنيا دارالفنا آهي، جيڪو ڄائو آهي سو مرندو، اڳ کي پوءِ لڏيندو، خاڪي جسم ڇڏيندو، پر پوءِ به:

دل هي تو هے نه سنگ و خشت، درد سے بهر نه آئے کيون

واقعي زندگيءَ جي دوران ڪن شخصن سان اهڙا تعلق ٿي وڃن ٿا، جو هُنن جو وڇوڙو، خاص ڪري دائمي وڇوڙو، دل کي گهاءُ ٿو رسائي. ملڪ جي ورهاڱي بعد، گذريل ۳۴-۳۵ سالن اندر، مون جيڪي سربي، مهربان ۽ اديب دوست وڃايا آهن، اُنهن مان خاص ۽ هرگز نه وسرڻ جا، پاڪستان مان آهن. استاد شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو، علامه آءِ.آءِ قاضي، عثمان علي انصاري، مولوي دين محمد وفائي، حيدر بخش جتوئي، لطف الله بدوي، مرزا گل حسن ڪربلائي، همڪلاسي غلام محمد شهواڻي ۽ شاگرد پروفيسر محبوب علي چنو — ظالم زماني جي نظر ۾ شايد اهي هاڃا ڪافي نه هئا، جو هيئنر سيد حسام الدين راشديءَ جو داغ مفارقت ڏنو اٿس.

حسام الدين سان منهنجي پهرين گڏجاڻي اڄ کان ۴۱ سال اڳ سن ۱۹۴۱ع جي جُون مهيني ۾ سندس ڳوٺ بهمڻ ڪوٽ جي ٻاهران ڪُتل تنبن وٽ ٿي. هو مون کان عمر ۾ ۳-۴ سال وڏو هو. اُن زماني ۾ مان ڏيارام سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ پارسي پڙهائيندو هوس ۽ سنڌ جي پارسي شاعرن تي ڊاڪٽري لاءِ رسالو جوڙڻ جي مراد سان، سنڌ جي دوري تي نڪري،

نوٽ: ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي ”خادم“، پير صاحب جي وفات تي، آل انڊيا ريڊيو تان هڪ خصوصي پروگرام نشر ڪيو هو. سندن تقرير جو متن شڪريي سان شايع ڪجي ٿو. ڊاڪٽر صاحب سان، پير صاحب جا عالمانه تعلقات هئا. ڊاڪٽر صاحب جو ڪتاب ”پرشن پوئيٽس آف سنڌ“ جي عنوان سان، سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب جو اِهو مضمون اداره مهراڻ کي مرحوم رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻي وٽان دستياب ٿيو.

Gul Hayat Institute

پبلڪ ۽ پرائيويٽ لئبررين مان مواد ڪٺو ڪرڻ لاءِ بنا آشنائيءَ جي راشدي صاحب جي مدد حاصل ڪرڻ جو قصد ڪيو هئم. وڪيشن جو وقت هو ۽ سخت گرمي، اڪل ٻه-اڍائي وڳي، ڏرتيءَ ويلي، نُصرت اسٽيشن تي ريل مان لٿس. ڪوبه حمال، وهٽ يا وسيلو نظر نه آيو. انڪري بئگ ۽ بسترو اسٽيشن ماسٽر جي حوالي ڪري، ڪچي سڙڪ تان، واريءَ مان بهمڻ ڪوٽ ڏانهن پنڌ پيس، جو ميل ڏيڍ جي فاصلي تي هو. بهمڻ ڪوٽ جي ويجهو تنبن وٽ پهچي، راشدي صاحب لاءِ پڇا ڪيم ته هڪڙو صاحب ٻاهر نڪري آيو ۽ خوش خيرعافيت ڪندو اندر وٺي هليو. احوال ملڻ تي پڌايائين ته حسام‌الدين راشدي مان آهيان. پوءِ ڏوراپو ڏنائين ته اڳ جو اطلاع اڳوات ڇونه ڏنوَ، ته موٽر موڪليان ها ۽ اوهان ڪي تپت ۾ هيڏي تڪليف نه ڏسڻي پوي ها. ان بعد ترت ئي هڪ تنبوءَ ۾ رهائش جو انتظام ڪري، سامان آڻڻ لاءِ ڪار اسٽيشن ڏانهن رواني ڪيائين.

مان راشدي صاحب وٽ هفتو کن رهيو پيو هوس، جنهن ۾ هڪ طرف ڪليءَ دل سان مهمان نوازي ڪيائين ۽ ٻئي طرف پنهنجي ڪتبخاني مان ناياب قلمي نسخا ۽ نادر ڪتاب آڻي، آڏو رکي، منهنجي گڏ ڪيل مواد ۽ معلومات ۾ چوکو اضافو ڪيائين. موڪلائڻ ڪان اڳ ڪيترن ئي پين صاحبن جون ائڊريسون، ڪن لاءِ خط پٽ ۽ ٽرئيل پڪٽريل لئبررين جا ڏس پتا به ڏنائين. سچ ڪري پڇو ته سنڌس ابتدائي رهنمائي مون لاءِ همت‌افزائي جو باعث نه بڻجي ها ته شايد پنهنجو رسالو پوري ڪرڻ ۾ پٽي رهجي وڃان ها، پڻ ڪيترو ذخيرو پيش ڪرڻ ڪان قاصر هجان ها.

ٿوري ئي وقت ۾ راشدي صاحب بهمڻ ڇڏي، اچي ڪراچي وسائي. پوءِ ته هفتي ٻي ٻيئي سانس ملاقات ٿيندي هئي ۽ مان سنڌس مشوري ڪان مستفيض ٿيندو هوس. ڪڏهن ڪڏهن پاڻ به مون وٽ هليو ايندو هو ۽ ادبي رهاڻيون ٿينديون هيون. ڪو دستخط يا منهنجي مطلب جو ڇاپي ڪتاب هٿ آيس يا نظر چڙهيس ته هڪدم ڄاڻ ڪندو. پُرخلوص هو. نه ڪنهن جي هنئين ۾، نه ڪنئين ۾. سياست ۽ تعصب ڪان ڪوهه ڏور. جنهن وقت وٽس وڃ ته يا ته ڪو ڪتاب هٿ ۾ هوندس، يا ڪنهن دفتر يا ڪاپيءَ تي ڪجهه پيو لکندو. تنهنڪري تاريخ ۽ ادب ڪان سواءِ ٻي ڪا ڳالهه نه ڪندو. پڙهڻ ۾ ايترو ته مشغول رهندو جو ڪيترن وقتن تي ڏاڙهي به وڌي ويندي هيس ته ساني به وسري ويندي هيس. البته چاءِ جو شوقين هو. سگريٽ ڇڪيندو هو. ڪڏهن ڪڏهن چروٽ به استعمال ڪندو هو. زڪام يا ريزش اڪثر ستائيندا هئس.

سن ۱۹۴۷ع ۾ سنڌ ڇڏڻ ڪان ڪي ڏينهن اڳ سانس خدا حافظي ڪرڻ ويس ته روئي وينو. چي: "سدا رنگائي، تون به ٿو وڃين!" مون وراڻي ڏني، "ياڻو مجبور آهيان. سماج ڪان سواءِ فرد ڪيترو ٽڪي سگهندو؟ ڏٺي تعاليٰ گهريو ته وري پيا ملنداسين."

راشدي صاحب سان منهنجي آخرين ملاقات ۲۶ سال اڳ، ۲۹ جون ۱۹۵۶ع تي ٿي، جڏهن مان ايران مان ڊاڪٽري وٺي دهليءَ وري رهيو هوس. انهيءَ زماني ۾ تهران ۽ دهليءَ

جي وچ ۾ ڊڪوٽا هوائي جهاز هلندا هئا، جي ٢٠ مسافر کڻندا هئا ۽ رفتار به ڍري هين. هڪ طرف کان ٻئي طرف ويندي، رات جو ڪراچيءَ ۾ ساهي پٽي، ٻئي ڏينهن صبح جو سويل سفر جاري رکندا هئا. مون سنڌ ۾، ڪنهن کي به تهران کان نڪرڻ جو احوال نه لکيو هو، پر هن دلبر دوست کي ڪٿان خبر پئجي ويئي ته مان فلان تاريخ فلان جهاز ۾ روانو ٿيندس، سو مان اجا تهران ۾ ئي هوس ته سندس شڪايت اچي پهتي، جنهن ۾ تاڪيد ڪيائين ته سنڌ جي اديبن کي تنهنجو انتظار رهندو. پوءِ ته آنهيءَ جهاز تي وڃڻ آيو، ۽ مون آها رات ڪراچي ايڪسٽينشن تي سندس دولتخانه ۾ گذاري، جتي ڪاني تي پنجويهن-ٽيهن سنڌي خواه اردو آدباءَ سان گڏجاڻي به ٿي ۽ سندس گران بها ڪتابخاني ڏسڻ جو موقعو به ميسر ٿيو.

ان بعد خط و ڪتابت وسيلي ٿوري گهڻي "اڌ ملاقات" پئي ٿيندي هئي ۽ هو وقت بوقت پنهنجين تصنيفن سان پيو نوازيندو هو. ٽپال رستي ڪتابن پهچڻ جي خاطري نه هجڻ سبب اڪثر ڪنهن نه ڪنهن ماڻهوءَ هٿان ڪڏهن ايرانيءَ هٿان، ته ڪڏهن هندوستانيءَ هٿان، دعا سلام سان گڏ موڪلي ڇڏيندو هو.

راشدي صاحب ٽيهه پنجٽيهه ڪتاب لکيا آهن، جن سان ڪيترا تحقيق ۽ تدقيق پڇاڙان سنواري ۽ سينگاري، کوجنا ڪندڙن لاءِ راهه هموار ڪئي اٿس. سنجهانئس گهڻي جيترا فارسيءَ ۾ آهن ۽ باقي اردو ۽ سنڌيءَ ۾. گهڻا تڻا ضخيم آهن مثلا، مير علي شير قانع جو "مقالات الشعراء"، مخدوم ابراهيم خليل جو "تڪملهٔ مقالات الشعراء"، "تاريخ مظهر شاهجهاني"، "مير محمد معصوم بکري"، "هو ڏوڻي، هو ڏينهن" وغيره. عالم فاضل هو. سندس مطالعو وسيع ۽ معلومات وافر هئي. اهوئي ڪارڻ هو جو فارسيءَ جي ترقي ۽ توسيع لاءِ ڪيل سندس خدمتن جو قدر ڪري، ايران سرڪار کيس "نشان سپاس درجه اول" عطا ڪيو، جيڪو ڪنهن ورلي کي نصيب ٿيندو آهي. هندستان سان به هيسٽائين ڪو ئي شخص مرحوم پروفيسر هادي حسن کي ٢٥-٢٦ سال اڳ مليو هو. ايڏي لياقت رکندي به راشدي صاحب نهايت نهٺو ۽ ملنسار هو. تحقيق:

فروتني است مزاجِ رسيدگان بکمال

سن ١٩٧٥ع جي وچ ڌاري، مون هڪ خط ۾ کيس لکيو ته ايران جي "بنياد فرهنگ" وٽان ٻه مهينا ايران گهمڻ جو نوتو آيو آهي; ته جهٽ موٽ ۾ لکيائين: مان به مهيني ٻن ۾ مشهد وڃڻو آهيان، انشاءالله گڏ ٻاسين. پر سنهنجي ٽڪيٽ اچڻ ۾ دير پئجي ويئي ۽ موقعو هٿان نڪري ويو.

گذريل ڊسمبر ١٩٨١ع ۾ ڀارت سرڪار طرفان انڊين ڪائونسل فار ڪلچرل رليشن جي زيرسايه پنجن اديبن ۽ شاعرن جي هڪ ڊيليگيشن پاڪستان جي اديبن ۽ شاعرن سان گڏجڻ لاءِ ڪراچيءَ اچي هئي، جنهن ۾ تنها سنڌي هيءُ خادم ئي هو. مون راشدي صاحب کي خوش خبر موڪلي ۽ لکيو ته ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته جنم ڀومي ڏسڻ جي منهنجي زندگيءَ جي آخرين تمنا پوري ٿي رهي آهي. آءٌ اول خير ته ٢٢ تاريخ هوائي جهاز رستي، منجهند جو اٽڪل ٢ وڳي

ڪراچيءَ پهچندس ۽ جلد ئي ڪچهريون ڪبيون. پڻ تہ عليل هو، پر ڏاڍو خوش ٿيو ۽ هُن جي سرپرستيءَ هيٺ منهنجي آجيان لاءِ وڏيون تياريون ٿيون.

پر... ٻيو ڇا عرض ڪريان. تقدير سات نہ ڏنو. اسين ٻئگون ناهي، بسترا ٻڌي، وڃڻ جي آسرن ۾ آخرين گهڙيءَ تائين چشم بدر و گوش بفرن ڪندا رهجي وياسين. افسوس! آءٌ پنهنجي ڪرمفرما سان ملي نہ سگهيس! ربّ ڪريم کيس جنّت ۾ جايون ڏي، مان سندس احسان جا حق بجا آڻي نہ سگهيس. اها واقعي ٿي منهنجي بدقسمتي چئجي، جنهن تي جيترو ارمان ڪريان اوترو ٿورو.

سنڌ جي تاريخ، ماضيءَ ۾ جن درباري مورخن جي ويڪائو قلم ذريعي ماڻهن تي پهتي، ان حساب سان سنڌي ماڻهن کي ماضيءَ ۾ نهارڻ سان، پنهنجو اونداهو ڪچو چٺو نظر پئي آيو ۽ اها ڳالهہ هنن جي آئندي ذاتهن صحتمند واڌ ۾ وڏي رنڊڪ هئي. سنڌي ماڻهن جي اهميت کي تاريخي سچاين ذريعي ثابت ڪرڻ لاءِ سچي جاکوڙ سائين حسام الدين راشدي پنهنجي سر تي کنئي ۽ ايترو تہ مواد گڏ ڪري، سمهي ڏنائين، جنهن سان جيڪڏهن نئين سر تاريخ لکڻ جو ڪم هٿ ۾ کنيو وڃي، تہ سنڌ جي اها نئين تاريخ ماضي جي حڪمرانن جي تاريخ بدران، سنڌ جي سماجي تاريخ هوندي.
جنهن شخص اسان واسطي ايترو پاڻ پتوڙيو آهي، ان جي ڪم کي جاري رکڻ لاءِ ضروري آهي، تہ ڪي ادارا قائم ڪيا وڃن، ڇاڪاڻ تہ ڪوجنا جي معاملي ۾ جيڪڏهن سائين مرحوم جو ڪو جاءِ نشين ٿي سگهي تہ اهو ڪو ادارو ئي ٿي سگهي ٿو ڪو فرد نہ.

[روزنامہ ”هلال پاڪستان“، ڪراچي، ٢- اپريل ٨٢ع جي ايڊيٽوريل ”مقالہ خصوصي“ مان اقتباس.]

Gul Hayat Institute

جي. آلانا

علم جو عاشق — حسام الدين راشدي

پير حسام الدين راشدي کي، جنهن کي مرحوم لکندي دل ٽڪر ٽڪر ٿي ٿئي، مان گذريل اڌ صديءَ کان سڃاڻان ۽ مون کي ڪيترائي ڀيرا ساڻس گڏ رهي، ڪم ڪرڻ جا موقعا پڻ مليا آهن. انهيءَ ڊگهي ساٿ جي نتيجي ۾، سندس باري ۾ منهنجا تاثرات هي آهن ته علم هُن جي زندگي، علم هُن جي محبت ۽ علم هُن جو عشق هو. هن دنيا ۾ اگر ڪا شيءِ هن کي سڀني کان وڌيڪ پياري هئي ته اها علم ۽ علم جي جستجو هئي، جنهن لاءِ هن پنهنجي سڄي ڄمار وقف ڪري ڇڏي هئي. اردو ۽ سنڌي ادب ۾ سندس وڏو مقام آهي ۽ ادب لاءِ ڪيل سندس گرانقدر خدمتن کي هميشه ياد رکيو ويندو. منهنجيءَ نظر ۾ سنڌي ادب ۾ اڄ ڪان اڳي جيترا به اديب ٿي گذريا آهن، انهن ۾ پير حسام الدين راشدي جو نالو پهرينءَ صف جي چند اديبن ۾ اچي ٿو.

تاريخ ۽ تاريخ جو اڀياس ان جو خاص موضوع هو، ۽ انهيءَ مضمون تي سندس گهري نظر ۽ دسترس هئي. ۽ اهائي سندس خوبي هئي، جو نوجوانن جو هڪ وڏو طبقو کانئس فيض حاصل ڪرڻ لاءِ روزانو وٽس ايندو رهندو هو. انهن مان اڪثر اجنبي هوندا هئا، ليڪن پاڻ هميشه هر طالب علم جي حوصله افزائي ڪري کيس علم جي دولت سان مالامال ڪندا هئا.

هڪ خاص ڳالهه، جا مون کي پير صاحب جي زندگيءَ ۾ نمايان نظر آئي، ۽ جنهن کي مان ذاتي طرح گهڻو پسند ڪريان ٿو، اها هيءَ هئي ته پير صاحب هڪ متبحر عالم ۽ اسڪالر هجڻ جي باوجود نهايت حليم الطبع انسان هئا. هڪ زماني ۾ پير صاحب ۽ منهنجي مرحوم دوست ممتاز حسن، ٻنهي گڏجي، شهر ڪراچي ۽ سنڌ جي ميوزيم لاءِ وڏو ڪم ڪيو. انهن کي پراڻين شين، عجائب گهرن ۽ قديم طرز تعمير سان خاص دلچسپي هئي ۽ ان موضوع تي وڏي ڄاڻ رکندا هئا. انهن کي فارسي، سنڌي ۽ اردو قلمي نسخن سان پڻ گهرو لڳاءُ هو ۽ هو مخطوطن جي مشڪل کان مشڪل عبارتن کي پڻ پڙهي سگهندا هئا، ۽ انهن جو مفهوم سمجهائي سگهندا هئا. هن شهر ڪراچيءَ ۾ انهن سوَن عام ۽ ادبي جلسن جون صدارتون ڪيون ۽

نوٽ: محترم جي. آلانا، پير صاحب جي وفات واري ڏينهن تي اهي تاثرات، روزانه جنگ کي ڏنا هئا. هيٺ ان جو سنڌي ترجمو، شڪريي سان پيش ڪجي ٿو.

معرڪة آلارا تقريرون ڪيون. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ هو هڪ وڏي مقصد (مشن) سان ويندا هئا ۽ سنڌي عوام کي علم ادب سان واقف ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. اهڙا انسان، هڪ زماني کان پوءِ پيدا ٿيندا آهن. اڄ اهي اسان کان جسماني طرح الڳ ٿي چڪا آهن، ليڪن سندن ياد انهن ماڻهن جي دلين ۾ سدائين قائم رهندي، جن ساڻن ملاقاتون ڪيون، علمي فيض حاصل ڪيو ۽ جي سندن علمي مرتبي کان صحيح معنيٰ ۾ آگاهه هئا.

پير حسام الدين راشدي جي علمي وسعت ۽ شهرت پاڪستان تائين محدود نہ هئي، ڪيس پاڪستان کان ٻاهر متعدد ملڪن ۾ هڪ وڏي محقق ۽ ادبي اسڪالر جي حيثيت سان ڄاتو ويندو هو، خاص طرح مشرقي علمن جا ماهر ان جو گهڻو احترام ڪندا هئا. ڪيس ڪيترائي دفعا ٻاهرين ملڪن ۾ علمي ۽ ادبي سيمينارن ۽ ڪانفرنسن ۾ مدعو پڻ ڪيو ويو هو

سنڌ جي قديم تاريخ ۽ تهذيب تي پير صاحب جيڪا گرانقدر تحقيق ڪئي آهي، اها خاص طرح ٻڌائڻ جهڙي آهي ۽ ان شعبي ۾ سندس خدمتون سونهري لفظن ۾ لکيون وينديون. پير صاحب سڄي ڄمار سياست کان ڪناره ڪشي ۾ بسر ڪئي، حالانڪ سندس همعصر وڏي ڀاءُ پير علي محمد راشدي جواني کان پوءِ هميشه سياست ۾ حصو ورتو، ۽ وڏو نمايان ليڊر رهيو. ليڪن پير حسام الدين جي لڳن ٻي هئي ۽ پاڻ کي سياست کان علحده رکي فقط علم ادب سان واسطو رکيو.

اڄ مون کي، ساڻس گڏ گذاريل ڏينهن جو هڪ هڪ لمحو ياد اچي رهيو آهي. جڏهن هو ڪراچيءَ ۾ شڪارپور ڪالونيءَ ۾ پنهنجي گهر ۾ رهيل هوندا هئا. ان زماني ۾ آءٌ بار بار وٽس ويندو هوس ۽ اسان ٻئي ڪلاڪن جا ڪلاڪ علمي موضوعن تي خيالن جي ڏي وٺ ڪندا رهندا هئاسون. مون سندس گهر ۾ هزارن ناياب ۽ قيمتي ڪتابن جا انبار ڏٺا، جن ۾ هر موضوع تي مواد هوندو هو. اتي پڻ اسان علمي ڪچهري ڪندا هئاسين. مون سندس بيڊ روم ۾ ڏٺو تہ چئني طرفن کان ڪتاب هوندا هئا، جي سندس علم دوستي ۽ مطالع سان گهري شغف جي واضح نشاندهي هئا.

پير صاحب تنهائي پسند هئا ۽ گوشہ نشيني جي زندگي جا حامي ۽ عادي. هي هڪ عجيب اتفاق آهي تہ هڪ وڏي پير خاندان ۾ — جو لاڙڪاڻي جو وڏو زميندار گهراڻو پڻ آهي — هڪ اهڙو شخص پيدا ٿيو، جنهن کي علم کان سواءِ ٻي ڪابہ شئي پسند نہ هئي. علم سان سندس گهري ۽ مسلسل شغف جو هڪ عجيب ثبوت اهو آهي جو پير صاحب پنهنجي گهر ۾ ٽيليفون رکڻ پسند نہ ڪندو هو ۽ پاڻ چوندو هو تہ ٽيليفون هڪ مصيبت آهي، جا علمي ڪم ڪار ۾ رڪاوٽ بنجي، توجهه هٽائي ٿي. سندس چوڻ هوندو هو تہ جيڪو بہ ماڻهو مون سان ملڻ چاهيندو تہ مان ان کي گهر ۾ پليڪار چوندس. هو سدا اچي، ويهي، علمي موضوعن تي ڳالهيون ڪري، ڪجهہ مون کي سيکاري، ڪجهہ مون کان سکي.

پير صاحب ساده زندگي گذاري، نت نانگر ڪان پري. نيڪ انسان هئو. ڪيس پيسن ڪمائڻ يا جمع ڪرڻ جو ڪڏهن به شوق نه رهيو. پاڻ پنيان جيڪي ڪجهه ڇڏيو اٿس، سو مال دولت نه، پر علمي خزانو آهي، جيڪو ڪتابن، تحقيقي مقالن ۽ تقريرن جي شڪل ۾ ڇڏيو اٿس.

مان وڏي عاجزيءَ سان ڪراچيءَ جي شهرين کي اپيل ڪندس ته پير صاحب جي ياد ۾ هڪ پُر وقار ۽ يادگار تقريب جو بندوبست ڪن، جنهن ۾ هر زبان جو مقرر سندس زندگيءَ تي روشني وجهي، جيئن اگر ڪو سندس زندگي بابت لکڻ چاهي ته هن تقريب جو احوال ان لاءِ سرمايو ثابت ٿئي. جيئن ته سندس زندگيءَ جو وڏو حصو ڪراچيءَ ۾ گذريو آهي، ان ڪري ڪا معروف شاهراهه سندس نالي سان منسوب ڪئي وڃي ته اها ڳالهه شهرواسين طرفان پير صاحب کي خراج عقيدت تصور ڪئي ويندي.

— سنڌيڪار: ولي رام ولڀ

ٽالپرن جي ننڍين ننڍين بادشاهت قائم ٿي هئي. ڪلهوڙن جون درباريون، انهن جي علم پروري، داد و دهش، شاعرن، اديبن، عالمن ۽ اهل فن جو اجتماع اکين سان ڏٺو هئائون: انهيءَ دور جو پيدا ٿيل علمي ۽ ادبي ذخيرو سڀ سندن سامهون هو: تنهنڪري هنن لاءِ به لازمي هو ته گذشته دربار جون سڀئي روايتون قائم رکن، جيئن ملڪ جو علمي طبقو ڪانئن خوش رهي ۽ اڳينءَ سلطنت جي ختم ٿيڻ جو احساس ۽ افسوس سندن دلين مان نڪري وڃي.

ٽالپرن، پنهنجي دربار ۾، ملڪي خواهه غيرملڪي، شاعر، اديب ۽ عالم ڪيترا آڻي گڏ ڪيا. ازانسواءِ پاڻ به علم جا شوقين، ادب مان شناسا ۽ شعر وسخن جي ميدان جا شهسوار هئا. تنهنڪري نه فقط رسمي طرح قدرداني ڪندا هئا، بلڪ انهيءَ معزز طبقي تي حقيقي طرح داد و دهش جي ورکا ٿيندي هئي ۽ سندن جائز قدرداني ڪئي ويندي هئي.

— سيد حسام الدين راشدي

مضمون "مير مائل جي بياض ۾ سنڌ جي تاريخ جو مواد"

(ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون: ص ١٥٧)

قريشي حامد علي ”خانائي“

سيد حسام الدين راشدي بحيثيت — محقق ۽ مورخ

سيد حسام الدين راشدي (سن ١٩١١ع = ١٣٢٩هه – سن ١٩٨٢ع = ١٤٠٢هه) برصغير هند و پاڪ جي هڪ مشهور بلند پايي جي عالم، محقق ۽ مؤرخ جي حيثيت سان مشهور آهي. سندس شخصيت خاص ڪري سرزمين سنڌ لاءِ فخر جو باعث آهي. سنڌي زبان، ادب ۽ تاريخ، سندس علمي ۽ ادبي ڪاوشن تي جيترو به ناز ڪري، اوترو گهٽ آهي. سيد صاحب پنهنجي عالمانه ۽ محققانه خدمتن ۽ ڪاوشن ڪري نه فقط سنڌ ۽ هند ۾، بلڪ ايران ۽ ٻين ڪيترن ڏورانهن ڏيهن ۾ پڻ نيڪنامي ۽ شهرت حاصل ڪري چڪو آهي. پاڻ پنهنجي انفرادي شخصيت جي لحاظ کان پنهنجي همعصر عالمن ۽ مؤرخن ۾ هڪ وڏي حيثيت جو مالڪ هو. سندس علمي، تحقيقي ۽ مؤرخانه لکڻيون هڪ فني ۽ انتقادي معيار تي پهتل هيون. پاڻ پنهنجي دلڪش اسلوب بيان ۽ سليس عبارت جي ڪري هڪ مثالي حيثيت جو حامل هو. سچ پچ ته سيد صاحب جي شخصيت کي پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ ”مستقل دور“ جي حيثيت حاصل هئي، ليڪن افسوس جو سندس وفات کان پوءِ اهو دور هميشه لاءِ ختم ٿي ويو.

سندس تحقيقي، تاريخي ۽ ادبي مقالن، تصنيفن ۽ تاليفن کي سنڌي ادب ۾ هڪ وڏو مقام حاصل آهي. پاڻ سنڌي زبان ۽ ادب ۾ انهن جو هڪ وڏو قيمتي ذخيرو ڇڏيو اٿن. اهي مقالا، تصنيفون ۽ تاليفون اڪثر سنڌ جي تاريخ، ثقافت، مشاهيرن، عالمن، شاعرن ۽ صوفي بزرگن جي حالات زندگي ۽ تذڪرن سان تعلق رکن ٿيون. سيد صاحب صحيح معنيٰ ۾ سنڌ جو مؤرخ ۽ ترجمان هو. هن سنڌ جي قديم دؤر جي عوامي زندگيءَ جي حالتن، سماجي ۽ معاشرتي ڳالهين جو ذڪر پنهنجن مقالن ۽ تاريخ جي ڪتابن ۾ جابجا ڪيو آهي. سندس نظر ۾ ”تاريخ“ جو علم ٻين علمن کان وڌيڪ دلچسپ ۽ نفعي بخش هو. ان ڳالهه جي ثابتي سندس لکڻين مان ظاهر ٿئي ٿي.

هڪ محقق ۽ مؤرخ جي حيثيت ۾ سيد صاحب جو مرتبو نهايت بلند هو. کيس سنڌ جي تاريخ ۽ مشاهيرن جي حالات زندگيءَ جي ترتيب ۽ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ ۾ وڏو درڪ حاصل هو. سندس تصنيفن ۽ تاليفن کي مطالعو ڪرڻ مان هرڪو اهل علم سندس تبحر علمي، وسعت نظري،

وسيع مطالعي، اصول انتقاد ۽ اصول تنقيد جو دل سان داد ڏني ٿو. پراڻن ۽ گمنام قلمي نسخن، ڪير م خورده ۽ بوسيده بياضن کي گولي هٿ ڪرڻ، انهن جي نئين سر تسويد ڪرڻ، عالمانا مقدما ۽ پيش لفظ لکڻ، منتشر ۽ غير مرتب ورقن کي اٿلائي پٿلائي نئين سر ترتيب ڏئي سينگارڻ ۽ سنوارڻ وغيره اهڙا ڪارناما آهن، جي سيد صاحب جي شخصيت ۽ فن کي هميشه لاءِ زنده ۽ قائم رکن ٿا. سندس عالمانه ۽ مورخانه انداز کان متاثر ٿي، برصغير جي هڪ وڏي محقق ۽ مؤرخ سيد سليمان ندويءَ کيس "مورخ سنڌ" ڪري سڏيو هو(۱).

سيد صاحب نه صرف اسلامي دور جي تاريخ جو ڄاڻو هو، بلڪ سنڌ جي تاريخ تي به کيس وڏو عبور حاصل هوس. پاڻ هڪ منفرد ۽ صاحب طرز عالم هو. سندس تاريخي ۽ تحقيقي ڪم، مختلف مرحلن ۽ منزلن سان گذرندي، اعليٰ مقام تي پهتو هو. پاڻ وطني محبت جي جذبي سان سرشار هو. پنهنجي وسيع مطالعي سان جيڪو به تحقيقي ڪم ڪيائون، ان ۾ سنڌ جي پيار ۽ محبت جو عنصر نظر اچي ٿو. سندس هر لکڻيءَ ۾ سنڌ شناسيءَ جو اهڃاڻ ملي ٿو، جنهن سان اسان پنهنجي ماضيءَ جي داستان کي پڙهي ۽ پروڙي سگهون ٿا. انهن مقالن ۽ تصنيفن ۾ سنڌ جي سوين سالن جي تاريخ ۽ تذڪرا بيان ڪيل آهن. اهو ٺي سگهي ٿو ته ان مواد ۾ سنڌ جو سمورو تاريخي سرمايو نه به سهيڙيل هجي، پر ان هوندي به انهن ۾ ڪن خاص اهم واقعن، حالتن ۽ شخصيتن جو احوال ۽ تذڪرو، قديم دور کان وٺي اڄ ڏينهن تائين وضاحت سان بيان ڪيل نظر ايندو. اهو داستان اسان لاءِ عبرت انگيز ۽ فڪرانگيز ضرور آهي. ازانسواءِ تاريخ جي روشنيءَ ۾ سنڌي سماج جو به ذڪر آهي ته سياسي ڪوتاهين، خامين ۽ سرد مهرين جو داستان پڻ.

سنڌ جي هن عظيم مورخ، پنهنجي سموري حياتي سنڌ جي ڇڙوڇڙ تاريخي ڪڙين کي پاڻ ۾ ملائڻ ۽ ان کان نئين ٽهي وارن لاءِ شناسائي پيدا ڪرڻ لاءِ پوري ڪئي. سيد صاحب سنڌي زبان ۾ تاريخي رنگ ۽ ڍنگ جي عبارت کي سنوارڻ ۽ سينگارڻ ۾ وڏو نمايان حصو ورتو. سندس لکڻين ۾ مقامي رنگ جهلڪي ٿو. مقامي نج سنڌي محاورا، اصطلاح ۽ ترڪيبون استعمال ٿيون آهن. هر تحرير پنهنجي لکڻ واري جي شخصيت جو آئينو هوندي آهي. "بفن" (Buffon) جو قول آهي ته Style is the man. ليڪن

---

(۱) سن ۱۹۵۱ع ۾ خيرپورميرس ۾ هڪ وڏو يادگار علمي ۽ ادبي اجتماع ٿيو هو، جنهن جي صدارت جا فرائض برصغير جي وڏي عالم ۽ مورخ سيد سليمان ندويءَ سرانجام ڏنا هئا. ان محفل جو خاص مهمان، ان وقت جو مرڪزي وزير مرحوم عبدالستار پيرزادو هو. ان اجتماع ۾ مرحوم سيد حسام الدين راشديءَ پنهنجو قيمتي مقالو "سنڌ ۾ اردو" عالمانه انداز سان پڙهيو، جنهن کان ندوي صاحب ڏاڍو متاثر ٿيو ۽ سيد صاحب کي "مورخ سنڌ" ڪري سڏيو هو.

Gul Hayat Institute

ڪڏهن ڪڏهن لکڻ واري جي تحرير ۾ پين مصنفن جي اسلوب بيان جي جهلڪ نظر ايندي آهي. ان هوندي بہ پنهنجو پاڻ کي تحرير ۾ ظاهر ڪري وجهندو آهي. "ڏوبري" جو چوڻ آهي تہ هر مصنف جي ذاتي آواز جو لهجو پڻ ان جي لکڻيءَ مان صاف بڌڻ ۾ ايندو آهي. سيد صاحب پنهنجي علمي ۽ ادبي زندگيءَ جي شروعات صحافت کان ڪئي. بقول سيد صاحب تہ پاڻ مولانا ظفرعلي خان ۽ مولانا غلام رسول مهر جي عبارت کان متاثر ٿي، سنڌي نثر ۾ لکڻ شروع ڪيو(١).

سيد صاحب جو مزاج خالص تاريخي ۽ تحقيقي هو. هو هنگامہ خيز سياسي ڳالهين کان ڪوهين دور هو. سندس شخصيت ۾ هڪ سڪون، وقار ۽ خلوص هو. اهي اوصاف سندس تحريرن ۾ نمايان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. اهو برابر آهي تہ سندس ابتدائي صحافتي زندگيءَ دوران سندس عبارت مولانا ظفرعلي ۽ مولانا غلام رسول مهر جي عبارت کان متاثر نظر اچي ٿي، ليڪن "ڏوبري" جي قول موجب تہ مصنف جو پنهنجي نوعيت وارو اسلوب پلا ڪٿي ٿو لڪي سگهي؟ سيد صاحب جي سنڌي عبارت ۾ ماٺار آهي. مولانا ظفرعلي جي عبارت جوشيلي آهي. سيد صاحب وٽ فارسي ترڪيبن جو استعمال گهٽ آهي، البت سندس طبيعت جو زياده ميلان سنڌي عبارت طرف هو. سندس پوري شخصيت پنهنجي عبارت مان جهلڪي ٿي. سندس مزاج ۽ ماٺار، سنجيدگي ۽ وقار، سندس عبارت ۾ رنگ پيري ٿي. ڪيس پڙهندڙن کي پنهنجي طرف متوجهہ ڪرڻ جو وڏو ڍنگ آهي. سيد صاحب پنهنجي هرمقالي ۽ تصنيف جي شروعات نهايت ئي محنت ۽ سليقي سان ڪري ٿو، جنهن مان پڙهندڙ جي دل ۽ دماغ ڪافي متاثر ٿين ٿا ۽ انهن جي پڄاڻي پڻ پوريءَ طرح نباهي ٿو.

اسان هت هن مضمون ۾ انهن مٿين مڙني ڳالهين جو جائزو، تاريخ جي فني اصولن موجب مرحوم سيد صاحب جي مقالن ۽ تصنيفن تي وٺي ثابت ڪنداسون تہ سندس ڪيل ڪم ڪيتريقدر انهيءَ ڪسوٽي تي پورو ثابت ٿئي ٿو.

(١) سيد حسام الدين راشديءَ جي تاريخ نويسي:

سيد صاحب جي تاريخي مقالن ۽ تصنيفن تي فني جائزي وٺڻ کان اڳ ۾ تاريخ جي علم ۽ فن تي مختصر روشني وجهي اها ڳالهہ چڱيءَ طرح سان ثابت ڪنداسون تہ سيد صاحب تاريخ جي مقرر ڪيل ماڻ ۽ ماپي تي کهڙي نموني ۾ ڪاربند رهيو آهي ۽ تاريخ جي اصولن ۽ نظرين کي ڪيتريقدر نباهيو آهي.

تاريخ، تهذيب ۽ تمدن جو آئينو آهي، جنهن ۾ انسانيت جا خدوخال پنهنجن سمورين خوبين ۽ خامين سان وضاحت سان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. انساني تهذيب جيئن جيئن پنهنجي وک

(١) سيد حسام الدين راشدي: "هو ڏوتي، هو ڏينهن" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ.

ارتقائي منزل طرف وڌائي ۽ جن دشوار منزلن ۽ مرحلن مان ان کي گذرڻو پيو آهي، ان جي سموري روئداد جڏهن لفظن جي شڪل اختيار ڪري ٿي تہ "تاريخ" جنم وٺي ٿي. دراصل تاريخ هڪ اهڙو علم آهي، جنهن جي ذريعي انسان پنهنجي گهر ۾ ويٺي ئي "دنيا" جي ملڪن ۽ قومن جو جائزو وٺي سگهي ٿو ۽ انهن جي تجربن مان ڪجهہ حاصل ڪري سگهي ٿو. قومن جي زندگي ۽ موت جو تعلق تاريخ ساڻ آهي. دنيا ۾ جيڪي بہ وڏيون وڏيون سلطنتون بادشاهتون ۽ قومون جهڙوڪ: مصري، ڪلداني، يوناني ۽ رومي وغيره ٿي گذريون آهن، اهي تاريخ جي ذريعي ئي اڄ دنيا ۾ زندهہ آهن. سچ پچ تاريخ هزارين سالن جي انساني تجربن جو هڪ نچوڙ آهي.

تاريخ جو فن جيڪڏهن دنيا ۾ ايجاد نہ ٿئي ها تہ پوءِ هزارين سالن جي انساني جدوجهد ۽ ڪارنامن جو احوال ۽ انهن جي انجام وغيره جو ڪوبہ پتو نشان نہ رهي ها! تاريخ هميشه پنهنجن ورقن کي دهرائيندي آهي. انهيءَ ڪري ئي تاريخ جي هر دور جا ڪارناما آئينده دور جي ڪارنامن جو پيش خيمو بڻجن ٿا ۽ انهيءَ ريت تهذيب ۽ تمدن جي ترقيءَ جو سلسلو دنيا ۾ قائم رهي ٿو. تاريخ جي فن سان هر دور جي قومن ۽ ماڻهن جو خاص ذوق رهيو آهي. وڏي شوق سان ان جو مطالعو ڪيو وڃي ٿو. ان جو سڀ کان وڏو سبب اهو آهي جو انسان کي پنهنجي ماضيءَ سان گهرو دلي لڳاءُ هوندو آهي. انهيءَ ڪري "ماضيءَ" جي احوال جو مطالعو ڪرڻ سان "حال" کي سمجهڻ ۽ "مستقبل" کي سنوارڻ ۾ گهڻي هٿي ملي ٿي. عوام جي ان سان دل آهي ۽ بادشاهہ ۽ قومي اڳواڻ ان جي حالات ۾ هڪ ٻئي کان گوءِ کڻڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. تاريخ کي عالم توڙي عام ماڻهو ٻئي سمجهي سگهن ٿا، ڇاڪاڻ تہ اها ملڪي سياسي واقعن، حڪمرانن ۽ قديم زماني جي حالتن تي اهڙي معلومات آهي، جا سهڻي رنگ ۽ ڍنگ سان بيان ڪئي وڃي ٿي. تاريخ اها ڳالهہ بہ واضح ڪري ٿي تہ حالتن جي ڦيرگهير انساني زندگيءَ جي معاملن تي ڪهڙا ڪهڙا اثر ڇڏي ٿي. نہ صرف ايترو، پر تاريخ جو مطالعو سياسي شعور پڻ پيدا ڪري ٿو. تاريخ جو مطالعو هن دور جي هر باشعور شهريءَ لاءِ تمام ضروري آهي، ڇاڪاڻ تہ ان مان نگاهہ ۾ وسعت ۽ ذهن ۾ ڪشادگي پيدا ٿئي ٿي. گويا ائين ڪئي چئجي تہ هڪ "شهري" ۽ "علم تاريخ" جي درميان "شاگرد" ۽ "استاد" وارو رشتو قائم ٿي وڃي ٿو.

اڳئين دور ۾ تاريخ جو اهو مطلب سمجهيو ويندو هو تہ مورخ تاريخ ۾ ڪن خاص نمايان مشهور ماڻهن يا قومن جي تاريخ ۽ تذڪرو بيان ڪندو آهي، باقي ان دور جي سياسي، سماجي، معاشرتي حالتن، واقعن ۽ انهن جي رونما ٿيڻ جا سبب ۽ نتيجا وغيره بيان نہ ڪيا ويندا هئا. ان ڪري ان جو صحيح نقشو پڙهندڙن جي اڳيان اچي نہ سگهندو هو، پر پوءِ آهستي آهستي تاريخ جو اهو پراڻو طريقو متروڪ ٿيندو ويو ۽ تاريخ اجتماعي زندگيءَ جي احوالن سان همڪنار ٿي ويئي. دنيا ۾ جيڪي قومون پنهنجي ماضيءَ جي تاريخ کان ڀيريون

Gul Hayat Institute

ٿينديون آهن، اهي صحيح معنيٰ ۾ ”قوم“ چوائڻ جي لائق نه هونديون آهن ۽ نه وري کو انهن کي دنيا ۾ زنده رهڻ جو کو حق آهي. تاريخ جي ورقن ۾ جن قومن ۽ مشاهيرن جو ذکر ۽ تذکرو بيان کيو ويو آهي، اهي دنيا ۾ هميشه زنده ۽ باقي رهن ٿيون. جيڪڏهن ڪنهن به قوم کي صفحه هستيءَ تان ميسارڻو هجي، ته پوءِ ان قوم جي صحيح ۽ مستند تاريخ جي سرمايي کي نابود کيو وڃي، ته پوءِ اها قوم خودبخود ميسارجي ۽ ميٽجي ويندي.

تاريخ نگاريءَ جي فن ۾ ”مورخ“ کي وڏي اهميت حاصل آهي. ارسطو جو قول آهي ته ”جو ماڻهو پنهنجي صحيح راءِ رکڻ جو عادي آهي، ته پوءِ تاريخ به هميشه ان جو ساٿ ڏيندي رهي ٿي“. اهو قول هڪ مورخ جي مستقل مزاجيءَ جو هڪ واضح دليل آهي. مورخ کي جڏهن به کو تاريخي واقعو يا حادثو بيان ڪرڻو هجي ته ان لاءِ صحيح ۽ مستند احوال هٿ ڪري، سچائي ۽ راستبازيءَ سان بيان ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته تاريخ جو مطالعو انسان ۾ سچائي ۽ نيڪناميءَ جو عنصر پيدا ڪري ٿو. هڪ مورخ جو اهو ڪم نه هئڻ گهرجي ته ڪانئس اڳ وارن مورخن جي بيان ڪيل احوالن ۽ تذکرن کي وري ورد هرائي، بلک انهن بيانن جو تجزيو ڪري، ڇنڊي ڇاڻي، ڪا صحيح ۽ مستند راءِ قائم ڪري ۽ ان سان گڏ ان دور جي سياسي، سماجي، معاشرتي ۽ جاگرافيائي حالتن جو باريڪبينيءَ سان جائزو وٺي پيش ڪري. ان لاءِ مورخ کي وسيع مطالعي ۽ مشاهدي جي ضرورت آهي. ڪڏهن ڪڏهن مورخ ڪان کي غلطيون ناقص معلومات ۽ غلط روايتن جي ڪري ٿي ويندي يون آهن. ان ڪري مورخ ۾ اها صلاحيت هئڻ گهرجي ته هو ڪنهن به بيان يا روايت کي درايت جي ڪسوٽيءَ تي پرکي صاف ڪري، پوءِ ڪنهن نتيجي تي پهچي راءِ قائم ڪرڻ گهرجي. ساڳئي وقت ”مورخ“ ۽ ”محقق“ کي تعصب ۽ مذهبي ڪٽرپڻي کان پاڪ ٿي، حقيقت پسنديءَ کان ڪم وٺڻ گهرجي.

انهيءَ مٿينءَ تاريخي اهميت ۽ مورخ جي ڪم جو قدر دنيا جي هر قوم ۽ هر ملڪ ۾ رهيو آهي. سنڌ ملڪ جي رهواسين جي تاريخ اهو ظاهر ڪري ٿي ته هتان جي باشندن جي تاريخ سان دلچسپي رهي آهي، پر بدقسمتيءَ سان قديم دور جو تاريخي سرمايو محفوظ رهي نه سگهيو ۽ زماني جي انقلابن جي لهرن ۾ لڙهي ويو. عربي فتوحات کانپوءِ ئي سنڌ جي تاريخ جو باقاعدي سلسلو ملي ٿو. سر زمين سنڌ هڪ مردم خيز خطو آهي، جنهن هر دور ۽ هر زماني ۾ يگانه روزگار عالم، اديب، شاعر، مورخ ۽ محقق پيدا ڪيا آهن، جن ان قديم دور جون تاريخون ۽ تذکرا تصنيف ڪيا آهن. علي بن حامد ڪوفي، مير محمد معصوم بکري، طاهر نسياني، بيگلار ادراڪي، فريدالدين بکري، محمد يوسف ٺٽوي ۽ مير علي شير ”قانع“ ٺٽوي انهيءَ قدير دور جا بلند پايي جا مورخ ۽ تذکره نگار ٿي گذريا آهن. انهن سڀني عالمن جا ڪتاب اڪثر فارسيءَ ۾ آهن.

انگريزن جي دور حڪومت تائين انهيءَ مٿين قسم جي تاريخ ۽ تذڪره نويسيءَ جو رواج رائج رهيو. انگريزن جي دور ۾ نئين الف-ب تيار ٿيڻ ڪانپوءِ سنڌي نثر جي باقاعدي شروعات ٿي. انگريزي علم ادب جي ذريعي جديد علمي ادبي طور طريقن کان سنڌ جا اهل علم واقف ٿيا ۽ سنڌ ۾ تحقيقي ۽ تنقيدي ڪتابن لکڻ جو رواج پيو. سنڌي زبان ۾ سڀ کان پهريائين ڊاڪٽر گربخشاڻي جديد نموني جي تحقيقي ۽ تنقيدي اصولن تي "شاهه جو رسالو" ايڊٽ ڪري انهيءَ فن جو آغاز ڪيو. ان ڪانپوءِ سنڌ ۾ علامه ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مولانا دين محمد وفائي، مولائي شيدائي ۽ سيد حسام الدين راشدي انهيءَ تاريخي فن ۽ تذڪره نويسيءَ کي عروج تي رسايو(۱).

(الف) سيد صاحب جا "تاريخي مقالا":

مرحوم سيد صاحب ۱۹ ورهين جي ڄمار ۾ يعني سن ۱۹۳۰ع کان وٺي "سنڌ زميندار" اخبار ذريعي صحافت جي رستي سنڌي علم ۽ ادب جي ميدان ۾ قدم ڌريو. پاڻ انهيءَ اخبار جي ذريعي سنڌي نثر جي لکڻ جي باقاعدي شروعات ڪيائين. هي اهو زمانو هو، جڏهن سنڌي ڪنڊ ۾ انگريز شاهيءَ جي خلاف آزاديءَ جي هلچل هلي رهي هئي ته ٻئي طرف افغانستان ۾ انگريز سامراج پنهنجي سياسي چالبازين ۽ مڪارين سان امير امان الله خان کي تخت و تاج کان محروم ڪري ڇڏيو. مولانا ظفر علي لاهور سان "زميندار" اخبار وسيلي جوشيلا مضمون ۽ تقريرون شايع ڪري، انگريز سلطنت جي ڪوٽ جي ڪنگرن کي لوڏي وڌو هو. ساڳئي دور ۾ مولانا غلام رسول مهر جي اخبار "انقلاب" کان به سيد صاحب متاثر هو. مولانا مهر جا سنجيده ۽ پرمغز ايڊيٽوريل سندس خيالن ۾ وسعت ۽ ڪشادگي پيدا ڪئي هئي. انهيءَ ساڳئي اخبار ۾ مولانا سالڪ جا "افڪار و حوادث" جي عنوان سان به مضمون پوندا هئا، جي ڏاڍا روح پرور هوندا هئا.

تاريخي ۽ ادبي مضمونن ۽ مقالن لکڻ جي شروعات مرحوم سيد صاحب انهيءَ دور کان ڪئي. ان ڪانپوءِ سن ۱۹۳۴ع ۾ سيد صاحب "ستاره سنڌ" ۾ تاريخي مضمون ڏيڻ شروع ڪيا، جن ۾ ڪافي علمي پختگي پيدا ٿي چڪي هئي. ازانسواءِ "الوحيد" ۽ "توحيد" اخبارن ۾ سندس بهترين مضمون پوڻ لڳا. انهيءَ زماني ۾ اهي ٻئي اخبارون سنڌي زبان جي آسمان تي پوري آب و تاب سان چمڪي رهيون هيون. شڪارپور سنڌ سان نڪرندڙ سنڌي رسالي "سنڌو" ۾ به سندس بهترين مضمون ڇپجندا هئا.

سيد صاحب سنڌ جي تاريخ ۽ ادب تي اٽڪل ۳۰۰ تحقيقي مضمون ۽ مقالا لکيا آهن. "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" سندس مختلف تحقيقي ۽ علمي مضمونن ۽ مقالن جو مجموعو آهي.

(۱) مرزا قليچ بيگ پڻ سنڌ جي تاريخ تي ڪافي ڪجهه لکيو آهي، ليڪن اهو فارسيءَ جي ترجمن تائين محدود آهي.

Gul Hayat Institute

هن مجموعي جا اڪثر سڀ ئي مقالا پنهنجي پنهنجي جاءِ تي قيمتي آهن. سيد صاحب مقالن کي مستند ۽ جاندار بنائڻ لاءِ پنهنجي وسيع مطالعي جي بنياد تي ڪيترن ناياب قلمي ۽ ڇاپي ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. هن پنهنجن قيمتي مقالن ۾ پنهنجي پيش رو مورخن جي بيانن سان اتفاق ڪرڻ سان گڏ ڪيترن هنڌن تي پنهنجي وسيع مطالعي ۽ مشاهدي جي زور تي تنقيد ۽ جرح پڻ ڪئي آهي. انهيءَ ڏس ۾ اصلي ماخذن تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪئي اٿن. "ڳالهيون ڳوٺ وٿن جون" مجموعي ۾ تاريخي مضمون نهايت ئي قيمتي چيزون آهن. تاريخي مقالن ۾ سنڌ جي تاريخ، تمدن، تهذيب ۽ ثقافت، معاشرت ۽ معاشي حيثيت سان گڏ بي بہ ڪافي قيمتي ۽ ناياب معلومات پيش ڪيل آهي. سنڌ بابت ڪيترن اهم ڳالهين تي مورخانہ ۽ محققانہ انداز ۾ سير حاصل بحث ڪري ڪيترين غلطين جو ازالو ڪيو ويو آهي.

هن مجموعي جي تاريخ واري حصي ۾ "مير سائل جي بياض ۾ سنڌ جي تاريخ جو مواد"، "شاهہ شهيد جا ماخذ"، "سنڌ جي تاريخ جا چند واقعا"، "سنڌ ۾ يوناني طب" وغيره ۽ ان قسم جا ٻيا ڪيترائي تاريخي مقالا سيد مرحوم ڪافي محنت ۽ تحقيق سان لکيا آهن. انهيءَ اهم تاريخي مواد ۾ ان قدير دؤر جو نقشو چٽيو ويو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي وڏن انقلابن ۽ مهمن سان گڏ پنهنجن ۽ پراون جي هٿان جيڪي ڪجهہ وهيو ۽ واپريو، تنهن جو عبرت انگيز داستان آهي.

(ب) سيد صاحب جا "تاريخي ڪتاب"

(i) مڪلي نامہ: سنڌ جي اها بدقسمتي آهي جو هن وقت تائين ڪابہ جامع، مستند ۽ مرتب تاريخ لکي نہ ويئي آهي. اردو، سنڌي، عربي، فارسي ۽ انگريزيءَ ۾ جيڪي بہ لکيل تاريخون ملن ٿيون، تن ۾ صرف ڪن حاڪمن، گهراڻن يا ڪنهن خاص دؤر جو مختصر احوال ڏنو ويو آهي، جيڪو فن تاريخ جي سراسر خلاف آهي. ان سان اسان جي خاص تعريف، شناخت ۽ "من الحيث القوم" جي ڪابہ شاهدي ڪانہ ٿي ملي. انهن تاريخن ۾ صرف اجايون ۽ بيسود ڳالهيون، ڪرامتن ۽ بدعتن جو ذڪر ٿيل آهي. بهرحال، انهيءَ بدبختيءَ کي ڪنهن حد تائين دور ڪرڻ لاءِ تاريخ نويسيءَ جي فني تقاضائن کي پوري ڪرڻ لاءِ سيد صاحب قلم ڪنيو ۽ پنهنجي مقصد ۾ خوب ڪامياب ٿيو.

"مڪلي نامہ" اصل ۾ فارسيءَ ۾ سنڌ جي مشهور مورخ ۽ تذڪره نگار مير علي شير "قانع" ٺٽويءَ جو لکيل آهي. هن ڪتاب جو اصل تاريخي نالو "بوستان بهار" آهي. مير صاحب هيءُ رسالو سن ١١٧٤هہ ۾ لکيو، جيڪو هن پنهنجي زور بيان ۽ شاعرائي ڪمال ڏيکارڻ لاءِ تصنيف ڪيو آهي. هيءَ چيز اسان سنڌ وارن لاءِ ڏاڍي قيمتي وٿ آهي. هن مان ٺٽي جي معاشرت، تهذيب ۽ تمدن متعلق هڪ واضح تصوير سامهون اچي ٿي. هن ۾ مڪليءَ

جي درگاهن ۽ مزارن جو مفصل بيان آهي، ليڪن ان ۾ اهڙيون تاريخي حقيقتون بہ اچي ويون آهن، جن کي پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ الڳ مستقل حيثيت حاصل آهي.

انهيءَ فارسي متن جو حاشيو سنڌ جي هن عظيم مورخ عالمائي رنگ ۾ لکيو آهي. سيد صاحب جو اهو حاشيو پنهنجيءَ جاءِ تي اصل متن کان وڌيڪ اهميت جو حامل آهي. مڪلي نامہ جي حاشيي ۾ سيد صاحب ان دور جي ٺٽي جي تمدني ۽ معاشرتي احوال، مشاهيرن، بزرگن، حاڪمن، خاندانن ۽ سياسي مدبرن جو ذڪر ڪيو آهي. گويا صدين جي تاريخ جو احوال ۽ ان جو صحيح نقشو اکين اڳيان ڦري اچي ٿو. سنڌ جي تاريخ جو ڪافي ذخيرو هڪ هنڌ ڪٺو ڪيو ويو آهي. ديبل ۽ ٺٽي جي تاريخ، سمن جو نسب نامو ۽ ان تي سير حاصل حاشيو، گجراتي سلطانن سان سنڌ جي سمن جون سڱابنديون — پنهي ملڪن جي حڪمرانن جي هڪ ٻئي سان نہ فقط دوستي هئي، بلڪ پاڻ ۾ عزيز ۽ خويش هئا. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو رعايا خوشحال ۽ آسودي ٿي پئي. گجرات جي ماڻهن جي سنڌ جي عوام سان دوستيءَ جي ناتي سبب آمدرفت وڌي ويئي، انهن سڀني ڳالهين جو هن ڪتاب ۾ وضاحت سان بيان ڪيو اٿس.

ازانسواءِ داراشڪوه جو سنڌ ۾ اچڻ ۽ ان جو آخرين انجام، ترخانن جا مقبرا، ارغون ۽ ترخان گهراڻي جي اهم شخصيتن جو ذڪر، احوال ۽ ڪتبا وغيره نهايت ئي سليقي ۽ سادگيءَ سان بيان ڪيا ويا آهن. هن کان اڳ ۾ انهيءَ دور تي جيڪو ڪجهہ مواد ملي ٿو، سو ناڪافي آهي. ڪنهن بہ مورخ ۽ محقق ايترو مفصل ۽ سلسليوار احوال بيان نہ ڪيو آهي.

مرحوم سيد صاحب وڏي جاکوڙ سان مختلف ڪتابن، قلمي نسخن، رسالن ۽ منتشر ٿيل مواد تان مٿين قسم جو تاريخي مواد چونڊ ڪري چنڊي ڇاڻي هڪ مڪمل تاريخي احوال بيان ڪيو آهي. اهو حاشيو پنهنجي سر هڪ مڪمل تاريخي ڪتاب جي حيثيت رکي ٿو.

هن کان اڳ ۾ تاريخي قبرستانن تائين پهچي ۽ انهن جي ڪتبن کي صحيح طرح پڙهي، تاريخ جي لکڻ ۾ ڪتب آڻي، تاريخي مواد ڪٺي ڪرڻ جو ڪم ڪنهن نہ ڪيو آهي. پر سيد صاحب انهيءَ ڏس ۾ ڪامياب ويو ۽ ڪنهن حد تائين سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر تاريخي مواد کي بہ نظر ۾ رکيائين. اها حقيقت آهي تہ ڪنهن ملڪ جي تاريخ لکڻ ڪو آسان ڪم نہ آهي. ان ڏس ۾ وڏي محنت ۽ کوجنا جي ضرورت درپيش اچي ٿي. مڪلي نامہ ۾ سيد صاحب تاريخي مواد کي تاريخي اصول واري نقطہ نگاهہ کان ڪٺو ڪيو آهي(١).

(ii) هو ڏوٿي هو ڏينهن: هڪ راست باز مورخ جو ڪم هوندو آهي تہ هو گذريل دور جو احوال صحيح احوالن ۽ بيانن سان تنقيد ڪري چنڊي ڇاڻي پيش ڪري. ازان سواءِ

(١) اهو ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سن ١٩٦٧ع ۾ شايع ڪيو آهي. سيد مرحوم جو حاشيو ٣٤٣ صفحن تي مشتمل آهي.

ان دور جي سياسي، سماجي، معاشرتي ۽ جاگرافيائي حالتن جو باريڪ بينيءَ سان جائزو وٺي تجزيو پيش ڪري، جنهن جو اثر پڙهندڙن جي ذهنن تي عرصي تائين ڇانيل رهي ٿو. انهيءَ ڪري هڪ صحيح مورخ ۽ محقق جي اها خوبي هئڻ گهرجي ته منجهس حق گوئي ۽ راست بازيءَ جو گڻ هجي. پنهنجي تخليق ۾ سچائي سمايل هجيس. تاريخ نويسيءَ ۾ ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي ته مورخ ڪنهن به واقعي يا ڳالهه کي ڪُليءَ دل سان بيان ڪرڻ کان گريز ڪندو آهي، پر پوءِ به پنهنجن جذبن ۽ احساسن کي اشارن ۽ ڪناين جي ذريعي پڙهندڙن جي آڏو پيش ڪري سچائي ۽ حق گوئي جو حق ادا ڪندو آهي. "هو ڏوٿي هو ڏينهن" ڪتاب ۾ مرحوم سيد صاحب انهن مٿين بيان ڪيل اصولن کي حق ۽ صداقت سان ڪتب آندو آهي.

سيد حسام الدين راشديءَ هي ڪتاب ٢٨- آگسٽ ١٩٦٠ع تي پنهنجي وطن کان هزارين ميل دور منيلا ۾ لکيو. نوازعلي خان "نياز" لاڙڪاڻويءَ جي وفات حسرت آيات جو خط پهچڻ هن ڪتاب جي لکڻ جو ڪارڻ بڻيو. زندگيءَ جي تقريباً ٥٠ سالن ۾ جيڪي ڪجهه وهيو واپريو، تنهن کي سيد صاحب تنقيدي انداز ۾ پيش ڪيو آهي. "هو ڏوٿي هو ڏينهن" مصنف جي ذاتي احساسن ۽ تاثرن جو آئينو آهي. سندس زندگيءَ ۾ جيڪي ڪجهه سندس اکيان تي گذريو آهي يا جيڪي ڳالهيون سندس مشاهدي ۾ آيون آهن، انهن ذهن تي، ماحول تي، عام ماڻهن تي نتيجي طور ڇا ڇڏيو، انهن سڀني ڳالهين کي لفظن جي سهڻي ۽ مؤثر روپ ۾ پيش ڪيو ويو آهي.

مصنف هن تاريخي ڪتاب ۾ ڪوبه تصوراتي ۽ جزئو واقعو پيش نه ڪيو آهي. ذاتي تعصب يا عقيدي کي به هن ڪتاب ۾ دخل نه ڏنو ويو آهي. باقي ايترو سو ضرور نظر اچي ٿو ته ماحول جي تاثر ۽ عمل جي رد عمل ۽ احساس کي شخصي راءِ مٿان مقدم رکيو ويو آهي. دراصل هيءُ ڪتاب سنڌي معاشري ۽ سماجي تاريخ جو هڪ مختصر مقدمو آهي. هن ۾ سنڌ جي انهن سڀني ڪمزورين، ڪوتاهين ۽ خامين جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪي سنڌ جي تباهي ۽ بربادي جا ڪارڻ بڻيا آهن. هتان جي رهندڙن تي سستي، ڪاهلي ۽ نااهليت جا الزام ڌريا ويا آهن، تن جو هن ڪتاب ۾ ازالو ۽ اصلاح ڪئي ويئي آهي. ڪيترن واقعن جا ڪردار جيئرا جاڳندا مثال آهن. سنڌ جي ڏکن، سکن ۽ مظلوميت جو المناڪ داستان پيش ڪيو ويو آهي. مطلب ته هن ڪتاب ۾ معاشري جي تاريخ جي سڀني پهلوئن تي تنقيدي بحث ڪيو ويو آهي.

(٢) سيد حسام الدين راشديءَ جي تذڪره نويسي ۽ سوانح نگاري:

تذڪره نگاري، "علم تاريخ" جو هڪ اهم شعبو آهي، جنهن کي يونانيءَ ۾ "بيوگرافي" انگريزيءَ ۾ "لائيف"، عربيءَ ۾ "سيرت" ۽ سنڌيءَ ۾ "سوانح عمري" ڪري چوندا آهن جيتوڻيڪ تذڪري لکڻ جو رواج قديم زماني کان وٺي هلندو پيو اچي، ليڪن يهودين، يونانين

۽ رومين کان پوءِ جنهن انهيءَ فن ۾ ترقي ڪئي، سي مسلمان هئا. سترهين صديءَ ۾ انهيءَ فن جي اصول ۽ ترقيءَ تي ڪافي غور ۽ فڪر ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح يورپ وارن ان کي عظيم الشان فن بڻايو. شروع ۾ هن فن مذهبي ۽ افسانوي رنگ اختيار ڪيو، ليڪن موجوده دور ۾ سيرت نگاري هڪ بلند درجو رکي ٿي. مسلمانن انهيءَ فن تي سڀ کان زياده توجهه ڏنو ۽ انهيءَ فن جي تحقيق ۽ تدقيق ۾ زياده نمايان ڪم ڪيو آهي. هن دور ۾ به مشاهيرن جون سوانح عمريون لکيون ويون آهن، جن تي تحقيق ۽ تنقيد جي روءِ ۾ روشني وڌي ويئي آهي. انهن جي زندگيءَ جو ڪوبه اهڙو ڪارنامو نه آهي جن تي عالمن جرح نه ڪئي هجي ۽ انهن تي منطقي دليلن ۽ تاريخ جي نقطه نگاهه سان ڪو نتيجو ڪڍيو هجي!

تذڪره نگاري دنيا جي مهذب ملڪن ۽ قومن ۾ رائج رهي آهي. ڪارلائل جو قول آهي ته "معزز طبقي جي اسلاف جي تاريخ بنسبت دنياوي تاريخ کان زياده ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته قومي زندگي جي طرز معاشرت ان مان چڱي طرح ظاهر ٿئي ٿي. گويا ان جو عمل، ان جي زماني جو نتيجو آهي." ڊاڪٽر اسمائلس جو چوڻ آهي ته "مشهور ماڻهن جي سوانح عمري انسان ذات جي ترقيءَ جو مفيد ذريعو آهي، جنهن جي روشني چئن طرفن کان ڦهلجي ٿي. اهڙيءَ طرح انهن جي روحاني روشني ايندڙ نسلن لاءِ پنهنجي روشني جاري رکي ٿي." جيڪي قومون علمي ترقيءَ کان پوءِ وري پوئتي پئجي وڃن ٿيون ۽ تنزل طرف ڌڪبيون وڃن ٿيون، انهن لاءِ سندن گذري ويل اڪابرن، مدبرن، عالمن، شاعرن ۽ مشاهيرن جا ڪارناما وڏو درجو رکن ٿا. انهن کي پڙهي ۽ ڏسي قوم جي غيرت جوش کائي ٿي ۽ پنهنجي وڃايل عزت ۽ برتري حاصل ڪرڻ ۾ ڪوشان رهي ٿي. بهرحال انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته قوم جي مدبرن ۽ اڪابرن جا تذڪرا آئينده نسلن لاءِ اهم ۽ ضروري آهن، جن جي نقش قدم تي هلي ترقيءَ جي منزل ماڻي سگهجي ٿي.

اسان جي سنڌي مورخ ۽ تذڪره نگار سيد حسام الدين راشدي انهيءَ مٿين تذڪره نويسيءَ جي نظريي ۽ اصول کي آڏو رکي سنڌيءَ ۾ تذڪره نويسيءَ تي قلم کنيو آهي. انهيءَ موضوع تي سيد صاحب ڪيترائي اعليٰ مقالا، مضمون ۽ ڪتاب تصنيف ڪيا آهن.

(الف) سيد صاحب جا سوانح حيات تي "مقالا":

مير علي شير "قانع" ٺٽوي جي سوانح حيات تي سيد حسام الدين راشديءَ نهايت ئي قيمتي مقالو لکيو آهي. هيءُ پُرمغز تحقيقي ۽ معلومات‌افزا مقالو، ڪيترن ئي مفيد حاشين، اضافن، تشريحي ۽ مستند نوٽن تي مشتمل آهي، جيڪو ٧٣ صفحن تي لکيو ويو آهي. هيءُ مقالو فن سوانح نگاري جو هڪ بهترين مثال آهي ۽ سنڌي زبان جو هڪ لافاني شاهڪار آهي. انهيءَ مقالي جو قدر اهي ئي اهل علم ڪري سگهن ٿا، جن ڪنهن شخصيت متعلق، مختلف ۽ منتشر مواد کي پرکيو ۽ مرتب ڪيو هوندو. هن مقالي ۾ مير "قانع" جو خانداني پس منظر

Gul Hayat Institute

۽ ولادت جي احوال کان وٺي تعليم، تربيت، ملازمت، معاش، سير و سفر، مطالعي جو شوق ۽ سياسي پس منظر، تصنيف و تاليف ۽ شاعريءَ متعلق نهايت محنت ۽ محبت سان تذڪرو لکيو ويو آهي. ان کان پوءِ مير صاحب جي طريقت ۽ مشرب، اولاد ۽ شاگردن جي حلقي جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

اهڙيءَ طرح سان سيد صاحب سوانح حيات جي فني اصولن تي تاريخ جي روشنيءَ ۾ ٻيا به ڪيترائي مضمون ۽ مقالا لکيا آهن. مرحوم سيد صاحب پنهنجي ادبي زندگيءَ جي اوائل ۾ 'ميان محمد عارف "صنعت"' (١٩٣٤)، 'عشق جو آوتار حضرت بيدل پوتار' (١٩٣٣)، 'بيدل جي دل جو ڏٺي' (١٩٣٥) وغيره لکيا، جي ان دور جي مشهور علمي رسالن جهڙوڪ "ستاره سنڌ"، "سنڌو" ۽ "توحيد" ۾ ڇپيل آهن. ان کان پوءِ سنڌي ادبي بورڊ جي مشهور علمي رسالي "مهراڻ" جي ٻئي دور ۾ آخوند محمد بچل "انور" (١٩٥٥)، 'مولانا محب علي سنڌي' (١٩٦٧) ۽ ٻيا ڪيترائي اهڙا لکيل مضمون ۽ مقالا، سوانح نگاريءَ جي فن جا بي مثال ۽ لازوال سنڌي ادب جا زيور آهن.

(ب) سيد صاحب جا تذڪره نگاريءَ تي "ڪتاب":

(i) تذڪره اميرخاني: هيءُ ڪتاب سنڌ جي تاريخ تي هڪ اهم ڪتاب آهي. 'تحفةالڪرام' کان پوءِ هيءُ سنڌ جو ٻيو تذڪرو آهي. جيتوڻيڪ انهن ٻنهي تذڪرن جي وچ ۾ ڪافي ورهين جي وٿي آهي ۽ ڪيترين ئي تاريخي ڪڙين انهيءَ وچ ۾ گم ٿي ويون آهن. انهن ڳالهين کي محسوس ڪندي سيد صاحب سنڌ جي گمان تاريخ جي اثاثي کي گڏ ڪري نهايت ئي محنت سان مرتب ڪيو آهي. هيءُ تذڪرو طبعزاد تصنيف آهي.

تذڪره نگاري، سوانح حيات جو هڪ نمونو آهي ۽ ان جو تاريخ سان گهڻو تعلق آهي. هيءُ ڪتاب سنڌ جي نامور اميرخاني گهراڻي جو سنڌي زبان ۾ سڀ کان پهريون تذڪرو آهي. هيءُ خاندان نه صرف ورهين جا ورهيه سنڌ جي سياسي اُفق تي چمڪندو رهيو، پر سنڌ جي تاريخ ۾ لازوال خزانو پڻ ڇڏيو آهي. سنڌن ڪيترين عمارتون اڄ به سنڌ ۾ يادگار جي حيثيت رکن ٿيون. هن تذڪري ۾ اميرخاني گهراڻي جا حالات، سياسي ۽ علمي ڪمن جو احوال ۽ ڪيترين ئي تاريخي گم ٿيل ڳالهين تي مفصل روشني وڌل آهي.

هن تذڪري کي مرتب ڪرڻ وقت مصنف جيڪي به ماخذ ڪتب آندا آهن، سي سڀئي اڪثر مستند آهن. انهن مڙني ناياب ماخذن مان ضروري مواد وٺي، سيد صاحب اميرخاني سيدن جو هي سير حاصل تذڪرو لکيو آهي. تاريخ "مظهر شاهجهاني" پڻ مصنف جي پيش نظر رهي آهي. اها به حقيقت آهي ته اڳين دور جي مصنفن ۽ محققن تاريخي گهربل ضرورتن کي ايترو واضح نموني ۾ پورو نه ڪيو آهي ۽ گهڻي ڀاڱي نقل نويسيءَ کان ڪم ورتو آهي.

انهيءَ ڪري انهن جي تصنيفن ۾ فروگذاشتون ۽ غلطيون ٿي ويون آهن. سيد صاحب انهيءَ ڪري تحقيق ڪندي ڪيترن واقعن جي پيڻا سبب ڪٿي ڪٿي تاريخي واقعن ۽ جاگرافيائي ماڳن تي روشني وڌي آهي. تاهم ڪيترن اهم ڳوٺن ۽ شهرن تي مفصل بيان وجهي نه سگهيو آهي. ليڪن باوجود انهيءَ جي، هن عظيم سنڌي مورخ، هن عظيم خاندان جي ڪارنامن تي مفصل روشني وڌي آهي؛ نه ته بيءَ صورت ۾ سنڌ وارا بيخبر رهجي وڃن ها! ساڳئي وقت هن تذڪري جي مطالعي مان ان دور جي سياسي، سماجي، معاشرتي ۽ ادبي تاريخ جي پڻ خبر پوي ٿي. ازانسواءِ سنڌ جي اقتصادي صورتحال جو به نقشو پيش ڪيو ويو آهي.

ڪتاب جي عبارت سادي ۽ رواني‌ءَ واري آهي. منجهس ڪابه لفاظي، ڪوبه واقعاتي سينگار ۽ تصنع نه آهي. سنڌي نثر نگاريءَ جو تاريخ جي ڏس ۾ اعليٰ ۽ شاندار ڪتاب آهي، جيڪو ايندڙ مورخن ۽ محققن لاءِ تاريخ جو اهم ۽ مستند ماخذ ثابت ٿي رهندو.

(ii) مير محمد معصوم بکري: مير محمد معصوم، اڪبري دور جو هڪ وڏو عالم ۽ گوناگون شخصيت جو مالڪ هو. اڪبري دور جي انهيءَ سياست مدار ۽ امير مير محمد معصوم جي شخصيت نه صرف پنهنجي دور ۾ موثر هئي، ليڪن هن موجوده دور ۾ به ان جا اثرات ملڪي مسئلن تي اثرانداز ٿي رهيا آهن. ايران، افغانستان، هندستان ۽ سنڌ ۾ مير صاحب جا ڇڏيل يادگار هڪ تاريخي ورثو آهن. پاڻ هڪ ئي وقت مورخ، شاعر، نثر نگار، خطاط ۽ پنهنجي دور جو اعليٰ درجي جو حڪيم پڻ هو. سنڌ ۾ مير محمد معصوم عام طرح "تاريخ معصومي" ۽ "مناري" جي حيثيت سان سڃاتو وڃي ٿو. سندس اها تاريخ، سنڌ جي تاريخ تي هڪ اهم ۽ بنيادي شاهڪار آهي.

سيد حسام الدين راشدي، مير محمد معصوم جي حالات زندگيءَ کان متاثر ٿي سندس زندگيءَ جو احوال لکيو آهي. جيئن پاڻ انهيءَ ڪتاب جي مقدمي ۾ لکي ٿو ته "هيءُ ڪتاب ١٩ ورهين جي ڄمار کان لکڻ شروع ڪيم ۽ ٦٨ ورهين جي عمر ۾ پورو ڪيم." هيءُ هڪ ضخيم ڪتاب آهي ۽ فن سوانح نگاريءَ جي معيار جو اعليٰ شاهڪار آهي. هن ڪتاب ۾ مير محمد معصوم جي خانداني حالات کان وٺي وينڌي وفات، اولاد ۽ سندس علمي، ادبي ۽ تاريخي ڪارنامن تي سير حاصل احوال بيان ڪيل آهي. مير صاحب جي سوانح حيات گڏ ڪرڻ جي سلسلي ۾ سيد صاحب جيڪي ٩ مکيه ڪتاب ماخذ طور استعمال ڪيا آهن، سي سيئي مستند آهن ۽ ان سان گڏ انهن ڪتابن جا مصنف، مير معصوم جا صحبتي ۽ همعصر هئا. انهن جيڪي ڪجهه سندس لاءِ لکيو آهي، سو سڀ اکين ڏٺو احوال آهي.

ازانسواءِ هن ڪتاب ۾ سيد صاحب ان دور جي سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ معاشرتي حالتن تي به مفصل روشني وڌي آهي. ڳوٺن، شهرن ۽ ماڻهن جا نالا، جيڪي متن ۾ آيا آهن،

تن جو احوال تاريخ جي نقط نگاهہ کان حاشيي ۾ ڏنو ويو آهي، جنھنڪري ڪتاب جي اهميت ۾ هيڪاري اضافو ٿي ويو آهي. بھرحال هيءُ ڪتاب بہ سنڌي زبان ۽ سنڌ وارن لاءِ هڪ املھہ وٿ آهي*.

احمد بيگ ڪڏهن ڪڏهن رات جو حويليءَ مان نڪري ٻاهر اچي ڪچهري ڪندو هو، جنھن ۾ بہ زيادهہ وقت وينو پياءُ سان ڳالهائيندو هو: سرڪاري ڪچهري هميشه يوسف جي گهر ۾ ٿيندي هئي. جيڪي ظلم، راڄ ۽ رعيت، اربابن ۽ شريفن تي ٿيندا هئا، انهن جي نہ خبر احمد بيگ تائين پهچندي هئي، نہ وري مظلوم ئي خوف کان ڪا دانھن ڪوڪ ڪندا هئا. ميرزا يوسف جي طريقہ ڪار ۽ مظالمن جو جيڪو تفصيل ميرڪ يوسف ڏنو آهي، سو نهايت دردناڪ آهي.

...... روزانو ماڻهن کي گهرائي خوامخواهہ دُرا هڻائيندو هو. ان وقت سراز موجود رهندو هو تہ جيئن جيڪو درو چڪي پوي، هو ان کي ڳڻيندي، آئي جو آتي سچو ڪري ڇڏي. ڪنھن کي سؤ درا، ڪنھن کي ٻہ سؤ درا هڻائيندو هو. حق ناحق جو پتو ڪونہ هو.

...... رات جو، جڏهن احمد بيگ اچي ڪچهري ڪندو هو، تڏهن ان جي سامهون بہ ماڻهن سان اها عقوبت پيئي ٿيندي هئي.

...... دُرن لڳندي جيڪو ماڻهو مري ويو، اهو ڇڻي پنھنجن پاڳن کي. ميرزا يوسف کي ان جي ڪا پرواهہ نہ هئي، تہ ڪير ٿو مري ۽ ڪير ٿو بچي.

...... جنھن ماڻهوءَ لاءِ ٻڌندو هو تہ مالدار آهي، ان تي ڪوڙو الزام رکي، پاڻ وٽ گهرائي، دُرا هڻائي، سندس سمورو مال ضبط ڪندو هو. انهيءَ سلسلي ۾ مرد تہ نهيو، پر جيڪڏهن ڪنھن عورت لاءِ اهڙي خبر پوندي هيس، تہ ان کي بہ گهرائي، ساڳي سزا ڏيئي، سندس ڳهہ ٽپڙ ضبط ڪرڻ ۾ شرم يا حياءُ محسوس نہ ڪندو هو.

— سيد حسام الدين راشدي

(تذڪرهٔ اميرخاني ۱۴۳-۱۴۴)

---

* مرحوم سيد حسام الدين راشدي صاحب جي فارسي ۽ اردو ايڊٽ ڪيل ڪتابن جي مقدمن ۽ تقريظن تي ڪنھن ٻيءَ صحبت ۾ سير حاصل مضمون لکي عرض ڪندس. —(ق- ح- خ)

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر غلام علي الانا

پير حسام الدين شاهه راشدي – هڪ سُجاڳ محقق

سنڌ جو علائقو هر دور ۾ علم ادب جو گهوارو رهيو آهي. هت سدائين سورهيه ۽ سرويچ، عالم ۽ فاضل، سخنور ۽ سياڻا، عاقل ۽ اڪابر پيدا ٿيندا رهيا آهن، جن جي ڪري هر دور جو اديب ۽ شاعر، هر دؤر جو مؤرخ ۽ ماهر پنهنجي پنهنجي دور تي هميشه نازان رهيو آهي.

عربن جي آمد کان اڳ جا احوال لکت ۾ نه، ته به کنڊرن جي کوٽائيءَ مان حاصل ٿيل شين جي اڀياس جي مدد سان معلوم ڪري سگهجن ٿا. عرب دور ۽ ان کان پوءِ جي دور جي باري ۾ ڪتابن ۾ احوال درج ٿيل آهن. اهو احوال گڏ ڪري، تاريخدانن سنڌ جي تاريخ جا مختلف باب بيان ڪيا آهن.

سنڌ جي تاريخ جو هردور علم ادب ۽ فن جي مختلف شعبن جي ماهرن جي احوال مان پريو پيو آهي. وقت جو مورخ، وقت جو سجاڳ اديب، پنهنجن پنهنجن لکيتن ۾ انهن ماهرن جي نالن ۽ سندن ڪارنامن جي داخلا شعوري طور يا لاشعوري طور ڪندو رهيو آهي ۽ پوءِ جي زماني جا محقق، انهن کي ماضيءَ جو سرمايو سمجهي، انهن تي تحقيق ڪندا رهيا آهن ۽ پنهنجا نتيجا پڙهندڙن جي سامهون پيش ڪندا رهيا آهن.

چوکنڊي، مڪلي، سونڊا، سيوهڻ، بدين، روهڙي ۽ ٻين شهرن ۽ قبرستانن جي زيارت ڪرڻ وقت ڏسبو آهي ته ڪٿي ڪٿين ڪُونڊر پنهنجا ڪنڌ ڪپائي، ابدي ننڊ ۾ آرامي آهن ته ڪٿي عالم ۽ فاضل، صوفي ۽ سالڪ، دلاور ۽ درويش پنهنجا گهر ڪنيو اچيا آهن.

تازو پير حسام الدين شاهه راشدي صاحب جي وفات کان پوءِ مڪليءَ تي سنهنجو ٻ - تي دفعا وڃڻ ٿيو آهي. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ واري قبرستان، مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي مزار، مخدوم آدم جي تربت ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي قبر جي زيارت کان پوءِ ائين ٿو محسوس ٿئي ته اهي درويش ۽ بزرگ مُئا ئي نه آهن؛ اهي جيئرا جاڳندا لڳن ٿا، انهن جا ڇڏيل املهه خزانا، يعني ڪتاب، اڄ به کين زندهه رکيو اچن.

مڪليءَ تي بادشاهن، اميرن، وزيرن، شهزادن ۽ شهزادين واري حصي ۾ ائين محسوس ڪبو آهي ته ڄڻ ته آنهن جون مزارون، آنهن جا قبا ۽ قبرون زيارتين کي ڪو پيغام ڏيئي

رهيون آهن، بشرطيڪ اهو پيغام دل جي ڪنن سان ٻڌندڙ، اهو پيغام سمجهندڙ ۽ ان ڪان پوءِ ان پيغام کي لکت جي صورت ۾ آڻيندڙ، سائين پير حسام الدين شاهه راشديءَ جهڙو ڪو ڏاهو، ڪو سياڻو، ڪو سخنور ۽ ڪو سمجهدار شخص هجي.

پير صاحب جي ڏاهپ، سياڻپ، تاريخداني، دورانديشي، دور نظري ۽ وسيع نظريءَ لاءِ سندن تصنيفون ۽ تحريرون ڪافي ثبوت آهن. "سوجهرو" مخزن ۾ سندن مقالو هجي، يا "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" ۾ سندس مقالا هجن، "ماڪ ڦڙا رابيل" ڪتاب هجي يا "مهراڻ جون موجون"، سندس هر مضمون، هر مقالي ۽ هر ڪتاب ۾ ڪونه ڪو پيغام آهي، جو سندس اعليٰ سوچ، تاريخداني، دورانديشي ۽ ديس لاءِ محبت جي جذبي سان ڀريل آهن.

پير صاحب جي علم ۽ حڪمت ڪان سندس همعصرن، سائين ۽ اسان مان ڪير واقف نه آهي؟ هن جي بيباڪيءَ واري گفتار ۽ جرئتمنديءَ سان لکڻ ۽ آکڻ واري قوت جي ڪنهن کي خبر نه آهي؟ هن جي سچ چئي ڏيڻ ۾ ڪنهن جو به رک رکاءُ نه ڪرڻ واري طبيعت ڪان ڪير اڻڄاڻ آهي؟ اها ڪنهن کي خبر نه آهي ته هُو دوستن کي به منهن تي سچ چئي ڏيندو هو. هُو دل جو صاف، مخلص دوست، بهترين استاد ۽ رهبر ۽ نوجوان طبقي کي اڀاريندڙ ۽ همٿائيندڙ سچو انسان هو. هُو سچو سنڌي هو. هُو سنڌ جي معاملي ۾ منافق نه هو. نعريبازيءَ ۾ يقين نه رکندو هو، پر ڪم ڪرڻ ۾ سندس پختو ايمان ۽ ڪم ڪندڙن جو سچو سنڌي هو.

پير صاحب کي پنهنجي ديس ۽ ديس واسين سان ڪيترو پيار هو، انهن سان کين ڪيتري محبت هئي، تنهن لاءِ گهڻي ۾ گهڻو ثبوت سندس ڪتابن جهڙوڪ مڪلي نامو، هُو ڏوٿي هُو ڏينهن، تاريخ مظهر شاهجهاني، ترخان نامو، تذڪره اميرخاني، مير معصوم بکري سان مليل ٿو، جن جا صفحن جا صفحا سندن جذبن ۽ نوجوانن لاءِ پيغام سان ڀريا پيا آهن ۽ انهن جي هر ورق تي سندن ڇاپ لڳل آهي.

اها حقيقت آهي ته ماڻهوءَ جي اخلاق، ڪردار ۽ طبيعت جي خبر ساڻس ڪجهه وقت گڏ رهڻ يا گڏ سفر ڪرڻ سان پوندي آهي. خوش قسمتيءَ سان مون کي نومبر ١٩٧٤ع ۾، ساڻن ٻه هفتا چين واري سفر ۾ گڏ رهڻ ۽ ساڻن گڏ سفر ڪرڻ جو موقعو نصيب ٿيو. ڪراچيءَ ڪان هڪ ئي جهاز ۾، سيٽن جي هڪ ئي قطار ۾، پاسي پاسي ۾ ويٺل هئاسين. پير صاحب دريءَ واري پاسي ويهڻ پسند ڪيو ۽ مون کي پنهنجي پر واريءَ سيٽ ۾ ويهڻ لاءِ حڪم ڪيائون ۽ عطا "شاد" کي منهنجي پاسي ۾ ويهاريائون. جڏهن جهاز مٿي چڙهيو ۽ سنڌ جي خشڪ ۽ غيرآباد جبلن مٿان اڏامڻ لڳو، تڏهن سندن چهري جو رنگ پيلو ٿي ويو ۽ بي اختيار چيائون: "بابا! سنڌ ڪڏهن سائي ٿيندي، سنڌ جا هي جبل ڪڏهن سرسبز ٿيندا؟" مون محسوس ڪيو ته سندن گلو ڀرجي آيو هو ۽ پوءِ اڳتي ڳالهائي نه سگهيا، پر رومال

ڪيدي اکيون آگهڻ لڳا. اهڙيءَ طرح شانگهائيءَ ۾ Children's Palace ۾ ءُ آتي هڪ ڪي. جي. اسڪول ۾ ننڍڙن ٻارڙن جا ڪرتب ڏسي، سندن حب الوطنيءَ وارا نغما ٻڌي، جيڪا ڪيفيت مٿن طاري ٿي، تنهن جو بيان لفظن ۾ لکڻ مون لاءِ آسان نه آهي.

ڪراچيءَ ۾ ان وقت اسين ”سنڌ صدين کان سيمينار“ جي تياري ڪري رهيا هئاسين. پير سائينءَ مون کي چين واري سفر ۾ هر وقت پاڻ سان گڏ رکيو. اسان جي وفد ۾ پاڪستان جا مشهور ليکڪ، شاعر ۽ صحافي به موجود هئا، جن ۾ عطا شاد، خالد سعيد بٽ، طارق عزيز ۽ احمد فراز جا نالا ذڪر ڪرڻ جي لائق آهن. پير صاحب نهايت گهڻي فراخدليءَ ۽ فخر سان منهنجو انهن سان تعارف ڪرايو. مون کي گهڻي شفقت سان سمجهائيندو رهيو ته تنهنجو هيءُ سفر انهيءَ ڪري به فائدي وارو آهي ته تون اهو سکڻ جي ڪوشش ڪرين ته سنڌ صدين کان سيمينار جي وقت اسان کي ڇا ڇا ڪرڻ گهرجي. مهمانن کي ايئرپورٽ تي لاهڻ وقت ڪهڙا جتن ڪرڻ گهرجن. انهن جي رهائش، ٽرانسپورٽ وغيره لاءِ ڪيئن آساني پيدا ڪجي.

پيڪنگ ۾ Institute of Nationalities گهمڻ وقت مون کي بار بار اهو جتائيندا رهيا ته سنڌالاجيءَ کي هن طرز تي ناهڻو اٿيئي ۽ ڊايوراما هن نموني جا هجن. اهڙيءَ طرح شانگهائيءَ ۾ قومي لائبريريءَ ۾ خاص ڪري قلمي نسخن واري شعبي ۾ هدايتون ڏيندا رهيا ته ڏس ته هنن قلمي نسخن جي ڪيئن حفاظت ڪئي آهي. آنهن لاءِ Fumigation Chambers ناهيا اٿن. مطلب ته آن سفر ۾ هڪ طرف هڪ رهنما وانگر مون کي سمجهائيندا هليا ته ٻئي طرف آت به ڪين سنڌ ۽ سنڌالاجيءَ جو اونو هو، درد هو، جذبو هو.

پير صاحب جي ذهن، طبيعت ۽ دل ۾ سنڌ ۽ ماتر، موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي قديم تهذيب لاءِ احترام ۽ جذبو هو. هن واديءَ سنڌ جي سيپتا کي، تاج محل ۽ لال قلعي کان وڌيڪ ترجيح ٿي ڏني.

پير صاحب سان منهنجي ملاقات ١٩٦٤ع ۾، ”سنڌي اڪيڊمي“، جنهن کي هاڻ ”انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي“ سڏجي ٿو، ان جي ائڊوائزري ڪميٽيءَ جي گڏجاڻيءَ ۾ ٿي. آءٌ تازو انگلنڊ کان موٽيو هوس. دماغ ۾ اجا اتي جي هوا هئي. مون مذڪور گڏجاڻيءَ ۾ جناب پير صاحب ۽ ان وقت جي وائيس چانسيلر جناب ڊاڪٽر رضي الدين صديقيءَ تي، لنڊن مان موڪليل پنهنجي خط تي ڪوبه قدم نه کڻڻ ڪري، سخت تنقيد ڪئي. جناب پير صاحب ۽ ڊاڪٽر صديقي صاحب جي ڪشاده دلي، سهڻ شڪتيءَ ۽ اعليٰ ڪردار جو هن کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو اعليٰ مثال ٿي ٿو سگهي، جو ان ئي ڏينهن شام جو سنڌي شعبي ڏانهن ويندي، مون کي پير صاحب ريڊيو اسٽيشن وٽ مليا ۽ فرمايائون ته ”بابا! تو اسان کي چئلينج ڏنو هو ۽ ان جي جواب ۾ هاڻ توکي چئلينج ڏيئي رهيا آهيون، سڀاڻي ڊاڪٽر صديقي توکي گهرائيندو ۽ مڙس ماڻهو ٿي منهن ڏجانءِ.“

ٻئي ڏينهن ڊاڪٽر صديقي صاحب مون کي گهرائي اسسٽنٽ ڊائريڪٽر جو آرڊر هٿ ۾ ڏنو. پير صاحب وٽن موجود هو، فرمايائون ته ڪم تون ڪندين ۽ اسين تنهنجي مدد ڪنداسين.

پير صاحب جي فراخدليءَ جو هڪ ٻيو مثال هيءُ آهي جو هڪ نوجوان مسٽر غلام محمد لاکي، سنڌن ڪتاب مظهر شاهجهانيءَ تي تنقيد ڪئي. ان تنقيد تي ڪاوڙجڻ جي بدران، اُن ڪان ايتري قدر ته متاثر ٿيا، جو پاڻ مسٽر غلام محمد لاکي سان ملڻ لاءِ ٻه ٽي دفعا اظهار ڪيائون.

سنڌن دورانديشي، گهري اڀياس ۽ اعليٰ سوچ جو هڪ بي بها مثال هيءُ به آهي جو سنڌن ئي رٿ تي آڪٽوبر ١٩٦٤ع ۾ سنڌي اڪيڊميءَ جو نالو بدلائي، ان جو نالو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي رکيو ويو. پوءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب، پاڻ ۽ مون کي شامل ڪري اداري جي مقصدن تي نئين سر نظر وجهي، انهن کي جامع بڻايو ويو. اهو ٺهراءُ ته بحال ٿي ويو پر ماڻهن جي ڪلن ۽ چٽرن کي ڪير منهن ڏئي. ان وقت سنڌالاجيءَ جي آفيس اولڊ ڪئمپس ۾ ڏاکڻ وٽ هئي. سنڌالاجيءَ جو بورڊ ڏسي ماڻهو ٻاهران ئي ٻاهران ڪلندا هئا ۽ ريمارڪ ڏيندا هئا، پر پاڻ هميشه چوندا هئا ته هي ادارو انڊولاجي، ايجپٽالاجي، ۽ ايرانالاجيءَ جون سڪون لاهيندو. خدا جي فضل ۽ ڪرم سان پير صاحب جهڙن بزرگن، هڏوڪين ۽ نيڪ مردن جي دعائن ۽ نيڪ تمنائن سان جيئن جيئن هن اداري جو ناماچار وڌندو ويو، تيئن تيئن پهرين سنڌ، پوءِ پاڪستان جي ٻين صوبن ۽ پوءِ دنيا جي يونيورسٽين ۾ هن اداري جي پهچ ۽ پکيڙ ٿي. عالمن کي پروڙ پيئي، تيئن پير صاحب جي خوشين ۾ اضافو ٿيندو ويو. هن اداري جي ڪارڪنن ۾ سنڌن ڀروسو ڄمندو ويو، اعتماد پختو ٿيندو ويو. ان جو ثبوت هن ڪان وڌيڪ ڪهڙو ٿي سگهي ٿو جو ڪارڪنن ۾ اعتماد آڻي پنهنجي وصيت ۾ سنڌن ڪتاب، فوٽوگراف ۽ ٻيون شيون سنڌالاجيءَ ۾ رکڻ لاءِ هدايت ڪري ويا آهن. مون کي خوشي به آهي ۽ فخر به ته پير صاحب جهڙي جڳ مشهور عالم سنڌالاجيءَ کي اعتماد جوڳو ادارو سمجهيو هو.

آءٌ هڪ ادنيٰ شاگرد جي حيثيت ۾ سنڌن علميت، فضيلت، حڪمت، دانشمندي ۽ فن جي باري ۾ ڳالهائڻ يا لکڻ جي نه همت ٿو ساري سگهان ۽ نه وري اهڙي تجزيي ڪرڻ جي مون ۾ ڪا لياقت آهي. سنڌن هر ڪتاب، ڪتاب جو هر ورق، سنڌ، سنڌ جي سماجي، قومي، علمي ۽ ادبي تاريخ واري بيان سان لبريز آهي. پير صاحب سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ ادبي تاريخ کي نئون موڙ ڏنو آهي، ان کي قومي رنگ ۾ بيان ڪيو آهي. سنڌن عالم، فاضل ۽ مورخ هجڻ جو هن ڪان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو مثال ٿو ٿي سگهي جو "مڪلي نامه" جي اصل مصنف علي شير قانع وارو "مڪلي نامه" دراصل ٩٧ صفحن ۾ لکيل هو، جڏهن ته پير سائينءَ ان ۾ اضافا آڻي، حاشيا لکي، تحقيقي واڌارا ڪري، ان کي ٩٧٧ صفحن واري ضخيم ڪتاب "مڪلي نامه" جي صورت ۾ آندو. اهڙيءَ طرح مقالات الشعراء، تڪمله-

مقالات الشعراء، مظهر شاهجهاني تذڪره اميرخاني، ترخان نامه، مير معصوم بکري ۽ مرزا غازي بيگ ڪتاب سندس علم، حڪمت ۽ سخنوريءَ جي ساک پرين ٿا. اهوئي وڏو ڪارڻ هو جو اڳوڻي ايران سرڪار طرفان تهران يونيورسٽيءَ کيس ڊاڪٽر آف لٽريچر جي آنرري ڊگري عطا ڪئي.

پير صاحب جي سڄي زندگي ڪمال سان پريل آهي. هو نه ڪنهن اسڪول ۾ باقاعدي پڙهيو ۽ نه ڪنهن ڪاليج ۾ داخلا ورتائين، نه مئٽرڪ پاس ڪيائين ۽ نه وري ڪنهن ٻئي امتحان ۾ ويٺو. منهنجي نظر ۾ هن جهڙا مثالي انسان ڳوليا لڀندا. هو هڪ Self-made اديب، عالم ۽ فاضل هو. هن پنهنجي ذاتي دلچسپيءَ سان محنت ڪري، بناڪنهن استاد جي عالمن، فاضلن، اديبن ۽ مورخن جي دوستيءَ ۽ ساٿ مان فائدو ورتو، سنڌ جي سماجي تاريخ، معاشي تاريخ، سياسي تاريخ، علم ادب، راڳ فن ۽ ثقافت جو ايترو ته گهرو مطالعو ڪيو، ان تي ايترو ته لکيو جو ان جي ميڙتي پنهنجن ۾ ته خير پر ڌارين عالمن به ڪئي آهي.

راشدي صاحب جي هاڪ ۽ ڌاڪ برصغير پاڪ-هند کان سواءِ ايران، افغانستان، چين روس، امريڪا، برطانيه، آفريڪا، آسٽريليا، هانگ ڪانگ ۽ سلون تائين پکڙيل هئي. انهن ملڪن جا ڪئين عالم ۽ فاضل سندن گهڻو احترام ڪندا هئا. اها سعادت هرڪنهن پاڪستاني عالم کي نصيب ڪانه ٿي هئي.

راشدي صاحب جهڙي عظيم شخصيت تي نه فقط اسان کي فخر آهي، نه فقط سنڌ وارن کي فخر آهي، پر مشرقي علوم جو هرعالم سندن احترام ڪندو هو. هو هڪ شخص نه پر هڪ ادارو هئا.

اڄ سندن مزار تي ٻه ٽي دفعا ويو آهيان. مون کي پاڻ ڏاڍو سڪون ۽ آرام سان سمل نظر آيو. حقيقت ته هيءَ آهي ته پير حسام الدين مئو نه آهي. هو هن وقت به زنده آهي. سندس لکڻيون زنده آهن، سندس پيغام، سندس ڪتاب، سندس تقريرون ۽ سندس تحريرون اسان وٽ زنده آهن، اهي سڀ اسان جي سامهون آهن، پير صاحب اڄ به اسان وٽ موجود آهي.

هاڻ اسان سڀني جو اهو فرض آهي انهن کي سميٽيون، انهن کي سنڀاليون ۽ نئين نسل جي اطلاع ۽ اڀياس لاءِ انهن کي هڪ هنڌ گڏ ڪريون. اهوئي سندس سرمايو آهي، جنهن تي اسين هڪ زنده قوم وانگر ناز ڪري سگهون ٿا. انسان وڃڻي وٽ آهي. ڪو به ڪونه رهيو، پير پيغمبر هليا ويا، رهندو نالو الله جو، پر بزرگن جا ڪارناما ۽ سندس ڇڏيل سرمايو، سندن همعصرن ۽ نئين نسل لاءِ مشعل راهه بڻجي سگهجن ٿا. اسان سان هرهڪ جو فرض آهي ته سندن ٻاريل مشعل کي اجهامڻ نه ڏيون. پاڻ جنهن طريقي سان، جنهن نموني سان، جنهن رنگ ۽ ڍنگ سان، سنڌ جي تاريخ کي بدلائي قومي رنگ ۾ لکڻ جي ڪوشش ڪئي، هئائون، ان کي جاري رکون. جيڪڏهن اسان ائين ڪيو ته يقيناً سندس روح کي راحت ايندي، سنڌ جا سچا هڏڏوکي خرش ٿيندا ۽ سنڌ سرهي ٿيندي.

پير صاحب جي گذريل سال سچل واري ادبي ڪانفرنس ۾ ڪيل تقرير ۽ ان ۾ ڏنل پيغام هنئين سان هنڊائڻ جهڙو آهي. اسان کي سنڌ ن اهو پيغام سامهون رکي اڳتي وڌڻو آهي. سنڌ ن طرفان ڏسيل مقصد ۽ منزل تي پهچڻ جي ڪوشش جاري رکڻي آهي. پر ائين ڪرڻ جي بدران فقط ٻه لفظ واڪاڻ جا ڳالهائڻ ڪان پوءِ سڄو سال خاموش ويهي رهڻ سان پير صاحب جي ڏنل پيغام جي پوئواري نه ٿي سگهندي، پر ان جي بدران سنڌن مشن کي جاري رکڻ گهرجي. پير حسام الدين شاهه راشدي يادگار ڪائونسل يا اڪيڊمي ئاهي اهو ڪم ان جي حوالي ڪريون ته جيئن هرڪم ڪنهن رٿا ۽ ترتيب سان ٿي سگهي.

انهيءَ قسم جون بي معنيٰ ڪرامتون ۽ اهڙيءَ ريت عقل ۽ دانش ۾ نه ايندڙ داستان ۽ هيبتناڪ افسانا، ڪتاب ۾ عام جام موجود آهن، جن جو حقيقت ۾ بزرگن سان ڪو تعلق ڪونه آهي، بلڪ ڳالهه ڪي ڳالهوڙو بنائڻ لاءِ عوام ويهي انهن قصن کي گهڙيو آهي.

ولي سڳورا ۽ خدا جا اهي برگزيدا ٻانها، عام مخلوق جي سڌاري واڌاري ۽ انهن کي الله سان لئون لڳائڻ لاءِ هوندا آهن. حسن عمل، حسن ڪردار، مٺ محبت، ٻاجهه ۽ سهاجهائي جو مظهر ٿيندا آهن. غلط رستي تي هلندڙ کي، هو پنهنجي روحانيت جي رحماني اثر سان، سنئين راهه تي لائيندا آهن. نوڙت، نهٺائي، حسن سلوڪ، مٺو ڳالهائڻ، سنو هلڻ، زندگيءَ جي رهت سهت ۾ سنوت ۽ سڌائي، صبر خواهه تحمل، سنڌن طريقہ تبليغ جا عام ۽ بنيادي اصول آهن. انهيءَ جي مخالف، حديقة الاوليا جي مؤلف پنهنجي تقريباً هر ڪردار کي غير معمولي بلڪ زياده تر خوفناڪ نوعيت جي ڪرامتن ذريعي زوردار ۽ ماوراءِ بشريت ثابت ڪري ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ـــ جنهن جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو اجوڪي دور جو انسان وڌيڪ ذهني ڪشمڪش ۾ مبتلا ٿي، دورِدراز ڳالهين سوچڻ تي مجبور ٿيو پوي ٿو.

ـــ سيد حسام الدين راشدي
(حديقة الاولياء ص ٨٢-٨٣)

پروفيسر ڊاڪٽر سيد عبدالله

صاحبِ فضيلت ـــ حسام الدين راشدي

پير حسام الدين راشدي، هن صديءَ جي انهن فضلاء مان هو، جن کي ڪثير الفضائل چئي سگهجي ٿو. عربي، فارسي، سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾ هن ادب جو جهجهو سرمايو پيدا ڪيو آهي ۽ ان ڳالهه ۾ خاص توجهه جي لائق اهو نقطو آهي جو پيرصاحب زماني جي مروجه رسمي تعليم جي حاصلات لاءِ ڪنهن به مدرسي يا ڪاليج سان باضابطه رابطو پيدا نه ڪيو. هُن جيڪي ڪجهه حاصل ڪيو اهو گهر ۾ ۽ بزرگن جي فيض وارين نظرن کان حاصل ڪيو. تعليم و تربيت جي اهڙي نجي انتظام جي باوجود سندس ملڻ وارن کي ڪڏهن به اهو محسوس نه ٿيو ته هو اڪتساب کان محروم آهي، جيڪو ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ پڙهيل ماڻهو پنهنجي لاءِ مخصوص ۽ لازم سمجهندا آهن. ان ڪمال ۾، انهيءَ اهتمام يقيناً حصو ورتو هوندو، جيڪو سندس تعليم و تربيت لاءِ خاص طرح ڪيو ويو هوندو ۽ سندس فطري ذهانت و استعداد ۽ محنت به ان ۾ جڳهي انداز ۾ حصيدار رهي هوندي.

مون کي هن مضمون جي شروع ۾ مرحوم سان پنهنجي ذاتي رابطي جو ذڪر ڪري پوءِ پين پهلوئن طرف ڌيان ڏيڻ کپي.

پير صاحب مرحوم جو ذڪر ته مون ان زماني ۾ ٻڌو هو، جڏهن هو ١٩٣٠ع ۾ "سنڌ زميندار" سکر جو ايڊيٽر مقرر ٿيو هو. انهيءَ زماني ۾ مرحوم شيخ عبدالمجيد سنڌي، مولانا غلام رسول مهر ۽ مولانا عبدالمجيد سالڪ سان اخبار "انقلاب" جي آفيس ۾ ملڻ ايندو رهندو هو ۽ ڳالهين دوران فهميدي ۽ صلاحيتمند نوجوان حسام الدين راشدي جو ذڪر ڪندو رهندو هو. انهن مجلسن ۾ ان اختلاف جو پڻ ڪجهه تذڪرو ٿيندو رهندو هو، جو ان وقت سنڌ جي سياست ۾ بحث و مناظره جو موضوع هو. ليڪن شيخ عبدالمجيد، هن نوجوان جي ذهانت ۽ لياقت جو وڏو معترف ۽ مداح هو.

نوٽ: محترم ڊاڪٽر سيد عبدالله، اداري جي گذارش تي، خاص طرح سان اهو مضمون لکي موڪليو آهي، جنهن جو سنڌي ترجمو پيش ڪجي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جي تقاضا تي ڪيس بورڊ طرفان پير صاحب جا شايع ڪيل ڪتاب پڻ موڪليل هئا. ڊاڪٽر صاحب جو اهو مضمون رسالي 'قومي زبان' اردو جي "پير حسام الدين راشدي نمبر" ۾ پڻ شامل آهي.

راشدي صاحب سان منهنجي ڏيڍ ويڍ ١٩٥٨ع ۾ انهيءَ سال قائم ٿيڻ واري هڪ اداري "ترقيءِ اردو بورڊ" (جيڪو هاڻي اردو لغت بورڊ سڏجي ٿو) ۾ ٿي. اڳ ۾ ڄاڻ سڃاڻ ڪانه هئي، ليڪن آءٌ سندس قابليت، استدلال ۽ علميت کان گهڻو متاثر ٿيس. بعد ۾ ساڳئي اداري جي ميٽنگن ۾ ساڻس ميل جول دوران هڪ طرح سان تعلقات پيدا ٿي ويا، جن جو سلسلو سندس وفات ١٩٨٢ع تائين قائم رهيو. منهنجي لاءِ اها ڳالهه ذڪر جي قابل ۽ فخر جي لائق آهي، جو پاڻ بنده عاجز جي قدردانن سان هئا.

منهنجي ۽ پير صاحب جي درميان نقطهٔ نظر جو معمولي اختلاف به رهيو، مگر ان تفاوت محبت ۾ ڪڏهن به فرق اچڻ نه ڏنو، ڇوته سندس علميت ۽ شرافت جو سان دل جي گهراين سان معترف ۽ معتقد هوس ۽ پاڻ منهنجي عاجزانه خدمتن کي قدر جي نظر سان ڏسندا هئا ۽ چوندا هئا ته ڊاڪٽر مولوي محمد شفيع ۽ پروفيسر شيراني جي مسند جو حقيقي جانشين تون آهين، ليڪن عربي ۽ فارسي کان وڌيڪ اردو جو ٿي ويو آهين. ٻئي طرف منهنجي مجبوري اها هئي جو آءٌ بنيادي طرح سان عربي ۽ فارسي سان متعلق هئڻ ۽ انهن زبانن ۾ تحرير ۽ تحقيق جو قابل توجهه سرمايو پيدا ڪرڻ جي باوجود، حالتن جي جبر جي ڪري، اردوءَ جو استاد مقرر ٿيس. لهذا، اگرچه آءٌ آخرين وقت تائين عربي ۽ فارسي جي تدريس ۾ شريڪ ته رهيس، ليڪن منصبي فرض منهنجي مٿان حقيقت ۾ اردوءَ جا ئي هئا، جن جي ذميداري منهنجي ڪلهن تي هئي ۽ منهنجو خيال آهي ته مون اهي ذميداريون پوري ديانتداريءَ سان ادا ڪيون.

بهرحال، پير صاحب کي اها محبت آميز شڪايت هئي ته تو عربي ۽ فارسيءَ تان ڌيان هٽائي ڇڏيو آهي، حالانڪ اهو هڪ فطري عمل هو. ۽ وري عربي-فارسي جي تدريس ۽ فروغ وارو ڪم مون ڪڏهن صفا ڇڏي به ڪونه ڏنو. پير صاحب انهن حقيقتن کان پوري طرح واقف هو. اهوئي سبب هو، جو محبت ۽ شفقت جا تعلقات هميشه جاري رکيائون ۽ جڏهن آءٌ اورينٽل ڪاليج لاهور کان ادارهٔ اردو دائرهٔ معارف اسلاميه ۾ چيئرمن بنجي آيس، ته آخري وقت تائين ان منصوبي جي تائيد ۽ منهنجي قدرداني (عزت‌افزائي) ڪندا رهيا. چنانچه منهنجي زماني ۾ اردو دائرهٔ معارف اسلاميه بابت پاڻ لکيائون:

"دائرهٔ المعارف ملندو رهي ٿو. ڏسي ۽ ان سان استفادو ڪري توهان جي لاءِ دل سان دعائون نڪرنديون رهن ٿيون. پاڪستان جي ستاويهن سالن جي عرصي ۾ فقط اهوئي هڪ ڪم سنجيده، پاڪيزه، دائم رهڻ وارو ۽ علمي طور تي اسان سيني کي زنده رکڻ وارو ٿيو آهي. خدا ڪري ته جلد خيرخوبي سان پورو ٿئي."

انهن چند سٽن ۾ گهڻو ڪجهه فرمايو اٿن. منهنجي عزت‌افزائي ۽ اعتراف ته هڪ طرف ان عبارت ۾ پاڪستان جي نهڻ کان پوءِ وارن علمي، تهذيبي ۽ تحقيقي ڪمن جي معياربندي، دائره معارف جي علمي حيثيت ۽ تهذيبي رتبي ۽ ملڪ واسين لاءِ لمحهٔ فڪر موجود آهي.

Gul Hayat Institute

محبت هجي تہ اهڙي، قدر افزائي هجي تہ اهڙي ۽ علمدوستي هجي تہ اهڙي. هي شائستگي انهن جو ئي خاصو هوندو آهي، جن کي ڪريم ابن ڪريم ابن ڪريم هجڻ جو شرف حاصل هجي. ۽ ان شرف جو اظهار انهن واسطن ۽ لاڳاپن سان ۽ ان سلوڪ سان پڻ ٿيندو رهيو آهي، جو پير صاحب طرفان انجمن ترقيءِ اردو ڪراچيءَ جي مسئلن ۽ معاملن ۾ باباي اردو مولوي عبدالحق جي تائيد ۽ حمايت جي صورت ۾ ظاهر ٿيندو رهيو.

مرحوم پير صاحب، باباي اردو جو دست راست ۽ انجمن ترقيءِ اردو ڪراچي جو مضبوط حامي هو. حالانڪ مقامي ۽ صوبائي مسئلن جي حوالي سان پير صاحب سنڌي زبان جي سياسي حقن جي بنيادي علمبردارن ۾ شمار ڪيو ويندو هو ۽ بعض سرڪاري يا غير سرڪاري ميٽنگن ۾ پاڪستانيت ۽ قوميتن جي باري ۾ سنڌس خيالن جي اظهار سان ڪجھ ماڻهن کي شڪايتون پڻ رهنديون هيون، ليڪن هُن انجمن ترقيءِ اردو ڪراچيءَ جي تائيد ۽ حمايت جاري رکي. چنانچہ هُو رسالہ ”اردو“ ڪراچي جي مجلس ادارت ۾ آخري وقت تائين شريڪ رهيو ۽ انجمن جي انتظاميہ جي هڪ اهم رڪن هجڻ جو شرف پڻ پڇاڙيءَ تائين حاصل رهيس. ان کان علاوه پاڪستان جي تقريباً هر مکيہ تحقيقي ۽ علمي اداري جو رڪن رهيو. سنڌس گفتگو کي هرهنڌ قدر جي نظر سان ڏٺو ويندو هو، اهوئي سبب هو جو هر حڪومت جي دور ۾ ڪيس اعتراف جي سَنَد ملندي رهي.

پير صاحب جا تحقيقي ڪم بہ گهڻا آهن ۽ علمي مسافرين جي روداد پڻ ڪافي ڏگهي آهي. پاڻ پاڪستان جي هر مکيہ ۽ وڏي علمي ۽ تهذيبي وفد ۾ شامل رهيا ۽ بعض وفدن جي تشڪيل ۾ سندن موجودگي نهايت ضروري تصور ڪئي ويندي هئي. انهيءَ ڳالھ سان سندس اثر و رسوخ، تدبير و تدبر ۽ علم و فضل جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. مگر ان موضوع تي اهوئي ماڻهو بهتر خيال آرائي ڪري سگهي ٿو، جنهن اهڙا موقعا اکين سان ڏٺا هجن، هي عاجز ان معاملي ۾ هميشه صيغهء غائب ۾ رهيو آهي.

منهنجيءَ نظر ۾، پير صاحب مرحوم جي زندگيءَ جا اهي ذاتي تعلقات جي روداد وارا پهلو ثانوي حيثيت رکن ٿا ۽ پڻ سندس سفارتي ۽ سياحتي ڪارناما منهنجي ضمني معلومات آهن. اصل ڪم، جنهن پير صاحب کي دائمي حيات بخشي ڇڏي آهي، اهو سندس علمي ۽ تحقيقي ڪمال آهي، جنهن جو ڳائيتو اسان سڀني لاءِ قابل فخر بہ آهي ۽ قابل رشڪ پڻ.

پير صاحب مقالا بہ لکيا، طبعزاد ڪتاب پڻ تيار ڪيا ۽ قديم قلمي نسخن کي ايڊٽ ڪري حواشي ۽ تعليقات، مقدمن ۽ اضافن سان معياري ۽ مايہ دار بنائي شايع ڪيا. سندس گهڻو ڪم فارسيءَ ۾ ۽ سنڌ جي تاريخ ۽ زبان و ادب متعلق آهي.

مير علي شير ’قانع‘ ٺٽويءَ جو مقالات الشعراء، ۽ ان جو تڪملہ (مرتب خليل ٺٽوي)، ان کان سواءِ ميرڪ يوسف جي تاريخ مظهر شاهجهاني، تذڪره روضة السلاطين مرتب فخري هروي ۽ ساڳئي مصنف جو تذڪرو جواهر العجائب نهايت قيمتي ڪتاب آهن، جي راشدي صاحب جي

تصحيح ۽ تحقيق ڪان پوءِ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيا آهن. انهن سان ميرڪ يوسف جي تاريخ مظهر شاهجهاني (جنهن جو هڪ قلمي نسخو پنجاب يونيورسٽي لئبرريءَ ۾ آهي) نهايت اهم ڪتاب آهي، جنهن ۾ شاهجهان جي عهد بابت گهڻو قيمتي مواد سمايل آهي. پير صاحب ان ڪتاب کي وڏي عرقريزي ۽ محنت سان شايع ڪيو آهي.

پين فارسي ڪتابن ۾ ٺٽي جي عالمن ۽ مشاهيرن ۽ ٺٽي بابت تاريخي معلومات جا بيش بها ذخيرا موجود آهن. هي اهو شهر آهي، جيڪو مسلم حڪومت جي زماني جي شروعات کان ئي وڏي علمي ۽ تهذيبي اهميت جو مالڪ رهيو آهي. راشدي صاحب، انهيءَ سبب سان، ٺٽي کي پنهنجي توجهه جو مرڪز بڻايو ۽ هتي جي فاضلن ۽ انهن جي ڪتابن تي ڪم ڪيو. قانع ٺٽوي جو قصائد و مثنويات، عطا ٺٽوي جو مثنويات هشت بهشت، مير محمد ٺٽوي جو تاريخ ترخان نامه، عبدالقادر ٺٽوي جو حديقة الاولياء، تذڪره مشاهير سيوستان، فارسي زبان ۾ انهن ڪتابن کان سواءِ تذڪره شعراء ڪشمير چئن جلدن ۾، اردوءَ ۾ هفت مقالي، دود چراغ محفل، ميرزا غازي بيگ ترخان اور اس کي بزم ادب، تذڪره مولانا محب علي سنڌي وغيره ۽ سنڌيءَ ۾ تذڪرهٔ اميرخاني، مڪلي نامه، سنڌي ادب ۽ پيا ڪيترائي ڪتاب ۽ مقالا پير صاحب مرحوم جو قيمتي ورثو آهن، جو هاڻي اسان وٽ ڇپيل موجود آهي.

پير صاحب مجلسي زندگيءَ ۾ باغ و بهار شخص هو ۽ سندس قومي ۽ اجتماعي مصروفيتن جي گهڻائي هئي. انهن حالتن ۾، حيرت ٿئي ٿي ته پير صاحب ايترو وسيع علمي ۽ تحقيقي ڪم ڪيئن ڪيو آهي! ان ڳالهه سان سندس سليقي ۽ شائستگيءَ جو پتو پوي ٿو ته هو زندگيءَ کي ڪامياب بڻائڻ جو فن ڄاڻندو هو. پاڻ تقرير پڻ بهترين ڪري سگهندو هو، سندس تقرير ۾ برجستگي، اثر ۽ علم جو پندار هوندو هو. هو قديم تهذيب جو دلداده هو. وضعداري، تعلقات نباهڻ ۽ انهن جي رکوالي ڪرڻ هڪ اهڙي وصف هئي، جنهن سندس شخصيت کي اڃا به وڌيڪ محبوب ۽ هردلعزيز بڻائي ڇڏيو هو.

خدا بخشے بيشمار خوبيان تهين مرنے والے مين.

—(سنڌيڪار: نفيس احمد شيخ)

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر رياض الاسلام

پير حسام الدين راشدي ـــ بيت الضياء کان الحمرا تائين

۱۹۵۳ع جي شروعات جو زمانو هو. مون ڪجهه مهينا اڳ محڪمه آرڪائيوز ۾ ڊپٽي ڊائريڪٽر جو عهدو سنڀاليو هو ۽ ڪتابن جو شعبو پڻ منهنجي حوالي هو. هڪ قومي لئبرريءَ جا بنياد وڌا پئي ويا. وزارت تعليم ڪتابن جي چونڊ لاءِ هڪ ڪميٽي مقرر ڪئي هئي، جنهن ۾ پين سان گڏ، ڊاڪٽر اختر حسين راءِ پوري، ممتاز حسن صاحب، ڊاڪٽر غلام محي الدين صوفي ۽ سيد حسام الدين راشدي صاحب پڻ شريڪ هئا. پير صاحب جي نالي کان ته آءٌ واقف هئس، ليڪن ساڻس پهرين ملاقات ڪميٽيءَ جي پهرئين اجلاس ۾ ٿي. ميٽنگ ۾ پير صاحب جو انداز نهايت سنجيده ۽ پرمتانت هو. پاڻ جنهن به ڪتاب جي باري ۾ پنهنجي راءِ ظاهر ٿي ڪيائون ته ان جا سمورا تفصيل، اڳيان پويان ايڊيشن ۽ انهن جا اختلافات، سڀئي موضوع، سندس گفتگو ۾ شامل هئا. هيءَ پهرين ملاقات اگرچه دفتري ماحول ۾ ٿي، مگر ان جو اثر نهايت خوشگوار رهيو. پير صاحب جي ذاتي وجاهت، وڻندڙ لباس، خوش ڪلامي، تعلقات ۾ گرم دلي ۽ ڪشاده قلبي مون کي سڌت ئي سندس گرويدو بنائي ڇڏيو. پوءِ جڏهن سندس جمشيد روڊ واري بنگلي ”بيت الضياء“ تي حاضري ڏيڻ جو سلسلو شروع ٿيو، ته سندس مهمان نوازي، تواضع ۽ محبت ڏٺم، سندس لئبرريءَ مان علمي فائدن وٺڻ جا موقعا مليا ۽ سندس علم جي گهرائيءَ جو اندازو ٿيو.

ڪراچي ۱۹۵۲ع ۾ ننڍو شهر هو، جنهن ۾ بزار هئا، دڪان هئا، بنگلا هئا، آفيسون هيون، جهوپڙيون هيون، ليڪن علم ۽ ڪلچر جي معاملي ۾ ائين هو، جيئن واريءَ ۾ ڪٿي ڪٿي ٻاٿي آيرنڊڙ ٻوٽا نسري ايندا هجن. اهڙي غير ثقافتي ماحول ۾ پير صاحب جو وجود، سندس گهر ۽ ڪتب خانو هڪ وڏي رڻ پٽ ۾، مختصر ساوڪ سبزي کان ڪنهن پر گهٽ نه هو. انهيءَ زماني جي ڳهڙي ڳالهه، جڏهن ويهن ورهين کان پوءِ ڪراچي ڪاليجن مان پرجي ويو ۽ ڪراچي يونيورسٽي ۽ ان جي لئبرري به ترقي ورتي، ان وقت به اڪثر

نوٽ: محترم ڊاڪٽر رياض الاسلام صدر شعبه تاريخ، ڪراچي يونيورسٽي، اهو مضمون، خاص مهراڻ لاءِ لکي موڪليو آهي، جنهن جو سنڌي ترجمو پيش ڪجي ٿو.

اٿين ٿيو، جو يونيورسٽيءَ جي لئبرريءَ ۾ ڳولا ڦولا ڪرڻ کان پوءِ بہ گهربل ڪتاب ميسر نہ ٿيا تہ پير صاحب جي علم ڪده تي حاضر ٿيڻ جي دير هوندي هئي ۽ ضرورت جي پورائي ٿي ويئي.

بيت‌الضياء ۾ پير صاحب جي ويهڻ جي جاءِ ۽ ڪم ڪرڻ جي سيٽ هڪ ڪمرو هو، جنهن جون ديوارون، ڪتابن سان پريل ڪٻٽن سان ڍڪيل هونديون هيون. فرش کان وٺي ڇت تائين ڪاٺ جا ڪٻٽ هوندا هئا ۽ ڪٻٽن جي مٿين حصن مان ڪتاب ڪڍڻ لاءِ هڪ ننڍي ڪاٺائين ڏاڪڻ، ڪمري جي هڪ ڪنڊ ۾ رکي پئي هوندي هئي. پير صاحب کي هر ڪتاب جي جاءِ معلوم هئي. اٿين تمام گهٽ ٿيو آهي، جو ڪائنس ڪو ڪتاب گهرڻ کان پوءِ ياڻ فوراً اشاري سان اٿين نہ ٻڌايو هجي تہ فلاڻي ڪٻٽ ۾، فلاڻي خاني ۾، فلاڻي طرف رکيل آهي. ڪمرو ڪو خاص وڏو ڪونہ هوندو هو ۽ ان ڪي هڪ تمام وڏي ميز اڇا بہ. ننڍو بنائي ڇڏيو هو. ان وڏيءَ ميز تي هڪ پاسي اهڙا ڪتاب رکيل هوندا هئا، جن جي، لکڻ دوران، حوالن خاطر ضرورت پوندي هئي. ميز جي هڪ پاسي پير صاحب جي ويهڻ جي ڪرسي هوندي هئي ۽ سامهون ملاقاتين لاءِ چند ننڍيون ڪرسيون. بس، سڄي ڪمري ۾ايتري گنجائش هوندي هئي. ڪمري جو هڪڙو دروازو رستي طرف کلندو هو، جتان بسن ۽ گاڏين جو گوڙ گهمسان هوندو هو، انڪري اهو عموماً بند رکيو ويندو هو ۽ فقط اچڻ وڃڻ وارن لاءِ کوليو ويندو هو ۽ پوءِ بند ڪيو ويندو هو. ٻيو دروازو پير صاحب جي خواب گاهہ ڏانهن کلندو هو. سندن سمهڻ جو ڪمرو پڻ چڱو خاصو ڪتب خانو هوندو هو. پلنگ تي ڪتاب، پلنگ جي هيٺ ڪتاب، وهاڻي تي ڪتاب، وهاڻي جي هيٺان رسالا ۽ اخبارون، ميز تي ڪتاب، مطلب تہ انهيءَ ڪمري ۾ پڻ ڪتابن جو راڄ هوندو هو. اتي ئي ڪمري ۾ ميز تي مائڪرو فلم ريڊر رکيل هوندو هو، جنهن وسيلي پير صاحب قلمي نسخن جو مطالعو ڪندو هو. پير صاحب جي مطالع واري ڪمري جو ٽيون دروازو گهر جي حصي طرف هوندو هو. انهيءَ ننڍي ڪمري پنجويهن سالن دوران ڇا ڇا نہ ڏٺو؟ شايد ئي اهڙو ڪو محقق هجي، جنهن جي ڪراچي اچڻ کان پوءِ، انهيءَ ڪمري ۾ پذيرائي نہ ٿي هجي. انهن مان جيڪي نالا هينئر ياد اچن ٿا، تن ۾: پنڊت برج موهن دتاتريہ ڪيفي (ڀارت)، پروفيسر زڪي وليدي طوفان (ترڪي)، پروفيسر گنڪووسڪي (روس)، مولانا صباح الدين عبدالرحمان (اعظم ڳڙهہ)، پروفيسر ڊاڪٽر اينمري شمل (اولهہ جرمني)، پروفيسر بائيل (مئنيچيسٽر)، پروفيسر عبدالغني مرزا يوف، پروفيسر بابا جان غفوران (ماسڪو)، جناب قاضي عبدالودود (پٽنہ)، آقاي باقرزاده (ايران)، پروفيسر عبدالقادر تاراخان (استنبول)، پروفيسر لطفي صورت گر (ايران)، پروفيسر خليق احمد نظامي (علي ڳڙهہ) جهڙا مشاهير شامل آهن. وري جڏهن اهڙن ڪمال جي صاحبن جي اعزاز ۾ پير صاحب طرفان دعوتون ڪيون وينديون هيون تہ شهر جي علم دوست بزرگن ۽ عالمن کي پڻ مدعو ڪيو ويندو هو. ان طرح سان پير صاحب جي گهر کي علمي ۽ تحقيقي رابطي جي هڪ عظيم

علمي مرڪز جي حيثيت حاصل هئي. شهر جي علمي ماڻهن جون، ٻاهرين ملڪن جي عالمن سان ڀيريون ملاقاتون پير صاحب جي وسيلي سندس گهر ۾ ٿيون. پير صاحب دل کولي دعوتون ڪندا هئا. اهڙن موقعن تي گهر جي اندرئين حصي جو وڏو ڪمرو کوليو ويندو هو، جتي ويهڻ ۽ طعام جو انتظام رکيو ويندو هو. ڪاڌي ۾ ڪيترائي قسم هوندا هئا ۽ لذت پڻ. ڪجهه قسم پير صاحب جي گهر ۾ خاص طرح سان پچندا هئا، جن ۾ سنڌي برياني، پالڪ گوشت، گجرن جو حلوو وغيره، جيڪو پنجاب واري حلوي کان وڌيڪ سوادي هوندو هو، شامل هئا.

پير صاحب وٽ مختصر دعوتن جو ته رواج ئي ڪونه هوندو هو. ننڍي کان ننڍي دعوت ۾ پڻ پنجويهه ٽيهه ماڻهو هوندا ئي هوندا هئا. انهن يادگار دعوتن جو سمورو انتظام حسين شاهه راشدي ۽ سندس بيگم صاحبه وڏي سليقي ۽ خوبي سان رکندا هئا.

هڪ دعوت جو آءٌ خاص طرح ذڪر ڪرڻ چاهيان ٿو. دارالمصنفين اعظم گڙهه ڪنهن زماني ۾ وڏي مشڪل ۾ هو. پاڪستان جا واپاري ۽ ناشر ان جا ڪتاب ڇپي وڪرو ڪري ڇڏيندا هئا. ڀارت ۾ اردو جي ناقدري سبب ۽ هتي پاڪستان ۾ انهن جي سرقه ايڊيشنن سبب انهن ڪتابن جي ڦهلاءُ جو دائرو گهٽجي ويو هو. دارالمصنفين جي ناظم مولانا صباح الدين عبدالرحمان صاحب انهيءَ مسئلي بابت حڪومت پاڪستان ۽ هتي جي چند سڃاتل علمي ماڻهن ڪي شڪايتون لکيون. (هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته ان اداري جا سڀ ڪتاب اردو ۾ آهن) پير صاحب ۽ ممتاز حسن صاحب ان مسئلي تي حڪومت پاڪستان سان رابطو پيدا ڪيو. ڪجهه شروعاتي راهون هموار ڪرڻ کان پوءِ مولانا موصوف کي پاڪستان اچڻ لاءِ چيو ويو. جڏهن مولانا صاحب ڀارت کان آيو ته پير صاحب پنهنجي گهر هڪ عظيم الشان دعوت جو انتظام ڪيو، جنهن ۾ تقريباً پنجاهه سٺ مهمان موجود هئا. دعوتين ۾ شهر جا عالم ۽ اديب، سڃاتل ناشر ۽ ڪتابن جا واپاري، (بوڪ سيلرس ائسوسيئيشن جي صدر سميت) اعليٰ عملدار (ڪاپي رائيٽ آفيسر سميت) مطلب ته اهي سڀ ماڻهو، جن کي دارالمصنفين جي مسئلي سان دلچسپي ۽ واسطو هو، اهي سڀ سڏيل هئا. ماني کائڻ کان پوءِ تقريرون ٿيون. تجويزون پيش ڪيون ويون ۽ مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ اپاءُ سوچيا ويا. نيٺ، پيرصاحب ۽ ممتازحسن مرحوم ۽ ٻنهي جي دوستن جي مدد سان، اهو مسئلو حل ٿي سگهيو.

جمشيد روڊ تي "بيت الضياء" جو اهو ننڍو ۽ ڪتابن سان ڀريل ڪمرو ڪيترين ئي يادن جو حامل آهي ۽ ڪيترين ئي مجلسن جو شاهد.

پير صاحب هميشه صبح جو سوير اٿندو هو، ۽ اٿڻ شرط لکڻ پڙهڻ جي ڪم کي لڳي ويندو هو. چانهه بسڪٽ جو دور هلندو رهندو هو ۽ پاڻ پنهنجي وڏي ميز تي ڪتابن ۾ گهيريل ڪم ۾ رڌل رهندو هو. نائين بجي وهنجي سهنجي تيار ٿي چانهه بسڪٽ جو ناشتو ڪري وري لڳندو هو ساڳئي ڪمري ۾ ساڳي ميز تي ڪم ڪي. انهيءَ دستور جو وڏو فائدو اهو هوندو هو جو "قرض خواهن" (ملاقاتين لاءِ پير صاحب جو اصطلاح) جي اچڻ کان ڀرين

Gul Hayat Institute

پاڻ تصنيف تاليف جو ڪافي ڪم ڪري وٺندو هو. پوءِ هڪ ڏيڍ ڏهاڪي تائين اهو سلسلو جاري رهندو هو ۽ ان وچ ۾ آيل ماڻهن سان ملاقاتون پڻ ٿينديون رهنديون هيون.

جيستائين پير صاحب جي رهائش جمشيد روڊ واري بنگلي تي هئي، ملاقاتين جي رش رهندي هئي. اهل علم، شاگرد، صحافي، اديب، حاجتمند، دوست، واقفڪار، مداح ايندا رهندا هئا ۽ خوش ٿي موٽندا هئا. پاڻ هرهڪ کي خنده پيشاني ۽ بي تڪلفيءَ سان ڀليڪار چوندا هئا ۽ هرهڪ سان، ان جي مرتبي، مقام ۽ شان و درجي جي مناسبت سان گفتگو ڪندا هئا. انهن ملاقاتن ۾ علمي ڳالهيون ٿينديون هيون ۽ جيڪي ماڻهو پنهنجي ڪم سان ايندا هئا، تن جي ڪم جون پڻ ڳالهيون ٿينديون هيون. اچڻ واري کي سيني سان لڳائڻ پير صاحب جو معمول هوندو هو، ليڪن ان ۾ ڪا به ظاهرداري نه هوندي هئي. ڪين انسانن سان محبت هوندي هئي ۽ پاڻ هرڪنهن سان ڀلائي ڪرڻ گهرندا هئا. پير صاحب پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪڏهن به ڪنهن کي نقصان ڪونه رسايائون، چاهي ڪنهن ماڻهوءَ سان ڪيڏي به ڪشيدگي يا بدمزگي چونه هجي! پاڻ اهڙن ماڻهن کان سخت بيزار هوندا هئا، جي سطحي هجن ۽ گهرائيءَ جو تاثر ڏيڻ چاهين. جي علمي ادارن سان واسطي ۾ هجن، ليڪن مطالع ۽ تصنيف و تاليف جو ذوق نه رکن يا جيڪي جاٽي واٽي غلط بياني ڪندا هجن. چاپلوسي ۽ چرب زباني کان ڪين نفرت هوندي هئي ۽ پاڻ ان قسم جي گفتگو کي فوراً ڪٽي ڇڏيندا هئا.

۱۹۷۸ع ۾ پير صاحب، الحمرا سوسائٽيءَ ۾ هڪ بنگلو خريد ڪيو ۽ پنهنجي پوٽي (حسين شاهه راشدي جي پٽ) علي رضا جي نالي تي ان گهر جو نالو "علي رضا هائوس" رکيائون، ليڪن ڪافي عرصي تائين ڪتبخانو، جمشيد روڊ واري بنگلي ۾ قائم رکيائون. پوءِ آهستي آهستي ڪتبخانو الحمرا واري بنگلي ڏانهن نيائون، ليڪن پاڻ صبح جو هڪ ٻه ڪلاڪ روزانه بيت الضياء ۾ اچي ويهندا هئا. ۱۹۸۰ع ڌاري 'بيت الضياء' کي ڇڏي ڏنائون. الحمرا وارو گهر شهر جي مرڪز کان ڪافي پري هجڻ ڪري، ڪيترن ئي ماڻهن جي رسائي کان ٻاهر هو. پري هجڻ کان سواءِ سينٽرل جيل جي چوراهي کان الحمرا جي پسگردائيءَ تائين ڪنهن بس وغيره جو به بندوبست نه هو. بهرحال، جن ماڻهن کي پيرصاحب سان ويجهو لاڳاپو هو، آهي ڪنهن نه ڪنهن طرح وٽس پهچي ئي ويندا هئا، ليڪن جمشيد روڊ واري بنگلي "بيت الضياء" جي سولائي ۽ مناسبت تعلق وارن کي مدت تائين ياد رهندي. اڄ به، جڏهن اتان گذر ٿئي ٿو، ته بي اختيار، اکيون بيت الضياء ڏانهن کڄي وڃن ٿيون ۽ گذري ويل هڪ زماني جون يادون، دل کي ورائي وڃن ٿيون!

الحمرا سوسائٽيءَ واري ڪشادي بنگلي ۾ اچي پير صاحب کي جمشيد روڊ واري هل هنگامي کان نجات ملي ۽ "قرض خواهن" جي يورش پڻ ڪجهه گهٽ ٿي. پيو ته، جيئن پير صاحب کي علمي دوستن لاءِ جن وڏين وڏين دعوتن ڪرڻ جو شوق هو، ان لاءِ پڻ علي رضا هائوس جا ڪشاده لان وڌيڪ مناسب هئا. پير صاحب هڪ دعوت انبن جي موسم

۾ ضرور ڪندا هئا، جنهن ۾ ڪاڏي ڪان پوءِ بهترين قسم جا انب مهمانن کي نهايت ڪشاده دليءَ سان پيش ڪيا ويندا هئا. الحمرا واري بنگلي جي دعوتن جي خاص مهمانن ۾ پروفيسر سعيد احمد اڪبرآبادي (علي ڳڙه)، ڊاڪٽر ضياءالدين ڊيسائي (ناگپور)، پروفيسر اي. ايل بيشم (آسٽريليا)، پروفيسر سائمن ڊگبي (لنڊن) ۽ پروفيسر لطف‌الله هنرفر (اصفهان) قابل ذڪر آهن.

پاڪستان ۾ اهڙا ماڻهو تمام گهٽ هوندا، جن کي فارسي زبان تي اهڙي دسترس حاصل هجي، جهڙي پير صاحب کي هئي. پاڻ قديم فارسي، وچولي فارسي ۽ جديد فارسي سان هڪ جهڙا واقف هئا. فارسيءَ ۾ نه صرف رواني ۽ ڪاميابيءَ سان گفتگو ڪري سگهندا هئا، پر عمديون تقريرون پڻ ڪري ڄاڻندا هئا. ايران ۽ ايران جي رهواسين سان کين عشق هو ۽ حقيقت اها آهي ته ايران جا عالم ۽ دانشور پڻ پير صاحب سان گهڻي محبت ڪندا هئا ۽ سندن ڳالهه ۽ راءِ جو وڏو احترام ڪندا هئا. ايران ۾ اهڙا تمام گهٽ نامور عالم هوندا، جن سان سندن ذاتي تعلقات نه هجن. پاڪستان مان ڪوئي اسڪالر ايران ويندو هو ته هرهنڌ پير صاحب جي خيروعافيت پڇندا هئا. ايران جي ادبي بنياد ن (فائونڊيشنس) ۽ تعليم ۽ ثقافت (فرهنگ و هنر) جي وزارتن ۾ پير صاحب جي وڏي مڃتا هئي. جنهن به تجويز کي پير صاحب قبول ڪندا هئا، ته متعلق ڊائريڪٽر يا ايڊيٽر، اڪيون پوري، اها ڳالهه مڃي وٺندا هئا. ايران وارا، پير صاحب کي وڏي شوق ۽ احترام سان دعوتون ڏيئي پاڻ وٽ سڏيندا هئا ۽ پاڻ به اهڙي ئي ذوق و شوق سان وٽن ايران ويندا هئا. هر سال، ٻئي سال، ايران ڏي سندن سفر رهندو هو. کين مشهد جو شهر گهڻو پسند هو ۽ اتي وڃي گهڻو خوش ٿيندا هئا. پاڻ، ايران مان تازه دم ٿي، وڏيڪ ڪم ڪرڻ جو نئون جذبو ۽ ولولو وٺي ايندا هئا. ايران جي علمي صحبتن ۽ ادبي مجلسن جو ذڪر پاڻ وڏي چاهه ۽ آتساهه سان ٻڌائيندا هئا. ايران جي حاليه واقعن کين گهڻو ڏکويو هو. آخري زماني جي غمن ۾ هڪ غم اهو پڻ هو ته سندس اهي ايراني عالم دوست، جن سان پنجويهن ٽيهن ورهين کان گهاٽا دوستانه ناتا قائم ٿيل هئا، تن سان سندن رابطو ڪٽجي ويو ۽ انهن جي خير خبر کان به محروم رهجي ويا.

پير صاحب نهايت خليق انسان هئا. هُو ملڻ وارن سان محبت سان پيش ايندا هئا. ليڪن ائين ڪڏهن به نه ٿيو ته پاڻ ڪنهن کي خوش ڪرڻ لاءِ اهڙي ڳالهه چئي هجي، جنهن کي هو صحيح نه سمجهندا هجن. پاڻ نهايت سچا، بااصول، بي باڪ ۽ منهن تي چئي ڏيڻ وارا هئا: چاهي نجي محفل هجي، چاهي پبلڪ جلسو هجي، پير صاحب اهائي ڳالهه چوندا هئا، جا سندن سوچ ۽ فڪر جي لحاظ کان درست هوندي هئي. اهو نقطو هڪ مثال جي وسيلي واضح ڪري سگهجي ٿو. پير صاحب مير حسن کي امير خسرو کان وڏو شاعر سمجهندا هئا، ان ڪري صرف خسرو جي طرفدارن (مداحن) کي خوش ڪرڻ لاءِ پاڻ خسرو جي تعريف و توصيف ڪرڻ لاءِ آماده نه هئا. پاڻ نه وقت جي لهر سان گڏ لُڙهڻ پسند ڪندا هئا ۽ نه وري حاڪمن ۽ صاحب اقتدار ماڻهن جي ويجهڙائي کين پسند هئي.

پير صاحب وڏي سليقي ۽ تنظيم جا صاحب هئا. پروفيسرن جي پُل تہ مشهور آهي، ليڪن هونءَ بہ اسڪالر ۽ عالم عام طرح سان، ڪنهن نہ ڪنهن حد تائين ان بدنظميءَ جا شڪار هوندا آهن. پير صاحب ۾ علمي تحقيق ۽ ذاتي تنظيم، ٻئي، بدرجہ اتم، موجود هيون. وٽن، سموري دنيا جي عالمن جا خط ايندا هئا ۽ بي شمار ادارا، جن سان پاڻ وابستہ هئا، تن جا ڪاغذ پَٽ ۽ مراسلا پهچندا رهندا هئا، جي گڏ ٿيندا ويندا هئا. ليڪن انهن سڀني خطن ۽ ڪاغذن جي فائيلن جو نظام اهڙو تہ مڪمل هوندو هو، جو ضرورت جي وقت گهربل ڪاغذ ڪيڻ ۾ ذرو بہ وقت نہ لڳندو هو. ٻين کان، ٿوري وقت لاءِ ورتل ڪتاب الڳ رکيل هوندا هئا ۽ سندس نگاهہ ۾ رهندا هئا. ڪتاب جو مالڪ اگر ڪتاب واپس گهُرندو هو تہ هڪ لمحي ۾ ڪٺي موٽائيندا هئا. ٻيو وري اهو تہ توهان پير صاحب کان پڇو تہ لنڊن واري فلاڻي پروفيسر جي ائڊريس گهرجي يا لاهور ۾ فلاڻي صاحب جو فون نمبر کپي، تہ پاڻ گهر ۾ هجن يا ڪنهن ٻيءَ جاءِ تي، ڪيسي مان هڪ ننڍڙي ڊائري ڪڍي، پوءِ ائڊريس ۽ فون نمبر وغيره سڀ توهان کي ٻڌائيندا. ان قسم جي نظم وضبط جي وسيلي سان ئي اهو ممڪن ٿي سگهيو، جو ايتري گهڻي علمي ڪم ڪرڻ سان گڏوگڏ پاڻ لاتعداد انجمنن، علمي ادارن ۽ سوسائٽين جي نگراني ۽ رهنمائي پڻ ڪري سگهيا.

پير صاحب پنهنجي ذات ۾ انجمن هئا ۽ انجمن ساز شخصيت پڻ. سندن وجود ۾، ماڻهن کي گڏ وٺي هلڻ ۽ ڪين ملائي ڪم ڪرڻ جي وڏي صلاحيت هئي. ٻين ڳالهين کان سواءِ، ان ڳالهہ جو هڪ سبب اهو بہ هو جو پاڻ بي لوث انسان هئا. جاه طلبي کانئس ڪوهين ڏور رهي ۽ بجاءِ پنهنجي اڳتي وڌڻ جي، دوستن کي اڳتي وڌائيندا هئا. انجمن ترقي اردو پاڪستان جي ته بنياد وجهندڙن ۾ سندن شمار ٿيڻ کپي، ڇو تہ انجمن جي موجوده عمارتن جي حاصلات سندن ئي ڪوششن سان ٿي هئي. سنڌي ادبي بورڊ ۽ پوءِ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سندن ڪوششن سان قائم ٿيا، ليڪن سواءِ رسمي ميمبرشپ جي، پاڻ انهن ادارن ۾ ڪوبہ عهدو يا منصب وٺڻ پسند نہ ڪيائون. سن ١٩٦٧ع ۾ پير صاحب جي تجويز تي ۽ سندن ئي ڪاوش جي نتيجي ۾ انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل اينڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز (موسسۂ علوم آسيائي ميانه و غربي) وجود ۾ آيو. پير صاحب جي تجويز تي ڊاڪٽر اشتياق حسين قريشي مرحوم ان جو صدر چونڊيو ۽ ممتاز حسن صاحب نائب صدر. رفيقن جي اصرار جي باوجود پير صاحب ڪوبہ عهدو وٺڻ پسند نہ ڪيو. ممتاز حسن صاحب جي وفات کان پوءِ ڪين نائب صدر جي عهدي قبول ڪرائڻ لاءِ وڏي مشڪل کان پوءِ راضي ڪيو ويو. ان کان سواءِ پاڻ مرڪزي اردو بورڊ لاهور، ترقيءِ اردو بورڊ ڪراچي، آرڪائيوز صلاحڪار ڪائونسل براءِ آثار قديمہ، نئشنل ميوزم آف پاڪستان ڪميٽي ۽ ٻين بي شمار اعليٰ سرڪاري ڪميٽين جا ميمبر رهيا. انهن سمورن ادارن ۾، سندن تعميري انداز فڪر، سندن شخصيت جي دلاويزي ۽ سندن بي لوثي سبب گڏجي ڪم ڪرڻ جو جذبو (ٽيم اسپرٽ) اندهہ رهندو آيو ۽ رٿيل ڪم ڪار خوش اسلوبيءَ سان سرانجام ٿيندا رهيا.

Gul Hayat Institute

پير صاحب وڏا مجلسي انسان هئا. سندن شگفته مزاجي ۽ بذله سنجيءَ وسيلي هر محفل ۾ رونق ۽ زندگيءَ جو سبب پيدا ٿي ويندو هو. دوستن جي حلقي ۾ ويهڻ ڪان پوءِ پاڻ بي تڪلف ٿي ويندا هئا ۽ مزي مزي سان ڳالهيون ڪندا هئا. بعض اوقات سنجيده طبع هوندا هئا ته سکر جي صحافتي دوُر جا، پاڪستان تحريڪ جي زمانن جا ۽ پاڪستان ٺهڻ ڪان پوءِ وارا بعض اهم واقعا دلچسپ ۽ پُرمعنيٰ انداز ۾ ٻڌائيندا هئا. سندن حافظو نهايت سٺو هو ۽ گفتگو جو انداز دلاويز، ان ڪري، جڏهن هو پراڻا واقعا تفصيل سان ٻڌائيندا هئا (۽ ائين گهڻ ٿيندو هو) ته ٻڌڻ وارن کي وقت گذرڻ جو احساس ئي نه ٿيندو هو ته ڪيتري دير ٿي چڪي آهي.

پير صاحب دوستن جي اچڻ سان خوش ٿيندا هئا ۽ دوستن جي گهر وڃي به. ممتازحسن صاحب جيستائين زنده هو، انهن جو هڪ ٻئي وٽ اچڻ وڃڻ جاري رهيو. پوءِ بشيراحمد ڈار صاحب مرحوم، جيترو وقت اقبال اڪيڊميءَ جو ڊائريڪٽر رهيو، پير صاحب هر ٻئي ٽئي ڏينهن وٽس آفيس ۾ ويندا رهندا هئا. طارق روڊ طرف سندس رهڻ ڪان پوءِ ويجهڙائيءَ جو هڪ هوٽل ملاقات جي جاءِ طور ڪم ڏيندو هو. تاريخ جي مشهور استاد پروفيسر شيخ عبدالرشيد صاحب سان پير صاحب کي خاص سڪ هئي. جيستائين سندس رهائش الحمرا جي ويجهو بهادرآباد ۾ هئي، وٽس اچڻ وڃڻ لاءِ سولائي هئي. خود سندس گهر هلي ويندا هئا يا گاڏي موڪلي ڪيس پاڻ وٽ سڏي وٺندا هئا. حقيقت اها هئي ته جڏهن پير صاحب، شيخ عبدالرشيد صاحب ۽ ڈار صاحب پاڻ ۾ گڏجندا هئا ته عجيب مجلس ٿيندي هئي، جنهن ۾ عالمانه نڪتا، خوش طبعيون کل پوگپ ۽ گذري ويل زماني جون اهڙيون ڳالهيون نڪرنديون هيون، جي اگر ٽيپ ٿي سگهن ها ته محفوظ ۽ يادگار بنجي وڃن ها. شيخ صاحب عليگڙهه جو عاشق آهي، ان ڪري ڳالهه ڪٿان به شروع ٿيندي هئي ته وري به عليگڙهه جي موضوع تي اچي اتان جون يادگيريون ٻڌائڻ لڳندا هئا. پير صاحب، شيخ صاحب جي ان ڪمزوريءَ تي نهايت لطيف فقره بازي ڪندا هئا. پير صاحب سنڌي هئا ۽ شيخ صاحب پنجابي آهن. ان نڪتي تي پڻ مزيدار نوڪ جهوڪ ٿيندي هئي. ليڪن، انهن ٻنهي بزرگن ۾ جا گهاٽي محبت ۽ الفت هئي، سا گذري ويل زمانن جي خلوص ۽ يگانگت جي آئينه دار هئي. هاڻي نه اهي ماڻهو رهيا آهن ۽ نه اهي محبتون ۽ دوستيون. انهن صحبتن ۾ مون کي ۽ منهنجي دوست پروفيسر محمود الحسن صديقي کي پڻ شرڪت جا اڪثر موقعا ملندا هئا، ڇاڪاڻ ته اسان پيئي هڪ طرف شيخ صاحب سان شاگرديءَ جي ناتي ۾ آهيون ته ٻئي طرف پير صاحب جي دوستن جي حلقي ۾ شامل.

الحمرا سوسائٽيءَ ۾ اچي رهڻ ڪان پوءِ پير صاحب جو اهو معمول هوندو هو ته هر مهيني ۾ ٻه-ٽي ڀيرا يونيورسٽي ڪئمپس طرف ايندا هئا. اسان جي بينڪ يا منهنجي گهر ٿيندي هئي يا صديقي صاحب وٽ. آتي ڊاڪٽر نواز علي شوق صاحب پڻ اچي شريڪ ٿيندو هو. شام جي وقت يونيورسٽيءَ جي هوا نهايت خوشگوار بنجي ويندي آهي. شهر ۾ گهٽ ۽ حبس

هجي، تڏهن به ڪئمپس ۾ وڻندڙ هوا جا ڪجهه جهونڪا پهچي ئي ويندا آهن. پير صاحب شام ويلي ڪئمپس پهچي نهايت خوش ٿيندا هئا ۽ وڏي اطمينان ۽ سڪون سان، ڪلاڪ ٻه ڪلاڪ ويهندا هئا. انهن رهاڻين ۾ انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل ائنڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز جا ڪم ڪار پڻ گفتگو جا موضوع بڻجندا هئا ۽ فيصلا طلب مسئلن تي ڳالهه ٻولهه ٿي ويندي هئي. اُهي انهيءَ شام کي ڪڏهن به وساري نه سگهندس، جڏهن پير صاحب آخري دفعو منهنجي گهر آيا هئا. يونيورسٽي طرف اهو سندن آخري چڪر هو. شايد نومبر ١٩٨٢ع جو مهينو هو. پير صاحب جڏهن به منهنجي گهر تشريف فرما ٿيندا هئا ته انهيءَ ڪمري ۾ ويهڻ پسند ڪندا هئا، جتي منهنجي لئبرري هئي. تنهن ڏينهن، مون کين ڊرائينگ روم ۾ ويهڻ لاءِ عرض ڪيو ته پاڻ منهنجي دل رکي، اُتي ويهي رهيا. صديقي صاحب ۽ شوق صاحب پڻ موجود هئا. پير صاحب ان ڏينهن، معمول جي خلاف، اداس هئا. اڌ ڪلاڪ کن ڪان پوءِ، مون اُتي عابده پروين جو ڪيسٽ لڳايو، جنهن ۾ سڀ ڪلام سنڌ جي ڪلاسيڪي موسيقيءَ سان ڇونڊيل هئا. پير صاحب تي هڪ غيرمعمولي ڪيفيت طاري ٿي ويئي ۽ پاڻ سر جهڪائي پوري ڌيان سان ٻڌندا رهيا. ڪيسٽ جو هڪ طرف وڄي ختم ٿيو ته مون ٻيو پاسو شروع ڪيو، جنهن ۾ سڀ ڪان پهريون ڪلام ”سورٺ“ هو. پير صاحب استغراق جي عالم ۾ ٻڌندا رهيا. جڏهن ڪيسٽ ختم ٿي ويو ته مون کين عرض ڪيو ته مون وٽ ايراني نغمن جو پڻ هڪ ڪيسٽ آهي. پير صاحب فرمايو ته اهو پڻ ٻڌرايو. اهو ڪيسٽ پڻ پاڻ ٻنهي طرفن کان ٻڌائون. ان دوران، سندن چهري جا تاثرات ظاهر ڪري رهيا هئا ته سندن نگاهن آڏو انهيءَ ايران جا منظر فلم وانگيان هلي رهيا هئا، جنهن سان کين عشق هو ۽ جيڪو هاڻي ”قصهءِ پارينه“ بڻجي چڪو آهي.

پير صاحب جي علمي ڪارنامن لاءِ هڪ الڳ دفتر درڪار آهي. جيڪي علمي ڪم پاڻ مڪمل ڪيا اٿن، تن جي لسٽ ڪافي وڏي آهي ۽ خاص طرح سان، سندن وفات کان پوءِ اخبارن ان کي ڪيترائي ڀيرا شايع ڪيو آهي. ڪيترائي اهڙا ڪم هئا، جيڪي هلندڙ هئا ۽ سندن حياتيءَ ۾ مڪمل ٿي نه سگهيا آهن. دراصل، زندگيءَ جي آخري سالن ۾ مرض جي شدت جي ڪري پير صاحب وڏيڪ ڪم ڪري نه سگهيا هئا. غير مڪمل ڪمن سان، غالباً سڀ کان وڏيڪ اهم ڪم مرزا حيدر دغلات جي شهرهءِ آفاق تاريخ رشيدي جي ايڊيٽنگ جو ڪم هو. اها رڳا سندس زندگيءَ جي وڏين آرزوئن جي هئي ۽ ١٩٨١ع جي پڇاڙيءَ تائين پاڻ ان فڪر ۾ هئا ته ڪنهن طرح اهو ڪم پورو ٿي وڃي. جنوري ١٩٨٢ع ۾ جڏهن پاڻ لنڊن روانا ٿيڻ وارا هئا، تڏهن شايد اچڻ واري واقعي جو شمس القا ٿي چڪو هو، ڇاڪاڻ جو روانگي کان اڳ ”تاريخ رشيدي“ جي سمورن روٽوگرافن ۽ صاف ڪيل نقلن جو ڪريٽ، منهنجي ۽ پروفيسر محمودالحسن صديقيءَ جي حوالي ڪري ويا.

هاڻي ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته هڪ اهڙو ادارو قائم ڪيو وڃي، جيڪو پير صاحب جي علمي مشن کي جاري رکي. ٻين ڪمن سان گڏ انهن ڪتابن کي پورو ڪري ڇپائي، جيڪي پاڻ اڻ مڪمل حالت ۾ ڇڏي ويا آهن. سندن اهي ڪتاب پڻ ٻيهر شايع ڪري، جيڪي هاڻي ناياب ٿي ويا آهن ۽ سندن مضمونن کي گڏ ڪري مجموعن جي شڪل ۾ شايع ڪري. پير صاحب پنهنجي زندگيءَ ۾ بي شمار لکڊڙن، اديبن ۽ شاعرن جي همت افزائي ۽ واهر ڪئي. هاڻي اهو انهن ماڻهن جو فرض آهي ته هو پير صاحب جي عظيم علمي مشن کي جاري رکڻ ۾ سيد حسين شاهه راشديءَ جو هٿ ونڊائين، جنهن صاحب انهيءَ ڪم جو بار پنهنجي مٿي کنيو آهي.

(مترجم: نفيس احمد شيخ)

سمن جي شمع جو آخري شعاع، ان کان پوءِ ان جو اجهامڻ، باهمي نزاع سبب سنڌ جي آزاديءَ جو سلب ٿيڻ، سنڌ جي سرزمين تي ڏيهئون ڌور قنڌارئون پري جي هڪ تڙيل قبيلي جو تسلط ڪرڻ، ڪجهه تڙڏاڏهنس جي آخري دور حيات ۾ ۽ باقي پڙڏاڏهنس جي ساڃهر ۾ ٿيڻ کپي. ارغون بابر هٿان تهس نهس ٿي، قنڌار مان لڏ پٽي ڪيئن اچي سبيءَ منجهه لٿا! نظام الدين جي واصل بالله ٿيڻ کان پوءِ ڪيئن تخت نشينيءَ جي سلسلي ۾ خانه جنگيءَ جو آغاز ٿيو؟ صلاح الدين هڪ طرف ۽ فيروز ٻئي طرف کهڙيءَ ريت پنهنجي پنهنجي مدد ۽ مداوا لاءِ پيءُ ـ ڏاڏي جي آزاد مملڪت مٿان پراون جا ڪٽڪ کهرائي اچي پهتا؟ سبيءَ جي خشڪ برپٽ بيابان مان بيزار ٿيل ۽ شال جي ويران ٽاڪرو ملڪ جا ڏڪاريل ارغون، ڪيئن سنڌين جي گهرو نفاق مان فائدو وٺي، ڀرين ٽانڊي ڪاڻ اچي، پوءِ بورچي ٻڌجي ويهي رهيا؟ دريا خان دولهه کهڙيءَ ريت سنڌ جي انهيءَ غلاميءَ واري داستان جي سرخيءَ کي پنهنجي خون سان رتولي، ظالمن جي دامن دائمي طرح داغي ڇڏي؟ الغرض اهي سڀئي هاڃا ۽ اهي سمورا حادثا، اهي مڙئي قهر ۽ اهي سچا ڪلور، عطا جي پڙڏاڏي، پنهنجي گنهگار اکين سان ڏٺا هوندا.

— سيد حسام الدين راشدي

(مثنويات هشت بهشت ص ٨٩)

اعجازالحق قدوسي

پير حسام الدين راشدي ــ منهنجو قدردان

١٠- اپريل ١٩٥٤ع منهنجي زندگيءَ جو نهايت اُداس ۽ غمگين ڏينهن هو، جو ان ڏينهن تي منهنجي والده رحلت ڪئي. پوءِ پهرين اپريل ١٩٨٢ع هڪ اُداس ۽ غمگين ڏينهن وري منهنجي سامهون آيو، ان ڏينهن منهنجي عزيز ترين دوست پير حسام الدين راشديءَ انتقال ڪيو. هي ٻيو صدمو بہ منهنجي سهپ کان ٻاهر هو. ٢٥ سالن جي دوستيءَ ۽ خلوص مون کي 'يڪ جان دو قالب' بنائي ڇڏيو هو. اسان جي دوستي سڄي پاڪستان ۾ مشهور هئي. منهنجي راءِ تي ڪيس وڏو اعتماد حاصل هو. پاڻ هميشه مون سان اهم مسئلن دوران مشورو ڪندا هئا. آءٌ ڪين نهايت خلوص سان راءِ ڏيندو هوس. پاڻ فرمائيندا هئا تہ "قدوسي! آءٌ صرف توسان مشورو ڪريان ٿو، تون صائب الراءِ آهين، آءٌ پنهنجي ڀاءُ سان بہ مشورو نہ ڪندو آهيان." پاڻ مون کي عزيزن کان وڌيڪ گهرندا هئا ۽ مان پڻ ساڻس بي پناهہ محبت ۽ عقيدت رکندو هوس.

تم مين هم اور هم مين تم گم هوگئے،
رفته رفته ايک هم تم هوگئے.

منهنجي ساڻس پهرين ملاقات ١٩٥١ع ۾ ٿي. ملاقات کان اڳ، مون پاڪستان ۾ شروعاتي ملازمت مولانا احتشام الحق ٿانوي رح وٽ ڪئي، جا ويهہ پنجويهہ ڏينهن هئي. اُتي منهنجو رفيق ڪار مولانا عبدالحليم چشتي هو. هُو اڪثر راشدي صاحب جي مشهور ڪتبخاني جو ذڪر ڪندو رهندو هو ۽ چوندو هو تہ فلاڻو ڪتاب مون پير صاحب جي لئبريءَ ۾ ڏٺو هو، وغيره.

منهنجي ذهن ۾ ان وقت پير صاحب جو جيڪو تصوراتي خاڪو جُڙيو، تنهن ۾ جبہ و دستار، عبا ۽ قبا ۽ مريدن جي فوج ظفر موج جي بنياد تي، مگر ساڻس ملاقات کان پوءِ هي

نوٽ: پير صاحب جي دلي دوست ۽ معمر اهل قلم جناب مولانا اعجازالحق قدوسي، باوجود پيرسني ۽ علالت جي، اسان جي گذارش تي، اهو مضمون، خاص طرح سان هن خصوصي نمبر لاءِ لکي موڪليو، جنهن جو ترجمو ڪيو آهي.

حقيقت واضح ٿي ته پاڻ مغربي لباس ۾ مشرقي دل و دماغ جا صاحب آهن. مشاهدي کان پوءِ تصوراتي خاڪو پُرزا پُرزا ٿي ويو ۽ ان جي جاءِ تي جيڪا تصوير سامهون آئي ان ۾ خلوص ۽ محبت، وقار ۽ انڪسار سمايل هئا.

منهنجي ساڻس ٻيهرين ملاقات ١٩٥١ع ۾ ٿي، جڏهن سان سنڌي ادبي بورڊ ۾ نئون نئون ملازم ٿيو هوس. بورڊ ۾ منهنجو واسطو سيني کان وڌيڪ راشدي صاحب سان پيو. اچا آفيس ويندي ٻه-ٽي ڏينهن مس گذريا هئا، ته هڪ صاحب تشريف فرما ٿيو: سوٽ بوٽ ۾ ملبوس، مٿي تي هئٽ، شڪل شبيه مان نفاست پسندي ظاهر، شرافت ۽ سيادت جو پيڪر، ڪجھ ڪتاب بغل ۾ دٻائي منهنجي ميز جي سامهون اچي ويهي رهيو. منهنجي ڪم ڪي وڏي غور سان ڏٺائين. ڪتاب ميز تي رکي مون کي چوڻ لڳو ته جتي جتي مون نشان وڌا آهن، اهي ٽڪرا نقل ڪجن، مگر ڪابه غلطي نه ٿئي. ٽن-چئن ڏينهن ۾ اهو ڪم ختم ڪري منهنجي حوالي ڪجو. ٽن-چئن ڏينهن کان پوءِ هُو وري آيو ۽ منهنجي ميز آڏو ويهي پڇڻ لڳو ته غالباً توهان آهي ڪاغذ تيار ڪري ڇڏيا هوندا. مون وراڻيو: جي، ها. اهي تيار آهن. پوءِ پاڻ اهي ڪاغذ وڏي غور سان ڏسڻ لڳو. مون سندس چهري تي اطمينان جا آثار ڏٺا. پاڻ سمورين عبارتن کي غور سان جاچي چوڻ لڳو ته توکي ڪهڙي احمق هيتي ويهاريو آهي ته مسوده نويسي ڪندو رهين؟ مون وراڻيو ته هن جاءِ تي مون کي منهنجي قسمت ويهاريو آهي. توهان چاهيو ته بورڊ ۾ منهنجي صلاحيتن جي تصديق ڪري، منهنجي ترقيءَ جي سفارش ڪري سگهو ٿا. راشدي صاحب فرمايو ته مان ضرور تنهنجي سفارش ڪندس. چنانچه، پاڻ پنهنجو اهو واعدو پورو ڪيو ۽ منهنجي پگهار، ٻن مهينن کان پوءِ آسي رپين مان وڌائي هڪ سؤ ويهه رپيا ڪئي ويئي.

آءٌ ٻيهرين دفعو، ڪنهن آفيس جي ڪم سان سندس جمشيد روڊ واري بنگلي "بيت الضياء" ويس. نهايت گرمجوشيءَ سان مليو ۽ موڪلائڻ وقت رڪشا جو ڀاڙو وڌايائين. مون گهڻوئي انڪار ڪيو، پر سندس اصرار وڌندو رهيو. آخر مون ائين چئي ڪرايو ورتو ته پيرن جو تبرڪ آهي، ان کان نٽائڻ مناسب نٿو لڳي.

تڪلف ۽ افسري-ماتحتيءَ جا ويڇا ڇڇندا ويا. بي تڪلفي ۽ دوستيءَ اها جاءِ والاري. ايتر يقدر جو اسان ٻئي انهيءَ ناتي ۾ اچي وياسين، جو اسان جي دوستي، پوري پاڪستان جي سموري علمي دنيا ۾ مشهور ٿي ويئي. مون دوستي ۽ افسري-ماتحتي جي خانن کي ٻن حصن ۾ ورهائي ڇڏيو هو، جيڪي هڪٻئي تي اثرانداز نٿي ٿيا.

مون کي ياد آهي ته آءٌ هڪ دفعو مقالات الشعراء جو مسودو صاف ڪري وٺي ويو هوس. راشدي صاحب تاڪيد ڪيو هو ته جيئن ته اهو مسودو پريس لاءِ آهي، ان ڪري ان کي ان طرح صاف ڪري اچان، جيئن هر لفظ جي وچ ۾ ٿوري اسپيس هجي. جڏهن مسودو سندس آڏو رکيم ته ڪيس پسند ڪونه آيو ۽ ڪاوڙ مان سڄو مسودو ڦاڙي ڇڏيائين. اگرچه ان وقت

Gul Hayat Institute

سندس اهو عمل مون کي سخت ناگوار لڳو، پر ان ڳالهہ مان مون اهو سبق سکي ورتو تہ پريس ۾ ڇپجڻ لاءِ مسودا ڪهڙيءَ طرح تيار ڪيا ويندا آهن.

مون پير صاحب ڪان گهڻو پرايو آهي. اگر مان ڪيس پنهنجو معنوي استاد چوان تہ بيجا نہ ٿيندو. اجمال کي تفصيل بنائڻ جو طريقو مون وٽانئس سکيو. سنڌ جي تاريخ جا گُر پير صاحب ئي مون کي سيکاريا.

سنڌ وارن تي راشدي صاحب جو وڏي ۾ وڏو احسان اهو آهي، جو سنڌ جي تاريخ جي ڪميابي بلڪ نايابي سبب مٿس جيڪي قلف چڙهيل هئا، راشدي صاحب انهن ماخذن کي ايڊيٽنگ جي جديد، مستند، مدلل ۽ سائنسي اصولن موجب حواشي ۽ تعليقات، مقدمن ۽ حاشين، وضاحتن ۽ نوٽن سان سنواري ۽ سينگاري، قلفن جي ڪٽ لاٿي ۽ منظر عام تي آندا ۽ ان طرح سنڌ جي تاريخ عام ماڻهو آڏو پهتي. سنڌ جي تاريخ جا اڪثر ماخذ سندس ئي ايڊٽ ڪيل آهن.

ان طرح پاڻ سنڌ جي فارسي گو شاعرن تي پڻ وڏو احسان ڪيو آهي. اڪثر شاعرن جي تصنيفات کي ايڊٽ ڪري، سنڌ جي فارسي گو شاعرن جي سرمايي کي هميشه لاءِ محفوظ ڪيو اٿن، جنهن ۾ احساس ۽ فڪر جي هڪ ڪائنات سميٽيل آهي.

ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ مير علي شير قانع ٺٽوي سنڌ جي سياسي، معاشرتي ۽ ادبي تاريخ کي نئين حياتي بخشي آهي، ليڪن موجوده دور ۾ راشدي صاحب نئين رنگ ۽ ڍنگ، روپ ۽ سجاوٽ سان سنڌ جي تاريخ جي چمن ۾ هڪ نئين بهار آندي آهي. اگرچہ پيرصاحب جو اهو ڪارنامو قانع جو نقش ثاني آهي، ليڪن هن صاحب، قانع جي تاريخي نشانن کي اجاگر ڪري هڪ نئون موڙ ڏنو آهي. قانع بيشڪ سنڌ جي تاريخ جو اولين محسن آهي، پر موجوده زماني ۾ پير صاحب طرفان سنڌ جي تاريخ لاءِ ڪيل خدمتن کان انڪار نٿو ڪري سگهجي. مقالات‌الشعراء ۽ تڪملہ مقالات‌الشعراء، سندس ايڊيٽنگ جا اهي وڏا ڪارناما آهن، جي سندس شهرت ۽ عظمت کي چار چنڊ لڳايو بيٺا آهن.

مون سان سندن خلوص ۽ محبت جو اهو عالم هو جو اپريل ۱۹۶۳ع ۾ جڏهن مان انجمن ترقي اردو مان ترقيءَ اردو بورڊ ۾ آيس تہ راشدي صاحب جو گهر منهنجي نئين آفيس کي ويجهو هو. چوڻ لڳو تہ تون منجهند جي ماني روزانو منهنجي گهر کائيندين. مون گهڻوئي ٽاريو، پر پاڻ ڪونہ مڃيائون. آخرڪار، منجهند جي ماني آءٌ اڪثر و بيشتر وٽس ئي کائيندو هوس.

هر علمي ۽ ادبي ماڻهوءَ سان پير صاحب کي دلي لڳاءُ هوندو هو. ڪيس جتي بہ علم ۽ فن وارو ماڻهو سُجهندو هو تہ ان جي عزت ۽ احترام ڪندو هو. هڪ دفعي، جوش مليح آباديءَ سان سندس ڪجهہ شڪر رنجي ٿي پيئي، جنهنڪري جوش مٿس هڪ شڪايتي شعر چيو:

حسام الدين پہ ي شمشير نڪلے
ميرے حق ميں بُتِ بي پير نڪلے

راشدي صاحب سائس معذرت ڪئي ته مون ڏٺو ته ان ڪان پوءِ هُو پيڻي پاڻ ۾ هميشه واڱر ڪير ڪندا ٿي ويا. بحيثيت اديب ۽ شاعر، جوش صاحب جو پيرصاحب وڏو قدر ڪندو هو.

فيبروري ۱۹۸۲ع جي پهرئين هفتي ۾ مون کيس هڪ خط لکيو هو: ”هاڻي جسم تي ڇالا پئجي ويا، ڪيترن ئي ماهر ڊاڪٽرن کي ڏيکاريو اٿم، مگر تقدير ۾ ناڪامي لکيل آهي.

”تن همه داغ داغ شد، پنبه ڪجا ڪجا نهم.“ خدا ڄاڻي، هي خط کين مليو يا نه، مان پنهنجي بيماريءَ ۾ پريشان هوس. مون کي خبر ناهي ته هن يار عزيز تي ڇا گذري؟

آخر پهرين اپريل ۱۹۸۲ع تي اهو قيامت خيز ڏينهن اچي ويو، جڏهن منهنجو محسن، منهنجو قدردان، منهنجو شفيق ۽ عزيز دوست پير حسام الدين راشدي، مون کي ۽ پنهنجن لاتعداد دوستن کي ڇڏي، الهيءَ ڏورانهين ڏيهه آسهيو، جتان ڪوبه واڳي وريو ناهي.

(سنڌيڪار: انور هالائي)

ٻارهين صدي هجري سنڌ لاءِ سياڳي به هئي ۽ نياڳي به. سياڳي هن لاءِ ته مغلن جي ڏيڍ سئو ورهين واري غلاميءَ کان سنڌ کي نجات ملي، جنهن جي پيڙا سنڌين جو ست ۽ رت سڪائي ڇڏيو هو. نياڳي هن ڪري جو غيرن جي بالادستيءَ سنڌي ذهن، فڪر، معاشري ۽ معيشت ۾ جيڪي ناسور پيدا ڪيا ۽ نقصان رسايا، تن جي ڇيٽ ٽيڻ اڃا مس شروع ٿي ته مٿان اچي نادر افشار جو ڪوپ ڪڙڪيو، جنهن آزاديءَ جي نئين اڏاوت جون سڀئي چوڙون هڪ دفعو وري ڏوڏي ڇڏيون.

ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو اهو وڏي ۾ وڏو الميو آهي، جيڪو ميان نور محمد جي دور ۾ ٿيو، ۽ جنهن ميان صاحب جي سڀني عزائمن کي ختم ۽ سندس همت جي سڀني بلندين کي پست ڪري ڇڏيو. ”وصيت“ اندر نهايت دردناڪ لهجي ۾ انهيءَ واقعي جا اشارا موجود آهن.

—سيد حسام الدين راشدي

(منشور الوصيت و دستور الحڪومت ص ۱۱)

جميل الدين عالي

بي تعصبي، محبت، صداقت، محنت، لياقت ۽ عظمت جي علامت

گذريل ٽورن ڏينهن ۾ متحده عرب امارات ۾ چار مشاعرا منعقد ٿيا. واپسيءَ ۾ پڙهيم ته پير حسام الدين راشدي انتقال ڪري ويو! هو هونءَ به هڪ قابل فخر پاڪستاني هو، مگر ويهن - ٻاويهن سالن کان وٺي آءٌ سندس نيازمند هوس. ذاتي تعلقات نه به هجن ها، تڏهن به ڪيس خراج عقيدت پيش ڪرڻ فرض هو. هاڻي ته دل ۾ هڪ ذاتي سرپرست کان محرومي جو درد پڻ اظهار گهُري ٿو.

ڪجهه ڏينهن ٿيا ته هن اخبار جنگ، جي خاص ايڊيشن ۾ پير صاحب مرحوم جي مختصر سوانح سان گڏ تصنيفات جا تقريباً سڄا تفصيل شايع ٿي چڪا آهن. آءٌ سندس علمي حيثيت کان واقف آهيان ۽ سندس تازه ڪتابن کان پڻ باخبر رهندو پئي آيس. مگر سچ ته اهو آهي ته هاڻي جو سندس ڪتابن جي فهرست پڙهيم ته ڏندين آڱريون اچي ويون!

ليڪن سندس علمي حيثيت بابت ڪا سير حاصل گفتگو انهن ڪالمن ۾ سمڪن ڪونهي. پير صاحب جا ڪيترائي علمي ڪارناما اهڙا آهن، جو ان جي محنت، لياقت ۽ ڏکهي نظر تي هڪ چڱو ضخيم ڪتاب لکي سگهجي ٿو ۽ انشاء الله اهڙو ڪتاب لکيو ويندو. سندس شخصيت، زندگيءَ ۾ ئي هڪ پي- ايچ- ڊي مقالي جي مستحق بنجي چڪي هئي، ليڪن سياسي ۽ مالي طور تي ناطاقت وڏن ماڻهن کي انهن جي زندگيءَ ۾ ئي خراج عقيدت پيش ڪرڻ اسان جي موجوده معاشري جو دستور ڪونهي. ڇو؟ اهو معاشرو ئي ٻڌائي سگهندو.

ڪجهه واقعا

ممتازحسن مرحوم پير صاحب کي ۽ پير صاحب ممتازحسن کي گهڻو گهُرندا هئا — هڪ پنجابي ۽ ٻيو سنڌي. ڪيترن ئي سالن کان، جيڪي حالتون اسان سياست ۽ حڪومت کان وٺي ادب تائين ڏسندا رهون ٿا، انهن جي لحاظ کان هي ڳالهه ناممڪن نظر ايندي، مگر نوان نسل

نوٽ: محترم جميل الدين عالي جي، پير صاحب بابت اها والهانه گفتگو، جنگ ۾، سندس ڪالم ۾ شايع ٿي. هيٺ، شڪريي سان، ان جو سنڌي ترجمو پيش ڪجي ٿو.

Gul Hayat Institute

يقين ڪن تہ اهو سچ آهي. هو پيئي نہ هر سبق هئا ۽ نہ هر پيشہ، ليڪن بہ ڳالهيون مشترڪ هُيون: پاڪستان سان محبت ۽ پاڪستان ۾ علم ادب جي فروغ جو شوق. مون انهن ٻنهي کي مختلف سرڪاري ڪاتن ۾ جنهن همخياليءَ ۽ يڪ زبانيءَ سان لڙندي ڏٺو، اهي منظر اڄ بہ وحدت پاڪستان تي منهنجي ايمان کي تازو ڪن ٿا.

۽ باباءِ اردو مولوي عبدالحق کي انجمن [انجمن ترقي اردو پاڪستان] جي موجوده آفيس ڏيارڻ ۾ ڪنهن رات ڏينهن جاڪوڙ ڪئي؟ انجمن جي انهن محسنن جا نالا ڳهٽا هوندا، جن انجمن کي ترقي وٺرائي، ليڪن ان جي ڏکين ڏينهن ۾ جن ماڻهن، انجمن جي رڳن ۾ رت اوتيو، تن ۾ پير حسام الدين راشدي سر فهرست آهي. اها ڪهاڻي خود مولوي صاحب جي زباني آهي.

ٻارنهن سال اڳ، جنهن شام، جوش صاحب جي ملازمت يا اردو بورڊ سان معاهدي جي خاتمي بابت مجلس منتظمہ غور ڪري رهي آهي، انهيءَ شام، منهنجي ذهن تي پير صاحب جي شرافت، بي تعصبي ۽ علم ادب لاءِ انتهائي دردمنديءَ جا عجيب و غريب نقش چٽي ڇڏيا آهن. ممتاز حسن صاحب پنهنجي نازڪ سرڪاري حيثيت سبب پنهنجو اختلافي ووٽ رڪارڊ ڪرائي نٿي سگهيو. بيگم شائستہ اڪرام الله بفضل تعاليٰ حيات آهي، اها شاهدي ڏيئي سگهي ٿي تہ ممتاز صاحب، جوش صاحب جي معاهده مشيري ۾ هر صورت ۾ توسيع جو خواهشمند هو. بيگم صاحبہ خود اردو جي ناتي سان جوش صاحب جي حفاظت جي حق ۾ پرجوش حامي هئي. ليڪن سڀ کان وڌيڪ زوردار ۽ غم انگيز وڪالت پير صاحب ڪري رهيو هو. سڄو قصو وري ڪنهن ٻئي موقعي تي.

پير حسام الدين صاحب کي فارسي ۽ سنڌيءَ جو فاضل چيو ويندو آهي، ليڪن جا خدمت هن اردوءَ جي ترقيءَ لاءِ ڪئي، اردو ڳالهائڻ وارا بي شڪرا ٿيندا، جيڪڏهن ان کي وساري ويهن. تصنيفي ۽ مشاورتي ڪارناما پنهنجيءَ جاءِ تي، انهن جو مقام واقعي تمام وڏو ٿيندو آهي، ليڪن اديب عموماً عملي ڪم گهٽ ڪندا آهن. پير صاحب مرحوم اردوءَ جي خدمت هڪ عام ڪارڪن، هڪ خاص ڪارڪن، هڪ عاشقِ اردو جي حيثيت ۾ پڻ ڪئي، ۽ جيئن ۽ جيڪا ڪئي، ان جو ثبوت ڪيترن ئي علمي ادارن جي رڪارڊ تي تہ هوندو ئي، پر انجمن ترقيءِ اردو پاڪستان ۽ اردو ڪاليج جي رڪارڊ تي يقيناً موجود آهي. جيڪڏهن اهي سمورا داستان ڇپجي منظر عام تي اچن تہ پير صاحب جي شخصيت اردوءَ جي ايڏيءَ وڏي روشن ڪائنات ۾ سج وانگر تابناڪ ۽ نمايان نظر ايندي. جي ها، انهيءَ سج جي عمل جي گرمي ٻاويهہ سال تہ مون عاجز خود محسوس ڪئي آهي.

ايترين گهٽين ۽ مسلسل علمي مصروفيتن سان گڏوگڏ پير صاحب، سماجي فرض جي ادائگيءَ لاءِ پڻ وقت ڪيئن سگهندا هئا. هو 'ٻارن' وارو تہ ڪونہ هو، مگر 'گهڻن دوستن' وارو هو. بيمارن جي مزاج پرسي ڪراچيءَ ۾ هڪ وڏو مشڪل ڪم آهي. لاڳاپي وارن تائين

رسڻ لاءِ مفاصلا ڏکيا ۽ بعض اوقات بيمار دوستن ۽ ان جي بيمار اهل عيال جو تعداد پڻ وڏي ويندو آهي. پير صاحب کنهن شاديءَ جي مجلس ۾ نظر اچن يا نه اچن، پر هر بيمار دوست جي بستر وٽ وينل ضرور نظر ايندا هئا. ڪيترن ئي موقعن تي مون ڏٺو هو ته سندس اچڻ سان بيمارن جي چهرن تي رونق اچي ويندي هئي. الله تعاليٰ پير صاحب کان ڪيڏو نه خوش ٿيندو هوندو!

يارن دوستن، بلڪ پنهنجن بعض بي تدبر مخالفن جي ڏک سک ۾ ڀرپور نموني ڀاڱي ڀائيوار ٿيڻ پير صاحب جي هڪ بي صفت هئي. اهڙي صفت، جنهن ڪري بعض گهٽ نظر وارا ماڻهو غلط بخشيءَ جو نالو ڏيئي ٿا ڇڏين. اهي اهو نٿا ڄاڻن ته جيڪو انسان هڪ گداز دل جو مالڪ آهي، اهو ڪنهن به تڪليف وقت دوستيءَ ۽ دشمنيءَ جو حساب نٿو رکي سگهي. پير صاحب ڪنهن به گهرجائو لاءِ، ڪنهن وٽ لنگهي وڃڻ کي پنهنجي وقار ۽ ’اصولن‘ جو مسئلو نه بنائيندو هو. هن کي خدمت لاءِ هڪ لگن رهندي هئي. اها صفت ممتازحسن صاحب ۾ به هئي. اهو ممتازحسن، جنهن کان لکين فيضياب ٿيا، ۽ جنهن کي چند سوَ به ياد نٿا ڪن، مگر ان ڪري ممتازحسن جي عظمت ۾ ڪو به فرق نٿو پوي. پير صاحب جو ڪردار پڻ تقريباً اهڙوئي هو. اهي ماڻهو جن تي پير صاحب جا احسان ٿيل آهن، ڪيس ياد رکن نه رکن، پير صاحب جي عظمت ۾ به فرق نه پوندو.

عظمت جي پهرين صفت اها ناهي ته ڪو تاريخ ۾ ضرور محفوظ رهي. عظمت هڪ عظيم نيڪي هوندي آهي، پنهنجو ڪم ڪندي آهي ۽ الله طرفان مقرره وقت تي بظاهر ختم ٿي، ان جي حڪم سان معاشرن جي جسمن ۾ روح وانگيان جاري ۽ ساري رهندي آهي. اها اسان توهان جي ظاهري تاريخ جي رڪارڊ تي اچي وڃي ته ڀلا ۽ اسان توهان جي تاريخ ڪيترن اصلي وڏن ماڻهن جا نالا رڪارڊ تي آندا آهن؟

پير حسام الدين راشدي، ممتازحسن وانگيان منهنجو هڪ مستقل موضوع آهي ۽ رهندو. الله تعاليٰ کيس پنهنجي جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي. آمين.

—(سنڌيڪار: ولي رام ولڀ)

Gul Hayat Institute

پريشان خٽڪ

سچائيءَ جو سج ـــ حسام الدين راشدي

عمر ننڍي هئي. الله تعاليٰ بزرگن سان گڏ اٿڻ ويهڻ جا ڪيئي موقعا ميسر ڪري ڏنا. ١٩٦٩ع جي ڳالهه آهي، اسلام آباد ۾ قومي تعليمي ڪانفرنس منعقد ٿي. جناب آء. ايچ. عثماني انهن ڏينهن ۾ وزارت تعليم جو سيڪريٽري هو. سندس صدارت ۾ وزارت تعليم جي ڪميٽي روم ۾ اوپر ۽ اوله، پاڪستان جا، چوٽيءَ جا عالم ۽ فاضل پنهنجي پنهنجي خيالن جو اظهار ڪري رهيا هئا. ڪهڙن ڪهڙن جا نالا ٻڌايان؟ جسٽس ايس. اي. رحمان، پروفيسر حميد احمد خان، مولانا عبدالقادر، ڊاڪٽر اشتياق حسين قريشي...، قلم ڪي طاقت ناهي جو وڌيڪ ڪجهه اظهار ڪري سگهي! ڇا ماڻهو هئا ۽ ڪٿي غائب ٿي ويا؟ هرهڪ پنهنجي ذات ۾ انجمن هو. هرهڪ جي تقرير ٻڌڻ سان مون جهڙي نوآموز کي اهو محسوس ٿيڻ لازمي امر هو ته معلومات ۾ تمام گهڻو واڌارو ٿي رهيو آهي. قومي زبان جي باري ۾ ڪجهه ڳالهيون اهڙيون ٿيون، جي مون کي ناگوار لڳيون. ڪنهن ڪيون؟ ڪٿان ٿيون؟ ان جو اندازو توهان خود ئي لڳايو ۽ جنهن جو نتيجو اسان ۽ آهي، سڀ ڀوڳي رهيا آهيون. مون کي جوش اچي ويو، نوعمريءَ جي به تقاضا هئي، آتيس ۽ هڪ جذباتي تقرير ڪري وڌم. جيڪي چيم، دليلن سان چيم. اڄ جڏهن آهي سمورا نوراني چهرا خاڪ جي هيٺان محو خواب آهن، مون کي رکي رکي اهو احساس ٿي رهيو آهي ته انهن جي سامهون مون کي مُنهن نه کولڻ گهرجندو هو. مگر ٿيو ائين جو، جيئن خداي عزوجل مون تي هميشه عنايتون ڪيون آهن، ان موقعي تي به مون محسوس ڪيو ته سمورن بزرگن جا چهرا خوشيءَ مان ٻهڪي رهيا هئا ۽ هرهڪ مون کي داد ڏنو. ڪانفرنس ختم ٿيڻ کان پوءِ سيني مون کي ڀاڪرن پاتيون.

چوڻ اهو پئي چاهيم ته منهنجي تقرير کان فوراً پوءِ، منهنجي سامهون ويٺل هڪ نهايت بارعب قسم جو بزرگ ـــ جيڪو خوبصورت مغربي سوٽ ۾ ملبوس هو ۽ شڪل شبيهه مان تمام سنجيده لڳي رهيو هو ـــ اُٿيو، ۽ منهنجيءَ تائيد ۾، تمام جذباتي انداز سان پرجوش تقرير ڪرڻ شروع ڪيائين. آءٌ مرحوم عبدالقادر جي پرسان ويٺل هوس. ان کان سرگوشيءَ ۾ پڇيم

نوٽ: اداري جي گذارش تي خٽڪ صاحب اهو مضمون، هن خصوصي نمبر لاءِ لکي موڪليو.

ته هي بزرگ ڪير آهي؟ هن حيرت مان چيو ته توهان پير حسام الدين راشديءَ کي نٿو سڃاڻين؟ ان موقعي تي پير صاحب ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ صوبي جي نمائندگي ڪري رهيا هئا. آءٌ حيران رهجي ويس ۽ دل ئي دل ۾ پنهنجي خوشقسمتيءَ تي ناز ڪري رهيو هوس ته منهنجي تائيد ۾ ايڏو وڏو فاضل ان قسم جون جذباتي ڳالهيون ڪري رهيو هو. پوءِ ڇا ٿيو؟ ڪانفرنس ختم ٿيڻ کان پوءِ سمورا حاضرين هوٽل شهرزاد -- جنهن ۾ اڄڪلهه وزارت خارجه جي آفيس آهي -- وڃي رهيا هئا، پير صاحب نهايت شفقت ۽ محبت وچان مون کي پنهنجي گاڏيءَ ۾ ويهڻ جي دعوت ڏني. مرحوم مولانا عبدالقادر سان سندس پراڻي واقفيت هئي. هڪٻئي سان ڪافي حُجائتا هئا. وهندي شرط ئي پير صاحب مٿس ڊوڙيو لائي ڏنو ته ”تو سڄي عمر محتاط رهڻ جو قسم کاڌو آهي، پر هيءَ ڳالهه اسان کان لڪائي رکي ته گود ۾ شينهن جو ٻچو پالي رکيو اٿئي!“ انهيءَ ئي ڏينهن کان مون کي پير صاحب مرحوم جي محبت مان وڏو حصو ملڻ پوڻ شروع ٿيو. ان کان پوءِ جڏهن به ڪٿي ملڻ ٿيندو هو، اسان جي مجلس گڏ جمندي هئي.

مون ڪيترن ئي موقعن تي پير صاحب جي ذات ۽ شخصيت ۾ ڇا ڇا ڏٺو، اهو هڪ ڊگهو داستان آهي. اگر تفصيل ۾ وڃڻ جي ڪوشش ڪندس ته صحيح طور تي احاطه ڪري نه سگهندس. ٿورن لفظن ۾ ائين چوڻ ۾ ڪابه هٻڪ محسوس نٿو ڪريان ته پاڻ عالم ۽ فاضل هئڻ سان گڏ هڪ نهايت ئي بيباڪ شخص هئا. نجي گفتگو کان علاوه، مون کين مختلف دورن ۾، مختلف محفلن ۾ تقريرون ڪندي ٻڌو. ڪي زمانا اهڙا به هئا، جن ۾ ماڻهو پنهنجن گهرن جي اندر به منهن کولڻ جي جرئت نٿي ڪري سگهيا. ليڪن پير صاحب جو هڪ ئي انداز هو -- نهايت شوخ ۽ منهن-ڦٽ! جيڪي سچ سمجهيائون، ان جي اظهار کان گوٺنات نه ڪيائون. حقيقت ته اها آهي ته مان انهن موقعن تي سندس جرئت ۽ بيباڪي جي پنهنجي يا ڪنهن ٻئي شخص طرفان توقع نٿي ڪري سگهيس. اهو فقط پير حسام الدين راشدي مرحوم جو ئي طرهٔ امتياز هو.

هڪ خاص ڳالهه مرحوم ۾ هيءَ به هئي ته تقرير ۾ پڻ پنهنجي تحرير وانگر علم جا موتي پوئيندو رهندو هو، ليڪن نجي محفلن ۾ ڪڏهن به پنهنجي علميت جو تاثر نه ڏنائين. اهڙي ته سادگيءَ سان پنهنجي مخاطب جي سطح تي ايڏي ته خوبصورتيءَ سان لهي ايندو هو، جو ڳالهائڻ وارو اڪثر اهو ڀلجي ويندو هو ته مون سان گفتگو ڪرڻ وارو ايڏو وڏو عالم آهي.

دوستيءَ جو مرحوم پڪو هوندو هو. محبت سندس نس نس ۾ سمايل هئي. جتي به سندس وڃڻ ٿيندو هو ته پنهنجن سيني واقفڪارن سان ملڻ جي ڪوشش ڪندو. لهذا، پشاور اچڻ جي موقعن تي مون کي پنهنجي سڪ کان ڪڏهن به محروم نه رکيائين. خود سندس مهمان نوازيءَ جو اهو عالم هو جو هڪ دفعي ڪراچيءَ جي بوري بازار ۾ اسان جي ملاقات ٿي. انهن ڏينهن ۾

آءٌ نئشنل پريس ٽرسٽ جو ٽرسٽي هوس ۽ ڪراچي اڪثر ويندو رهندو هوس. پيرصاحب کي شڪايت هئي ته مون سندس گهر حاضري ڏيڻ جو شرف حاصل نه ڪيو هو. مون کي سوگهو ڪيائين. مون گسائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر پير صاحب اڳيان بيوس رهيس. آءٌ حيران هئس ته ايڏي وڏي شهر ۾ رهڻ وارو شخص، جابلو قبيلن ۾ رهڻ وارن ماڻهن کان به وڌيڪ مهمان نوازيءَ لاءِ آيو هو. هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته اسان ٻئي اسلام آباد کان ساڳئي ئي جهاز ۾ ڪراچي وڃي رهيا هئاسين. پير صاحب اصرار ڪيو ته ڪراچي ايئر پورٽ تان آءٌ ساڻس گڏ هلان. مون ڪي رستي ۾ ڪيترن ئي ماڻهن سان ملڻو هو، انڪري جتي جتي آءٌ رستي ۾ لهي، انهن سان ملڻ پئي ويس ته پير صاحب پنهنجي گاڏيءَ ۾، سخت آس هوندي به منهنجو منتظر ٿي رهيو. مون کي ملڻ وارن سان جيترو به وقت ٿي لڳو، جڏهن واپس گاڏيءَ ۾ ٿي آيس ته ڇا مجال جو پير صاحب جي ڪلمڪ چهري تي بيزاريءَ جو ڪو معمولي به نشان هجي! مون کي بار بار ندامت ٿي رهي هئي ته سان ايڏي وڏي هستيءَ سان ڪهڙيون بي‌ادبيون ڪري رهيو هئس.

پير صاحب جي سامهون جڏهن به سياست جي موضوع تي ڪا ڳالهه نڪرندي هئي ته پاڻ نهايت ئي انڪساريءَ سان فرمائيندا هئا ته سنهجي ته لائين سياست ناهي ۽ نه ئي سياست ڄاڻان ٿو، ليڪن منهنجو پاءُ، جيڪو سياستدان آهي، تنهن سان ان موضوع تي ڳالهه نڪتي ته هن هيئن جواب ڏنو هو. اهڙن موقعن تي آءٌ سوچيندو رهندو هوس ته پير صاحب — جنهن کي سياست ۾ پڻ گهري بصيرت حاصل هئي — ڪهڙي نه سادگيءَ سان سياست جي الف-ب ڄاڻڻ کان انڪار ڪري رهيو آهي ۽ ڪنهن به سياسي نقطي تي راءِ ڏيڻ جي ڪا ذميداري کڻڻ جو انڪري قائل ناهي جو اها سندس لائين ناهي. اسان جي ملڪ جا ماڻهو ڪوبه ڪم ڪندي جڏهن سياسي گفتگو ڪندا آهن ته زعم ۾ پرجي روسو ۽ والٽيئر کان به وڌيڪ وثوق سان ڳالهائيندا آهن! ڪاش، اسان به پير صاحب جهڙن بزرگن کان ڳالهائڻ جو ڍنگ سکي وٺون ها.

اڄ جڏهن پير صاحب ۽ ان زماني جا ٻيا بزرگ اسان وٽ موجود ناهن، ته مون جهڙا اهي سيئي ماڻهو — جن کي انهن محفلن ۾ شريڪ هئڻ جا موقعا مليا هئا — يقيناً پاڻ کي هيڪلو محسوس ڪن ٿا.

— (سنڌيڪار: طارق عالم ابڙو)

ڊاڪٽر نوازعلي شوق

منهنجو محسن، منهنجو رهبر ـ راشدي صاحب

اسڪول جي زماني ڪان ئي سه ماهي مهراڻ ۽ ماهوار نئين زندگيءَ جو باقاعدگيءَ سان مطالعو ڪندو رهندو هوس. مطالعي دوران پير حسام الدين راشدي صاحب جي علمي، ادبي، تاريخي ۽ تحقيقي مقالن ڪان تمام گهڻو متاثر ٿيندو هوس. ان دوران سندن ڪتاب پڙهڻ جو به موقعو مليو، جنهن سبب اڻ ڏٺي پير صاحب لاءِ بيحد عزت، عقيدت ۽ احترام پيدا ٿيو؛ ۽ ان سان گڏ اها آس پيدا ٿي ته ڪو موقعو ملي ته سندن خدمت ۾ حاضر ٿي سندن صحبت مان ڪجهه فيضياب ٿيان.

الله تعاليٰ جي فضل وڪرم سان سن ۱۹۷۲ع ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ نوڪري ڪرڻ جو موقعو مليو، تڏهن پنهنجي اها پراڻي آس پوري ٿيڻ ۽ ادبي آڄ لهڻ جي اميد پيدا ٿي. سچي ڳالهه ته مون لاءِ ان ملازمت ڪان وڌيڪ خوشي ان ڳالهه جي هئي، ته هينئر پير صاحب جي رهبريءَ ۾ لکڻ پڙهڻ جا موقعا ميسر ٿيندا.

هڪ ڏينهن سندن جمشيد روڊ واري اڳوڻي جاءِ "بيت الضياء" تي سائن ملڻ ويس. اڳ ۾ ڪا ملاقات يا ڄاڻ سڃاڻ ڪانه هئي. دل ۾ سوين وسوسا، ته خبر ناهي ته پير صاحب جن سان ملاقات ٿي سگهندي الاجي نه! هڪ ته وڏا ماڻهو، ٻيو وري تمام گهڻو مصروف، اڳ جي سڃاڻ به ڪانه، خبر ناهي ته بنده سان ڪيئن پيش اچن. پر سندن خدمت ۾ حاضر ٿيڻ ڪان پوءِ سڀ وهم ۽ وسوسا دور ٿي ويا. مون ڪين بيحد شفيق ۽ مهربان ڏٺو. اهڙي پيار ۽ پاپوهه سان مليا، ڄڻ ته پاڻ ۾ ڪا ورهين جي واقفيت هئي. سندن ڏکو سهڻو قد، رعبدار جسم، ملوڪ مهانڊا، وڻندڙ آواز، خوش طبعي ۽ خلوص مون کي موهي وڌو. نه صرف آءٌ بلڪ هر ملڻ وارو سندن ميٺ ۽ محبت ڀري شخصيت تي موهت ٿي پوندو هو.

منهن ۾ آءٌ وٽن مهيني ٻن ڪان پوءِ ويندو رهندو هوس. سندن شفقت ۽ مهربانيون ڏينهون ڏينهن وڌنديون رهيون. پوءِ هر هفتي موڪل واري ڏينهن وٽن ويندو رهندو هوس. نيٺ عقيدت ۽ محبت ان منزل تي پهچايو، جو روزانو سندن خدمت ۾ حاضر ٿيندو هوس. ڪڏهن ڪنهن مجبوريءَ سبب هڪ ڏينهن جي وٿي پئجي ويندي هئي. پر جي اتفاق سان ٻه ڏينهن سانده وٽن نه وڃي سگهندو هوس، ته تڪليف ڪري پاڻ بنده جي غريب خاني تي

ايندا هئا ۽ اچڻ شرط چوندا هئا ته ”بابا، خير ته آهي، هيترا ڏينهن ٿي ويا آهن، تون اچين ئي ڪونه ٿو.“

آءٌ روزانو يونيورسٽيءَ کان شهيدِ ملت روڊ جي مُنهڙ تي پهچي، سواريءَ جو اوسيئڙو ڪندو هوس، پوءِ جيڪا سواري ملي، رڪشا، ٽيڪسي، ڪڏهن ڪا لفٽ ملي ويندي هئي. هڪ ڏينهن شام جو دستور موجب اتي بيٺو هوس ته هڪ قيدين واري گاڏي اچي منهنجي پرسان بيٺي. اڳيان هڪ سپاهي ويٺل هو، پنيان گاڏيءَ کي لوهو جار لڳل هو. ان زماني ۾ نئون نئون مارشل لا لڳل هو، تنهن ڪري آءٌ خوف کان وچي پري ٿي بيٺس. سپاهيءَ هٿ جو اشارو ڪندي چيو ته ”آجائو“. مون ڪند ڌوڻي انڪار ڪيو، پر هن تمام گهڻو زور پريو ۽ پنهنجي ٻوليءَ ۾ چيائين ته ”هل ته توکي اڳتي ڪٿي هلون: تون جتي چوندين توکي اتي لاهي ڇڏينداسون.“ ڪافي دير کان ڪا سواري نه ٿي ملي، پير صاحب جي ملڻ جو قائيم به پرجي چڪو هو، ايئن مجبور ٿي آءٌ اچي لاريءَ ۾ ويٺس، پر دل ۾ ڏاڍو خوف ٿي رهيو هو. سپاهيءَ پڇيو ته ”توهان پوليس کان ايترو ڇو ڊڄندا آهيو؟“ ڪيس چيم ته ”هر شريف ماڻهو پوليس کان ڇرڪندو آهي“. ”پر آءٌ ته تنهنجي ڀلي خاطر توکي سڏي رهيو هوس“ هن چيو.

پنڌ تمام ويجهو هو، تنهن ڪري جلد ئي الحمرا واري گهٽيءَ جي سامهون مون کين گاڏي روڪڻ لاءِ چيو. گاڏي بيٺي ته آءٌ سندن شڪريو ادا ڪندي، هڪدم گاڏيءَ مان لٿس، خوف ختم ٿيو ۽ آءٌ ڏٽيءَ جا شڪرانا مڃيندي، اچي سائين جن جي گهر پهتس.

ڪڏهن ائين به ٿيندو هو ته ڀاڙي جيترا پئسا به نه هوندا هئا. ان حالت ۾ شهيد ملت روڊ کان الحمرا ۽ الحمرا کان شهيد ملت ڪنهن نه ڪنهن لفٽ ذريعي پهچندو هوس. مطلب ته روزانو سائينءَ وٽ پهچڻ هڪ فرض سمجهي، هر حالت ۾ پهچي ويندو هوس.

مون کي ان ڳالهه تي بيحد خوشي ۽ فخر حاصل آهي ته مون سندن رهبريءَ هيٺ ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري حاصل ڪئي ۽ سالن جا سال سندن صحبت ۾ رهيس. سندن قداور شخصيت بابت مون جهڙو هڪ جاهڙو ڇا ٿو لکي سگهي؟ سندن علمي ۽ ادبي خدمتن جو احاطو ڪرڻ پڻ منهنجي وس ۾ نه آهي. جيئن چوندا آهن ته ”ڪاڏي پيران پير، ڪاڏي ڇٽو فقير“، ان چوائي سندن باڪمال شخصيت آڏو آءٌ ڪجهه به نه آهيان. بهرحال، ماڻن گڏ جيڪو وقت گذاريو اٿم، تنهن جون ڪي يادگيريون پڙهندڙن آڏو پيش ڪري رهيو آهيان.

ٽي سوال:

جيئن ته بنده، راقم الحروف روزانو وٽن ويندو رهندو هو: پاڻ هر روز ٽي سوال ضرور پڇندا هئا، جي هن ريت آهن:

١- اڄ ڪلهه ڇا پيو لکين؟

٢- اڄ ڪلهه ڇا پيو پڙهين؟

٣- ڪهڙا نوان ڪتاب مارڪيٽ ۾ آيا آهن ۽ تو ڪهڙا ڪتاب خريد ڪيا آهن؟

پهرين سوال جو جواب ائين ڏيڻ ته "ڪجهہ نہ ٿو لکان" مون لاءِ ڏکي ڳالهہ هئي. تنهن ڪري ڪجهہ نہ ڪجهہ ضرور لکندو رهندو هوس ۽ کين ٻڌائيندو هوس ته هن عنوان تي هن نموني لکي رهيو آهيان. جيڪڏهن کين ڳالهہ وڻندي هئي ته خوش ٿيندا هئا ۽ ان بابت مفيد مشورا ڏيندا هئا ۽ ٻي هر سمڪن علمي مدد ڪندا هئا. پر جيڪڏهن کين ڳالهہ نہ وڻندي هئي؛ ته هڪدم چوندا هئا ته "بابا! ان سان ڪهڙو فائدو، فضول لکڻ ڇڏي ڏي". پوءِ آءٌ ان موضوع تي لکڻ ڇڏي ڏيندو هوس. ٻئي نمبر سوال جو سنو جواب ڏيڻ خاطر ڪجهہ نہ ڪجهہ پڙهندو رهندو هوس. ٽئين نمبر سوال جو سهڻو جواب ڏيڻ خاطر ڪتابن جي دڪانن تي چڪر ڏيڻ ۽ ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪتاب خريد ڪرڻ ضروري سمجهندو هوس. انهن ٽنهي سوالن جي جواب سبب مون ۾ لکڻ پڙهڻ جو وڏيڪ شوق پيدا ٿيو ۽ ذاتي لائبرريءَ ۾ گهڻن ئي ڪتابن جو واڌارو ٿيو.

نهايت افسوس جي ڳالهہ آهي تہ اڄ چار دوست ڪنهن هنڌ گڏ ٿين ٿا تہ ڏنو ويو آهي تہ هو گهڻو ڪري علمي ۽ ادبي گفتگو بجاءِ ڪنهن نہ ڪنهن جي غيبت ڪن ٿا. ائين علمي ادبي ڪم وڏڻ بجاءِ دلين ۾ ويڇا وڌندا رهن ٿا. اڄ اهي انسان ڪٿي، جي ادبن جا اختلاف دور ڪري، پاڻ ۾ کين کير کنڊ ڪري ڇڏين. اڄ اهڙيون هستيون ڪٿي، جتي هر وقت علمي ادبي محفلون متل هجن. اهي ماڳ ڪٿي، جتي دنيا جي وڏن وڏن اديبن، شاعرن ۽ عالمن سان ملڻ جا موقعا ميسر ٿين.

اڄ نہ اوطاقن ۾ سنڌي جوڳين ذات.

لکڻ، پڙهڻ ۽ قربائتيون ڪچهريون:

پير صاحب جن هميشه وڏي آسُر جو اٿندا هئا. چانهن بسڪوٽ جي نيرن ڪري، لکڻ پڙهڻ جي ڪم ڪي لڳي ويندا هئا. تائين لڳي اتان اٿي، وهنجي سهنجي چانهن بسڪوٽ کائي وري تصنيف تاليف جي ڪم کي لڳي ويندا هئا. اهو سندن روز جو معمول هوندو هو. اهڙي ريت پاڻ روزانو ٽيهہ-چاليهہ صفحا ضرور لکندا هئا. جڏهن کين بيماري وڪوڙي وٺي تہ ان حالت ۾ بہ لکڻ پڙهڻ جو ڪم ڇڏي نہ ڏنائون، منجهند تائين پنهنجي لائبريريءَ ۾ ويٺا رهندا هئا. لکڻ پڙهڻ جو ڪم بہ ٿيندو رهندو هو تہ آئي وئي سان ڪچهري بہ ڪندا رهندا هئا. وٽن اديب، عالم، شاعر، صحافي، دوست، واقف ڪار، شاگرد ۽ ڪي ڪم ڪار وارا ايندا رهندا هئا. هر ڪنهن سان پيار ۽ پاٻوهہ سان ملندا هئا.

سندن محفل ۾ فضول ڳالهيون نہ پر سدائين ڪم جون ڳالهيون ٿينديون هيون. ڪنهن بہ سواليءَ کي خالي نہ موٽائيندا هئا. هر ڪنهن سان ڀلائيءَ جا ڀيرا ڪيائون. هر ڪنهن تي ٿورا ڪيائون، ڪيترن ئي شخصن کي نوازيائون. ڪن کي ادارن سان علمي ادبي ڪم ڏياري

سندن مالي مشڪلون دور ڪيائون: تہ ڪن کي سٺيون نوڪريون وٺرائي ڏنائون. مطلب تہ هر ڪنهن سان نيڪي ۽ڀلائي ڪيائون ۽ فائدو ئي فائدو پهچايائون. ڪنهن کي بہ نقصان نہ پهچايائون.

بامقصد تقريرون.

علمي ۽ ادبي جلسن ۾ اڪثر ڪين صدارت جا فرائض سونپيا ويندا هئا. اهي تقريرون اسان جو املهہ خزانو آهن. ڪاش اهي سڀ محفوظ هجن. پنهنجي تقريرن ۾ سهڻيون صلاحون، مفيد مشورا ۽ بامقصد پروگرام ڏاهڻ ۽ علمي ادبي ڪمن ڪرڻ جون صلاحون ڏيندا رهندا هئا، جي وڏي رهبري ۽ رهنمائي جو باعث بڻجنديون هيون.

۱۹۷۸ع ۾ سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي يونيورسٽي پاران شاهہ لطيف جو ڏينهن ملهايو ويو هو. ان جلسي جي صدارت سائينجن ڪئي هئي. ان موقعي تي شاهہ لطيف جي فڪر ۽ پيغام بابت تقرير ڪندي ڪراچي يونيورسٽي ۾ شاهہ لطيف ريسرچ انسٽيٽيوٽ قائم ڪرڻ ۽ شاهہ جي رسالي جي "ڏسٽي" تيار ڪرڻ جون سهڻيون صلاحون ڏنيون هئائون. سندن ذاتي دلچسپي سبب شاهہ لطيف ريسرچ انسٽيٽيوٽ جا ڪاغذي مرحلا جلدئي طئي ٿي ويا. هڪ بہ گڏجاڻيون پڻ ٿيون. عمارت جا نقشا ٺهي ويا، تخمينا بہ تيار ٿي ويا، پر افسوس جو انتظاميہ جي بي توجهي ۽ مالي مشڪلاتن سبب اهو ادارو سندن حياتيءَ ۾ باقاعدہ وجود ۾ نہ اچي سگهيو. بهرحال، سنڌي شعبي جي استادن ۽ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سنڌي شاگردن جون ڪوششون جاري آهن، انشاءالله سائينجن جو اهو رٿيل پروگرام هڪ ڏينهن ضرور سندن اميدن مطابق عمل ۾ ايندو.

سائينجن جي ان ڏينهن واري تقرير کان متاثر ٿي هڪ دوست محترم لطف الله اڃڻ شاهہ سائينءَ جي مختلف رسالن جي "ڏسٽي" تيار ڪرڻ شروع ڪئي. ان سلسلي ۾ مون سان صلاح مشورو ڪرڻ آيو. مون ڪيس صلاح ڏني تہ ان بابت سائين حسام الدين راشدي صاحب سان صلاح مشورو ڪرڻ گهرجي.

نيٺ ۲ جنوري ۱۹۸۱ع جمع ڏينهن لطف الله اڃڻ ۽ آءٌ سائينجن جي خدمت ۾ حاضر ٿياسون. اڃڻ "ڏسٽي" متعلق ان وقت تائين تيار ٿيل ڪم سندن آڏو رکيو. پاڻ بيحد خوش ٿيا. ڪيس صلاح ڏنائون تہ في الحال وچي مختلف ڪتابن جي "ڏسٽي" ڏس. ڪجهہ ڏينهن بعد پنهنجي گهر ماهرن جي ميٽنگ سڏارايائون. ان گڏجاڻيءَ ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ جو لائبريرين، محترم محمدابراهيم جويو صاحب، محترم سراج الحق ميمڻ، محترم حميد آخوند، محترم ممتازمرزا ۽ بندہ راقم الحروف شامل هئا. گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ هڪ بهترين نمونو رٿيو ويو. اڃڻ هڪدم ڪم شروع ڪري ڏنو. ڪجهہ وقت کان پوءِ سائينجن جي ارشاد موجب محمدابراهيم جويي صاحب ۽ راقم الحروف لطف الله اڃڻ جي گهر وڃي، سندس ڪم جي چڪاس ڪئي.

اسان ٻئي سندس ڪم کان متاثر ٿياسون. جويي صاحب سائينجن کي سچي حقيقت ٻڌائي ته اڄڻ تمام سهڻي نموني ڪم ڪري رهيو آهي. اهو ٻڌي پاڻ بيحد خوش ٿيا. لطف الله اڄڻ پنهنجي ڪم ۾ ڏينهن رات مصروف آهي، اميد آهي ته هو سال ڏيڍ اندر اهو ڪم پورو ڪري وٺندو. سندس ڪتاب سنڌ سرڪار جي ثقافتي کاتي پاران ڇپرايو ويندو.

وقت جو قدر:

پير صاحب سڄي زندگي منظم نموني گذاري. لکڻ پڙهڻ جا وقت مقرر، ماني کائڻ ۽ آرام ڪرڻ جا وقت مقرر ۽ انهن تي پابند رهڻ. پنهنجو وقت ڪڏهن به اجايو نه وڃايائون. کين وقت جو تمام گهڻو قدر هو. وقت جو ايڏو قدر مون هن وقت تائين ڪنهن به شخص ۾ ڪونه ڏٺو آهي.

هڪ ڀيري هڪ دوست ستايو ته سندس پٽ پي. ايڇ. ڊي ڪرڻ گهري ٿو، پير صاحب سان ملاقات ڪرايو ۽ کين گذارش ڪريو ته اديءَ جو پي. ايڇ. ڊي ۾ گائيڊ ٿيڻ قبول ڪن. مون گهڻوئي لنوايو، پر هو همراهه صفا ميڙ تي بيٺو. نيٺ هڪ ڏينهن کين پير صاحب وٽ وٺي ويس. پير صاحب سائيءَ کان پڇيو ته ”هن وقت تائين ڇا ڇا لکيو اٿيئي؟“ سائي ڪجهه لکيوئي نه هو، تنهنڪري جواب ڏنائين ته ”ڪجهه به نه.“ ان بعد سائينجن پڇيس ته ”ڀلا ڪهڙا ڪتاب پڙهيا اٿيئي؟“ سائيءَ ٻن-ٽن ڪتابن جا نالا ڪنيا. پير صاحب هڪدم چيس ته ”اهي ضرور ڪورس ۾ رکيل هوندا.“ واقعي اهي بي. اي جي ڪورس جا ڪتاب هئا. سائينجن وري کانئس پڇيو ته ”ذاتي لائبريري ناهي اٿيئي؟“ ”نه.“ سائي شرمساريءَ کان جواب ڏنو. تنهن تي پير صاحب کيس چيو ته ”پهرين وڃي ذاتي لائبريري ناهه، ڪتاب پڙهي ڪجهه مضمون لکي ڇپراءِ، پوءِ مون وٽ اچ.“

جڏهن هو ٻئي موڪلائي هليا ويا ته ان بعد پير صاحب مون تي ناراض ٿيو ۽ سختيءَ سان چيائين ته ”فضول ماڻهو مون وٽ وٺي نه ايندو ڪر، منهنجو قيمتي وقت ضايع نه ڪندو ڪر.“

سائيءَ کان ايترا مرحلا طئي ٿي سگهڻ مشڪل ڳالهه هئي، تنهنڪري سندس پاءُ وري مون سان پي. ايڇ. ڊي جي ڳالهه ٻولهه نه ڪئي ۽ نه وري آءٌ وٽن ڪو ٻيو پي. ايڇ. ڊي جو اميدوار وٺي ويس.

وصيت ۽ نصيحت:

يونيورسٽين ۾ ڪنهن زماني ۾ اهو قانون هوندو هو ته شعبي جي چيئرمنيءَ واري پڳ ٽن استادن ۾ بدلجندي رهندي هئي. محترم اياز قادريءَ کان پوءِ اها پڳ منهنجي حصي ۾ آئي. اسان جي سنڌي شعبي ۾ هڪ ليڪچرر جي جڳهه خالي ٿي. ڪيترن ئي

Gul Hayat Institute

اميدوارن درخواستون ڪيون. مون وٽ دوستن ۽ ساٿين جون سفارشون اچڻ لڳيون. هڪ دوست جي پيءُ پڻ اميدوار هئي، تنهنڪري ان ڏاڍو ستايو. مون ڪيس چيو ته ”انٽرويو ۾ پيرصاحب جن ماهر جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيندا. جيڪا راءِ پير صاحب جي هوندي، آءٌ ان راءِ سان شامل ٿيندس.“ هن دوست زور پريو ته گڏجي هلي پير صاحب کي گذارش ڪريون. دوست جي ڳالهه ٽاري نه سگهيس. نيٺ ٻئي پير صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿياسون. پير صاحب کي ساري حقيقت عرض ڪيم. سائين ان دوست جي روبرو ته سٺو دلاسو ڏنو، پر جڏهن سنهنجو دوست موڪلائي هليو ويو، ته مون کي نصيحت ڪندي فرمايائون ته ”هيءَ منهنجي ’وصيت ۽ نصيحت‘ اٿيئي ته علمي معاملن ۾ دوستي ۽ سفارش موجب هرگز نه هلجانءِ. ڀونءِ دوستن کي ڪاراءِ پيار ۽ ڪين پيا مالي فائدا پلي پهچاءِ، پر علمي ادارن ۾ هڪ لائق شخص آڻڻ جي ڪوشش ڪجانءِ. سڀاڻي انٽرويو آهي، ڏسندس ته جيڪو اميدوار لائق هوندو، ان جي سفارش ڪندس. جيڪڏهن تنهنجي دوست جي پيءُ ليڪچراريءَ جي لائق نظر آئي ته ان لاءِ سفارش ڪندس، نه ته هرگز نه ڪندس.“

انٽرويو واري ڏينهن جڏهن پير صاحب ڪمري ۾ آيو ته ان وقت جو وائيس چانسيلر، جيڪو پير صاحب لاءِ منتظر ويٺو هو، تنهن پير صاحب کي هڪ ٻئي ڪمري ۾ وٺي وڃي ڪجهه سفارش ڪئي. بعد ۾ پير صاحب ٻڌايو ته وائيس چانسلر کيس هڪ اميدوار جي حق ۾ راءِ ڏيڻ لاءِ چيو ۽ اهو به چيائين ته ”اڄ صبح جو ان اميدوار جي چونڊجڻ لاءِ وزير صاحب جي فون پڻ آئي آهي.“ تنهن تي پير صاحب کيس چيو ته ”وزير سيني جا خيرخواهه آهن، توهان هن اداري جا سربراهه آهيو، هي علمي ادارو آهي هن ۾ لائق ماڻهو اچڻ گهرجن، هتي سفارش نه ٻڌڻ گهرجي.“ پير صاحب کيس صاف صاف چئي ڇڏيو ته ”هو ڪابه گذارش يا سفارش ٻڌڻ لاءِ تيار نه آهي. هو صرف ان اميدوار جي حق ۾ راءِ ڏيندو، جيڪو ان جو اهل هوندو.“ جيڪڏهن پير صاحب جي هن اصول تي عمل ڪيو وڃي، ته يقيناً علمي ادارن جو مان مٿاهون ٿي وڃي. پر افسوس جو اڄ سفارشن تي ڪم ٿي رهيا آهن، تنهنڪري علمي ادارن ۾ ڪم ڪرڻ وارا ۽ قابل ماڻهو گهٽ نظر ايندا.

علمي ۽ ادبي ادارن سان عشق

علمي ۽ ادبي ادارن سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌالاجيءَ سان ڪين عشق جي حد تائين دلچسپي هئي. پاڻ ٻنهي ادارن جي باني مان هئا، ان ڪري انهن جي ترقي ۽ ترويج لاءِ گهڻو خواهشمند رهندا هئا ۽ انهن جي رهبري ۽ رهنمائي ڪندا رهندا هئا. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سچل اڪيڊمي ۽ ٻيا علمي ادبي ادارا سندن ئي ڪوشش ۽ دلچسپيءَ سبب قائم ٿيا. ظاهر آهي ته جڏهن انهن علمي ادبي ادارن ۾ سندن اميدن مطابق ڪم نه ٿيندو هجي، ته پوءِ ڪين ڪجهه ڏک به ٿيندو هو. اهوئي سبب آهي، جو ڪڏهن ڪڏهن انهن ادارن تي پنهنجائپ

۽ محبت سان تعميري تنقيد پڻ ڪندا هئا. پاڻ ڪيترين ئي علمي ادبي انجمنن جا باني ۽ روح روان هئا. بيحد زورڀار ۽ منٿ ميڙ ڪرڻ جي باوجود ڪڏهن به ڪو وڏو عهدو قبول نه ڪيائون. سندن خداداد صلاحيتن، محبت ۽ دلچسپيءَ سبب انهن ادارن ۾ گهڻائي اهم ۽ تاريخي علمي ادبي ڪارناما مڪمل ٿيا.

وفا ۽ همدردي

مرحوم جهڙو وفادار دوست مون ڪٿي نه ڏٺو. جنهن سان سندن دوستي ٿي، تنهن سان توڙ تائين نڀايائون. حڪيم قائم الدين مرحوم سان سندن گهري دوستي هئي. جڏهن حڪيم صاحب فوت ٿي ويو، ته سندس نينگر غلام محي الدين کي سائين جن پاڻ وٽ رهايو. کيس تعليم ڏياريائون. هو ايم- بي- بي- ايس ڪري ڊاڪٽر بڻيو. غلام محي الدين کين پنهنجي اولاد وانگر عزيز هو. سائس پوڳ چرچا به ڪندا هئا. افسوس! سندن وفات کان ڪجهه مهينا پوءِ غلام محي الدين به لاڏاڻو ڪري ويو.

هڪ ڀيري مون کي ٿورو سيني ۾ سور محسوس ٿيو. وهم ويئو ته شايد دل ۾ درد آهي. ان ڏينهن سائينجن ڏي ڪونه وڃي سگهيس. ٻئي ڏينهن وٽن حاضر ٿيس ته ڪالهه واري غير حاضريءَ جو کين سبب ٻڌايم. فرمايائون ته ”سڀاڻي صبح جو سوير اچ ته ’ڪارڊيو وسڪيولر‘ هلي تنهنجي چڪاس ڪرايان.“ مون کين گهڻوئي چيو ته ”اهو وهم هو، هينئر آءٌ چڱو ڀلو آهيان.“ پر منهنجي ڳالهه نه مڃيائون ۽ صبح سوير اچڻ تي زور ڀريائون. نيٺ ٻئي ڏينهن صبح جو سوير مون کي اسپتال وٺي هليا. حميد ڪاشميري به ساڻ هو. هڪدم منهنجي پوري ريت چڪاس ڪئي ويئي. الله تعاليٰ جي فضل و ڪرم سان آءٌ چڱو ڀلو هوس. ڊاڪٽرن جي رپورٽ کان پوءِ پير صاحب کي اطمينان ٿيو. کين انسانن سان محبت هئي، هرڪنهن سان پيار ڪندا هئا. پر ڪي ماڻهو کين ڪن سببن ڪري پسند نه ايندا هئا، تنهنڪري اهي جڏهن وٽن ايندا هئا، تڏهن طبيعت تي بار محسوس ڪندا هئا. خاص طور اهڙا ماڻهو جيڪي ادب جي ميدان ۾ هجن، ۽ پوءِ به ڪو لکڻ پڙهڻ جو ڪم نه ڪن. ڪي هلڪي ۽ ترڙي طبيعت وارا ماڻهو فضول گفتگو ڪري، سندن قيمتي وقت وڃائيندا هئا، ته انهن تي به کين ڪاوڙ ايندي هئي. ٻڌائو، خوشامدي ۽ گلاخور ماڻهن سان به سندن نه پوندي هئي. اهڙن ماڻهن کان هڪدم بيزار ٿي ويندا هئا، ۽ منهن ٻئي پاسي ڪري ڇڏيندا هئا، اها سندن بيزاريءَ جي نشاني هوندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن ته ڪاوڙ ۾ اچي ان قسم جي ماڻهن کي اهڙين ڳالهين کان سخت تنبيهه پڻ ڪندا هئا.

عبدالله خان ورياهه سان ملاقات

منهنجي دوست عبدالله خان ورياهه هڪ ڏينهن پير صاحب سان ملڻ جو شوق ڏيکاريو. چيائين ته ”ڇا پير صاحب سان ملاقات ٿي سگهندي؟“ مون کيس چيو ته ”توهان اهڙي طريقي

پيا چئو، چڻ سائين جن سان ملڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهه آهي، پر اهڙي ڪا ڳالهه نه آهي". شام جو وقت هو، مون کين چيو ته "هينئر ٺي هلو"، تنهن تي هو حيران ٿي ويو.

بهرحال، عبدالله خان ورياهه، سيد محسن علي شاهه، بابر سومرو ۽ آءٌ سندن جاءِ تي وياسون. محسن علي شاهه کي ته اڳ ئي سڃاڻندا هئا، باقي ٻين ٻن دوستن جي مون سائن سڃاڻ ڪرائي. سائين دستور موجب سڀني سان اٿي ٻيهي وڏي قرب ۽ محبت سان مليو ۽ هن ملاقات تي ڏاڍو خوش ٿيو. مون عبدالله خان جي سڃاڻ ڪرائڻ وقت سائين جن کي اهو ٻڌايو ته "ورياهه صاحب کي سِڪن گڏ ڪرڻ جو شوق آهي، ان شوق ۾ هن گهڻائي سڪا گڏ ڪيا آهن ۽ اجا گڏ ڪندو رهي ٿو. ان موضوع تي پي- ايچ- ڊي ڪرڻ گهري ٿو". سائين جن سنڌ جي تاريخ ۽ سڪن بابت ڳالهيون ڪندا رهيا. مان ۽ محسن علي شاهه سائن ٿوري گهڻي گفتگو ڪندا رهياسون. عبدالله خان ۽ بابر بلڪل چپ چاپ ويٺا رهيا. ڪڏهن ڪڏهن عبدالله خان ها، نه، جي ورندي ڏيئي رهيو هو، پر بابر بلڪل خاموش هو. وچ ۾ چانهن جو دور هليو. ڪلاڪ کن ڪچهري ڪري، سائين جن کان موڪلاياسون. سائين جن دستور موجب مهمانن کان موڪلائڻ لاءِ پنهنجي گهر جي دروازي تائين آيا ۽ ڊرائيور کي چيائون ته "مهمانن کي ڇڏي اچ". پر عبدالله خان کين چيو ته "سائين، اوهان جي مهرباني، اسان سان گاڏي آهي". پوءِ جيستائين گاڏي رواني نه ٿي، تيستائين در تي بيٺا رهيا.

مون دوستن کي چيو ته "اوهان سائينءَ سان ملڻ جو ايڏو شوق ڏيکاريو ٿي، پر ملڻ کان پوءِ اوهان صفا چپ ڪيو ويٺا رهيا. ان جو ڪهڙو سبب آهي؟" تنهن تي هنن ٻڌايو ته "کين ڪنهن دوست ٻڌايو هو ته "پير صاحب سان ملڻ مشڪل آهي، اڳ ۾ ٽائيم وٺڻو پوي ٿو ۽ ٻي ڳالهه ته پير صاحب ڏاڍو مغرور ۽ چيڙاڪ طبيعت آهي. اسان سوچيو ته متان اسان جي ڪنهن ڳالهه تي چڙي پوي ۽ ڪي ڳالهيون ڪيدي، تنهن ڪري اسان چُپ هئاسون، پر اسان جي دوست اسان کي سائين جن متعلق سراسر غلط ٻڌايو هو؛ سائين ته ڏاڍو پيارو، قربائتو ۽ سنڄو ماڻهو آهي". پوءِ ته عبدالله خان ۽ پير صاحب جي پاڻ ۾ اهڙي پريت ٿي وئي جو ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي. هر ٻئي ٽئين ڏينهن ٽيليفون تي سندن گفتگو ٿيندي رهندي هئي. ورياهه صاحب ۽ بابر جڏهن به ڪراچيءَ ايندا هئا ته سائين جن وٽ ضرور ويندا هئا. بابر کي فوٽوگرافيءَ جو تمام گهڻو شوق هو، بلڪ ان فن تي کين وڏي مهارت حاصل هئي. اعليٰ درجي جون ڪئميرائون وٽن موجود هونديون هيون. سنڌ جي تاريخي آثارن جون تصويرون، هزارن جي تعداد ۾ وٽن موجود هيون، جي هن پاڻ ڪڍيون هيون، سندن اهي سڀ آلبم ڏسڻ وٽان آهن. پير صاحب بابر کي فوٽوگرافيءَ جي سلسلي ۾ باقاعده هڪ استاد وانگر تعليم ڏني. ڪيس سٺيون ڪئميرائون خريد ڪرڻ جي صلاح ڏني. نتيجي ۾ بابر سندن صلاح موجب، اعليٰ درجي جون ڪئميرائون خريد ڪيون ۽ فوٽوگرافيءَ جي فن جي سٺي ڄاڻ حاصل ڪئي.

راڳ سان رغبت.

پير صاحب جن کي موسيقيءَ سان تمام گهڻي دلچسپي هئي. وٽن ڪيترائي ڪيسٽ هوندا هئا. وقت بوقت انهن سان روح ريجهائيندا هئا. ڪين سنڌي ڪافي سڀ ڪان وڌيڪ وڻندي هئي. هڪ پيري ڪين ٻڌايم تہ عابده پروين خوش خيرمحمد جي هڪ ڪافي واهہ جي ڳائي آهي. مون ڪافيءَ جي تعريف ڪئي تہ هڪدم پڇيائون تہ ان ڪافيءَ جا ٻول ڪهڙا هئا؟ مون ڪين ٻڌايو تہ اها ڪافي هن ريت آهي:

”نـاز سکيو آهن نوان نوان، مشتاقن جي مارڻ لئہ...“

ان ئي وقت صدر ۾ اچي مون کي هڪ ڪيسٽ وٺي ڏنائون ۽ چيائون تہ ”سيائي اها ڪافي ۽ ڪجهہ ٻيون ڪافيون هن ڪيسٽ ۾ ڀرائي ڪٺي اچجانءِ.“ مون سندن حڪم جي تعميل ڪئي، پاڻ ڏاڍا خوش ٿيا.

هڪ پيري ڳائڻ بابت ڳالهہ ٻولهہ ڪندي، مون ڪين ٻڌايو تہ ”اتر جي ڳائڻ جو پنهنجو نيارو انداز آهي، خاص طور صوفي رڪيل شاهہ جي درگاهہ جا فقير جنهن انداز سان سائين رڪيل شاهہ ۽ سندن سجاده نشين فرزند سائين چيزل شاهہ جو ڪلام ڳائين ٿا، سو ٻڌڻ وٽان آهي. هڪدم ممتاز مرزا کي فون تي چيائون تہ صوفي رڪيل شاهہ جي درگاهہ جي فقيرن کي گهرائي هڪ محفل جو بندوبست ڪيو وڃي.

محترم حميد آخوند ۽ ممتازمرزا صاحب پاڪستان آرٽس ڪائونسل ۾ اهڙو اهتمام ڪيو. ڪراچي وارن لاءِ اهي فقير بلڪل نوان هئا، پر ان موقعي تي فقيرن اهڙو تہ سهڻو ڳايو جو هرڪنهن 'واهہ واهہ' تي ڪئي. سائين رڪيل شاهہ جي هيءَ ڪافي:

”ڪنهن کي ٻڌايان، مان هيئن وو چئي، احوال سارو حضرت عشق جو.“

۽ سائين چيزل شاهہ جي هيءَ ڪافي:

”ڏس عشق جو هي انصاف، ڪعبو پاڻ ڪري ٿو طواف...“

ٻڌڻ وارن کي وجد ۾ آڻي ڇڏيو. اها محفل ٽي ڪلاڪ کن هلي، پر ان هوندي بہ سڀني ائين ٿي چاهيو تہ اجا اهي فقير ڳائيندا رهن.

سائينءَ کي ان راڳ مان تمام گهڻو لطف آيو. ممتازمرزا کي چيائين تہ ”اجا ڏؤ ڪونہ ٿيو آهي، فقيرن کي وري ڪنهن ٻئي موقعي تي گهراءِ، مان پنهنجي گهر سندن راڳ ٻڌندس.“ مهيني کن بعد وري فقير آيا ۽ سائين جي گهر ڇپر تي راڳ جي محفل ٿي. ان موقعي تي سائين پنهنجن خاص دوستن کي دعوت ڏني هئي. سندن وڏو ڀاءُ پير علي محمد شاهہ ۽ سيد محب الله شاهہ ڪمشنر سکر ڊويزن ۽ ٻيا راڳ جا شوقين ان موقعي تي موجود هئا. سڀئي تمام گهڻو سرور ٿيا. اها هڪ يادگار محفل هئي.

محترم حميد آخوند ۽ ممتازمرزا صاحب ٻہ-چار پيرا پٽ شاهہ تي خاص سائين پير صاحب جي پسند جا ڳائڻا گهرائي، راڳ جون محفلون ڪرايون. ان موقعي تي محمدابراهيم جويو صاحب،

Gul Hayat Institute

ظفر ڪاظمي صاحب، سيد محسن علي شاهه بخاري، عبدالله خان وريامه ۽ بابر سومرو پڻ موجود هوندا هئا. مختلف وقتن تي سائين جي پسند موجب مختلف ڳائڻا گهرايا ويندا هئا. هڪ ڀيري سائينءَ ڊول فقير جي راڳ ٻڌڻ جو شوق ڏيکاريو. مون ڊول فقير کي ريڊيو تي ڪيڏائي ڀيرا ٻڌو هو، الائجي ڇو مون کي سندس ڳائڻ ڪونه وڻندو هو. شام جو محسن علي شاهه کي ٻڌايم ته ”اڄ ڊول فقير جو راڳ آهي“، ته هڪدم چيائين ته ”يار، مري وياسين... بس مجبوراً سائينءَ جي خاطر ڊول فقير جو راڳ ٻڌڻو آهي، باقي يار ڊول جو راڳ مون کي الائجي ڇو ڪونه وڻندو آهي.“

ان رات ڊول فقير اهڙو ته دل کولي ڳايو، جو اسان سڀ حيران ٿي وياسون. سچ پچ ته ڊول فقير جو راڳ ايڏو ته وڻيو جو اهو ڪڏهن وسري نه ٿو سگهي. ڏٺم ته ٻين سان گڏ محسن علي شاهه پڻ بيحد مسرور ٿي رهيو هو. مطلب ته ان رات ڊول فقير ڄڻ جادو ڪري ڇڏيو. سائين به کيس دل کولي داد ڏنو. چيائين ته ”ڊول فقير! اڄ واهه جو ڳايو اٿيئي، تنهنجي ۽ منهنجي عمر هڪ جيتري آهي. خبر ناهي، ته ڪير اڳي، ڪير پوءِ هتان نيٺ هلڻو آهي، پر هيءَ محفل سدائين ياد رهندي.“

سائينءَ جو راڳ سان ڪيترو شوق هو، ان جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو، جو پنهنجي وصيت ۾ پنهنجي پٽ سمان پاڻتي ۽ جانشين سائين حسين شاهه راشدي کي خاص هدايت ڪئي اٿائون ته ”سنڌي راڳ سان لونءَ لائجانءِ. هيءُ راڳ نه صرف روح جي راحت آهي، پر دل جي ڪٽ ۽ ڪارنهن صاف ڪري، ان کي آئيني وانگر اجرو ڪري ٿو.“

ايران سان الفت:

ڪين ايران ۽ ايران جي اديبن، عالمن ۽ شاعرن سان بي پناهه محبت هئي. ايران وارا به سندن بيحد عزت ۽ احترام ڪندا هئا. ڪين دل جي حضور سان ايران اچڻ جون دعوتون ڏيندا هئا: پير صاحب به وڏي شوق سان ايران ويندو رهندو هو. سندن عزت‌افزائي خاطر ايران وارن ڪيترن ئي هنڌن تي پير صاحب جي يادگار طور پٿر نصب ڪيا. ڪين اصفهان ۽ مشهد گهڻو پسند هئا. ”اصفهان نصف جهان ۽ سنڌ سنڌ سونهاري“ جي عنوان سان هڪ طويل مقالو پڻ لکيو هئائون، جيڪو اول مهراڻ ۴/۵۷ع ۾ شايع ٿيو ۽ بعد ۾ سندن مقالن جي ضخيم مجموعي ”ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون“ ۾ درج ٿيل آهي.

ايران سان سندن اهڙو ته نينهن جو ناتو هو، جو اڪثر ايران ۽ ايراني دوستن جو ذڪر ڪندا رهندا هئا. ايران جي هن نئين انقلاب ڪين سخت صدمو پهچايو. سندن ڪي دوست ماريا ويا، ڪن جي باري ۾ ڪا خبر ڪانه ٿي پئي، ته هو ڪٿي آهن؟ ۽ الائجي ڪهڙي حال ۾ آهن؟ جيئرا آهن يا فوت ٿي ويا! انهن ڳالهين سبب پاڻ اڪثر ڏکويل رهندا هئا

فارسي زبان تي مهارت:

سنڌ ته ڇا پر پاڪستان ۾ اهڙا ماڻهو مشڪل ملندا، جن کي فارسي زبان تي ايڏي وڏي مهارت حاصل هجي، جيتري پير صاحب کي حاصل هئي. سندن دعوتن ۾ مقامي ايراني دوست به اڪثر ايندا رهندا هئا ۽ ايران کان وقت بوقت ايندڙ عالمن ۽ دانشورن جي مانَ ۾ دعوتن دوران، انهن سان فارسي ۾ گفتگو ڪرڻ وقت ائين محسوس ٿيندو هو، ڄڻ ڪو سنڌي نه پر ڪو ايراني پيو ڳالهائي.

هڪ دعوت جي موقعي تي پنهنجي هڪ ايراني دوست کي منو کائڻ لاءِ زور پيري رهيا هئا، جڏهن ته هو انڪار پيو ڪري: تنهن تي مون کي هڪ شعر جي مصرع ياد اچي وئي ۽ ان ايراني اديب کي مخاطب ٿي چيم ته:

بخور هرچہ آيد ز دستِ حبيب

ايراني ڏاڍو خوش ٿيو ۽ پير صاحب کان مٺي جي پليٽ وٺي کائڻ لڳو. ان وقت پير صاحب کيس هيءَ مصرع ٻڌائي:

هرچہ از دوست رسد نيڪو است

يعني: پريان سنڌي پار جي، مڙيئي مٺائي.

فارسي زبان تي کين جيڪا مهارت حاصل هئي، ان جو چٽو مثال سندن ايڊٽ ڪيل فارسي ڪتابن مان ملي سگهي ٿو. سندن فارسي ڪتابن کي هند-سنڌ کان سواءِ ايران، افغانستان، مشرق وسطيٰ، سينٽرل ايشيا ۽ ٻين ملڪن ۾ وڏي قدر ۽ عزت جي نگاهن سان ڏٺو وڃي ٿو.

هر وقت حق جي ڳالهه ڪرڻ:

پير صاحب جن ڪڏهن به مصلحت کان ڪم ڪونه ورتو. جيڪا ڳالهه صحيح سمجهندا هئا سا بي ڌڙڪ چئي ڏيندا هئا. نجي محفلون هجن يا پبلڪ جلسا، پاڻ اهائي ڳالهه ڪندا هئا، جيڪا صحيح سمجهندا هئا.

وڏيرن، زميندارن، سرمايه دارن ۽ ڪامورن سان سندن دل نه لڳندي هئي، خاص طور ڪامورن کان گهڻو بيزار هوندا هئا. اڪثر چوندا هئا ته انهن جو سڌرڻ مشڪل آهي. سنڌي ڪامورن متعلق سائين غلام مصطفيٰ شاهه هڪ ڪتابڙو شايع ڪرايو هو، جنهن ۾ ڪامورن جا ڪدا ڪرتوت بيان ڪيا ويا آهن ۽ سندن تصوير سندن ڪردار جي آئيني ۾ ڏيکاري وئي آهي. اهو ڪتاب کين تمام گهڻو وڻيو. سنڌ گريجوئيٽس ائسوسيئيشن تي به ڪڏهن ڪڏهن انڪري محبت آفرين تنقيد ڪندا هئا، جو ان کي هڪ ڪامورن جي جماعت سمجهندا هئا. باقي اصولي طرح ان جماعت جي تعريف ڪندا هئا ته هن جماعت ڪيترائي سماجي ڀلائي جا ڪم ڪيا آهن. پر چوندا هئا ته ”اجان کين گهڻو ڪم ڪرڻو آهي. عام ماڻهو ۾ سجاڳي آندي وڃي.“ ڊاڪٽر سليمان شيخ کي گهڻو پسند ڪندا هئا، سندس همت ۽ انسان دوستيءَ واري جذبي جي اڪثر تعريف ڪندا هئا. پر عام روايتي سنڌي ڪاموري کان گهڻو بيزار هوندا هئا.

شام جو سندن گهر کان جڏهن صدر ايندا هئاسون، ته رستي تي هڪ عاليشان بنگلي جي در تي هڪ ڪراڙو، گوڏ ۽ گنجيءَ ۾ ويٺل نظر ايندو هو. سون ڪيئي پيرا اهو ڪراڙو در جي چائنٺ تي مسڪيني حال ۾ ڏٺو. هڪ ڏينهن سائينجن ان پوڙهي ڏانهن اشارو ڪندي ٻڌايو ته "اهو پوڙهو ٢٠ گريڊ جو آفيسر هو. پر ڪنهن جو ڪم ڪرڻ کان ڇڻ قسم کڻي ڇڏيو هئائين. هينئر رٽاير ٿيو آهي ته وٽس ڪوبه ڪونه ٿو اچي. فطري طور سندس دل ۾ خواهش رهي ٿي ته ڪي ماڻهو وٽس اچن؛ پر هينئر ڇو وٽس ڪير وڃي؟ تنهنڪري ڪُتي وانگر در تي ويٺو آهي، پيو آئي وئي کي ڏسي. سنڌي ڪامورن ۾ به گهڻا هن پوڙهي جهڙا آهن. رٽائر ٿيڻ کان پوءِ اهي به هن پوڙهي وانگر پنهنجي گهر جي در تي هيٺا حال ڪيون ويٺا هوندا."

مهمان نوازي

سندن مهمان نوازي، آئي وئي سان پيار ۽ پاٻوهہ سان ملڻ، وڃڻ وقت انهن سان ٻاهر دروازي تائين وڃڻ، سندن عام معمول هو. مطلب ته اچڻ واري جو آدرڀاءُ ڪرڻ ۽ وڃڻ وقت ڪيس جهٽ گهڙي ويهڻ لاءِ چوڻ، خاص پيار ۽ محبت جي نشاني آهي. ڀٽائيءَ جي هيٺين بيت جي شرح مون عملي طور سائين راشدي صاحب وٽ محسوس ڪئي:

جي ايندي چوني آءُ، ويندي چوني ويهہ،
پيو مٽائي ڏيهہ، اڏ اتاهين پکڙا.

پير صاحب جن عالمن، اديبن، دوستن، سڄڻ ۽ سائين جي دعوتن ڪرڻ ۾ تمام گهڻي خوشي محسوس ڪندا هئا. وٽن اڪثر دعوتون ٿينديون رهنديون هيون. ڪڏهن وڏيون ته ڪڏهن ننڍيون. ننڍي کان ننڍي دعوت تي ويهہ-پنجويهہ مهمان ضرور موجود هوندا هئا. ڪيترن ئي قسمن جا بيحد لذيذ کاڌا مهمانن لاءِ تيار ڪرايا ويندا هئا. ان موقعي تي هر مهمان جي پرسان ويهي ٻہ-چار منٽ ضرور ڪچهري ڪندا هئا. اهڙي ريت هر ڪنهن ڏي توجهہ، هر ڪنهن سان پيار ۽ محبت جو اظهار ڪندا هئا. ماني کائڻ وقت به هرهڪ مهمان جي ويجهو وڃي، ان کي ڪو طعام کائڻ لاءِ اصرار ڪندا هئا "تو شايد هي نه کاڌو آهي، ٿورو هي کائي ڏس." جيڪڏهن مهمان چوندو هو ته "هن هيءُ طعام کاڌو آهي" ته وري کيس چوندا هئا ته "پلا ٿورو هتان کاءُ، هيءُ کاءُ......" مطلب اهو هوندو هون ته متان ڪو تڪلف ڪري، گهٽ کائيندو هجي، ته ان وٽ پاڻ وڃي کيس خوب ۽ مزي سان کائڻ لاءِ زور پريندا هئا.

هونئن ته وٽن ڪيئي دعوتون ٿينديون رهنديون هيون، پر هر سال انبن جي موسم ۾ هڪ-ٻہ دعوتون ضرور ڪندا هئا. ان موقعي تي ميرپورخاص جا بهترين انب خاص طرح مهمانن لاءِ گهرائيندا هئا.

Gul Hayat Institute

اهڙيءَ هڪ دعوت جو دلچسپ واقعو ياد اچي ٿو. اٽڪل ستر-اسي مهمان آيل هئا. جن ۾ ڪجهه ايراني هئا، ته هڪ هندوستان جو اديب به هو. ٽڏا، منا انب، ڪيپل ڦارون ٿيل، پليٽن ۾ موجود هئا. انبن کائڻ لاءِ ننڍڙا چمچا رکيا ويا هئا. مهمان وڏي محنت ۽ نفاست سان ڦارن سان چمچن سان ڳِر ڪڍي کائي رهيا هئا. سون کي اهڙي طريقي انب کائڻ جو اڳ ۾ تجربو ڪونه هو، تنهنڪري سون لاءِ وڏي مشڪل پيش آئي. چمچي سان ڳِر ڪڍڻ جي ڪوشش پيو ڪريان، ته ڦار وچي هيٺ پئي ٿهڪو ڪري، مطلب ته ڳِر آسانيءَ سان نه پئي نڪري. وڏي محنت، هشياري ۽ خبرداريءَ جي ضرورت هئي. سان منجهي پيس ته هينئر ڇا ڪرڻ گهرجي. آخر هڪ اٽڪل سجهي آئي. ڪجهه ڦارون هڪ پليٽ ۾ کڻي، مهمانن جي ميز کان ٿورو پاسيرو هڪ پاسي وڃي پروچڪي نموني انب کائڻ شروع ڪيم. ايتري ۾ ڏٺم ته هندوستان کان آيل اديب (شايد سهارنپور جو وينل هو) سو به مون وانگر انب پليٽ ۾ کڻي اتي اچي عام طريقي سان کائڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو ته "يار، چمچي سان انب کائڻ، انب جي توهين آهي." انب جي ڦار وات ۾ وجهي مزي سان کائيندي چوڻ لڳو ته "اصل ۾ انب هيئن کائبو آهي."

جڏهن به وٽن ڪو ٻاهريون اسڪالر ايندو هو، ته پوءِ پير صاحب جن ان جي اعزاز ۾ پرتڪلف دعوت ڪندا هئا. ان دعوت ۾ شهر جي لاتعداد اديبن ۽ شاعرن کي پڻ ڪوٺ ڏني ويندي هئي. ان طرح سندن گهر عالمن، اديبن ۽ دانشورن جي ملاقاتين جو مرڪز هوندو هو. اهڙي ريت ان قسم جي خاص موقعن تي، هڪ ئي وقت ڪيترن ئي عالمن، اديبن ۽ اسڪالرن سان ملڻ جو موقعو ملندو هو.

روح رهاڻ

پير صاحب جي رهائش جڏهن جمشيد روڊ تي هئي، تڏهن وٽن گهڻائي ماڻهو ايندا رهندا هئا، پر پوءِ جڏهن الحمرا سوسائٽيءَ ۾ رهائش اختيار ڪيائون ته پوءِ ملڻ وارن جي اها اڳين رش ڍري ٿي ويئي. هڪ ته اها جڳهه ڪجهه پري آهي ۽ ٻيو ته ان طرف ڪنهن بس وغيره جو روٽ ڪونه آهي، پر ان هوندي به سندن ڪي شيدائي وٽن ضرور پهچي ويندا هئا.

پير صاحب جن محفلن جا مور ۽ ڪچهرين جا ڪوڏيا هئا. پوڪ چرچو، ٽوڪا ٽوڻا سندن محفلن ۾ وڏي لطف ۽ رونق جو سبب بنجندا هئا. دل ائين چوندي هئي ته سڄو ڏينهن وٽن ويٺو رهجي، ڀٽائيءَ جي لفظن ۾:

وٺي جنين وٽ، ڏڪندو ڏور ٿئي،
ويهه تنين وٽ، آڏ اٽاهين پڪڙا.

محترم حميد آخوند ۽ محترم ممتاز مرزا هر ٻئي ٽئين ڏينهن وٽن ايندا هئا. پير صاحب جا هونئن ته گهڻائي پيارا دوست هئا، پر حميد آخوند ۽ ممتاز مرزا سان تمام گهڻو پيار هون.

انهن پنهي نوجوانن جي ڪم ڪرڻ واري جذبي ۽ سندن اعليٰ صلاحيتن جي گهڻي تعريف ڪندا هئا. هڪ ڏينهن محترم ناصر بروهي ايڊيٽر هلال پاڪستان جي آفيس ۾ جڏهن انهن دوستن سان مهينن کان پوءِ ملاقات ٿي، ته هڪ ٻئي کي ڏوراپا ڏناسون. تنهن تي ممتاز مرزا صاحب چيو ته "پنهنجي ملاقات جو مرڪز "علي رضا هائوس" هو، پير صاحب جن جي شخصيت هئي، جن جي سڪ، محبت ۽ عقيدت ۾ اتي اچي ڪٺا ٿيندا هئاسون. هينئر اهڙين ملاقاتن لاءِ پيا سڪون". ائين ٿنهي جي دلين مان هڪ ٿڌي آهه نڪتي. مون جڏهن ٿورو ويچار ڪيو ته ڏٺم ته واقعي اڄ ادبي فضا مايوس آهي. شهرن ۽ بازارين ۾ ماڻهن جي اهائي پيهه آهي، پر جن جي دم سان ادب جي دنيا ۾ رونق هئي، سي ڏورانهين ڏيهه هليا ويا، ته ڇڻ هر هنڌ سيج پئي نظر اچي:

نه سي ووڻ وڻن ۾، نه سي ڪاتياريون؟
پسو بازاريون، هينئڙو مون لوڻ ٿئي.

ڪتابن گڏ ڪرڻ جو شوق.

پير صاحب کي ڪتابن گڏ ڪرڻ جو جيڪو شوق هو، سو بيان ڪري نه ٿو سگهجي. سندن ڪتب خانو پاڪستان جي وڏن ڪتب خانن سان هڪ هو، جنهن جو هڪ حصو قائدِ اعظم يونيورسٽي اسلام آباد وارن کي وڪڻي ڏنائون ۽ باقي ڪتابن لاءِ وصيت ڪري ويا آهن ته "اهي سنڌ الاجي لائبريءَ کي ڏنا وڃن،" جي سندن وفات بعد سائين حسين شاهه راشدي، سنڌ الاجي وارن جي حوالي ڪري ڇڏيا.

سائين جن حياتيءَ جي آخري دم تائين ڪتاب خريد ڪندا رهيا. لنڊن وڃڻ کان ٻه ٽي ڏينهن اڳ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن سندن طبع پُرسيءَ لاءِ آيل هئا. پير صاحب ان ئي ڏينهن ڪجهه ڪتاب خريد ڪري آيا هئا. جڏهن سائين جن ٿوري دير لاءِ ڪنهن ٻئي ڪمري ۾ ويا، ته مولانا صاحب حيرت مان چوڻ لڳو ته "پير صاحب پنهنجو موت اکين سان ڏسي رهيو آهي، پر ان هوندي به ڪتاب خريد ڪندو رهي ٿو!"

پير صاحب جن بيحد صفائي پسند هئا. سٺا ڪپڙا پائڻ ۽ سٺا ڪاڏا کائڻ سندن روز جو معمول هوندو هو. مون کين سدائين خوش اخلاق ۽ خوش پوشاڪ ڏٺو. جيئن ته کين خوبصورت شيون وڻنديون هيون، تنهڪري ڪتابن جو به سٺو ايڊيشن خريد ڪندا هئا ۽ ڪتابن کي سهڻا جلد ٻڌرائي نهايت ئي خوبصورت بنائي ڇڏيندا هئا. لنڊن وڃڻ کان اڳ هڪ جلد ساز کي پنهنجا ڪي ڪتاب جلد بنديءَ لاءِ ڏنا هئائون. کين ڪتابن سان ايڏو عشق هو جو لنڊن کان موٽي اچڻ بعد سخت بيماريءَ جي حالت ۾ به روزانو پنهنجن انهن ڪتابن لاءِ پڇندا رهندا هئا، تان جو پهرين اپريل ١٩٨٢ع صبح جو جيئن ئي سندن خاڪي جسم گهر آندو ويو، ته ان ئي وير جلدساز به سندن ڪتاب کڻي اچي پهتو. عاشق ۽ معشوق جو اهڙي نموني آخري ميلاپ ٿيو.

رشيد ڀٽي

پيهي جن پروڙيو

١٩٥٢ع جو اونهارو هيو. صبح جو بابا سڏائي چيو ته راشدي صاحب ۽ ڪو ٻيو مهمان آيل هئا، جن کي اروڙ وٺي وڃڻو هو. مون حياتيءَ ۾ پهريون دفعو ڪنهن ٻُڌل ۽ پڙهيل وڏي شخصيت سان متوقع ملاقات تي حسرت محسوس ڪئي، اندر ۾ هورا ڪورا آئين ٿي ۽ ڪجهه نروس نيس به ورائي ويم. انهن ئي گاڏڙ ساڏڙ جذبن ۽ احساسن سان، مان سنيري سيٺ سلطان مارواڙيءَ جي اسٽيشن روڊ واري اسٽار هوٽل تي پهتس. سلطان سيٺ، راشدي صاحب جو، سکر واري دورِ قيام جو دوست ۽ اسٽار هوٽل ان مهل سندس پسنديده هوٽل هو. ان وقت مان هاءِ اسڪول ۾ ڇهين درجي يعني پريمئٽرڪ جو شاگرد هوس. ان ڪري جا منهنجي ذهني ۽ دلي ڪيفيت هوندي، سا اوهين ڄاڻي سگهو ٿا. مون پير صاحب جي علمي، ادبي، صحافتي ۽ شخصي دلچسپ زندگيءَ جو ذڪر بابا سائينءَ کان ڪافي ٻڌو هو. ڪيس پڙهيو هوم. ان وقت منهنجيءَ نظر ۾ راشدي صاحب هڪ نمايان صحافي، مشهور مضمون نويس ۽ ناميارو افسانا نگار هو. هو بابا جي ماهوار ”المنار“ جو ايڊيٽر هو. سندس ادارت وارا ”ستاره سنڌ“ ۽ ”سنڌ زميندار“ جا پرچا مون بابا جي لائبرريءَ ۾ پڙهيا هئا. اسان جي شمسيہ ڪتب خاني، سندس افسانن ۽ هڪ ناول جا ڪيترائي ڇاپا شايع ڪيا هئا. ورهاڱي کان اڳ جي نثر نويسيءَ ۾ راشدي صاحب جو خاص مقام هو، جنهن کي اڄ جا تاريخ نويس ۽ نقاد الاجي ڇو وساري ويٺا آهن. سندس ڪهاڻين ”امانت“، ”گلن واري ڇوڪري“، ”پاڪدامن عورت“ ۽ ”انارڪلي“ وغيره ۽ هڪ ناول ”الزليخا“ اڄ بہ مون وٽ هٿيڪا آهن. تن ڏينهن ۾ پير صاحب ”فدائي الراشديءَ“ جي قلمي نالي سان لکندو هو. ان کان علاوه هُن ڪيترا ٻيا افسانا به لکيا، جي ”المنار“ جي فائيلن ۾ محفوظ آهن.

راشدي صاحب جي اها اوائلي دور واري افسانہ نويسي ۽ اها طرز تحرير پڇاڙيءَ تائين سندس لکڻين ۾ جهلڪندي رهي. سندس ڪتاب ”هُو ڏوتي هُو ڏينهن“ منهنجي ان دعويٰ جو ثبوت آهي. هن مثالي يادگيرين جي ڪتاب ۾ ماحول ۽ حالتن جو مشاهدو، ڪردارن جو مطالعو، واقعن جو ذڪر ۽ انهن جي بيان جو اسلوب، پير صاحب جي افسانوي انداز بيان جو نمايان ۽ نادر نمونو آهن. هو شخص جي ذڪر ۾ جڻ ڪو ڪردار پيش ڪيو

Gul Hayat Institute

ويو آهي. هر واقعو چڻ ڪا ڪهاڻي آهي. سارو ڪتاب نہ رڳو ان دور جي سماجي، سياسي ۽ ثقافتي زندگيءَ جي تصوير آهي، پر انيڪ افسانن ۽ ڪردارنگارين جو مجموعو آهي.

اسٽار هوٽل پهچڻ تہ ذهني ۽ اعصابي ڪيفيت ٻيٽي ٿي ويئي. يڪ نہ شُد، دو شُد! راشدي صاحب سان گڏ ملڪ جو هڪ ٻيو عظيم مورخ ۽ محقق مولانا غلام رسول مهر بہ آيل هو. سارو ڏينهن اروڙ جي خاڪ ڇاڻي، جڏهين شام جو ماڳ موٽياسين، تہ پنهنجي اندر ۾ دل تي راشدي صاحب جا اهڙا پائيدار اثر ۽ نقش ڇڏيا، جن جي ڇاپ اڄ بہ زندگيءَ تي محسوس ڪريان پيو. مون سمجهيو هو تہ مورخ ۽ محقق خشڪ، بي چسا ۽ ررزرود هوندا آهن، پر پير صاحب ان جي ابتڙ خوش مزاج، دلچسپ، زنده دل ۽ پٽَل ۾ پنهنجو ڪنڌ پيارو ماڻهو هو. مهر صاحب جي تاريخ ڏانهن پهچ روايتي مورخ ۽ محقق واري هئي، پر پير صاحب جي تاريخ ڏانهن روش قوميت ۽ قومي فڪر واري هئي. اروڙ جي پس منظر ۾ جنهن نموني راشدي صاحب سنڌ جي تاريخ جو آپٽار ڪيو، تنهن تاريخ بابت منهنجو فڪر ۽ خيال ئي ڦيرائي ڇڏيو. هن مهل تائين اسان کي اسان جي تاريخ کان اڻ ڄاڻ پئي رکيو ويو. اسان جي تاريخ فاتحن جي تاريخ هئي، اسان جي نہ. تڏهين پهريون دفعو مون سنڌ ۽ سنڌيت بابت سوچ جو سفر شروع ڪيو هو. گذريل قومي ۽ ادبي جدوجهد دوران، جڏهن اياز پنهنجو هڪ ڪتاب، پير صاحب ڏانهن منسوب ڪندي، هن لاءِ لکيو هو، ”جنهن جي روح مان مون کي اروڙ جي مٽيءَ جي ڀني ڀني خوشبوءِ ايندي آهي،“ تہ منهنجو خيال راشدي صاحب سان اروڙ واري ملاقات ڏانهن هليو ويو هو. پير صاحب بيشڪ سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌ ۾ تاريخ نويسيءَ کي نئون ۽ صحيح موڙ ڏنو. ان کان اڳ اسان وٽ تاريخ فاتحن جي نظرين ۽ طرفن جي ترجماني ڪندي هئي. راشدي صاحب پهريون پيرو سنڌ جي تاريخ جو صحيح ۽ سچو تجزيو پيش ڪيو. مفتوحن جي نظرين ۽ خيالن جي ترجماني ڪئي، ان انداز ۽ اصول تي تاريخ جو مطالعو ڪيو ۽ تاريخ نويسيءَ جو بنياد وڌو. هن مرد ڪوهہ ڪن جو ئي ڪارنامو ۽ ڪاوش آهي، جو اڄ اسان وٽ اسان جي ماضي ۽ تاريخ جي صحيح صورت پيش ٿي چڪي ۽ ٿي رهي آهي. اڄ سنڌ ۾ تاريخ جي تحقيق ۽ تحرير فاتحن جي فرسوده ۽ روايتي بنيادن تي نہ، پر قوميت جي اٽل اصول، عوامي پس منظر ۽ سائنسي بنيادن تي ٿي رهي آهي.

Gul Hayat Institute

پير صاحب نہ رڳو اسان جي تاريخ کي نئون رخ ۽ موڙ ڏنو، پر هن تاريخ نويسيءَ جي فن کي ڪماليت بہ بخشي. هن صاحب تاريخ تي جو بہ ڪم ڪيو، سو نهايت ئي خوبيءَ ۽ ڪمال جي حد تائين ڪيو. جيستائين هو پنهنجي تحرير کي تڪميليت (Perfection) نہ ڏيندو هو، تيستائين مطمئن نہ ٿيندو هو ۽ ڪتاب ڇپائيءَ لاءِ نہ موڪليندو هو، پوءِ ڀل ڇو نہ سال پنجي وڃن. سطحي ڄاڻ يا اُتاچري مطالعي مان هو ڪڏهين بہ راضي نہ ٿيو. هر مضمون ۽ ڪتاب لکڻ لاءِ هن ڳوڙهو ۽ لامحدود مطالعو ڪيو، ان لاءِ هن سنڌ تہ ڇا، پر ڏيهہ پرڏيهہ جي ڪتبخانن جا چڪر بہ ڪاٽيا. رڳو ان تي اڪتفا نہ ڪئي، پر تاريخ سان

وابستہ جاين جڳهين جو بہ تفصيلي ڏيهي ۽ پرڏيهي سفر ڪيو ۽ ڪشالا ڪڍيا، تڏهين وڃي ڪو ڪتاب تيار ڪيائين. اهڙيءَ ريت ٿي هن مانجهي مڙس تاريخ جي فن کي تڪميليت بخشي سندس تاريخي تحقيق جا ڪتاب ان جو چٽو ثبوت آهن. ان ۾ ڪابہ ڪوتائي يا ڪمي اوهان نہ نگاهبي. ان تڪميليت ۽ ڪماليت جو بيو سبب راشدي صاحب جي تاريخ ۽ تاريخ نويسيءَ ڏانهن ڪل وقتي ارپنا Whole Time Devotion آهي. پير صاحب پنهنجي علمي زندگيءَ جي شروعات فدائي الراشدي جي حيثيت ۾ ڪئي، ۽ ان جي انتها فدائي تاريخ سنڌ جي صورت ۾ ڪئي. هن پنهنجي زندگي، وقت، سک، آرام ۽ وسيلا تاريخ کي ارپي ڇڏيا هيا.

پير صاحب نہ رڳو تاريخ کي تڪميليت يا ڪمال بخشيو، پر پنهنجي زندگيءَ ۾ بہ هو پورنتاپسند (Perfectionist) هيو. اٿڻ ويهڻ، کوردنوش، لٽي ڪپڙي ۽ ورتاءَ سڀاءَ ۾ بہ هو هڪ صحيح معنيٰ ۾ مڪمل شخص هيو. پنهنجي نجي زندگيءَ جي بہ هر پهلوءَ ۾ هو تڪمليت پسند هيو. هن جي روزانہ زندگي ۽ هر عمل کي نيمن ۽ قائدن جو پابند هيو. سندس زندگيءَ جا اهي نيم ۽ قائدائي، پر مهلڪ بيمارين جي باوجود سندس طويل عمريءَ جو ڪارڻ هيا. وقت تي اٿڻ، وقت تي مطالعو ڪرڻ، وقت تي کائڻ، وقت تي چهل قدمي ڪرڻ، وقت تي ڪچهري ڪرڻ ۽ وقت تي آرامي ٿيڻ. سندس روز جي زندگي هڪ ٽائيم ٽيبل تي ٻڌل هئي. وقت کان پوءِ منٽ بہ ڪنهن جو انتظار نہ ڪندو. ڏنل وقت تي ڪو مانيءَ تي نہ پهتو تہ آيل سان ماني کائڻ شروع ڪري ڏيبي. پين کان وقت جي پابنديءَ جو متقاضي، پير صاحب پاڻ بہ وقت جو سخت پابند هيو. ڪٿي وڃڻو هوندو تہ منٽ دير سان پهچڻ بجاءِ ۾ منٽ اڳوات پهچڻ جي ڪوشش ڪندو.

ڇا تہ وري پير صاحب جي خوش پوشي، سنوار ۽ سينگار هيو. ٽيهن سالن جي عرصي ۾ هزارين ڀيرا ساڻس ملڻ ٿيو. صبح شام، منجها سنجها، اويل سويل، مهل ڪُمهل، اطلاع سان، اوچتو، جڏهين پير صاحب سان مليو تہ کيس سليقي ۽ سيبتي نموني سان ڪپڙن ۾ ڏسيو هيو. مان ڪڏهين بہ کيس بغير شيو، ۽ بي ترتيب يا بي ڍنگي نموني سان ڪپڙو پهريل نہ ڏٺو. لٽو ڪپڙو هرڪو مٽس نهندو هو. ڪاڏي هجي يا ريشم، شلوار قميص هجي يا پينٽ پتلون، هر ويس جڻ هن لاءِ ٺهيو هيو. اهوئي ذوق، شوق، ۽ معيار کاڌ خوراڪ ۾ بہ نمايان ٿوندو هيو. وقت تي، سادو پر سٺو ۽ سوادي کاڌو کائڻ ۽ کارائڻ پير صاحب جو نيم هيو. سندس دعوت شيراز نہ هوندي هئي، پر سنڌي رڌ پچاءَ، طعام ۽ سواد جو نادر نمونو هُوندي هئي. پاڻ پڇاڙي حياتي ڪافي عرصو ڪيريءَ تي رهيو. ڪيري بہ اهڙي جو قوت ارادي (Will-power) جو مظهر. پهرين دلي عارضي بعد جو پرهيز ڪيائين ۽ سگريٽ ڇڏيائين تہ آخر دم تائين ان اِرادي تي اٽل رهيو. اهائي قوت ارادي هن زندگيءَ جي پين اهم فيصلن ۾ بہ ڏيکاري، خاص ڪري جيئري رهڻ ۽ موت آڏو هار نہ مڃڻ جو ارادو!

سندس سياسي، ڪردار ۽ اخلاقي همت جي ڪيتري ساراهه ڪجي. خوش مزاج، زنده دل، با اخلاق ۽ ڪچهرين جو ڪوڏيو ۽ محفلن جو مور. ساڻس ويهڻ ورونهن هئي، ته ڪچهري ڪرڻ قرب ۽ سڪ ونڊڻ جو وسيلو هيو. سندس ڳالهيون ٻڌي ڏڪندا ڏور ٿيندا هيا. پير صاحب ڪٿي باقاعدي تعليم نه پرائي، ڪي امتحان پاس نه ڪيا. اندر جي اک سان هن جهان ۽ زندگيءَ جو مطالعو ڪيو، حياتيءَ جي لاهين چاڙهين ۽ تجربن هن کي ذهني ۽ شعوري بلوغت ۽ مشاهدي سان مالامال ڪيو. پنهنجي سر اندر جي سوجهري سان هن اهو علمي ۽ ادبي مرتبو ماڻيو جو گهٽ ڪنهن کي نصيب ٿيو هوندو هو: هڪ خود ساخته انسان، اديب، دانشور ۽ مفڪر هو، پر هن ڪڏهين به نه خود ثنائي ڪان ڪم ورتو نه ٻين کان پنهنجي مدح سرائي پسند ڪيائين. اعليٰ، سچي ۽ پر خلوص فنڪار ۽ مفڪر جيان نهٺائي ۽ ڪسر نفسي سندس ڪردار جي زينت رهيا. ڪيس ايران سرڪار پاران ڊاڪٽريٽ ۽ "نشان سپاس" ۽ پاڪستان سرڪار پاران ستارهٔ امتياز جا اعزاز مليا، پر هن ڪڏهين به پاڻ کي ڊاڪٽر نه سڏايو ۽ نه ئي ناليءَ اڳيان ڊاڪٽر جي ۽ پويان اعزازن ۽ خطابن جي لکڻ جي ضرورت محسوس ڪئي.

راشدي صاحب جي نه رڳو لکڻ ۾ رواني هئي، پر سندس تقرير ۽ گفتگو ۾ سنڌوءَ جي سير واري تيزي ۽ چنچلتا هئي. نجي محفل هجي يا ادبي ۽ ثقافتي گڏجاڻي، راشدي صاحب ڳالهائڻ شروع ڪندو ته ڄڻ موتين جي ورکا شروع ٿي ويندي. تاريخ، ثقافت ۽ ادب ۾ ڄاڻ جي درياهه جي ڄڻ ڇالوت ٿي ويندي هئي. قوم جي سماجي ۽ سياسي ڪسمپرسيءَ جي وڏ ڪٽ ڪندو هيو. سچ ۽ صداقت جي صدا بلند ڪندو هيو. مصلحت پسنديءَ ڪان ڪوهين ڏور، ڪو رک رکان نه ڪرڻ وارو، يا ائين ڪٿي چئجي ته منهن ـ ڦٽ ۽ بي باڪ! جو ڪجهه سوچيندو ۽ سمجهندو هو سو بنا روڪ ٽوڪ چئي ڏيندو هيو، پوءِ پل ته ڪو ڪاوڙجي يا منهن ۾ گهنڊ وجهي. سنڌي شاعر، هوشوءَ جي ورسين، بزم صوفياءِ سنڌ جي ڪانفرنسن ۽ لطيف ۽ سچل جي ورسين تي ڪيل سندس تقريرون اسان جي سياسي ۽ سماجي حالتن جو چٽو عڪس به آهن، ته انهن جي ڪارڻ ۽ سبب جو اپٽار به. انهن جو تجزيو به ڪن ٿيون ته دوا ۽ دارون به ڏسين ٿيون! انهن ئي ڪچهرين ۽ ڪانفرنسن ۾ خبر پئي ته راشدي صاحب نه رڳو سنڌي تاريخ ۽ ثقافت جي ڄاڻ جو ساگر هيو، پر سنڌي ثقافت جو بي پناهه چاهيندڙ ۽ پرستار به هيو. سنڌي راڳ ۽ موسيقيءَ سان ته ڪيس لامحدود لڳاءُ هيو. هو راتين جون راتيون جاڳي به راڳ رنگ جي محفلن مان لطف اندوز ٿيندو هيو. اهڙين محفلن لاءِ پري پري جا پنڌ ۽ اڙانگا سفر به روڪي نه سگهندا هيا. ادبي ۽ ثقافتي اجتماعن جي موسيقي وارين محفلن ۽ قليليءَ ڪناري پيڙي فقير مرحوم وٽ مخصوص راڳ جي ٻيٺڪن ۾ سندس شرڪت، موسيقي ۽ سنڌي راڳ لاءِ سندس محبت ۽ ذوق شوق جي عروج جو واضح ثبوت آهن.

متي چاٽايل محفلن ۽ ميڙن ۾ شرڪت ۽ شموليت جو انداز ۽ دلچسپي پير صاحب جي شخصيت ۽ ڪردار جي هڪ ٻئي پهلوءَ جي به نشاندهي ڪن ٿا. هو وقت ۽ زمان جو پابند نه هو. هن جي سوچ ۽ زندگيءَ ڏانهن رويو ساڪت ۽ جامد نه هئا. هو ان ڏس ۾ ارتقا جو قائل هو. هو زمان ۽ مڪان سان وڌندو ۽ ساٿ نڀائيندو رهيو. پراڻي پيڙهيءَ مان هوندي به هُن نئين ٽهيءَ کي ڪڏهين ان جو احساس نه ٿيڻ ڏنو. گدائي، گرامي ۽ ڏيپلائيءَ جيان هن به پيڙهه وچوٽيءَ کي پنهن جي ۽ نئين نسل جي وچ ۾ وٿي ٿيڻ نه ڏنو. هن نه رڳو نئين نسل (ادبي ڪيتر ۽ ٻن نسلن) کي اوپرائپ ۽ ڏوريءَ جو احساس ٿيڻ نه ڏنو، پر ڪين پنهنجو گرويدو ۽ ٻڌائي ڇڏيو. سکر اچي يا حيدرآباد، خيرپور يا دادو، همعمر ۽ همعصر ساٿين سان گڏوگڏ، نوجوان ليکڪن ۽ شاعرن سان روح رهاڻ ڪرڻ به فرض سمجهندو هو. هُن نه رڳو نئين نسل سان سڪ ۽ قرب پريو ساٿ ڏنو، پر سندس رهنمائي ۽ همت افزائي به ڪئي. ٻاڻ ڪان پوءِ جي ٻن ٽهين جي ذهني ۽ شعوري تربيت، اضافي ۽ لاڙن ۾ جن بزرگن نمايان ڪردار ادا ڪيو آهي، پير صاحب انهن مان هڪ آهي. مون کي ياد آهي ته هڪ نجي محفل ۾ راشدي صاحب چيو هو ته "نوجوانن ۽ نئين نسل سان گڏجي ۽ ڪچهري ڪري مان پاڻ کي نوجوان محسوس ڪندو آهيان ۽ ايمان تازو ٿي ويندو اٿم، ڇو ته منهنجي زندگيءَ جو سرمايو، منهنجون تخليقون ۽ منهنجي لائبرري سنڌ جو ٿئون نسل آهي."

پير صاحب بابت مٿينءَ راءِ منهنجي ذاتي مشاهدي ۽ لڳاءَ جو اظهار آهي. ٿي سگهي ٿو ته مون ڪٿي وڌاءُ کان ڪم ورتو هجي ۽ ڪٿي ڪجهه ڇڏي ويو هجان. بهرحال مون جيئن ڪيس ڏٺو ۽ جيئن جو ڪجهه محسوس ڪيو، سو 'حال حبيبان نال پريان' مصداق حاضر خدمت آهي. آخر ۾ پير صاحب جي شخصيت جو مجموعي اظهار شاهه سائينءَ جي هيٺينءَ بيت رستي ڪري، مان اوهان کان موڪلائيندس:

گنجو ڏونگر گام، پيهي جَن پروڙيو،
ڪري تَن تمام، لوچي لاهوتي ٿيا.

[٧- مئي ١٩٨٢ع تي، فقاز هوٽل حيدرآباد ۾ ڪوٺايل پير صاحب جي ياد ۾ گڏجاڻيءَ ۾ پڙهيو ويو.]

اسان جي خيال ۾ پير حسام الدين شاهه راشديءَ جو انتقال ملڪ جي علمي ۽ ادبي دنيا جو هڪ وڏو نقصان آهي، جنهن جي تلافي ممڪن نه آهي.

پير صاحب پنهنجي علمي قابليت سبب نه صرف پاڪستان ۾ پر پوري دنيا جي ادبي حلقن ۾ ڄاتو سڃاتو ويندو هو. فارسي ادب جي خدمت جي اعتراف طور ڪيس ايران جو قومي اعزاز به مليو هو. مرحوم سنڌي ادبي بورڊ، اردو بورڊ ۽ ٻين علمي ۽ ادبي ادارن لاءِ ناقابل فراموش خدمتون سرانجام ڏنيون.

[روزانه "مهراڻ"، حيدرآباد، ٣- اپريل ١٩٨٢ع، ايڊيٽوريل مان اقتباس.]

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

منهنجو مهربان، سنڌ جو وڏو محقق ۽ مورخ پير حسام الدين راشدي

ذاتي تاثرات ۽ تعلقات

ملازمت توڙي تعليم جي ڪري سکر ۾ تمام وڏو عرصو گذاريو اٿم. انهيءَ سموري عرصي دوران جيستائين مولائي شيدائي مرحوم جيئرو هو، تيستائين سائس وقت بوقت ملندو رهندو هوس. مولائي شيدائي مرحوم عجيب غريب شخصيت جو مالڪ هو. ڏاڍي بي تڪلفيءَ سان ڳالهائيندو هو، ۽ هر موضوع تي بحث ڪندو هو. انهيءَ ڪري سندس صحبت سان دل کي سڪون ملندو هو، ۽ ماضي قريب جي تاريخ واتي ويٺي ٻڌبي هئي. راشدي ڀائرن سان رهاڻيون ته ڏاڍي مزيدار نموني ٻڌائيندو هو. انهن ڏينهن ۾ پير حسام الدين راشدي مرحوم جا تاريخي مقالا به ماهي مهراڻ ۾ پڙهندو رهندو هوس، ۽ سندس مؤرخانه ۽ محققانه حيثيت کان ڏاڍو متاثر هوس. انهيءَ ڪري مولائي شيدائي مرحوم کان سندس ڳالهيون ور ور ڪري پڇندو هوس، ۽ هو به ڏاڍي شوق ۽ ذوق سان مختلف رهاڻين جا واقعا ٻڌائيندو هو. هڪ ڀيري جو وٽس ويس، ته ڏاڍي خوشيءَ سان پريان ئي رڙ ڪري ڪيڪاريائين، چيائين: تازو پير صاحب سان ملاقات ٿي آهي. ملاقات دوران پير صاحب چوڻ لڳو: "مولائي! تئون تارو ڪيڏيو آهي، تو اهو ڏٺو آهي." مولائي صاحب وڏيڪ ٻڌايو ته "تئين تاري مان پير صاحب جو مطلب تون آهن. پير صاحب تنهنجا نئي ۽ ساموئيءَ بابت تاريخي مضمون عبرت جي ماهوار ايڊيشن ۾ پڙهيا آهن. پير صاحب ڏاڍو خوش پئي نظر آيو، ته سنڌ جي تاريخ تي تحقيقي انداز ۾ لکڻ وارن ۾ هڪ لکندڙ جو واڌارو ٿي رهيو آهي."

هن واقعي کان پوءِ منهنجيءَ دل ۾ پير صاحب لاءِ اڃا به وڌيڪ محبت ۽ عزت پيدا ٿي. ان کان سواءِ پرپٺ قدرداني ۽ همت افزائي طور جيڪا گفتگو ڪيائون، انهيءَ مون ۾ اعتماد پيدا ڪيو، ۽ سنڌ جي تاريخي مقالن لکڻ ۾ مصروف ٿي ويس. ڪجهه وقت کان پوءِ پير صاحب سان ملاقات ٿي. ڏاڍي محبت سان پيش آيا، ۽ سنڌ جي تاريخ تي لکڻ لاءِ آڀاريائون. منهنجا تاريخي مقالا ۽ ڪتاب شايع ٿيندا رهيا. اهو ڏسي پير صاحب ڏاڍو خوش ٿيندو هو، ۽ همت افزائي

۽ قدرداني ڪندي وقت بوقت خط لکندو رهندو هو. نه فقط ايترو پر مختلف سرڪاري ۽ نيم سرڪاري ادارن ۾ جڏهن به سنڌ جي ڪن پهلوئن تي لکائڻ جو ڪم نڪتو، ته ايڪ طور منهنجو نالو به انهن کي ڏنائون. اهوئي سبب آهي، جو مختلف ادارن لاءِ سنڌي ۽ اردو ۾ مون گهڻو ڪجهه لکيو. پنجاب يونيورسٽيءَ جي تاريخ ادبيات لاءِ سرائڪي، سنڌي ۽ بلوچي ادبي تاريخ بابت لکيم، دائره معارف اسلاميه لاءِ لکيم، فرئنڪلن پبليڪشن طرفان تيار ٿيندڙ جامع اردو انسائيڪلو پيڊيا لاءِ لکيم، ۽ اهڙيءَ طرح ٻين به ڪن ادارن لاءِ لکيم. سندس ئي مهرباني سان سنڌ يونيورسٽي جي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي صلاحڪار بورڊ جو ميمبر ٿيس. پير صاحب جن جي اها خوبي هئي، ته منهنجو ڪو تحقيقي مقالو پڙهندا هئا، ته فوراً خط لکندا هئا. نه فقط ايترو، پر جيڪڏهن ڪو خط لکندو هيو مان، ته جلد جواب ڏيندا هئا، ۽ علمي ۽ تحقيقي ڪمن ۾ منهنجي رهنمائي ڪندا رهندا هئا. پويون خط منهنجي ڪتاب "سنڌيءَ ۾ نعتيه شاعري" بابت لکيائون، جنهن ۾ ڪتاب جي ڏاڍي تعريف ڪئي اٿن.

پير صاحب جي مون سان محبت ۽ دلچسپي انهيءَ ڪري پيدا ٿي، جو آءٌ سنڌ جي تاريخ تي تحقيقي انداز ۾ لکڻ لڳو هوس. ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو، ته پير صاحب کي سنڌ سان ڪيڏي نه دلچسپي هئي. هن جي دلي خواهش هوندي هئي ته سنڌ ۾ اهڙا ماڻهو نروار ٿيندا رهن، جيڪي سنڌ جي تاريخي پهلوئن تي لکندا رهن ته جيئن سندس شروع ڪيل ڪم جاري ۽ ساري رهي، بلڪ اڳتي وڌندو رهي. سائين پير صاحب جي اها به خاص خوبي هئي، ته منهنجا خاص دوست جهڙوڪ: ميان غلام مصطفيٰ پيوڪرن وارو ۽ ڊاڪٽر نوازعلي بلوچ جڏهن به سائس ملندا هئا، ته گفتگو دوران مون کي به ياد فرمائيندا هئا. پير سائين سان آخري ملاقات پر سال (١٩٨١ع) ڪراچي ۾ آرڪالاجي کاتي جي لائبريري ۾ ٿي. انهن ڏينهن ۾ آءٌ سنڌي ساهت ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ڪراچي ويو هوس. اتي نمائش ۾ آرڪالاجي وارن هڪ تمام پراڻو ڪتاب رکيو هو، جنهن ۾ سڪندر يوناني جي ڪاهه جو ذڪر هو. ڪانفرنس پوري ٿيڻ کان پوءِ انهيءَ ڪتاب مان نوٽس وٺڻ لاءِ آرڪالاجي کاتي جي لائبريري ۾ ويس. خوش قسمتيءَ سان سائين پير صاحب بيماريءَ جي باوجود انهيءَ لائبريري ۾ اچي نڪتو. مون کان پڇيائين: "ڇاتي پيو ڪم ڪرين؟" مان ٻڌايومانس "ته انهن سياحن ۽ مورخن تي تحقيق پيو ڪريان، جيڪي سنڌ ۾ آيا ۽ سنڌ بابت ڪجهه لکيائون. انهيءَ ڪري ئي هي ڪتاب ڏسڻ آيو آهيان." پير صاحب خوشيءَ جو اظهار ڪيو، ۽ فرمايائون ته "هي ڪتاب به ڏسجانءِ." مطلب ته سائين سان جڏهن به ملاقات ٿيندي هئي، ته تحقيقي ۽ تاريخي ڪم جي رفتار پڇندا هئا، هدايتون ڏيندا هئا ۽ ماخذن جي نشاندهي ڪندا هئا نه فقط ايترو، پر جيڪڏهن ڪنهن تحقيقي ڪم ۾ ڪنهن قلمي ڪتاب جي ضرورت پوندي هئي، ۽ وٽن لڀڻ وجهو هو، ته پيا ڪم سيڙائي به اهو قلمي ڪتاب ڪيدي ڏيندا هئا. وٽن "بيان العارفين" پارسي جو

Gul Hayat Institute

هڪ قلمي نسخو هو، جيڪو مون کي پنهنجي پي- ايچ- ڊي- جي مقالي لاءِ ڏسڻو هو. ان سلسلي ۾ جڏهن به وٽن وڃڻ ٿيو، ته فراخدليءَ سان اهو قلمي نسخو ڪڍي ڏنائون.

سائين پير صاحب جي قدرداني ۽ پرخلوص دوستيءَ جو هڪ جيئرو جاڳندو مثال به منهنجي سامهون آهي. اهو آهي: ميان غلام مصطفيٰ ڀيو (وينل ڪرن، لڳ شڪارپور). هو منهنجو تمام پيارو دوست آهي ۽ هن جي مون سان بيانتها محبت آهي. هو علم دوست، عالمن ۽ محققن جو قدردان ۽ تاريخي ڪتابن جي وسيع مطالعي جو صاحب آهي. بلڪ ائين چئجي، ته بيجا نه ٿيندو، ته هو سنڌ، هند ۽ اسلامي تاريخ جي چرندڙ پرندڙ انسائيڪلوپيڊيا ۽ تاريخي ماخذن جي ببلوگرافي آهي. ڪو تاريخي عنوان گفتگو ۾ ايندو ته هڪدم ان سان تعلق رکندڙ ڪتاب ٻڌائي، ٻڌندڙن کي حيران ڪري ڇڏيندو. نه فقط ايترو، پر اهو به ٻڌائي ڇڏيندو، ته انهيءَ موضوع تي فلاڻا فلاڻا ماڻهو لکن پيا، يا فلاڻا ڪتاب ڇپائيءَ هيٺ آهن. هن جي انهن سيني اردو ۽ سنڌي تاريخي ڪتابن تي نظر هوندي آهي، جيڪي تازو ڇپيا آهن، يا ڇپائيءَ هيٺ آهن، مارڪيٽ ۾ ڪٿي موجود آهن، يا ناياب ٿي چڪا آهن. هو اهو به ٻڌائي ويندو آهي، ته ڪنهن مورخ ۽ محقق ڪهڙا ۽ ڪيترا ڪتاب لکيا آهن. انهن خوبين ۽ خصوصيتن جي ڪري پير صاحب جي ساڻس ذاتي محبت هئي ۽ ڪيس وقت بوقت خط لکندو رهندو هو. هن کي به پير صاحب سان بيانتها محبت هئي. پير صاحب سان ملڻ لاءِ سيڙجي به ڪراچيءَ ويندو هو ۽ پير صاحب سان رهائيون ڪندي دل ڍاپندي ئي نه هئس. هينئر جڏهن پير صاحب جو ذڪر نڪرندو آهي، ته سندس اکين ۾ پاڻي ڀرجي ايندو آهي!

تحقيقي ڪم جو جائزو

پير صاحب جي تاريخي ۽ تحقيقي ڪم جو جائزو ورتو ويندو، ته ان جا مختلف پهلو نظر ايندا، جن کي هيٺين ريت بيان ڪري سگهجي ٿو.

١- سنڌ جي تاريخي ڪتابن جي ترتيب، تصحيح ۽ اشاعت:

هن سلسلي ۾ پير صاحب بنيادي ۽ اهم ڪم ڪيو آهي ۽ سنڌ جي تاريخ تي لکندڙن کي بنيادي ماخذ سنواري سڌاري مهيا ڪري ڏنا آهن. اهوئي سبب آهي، جو سنڌ جي تاريخ، ثقافت ۽ علم ادب جا ڪيترائي اڻلکل پهلو روشن ٿيا آهن. اهڙن ڪتابن جو مختصر تعارف هيٺ ڏجي ٿو:

تحفةالڪرام، ج ٣، حصو پهريون: تحفةالڪرام (ج ٣) کي سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ بنيادي حيثيت حاصل آهي. ان ۾ سنڌ جي تاريخ به بيان ٿيل آهي، ته ان ۾ اهم شخصيتن ۽ شهرن جو ذڪر موجود آهي. انهيءَ ڪري ان کي جيڪڏهن سنڌ جي انسائيڪلوپيڊيا چئجي ته بيجا نه ٿيندو. ان جو سنڌي ترجمو شايع ٿي چڪو آهي. پير صاحب جي دلي خواهش

Gul Hayat Institute

هئي، تہ ان جي فارسي متن کي نئين سر سنواري سڌاري شايع ڪيو وڃي. اهو اهم ڪم هٿ ۾ ڪنيائين ۽ ان جو پهريون حصو حاشين سان سينگاري شايع ڪيائين. افسوس جو ان جا باقي رهيل ٻہ حصا شايع نہ ٿي سگهيا. سنڌي ادبي بورڊ کي جڳائي، تہ معلوم ڪري تہ جيڪڏهن پير صاحب اهي ٻئي حصا بہ مڪمل ڪري ويو آهي، تہ اهي هٿ ڪري شايع ڪري، ڇاڪاڻ تہ هي حصو سنڌي ادبي بورڊ ئي ڇپايو آهي.

مقالات‌الشعراء: هي سنڌ جي فارسي شاعرن جو تذڪرو آهي، جيڪو تحفةالڪرام جي صاحب مير علي شير قانع جو لکيل آهي. هي ڪتاب بہ پيرصاحب ايڊٽ ڪري شايع ڪرايو آهي. ڪتاب جي متن جي تصحيح سان گڏ، حاشيا بہ لکيا اٿس، جن ۾ مختلف شاعرن بابت ٻين ڪتابن سان معلومات حاصل ڪري، وڌيڪ معلومات ڏني اٿس. ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ڇپايو آهي.

مڪلي‌نامه: هي بہ مير علي شير قانع جو لکيل ڪتاب آهي، جنهن ۾ ٺٽي ۽ مڪليءَ جي رنگين محفلن جو ذڪر ٿيل آهي. ان سان ٺٽي جي ثقافت، رنگينين رعنائين ۽ خوشحاليءَ جو پتو پوي ٿو. ان سان گڏ انهيءَ ڪتاب ۾ ٺٽي ۽ مڪليءَ جي بزرگن جي درگاهن جو ذڪر بہ ملي ٿو. پير صاحب هن ڪتاب جي فارسي متن کي ايڊٽ ڪيو آهي ۽ ان تي طويل ۽ مفصل حاشيا بہ لکيا اٿس. حاشين ۾ انهن بزرگن، عالمن، حڪمرانن ۽ تاريخي جاين جو مفصل ۽ مستند احوال ڏنو ويو آهي، جن جو ذڪر مڪلي‌نامه جي متن ۾ آيو آهي. اهڙيءَ طرح هي ڪتاب نہ فقط ٺٽي، بلڪ سنڌ جي انسائيڪلوپيڊيا بڻجي پيو آهي. هي ڪتاب بہ سنڌي ادبي بورڊ ڇپايو آهي.

تڪمله مقالات‌الشعراء: هي ڪتاب خليل ٺٽويءَ جو لکيل آهي ۽ ان ۾ پوئين دور جي فارسي شاعرن جو تذڪرو بيان ڪيو ويو آهي. هي ڪتاب بہ پير صاحب اهڙي ئي نموني محنت سان ايڊٽ ڪيو آهي، جهڙي نموني مقالات‌الشعراء ايڊٽ ڪيو اٿس. ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايل آهي.

تاريخ مظهر شاهجهاني: هي ڪتاب يوسف ميرڪ بن مير ابوالقاسم نمڪين بکريءَ جو لکيل آهي. سنڌ جي تاريخ جو هي نادر ۽ ناياب نسخو پهريون ڀيرو پير صاحب جي ڪوشش ۽ محنت سان منظر عام تي آيو. ڪتاب جي مقدمہ ۾ پير صاحب پاڻ لکيو آهي:

”جنهن (تاريخ مظهر شاهجهاني) جو پتو گذريل ٽن سون سالن ۾ ڪنهن بہ عالم کي پئجي نہ سگهيو هو، خود سر هينري ايليٽ جهڙو باوسائل مستشرق بہ ان جي زيارت کان محروم رهيو، جنهن پنهنجي ”تاريخ هند“ جي تاليف جي سلسلي ۾ ڪتاب هٿ ڪرڻ لاءِ هندستان ۽ يورپ جي ڪنڊڪڙڇ جي جاکوڙ ڪئي هئي. (ص ٣-٤)

ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت جو ذڪر ڪندي پير صاحب لکيو آهي:

”خاص مغل دور بابت هن وقت تائين اسان کي ڪابہ اهڙي تاريخ نہ ملي هئي، جنهن مان ان زماني جي سياسي ۽ اندروني روئداد معلوم ٿي سگهي. انهيءَ ڪري لاچار اسان کي مغليہ دور جي انهن عام تاريخن مان معلومات حاصل ڪرڻي پوندي هئي، جن ۾ سنڌ بابت اٽي ۾ لوڻ برابر احوال آيل آهي. مظهر شاهجهاني پهريون ڪتاب آهي، جيڪو مغليہ دور جي پهرين اڌ صدي جي حالتن تي تفصيل سان روشني وجهي ٿو.“

هن ڪتاب ۾ اهڙو احوال آيل آهي، جيڪو اڳ ڪنهن بہ تاريخي ڪتاب ۾ نہ آيو آهي. هي پهريون تاريخي ڪتاب آهي، جنهن ۾ سنڌ جي حالتن جو تفصيلي احوال ملي ٿو. اهڙو اهم ۽ قيمتي ڪتاب سنڌ وارن جي اکين کان اوجهل هو. پير صاحب جو اهو وڏو ڪارنامو آهي، جو اهو ناياب ڪتاب هٿ ڪري، مرتب ڪري شايع ڪرايائين.

ڪتاب جي منڍ ۾ پير صاحب اردو زبان ۾ مؤلف جا حالات بيان ڪيا آهن ۽ ڪتاب جو تعارف ڏنو اٿس. آخر ۾ فارسي ۾ تعليقات آهي، جنهن ۾ ٻين تاريخي ڪتابن جي مدد سان انهن شخصيتن جو احوال بيان ڪيو اٿس، جن جا نالا ”مظهر شاهجهاني“ ۾ آيا آهن. اهڙيءَ طرح ڪتاب کي هر طرح جامع بنايو اٿس. هيءَ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ڇپائي منظر عام تي آندو آهي.

هفت مقالہ: هي اردو ڪتاب آهي، جنهن ۾ فارسي زبان ۽ ادب بابت ست مقالا آهن. هي مقالا پهريائين انجمن ترقي اردو پاڪستان جي ٽہ ماهي رسالي ”اردو“ ۾ شايع ٿيا. ٽہ ماهي اردو ۾ ڇپيل مقالن مان هي مقالا پير صاحب منتخب ڪري، انهن تي مقدمو لکيو ۽ ڪتاب ايران جي اڳوڻي بادشاهہ جي تاجپوشي جي موقعي تي شايع ڪيو ويو.

تذڪره شعراء ڪشمير: هي فارسي زبان ۾ ڪشمير جي فارسي شاعرن جو تذڪرو آهي، جيڪو پير صاحب ڏاڍي محنت سان مرتب ڪيو. ان تي مقدمو بہ لکيو اٿس ۽ حاشيا بہ لکيا اٿس. ڪتاب اقبال اڪيڊمي طرفان شايع ڪيل آهي.

تذڪره مشائخ سيوستان: هي پارسي زبان ۾ سيوهڻ جي بزرگن جو تذڪرو آهي، جيڪو سنہ ۱۰۳۹هہ ۾ عبدالغفور بن حيدر سيوستاني لکيو. پير صاحب اهو تذڪرو هٿ ڪري، ايڊٽ ڪري، تعارف سان ٽہ ماهي مهراڻ جي سال ۱۹۷۴ع جي نمبر ۳-۴ ۾ شايع ڪرايو. ان کان پوءِ ان جو سنڌي ترجمو ڪرايائين، جيڪو مهراڻ جي ايندڙ پرچي ۾ شايع ٿيو. پير صاحب ترجمي سان گڏ هن تذڪري جي اهميت کي واضح ڪيو آهي ۽ ان ۾ جيڪو تاريخي مواد آهي. هن تذڪري ۾ سيوهڻ جي بزرگن جهڙوڪ: حضرت قلندر شهباز، ڇُتو امراڻي وغيره جو احوال آهي. ان سان گڏ هن ۾ ڪي تاريخي ڳالهيون بہ درج ٿيل آهن. سنڌي ادبي بورڊ کي گهرجي تہ هي تذڪرو جدا ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرائي.

ترخان نامہ: هي ڪتاب سيد ميرمحمد بن سيد جلال ٺٽوي جو لکيل آهي، ۽ منجهس ترخاني دور جو احوال آيل آهي. هن ڪتاب کي بہ سنڌ جي تاريخ جي هڪ بنيادي ماخذ جي حيثيت حاصل آهي. هي ڪتاب بہ پير صاحب محققاڻي انداز ۾ مرتب ڪري شايع ڪرايو آهي. شروع ۾ پير صاحب جي طرفان پارسي زبان ۾ "پيش گفتار" جي عنوان هيٺ مهاڳ آهي، ان ۾ انهن مڙني تاريخن جو تعارف ڏنو اٿس، جن ۾ ترخانن جو احوال آيل آهي. ان کان سواءِ مؤلف ۽ ان جي خاندان جو احوال بہ آندو اٿس. آخر ۾ وڏي محنت سان ترخانن جا نسب ناما تيار ڪري ڏنا اٿس.

حديقة الاولياء: هي سنڌ جي صوفياء ڪرام ۽ بزرگان دين جو تذڪرو آهي، سيد عبدالقادر بن سيد هاشم بن سيد محمد ٺٽوي جو لکيل آهي. منجهس ۱۴۱ بزرگن جو احوال آيل آهي. ڪتاب سان گڏ ساڳي مصنف جو لکيل رسالو بہ آهي، جنهن ۾ سيد عبدالهادي معروف بہ جميل شاهہ گرناري جو احوال آيل آهي. سنڌ جي بزرگن جي احوال جي سلسلي ۾ هن ڪتاب کي وڏي اهميت حاصل آهي. هي ڪتاب بہ پير صاحب وڏي محنت سان مرتب ڪري شايع ڪرايو آهي. شروع ۾ پير صاحب طرفان سنڌي زبان ۾ طويل ۽ تفصيلي مقدمو آهي، جنهن ۾ انهن سمورن تذڪرن ۽ تاريخن جو تعارف ڏنو اٿس، جن ۾ سنڌ جي بزرگن جو ٿورو ڪي گهڻو احوال آيل آهي. نہ فقط ايترو، پر انهن ڪتابن ۾ جيڪو مکيہ مواد آيل آهي، ان جي بہ نشاندهي ڪئي اٿس. اهڙن تذڪرن جي اهميت واضح ڪندي ڄاڻايو اٿس:

"سنڌ جي انهيءَ صوفياني لٽريچر کي نہ فقط ديني سلسلي ۾ وڏي اهميت حاصل آهي، بلڪ سياسي، سماجي ۽ ادبي تاريخ ۾ پڻ اهو لٽريچر اهم ترين مواد جي حيثيت رکي ٿو. تذڪرن، ملفوظات ۽ مڪتوبات ۾ سنڌ جي ڪيترن معاصر سياسي واقعن جا اشارا ٿيل آهن. ڪيترن ڳوٺن جي جاگرافي ڄاڻائي ويئي آهي، سماجي صورتحال جا حوالا ملي وڃن ٿا ۽ سنڌ جي ادبي تاريخ جي سلسلي لاءِ بيشمار غير معروف شاعرن جا بيت پڻ آيل آهن، جيڪي ادبي ذخيري جي ڪيترن گمنام گوشن کي روشن ڪن ٿا." (ص۴۴)

ان کان پوءِ اهڙن تاريخي ۽ سماجي واقعن جي نشاندهي بہ ڪئي اٿس، جيڪي بزرگن جي تذڪرن ۾ بيان ٿيل آهن. شاهہ شجاع ۽ سنڌ، مددخان جي گهل، شجاع جي گهل، ڪرڙيءَ واري جنگ، گهوٽڪيءَ واري جنگ وغيره.

منشورالوصيت، دستورالحڪومت: هي ميان نورمحمد ڪلهوڙي جو وصيت نامو آهي، جيڪو پير صاحب مرتب ڪري شايع ڪرايو آهي. شروع ۾ سنڌي زبان ۾ پير صاحب جي طرفان تعارف آهي، جنهن ۾ وصيتنامي جو تعارف ڏنو اٿس، ۽ ان جي تاريخي اهميت واضح ڪئي اٿس. اهميت واضح ڪندي ڄاڻايو اٿس:

"هن وصيتنامي کي تاريخي نقطہ نگاهہ کان وڏي اهميت آهي. پڙهندڙ کي انهيءَ منشور مان هيٺيون مسالو مهيا ٿئي ٿو:

(١) انهيءَ زماني جا سياسي خواهہ سماجي حالات، ۽ انهن جي روشنيءَ ۾ ميان صاحب جون ڪيل نصيحتون.
(٢) ميان صاحب جي خود پنهنجي مزاج ۽ طبيعت جو ميل ۽ لاڙو.
(٣) حڪمرانيءَ جي نظام لاءِ سندس ڏاهيل بنيادي اصول.
(٤) ڪلهوڙن جي رهڻي ڪهڻي، کائڻ پيئڻ، لٽي ڪپڙي ۽ عام آٿيءَ ويڙهيءَ جي چٽي تصوير...
(٥) ميڙ منٿ، يعني قرآن ڪريم مٿي تي کڻي، سيدن کي ساڻ ڪري هلڻ جو رواج، جيڪو اڄ تائين هليو اچي، سو پانهنجي تو ته انهيءَ دور ۾ شروع ٿيو هو...
(٦) مقدمن ۾ بهرصورت انصاف ڏيڻ ڪلهوڙن جو اٽر اصول هو، انهيءَ ڪري ميان صاحب بار بار پنهنجن کي تاڪيد ڪيو آهي.
(٧) باهمي محبت ۽ هم آهنگي سان رهڻ جو پڻ ميان صاحب اولاد کي بار بار تاڪيد ڪيو آهي...
(٨) ڪلهوڙا سيد ميران محمد جونپوري جا مريد هئا.
(٩) سپ ڪان اهم معلومات، وصيت نامي منجهان، ملڪ جي ورهاست متعلق معلوم ٿئي ٿو...
(١٠) نادر شاهہ جي فتني متعلق ميان صاحب جا جذبات.
(١١) سنڌ جو ڪتبخانو نادر شاهہ لٽي ويو هو.
(١٢) نادر شاهہ ميان صاحب جا پٽ يرغمال ڪري ايران وني ويو هو.
(١٣) محصول ۽ انهن جي اڳاڙڻ جا قاعدا ۽ طريقا.
(١٤) قلات جي بروهين، شڪارپور جي دائود پوٽن، دهليءَ جي مغلن، ايپي جي فقيرن، سيويءَ ۽ گنجابي متعلق ميان صاحب جي پاليسي.

وصيت نامي جي آخر ۾ پير صاحب آٺ ضميما به ڏنا آهن. پهرين ضميمي ۾ جهوڪ واري جنگ بابت ٽي خط آهن. انهن خطن بابت پير صاحب پاڻ ڪتاب جي مند ۾ ڄاڻايو آهي:

”هن ڪتاب ۾ پهريون ضميمو انهن ٽن خطن جو آهي، جي جهوڪ منجهان جنگ هلندي لکيا ويا آهن.

پهريون خط ميان يارمحمد ڪلهوڙي جو آهي، جيڪو پنهنجي وليعهد ميان نورمحمد ڏانهن لکيو اٿس. ٻيو خط ملتان جي صوبہ دار سيد حسن خان جي پٽ جي ڪارنامن متعلق آهي، جي هن جهوڪ واري جنگ ۾ سرانجام ڏنا. ٽيون خط آهي ميران سنگ کتري جو، جيڪو پڻ جنگ جي ميدان مان لکيو ويو آهي.

اهي ٽيئي خط جنگ جي حقيقت، مغلن جي نيت ۽ واقعي جي نوعيت تي تفصيلي روشني وجهن ٿا.“

ٻئي ضميمي ۾ محمد شاهہ بادشاهہ جي وزيراعظم قمرالدين خان اعتماد الدولہ جي وڪيل راءِ رايان انندرام مخلص (١١١١ھ-١١٦٤ھ) جا چار خط آهن، جيڪي هن ميان نور محمد ۽ سندس پرڏيهي وزير سيد لطف الله عرف ميان مٺاري ڏانهن، سندس لکيل خطن جي جواب ۾ لکيا

ٽين ضميمي ۾ انندرام مخلص جي ڪتاب ”وقايع بدايع“ مان اهي اقتباس ڏنا ويا آهن، جن جو تعلق سنڌ سان آهي. چوٿين ضميمي ۾ ”نادرنامہ“ يا ”شاهنامۀ نادري“ (تاليف ۱۱۷۲هه) جو اهو اقتباس ڏنو اٿس، جيڪو نادرشاهه جو سنڌ جي ڪاهه بابت آهي. نادرنامہ جو قلمي نسخو ڪراچيءَ جي قومي ميوزم ۾ رکيل آهي. ان بابت پير صاحب ڄاڻايو آهي:

”نادرشاهه بابت ڪم ڪندڙن مان ڪنهن کي بہ انهيءَ ڪتاب جو ڏس پتو ڪونہ پيو آهي ۽ سنڌ سان تعلق رکندڙ حصو پهريون دفعو هن ضميمي جي ذريعي عام اڳيان آندو پيو وڃي.“

پنجين ضميمي ۾ باغ علي جي لکيل ڪتاب ”نامۀ نغز“ مان نادرشاهه جي سنڌ ۾ آمد بابت آيل احوال ڏنو ويو آهي. ڇهين ضميمي ۾ سيد مير محمد جي ڪتاب ”تبصرة الناظرين“ ۾ ڪلهوڙن بابت آيل احوال ڏنو ويو آهي. سيد مير محمد ۽ سندس والد مير عبدالجليل بلگرامي مغلن طرفان سنڌ ۾ وقايع نويس ٿي رهيا. ڪلهوڙن سان سندن گهاٽو تعلق هو. تبصرة الناظرين ۾ روزنامچي وانگر ۱۱۰۱هه کان ۱۱۸۵هه تائين جا واقعا ڏنا ويا آهن. هن ضميمي ۾ ۱۱۱۷هه کان ۱۱۵۶هه تائين فقط ڪلهوڙن سان تعلق رکندڙ واقعا ڏنا ويا آهن.

ستين ضميمي ۾ سنڌ جي هڪ عالم شيخ رحمت‌الله جو خط آهي، جيڪو پهريائين ميان عبدالنبي جي پٽ محمد عارف جو خانِ سامان هو. ڪلهوڙن جي حڪومت جي زوال کان پوءِ هو جوڌپور جي راجا وٽ وڃي منشي ٿيو. هن اهو خط جوڌپور مان ميرزا علي بخت بهادر، محمد ظهيرالدين، ”اظفري“ گورگاني ڏانهن لکيو. اٺين ضميمي ۾ صمصام‌الدولہ شاهنواز خان جي ڪتاب ”ماثرالامراء“ جي پهرين جلد ۾ آيل اهو احوال ڏنو ويو آهي، جيڪو ميان نور محمد ۽ سندس خاندان بابت آهي.

اهڙيءَ طرح پير صاحب ڪلهوڙن جي تاريخ بابت نهايت اهم ۽ نئون مواد مختلف هنڌن تان هٿ ڪري هن ڪتاب ۾ ڏنو آهي.

هشت بهشت: هن ۾ سنڌ جي باڪمال پارسي شاعر ملا عبدالحڪيم عطا ٺٽويءَ جون اٺ مثنويون آيل آهن، جن کي پير صاحب مرتب ڪري شايع ڪرايو آهي. شروع ۾ پير صاحب طرفان سنڌي زبان ۾ مقدمو آهي، جنهن ۾ مثنوين جو تعارف آهي ۽ شاعر جو احوال آيل آهي. ان کان سواءِ ان دور جي سياسي ۽ سماجي حالتن جو ذڪر آندو اٿس. لکيو اٿس:

”عطا پنهنجي شهر آشوب ۾ ٺٽي جي تباهہ حاليءَ جو جيڪو نقشو چٽيو آهي، اهو فقط هڪ شهر جو نہ بلڪ سڄي سنڌ جو صورتحال سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ دارالحڪومت جي حالت کان ملڪ جي روئداد ڪهڙيءَ ريت مخفي ٿي سگهي ٿي؟“ (ص ۱۲۷)

مثنوي چنيسرنامه: هي پارسي مثنوي ادارکي بيگلار جي لکيل آهي ۽ ان ۾ ليلا چنيسر جو قصو منظوم ٿيل آهي. پير صاحب جي تصحيح ۽ مقدمي سان مثنوي شايع ٿيل آهي. شروع ۾ پير صاحب جو ٦٧ صفحن تي مشتمل طويل ۽ تفصيلي مقدمو آهي، جنهن ۾ مثنويءَ جي اهميت ۽ ادبي مقام تي روشني وڌي ويئي آهي. ان کان سواءِ مثنويءَ جي مصنف ادارڪيءَ جي ممدوحن ۽ محسنن جو ذڪر به ڪيو ويو آهي.

مثنويات و قصائد: هن ۾ مير علي شير قانع جون پارسي مثنويون ۽ قصيدا آهن. هي ڪتاب پير صاحب جي ترتيب ۽ مقدمه سان شايع ٿيو آهي. مقدمه سنڌي زبان ۾ آهي ۽ چاليهن صفحن تي مشتمل آهي. ان ۾ مثنوين ۽ قصيدن جو تعارف ڏنو ويو آهي ۽ انهن جون خوبيون ۽ خصوصيتون نروار ڪيون ويئون آهن. لکي ٿو:

"قانع نعت ۽ منقبت ۾ جيڪي قصيدا چيا آهن، انهن ۾ ڪٿي ڪٿي پنهنجي دور جي زبون حاليءَ تي به اکر چوندو ويو آهي، مثلاً

روزگاريست شهاکز اثر گردش چرخ - اوفتاده عجب آهنگ تماشائي طبـاع

قانع پنهنجي ڪلام ۾ "ديبل" جو نالو به آندو آهي. پير صاحب ان تي تبصرو ڪندي لکي ٿو:

"سنڌ جي قديم تاريخي شهر "ديبل" جي برباد ٿي وڃڻ بعد اڪثر مورخن ٺٽي جي شهر کي "ديول ٺٽو" ڪري لکيو آهي. هتي پنهنجي قصيدي ۾ مير قانع پڻ ٺٽي لاءِ "ديول" جو نالو استعمال ڪيو آهي.

"قانع آن به که دگر راه مناجات رود - بدعا ختم کند منقبت در "ديـول"

حاشيءَ ۾ پير صاحب لکيو آهي:

"راقم الحروف جي خيال ۾ پيرپٺي جو ويرانو دراصل ديبل بندر آهي. پير پٺي کي خود تاريخ ۾ پيرپٺو ديولي لکيو ويو آهي. جڏهن ديبل بندر تباهه ٿيو، ان وقت اتان جا ماڻهو لڏي اچي ٺٽي ۾ وينا ۽ اهو نئون شهر ديبل بندر جي بجاءِ آباد ڪيو ويو. انهيءَ مناسبت ۽ ساڳئي وقت، قديم آبادي جي ويجهڙائيءَ ۾ هجڻ سبب، قدرتي طرح ٺٽي سان ديبل جي نالي جو الحاق رهندو آيو. ازانسواءِ تاريخ ۾ ديبل جي ويران ٿيڻ کان سٽت پوءِ ٺٽي جو نالو داخل آهي."

مثنوي مظهر ال آثار: هيءَ مثنوي سيد جهانگير هاشمي ڪرماني بکري (متوفي سنه ٩٤٦ هه) جي لکيل آهي، ۽ پير صاحب جي تصحيح ۽ مقدمي سان شايع ٿي آهي. مقدمو پارسيءَ ۾ آهي، جنهن ۾ جهانگير هاشميءَ جي زندگيءَ جو احوال آيل آهي. ان کان سواءِ سنڌس ادبي خدمتن، ۽ ان دور جي سياسي حالات تي روشني وڌي ويئي آهي.

تذڪره روضة السلاطين و جواهر العجائب: هي سلطان محمد فخري بن محمد اميري هروي جي تصنيف آهي، جيڪو شاهه حسن ارغون ۽ مرزا عيسيٰ ترخان جي دور ۾ ٺٽي گذريو. هي ڪتاب پير صاحب جي تصحيح ۽ ترتيب سان شايع ٿيو آهي. پهريائين تذڪره روضة السلاطين آهي، جنهن جا ٧ باب آهن. ان ۾ سنڌ، هند ۽ اسلامي دنيا جي مختلف حڪمرانن ۽ سلطانن جو ذڪر آهي. ستين باب ۾ شاهه حسين ارغون جو احوال آهي. تذڪره جواهر العجائب ۾ مسلمان شاعر عورتن جو ذڪر آيو آهي. تذڪرن کان پوءِ فخري هروي جو ديوان به ڏنو ويو آهي. آخر ۾ پير صاحب جي طرفان پارسي ۾ تعليقات آهي، جنهن ۾ تذڪرن ۾ آيل مختلف شخصيتن بابت، ٻين مستند تاريخي ڪتابن جي مدد سان، وڌيڪ احوال ڏنو ويو آهي. شروع ۾ "حرف آغاز" جي عنوان هيٺ ٧٧ صفحن تي مشتمل اردو ۾ تفصيلي مقدمو آهي. ان پير صاحب فخري هروي جو احوال ڏنو آهي، ان جي ممدوحين جو ذڪر ڪيو آهي، سنڌ ۾ ان جي آمد جو بيان ڏنو آهي؛ ۽ سنڌ جي سياسي ۽ سماجي صورتحال تي روشني وڌي آهي. جواهر العجائب بابت پير صاحب لکيو آهي:

"جواهر العجائب، تذڪرن ۾ انهيءَ ڪري اهم آهي، جو فارسي ادب ۾ هي پهريون تذڪرو آهي، جو شاعر عورتن لاءِ مخصوص ڪيل آهي. ان کان اڳ ۾ فقط عوفيءَ، هڪ شاعره (رابعه خضداري) جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ ان کان پوءِ دولت شاهه، مهستي ۽ جهان خاتون جو ضمناً نالو ڪنيو آهي. فخري پهريون ماڻهو آهي، جنهن جواهر العجائب لکي پهريون ڀيرو دنيا کي شاعرات کان روشناس ڪرائي جڻ ٻين تذڪره نويسن لاءِ دروازو کوليو."

فخري هروي، هرات کان شاهه حسن ارغون جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آيو: ۽ ١٦-١٧ ورهه هتي رهي، هندستان طرف هليو ويو. پير صاحب لکيو آهي:

"هيءَ (جواهر العجائب) ڪتاب فخري جي آخري تصنيف آهي، جيڪا هن سنڌ ۾ لکي."

٢- سنڌ جي تاريخي خاندانن تي ڪتاب:

تاريخي ڪتاب ايڊٽ ڪرڻ، ۽ انهن جا مفصل مقدما، حاشيا ۽ تعليقات لکڻ کان سواءِ پير صاحب سنڌ جي تاريخي خاندانن تي پڻ ڪجهه ڪتاب تصنيف به ڪيا. انهن جو مختصر تعارف هيٺ ڏجي ٿو:

تذڪره امير خاني: هن ۾ سنڌ جي هڪ علمي ۽ تاريخي خاندان جو مفصل احوال ڏنو ويو آهي. اهو خاندان آهي: اميرخاني، جنهن جي افراد جون قبرون سکر جي پرينءَ پر درياءَ جي ڪناري تي ستين جي ٿان تي موجود آهن. هن خاندان جو وڏو مير ابوالقاسم نمڪين

Gul Hayat Institute

اڪبر جي ڏينهن ۾ بکر ۽ سيوهڻ جو گورنر رهيو: ستين جي ٿان واري جڳهه ڪيس پسند هئي; هن ان جي مٿان ٿلهو ٺهرايو هو، ۽ اونهاري ۾ چانڊوڪين راتين ۾ انهيءَ ٿلهي تي ويهي ڪچهريون ڪندو هو. سندس پٽ مير ابوالبقا اميرخان سيوهڻ، ملتان ۽ جهونا ڳڙهه ۾ مغلن طرفان گورنر ٿي رهيو. سندس پيا پٽ ۽ اولاد به چڱن عهدن تي رهيا. تاريخ مظهر شاهجهاني جو مصنف ميرڪ يوسف به سندس فرزند هو. هن ڪتاب ۾ بکر ۽ سيوهڻ وارن علائقن جي سياسي، ثقافتي ۽ سماجي حالتن تي چڱي روشني وڌل آهي. سيوهڻ جي گدرن بابت لکي ٿو:

"سيوهڻ جي ڪن ايراضين ۾ گدرن جي پوک نهايت سني ٿيندي هئي، ۽ اتي جا گدرا نهايت لذيذ، مٺا ۽ غير معمولي وزن جا ٿيندا هئا. مير نمڪين پنهنجي دور ۾ انهن جي پوک جو خاص اهتمام ڪيو هو، ۽ ملڪان ملڪ اهي سوکڙيءَ طور موڪليندو هو. بادشاهه ڏانهن به ڪيترا مرتبا موڪليائين، جنهن ولايتي گدرن جي مقابلي ۾ هنن کي هر لحاظ سان پسند ڪيو. جهانگير ته اتان جي گدرن تي ايترو اکن چڪن ٿيو، جو آخر اراضي جا اهي ٽڪرا ئي خالصي ۾ آڻي ڇڏيائين. مير ابوالبقا جڏهن سيوهڻ ۾ آيو، ته هن به گدرن جي ڪاشت ۾ غيرمعمولي دلچسپي ورتي ان کي وڌايو; پيءُ وانگر پاڻ به استعمال ڪندو هو ۽ هيڏي هوڏي دوستن احبابن ڏانهن به موسم اچڻ تي سوکڙي پاڪڙي ڪري موڪليندو هو." (ص ٩٧)

اروڙ جي باغن لاءِ لکيو اٿس.

"لکيو ويو آهي ته هو (مير ابو القاسم نمڪين) ڪاٺ جو تمام شوقين هو. ميوو تمام گهڻو ۽ ڏاڍي ذوق سان واپرائيندو هو. هن پنهنجا خاص باغ سنڌ جي قومي دارالسلطنت اروڙ جي ويجهو رکرايا هئا، جتان روزانو وقت سيوو پهچندو رهندو هو." (ص ٥٧)

مير ابوالقاسم نمڪين جي بکر ۽ سيوهڻ ۾ جڙيل آثارن بابت لکيو اٿس:

"مير صاحب جيئن بکر ۾ پنهنجي نشست لاءِ "صفهء صفا" (ستين جي ٿان تي جاءِ جوڙائي، ان کي اهو نالو ڏنائين) نالي درياءَ جي ڪناري هڪ خوش نما عمارت ٺهرائي، تيئن سيوهڻ ۾ "صفهء وفا" (يڪ ٿنڀي واري غار جي مٿان جوڙايل ٿلهو) نالي انهيءَ قسم جي جاءِ هن جوڙائي."

مير محمد معصوم بکري: هيءُ ڪتاب سنڌ جي بنيادي مورخ ۽ تاريخ معصومي جي مصنف مير معصوم بکري بابت آهي. پير صاحب هن ڪتاب تي تمام گهڻي محنت ڪئي آهي. ايران وڃي مير معصوم جا رند ۽ راهون ڏنائين، ۽ انهن جا فوٽا ورتائين. اهي سمورا ڪتاب نظر مان ڪڍيائين، جن ۾ مير صاحب بابت ٿورو به احوال آيل آهي. اهڙيءَ طرح سوانح حيات بابت ڪٺو ڪٺو ڪري سواد گڏ ڪري، ان کي يڪجا ڪيائين. نه فقط ايترو پر هرطرح

ڪوشش ورتي، اهي ڪتبا ڪنا ڪيائين، جيڪي مير صاحب پنهنجي اڏايل عمارتن تي لڳارايا هئا. ان کان سواءِ مير صاحب ۽ ان جي خاندان جي قبرستان جون تصويرون ۽ نقشا به تيار ڪري ڪتاب ۾ شامل ڪيائين. اهڙيءَ طرح قريباً پنجاهه سالن جي جاکوڙ کان پوءِ ڪتاب جو ڪم پڄاڻي تي آندائين. ڪتاب جي ديباچي ۾ پاڻ ڄاڻايو اٿس:

"اڌ صدي انهيءَ جاکوڙ ۾ گذري چڪي هئي، علمي اوسات ۽ تلاش نه ڪٿڻ جي هئي، نه تڪميل ٿيندي نظر آئي. ذوق برابر قائم رهيو، پر حياتيءَ جي بيوفائي کي نظر ۾ رکندي ڪم کي نيٺ اڪلائڻ جي رٿا ڪرڻي پيئي. اهڙيءَ طرح اٺويهن ورهين جي ڄمار ۾ شروع ڪيل ڪم، عمر جي انهٺ ورهين واري منزل تي پهچڻ بعد بالآخر پورو ڪرڻ ضروري ٿيو." (ص ١٧)

ڪتاب ۾ مير صاحب جي سوانح حيات، خاندان ۽ اولاد تي نهايت تفصيل سان روشني وڌل آهي. ان کان سواءِ مير صاحب جي سياسي ڪارگذارين، علمي خدمتن، تعميراتي ڪمن ۽ علائقي جي حالتن سڌارڻ بابت به تفصيل سان احوال ڏنو ويو آهي. نه فقط ايترو، پر سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ اقتصادي حالتن جو به چٽو نقش چٽيو ويو آهي. خاص طرح سان بکر واري علائقي جي حالتن کي اجاگر ڪيو ويو آهي. مير صاحب جي تعميراتي ڪمن بابت لکيو اٿس:

"مير صاحب کي يادگار قائم ڪرڻ، رفاهي عمارتون نهرائڻ، آرامگاهه جوڙائڻ، مسجدن تعمير ڪرڻ ۽ سفر ڪندي ڏيک وارين جاين ۽ جبلن تي نشاني طور ڪتبن هڻڻ جو بي پناهه شوق هو. عمارتن جي سلسلي ۾ ته ڪن چند مغل اميرن جو نالو شايد وٺي سگهجي، ليڪن ڪتبن هڻڻ جو ذاتي ۽ شوق مير جو خاصو هو، ٻيو ڪو به معاصر انهيءَ ڏس ۾ سندس ثاني شريڪ نه ٿيو. ڪنهن واحد شخص جا ايترا ڪتبا شايد تاريخ ۾ ملي نه سگهندا، جيترا هڪ مير هڻايا. درحقيقت دنيا جي بي ثباتيءَ ۽ انسان جي فاني هجڻ کان مير ايترو ته متاثر هو، جو هُن هنڌين ماڳين ڪتبا هڻي، پاڻ کي يا پنهنجي نالي کي زنده رکڻ تي گهريو. ڪتبن ۾ جيڪي اشعار اڪريا ويا آهن، انهن ۾ اهوئي جذبو ڪارفرما نظر اچي ٿو." (ص ٣٣٣)

مير صاحب جي دور جو ذڪر ڪندي پير صاحب بکر بابت لکي ٿو:

"سنڌ ۾ مير معصوم جڏهن هوش سنڀاليو، انهيءَ وقت شاهه حسن ارغون حڪمران هو. حڪومت جو مرڪز ٺٽو هو، ليڪن بکر جنهن صورت ۾ سرحدي شهر هو تنهنڪري جغرافيائي لحاظ سان انهيءَ کي خاص اهميت حاصل هئي. پنجاب، هندستان هڪ طرف ۽ بلوچستان، افغانستان ۽ ايران ٻئي طرف سرحد تي هئا. انهيءَ ڪري بکر جڻ ٻيو گاديءَ جو هنڌ هو."

ان دور ۾ ٺٽي کي جيڪا حيثيت حاصل هئي، ان بابت پير صاحب ڄاڻايو آهي:

”ٺٽو هميشه کان سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ رهندو ٿي آيو. تنهنڪري سياسي، سماجي خواهه ثقافتي ورثي جي لحاظ کان سنڌ جي مملڪت ۽ ملڪ جو ٺٽو نگر گويا نڪ هو. هر فن ۽ هر شعبي جا نامآور ماڻهو، اندريان خواهه ٻاهريان اتي رهيا ٿي. شعر و سخن ۽ علم و هنر جو شهر مرڪز هو.“ (ص ۴۰۲)

سيوهڻ بابت لکيو اٿس:

”سيوهڻ سنڌس (مير معصوم جي) ناناڻڪي آکهه جو پاسو هو. هيءُ شهر به علم ۽ فن جي لحاظ کان پنهنجي اقبالمندي جي انتها تي پهتل هو.“ (ص ۴۰۳)

نوٽ: مٿي ڏيکاريل سمورا ڪتاب (تذڪره شعراءِ ڪشمير ۽ هفت مقاله کان سواءِ) سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايل آهن.

ميرزا غازي بيگ ترخان اور اس کي بزم ادب: هي ڪتاب اردوءَ ۾ سنڌ جي حاڪم مرزا جاني بيگ ترخان جي پٽ مرزا غازي بيگ بابت آهي، جنهن اڪبر ۽ جهانگير جي دور ۾ سنڌ کان سواءِ قنڌار تي به حڪمراني ڪئي. هن نه فقط اميرانه ٺاٺ ۽ عياشيءَ سان زندگي گذاري، پر شعر و سخن جون محفلون به مچايون. هن ڪتاب ۾ انهن محفلن جو ذڪر آهي، جن جي مرزا غازي بيگ سرپرستي ۽ قدرداني ڪئي. اهڙيءَ طرح هن ڪتاب ۾ ان دور جي سياسي حالتن جو به ذڪر آهي، ته علمي ۽ ادبي فضا تي به ڀرپور روشني وڌي ويئي آهي. مطلب ته ان دور جي هڪ سياسي ۽ ثقافتي، علمي ۽ ادبي تاريخ آهي.

مرزا غازي بيگ جڏهن مغل حڪومت طرفان قنڌار جو حاڪم هو، ته ٺٽي جي رياست خسرو خان چرڪس جي حوالي هئي. هو وڏو ظالم هو. پير صاحب ان بابت لکيو آهي:

”خسرو خان پنهنجي واسطيدارن کي مملڪت جي مختلف حصن تي مسلط ڪيو، جن گجهن وانگر ماڻهن جو ماس پٽي، پنهنجو پيٽ ڀرڻ شروع ڪيو.“

مطلب ته خسرو خان چرڪس ۽ ان جي چاڙتن کان ملڪ بيزار ٿي چڪو هو. ملڪ ۾ روزانو اڻ سونهائيندڙ واقعا ظاهر ٿيندا ٿي رهيا. ڪجهه ماڻهو ٺٽي مان قنڌار پهتا، ته جيئن مرزا غازي بيگ کي داد ڏين. انهن ۾ مرشد خان به هو، جنهن جي مرزا غازي بيگ ان جي علم ۽ فضل جي ڪري تمام گهڻي عزت ڪندو هو، ايتريقدر جو فتح الله جي پائرن ۽ پيءُ کان به ان کي وڏيڪ گهرندو هو. ان جي آڏو مرزا صاحب ڪڏهن به ڪو ناشائسته لفظ زبان مان نه ڪڍندو هو. هڪ ڀيري عيد جي ڏينهن فتح الله خان ڪيس پنهنجي جاگير تان گهرايو. جڏهن هو ٺٽي پهتو ته ان سان اهڙو برو برتاءُ ڪيائين، جو سنڌس دل کي سخت صدمو پهتو. جڏهن فتح الله خان هاٿيءَ تي چڙهي عيدگاهه طرف ويو ته مرشد خان ڏاڍو شرمندو ٿي پنهنجي

جاگير ڏانهن موٽيو، اتان قنڌار روانو ٿيو. جڏهن مرزا غازي بيگ ڪانئس سنڌ جو حال احوال پڇيو، ته هن جواب ۾ هڪ شعر پڙهيو، جنهن ۾ ان وقت جي حالتن جي ترجماني ڪيل آهي. شعر هن طرح آهي:

”لب شيرين بڪام خسرو شد، جانِ بي هوده مي ڪند فرهاد.“
(ص ٩٦-٩٧)

٢- يادگيريون

هو ڏوٽي هو ڏينهن: هن ڪتاب ۾ پير صاحب ماضيءَ جا واقعات ۽ ذاتي تاثرات بيان ڪيا آهن. پير صاحب منيلا ۾ هو، ته ڪيس محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو ٣٠ جنوري ١٩٦٠ع تي ڍاڪا مان لکيل خط ٥ فيبروري تي منيلا ۾ مليو. ان ۾ لاڙڪاڻي جي بلند پايه شاعر نواز علي نياز جي وفات جي خبر هئي. ان کان متاثر ٿي پير صاحب ان دور جا حالات، ذاتي مشاهدا ۽ تاثرات لکيا، ۽ ان دور جي لاڙڪاڻي جي ادبي ڪچهرين ۽ مشاعرن جو ذڪر ڪيو. اهڙيءَ طرح هي ڪتاب وجود ۾ آيو، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ ١٩٧٧ع ۾ شايع ڪيو. پير صاحب سموريون حقيقتون نهايت سچائي، خلوص ۽ ديانتداريءَ سان ۽ حقيقت پسندانه نوع ۾ لکيون آهن. عبارت ۾ وڏو اثر ۽ رواني آهي، ۽ پڙهڻ سان سمورا واقعا ۽ نظارا اکين آڏو اچيو وڃن. لاڙڪاڻي بابت ڪهڙو نه صحيح لکيو اٿس:

”جنهن دور جو ”نياز“ نمائندو هو، انهيءَ دور ۾ لاڙڪاڻو سڄيءَ سنڌ ۾ برک هو. اهوئي زمانو هو، جو لاڙڪاڻي کي ”لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو“ چيو ويو ۽ اهو به مشهور آهي ته ”هجيئي ناڻو ته گهم لاڙڪاڻو“.

”لاڙڪاڻي ۾ سنڌي زبان جي ادب ۽ شعر و سخن جو به ڏاڍو چرچو هوندو هو. گويا ان وقت، جيستائين مسلمانن جو تعلق آهي، لاڙڪاڻي کي مرڪزي حيثيت حاصل هئي. سانگهي، گدا ۽ قليچ جي دور ۾ اهو شرف حيدرآباد کي هو، اتي اهو چهچٽو هو. جڏهن اتي مجلسان منتشر ٿيون ۽ جڏهن اها راند ڦٽي، تڏهن لاڙڪاڻي جو وارو وريو. حيدرآباد تي جنهن وقت اها خزان آئي، ان وقت لاڙڪاڻي ۾ ادبي بهار جي آمد ٿي. سنڌي ادب ۽ سنڌ جي ادبي تحريڪن جو سمورو معاملو ۽ مرڪز لاڙڪاڻي منتقل ٿي ويو.“

٣- مقدما، تعليقات ۽ حواشي

مٿي ذڪر اچي چڪو آهي، ته پير صاحب جيڪي ڪتاب ايڊٽ ڪيا آهن، انهن جي شروع ۾ مفصل مقدما لکيا اٿس، ۽ انهن تي مفيد حاشيا ۽ تعليقات لکيا اٿس. خاص طرح سان مڪلي نامه جي حواشي ۽ حديقة الاولياء جو مقدمو قابل ذڪر آهن؛ جن ۾ سنڌ جي تاريخ بابت ڪيترو ئي قيمتي مواد آندو ويو آهي. ان کان سواءِ منشورالوصيت جي ضميمن ۾ ڪلهوڙن جي دور بابت ڪيترو ئي نئون مواد هڪ هنڌ جمع ڪيو ويو آهي.

سنڌ جي تاريخي ڪتابن ڪان سواءِ پير صاحب ڪن ٻين تاريخي ڪتابن ۽ تذڪرن جا مقدما ۽ حاشيا بہ لکيا آهن، جهڙوڪ: تذڪره شعراء ڪشمير، سيرالعارفين وغيره.

سيرالعارفين: هي ڪتاب حامد بن فضل الله جمالي دهلوي جو لکيل آهي، ۽ منجهس بزرگن جو احوال آيل آهي. ان جو اردو ترجمو ڊاڪٽر محمد ايوب قادري ڪيو آهي، ۽ ان جو اردو مقدمو پير صاحب لکيو آهي. مقدمو ۱۱۰ صفحن تي مشتمل آهي، ۽ پنهنجي ليکي جداگانہ تصنيف جي حيثيت رکي ٿو. ان ۾ جمالي دهلويءَ جي حياتيءَ جو احوال تفصيل سان ڏنو اٿس، سندس سيرو سفر جو احوال بيان ڪيو اٿس، ۽ ان جي علمي خدمتن تي روشني وڌي اٿس. جماليءَ جي سير و سفر جو احوال بيان ڪندي، سنڌ جو احوال هن طرح آندو اٿس:

”شيخ جمالي ملتان کان هلي سنڌ پهتو. رستي ۾ يقيناً اڇ ۽ ٻين تاريخي جاين تان لنگهيو هوندو. اڇ ۾ جلال جهانيان جهان گشت ۽ ٻين بزرگن جي مقبرن جي زيارت ڪئي هونداٰئين. بکر جي تاريخي شهر مان لنگهيو هوندو ۽ دادو ضلعي ۾ پهتو هوندو، جتي جي ٻن ٽن شهرن جو ذڪر ڪيو اٿس“.

ريل: انهيءَ تاريخي شهر ۾ سندس ملاقات هڪ باڪمال ۽ ڪشف ۽ ڪرامات جي صاحب جي خاندان سان ٿي. هي خاندان شيخ الاسلام بهاؤالدين جو مريد هو.

بحري: سيوستان جي پسگردائيءَ ۾ هڪ ڳوٺ جو نالو ”بحري“ لکيو اٿس، جتي سندس ملاقات ان وقت جي وڏي بزرگ مخدوم بلال سان ٿي. ان وقت مخدوم صاحب تصوف جو ڪتاب عوارف المعارف پڙهي رهيو هو. ان ڳوٺ ۾ سندس ملاقات هڪ ٻئي بزرگ حاجي آرام سان ٿي. ان کي ٻلاءِ جو شوق هو، انهيءَ ڪري هن ڳئن ۽ ٻڪرين جا ڌڻ پاليا هئا، جيڪي سواءِ ڪنهن ڌنار جي جهنگ ۾ چرندا رهندا هئا. ڪڏهن بہ ڪنهن ڌڻ مان چوري نہ ڪئي. حاجي آرام، جماليءَ جي ڏاڍي مهمان نوازي ڪئي، ۽ ٻلاءِ بہ رڌي کارايائينس. (ص ۹۰)

۴- مقالا ۽ مضمون

پير صاحب وقت بوقت ڪيترائي تحقيقي، تاريخي ۽ علمي مقالا ۽ مضمون لکيا، جن ۾ سنڌ جي ڪيترن ئي تاريخي، ثقافتي ۽ علمي پهلوئن تي روشني وڌل آهي. سنڌ جي تاريخي مواد جي سلسلي ۾ اهي مقالا بہ وڏي اهميت رکن ٿا. انهن مان چند چونڊ سنڌي مقالا ”ڳالهيون ڳوٺ وٺن جون“ جي نالي سان ڪتابي صورت ۾ شايع ٿي چڪا آهن. سنڌي مقالن کان سواءِ بيشمار اردو، ۽ فارسي مقالا بہ لکيائين، جيڪي اردو ۽ فارسيءَ جي نامور رسالن ۾ شايع ٿي چڪا آهن. ضرورت آهي، تہ اهي مقالا بہ ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيا وڃن. نموني طور هڪ تحقيقي مقالي جو تعارف هيٺ ڏجي ٿو:

سنڌ ۽ ايران جا تعلقات: هي مقالو دراصل پير صاحب سيپٽمبر ١٩٦٦ع ۾ تهران ۾ منعقد ٿيل ايران شناسن جي بين الاقوامي ڪانگريس ۾ پڙهيو. ان جو اردو ترجمو نقوش لاهور ۾ ڇپيو. مقالي ۾ ايران ۽ سنڌ جا سياسي ۽ ثقافتي تعلقات نهايت تفصيل سان بيان ڪيا ويا آهن. ان مان ڪن ٽڪرن جو سنڌي ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

”هي عجيب اتفاق آهي ۽ فخر جي ڳالهه آهي، ته فارسي شاعرن جو سڀ ڪان پهريون تذڪرو، جنهن کي ديوان چيو ويو آهي، سرزمين سنڌ ۾ ترتيب ڏنو ويو. ان ڪان سواء پڻ قديم ترين تذڪره لب اللباب جي تڪميل جو شرف به سنڌ کي ئي حاصل هيو. ان دور جي فارسي شاعريءَ جا نمونا اسان کي لُب اللباب ۾ ملن ٿا. خود عوفيءَ جو اهو قصيدو، جيڪو هن بکر جي قلعي جي فتح تي لکيو آهي، اسان جي آڏو هڪ قيمتي ادبي نشان آهي.

ايران مان آيل خاندانن جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

”اٺين صدي هجري يا ان ڪان پوءِ اسان کي ڪيترائي شرفا ۽ علمي خاندان اهڙا ملن ٿا، جن ايران کي ڇڏي سنڌ ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪئي .... انهيءَ سلسلي ۾ شيراز جي انجوي سادات جي هڪ شاخ جي مورث سيد محمد جو نالو وٺي سگهجي ٿو، جيڪو ٧٨٦ هه ۾ شيراز ڪان سنڌ ۾ اچي رهيو.

”مولانا عبدالعزيز ابهري پنهنجي خاندان کي ساڻ ڪري انهيءَ دور (ڄام نندي جي حڪومت جو دور) ۾ سنڌ ۾ اچي مستقل طرح رهيو. ... ٩٠١هه ۾ مشهد مقدس مان سيد يعقوب ۽ سيد اسحاق سنڌ ۾ آيا. سنڌ ن خاندان مشهدي سادات جي نالي سان ٺٽي ۾ اڄ به موجود آهي. مشهدين جو ٻيو خاندان، جيڪو ٻن ڀائرن سيد احمد ۽ سيد محمد (سيد محمد عابد مشهدي جا فرزند) تي مشتمل هو، ٩٠٦هه ۾ سنڌ ۾ آيو.

”اهوئي دور آهي (ارغون دور) جنهن ۾ غياث الدين منصور دشتڪي شيرازي جي خاندان مان سيد شڪرالله شيرازي سنڌ ۾ آيو، جنهن جي خاندان مان ڪيترائي عالم، فاضل ۽ فارسي شاعر پيدا ٿيا. شيرازي سيدن جو ٻيو خاندان سيد ڪمال ۽ سيد جمال نالي ٻن ڀائرن تي مشتمل انهيءَ ئي سيد شڪرالله سان گڏجي ئي پهتو. انهن جي خاندان مان به ڪيترين ئي شخصيتن وجود ورتو.

مولانا جامي جي دوست ۽ روحاني رفيق شيخ جلال الدين بايزيد پورانيءَ ڪان هر اهو پڙهيل لکيل واقف آهي، جنهن ”نفحات الانس“ پڙهيو آهي. انهيءَ پوراني بزرگ جو ڏوهٽو ميرڪ شيخ محمود وغيره انهيءَ دور (ارغون دور) ۾ سنڌ ۾ آيا، ٻن سون ورهين تائين اهو خاندان سنڌ ۾ عالم، فاضل، شاعر ۽ مصنف پيدا ڪندو رهيو. سنڌ ۾ هي خاندان ميرڪي سبزواري عرب شاهي جي نالي سان مشهور آهي، ۽ پوراني ساداتن جي نالي سان به سڏيو وڃي ٿو.“

جيڪڏهن پير صاحب جي تاريخي، علمي ۽ تحقيقي خدمتن تي تفصيل سان لکيو ويندو، ته ڪيترا ئي دفتر درڪار ٿيندا. انهيءَ ڪري اتي ئي اڪتفا ڪجي ٿي.

سيد صباح الدين عبدالرحمان

پياري پير حسام الدين راشديءَ جي ياد ۾

ٻهرين اپريل ١٩٨٢ع جي رات جو ريڊيو پاڪستان تان هيءَ دردناڪ خبر ٻڌم ته جناب سيد حسام الدين راشدي پنهنجي پالڻهار ڏانهن روانو ٿي ويو. اها خبر ٻڌي دل کي ڏاڍو ڏڪو رسيو. سڄي رات هنڌ تي پاسا ورائيندي گذري. هن جون سموريون يادگيريون ۽ ملاقاتون سئنيما جي چرندڙ تصويرن وانگر اکين اڳيان ڦرڻ لڳيون.

هن سان منهنجي پهرين ملاقات سال ١٩٥٥ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڏاڍي رواداريءَ ۾ ٿي. ان کان پوءِ هيتان اعظم ڳڙهه سان ساڻس خط و ڪتابت جاري رهي. پر جڏهن پاڪستان جي ڪن ناشرن دارالمصنفين جي ڪتابن کي ڇپڻ شروع ڪيو ته دارالمصنفين جي مالي حالت تمام خراب ٿي ويئي. ان باري ۾ پهرين ته هندستان ۾ ان وقت جي پاڪستان جي هاءِ ڪمشنر کي دانهن ڏني ويئي؛ پر اتان ڪوبه خاطريءَ جهڙو جواب ڪونه مليو، ڇوته هن کي به شڪايت هئي ته پاڪستان جا ڪتاب هندستان ۾ به ڇپبا رهن ٿا. ڪراچيءَ ۾ جناب سيد حسام الدين راشدي صاحب دارالمصنفين جو وڏو قدردان هو. پاڻ چوندو هو ته "خدا جو سڱهن، مون دارالمصنفين جي ڪتابن مان ئي لکڻ سکيو." پاڻ علامه شبلي ۽ مولانا سيد سلمان ندوي پنهين جو وڏو مداح هو. پاڻ ان وقت تائين هڪ وڏي درجي جو مصنف به ٿي ويو هو، تنهنڪري پاڪستان جي علمي دنيا ۾ کيس عزت ۽ احترام جي نظرن سان ڏٺو ويندو هو. مون سندس ڏيان پاڪستان جي ڪن ناشرن جي انهيءَ هٽ ڇراند ڏانهن ڇڪايو. دارالمصنفين سان انهيءَ زياديتيءَ جو کيس ڏاڍو ڏک ٿيو. پاڪستان جي وڏين اخبارن مثلاً جنگ، حريت، مشرق، امروز ۽ نواءِ وقت وغيره ۾ هڪ مضمون ڇپائي هن دارالمصنفين کي تباهيءَ کان بچائڻ جي اپيل ڪيائين: ان سلسلي ۾ اتي جي سيٺي وڏن وڏن ليکڪن کي مدد ڪرڻ لاءِ به چيائين. سندس انهيءَ اپيل جي ڪري دارالمصنفين جي حق ۾ تمام سٺو اثر پيدا ٿيو. اخبارن اداريا لکي سندس اپيل جي پٺڀرائي ڪئي. وري انهيءَ ڪم سانگي فيبروري ١٩٧٠ع ۾ ڪراچي وڃڻ ٿيو. اتي پهچي جناب راشدي صاحب

نوٽ: ڀارت جي نامور عالم ۽ محقق مولانا سيد صباح الدين عبدالرحمان، ناظم دارالمصنفين شبلي اڪيڊمي، اعظم ڳڙهه، يو. پي، ادارهٔ مهراڻ جي گذارش تي، اهو مضمون خاص طرح سان هن نمبر لاءِ لکي موڪليو آهي.

سان جمشيد روڊ تي سندس گهر ”بيت الضياء“ ۾ مليس. پاڻ پنهنجي ڪتبخاني ۾ ويٺا هئا، جتي پهچي احساس ٿيم ته پاڻ رڳو ڪتابن جي ماحول کي پسند ڪن ٿا: ڪتبخانو هن جي لاءِ آهي ۽ هو ڪتبخاني جي لاءِ. انگريزي لباس پاتل هوس، پر ملڻ جلڻ، اٿڻ ويهڻ، گڏ هلڻ وقت اڳيان پٺيان رهڻ ۽ ڳالهين ڪرڻ ۾ دهلي ۽ لکنو جي پراڻي تهذيب جي ياد پئي تازي ڪيائين. پاڻ سنڌ جي وڏن رئيسن مان هو، پر پنهنجين ملاقاتن ۾ خاص ڪري پڙهيل لکيل ساٿين سان ملڻ ۾ وڏي نهٺائي ۽ هيٺاهين ڏيکاريندو هو. هن ڪافي دير تائين مون کي پنهنجي سيني سان لاتو. ڪيس سمجهه ۾ نه پئي آيو ته منهنجي ڪهڙيءَ طرح ۽ ڪيئن خاطرتواضع ڪري؟ ڳالهيون شروع ٿيون ته اهو سلسلو ختم ڪرڻ لاءِ دل نه پئي ٿي. وڏي رات تي ويئي، تڏهن به دل پئي گهريو ته ڳالهيون ڪندو رهان.

اَڄ هن جي علمي ڪارنامن جو وڏو قدردان ٿي ويو هوس. پاڻ جيڪو به ڪتاب لکندو هو ته ان ۾ محنت ۽ ڪوشش جي حد ڪري ڇڏيندو هو. سال ۱۹۵۷ع ۾ سندس ايڊٽ ڪيل تذڪره مقالات الشعراء مولف مير علي شير قانع ٺٽوي (وفات سن ۱۲۰۳هه) ڏسڻ جو موقعو مليو. ان ۾ ست سؤ اٺويهن فارسي شاعرن جو ذڪر آهي. ان جي مولف کي سنڌ جي تاريخ تي هڪ نهايت ڪارائتي ڪتاب ”تحفة الڪرام“ جي مصنف جي حيثيت ۾ ته ڄاڻندو هوس، پر جناب راشدي صاحب مقالات الشعراء جي شروع ۾ سندس زندگيءَ جو جيڪو احوال لکيو آهي، ان کي پڙهي حيرت ٿيم ته هو نه رڳو هڪ زبردست شاعر هو، پر هن ٽيتاليهه ڪتاب به لکيا هئا. راشدي صاحب وڏيءَ محنت سان انهن ڪتابن جا نالا ڳولي هٿ ڪيا، جن جي ڪري هن قدر لائق مصنف جون علمي ۽ ادبي ڪوششون پڙهندڙن تي ظاهر ٿيون. راشدي صاحب ان ڪتاب جو مقدمو سولي ۽ روان فارسيءَ ۾ ئي لکيو آهي، جيڪو پڙهائي ٿو ته ان زبان تي ڪيس پورو عبور حاصل هو.

سندس جنهن علمي ۽ ادبي شاهڪار کان اَڄ گهڻو متاثر ٿيس، اها سندس ايڊٽ ڪيل ڪشمير جي شاعرن جي تاريخ آهي، جيڪا ڪيترن ئي جلدن ۾ آهي. ڪيس پهرين اصلح متخلص به ميرزا بن حاجي محمد اسلم خان سالم ڪشميري جو لکيل هڪ تذڪرو مليو، جنهن ۾ ٽي سؤ پنجن ڪشميري شاعرن جو ذڪر ڪيل آهي ۽ انهن جي شعرن جا نمونا ڄاڻايل آهن. تذڪرو لکندڙ محمد شاهه جي دور جو آهي. هن انهيءَ تذڪري ۾ گهڻو ڪري عالمگيري دور کان وٺي محمد شاهي دور تائين جي شاعرن جو ذڪر ڪيو آهي. انهن مان ڪيترن شاعرن جو ڪنهن نه ڪنهن حيثيت ۾ ڪشمير سان لاڳاپو هو. خود مولف به ان تذڪري جو ڪو به نالو نه رکيو هو، پر راشدي صاحب ايڊٽ ڪرڻ وقت ان جو نالو ”تذڪرهٔ شعرائي ڪشمير“ رکيو. ان کان پوءِ هن اها به ذميداري کنئي ته ڪشمير ۾ فارسي جا پيا جيڪي به شاعر ٿي گذريا آهن، تن جو حال احوال گڏ ڪجي. ان سلسلي ۾ هن پنهنجي بي پناهه محنت ۽ ڪوشش سان ايترو ته مواد ڪٺو ڪيو جو ان کي ڇهن جلدن ۾ ڇپائي پڌرو ڪيائين. انهن ۾

Gul Hayat Institute

جن جن شاعرن جو ذڪر آيو آهي، انهن بابت جيترن به تذڪرن ۾ ڪس جيڪي به هٿ آيو، انهن جا چونڊ حصا هڪ هنڌ ڪٺا ڪيائين. ان ڪان پوء پڙهندڙن يا تحقيق ڪندڙن کي انهن شاعرن جي باري ۾ ٻين ڪنهن به ڪتاب ڏسڻ جي تڪليف ڪرڻي نه پوندي. انهن شاعرن پنهنجي ڪلام ۾ جن باغن، تاريخي جاين ۽ واقعن جا حوالا ڏنا آهن، تن تي به حاشيه لکيا اٿس ۽ ضروري معلومات ڏني اٿس. ايتري سخت محنت ۽ ڪوشش سان شايد ئي ڪنهن ٻئي ڪتاب جي ترتيب ۽ تدوين ٿي هوندي. اهي جلد انهن مولفن ۽ مصنفن جي لاء چڻ نه سبق آهن، جيڪي تڙتڪڙ ۾ پنهنجا ڪتاب ڇپرائي سستي شهرت حاصل ڪن ٿا. هن ننڍي کنڊ جي علمي دنيا ان ڪارنامي تي جيترو به فخر ڪري گهٽ آهي.

راشدي صاحب جي وڏيڪ علمي سرگرمين جو تفصيل ڪائنس جدا جدا موقعن تي معلوم ٿيندو رهيو. سن ١٩٧٠ع تائين هن فارسيءَ جا هيٺ ڄاڻايل ڪتاب ايڊٽ ڪري ڇپائي پڌرا ڪيا هئا:

(١) مثنوي چنيسر نامه از ادراڪي بيگلار (سال ١٩٥٦ع). (٢) مقالات الشعرا از قانع ٺٽوي (سال ١٩٥٨ع). (٣) مثنوي مظهر الآثار (سال ١٩٥٧ع). (٤) تڪمله مقالات الشعراء از خليل ٺٽوي (سال ١٩٥٨ع). (٥) قصائد و مثنويات از قانع ٺٽوي (سال ١٩٦١ع). (٦) مثنوي هشت بهشت از عطا ٺٽوي (سال ١٩٦٣ع). (٧) تاريخ مظهر شاهجهاني از يوسف ميرڪ (سال ١٩٦٤ع). (٨) منشور الوصيت و دستور الحڪومت از ميان نورمحمد ڪلهوڙو (سال ١٩٦٤ع). (٩) تاريخ ترخان نامه از ميرمحمد ٺٽوي (سال ١٩٦٧ع). (١٠) تذڪره حديقة الاولياء از عبدالقادر ٺٽوي (سال ١٩٦٧ع). (١١) تذڪره شعرائي ڪشمير از ميرزا محمد اصلح (سال ١٩٦٧ع)، (١٢) تذڪرهٔ شعرائي ڪشمير حصو اول (سال ١٩٦٧ع). (١٣) تذڪره شعرائي ڪشمير حصو ٻيو (سال ١٩٦٧ع). (١٤) تذڪرهٔ شعرائي ڪشمير حصو ٽيون (سال ١٩٦٧ع). (١٥) تذڪرهٔ روضة السلاطين از فخري هروي (سال ١٩٦٨ع). (١٨) تذڪرهٔ شعرائي ڪشمير حصو چوٿون (سال ١٩٦٩ع).

مٿي ڄاڻايل ڪتابن کي ايڊٽ ڪرڻ وقت راشدي صاحب جيڪو علمي پورهيو ڪيو آهي، اهو علمي ۽ ادبي تاريخ ۾ هڪ تمام وڏي خدمت جي لائق آهي. هو پنهنجي غير معمولي محنت ۽ پورهئي سان ايڊٽ ڪيل ڪتابن کي وزنائتو ڪريو ڇڏي. مثال طور مٿي ڏنل تفصيل ۾ فخري هروي جا ٻه تذڪرا روضة السلاطين ۽ جواهر العجائب گهڻو مختصر آهن. پهريون ڪتاب ١٠٨ صفحن جو ۽ ٻيو ڪل ٣٨ صفحن جو آهي. پهرئين ڪتاب ۾ انهن بادشاهن، شهزادن ۽ اميرن جو ذڪر آهي جن فارسي يا ترڪي زبان ۾ شعر چيا؛ ٻئي ڪتاب ۾ ڪن شاعره عورتن جو احوال آهي. راشدي صاحب انهن ٻنهي تذڪرن تي ٧٧ صفحن جو مقدمو ۽ ١٢٠ صفحن جا تعليقات لکي انهن کي علمي دنيا ۾ هڪ اهم جاء ڏئي ڇڏي آهي. انهن ۾ جنهن تحقيق ۽ محنت سان فخريءَ جي زندگيءَ جو احوال ۽ سندس لکيل ڪتابن جا نالا ڪٺا ڪيا ويا آهن، ان جي ڪري فخريءَ جي بدران خود راشدي صاحب پڙهندڙن جي دل ۽ دماغ

Gul Hayat Institute

تي قابض نظر اچي ٿو. روضة السلاطين سال ٩٥٣ھ کان پوءِ لکيو ويو ۽ جواهر العجائب سال ٩٦٢ھ ۾ قلمبند ڪيو ويو. اهي ٻئي تذڪرا سنڌ جي پراڻي گاديءَ واري شهر ٺٽي ۾ تصنيف ٿيا. راشدي صاحب پنهنجي مقدمي ۾ اهو به ٻڌايو آهي ته فارسي زبان ۾ سڀ کان پهريون تذڪرو تذڪرهٔ شعراء آهي، جيڪو ملتان ۾ سال ٦٠٠ھ کان اڳ لکيو ويو هو. ان کان پوءِ عوفيءَ جو لُبّ الالباب آهي جيڪو سنڌ ۾ ئي سال ٦٢٥ھ ۾ مرتب ڪيو ويو. ان لحاظ کان راشدي صاحب کي اهو فخر ڪرڻ بلڪل جڳائي ٿو ته فارسي زبان ۾ تذڪرن لکڻ جي شروعات سنڌ مان ٿي. وري علي شير نوائي جو ڪتاب مجالس النفايس (سال ٨٩٢ھ) ۽ فخري هروي جا روضة السلاطين ۽ جواهر العجائب سنڌ ۾ ئي لکيا ويا، جن مان ظاهر ٿئي ٿو ته فارسي زبان ۽ ادب جي تاريخ ۾ سنڌ جي اها خدمت ڪا معمولي خدمت ڪانهي. انهيءَ خدمت جي ذڪر ڪرڻ ۾ راشدي صاحب جو قلم ڏاڍي رواني‌ءَ سان هليو آهي. هن روضة السلاطين ۽ جواهر العجائب جو مقدمو ته وڏي ماڻائتي اردو ۾ لکيو آهي، پر تعليقات فارسيءَ ۾ لکيون اٿس، جن کي پڙهڻ سان ٻنهي زبانن تي سندس مهارت جي خبر پوي ٿي.

هن جي مادري زبان سنڌي هئي، تنهنڪري سنڌي زبان ۾ به علمي خدمت ڪندو رهيو. ان زبان ۾ هن جا هيٺ ڄاڻايل ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا آهن:

١- مولانا محب علي سنڌي (سال ١٩٤٢ع)، ٢- مهراڻ جون موجون (سال ١٩٥٥ع)، ٣- تذڪرهٔ اميرخاني (سال ١٩٦١ع)، ٤- ماڪ ڦڙا رابيل (سال ١٩٦٥ع)، ٥- مڪلي نامه (سال ١٩٦٧ع). آخري ڄاڻايل ڪتاب اٺ سؤ صفحن تي پکڙيل آهي. اردو ۾ هن جا ٻه ڪتاب "هفت مقالہ" ۽ "دودِ چراغ محفل" ڇپجي پڌرا ٿيا آهن. ان ئي زماني ۾ اهو معلوم ڪري حيرت لڳي ته هن وٽ فارسي، سنڌي ۽ اردو ڪتابن جا ٢٩ مسودا تيار رکيا آهن، جيڪي جلد ئي ڇپجي پڌرا ٿيندا. انهن ۾ تاريخ رشيدي از ميرزا حيدر دوغلت، تاريخ فرامين سلاسل تيموريان ۽ سلسله نورجهان بيگم زن جهانگير بادشاه، سنڌ ۾ اردو، تذڪرهٔ مير معصوم بکري، غازي ترخان اور اس کي بزم ادب وغيره شامل هئا. فارسي ادب جي خدمتن جي صلي ۾ ايران جي حڪومت جي طرفان هن کي سال ١٩٦٢ع ۽ سال ١٩٦٦ع ۾ ٻه ڀيرا "نشان سپاس" جا تمغا مليا. پاڪستان جي حڪومت کيس "ستارهٔ امتياز" ڏئي سندس علمي خدمتن جي قدر افزائي ڪئي. ۽ پوءِ خبر ڪانهي ته ڪيترين اخبارن ۽ رسالن جو به ايڊيٽر رهي چڪو هو. سال ١٩٣٠ع ۾ سکر مان المنار نالي هڪ ماهوار رسالو نڪتو ته ان جو ايڊيٽر ٿيو. وري سال ١٩٣٠ع کان سال ١٩٣٤ع تائين "سنڌ زميندار" جو ايڊيٽر ٿيو. "ستارهٔ سنڌ" (٣٤-١٩٣٧ع)، "الوحيد" ڪراچي (٤٠-١٩٤٢ع)، "قرباني" (٤٥-١٩٤٦ع) سندس ئي ادارت ۾ ڇپيون. تماهي رسالن ۾ "مهراڻ" حيدرآباد (١٩٥٧ع)، "اردو" ڪراچي ۽ "پارس" ڪراچي جو به ايڊيٽر ٿي رهيو. طهران مان هڪ رسالو سال ١٩٦٧ع ۾ "ايران شناسي" نڪرندو هو، ان جو به ايڊيٽر ٿيو. پاڪستان جي شايد ئي ڪا علمي يا ادبي مجلس هوندي جنهن جو هو اهم رڪن نه ٿيو هجي.

وري اتي جي يونيورستين جي ڪنهن نہ ڪنهن ڪاميٽيءَ جو ميمبر بہ ضرور چونڊبو هو.
ايشيا ۽ يورپ جي لاتعداد ملڪن جا بہ سير سفر ڪندو رهيو. سال ١٩٦٣ع ۾ پاڪستان جي طرفان، بغداد جي هزار ساله سالگرهہ جي موقعي تي شرڪت لاءِ عراق موڪليو ويو. سال ١٩٦٤ع ۾ افريقا ۽ ايشيا جي زباندانن جي ڪانفرنس ماسڪو ۾ ٿي تہ پاڻ ئي ان ۾ پاڪستاني وفد جي اڳواڻي ڪيائين. سال ١٩٦٧ع ۾ طهران ۾ ايرانيات جي ماهرن جي بين الاقوامي ڪانگريس ۾ شريڪ ٿيو. سال ١٩٦٥ع ۾ چين ويو، جتي ليکڪن جي هڪ ڪانفرنس ٿي هئي ۽ ١٩٧٤ع ۾ دوباره چين ويو هو.

پير صاحب ڪنهن بہ يونيورسٽيءَ ۾ باقاعده تعليم حاصل نہ ڪئي هئي، پر سنڌي، اردو ۽ فارسيءَ کان سواءِ انگريزي ۽ عربيءَ ۾ سندس غيرمعمولي قابليت 'قدرت جو عطيو' هئي. انهيءَ ۾ هو پنهنجيءَ محنت ۽ پورهئي سان واڌارو ڪندو ويو. سندس اصلي وطن بهمڻ ضلع لاڙڪاڻہ سنڌ ۾ هو. سال ١٩١١ع ۾ اتي ئي پيدا ٿيو، پر ڪراچيءَ ۾ گهر ڪري اچي ويٺو ۽ رات ڏينهن علم ۽ فن جي خدمت ڪرڻ ۾ فڪرمند ڏسڻ ۾ آيو. هو ڳالهيون ڪندو هو تہ سندس حجت ۾ سنجيدگي ۽ سنجيدگيءَ ۾ حجت هوندي هئي. پاڻ دارالمصنفين جي علمي ڪارنامن جو وڏو مداح هو: هر هر چوندو هو تہ "خدا جو قسم، مون جيڪي بہ سکيو آهي، دارالمصنفين جي ڪتابن مان ئي سکيو آهي." سندس انهن ڳالهين مون تي ڏاڍو اثر ڪيو ۽ مون کي بہ پنهنجي اداري تي فخر محسوس ٿيو. ان اداري جي مسئلن ۽ تڪليفن جي باري ۾ ڳالهہ ٻولهہ ٿي تہ چوڻ لڳو تہ "آءٌ پاڻ وٽ ڪنهن ڏينهن رات جي مانيءَ تي ڪراچيءَ جي سيني ليکڪن ۽ عالمن کي دعوت ڏيندس، ۽ سندس اڳيان اهي مسئلا رکندس."

٢٠- نومبر ١٩٦٩ع تي سندس گهر ۾ اهو ميڙ ڪٺو ٿيو، جتي ڪراچيءَ جي سيني وڏن وڏن ليکڪن سان هڪ هنڌ ملڻ جو اتفاق ٿيو. انهن ۾ مشهور ماڻهو هيءُ هئا: جناب ممتاز حسن صاحب، سابق سيڪريٽري وزارتِ خزانہ، حڪومت پاڪستان؛ ڊاڪٽر معين الحق، سيڪريٽري، پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي؛ جناب جميل الدين عالي صاحب، انڪم ٽيڪس صلاحڪار نيشنل بئنڪ؛ سيد الطاف حسين بريلوي، پاڪستان ايجوڪيشنل ڪانفرنس؛ حڪيم محمد سعيد، مالڪ همدرد دواخانو؛ شان الحق حقي صاحب، اعزازي سيڪريٽري، ترقيءَ اردو بورڊ؛ مولانا رازق الخيري، ايڊيٽر رسالو عصمت؛ پروفيسر ڊاڪٽر رياض الاسلام، شعبءِ تاريخ ڪراچي يونيورسٽي؛ ڊاڪٽر محمد صابر، استاد ترڪي زبان، ڪراچي يونيورسٽي؛ ابن انشاء صاحب، ڊائريڪٽر نيشنل بوڪ سينٽر؛ مشفق خواجہ صاحب، انجمن ترقيءِ اردو پاڪستان؛ مولانا اعجازالحق قدوسي صاحب، مصنف شيخ عبدالقدوس گنگوهي؛ پروفيسر محمد ايوب قادري صاحب، استاد اردو ڪاليج ڪراچي؛ جناب سيمين خان صاحب، چيئرمين ڪاپي رائيٽ بورڊ. انهن صاحبن کان سواءِ راشدي صاحب جا پيا ڪيترائي دوست، ڪراچيءَ جا ڪي لاشر ۽ اخبارن جا ڪي خاطو پڻ هئا. انهيءَ اهم ميڙ ۾ ٻهرين جناب سيد حسام الدين راشديءَ دارالمصنفين تي

هڪ تقرير ڪئي ۽ پاڪستان جا ڪي ناشر ان اداري جا ڪتاب ڇاپي، ان کي جنهن وڏي نقصان ۾ وجهي رهيا هئا، ان مسئلي ڏانهن انهن صاحبن جو ڌيان ڇڪايو. ان ميڙ ۾ مون کي به ڳالهائڻ جو موقعو مليو. پاڪستان جي ان اهم علمي ميڙ کي عرض ڪيم ته ”اڄ هت دارالمصنفين جي خيرخواهن ۽ همدردن کان اخلاقي امداد وٺڻ جي لاءِ آيو آهيان. جيڪڏهن ان اداري جا ڪتاب هت ڇپبا رهيا ته هتي جي ناشرن کي ٿوري وقت لاءِ ڪي فائدا ضرور حاصل ٿيندا، پر دارالمصنفين جهڙو پراڻو ۽ خدمت ڪندڙ ادارو مري کپي ختم ٿي ويندو. اهو هڪ تمام وڏو علمي حادثو ٿيندو، جنهن جو ماتم پاڪستان جا ماڻهو به وڏي ڏک ۽ افسوس سان ڪرڻ تي مجبور ٿيندا؛ ڇو ته ان اداري جو خرچ پکو، ان اداري جي ڇپيل ڪتابن جي وڪري مان ٿئي ٿو.“ هتي جي ماڻهن، جنهن خدمت ۽ قربانيءَ کان ڪم ورتو آهي، ان جو تفصيل به ٻڌايم. منهنجين ڳالهين کي تمام ڌيان سان ٻڌو ويو. هنن دارالمصنفين سان همدردي ڏيکاري ۽ پوءِ ان تي بحث شروع ٿي ويو ته انهيءَ اداري جي ڪتابن کي هٿ چراند کان ڪئن بچائي سگهجي ٿو. آخرڪار فيصلو ٿيو ته وڌيڪ سوچ ويچار ڪرڻ جي لاءِ هڪ ڪاميٽي ٺاهي وڃي، جنهن جا ميمبر جناب ممتاز حسن، جناب حسام الدين راشدي، جناب جميل الدين عالي، جناب ابن انشاء ۽ جناب ابن الحسن چونڊيا ويا. ان مجلس جي مُنهن ۽ راحت ڏيندڙ يادن جا ڏيئا اڃان تائين منهنجي اکين جي آڏو روشن آهن ۽ ان ۾ جناب راشدي صاحب جيڪو ڪم ڪيو، انهيءَ جي ياد سدائين تازي رهندي.

ان ڪاميٽيءَ جي گڏجاڻي جناب ممتاز حسن صاحب جي آفيس نيشنل بئنڪ ۾ ٿي، جتي راشدي صاحب مون کي پنهنجي گاڏيءَ ۾ وٺي ويو. ان ۾ فيصلو ٿيو ته دارالمصنفين کان باقاعده اختيار وٺي، اهڙن ناشرن جي خلاف قانوني ڪارروائي ڪئي وڃي، جيڪي ان جا ڇاپيل ڪتاب اجازت کان سواءِ ڇاپي، ان کي ڇيهو پهچائين ٿا. مون اهي اختيار ڪاميٽيءَ جي حوالي ڪري ڇڏيا. انهيءَ گڏجاڻيءَ ۾ جناب راشدي صاحب جي تجويز تي ان ڪاميٽيءَ جي ميمبرن پاڻ هڪ سوسائٽيءَ جو به بنياد رکيو، جنهن جو نالو ”شبلي-سليمان يادگار سوسائٽي“ رکيو ويو. ان جو مقصد هيءُ هو ته مولانا شبلي ۽ مولانا سيد سليمان ندويءَ جي تحقيقي ۽ علمي ڪم جو پرچار ڪيو وڃي. ان جو صدر جناب ممتاز حسن صاحب، سيڪريٽري جناب ابن الحسن صاحب ۽ خزانچي جناب جميل الدين عالي صاحب مقرر ٿيا. راشدي صاحب پنهنجو نالو ان جي ميمبرن ۾ نه رکڻ مناسب سمجهيو. ان سوسائٽيءَ کي اهو به حق ڏنو ويو ته شبلي ۽ سليمان جي اداري جي ڪتابن جي حقن جي پاڪستان ۾ نظرداري ڪري.

منهنجي اتي رهڻ واري زماني ۾ جناب راشدي صاحب جي زور ڀرڻ تي جناب جميل الدين عالي صاحب هڪ رات پاڻ وٽ ماني کائڻ کان پوءِ هڪ خاص گڏجاڻي ڪئي، جنهن ۾ جناب ممتاز حسن صاحب، جناب راشدي صاحب، جناب ابن انشاءُ ۽ جناب محمود قاسم صاحب هئا. اها وندرائيندڙ صحبت ٻارهين بجي رات تائين هلندي رهي. موضوع گهڻو ڪري علم، ادب

۽ تصوف هو. ممتاز حسن صاحب پنهنجي گفتگوءَ ۾ شيڪسپيئر، برٽرنڊ رسل، برنارڊ شا، ٽي. ايس. ايليٽ، چرچل ۽ ڪننگهم ڪان وٺي غالب، اقبال، حالي ۽ شبليءَ تائين انهن مفڪرن جا حوالا ڏنا. هو پنهنجي علمي ڳالهه ٻولهه کي پنهنجي لطيف ۽ اثرائتي انداز ۽ ڪلاڪيندڙ فقرن سان مزيدار ڪندو رهيو. جميل‌الدين عالي صاحب جي ڳالهين ۾ وڏي ذهانت هئي؛ ڪوبه موضوع هجي، ان مان پنهنجي خداداد نعمت جي ڪري ڪو نه ڪو نڪتو ڪڍي ٿي آيو. يورپ جي ڪيترين ئي ادبي ۽ سياسي تحريڪن تي هن جي گهري نظر معلوم ٿي. سندس ڳالهين ۾ ان وقت وڏو جوش ٿي آيو جڏهن هن جي ذهانت ويتر تيز ٿيڻ ٿي ويئي. ابن انشا صاحب مون ڪان گهڻو ڪري دارالمصنفين جي باري ۾ سوال پڇندو رهيو. راشدي صاحب ته دارالمصنفين جي نالي ۽ ان جي ڪم تي هر هر پاڻ گهورڻ جي لاءِ تيار هئي ٿيو. ممتاز حسن صاحب گفتگو ڪندي چيو ته هندوستان جا ٽي ادارا پنهنجيءَ خدمت ۽ قربانيءَ جي ڪري هميشه ياد ڪيا ويندا: سرونٽس آف انڊيا سوسائٽي پونا، دارالمصنفين اعظم ڳڙهه ۽ جامعه مليه دهلي. جيتوڻيڪ جامعه مليه دهليءَ جي حيثيت هاڻي ٻي ٿي ويئي آهي ۽ سرونٽس آف انڊيا سوسائٽيءَ جي حال جي ڪابه خبر ڪانهي؛ پر دارالمصنفين پنهنجي اڳوڻي رفتار تي قائم آهي. اهو ٻڌي راشدي صاحب جون اکيون چمڪڻ لڳيون ۽ هن انهيءَ جي وڏي تائيد ڪئي. ابن انشا صاحب شايد آزمائڻ خاطر مون ڪان پڇيو ته ڇا دارالمصنفين کي پاڪستان ۾ نه ٿو آڻي سگهجي؟ راشدي صاحب هڪدم وچ ۾ ڳالهائيندي چيو ته سال ۱۹۴۷ع کان پوءِ مون هت دارالمصنفين جي لاءِ هڪ پلاٽ نظر ۾ رکي ڇڏيو هو ۽ سنهنجي مرضي هئي ته اهو ادارو هت اچي. پر هاڻي اهو پاڪستان اچڻ گهري تڏهن به آءٌ ان جي مخالفت ڪندس، ڇو ته پوءِ اهو دارالمصنفين نه رهندو. جيڪو ڪم اتي ٿورن هزارن روپين ۾ ٿئي ٿو اهو هتي لکن روپين ۾ به ٿي نه سگهندو. دارالمصنفين جا دوست هتي آيا ته اهي پئسن ڪمائڻ ۽ موٽرن جي سير ڪرڻ ۾ لڳي ويندا؛ هنن مان خدمت ۽ قربانيءَ جو جذبو نڪري ويندو. انهيءَ تي مون راشدي صاحب کي چيو ته اوهان منهنجيءَ دل جي ڳالهه ڪئي آهي ۽ وري اهو به چيم ته پاڪستان ۾ مولانا شبليءَ جي قبر ته نه هوندي جنهن جي مجاور ٿيڻ کان پوءِ سڀ ڪي حاصل ٿئي ٿو. اها گڏجاڻي رات جو ٻارهين بجي کان پوءِ ختم ٿي. راشدي صاحب چيو ته مدتن کان پوءِ اهڙي رنگين ۽ حسين رات گذري آهي، پر ڪهڙي خبر ته اهڙيون ڪيتريون ئي راتيون هو پهرين به گذاري چڪو هجي ۽ اهي ئي سندس حياتيءَ جو اصلي سرمايو هجن.

جڏهن دارالمصنفين جي ڇاپيل ڪتابن سان هت ڇراند پاڪستان ۾ رکجي نه سگهي تڏهن دارالمصنفين سخت مالي مشڪلاتن ۾ ڦاسي پيو. مون هڪ ڏکي خط ۾ راشدي صاحب سان دارالمصنفين جي مالي مشڪلاتن جو ذڪر ڪيو. ان خط ۾ مون اهو به لکيو ته اسين پاڪستان جي ماڻهن ۽ اتي جي حڪومت کي درخواست ڪريون ٿا ته هو پنهنجن ناشرن تي زور آڻين ۽ اسان جي اداري کي ختم ٿيڻ کان بچائين. وري راشدي صاحب کي اهو به لکيم

تہ اوهان مولانا ڪوثر نيازي مذهبي معاملن واري تذهوڪي وزير جو ڌيان ان معاملي ڏانهن ڇڪايو. ڪيس اسان جي اداري جي اهميت ۽ قدر قيمت جي چڱيءَ طرح ڄاڻ آهي. راشدي صاحب اسان تي تمام گهڻا ٿورا ڪري اهو خط پاڪستان جي سيني اردو اخبارن ۾ ڇپرايو ۽ ان جو انگريزي ترجمو ڪري انگريزي اخبارن ڏانهن بہ اماڻيو. پاڪستان جي مشهور انگريزي اخبار ڊان اهو خط ١٧- جولاءِ ١٩٧٥ع جي پرچي ۾ ڇاپي ان تي ڏاڍو اثرائتو، زوردار ۽ ڏک ڀريو اداريو بہ لکيو. اردو اخبارن بہ پنهنجن ادارين ۾ دارالمصنفين جي زوردار پٺڀرائي ڪئي. ان جي ڪري دارالمصنفين جي حق ۾ ڏاڍي سٺي فضا پيدا ٿي. آگسٽ ١٩٧٥ع ۾ آءٌ پنهنجي وڏي ڌيءَ جي شاديءَ جي سلسلي ۾ ڪراچي پهتس تہ راشدي صاحب وٽ وڃي حاضر ٿيس. پهرين هو جمشيد روڊ تي رهندو هو، پر هاڻي هن الحمرا سوسائٽيءَ ۾ هڪ وڏو گهر خريد ڪيو هو، جيڪو نئين سامان سان سينگاريل هو. انهيءَ ۾ سنڌس علمي جنت بہ آباد هئي. مون کي ڏسندي ئي وڏي آڪير سان اچي سيني سان لاتائين. اٿين لڳو تہ ڄڻ ٻن وڇڙيلن جو وري ميلاپ ٿيو هو. ڪائنس معلوم ٿيو تہ پاڻ مولانا ڪوثر نيازي، مذهبي معاملن واري تذهوڪي وزير کي خط لکي دارالمصنفين سان پاڪستاني ناشرن جي ڏاڍائيءَ ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي، ۽ هو ڪيس اسلام آباد گهرائي ان باري ۾ ڳالهہ ٻولهہ ڪندو. مون هن جا گهڻا ٿورا مڃيا. هو سنڌي هو ۽ سنڌين وٽ آدرڀاءُ ۽ مهمانداريءَ جي تمام سٺي روايت آهي. راشدي صاحب سان جڏهن بہ ملاقات ٿي، تڏهن انهيءَ روايت کي قائم ڏٺم.

هڪڙيءَ رات هن پنهنجي گهر مانيءَ کائڻ جي دعوت ڏني. اتي پهتس تہ ٻيا بہ ڪيترائي مهمان موجود هئا، انهن ۾ جناب شيخ عبدالرشيد اڳوڻو استاد شعبهٔ تاريخ مسلم يونيورسٽي، جناب بشيراحمد ڊار اڳوڻو ڊائريڪٽر اقبال اڪيڊمي ۽ ڊاڪٽر رياض الاسلام استاد شعبهٔ تاريخ ڪراچي يونيورسٽي بہ هئا. پروفيسر عبدالرشيد مون کي علي ڳڙهہ جو هڪ 'اولڊ بواءِ' سمجهي علي ڳڙهہ بابت ڳالهہ ٻولهہ شروع ڪئي تہ سندس اها گفتگو ايتري تہ ڊگهي ٿي ويئي جو جناب راشديءَ کي نيٺ چوڻو پيو تہ هاڻي منهنجي صبر جو پيمانو پرجي ويو آهي. علي ڳڙهہ وارن جي اها عجب خصوصيت آهي تہ جڏهن هو پاڻ ۾ ملندا آهن، تڏهن علي ڳڙهہ کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ موضوع تي ڳالهائڻ پسند نہ ڪندا. اهو ٻڌي اسان کي موضوع بدلائڻو پيو. پر راشدي صاحب اهو بہ چيو تہ علي ڳڙهہ وارن کي علي ڳڙهہ سان جيڪا محبت آهي، اهڙي ڪنهن ٻي يونيورسٽيءَ وارن کي پنهنجي يونيورسٽيءَ سان نہ هوندي. دعوت جي اها رات بہ ڏاڍي مزيدار هئي.

انهن ئي ڏينهن ڪراچيءَ ۾ هڪڙي ڏينهن پاڪستاني حڪومت جي مذهبي معاملن واري وزارت جو تذهوڪو جوائنٽ سيڪريٽري جناب زاهد ملڪ منهنجي رهڻ واري گهر آيو ۽ ملندي ئي هيءُ اطلاع ڏنائين تہ منهنجي لاءِ جناب مولانا ڪوثر نيازي حڪومت پاڪستان جي مذهبي معاملن واري تذهوڪي وزير جي طرفان اسلام آباد تائين هوائي جهاز جي ٽڪيٽ آهي

۽ اتي هو منهنجي اچڻ جو انتظار ڪري پيو. انهيءَ دعوت تي ٩- سيپٽمبر ١٩٧٥ع تي شام جو ڪراچيءَ کان اسلام آباد پهتس. اتي مولانا ڪوثر نيازيءَ منهنجو وڏو آدرڀاءُ ڪيو، انٽرڪانٽيننٽل هوٽل ۾ ترسايو ۽ پوءِ پنهنجيءَ وزارت جي خاص ڪمري ۾ گهرائي دارالمصنفين جي ڇپائيءَ جي حق جي وڪري جي باري ۾ ڳالهه ٻولهه ڪئي ۽ پڪ ڏياري ته اهو ڪم ضرور ٿيندو. ان کان پوءِ هن منهنجي لاءِ هڪ آدرڀائي دعوت جو انتظام اسلام آباد جي مشهور ڪلب "اسلام آباد ڪلب" ۾ ڪيو. رمضان شريف جا ڏينهن هئا، تنهنڪري افطار جو زبردست انتظام ڪيو ويو، جنهن ۾ اسلامڪ ريسرچ انسٽيٽيوٽ جو ڊائريڪٽر جناب عبدالواحد هاليپوٽو ۽ سنڌ جو سمورو عملو شريڪ ٿيو. وري اخبارن جا ايڊيٽر ۽ خاطو به هئا، جن دارالمصنفين بابت طرح طرح جا سوال پڇيا. ان جي ڪري به دارالمصنفين جي حمايت لاءِ جوڳو بندوبست ٿيو. وري منهنجو آدرڀاءُ خاص ڪري اسلامڪ ريسرچ انسٽيٽيوٽ ۾ ڪيو ويو. ان موقعي تي دارالمصنفين جي لاءِ ان جا ڇپايل سڀئي ڪتاب نذر ڪيا ويا.

اتي دارالمصنفين جي ڪتابن جي وڪري جي لاءِ تعليم جي وزارت جي بالا عملدارن سان به ملندو رهيس. جڏهن واپس ڪراچي آيس ته مون جناب راشدي صاحب جا ٿورا مڃيا ته اهو سڀڪجهه سندس ئي مهربانين جي ڪري ٿيو. مون کي اعظم ڳڙهه واپس اچڻ جي تڪڙ هئي پر راشدي صاحب ترسايو ته اڃا ته دارالمصنفين جي ڇپايل ڪتابن جي وڪري جي ڳالهه اڃا نه وڌي آهي؛ جيستائين حڪومت سان اهو معاملو چڱيءَ طرح نه نبري، تيستائين منهنجو واپس وڃڻ مناسب نه ٿيندو. انهيءَ زماني ۾ امير خسرو رح جو ٧٠٠ سئو ساله جشن اسلام آباد ۾ ٿيڻ وارو هو. راشدي صاحب زور رکيو ته آءٌ انهيءَ ۾ ضرور شريڪ ٿيان. اهو جشن ٻن قسمن جو هو: هڪ قومي ۽ ٻيو بين الاقوامي. قومي جشن ته اسلام آباد يونيورسٽيءَ جي طرفان ٿيڻ وارو هو ۽ بين الاقوامي جشن جو بندوبست حڪومت جي طرفان ڪيو ويو. هڪڙي ڏينهن ٻنهين منتظمين جي طرفان مون وٽ هوائي جهاز جا ٽڪيٽ ۽ دعوت ناما پهتا. اهو سڀڪجهه راشدي صاحب جي ڪري ٿيو. مون کي دارالمصنفين جي ڪتابن جي وڪري جي ڪم ڪي اڳتي وڌائڻو هو، تنهنڪري دعوت نامي ملڻ تي خوشي ٿي. جنهن هوائي جهاز ۾ راشدي صاحب اسلام آباد وڃڻ وارو هو، انهيءَ ۾ منهنجي سفر ڪرڻ جو به انتظام ڪيل هو. اتفاق سان هارورڊ يونيورسٽيءَ جي مشهور اسڪالر ڊاڪٽر اينمري شميل به انهيءَ هوائي جهاز ۾ اسلام آباد انهيءَ جشن جي لاءِ پئي ويئي. هوائي اڏي تي هن جي نظر راشدي صاحب تي پئي ته وڏيءَ آڪير سان هن ڏانهن هلي آئي ۽ پوءِ ٻنهين ۾ اهڙي بي تڪلفيءَ سان ڳالهيون ٿيڻ لڳيون جو معلوم ٿيو ٿي ته ٻنهين جي دلين ۾ هڪ ٻئي جي علم جو وڏو قدر آهي. اسين اسلام آباد جي انٽرڪانٽيننٽل هوٽل ۾ پهتاسون ته راشدي صاحب سان ملڻ لاءِ ميڙا لڳي ويا: ماڻهو ڪيس چوڌاري گهيري ويٺا. هو هنن سان پنهنجن ٽهڪڙن ۽ مٺڙي آواز سان ڳالهيون ڪندو ۽ پنهنجي خوش طبعيءَ سان هنن کي وندرائيندو رهيو. انهيءَ سان سندس مقبوليت ۽ محبوبيت

جي خبر پئي. جشن جو افتتاحي جلسو وڏي ڌام ڌوم سان ٿيو. وري چاليهه جي لاءِ وقفو ٿيو، ته ان ۾ به راشدي صاحب جي گهيري جو نظارو ڏٺم. اسلام آباد يونيورسٽيءَ ۾ مقالن پڙهڻ جا ڪيترائي اجلاس ٿيا. راشدي صاحب هر مقالي تي ڪا نه ڪا دلچسپ ۽ چينڊڙ راءِ ڏني ٿي، جنهن تي مجلس ۾ ٽهڪڙا پئجي ٿي ويا. هڪڙي اجلاس ۾ منهنجي اميد جي خلاف اعلان ٿيو ته ان جي صدارت سون حقير کي ڪرڻي پوندي. مون کي ته ان جو خيال به ڪونه هو. اهو سڀڪجهه ماٺ ميٺ ۾ راشدي صاحب جشن جي ڪاميٽيءَ وارن کان ڪرايو. پوءِ آءٌ خاص ڪري سندس گهڻو ٿورائتو ٿيس. هڪڙي اجلاس ۾ منهنجو به مقالو ”امير خسرو ۽ تصوف“ جي عنوان سان هو. جڏهن مون اهو پڙهي پورو ڪيو ته راشدي صاحب آٿي اعلان ڪيو ته اِن مقالي تي ڪنهن کي به سوال ڪرڻ جي اجازت ڪانهي. اهو چڻ ته منهنجي احترام جو هڪ تمام وڏو اهتمام ۽ ثبوت هو، جنهن جي ڪري آءٌ راشدي صاحب جو ويتر عاشق ٿي پيس.

امير خسرو جو بين الاقوامي جشن ته وري وڏيڪ شاندار نموني ۾ ٿيو. ان ۾ به منهنجو هڪ مقالو هو. انهيءَ بين الاقوامي جشن جي آخري اجلاس جي صدارت راشدي صاحب ڪئي ۽ جڏهن سڀئي مقالا پڙهجي ويا، تڏهن راشدي صاحب اميد جي خلاف پنهنجي صدارتي تقرير ۾ اميرخسرو جي خلاف گهڻو ئي ڪي پنهنجي بلند آواز ۽ سخت لهجي ۾ چئي ويو. اتفاق سان سندس صدارتي ڪرسيءَ جي بلڪل اڳيان آءٌ ويٺو هوس. جڏهن هو تقرير پوري ڪري ڊائس تان هيٺ لٿو ته منهنجي اڳيان هٿ ٻڌي بيٺو ۽ چوڻ لڳو ته ”مون کي خبر آهي ته اميرخسرو سان اوهان جي گهڻي عقيدتمندي آهي، ان لاءِ اوهان دل ۾ نه ڪجو، اها تقرير اوهان جي لاءِ نه هئي.“ آءٌ مُرڪي ماٺ ٿي ويس، پر ان تقرير تي وڏو چوٻول ٿيو. رات جي مانيءَ تي آءٌ راشدي صاحب سان هڪ هنڌ ويٺو هوس ته اردوءَ جو مشهور شاعر فيض احمد فيض به اتي اچي ويٺو. اوچتو جميل الدين عالي ۽ ابن انشا صاحب به اتي پهچي ويا. جميل الدين عالي هڪدم راشدي صاحب کي چهڻي ويو ته اهڙي تقرير ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي. ٻنهين جي گفتگوءَ ۾ تيزي آئي ته جناب فيض احمد فيض وچ ۾ پئجي هنن کي ٺنڊو ڪيو. ان وقت ائين لڳو ته راشدي صاحب ۽ جميل الدين عالي پهرين ته هڪٻئي جي ڏاڍو ويجهو هئا، پر هاڻي ٻئي هڪٻئي کان پري ٿي ويا هئا. ان جو اندازو ان وقت ٿيو ته ان کان پوءِ آءٌ جڏهن به ڪراچي ويس ته راشدي صاحب جي علمي گڏجاڻين ۾ جميل الدين عالي کي نه ڏٺم.

اسلام آباد جي انهيءَ سفر ۾ دارالمصنفين جي ڪتابن جي وڪري تي ڳالهه ته نه ٿي سگهي، البت ان سلسلي ۾ شروعاتي ڳالهيون ضرور ٿي ويون. ان جي لاءِ به آءٌ جناب راشدي صاحب جو شڪرگذار ٿيس. سال ١٩٧٥ع جي آخر ۾ اعظمگڙهه واپس هليو ويس، پر سال ١٩٧٦ع ۾ پاڪستان جي پهرين بين الاقوامي سيرت ڪانگريس ۾ وري مون کي دعوت ڏني وئي. جڏهن ڪراچي پهتس ته وري راشدي صاحب سان گڏجاڻيون ٿينديون رهيون. سيرت

ڪانگريس جو اجلاس جڏهن ڪراچيءَ ۾ پئي ٿيو تہ راشدي صاحب ان ۾ آيل ايراني مندوبين جي پنهنجي گهر تي هڪ شاندار دعوت ڪئي. ان ۾ مون کي بہ گهرايائين. انهيءَ دعوت ۾ مون راشدي صاحب کي ايرانين سان ڏاڍي روان فارسيءَ ۾ ڳالهيون ڪندي ڏٺو، جنهن مان خبر پئي تہ کيس جديد فارسيءَ ۾ گفتگو ڪرڻ تي وڏي مهارت حاصل آهي. انهيءَ پيري دارالمصنفين جي ڪتابن جي وڪري جي ڳالهہ ٻولهہ ڪجهہ اڳتي وڌي. اپريل ١٩٧٦ع ۾ علامہ اقبال تي هڪ سيمينار ٿيو، تہ مولانا ڪوثر نيازي وري هوائي جهاز جي ٽڪيٽ موڪلي اسلام آباد گهرايو. اتي سيمينار ۾ شريڪ ٿيڻ کان پوءِ دارالمصنفين جي مسئلي کي اڳتي وڌايم، پر دفتري ڪارروائيءَ ۾ گهڻي دير ٿي ويئي. جيتري گهڻي دير ٿيندي ٿي ويئي، اوتري راشدي صاحب جي ڪاوڙ وڌندي ٿي ويئي. هن مون کي لکيو تہ ”تون مون تي لعنت وجهي ڪراچي واپس هليو اچ ۽ اعظم ڳڙهہ هليو وڃ. آءٌ پاڻ تي خود لعنت وجهندس تہ مون ئي توکي انهيءَ پريشانيءَ ۾ ڦاسايو آهي. ٿئي تہ ڪجهہ بہ نٿو ۽ تون اجايو مالي ۽ جاني خفن ۾ ڦاسي پيو آهين.“ پر آخرڪار اهو معاملو نهي ويو ۽ پاڪستان جي حڪومت نيشنل بوڪ فائونڊيشن کي اجازت ڏني تہ اها دارالمصنفين جي ڪتابن جي ڇپائيءَ جا حق پندرهن لکن رپين ۾ خريد ڪري. جڏهن ڪراچيءَ ۾ ٽيليويزن ۽ ريڊيو جي عيوضين ۽ اخبارن جي ايڊيٽرن جي ميڙ ۾ نيشنل بوڪ فائونڊيشن سان اهو ٺاهہ ٿي ويو تہ آءٌ راشدي صاحب جي گهر تي حاضر ٿيس ۽ ساڻس گلي ملي ڇڏيم تہ جيڪي بہ ٿيو، اهو سندن علم نوازيءَ ۽ دارالمصنفين سان سندن محبت ڪري ٿيو. سندن ان احسان کي دارالمصنفين جا ايندڙ نسل ڪڏهن بہ وساري نہ سگهندا.

ڊسمبر ١٩٧٧ع ۾ علامہ اقبال جي سئو سالہ سالگره جي بين الاقوامي ڪانگريس جي جشن ۾ مون کي بہ دعوت ڏني ويئي. لاهور جي انٽر ڪانٽيننٽل هوٽل ۾ راشدي صاحب بہ منهنجي پهچڻ کان اڳ ۾ ئي اتي پهچي ويو. اتي ڪمري ۾ ساڻس گڏ مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهہ جي شعبہءِ تاريخ جو اڳوڻو پروفيسر شيخ عبدالرشيد ترسيل هو، جيڪو سندس گهڻو فدائي ۽ شيدائي هو. راشدي صاحب جي عقيد تمندن جو ميڙو لڳو پيو هوندو هو. اتي سندن خوشمزاجيءَ ۽ چرچي ڀوڳ جون محفلون متل نظر آيون. پئي ڏينهن اوچتو خبر پئي تہ راشدي صاحب تي دل جو دورو پيو ۽ کيس رات جو ئي اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو. انهيءَ خبر ملڻ کان پوءِ جشن جو سمورو مزو ختم ٿي ويو. کيس پڇڻ جي لاءِ اسپتال پهتس تہ کيس خوش ۽ تندرست ڏسي راحت ٿي. صدر پاڪستان جنرل ضياءالحق بہ سندس طبع پرسيءَ جي لاءِ آتي ويو هو، جنهن مان خبر پئي تہ سرڪاري طبقي ۾ بہ سندس وڏي عزت ڪئي ويندي هئي. ڪراچي واپس اچي هو تندرست ٿي ويو. لاهور کان ڪراچي آيس تہ وري سندس رنگين علمي صحبتن مان لطف حاصل ڪندو رهيس. هو مون کي پنهنجي دسترخوان ڪانسواءِ پنهنجي لکڻ پڙهڻ واري ڪمري ۾ بہ وٺي ويندو هو، جتي ڪلاڪن جا ڪلاڪ گفتگو ٿيندي رهندي هئي. تصوف، مفلوظات خواجگانِ چشت، هندوستان ۾ شيعن جا تمدني ڪارناما،

مسلمانن جي زوال جا سبب، نظيري نيشاپوري، غزالي مشهدي، بزم تيموريه، بزم مملوڪيه، غالب، هندوستان جون موجوده علمي سرگرميون، مولانا شبلي، علامه سيد سليمان ندوي، حسن دهلوي ۽ خدا ڄاڻي ته ڪيترن موضوعن تي ڳالهيون ٿينديون هيون. هو مون کي چوريندو هو ۽ شايد نفسياتي طرح مون کي سمجهڻ خاطر مون کان ٿي سڀ ڪجهه ٻڌڻ پسند ڪندو هو. هڪڙي ڏينهن مون وڏي حجت ڪري هن کي چيو ته مولانا اشرف علي ٿانويءَ جو هڪڙو تمام پيارو مريد خواجه عزيزالحسن غوري مجذوب هو. هن کي پنهنجي مرشد سان تمام گهڻو عشق هوندو هو. هڪڙي ڏينهن هن حجت ڪري محبت مان پنهنجي مرشد کي چيو ته سائين! منهنجي دل چوي ٿي ته اوهان عورت هجو ها ته جيئن آءٌ اوهان سان نڪاح ڪريان ها. مولانا هڪدم ورائيس ته تنهنجي دل اهو چوَ ته ٿي گهري ته تون عورت هجين ها ته آءٌ توسان نڪاح ڪريان ها. اهو لطيفو ٻڌائي مون راشدي صاحب کي چيو ته منهنجي دل چوي ٿي ته اوهان عورت هجو ها ته آءٌ اوهان سان نڪاح وجهان ها. انهيءَ تي هن ٺهه پهه اهوئي جواب ڏنو جيڪو مولانا ٿانوي خواجه صاحب کي ڏنو هو. هاڻي اهڙيون حجتون ڪنهن سان ڪري سگهبيون؟ سال ١٩٨٠ع ۾ مون کي هندوستان جي حڪومت جي طرفان هڪ سند ملي، جنهن مطابق هر سال مون کي پنج هزار روپيه وظيفو ملي ٿو. اها خبر جڏهن راشدي صاحب کي ملي ته هن مون کي لکيو ته "اوهان کي ان بيساکيءَ جي ضرورت نه هئي."

مارچ ١٩٨١ع ۾ اسلام آباد ۾ قومي هجري تقريبات ٿيون ته انهن ۾ به اسلام آباد پهچڻ جي دعوت ملي. انهيءَ تقريب کان پوءِ جلد ڪراچي پهچڻ جي خواهش ٿي جو راشدي صاحب سان هڪ پيرو وري سهڻي شام ۽ رنگين رات گذارڻ جو وجهه ملندو. ساڻس ٻن سالن کان پوءِ گلي مليس ته مون کي ائين لڳو چڻ علم ۽ محبت جي تمام وڏي دولت جهوليءَ ۾ پيو ڪٿان. منهنجي ڪراچي پهچڻ کان اڳ ۾ ئي هندوستان جو مشهور آثارقديمه ۽ ڪتبات جو ماهر ڊاڪٽر ضياءالدين احمد ڊيسائي اتي پهچي ويو هو ۽ راشدي صاحب وٽ ترسيل هو. پوءِ ته ڏاڍي سٺي گڏجاڻي ٿي. هن وري پنهنجي مهمان نوازي ۽ علم دوستيءَ جي جذبي هيٺ اسان جي لاءِ ڪراچيءَ جي عالمن ۽ اديبن کي دعوت ڏني ۽ هڪ پيرو وري سندس گهر علمي ميڪدو ٿي پيو، جتي لڳو ٿي ته راشدي صاحب پيتل آهي، پياري پيو ۽ وڪ وڪ تي عجب بهاريون پيو ڏيکاري. هڪڙي ڏينهن هن موٽر موڪلي مون کي پنهنجي گهر گهرايو. هن جيڪي به ڪتاب لکيا آهن، انهن جي ڳالهه نڪتي. مون کيس چيو ته اوهان جي لکيل ڪتابن جو شمار قلم ۽ مَسُ جي سهاري ٿي ڪري سگهجي ٿو. هن کي تذڪرن سان پيار نه پر شايد عشق هو. مقالات الشعراء از قانع ٺٽوي، تڪمله مقالات الشعراء از خليل ٺٽوي، تذڪره حديقةالاولياء از عبدالقادر ٺٽوي، روضةالسلاطين ۽ تذڪره جواهرالعجائب از فخري هروي کان سواءِ تذڪره شعرائي ڪشمير کي ايڊٽ ڪري هو ان فن جي معيار کي تمام مٿي کڻي ويو.

Gul Hayat Institute

انهن ڪتابن کي ايڊٽ ڪرڻ ۾ هن جيڪا محنت ۽ پورهيو ڪيو آهي، ان جي ڪري تذڪرا لکندڙ ته پس منظر ۾ هليا ويا آهن، پر هو پاڻ پنهنجي مقدمي، تعليقات ۽ وري شاعرن جي احوالن ۽ آثارن جي واڌاري جي ڪري اهڙو ته ايري اڳيان اچي ٿو جو پڙهندڙن جي ذهن ۽ دماغ تي هن جوئي قبضو هوندو آهي.

هن پيري هن مون کي خاص ڪري پنهنجو ڪتاب ”مرزا غازي بيگ ترخان اور اسڪي بزم ادب“ پڙهڻ جي لاءِ ڏنو، جيڪو شايد ڪيس به گهڻو پسند هو. ان کي پڙهڻ وقت ائين محسوس ٿيو ته راشدي صاحب ڪراچيءَ ۾ نه پر علامه شبليءَ جي قبر پرسان دارالمصنفين ۾ ويٺو لکي. تحقيق جو اسلوب ۽ تنقيد جو انداز اهوئي آهي، جيڪو شبلي مڪتب جو آهي. غازي بيگ ترخان، جهانگير جي طرفان سنڌ کان قندار تائين ملڪ جو حاڪم هو. ٢٥ سالن جي عمر ۾ وفات ڪري ويو، پر پنهنجي علم دوستي، شاعرن جي سرپرستي ۽ سخاوت جي ڪري هڪ اهڙو افسانو ڇڏي ويو جيڪو فسانهٔ عجائب کان گهٽ ڪونهي. هو پنهنجي وقت جو عبدالرحيم هو. جيڪڏهن ڪيس وڏي عمر ملي ها ته عبدالرحيم خانخانان جي علم پروريءَ جا داستان ماڻهن کان وسري وڃن ها. ملا عبدالباقي نهاونديءَ مآثر رحيمي لکي جيڪا خدمت ڪئي آهي، آها راشدي صاحب پنهنجو اهو ڪتاب لکي ڪئي آهي. پر ٻنهين ۾ تفاوت آهي ته ملاعبدالباقي نهاونديءَ جي لکڻين ۾ درٻاري رنگ آهي، پر راشدي صاحب جي اسلوب ۾ ويهين صديءَ جو تصنيفي شعور ۽ سليقو ظاهر آهي. ان کي پڙهڻ وقت ڪڏهن ڪڏهن ته ائين ٿو محسوس ٿئي ته اسين ڪو افسانو پيا پڙهون. ان جي بيان جو انداز ئي اهڙو آهي. مون پنهنجي ڪتاب ”بزم تيموريه“ جي ٻئي جلد ۾ ان مان گهڻو فائدو ورتو.

هڪڙي ڏينهن راشدي صاحب مون کي ڊاڪٽر ضياءالدين احمد ڊيسائي ۽ پاڪستان جي آثار قديمه جي سپرنٽينڊنٽ جناب خورشيد حسن سان گڏ ٺٽي وٺي ويو، جيڪو ڪنهن زماني ۾ مشهور شهر هو ۽ جتي ڪنهن وقت چار سئو علمي مڪتب هئا، پر هاڻي ماڻهو گهڻو ڪري اتي مڪليءَ جي شاهي قبرستان جي زيارت لاءِ ويندا آهن، جيڪو ڇهن ميلن ۾ پکڙيل آهي. هتي جي عمارتن تي جناب راشدي صاحب جو هڪ ڪتاب ”مڪلي نامو“ سنڌي زبان ۾ ڇپيو، جنهن ۾ تمام گهڻي تحقيق ڪيل آهي. انهن عمارتن جي باري ۾ راشدي صاحب کي تمام ڳهري ڄاڻ هئي. هن ڏاڍي چاهه سان ٻئي ٻڌايو ته جام نظام الدين، ۽ مبارڪ خان جون قبرون ڏسو، عيسيٰ خان ترخان، سلطان ابراهيم، جاني بيگ ترخان، غازي بيگ ترخان، باقي بيگ ازبڪ، طغرل بيگ، جان بابا ۽ ديوان شرفا جي مقبرن جي ڪاريگري ڏسو. سرن ۽ پٿرن کان سواءِ اڇي ۽ نيري ٽائيل تي ڪاشيءَ جو ڪم ۽ آيريل اکرن جا بهترين نمونا ڏسو. انهن جي ڪن عمارتن تي جيڪي قرآني آيتون مهارت سان اڪريل هيون، انهن کي پڙهو. راشدي صاحب پاڻ اسان کي ٻڌائيندو رهيو، جنهن مان خبر پئي ته پاڻ آثار قديمه جو هڪ وڏو ماهر آهي. وري چوڻ لڳو ته شاهجهان جي ٺهرايل هڪ مسجد کي به ڏسندا هلو.

اتي اچي تائيل، موزيڪ، ڪاشيءَ جي ڪم ۽ پٿر تي آڪر جون جيڪي بهارون ڏسڻ ۾ آيون، انهن تي راشدي صاحب گهڻي دير تائين ڳالهائيندو رهيو. نتي مان واپس ويندي، اسين هڪ اهڙي هنڌ ترسياسون، جنهن جي لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهو ديبل آهي ۽ اتي ئي محمد بن قاسم اچي لنگر هنيو هو. هن وقت اهو هڪ وڏي دڙي جي صورت ۾ آهي. پر راشدي صاحب پنهنجي پوري چرچائي انداز سان يقين ڏياريو ته اهو ديبل هرگز ڪونهي؛ ديبل جي جاءِ ڪنهن ٻئي هنڌ آهي. انهن ئي ڏينهن ۾ هڪ رات دير تائين سنڌ لڪڻ پڙهڻ واري ڪمري ۾ ساڻس گڏ سنڌ لکيل ڪتابن ۽ پين ڪتابن جي وچ ۾ ويهي علمي هني مون ملهايوسون. هن جيترا به تذڪره خود ايڊٽ ڪيا آهن يا ڪرايا آهن، انهن ڪي ڏسي مون عرض ڪيو ته مون انهن تذڪرن مان مدد ورتي، پنهنجي ڪتاب ”بزم تيموريه“ ۾ ايترا ته واڌارا ڪيا آهن، جو هاڻي اهو ٽن جلدن ۾ شايع ٿي رهيو آهي، پر ان ۾ جيترو به واڌارو ڪريان ٿو، اوترو ئي اوهان جا نوان نوان تذڪرا سامهون اچن ٿا ته منهنجو ڪتاب اڳي وانگرئي اڌورو لڳي ٿو.

انهن ڏينهن ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي ڊاڪٽر ابوالليث صديقي پاڻ وٽ رات جي ماني تي گهرايو. راشدي صاحب مون کي هن وٽ پاڻ سان وٺي هليو. اتي پروفيسر ڊاڪٽر يونس حسني ۽ راز مرادآبادي اڳ ۾ ئي ويٺا هئا. ماني ڏاڍي گهڻي ۽ تمام سٺي هئي. راشدي صاحب مانيءَ جي ڏاڍي ساراهه ڪئي، پر خود راشدي صاحب کي سنڌ مزيدار ڳالهين ۽ چرچن جو داد سڀني ٿي ڏنو. راز مرادآباديءَ پنهنجو ڪلام ٻڌايو. هن جي شعرن تي راشدي صاحب جيڪو داد ٿي ڏنو، ان جي ڪري محفل ڏاڍي مٺي. گهڻيءَ دير تائين اها محفل هلي ۽ پوءِ راشدي صاحب، مهرباني ڪري مون کي پنهنجي گهر ڇڏي ويو.

انهن ئي ڏينهن ۾ پاڪستان جي مشهور ۽ محبوب اديب جناب مشفق خواجه هڪ تمام شاندار ڊنر ڏني، جنهن ۾ هندستان مان آيل مهمانن مان مولانا سعيداحمد اڪبرآبادي ۽ جناب نثاراحمد فاروقي کي به دعوت ڏنل هئي. ان ۾ ڪراچيءَ جي علمي آسمان جا سڀئي وڏا تارا گڏ ٿيا. ڏاڍي لطف واري مجلس ٿي، پر ان جي شمع راشدي صاحب ئي هو. ماني بفي طريقي تي هئي. راشدي صاحب ڪاڏي جي پليٽ کڻي جتي به بيٺل ٿي نظر آيو، اتي سڀني ماڻهو چڪبا گڏ ٿيندا ٿي ويا. هن پنهنجي چرچي پوڳ واريءَ گفتگو سان سڀني کي پٺي وندرايو. سنڌس وات مان ڪا ڳالهه نڪتي ٿي ته سڄي محفل ۾ ٽهڪڙا پئجي ٿي ويا. علمي چرچا ڪرڻ، علمي نڪتن مان ڪو خاص نڪتو ڪيڻ، اديبن تي بروقت راءِ ڏيڻ ۽ شاعرن کي ڇهنڊڙيون هڻڻ، هن جي لاءِ ڪا ڏکي ڳالهه نه هئي. هرشخص هن سان ئي پئي ڳالهايو ۽ وري هرڪنهن سان هن ئي پئي گفتگو ڪئي. ڪپڙا به ڪيس واهه جا نهندا هئا. سوٽ پائي يا سٿڻ ۽ ڪڙتو پائي ڪنهن به دعوت ۾ ويندو هو ته نظرون ڏانهس ئي کڄي ويندڀون هيون. مجلس ۾ هن جي ايندي ئي هرطرف رونق ۽ چرچي پوڳ جي چانڊوڪي پکڙبي ڏسبي هئي. هو پهرين اٿي ويندو هو ته سڄي مجلس اجهامي ويندي هئي.

Gul Hayat Institute

جنهن ڏينهن سان هندستان روانو ٿي ٿيس، ان کان هڪ رات پهرين منهنجي ڌيءَ جي بسم الله خواني ٿيڻي هئي. ان گڏجاڻيءَ ۾ راشدي صاحب پاڻ آيو. ڊاڪٽر ابوالليث صديقي، ابوالخير ڪشفي، راز مرادآبادي، مولانا عبدالقدوس هاشمي ندوي، ڊاڪٽر عبداللطيف، جناب مشفق خواجہ، جناب ظفراحمد انصاري ۽ ٻيا ڪيترائي معزز ماڻهو ان گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ ٿيا. راشدي صاحب جي هجڻ ڪري اها مجلس ادبي مجلس ٿي پئي. جناب راز مرادآبادي پنهنجو ڪلام ترنم سان پڙهيو، پوءِ مولانا عبدالقدوس هاشمي، پروفيسر ابوالخير ڪشفي ۽ جناب مشفق خواجہ پنهنجو ڪلام ٻڌايو ۽ سڀني جو مخاطب جناب راشدي صاحب ئي هو. ڪيس پنهنجو ڪلام ٻڌائڻ وقت هنن کي احساس هو ته اهي هڪ تمام وڏي صاحبِ نظر ۽ صاحبِ فن جي اڳيان پنهنجو ڪلام پڙهن پيا. راشدي صاحب جي طرفان هنن کي جيڪو داد پئي مليو تنهن کي هنن پنهنجي ڪلام جو اصل صلو پئي سمجهيو. انهيءَ گڏجاڻيءَ مان راشدي صاحب آسهڻ وقت منهنجي ڌيءَ کي پنهنجيءَ هنج ۾ کنيو ۽ هن جي هٿ ۾ هڪ وڏي رقم جو لفافو ڏنو. مون سندس هٿ جهلي کيس روڪڻ گهريو ٿي ته هن هڪدم چيو ته منهنجي زندگيءَ جي هڪ تمام وڏي خوشيءَ کي ظاهر ڪرڻ ۾ تون رنڊڪ ڇو ٿو وجهين؟ اهو ٻڌي آءٌ ماٺ ٿي ويس. پوءِ ڪنهن ان وقت هڪ فوٽو ڪڍي ورتو، جيڪو اسان پنهين جو آخري فوٽو آهي. خدا ڄاڻي ٿو ته هن جا ڪڍيل ڪيترا فوٽا منهنجي زندگيءَ جي سرمايي ۾ شامل آهن. پر ان آخري فوٽي کي هرهر ڏسان ٿو ۽ هن جي يادن جا ڏيئا ذهن ۾ روشن ٿين ٿا. ويندي وقت هن ڏاڍي ڏک ۽ غم وچان چيو ته سندس هڪ خطرناڪ آپريشن ٿيڻ وارو آهي. جيڪڏهن سڀني جي دعا سان ان مان ڇڙهي پار ٿيس ته وري ملاقات ٿي سگهندي. ٢٤- مارچ ١٩٨٠ع تي اها منهنجي آخري ملاقات هئي. اعظم ڳڙهہ ۾ سندس خط ايندا رهيا. خيال هو ته سندس آپريشن ضرور ڪامياب ٿيندو، ۽ هو چاڪ چڱو ڀلو ٿي ويندو ۽ ساڻس تمام جلد ملاقات ٿيندي. پر ١- اپريل ١٩٨٢ع تي ريڊيو تان سندس رحلت جي خبر ٻڌم ته ڇرڪ نڪري لڳس، افسوس! پاڪستان جو هڪ "پرنس اسڪالر" گذاري ويو. هن ننڍي کنڊ جي علم جو هڪ سرچشمو، فن جو مرڪز ۽ تحقيق جو ماهر هليو ويو. علم وارن ۽ فن وارن جي مجلس جي شمع گل ٿي وئي. علم دوستي، علم نوازي ۽ علم پروريءَ جي شمع جو پروانو اڏامي ويو. هو اتي پهچي ويو جتي سڀني کي هڪڙي ڏينهن وڃڻو آهي. پر پنهنجي پٺيان پنهنجي اخلاق جي زينت، پنهنجي علم دوستيءَ جي رنگيني ۽ پنهنجي علم نوازيءَ جا داستان ڇڏي ويو. سندس وس ۾ هجي ها ته پنهنجي وقت جو عبدالرحيم خانخانان هجي ها ۽ پنهنجي سرپرستيءَ ۽ سخاوت سان اديبن، شاعرن، محققن ۽ دانشورن کي پنهنجي چوڌاري ميڙيو ويٺو هجي ها. وٽس ايتري دولت هجي ها جيتري عبدالرحيم خانخانان وٽ هئي ته سخاوت جا مثال قائم ڪري ها. هاڻي ته رڳو دعا آهي ته الله تبارڪ تعاليٰ کيس جنت ۾ جايون ڏي. آمين ثم آمين.

—(ترجمو: مُراد علي مرزا)

حڪيم محمد سعيد

پير حسام الدين ــ منهنجو دوست

جينيات (Genetics) جو علم وڌندو ۽ ويجهندو پيو وڃي ۽ تخليق ۽ خلقت جا ڳجها راز انسان تي ظاهر ٿيندا پيا وڃن. پر اڃا تائين اها ڳالهه هڪ ڳجهه آهي ته ڇا هر انسان ذهين ۽ سچاڻ پيدا ٿئي ٿو؟ جيڪڏهن ائين آهي ته پوءِ هر انسان هميشه ذهين ڇو نه ٿو ٿئي ۽ رهي؟ پر هن ڌرتيءَ تي آدم ڪان وٺي هن دم تائين ذهني تفاوت ۽ فرق قائم آهن ۽ شايد آئينده به اهائي صورتحال هجي.

جناب پير علي محمد راشدي صاحب پنهنجي ننڍي ڀاءُ جناب پير حسام الدين راشدي مرحوم جي زندگيءَ جون جيڪي ڳالهيون لکيون آهن، انهن مان اهو نتيجو ڪڍڻ ۾ ڪابه ڏکيائي نٿي ٿئي ته منهنجي پياري دوست حسام الدين راشديءَ ذهني اعتبار ڪان هڪ غير معمولي انسان هجڻ جو ڪڏهن به ڏيکاءُ نه ڏنو هو. تنهنڪري لازمي طرح ذهن ۾ اهو سوال آئي ٿو ته پوءِ هو ذهني اصولن جي خيال ڪان غير معمولي انسان ڪيئن ٿيو؟

منهنجو مطالعو ۽ مشاهدو موجوده دؤر جي سائنس جي روشنيءَ ۾ هيءُ آهي ته جيتوڻيڪ ذهانت ۽ عقلمندي هر سبب ڪان ورثي ۾ ملي ٿي، انهيءَ هوندي به ذهن جي ٺاهه جوڙ ۽ ان جي رسائيءَ ۽ تيزيءَ ۾ ذهني تربيت کي وڏي اهميت حاصل آهي. جيڪي قومون ۽ ملتون ان حقيقت کي چڱيءَ ريت معلوم ڪن ٿيون ۽ ان جو سچيءَ دل سان احساس ڪن ٿيون، اهي پنهنجي تعليمي سرشتي ۾ انقلابي سڌارا آڻين ٿيون ۽ تعليم ۽ معلم جي ڪوشش ۾ تربيت کي تمام مٿانهون بلڪ پهريون درجو ڏينديون آهن.

پاڪستاني ملت جي حيثيت ۾ جيڪڏهن اسان ۾ اها صلاحيت هجي ته اسين پنهنجي ماضيءَ ۾ وڃي حقيقتن جي ڳولا ڦولها ڪري سگهون ته معلوم ٿيندو ته آست مسلمه جي هر زماني ۾ تعليم جو بڻ بنياد تربيت ئي رهي آهي ۽ هر اسلامي دؤر جي تعليمي ماهرن ان سنت جي پيروي ڪئي آهي، جنهن جو مظاهرو صفه تي ٿيو هو. اهوئي سبب هو جو مسلمانن پنهنجي عروج جي هر دؤر ۾ عظيم انسانن کي جنم ڏنو. انهيءَ بلنديءَ ۽ برتريءَ کي

نوٽ: حڪيم صاحب، اهو قيمتي مضمون، اداري جي گذارش تي، خاص طرح سان هن نمبر لاءِ لکي موڪليو آهي. ــ ادارو

سمجهڻ جي لاءِ انهن ٽيهه لک مخطوطن (قلمي ڪتابن) تي غور ڪرڻ گهرجي، جيڪي اڄ به دنيا جي جدا جدا ۽ ڪيترن ئي ڪتبخانن ۾ موجود آهن. پر انهن ٽيهه لک علمي عظمتن جي عظيم الشان مصنفن جي اڄ به اسان کي ڄاڻ ڪانهي.

ڇا ان ڪان وڏي بدقسمتي ڪنهن ملت ۽ آمت جي ٿي سگهي ٿي؟ پير حسام الدين راشدي جي زندگيءَ جو هر دؤر بقا جي جدوجهد جو تفسير آهي ۽ هيءَ آها منزل آهي، جتي حالتن جو وڏي همت ۽ دليريءَ سان مقابلو ڪرڻ وارو انسان پنهنجي پختي ارادي جي ڪري تڪليفن ۽ مشڪلاتن مان لنگهي پار ٿئي ٿو. اول ڪان وٺي آخر تائين پير حسام الدين راشدي ان جو بهترين مثال رهيو. ان لحاظ سان هن جي زندگي هڪ سبق آهي.

آءٌ اها دعويٰ ڪري نٿو سگهان تہ مون پنهنجي هن عزيز دوست کي تمام ويجهو وجي ڏٺو آهي، پر آءٌ جيتريقدر سندس ويجهو وڃي سگهيس، اوترو ئي هن کي بہ منهنجي ويجهو اچڻ ۾ نہ تڪليف ٿي ۽ نہ خوف. هن جي اها خوبي قدر جوڳي ۽ تقليد لائق آهي.

پير حسام الدين راشدي شروع ڪان وٺي آخر تائين مسلمان هو، پر هو هڪ اهڙو مسلمان هو جنهن ڪڏهن بہ پنهنجين عبادتن کي نہ مشهور ڪيو ۽ نہ وري پنهنجين ذاتي اسلامي روايتن کي ظاهر ڪيو. دين ۽ دنيا ۾ عدل ۽ توازن هن جي وڏي ۾ وڏي خواهش هئي. دنيا جي لاءِ دين کي هٿيار بڻائڻ جي هن ڪڏهن بہ گستاخي نہ ڪئي آهي ۽ هن ڪڏهن بہ انهن ماڻهن جو ساٿ نہ ڏنو جيڪي اسلام جي سستي وڪري جا گنهگار آهن ۽ جن جي وجود ڪان پاڪستان جي سرزمين ڪنبي پئي.

پير حسام الدين سياست ڪان ڪونہ ڀڄندو هو، ان جي آبتڙ ڪيس سياست جي هنج ۾ ئي ڏنو ويو. پر هن پنهنجي لاءِ عمل جو ميدان علم ۽ ادب کي ٺاهيو ۽ ادب مان سياست کي ريج ڏيڻ جي لاءِ ساري ڄمار ڪوشش ڪندو رهيو. سندس اهو سهڻو سپاءُ سندس لکڻين ۽ سندس تاليف ۽ تصنيف ڪيل ڪتابن مان ظاهر آهي.

سنڌ جي سرزمين سان تہ ڪيس ڪا وڏي حُب هئي، ۽ سنڌ جو پاڪستان جي هڪ حصي هجڻ جي ڪري هن کي پاڪستان سان بيپناهہ عشق هو، جيئن هر پاڪستانيءَ کي هجڻ گهرجي. سنڌي سندس زبان هئي ۽ هو ان زبان سان ان ڪري بہ محبت ڪندو هو جو ان ۾ شاهہ لطيف جو ڪلام آهي، جنهن کي هر مذهب ۽ ملت وارن وٽ عام مقبوليت حاصل آهي. انهيءَ هوندي بہ اردو زبان سان سندس گهاٽو لاڳاپو هوندو هو، ايتريقدر جو مرڪزي اردو بورڊ سان سندس تعلق ۽ واسطو آخري وقت تائين رهيو.

پير حسام الدين راشديءَ جي سوچ ۽ سڀاءَ تي بہ ٿي جملا مجبوراً قلم سان نڪري ويا آهن، پر آءٌ جنهن ڳالهہ کي هن جي لاءِ وڏي فضيلت سمجهان ٿو اها آهي انسان سان سندس محبت. انسان جي لاءِ عزت ۽ احترام ڪو سندس خصلت ۾ ويٺل هو. هو هر انسان سان محبت ڪندو هو ۽ سخت تنقيد ڪرڻ وقت بہ انساني مرتبي کي وساريندو ڪونہ هو.

مون کي ذاتي طرح ڄاڻ آهي ته بيماريءَ جي سختيءَ ۾ سندس خواهش هئي ته ملڪ کان ٻاهر وڃي شفا حاصل ڪري. پر هن کي اها سهولت ملي نه سگهي. ان جو سبب شايد اهو هجي ته پير حسام الدين راشدي علم جو صاحب هو ۽ هن پاڪ وطن ۾ علم جو صاحب ٿيڻ ئي سڀ کان وڏو ڏوهه آهي!

پير حسام الدين راشدي هڪ عظيم انسان هو. پير ته هو رڳو نالي جو هو، پر هزار پيرن کان برتر ۽ بزرگ هو. شال الله تعاليٰ کانئس خوش هجي ۽ کيس جنت ۾ جايون ملن.

—(ترجمو: مراد علي مرزا)

اڄ پوري سنڌ، پاڪستان بلڪ دنيا جو انسان نهايت غمزده ۽ ڏک ڀريل آهي، ڇاڪاڻ ته سنڌ جي علم و ادب جي هڪ روشن شمع گل ٿي ويئي آهي.

اڄ هزارين محفلون ۽ ڪچهريون اجڙيل ۽ ويران نظر اچي رهيون آهن، جن ۾ سنڌ جي ثقافت، تهذيب و تمدن، تاريخ ۽ قديم روايتن جي تحقيق ۽ تاليف جا روح کي راحت ڏيندڙ تذڪرا ۽ بحث مباحثا ٿيندا رهندا هئا.

اڄ اهي قيمتي ڪتاب يا ناياب نسخا، نسورا نيڻ وهائي رهيا آهن، جن کي پڙهڻ ۽ نور نچوڙي، انهن جي وسيع ورقن مان حقيقت ۽ اصليت جي پرک ڪرڻ وارو پارکو، کانئن هميشه لاءِ جدا ٿي ويو آهي. دراصل پير صاحب جو موت سنڌي ٻوليءَ ۽ تاريخ جو وڏو نقصان آهي.

—[روزنامه "عبرت"، حيدرآباد، ٣- اپريل ١٩٨٢ع، ايڊيٽوريل ان اقتباس.]

ڊاڪٽر جميل جالبي

اسان جو پير صاحب

معلوم ائين ٿئي ٿو تہ موت، گهر ڏسي ورتو آهي! جوش ويو، فراق ويو، احسان دانش ويو، ۽ اڃا هنن جو غم تازوئي هو، تہ هڪ ٻي ڏينهن تي ٻہ هستيون - حضرت جعفرشاهہ قلواري ۽ پير حسام الدين راشدي - ٻہ اسان کان هميشه هميشه موڪلائي ويون!

هي اهي ماڻهو هئا، جيڪي صدين دوران، ڪڏهن ڪڏهن پيدا ٿيندا آهن ۽ پنهنجي نظر ڪيميا اثر سان خاڪ کي سون بنائي ڇڏيندا آهن. سيد حسام الدين راشدي - جنهن کي اسان سڀ "پير صاحب" جي نالي سان ڪوٺيندا هئاسين، ڪراچي شهر جي علمي زندگيءَ جي آبرو هئا. هڪ سٺا انسان، هڪ متواضع مهمان نواز، ڪشاده دل، بي باڪ دوست، صاحبِ علم، صاحبِ نظر، ڪم جي گهرائيءَ ۾ پهچي ڪم ڪرڻ وارا، ۽ ڪشادگيءَ سان تحقيق جو داد ڏيڻ وارا! منهنجي ١٩٥٢ع ۾ ساڻس پهرين ملاقات ٿي هئي. آءٌ ۽ شاهد احمد دهلوي مرحوم گڏجي، صبح جي وقت سندس گهر ويا هئاسون. پاڻ هڪ نسبتاً ننڍي ڪمري ۾، جيڪو زمين کان وٺي ڇت تائين ڪتابن سان سٿيل هو، هڪ وڏي ميز جي سامهون رکيل ڪرسيءَ تي چانهہ پي رهيا هئا. ڊگهو قد، صحتمند ۽ سڊول جسم، چمڪدار ڪڻڪائون رنگ، شگفته چهرو، گرمجوشيءَ سان مليا. چانهہ پيش ڪيائون ۽ ڪافي دير تائين علم و ادب جون ڳالهيون ڪندا رهيا. ۽ پوءِ ڊسمبر ١٩٨١ع ۾ منهنجي ساڻس آخري ملاقات ٿي. پاڻ علاج لاءِ لنڊن وڃڻ جي تياري ڪري رهيا هئا. چهري جي رونق اڳين ڪانہ رهي هئي. آواز ڳرو ۽ ويٺل محسوس ٿي رهيو هو، ليڪن مزاج جي مردانگي ساڳي طرح قائم هئي. ڪيترائي آپريشن ٿي چڪا هئا، ليڪن، ان جي باوجود سندن همت ساڳي طرح سلامت هئي ۽ جيئري رهڻ جو حوصلو ساڳي طرح زنده هو. پوءِ، پاڻ علاج لاءِ انگلينڊ هليا هئا ۽ مارچ ١٩٨٢ع ۾ جڏهن واپس وريا تہ حالت خراب ٿي چڪي هئي. ڪينسر، جسم جي مختلف حصن ۾ ڦهلجي چڪو هو، انڪري پاڻ وڏيءَ پيڙا ۾ هئا. ميل ملاقات جي اجازت ڪانہ هئي. آءٌ ڪجهہ دير ويهي، موٽي آيس. ٻن ڏينهن کان پوءِ دل جو دورو پيس ۽ کين اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو،

نوٽ: محترم جميل جالبي، اداري جي گذارش تي، اهو مضمون، خاص طرح سان هن نمبر لاءِ لکي موڪليو آهي.

Gul Hayat Institute

جتي ١- اپريل ١٩٨٢ع تي پاڻ رحلت فرمايائون. پاڻ، ان کان اڳ ٻه ڀيرا اسپتال ۾ داخل ٿي چڪا هئا، ليڪن هر ڀيري تندرست ٿي گهر موٽي ايندا هئا. اڄا پنج سال کن اڳ جي ڳالهه آهي. آپريشن کان پوءِ، روس کان واپس ورڻ کين ڪافي وقت تي چڪو هو ۽ پاڻ صحتمند هئا. مون کين هڪ خط لکي عرض ڪيو ته پاڻ اڄ شام جو منهنجي گهر دعوت ۾ ضرور شريڪ ٿين. پاڻ جڏهن به دعوتون ڪندا هئا، ته مون کي ضرور ياد ڪندا هئا ۽ مان به جڏهن ڪا دعوت ڪندو هوس ته کين زحمت ڏيندو هوس. قاصد خط کڻي سندن گهر پهتو. پاڻ موجود نه هئا، گهر وارن کي خط ڏيئي آيو. مغرب جي وقت پاڻ منهنجي غريب خاني تي تشريف فرما ٿيا. گلي تي پهتيون پنڌ ل هيون. مون پڇيو: ”پير صاحب! خير ته آهي؟“ ٻڌايائون: ”آءٌ اسپتال داخل هوس. آپريشن ٿيو آهي. توهان جو خط پهتو، اسپتال مان هليو آيس. اتي رهي رهي ڪڪ تي پيو هوس، سوچيم، ان سانگي سان توهان ۽ ٻين دوستن سان ملاقات ٿي ويندي ۽ ڪچهريءَ ۾ طبيعت بهلجي ويندي.“ چهري تي اهائي بشاشت هئي، جا هميشه سندس سُڃاڻ پئي رهي آهي. رات جو دير تائين پاڻ ويٺا رهيا. ماني کاڌائون ۽ پوءِ اسپتال هليا ويا. اسپتال وڃڻ ۽ آپريشن ڪرائڻ، وٽن هڪ معمولي ڳالهه ٿي چڪي هئي. مون، اهڙي سوڌي بيماري جي مريض کي اهڙو بهادر ڪڏهن ڪونه ڏٺو. ائين معلوم ٿي رهيو هو، ڄڻ پاڻ موت سان ٻه ڪلهندي ڪلهندي همڪنار ٿيڻ چاهين ٿا. ڊسمبر ١٩٥٨ع ۾ پهريون دفعو کين دل جو دورو پيو هو. ان کان پوءِ، اٺ سال کن پاڻ نهايت پرهيز ڪري رهيا هئا. سگريٽ به ڇڏي ڏني هئائون، ليڪن جڏهن ڊسمبر ١٩٨١ع ۾ مان سائس گڏيس ته سگريٽ ڇڪي رهيا هئا. شايد، محسوس ڪيو هئائون ته پاڻ هاڻي انهيءَ منزل تي آهن، جتي سگريٽ گهٽي ڇڪڻ ڪري کين وڏو ڪو نقصان نٿو ٿي سگهي. ١٩٥٨ع سندن زندگيءَ جو اهم موڙ هو. ان کان پوءِ ئي سندن تصنيف تاليف جو اصل دؤر شروع ٿئي ٿو. سندن جيڪا ۽ قابل ذڪر ڪتاب ١٩٥٨ع کان پوءِ ئي تيار ٿيا ۽ ڇپيا.

پير حسام الدين راشدي، بنيادي طور تي تاريخ جا عالم هئا ۽ تاريخ جي نسبت سان ئي سندن نظر مختلف علمن ۽ فنن تي هئي. پير صاحب، سنڌ جي تاريخ و تهذيب جي بنيادي ماخذن کي مرتب ڪري، شايع ڪرائي، سنڌ جي علمي ۽ تهذيبي زندگيءَ کي نئين حياتي بخشي. اڄ، سنڌ جو جيڪو نئون نسل علمي ۽ تحقيقي ڪم ڪري رهيو آهي، اهو پير صاحب جي ئي ڪيل بنيادي ڪم مان روشني ۽ رهبري حاصل ڪري رهيو آهي. جديد تحقيق جي روايت کان سنڌي لکندڙن کي پير صاحب ئي واقف ڪيو. سندن اها خدمت تاريخ ۾ هميشه زنده رهندي.

پير حسام الدين راشدي، فارسي، سنڌي ۽ اردوءَ ۾ مجموعي طور تي چاليهارو کن ڪتاب تصنيف، تاليف ۽ مرتب ڪيا، جن ۾ مرزا اصلح جو تذڪره شعراء ڪشمير، مير علي شير قانع ٺٽويءَ جو تحفة الڪرام، مقالات شعراء، مڪلي نامه مثنويات و قصائد پڻ شامل آهن ۽

ان طرح مخدوم محمد ابراهيم خليل ٺٽويءَ جو تذڪرهٔ تڪمله مقالات الشعراء، ميرڪ يوسف جو تاريخ مظهر شاهجهاني، ميان نورمحمد ڪلهوڙي جو تاريخ منشورالوصيت، سيد عبدالقادر ٺٽويءَ جو حديقةالاولياء ۽ مير محمد ٺٽويءَ جو ترخان نامه خاص طور تي قابل ذڪر آهن.
پير صاحب جي تحقيق ۽ ترتيب جي خصوصيت اها هئي ته جتي متن جي صحت تي پورو ڌيان ڏيندا هئا، اتي واسطيدار ڄاڻ به گڏوگڏ ڏيئي ڇڏيندا هئا. پاڻ نهايت محنتي ۽ اڻٿڪ انسان هئا. اڪثر پاڻ ڪتاب کي هن طرح ترتيب ڏيندا هئا، جيئن موضوع، جديد دور تائين مڪمل ٿي وڃي. مثلاً محمد اصلح مرزا جو تذڪرهٔ شعراء ڪشمير ايڊٽ ڪيائون ته اصل تذڪري ۾ ٣٠٥ شاعرن جو تذڪرو ۽ ترجمو درج هو، پر پير صاحب نهايت محنت ۽ جاکوڙ ڪري، انهن ڪشميري فارسي شاعرن کي پڻ شامل ڪري ڇڏيو، جي مرزا محمد اصلح کان پوءِ واري زماني سان لاڳاپو رکندا هئا ۽ ان طرح سان تقريباً ٣١٢ نون شاعرن جو ساڳئي انداز سان واڌارو ڪيائون. نتيجو اهو نڪتو، جو اهو تذڪرو هاڻي چئن ضخيم جلدن تي مشتمل آهي ۽ ان ۾ اقبال تائين، سمورا ڪشميري فارسي شاعر شامل آهن. اهائي صورت مڪلي نامه جي آهي. مڪلي نامه جو اصل متن ٩٦ صفحن جو هو، پر پير صاحب جي تحقيقي اضافن ۽ حاشيه آرائي، تعلقات ۽ وضاحتن سان اهو ڪتاب هاڻي ست سئو صفحن تي ڦهليل آهي.
پنهنجي اهڙي تحقيقي طريقن سان، پير صاحب نه صرف پراڻن ڪتابن کي نئين زندگي عطا ڪئي آهي، پر ان سان گڏ تحقيق جي صبر آزما روايت کي پڻ قائم ڪري ڇڏيائون. اردو ۾ سندن به ڪتاب خاص طرح سان ذڪر ڪرڻ لائق آهن، هڪ "ميرزا غازي بيگ ترخان اور اس ڪي بزم ادب"، جيڪو انجمن ترقيءِ اردو پاڪستان، ڪراچي، ڪجهه سال اڳ شايع ڪيو هو ۽ ٻيو ڪتاب آهي، "دود چراغ محفل"، جنهن ۾ ٻئي مفيد معلومات کان سواءِ غالب جي شاگرد ناطق مڪراني جي باري ۾ جيڪي معلومات گڏ ڪيا اٿس، سي نادر ۽ قيمتي آهن. پير صاحب جا ترتيب ڏنل ڪتاب، متعلقه دور جي سمورن ٻين ڪتابن کان بي نياز ڪري ٿا ڇڏين؛ ٻيو ته جن نادر مخطوطن، ڪتابن، تحريرن ۽ دستاويزن تائين سندن جيڪا رسائي هئي، تمام ٿورا عالم ۽ محقق اوستائين پهچ رکن ٿا. پاڻ جيڪي ڪجهه لکندا هئا ته ان پوري دور کي ان ۾ سميٽي ڇڏيندا هئا. مون جڏهن شاهد احمد دهلويءَ جي وفات کان پوءِ سندس ياد ۾ "ساقي"، ڪراچي جو شاهد احمد دهلوي نمبر مرتب ڪيو، تڏهن پير صاحب کي پڻ عرض ڪيو ته پاڻ مهرباني ڪري، مرحوم تي مضمون لکي ڏين. پاڻ مضمون لکيائون ۽ ان ۾ ١٩٤٧ع کان پوءِ شاهد احمد جي وفات تائين سموري دور کي بيان ڪري گويا دريا کي ڪوزي ۾ سميٽي ڇڏيائون. ان مضمون جي آخر ۾ پاڻ لکيائون:

"زنده رهڻ وارا، مرڻ واري کي قبر ۾ لاهي، جيستائين پوري قبر پورجي نه وڃي، تيستائين مختلف ٽولين ۾ ورهائجي، پنهنجي ڪچهرين ۾ مشغول ٿي ويا. دنيا انهيءَ

جو نالو آهي. ڪوبہ ڪنهن جي پٺيان نہ ويو. دنيا ائين ئي هلندي رهندي. دنيا جو ڪاروبار ۽ ماڻهن جا مشغلا ائين ئي جاري رهندا." (ترجمو)

شاهد احمد دهلويءَ جي وفات کان ١٥ ورهيہ پوءِ پير حسام الدين راشدي اسان کان هميشه لاءِ موڪلائي ويا ۽ انهيءَ ئي زمين ۾، مٽيءَ جي مٺن هيٺان دپيل آهن. ماڻهو هليا وڃن ٿا ۽ واپس ڪونہ ٿا ورن، شايد اتي آرام گهڻو آهي:

پهر نہ آئے جو هوئے خاک مين جا آسوده
غالبآ زير زمين مير هے آرام بهت.

تاريخ جي سونهري ورقن کي اٿلائيندي ايندڙ نسل جڏهن اڄ صديءَ جي هن تاريخي شخصيت جي حالات زندگيءَ جو مطالعو ڪندو، تڏهن کين اهو احساس ٿيندو تہ بهمڻ ضلع لاڙڪاڻي جي راشدي خاندان ۾ پيدا ٿيل هي عظيم فرزند نہ رڳو سنڌ پر پوري برصغير جي علمي ۽ ادبي حلقن ۽ محفلن جي جان رهيو ۽ ڪيترن ئي اعزازن ۽ تمغن حاصل ڪرڻ بعد بہ کيس علم حاصل ڪرڻ جي جيڪا ازلي اڃ هئي سان نہ لٿي ۽ هو آخري دم تائين علم جي تلاش ۾ سرگردان رهيو ۽ علم جي روشني ۽ ان جي پرنور ڪرڻ سان ئي پنهنجي اندر جي آواز کي ايترو تہ صاف ڪري ڇڏيو هو جو سندس علمي شخصيت هميشہ همعصرن مان نمايان رهي.

[روزنامہ "آفتاب"، حيدرآباد، ٣- اپريل ١٩٨٣ع،
ايڊيٽوريل مان اقتباس.]

مرزا نظام الدين بيگ

پير حسام الدين راشدي — اسان جي قديم ثقافت جو نقيب

پير حسام الدين راشدي جي شخصيت نهايت پهلودار هئي. پاڻ مختلف النوع صلاحيتن جا صاحب هئا. آءٌ سندس شخصيت ۽ ڪارنامن ڪي تفصيلي بيان ڪونه ڪري رهيو آهيان. سندن ذات جي مختلف پهلوئن تي سندس دوستن ۽ مداحن ڪافي گفتگو ڪئي آهي ۽ ڪندا رهندا. بلاشبہ، پاڻ هڪ عظيم انسان هئا ۽ اهڙي ڪمال جا صاحب هئا، جنهن جي ذات جو ترورو، قومن جي مقدر جو تارو بڻجي اڀري ٿو. مان سندن صلاحيتن جي هڪ اهڙي پهلو تي روشني وجهڻ چاهيان ٿو، جيڪو عام طور تي ڄاڻن کان لڪل آهي، ليڪن نهايت اهم آهي ۽ نادر پڻ. اهم ان خيال سان، ته پير صاحب جي انهيءَ صلاحيت جي ڪري علم جو هڪ وڏو خزانو حاصل ٿيو ۽ نادر ان خيال سان، ته اهڙي خوبي وارو انسان هاڻي مشڪل سان ئي پيدا ٿي سگهندو.

پير صاحب فارسي زبان جا عاشق هئا، ان زبان ۾ پنهنجي عالمانه ۽ محققانه ڪارنامن — جن جو دائرو نهايت وسيع آهي — جي قطع نظر، پير صاحب فارسي شاعريءَ جي عشوه طرازين جا اسير پڻ هئا؛ جنهن جو سبب شايد سندن مزاج جي لطافت ۽ طبيعت جي نفاست هئي. اهوئي سبب هو، جو پاڻ فارسي شاعريءَ جي محبوبه جي خم ابرو جو شڪار ٿي ويا هئا. بهرحال، اها ڳالهه ته ائين ئي وچ ۾ اچي ويئي، دراصل پير صاحب جي شخصيت جو اهو جوهر، جنهن جي وضاحت آءٌ هن مضمون ۾ ڪري رهيو آهيان، فارسي زبان ۽ ان جي ادب جي حوالي سان ئي تعلق رکي ٿو.

پير صاحب مزاجاً اسان جي مشرقي تهذيب ۽ تمدن جا آئينه دار هئا. سندن ذهني تعلق اسان جي قديم تهذيب و ثقافت سان نهايت گهرو رهيو آهي. ايترو ئي نه، پر اهو تعلق عملي طرح سندن ذات جو هڪ فعال عنصر هو. انهيءَ تعلق جي نسبت سان پاڻ ملڪ جي مختلف علمي ۽ ادبي ادارن جا رڪن رکين رهيا آهن. اهڙن علمي ۽ ثقافتي ادارن ۾ هڪ سرڪاري ادارو ”قومي عجائب گهر“ ڪراچي به آهي، جنهن جي مشاورتي ڪائونسل جا پير صاحب بنيادي رڪن هئا ۽ ممتاز حسن صاحب جي وفات کان پوءِ صدر مقرر ٿيا. مٿين اداري طرفان قومي نوادرات خريد ڪيا ويندا آهن ۽ ان جي مشاورتي ڪائونسل نادر تاريخي شين جي پرک ڪري، قومي عجائب گهر لاءِ خريد ڪرڻ جو مشورو ڏيندي آهي. انهيءَ عجائب گهر ۾ هڪ

قلمي نسخن جو شعبو پڻ آهي، جتي قديم خطي نسخن جو وڏو ذخيرو موجود آهي. انهيءَ شعبي جا چار حصا آهن: هڪ حصو خطي ڪتابن جو، ٻيو قلمي تصويرن جو، ٽيون خطاطيءَ جو ۽ چوٿون حصو مشتمل آهي پراڻن تاريخي فرمانن ۽ اهم دستاويزن تي. مخطوطا فارسي، عربي، اردو، سنڌي، پنجابي ۽ پشتو زبانن ۾ آهن، ليڪن انهن ۾ ججهو حصو فارسي ۽ عربي زبان جي ڪتابن جو آهي. راقم جو انهيءَ شعبي سان هڪ وڏي عرصي تائين واسطو رهيو آهي ۽ اتي ئي پير صاحب مرحوم — جنهن کي مرحوم چوندي هڪ عجيب بيچارگيءَ جو احساس ٿئي ٿو. هو مرحوم ناهي، زنده آهي ۽ زنده رهندو ۽ حافظ جي:

هرگز نہ میرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق،

ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما.

چوڻ مطابق آهن — کي ويجهڙائيءَ کان ڏسڻ جا موقعا مليا، ۽ اتي ئي سندس اها صفت مون تي آشڪار ٿي.

پير صاحب کي پنهنجي تاريخي ورثي سان بي پناهه دلچسپي هئي. جيئن تہ قديم قلمي ڪتاب اسان جي تاريخ جو اهم ورثو آهن ۽ انهيءَ ورثي جي ئي وسيلي اسان صحيح رُخ تي پنهنجو ارتقائي سفر ڪاميابيءَ سان جاري رکي سگهون ٿا، لهٰذا پير صاحب کي ان ورثي جي حفاظت جو گهڻو اونو رهندو هو. اهوئي سبب آهي، جو پاڻ قلمي نسخن جا عاشق هئا. قديم قلمي ڪتابن کي پرکڻ ۾ کين وڏو ملڪو حاصل هو. پاڻ اهڙن نسخن کي هڪ ماهر نقاد وانگر پرکيندا هئا ۽ انهن جي افاديت اجاگر ڪري سگهندا هئا. اگرچہ مشاورتي ڪائونسل جي سيني ميمبرن جي راءِ تي ئي فيصلا ٿيندا هئا، ليڪن مخطوطن جي خريداريءَ جي معاملي ۾ عام طرح سان پير صاحب جي راءِ ئي فيصلہ ڪن هوندي هئي. ممتازحسن صاحب، جيڪو پاڻ قلمي نوادرات جي معاملي ۾ صاحب نظر هو، پير صاحب جي راءِ کي ترجيح ڏيندو هو.

پير صاحب کي قديم قلمي ڪتابن جي معنوي شناخت ۾ وڏي مهارت حاصل هئي. سندن دلچسپي زياده تر فارسي زبان جي ڪتابن سان رهندي هئي. عربي ۽ ٻين ٻولين جا نسخا عام طرح سان، پاڻ ٻين ميمبرن جي حوالي ڪندا هئا. اگرچہ ان ڳالهہ ۾ پڻ نسخي جي قدامت ۽ ان جي ظاهري خد و خال جي پرک جو فيصلو، سيئي ميمبر، متفقہ طور تي پير صاحب جي ئي حوالي ڪندا هئا ۽ پاڻ هميشہ صحيح فيصلو ڏيندا هئا. ان سلسلي ۾ سندن نگاهون نهايت حقيقت بين هيون. ڪنهن بہ نسخي جو ڪوبہ پهلو سندن نظرن کان پوشيده نہ رهندو هو. جن نسخن ۾ ڪتابت جي تاريخ لکيل نہ هوندي هئي تہ پاڻ پنهنجي تجربي ۽ مهارت جي آڌار تي ان جو عهد طئہ ڪري سگهندا هئا، ۽ سنهنجو تجربو آهي تہ سندن تعين درست هوندو هو. تاريخي نوادرات جي خريد ڪرڻ جو طريقو اهو هوندو هو تہ انفرادي طرح جمع ٿيل شيون جڏهن وڏي تعداد ۾ عجائب گهر ۾ گڏ ٿي وينديون هيون تہ مشاورتي ڪائونسل جي اڳيان پيش ڪيون وينديون هيون. جمع ٿيل قلمي نسخن تي، مخطوطات جي شعبي جو

Gul Hayat Institute

عملو مختصر تعارفي نوٽ تيار ڪري ڪائونسل جي آڏو پيش ڪندو هو، جيئن ڪائونسل جي ميمبرن جو وقت ڪتابن جي تحقيق تي ضايع نه ٿئي. راقم الحروف جڏهن انهيءَ شعبي سان وابسته ٿيو ته ڪائونسل جي گڏجاڻين جي موقعن تي، قلمي ڪتابن جي باري ۾ پير صاحب جو والهانه ذوق و شوق ڏسڻ جو موقعو مليو. قلمي نسخن سان سندن دلچسپي جنون جي حد تائين هئي. جن سندن ذاتي صلاحيت جو اهو رخ نه ڏٺو آهي، آهي اها ڳالهه سمجهي نه سگهندا.

پيدا کهان هين ايسے پراگنده طبع لوگ،

افسوس! تم کو مير کي صحبت نهين رهي.

ان ڏس ۾ پير صاحب جي خصوصيت اها هئي ته پاڻ هر خطي نسخي جو غور سان جائزو وٺندا هئا ۽ ان جو آغاز ۽ ترقيمه ضرور ڏسندا هئا. ان جي ظاهري ۽ معنوي خوبين کي چڱيءَ طرح سان پرکيندا هئا، ليڪن معنوي خوبين تي سندن نگاه وڌيڪ رهندي هئي. فارسي مخطوطن جي معاملي ۾ سندن ڄاڻ تمام گهڻي هئي. سندن معلومات ۾ اڪثر اها ڳالهه رهندي هئي ته ڪهڙو ڪتاب ڇپجي چڪو آهي ۽ ڪهڙو نسخو اڃا اڻ ڇپيل آهي. ڪتابن جي چونڊ ۾ سندن پسند "ذاتي پسند" تائين محدود نه رهندي هئي، بلڪ سڀني موضوعن جا سٺا ڪتاب چونڊيندا هئا. سندن پنهنجا پسنديده موضوع ته تاريخ ۽ فارسي شعر و ادب هئا، ليڪن ظاهر آهي ته مشاورتي ڪائونسل ۾ قلمي نسخن جي چونڊ قومي عجائب گهر لاءِ ڪئي ويندي هئي، لهذا، پير صاحب جي آڏو پاڪستان جي ايندڙ نسلن جي ارتقائي بهبود رهندي هئي. پاڻ چونڊ ڪرڻ وقت هميشه موضوعن جي گهڻ-پاسائين هجڻ جو لحاظ رکندا هئا. ان ڏس ۾، سائنسي علمن وارن نسخن کي ڪڏهن به نظرانداز نه ڪندا هئا، خواه انهن جي حالت ظاهر ۾ خراب ئي ڇونه هجي. پير صاحب کي انهيءَ خاڪسار لاءِ وڏو حسن ظن هو! قلمي نسخن بابت منهنجي تيار ڪيل تعارفي نوٽن کي ساراهيندا هئا ۽ مون کي تحقيقي ڪم ڪرڻ لاءِ همٿائيندا هئا. مون عاجز تي ان حد تائين اعتماد ڪندا هئا، جو منهنجي تيار ڪيل نسخن جي وڌيڪ ڇڪاس نه ڪندا هئا ۽ پنهنجو اتفاقي فيصلو ڏيئي ڇڏيندا هئا.

پيرصاحب قلمي نسخن جي قيمتن طئه ڪرڻ ۾ به صاحب نظر هئا. پاڻ انهن جي تاريخي حيثيت کي ضرور ذهن ۾ رکندا هئا. هڪ دفعو شهنشاه اڪبر جي ڪتبخاني جو هڪ فارسي قلمي نسخو مشاورتي ڪائونسل ۾ پيش ڪيو ويو. اهو نسخو فريدالدين عطار جي فارسي مثنوي "منطق الطير" جو نسخو هو. اگرچه اهو ڪتاب اڻ ڇپيل ناهي، ليڪن انهيءَ نسخي جي وڏي تاريخي اهميت هئي. اهو نسخو گجرات ۾ لکيل هو. اتان جي شاهي ڪتبخاني جي ملڪيت هو. گجرات جي سلطنت جي اڪبري شهنشاهيت سان الحاق کان ٿي سال اڳ اهو نسخو ڪتابت ڪيو ويو هو. شهنشاه اڪبر جو اهو دستور هوندو هو ته جيڪو علائقو پاڻ فتح ڪندو هو ته اتان جي شاهي ڪتبخاني جا ڪتاب مال غنيمت ۾ پاڻ سان گڏ وٺي ويندو هو. چنانچه "منطق الطير" جو اهو نسخو به گجرات جي شاهي ڪتبخاني مان نڪري، ٻين ڪتابن سان گڏ شهنشاه اڪبر جي ڪتبخاني جي

زينت بنجي ويو. انهيءَ نسخي تي، اڪبر ۽ ٻين مغل بادشاهن جي زماني جي مشهور شخصيتن جون مهرون لڳل آهن، يعني اهو ڪتاب انهن جي مطالع هيٺ رهيو. چنانچہ اهو نسخو ڏسي پير صاحب پڙڪي اٿيا ۽ مشاورتي ڪائونسل جي ٻين ميمبرن کي چوڻ لڳا: "اگر مون کان پڇيو وڃي تہ اِنهيءَ ناياب نسخي جي گهٽ ۾ گهٽ قيمت پنجاهہ هزار رپيا لڳائي ڇڏيان."
پير صاحب کي پنهنجي تاريخي ۽ ثقافتي ورثي سان ڪيتريقدر شغف ۽ دلچسپي هئي، سا انهيءَ ڳالهہ مان بخوبي سمجهي سگهجي ٿي.

پير صاحب جي ڪوشش سان پاڪستان جي قومي عجائب گهر، ڪراچي، ۾ قلمي ڪتابن جو هڪ اهڙو مايدار ڪتبخانو برپا ٿي چڪو آهي، جتي متعدد نسخا اهڙا آهن، جن جو ڪو ٻيو نسخو دنيا جي ڪنهن بہ ڪتبخاني ۾ موجود ناهي؛ حتاڪ يورپ جا ممتاز قلمي ڪتبخانا پڻ انهن نسخن جي وجود کان خالي آهن. پير صاحب پنهنجي صدارت جي آخري زماني ۾ هڪ عظيم تاريخي ۽ يادگار ڪارنامو سرانجام ڏنو. سنڌ جي هڪ مشهور روحاني شخصيت سيد محب‌الله شاهہ راشدي المعروف بہ "پير جهنڊو" جو خانداني ڪتبخانو، هڪ زماني کان وٺي پنهنجي عظمت کان گهڻو مشهور هو، ليڪن زماني جي دستبرد سبب ان جو وڏو حصو ضايع ٿي چڪو هو ۽ باقي بچيل حصو بہ پنهنجي افاديت جي لحاظ کان نهايت پُرمايہ هو. پيرصاحب جي اڻٿڪ ڪوشش سان پير جهنڊي جو اهو سمورو ڪتبخانو، قومي عجائب گهر لاءِ خريد ڪيو ويو ۽ هاڻي اهو مشهور زمانہ ڪتبخانو هن اداري جي ملڪيت آهي. پير جهنڊي واري ڪتابن جي ذخيري ۾ قلمي نسخن سان گڏ ڇپيل ڪتاب پڻ آهن، جن مان ڪيترائي نهايت نادر ۽ ناياب آهن. انهيءَ ذخيري جا سمورا ڪتاب اسلامي علوم بابت آهن ۽ منهنجو پنهنجو خيال آهي تہ پوري پاڪستان ۾ ڪنهن بہ هنڌ هڪ ئي موضوع تي ڪتابن جو ايترو وڏو تعداد يڪجا ٿيل نہ هوندو. انهن ڪتابن ۾ علم تفسير، حديث، فقه، علم ڪلام، تجويد، منطق ۽ فلسفي وغيره، سڀني موضوعن تي ڪتاب آهن. سمورا ڪتاب عربي زبان ۾ آهن. اسلامي علوم تي تحقيقي ڪم ڪرڻ وارن لاءِ وڏي سهوليت آهي تہ هو هڪ ئي هنڌ تي ويهي پنهنجو ڪم ڪري سگهن ٿا ۽ انهن کي حوالي جي ڪتابن لاءِ ٻين هنڌن ڏانهن سرگردان ٿيڻو نہ پوندو.

محترم پير حسام‌الدين راشدي صاحب جي بهترين ڪوشش جي وسيلي ئي قومي عجائب گهر ڪراچيءَ ۾ علم جو هڪ اهڙو بيش بها خزانو جمع ٿي ويو آهي، جيڪو پاڪستان جي لاءِ عزت جو باعث آهي. پير صاحب جي ذوق، علمي آچايلن جي سيرابيءَ لاءِ اهڙو سامان مهيا ڪري ڇڏيو آهي، جيڪو اسان جي ملي روايتن جو امين بہ آهي ۽ ايندڙ نسلن جو رهنما پڻ. اسان جي ملي روايتن ۾ علم جي حاصلات کي وڏي فوقيت رهي آهي. پير حسام‌الدين راشدي جو زير احسان اهو قومي سرمايو، اسان جي قوم جي مُردہ احساسن لاءِ هڪ تازيانو آهي. افسوس، جو قوم جي ذهني تعطل ۽ عزائم جي بي‌حسيءَ جو اهو عالم آهي، جو انهيءَ

علمي چشمي مان استفادو ڪرڻ ته پري جي ڳالهه رهي، ليڪن تمام گهڻ اهڙا ساٿهو آهن، جيڪي انهيءَ جي موجودگيءَ جي ڄاڻ رکن ٿا. ڪابه قوم پنهنجي ماضيءَ کي وساري زنده نٿي رهي سگهي ۽ وري مسلمان قوم — جنهن جو ماضي نهايت روشن رهيو آهي ۽ جنهن جي ماضيءَ جي علمي ورثي ترقي يافته يورپ کي فڪر و نظر جي روشني بخشي آهي. اسان جي نئين نسل جي ذهني ۽ فڪري نشو و نما، پنهنجي ماضيءَ جي علمي سرمايي جي ئي تسلسل سان بهتر طور ٿي سگهي ٿي. پير حسام الدين راشدي پنهنجي مقصد ۾ هڪ ڀرپور ۽ ڪامياب زندگي گذاري، ڀڪندڙ ۽ پرسڪون چهري سان اسان کان جُدا ٿي ويو. قدرت کيس جن صلاحيتن سان نوازيو هو، انهن جو پورو پورو استعمال پير صاحب ڪيو ۽ خوب ڪيو. اسان جي لاءِ ۽ اسان جي ايندڙ نسلن جي لاءِ علم جي هڪ اهڙي شاهراهه تعمير ڪري ويا آهن، جيڪا ماضيءَ کان شروع ٿي، حال وٽان لنگهندي، مستقبل ڏانهن وڃي رهي آهي.

— (مترجم: امتياز حسين قاضي)

گذريل اڌ صديءَ تائين سنڌ جي علم و ادب ۽ تاريخ جي ڪليل آسمان ۾ چمڪندڙ ستارو پير حسام الدين شاهه راشدي ڪالهه ڪراچيءَ ۾ گذاري ويو. پير حسام الدين راشدي، تاريخ جي انهن ڄاڻن سان هڪ هو، جن پنهنجي سموري زندگي هڪ مقصد لاءِ ارپي ڇڏي. ڪارزار حيات ۾ هڪ مول متو ٿاهي، ان جي ويهي آبياري ڪيائين. انساني حياتي جا لازوال داستان، جيڪي وقت گذرڻ سان گڏ تاريخ بنجي وڃن ٿا، انهن واقعن ۽ احساسن جي تسلسل ۽ حادثن کي هڪ لڙيءَ ۾ ويهي پوئڻ ۽ انهن واقعن حادثن لاءِ نئين ايرندڙ نسل کي چاهه پيدا ڪرڻ ۾ به پير صاحب مرحوم جو وڏو هٿ هو.

[روزانه ”سنڌ نيوز“، حيدرآباد، ٢- اپريل ١٩٨٢ع،
جي ايڊيٽوريل مان اقتباس.]

الياس عشقي

هالاري هليا ويا

رڇي جي ريشمو ٿئا، ڪين آياڻجن اوءِ،
ڪنهن نہ ڪاري، تنہ ڪي، جو هالاري هوءِ،
توٽي ڏوري ڏوءِ، تہ لالي تهين نہ لهي!

اهڙن ماڻهن مان، جي رڇي ريٽا ٿيندا آهن، جي هالاري هوندا آهن ۽ جنين جي لالي ڪو ڏوري، ڪوڪٽي، ڏوئي نہ سگهندو آهي، پير حسام الدين راشدي صاحب بہ هو.

۱۹۴۹ع جي ڳالهہ آهي: هڪڙي ڏينهن مان مولانا ماهرالقادريءَ جي رسالي "فاران" جي دفتر ۾ ويٺو هوس. دفتر جي فرش تي الاهي ناياب ڪتاب پکڙيا پيا هئا ۽ مولانا پنهنجي خاص انداز ۾ ٻڌائي رهيو هو تہ "هيءَ ڪتاب ڪنهن رئيس جي ملڪيت آهن. ڏس تہ ڪهڙا نہ شاندار ۽ مهانگا جلد آهن. اهڙا جلد ڪو معمولي ماڻهو ايترن ڪتابن تي ٻڌرائي سگهي ٿو؟" ڏسڻ شرط معلوم ٿي ويو تہ انهيءَ شخص کي ڪتابن سان ڪيترو نہ عشق آهي! هڪڙو هڪڙو ڪتاب ڏيکاري، مولانا، ڪتابن جي مالڪ جي ذوق ۽ ڪتابن جي چونڊ جي تعريف ڪري رهيو هو ۽ سچ تہ وڏي تعداد ۾ ڪتابن جا خاص ۽ مهانگا ايڊيشن هئا. مولانا پوءِ ڏاڍي افسوس سان چوڻ لڳو تہ نتيجو هيءُ نڪتو! پڇيومانس تہ ڪتاب ڪنهن جا آهن ۽ اوهان وٽ اهڙي انداز ۾ فرش تي پکڙيل ڇو پيا آهن، تہ مولانا ٻڌايو تہ هو ماڻهو پاڻ سان ڪتابن ڪان سواءِ ڪجهہ بہ آڻي نہ سگهيو ۽ هينئر آن جي حالت اهڙي تہ خراب آهي جو ڪو يقين بہ ورلي ڪندو تہ هي شخص رئيس ماڻهو هوندو هو ۽ هاڻي ايتري قدر مفلس ٿي پيو آهي جو ڪتاب وڪڻڻ لاءِ تيار ٿيو آهي. پر اڄڪلهہ ماڻهو سڀ پريشان آهن، ڪتابن جي شوقينن وٽ پئسو ڪونهي ۽ جن وٽ پئسو آهي، انهن کي ڪتابن جو شوق ڪونهي. جوش ۾ اچي مولانا چوڻ لڳو: پر مان هڪڙو ڪتاب بہ وڪڻڻ لاءِ تيار نہ آهيان، جيستائين انهيءَ بدبخت انسان کي ڪتابن جي مناسب قيمت نہ ملندي. مون پڇيس، مولانا صاحب، هيل تائين ڪو ڪتاب وڪاميو بہ آهي يا نہ؟ مولانا چوڻ لڳو: اهڙي ڳالهہ بہ ڪونهي، اهڙين حالتن ۾ بہ ڪتابن جا قدردان پيا آهن، جن ڪتاب خود بہ خريد ڪيا آهن ۽ ٻين علم دوست

ماڻهن کي به آماده ڪيو آهي ته هو اهي ڪتاب خريد ڪن ۽ انهيءَ ماڻهوءَ جي مدد ڪن. مون پڇيس ته هو ڪهڙو صاحب آهي؟ مولانا ٻڌايو ته ”اسان جو هڪ تمام سٺو، شريف‌النفس ۽ علم دوست مهربان آهي، جو پاڻ ڪتابن جو شوقين آهي ۽ وٽس تمام سٺي لائبريري آهي، جنهن ۾ ڪيترائي ناياب ڪتاب آهن. ٻه-ٽي ڏينهن ٿيا آهن، ماڻهو اچن ٿا ۽ ڪوڪو ماڻهو ڪتاب خريد به ڪري ٿو. تو ڪڏهن پير حسام‌الدين راشديءَ جو نالو ٻڌو آهي؟“ مون چيو ته نه سائين، اتفاق نه ٿيو آهي. مولانا چوڻ لڳو: ”پوءِ ڪراچيءَ ۾ اچڻ جو ڪهڙو فائدو؟ مان ته هفتي ۾ هڪڙو ڀيرو پير صاحب سان ضرور ملندو آهيان. وري ايندين ته مون سان گڏ تون به هلجانءِ، توکي پير صاحب سان ملائيندس.“

انهن ڏينهن ۾ مان ڪوٽڙيءَ ۾ رهندو هوس ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪراچي وڃڻ ٿيندو هو. هڪڙي ڀيري مولانا وٽ ويس ته هو مون کي پير صاحب وٽ وٺي ويو. پير صاحب روايتي شرافت سان مليو. شوق سان پنهنجا ڪتاب ڏيکاريائين ۽ ڪافي وقت ڪچهري هلي، پوءِ اسين موٽي آياسين. هيءَ پير صاحب سان منهنجي پهرين ملاقات هئي. پير صاحب جي شرافت ۽ علم دوستيءَ جو مون تي گهاٽو اثر پيو ۽ مان دل سان سندن قدر ڪرڻ لڳس. مولانا ماهر سان گڏ وري به ٽي چار ڀيرا پير صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيس ۽ پير صاحب مون کي سڃاڻڻ لڳا.

انهيءَ زماني ۾ مان ريڊيو پاڪستان ۾ نوڪر ٿي لاهور هليو ويس ۽ اتان بدلي ٿي پشاور ويس. ١٩٥٥ع ۾ جڏهن حيدرآباد ۾ ريڊيو اسٽيشن قائم ٿي ته بدلي ٿي هتي آيس. سال کن مس گذريو هوندو ته مشهور اديب ۽ شاعر حفيظ هوشيارپوري به بدلي ٿي حيدرآباد اچي ويو. هو افسر سان گڏ منهنجو مهربان دوست به هو. ١٩٤٨ع يا ١٩٤٩ع ۾ هن مون کي ڪراچيءَ ۾ مولانا دين محمد وفائيءَ سان به ملايو هو. حفيظ صاحب جي دوستي پير صاحب سان به هئي ۽ پير صاحب جي واسطي سان ئي شايد هن کي سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتاب ”منثويات هير و رانجها“ جي تدوين ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي اسڪيم شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي رسالي جي منظوم اردو ترجمي جي نظرثاني ڪرڻ جو ڪم به مليو هو؛ ان ڪري ڪڏهن ڪڏهن حفيظ صاحب سان گڏ سنڌي ادبي بورڊ ۾ اچڻ وڃڻ ٿيندو هو. سنڌي ادبي بورڊ جي ڪري پير صاحب به ڪڏهن ڪڏهن حيدرآباد ايندو رهندو هو ۽ مان به حفيظ صاحب سان گڏ پير صاحب سان ملڻ ويندو هوس. عرصو گذري ويو هو ۽ مون کي پڪ هئي ته پير صاحب کي ڪراچيءَ جون ملاقاتون وسري ويون هونديون، پر جڏهن حفيظ منهنجو تعارف ڪرايو ته پير صاحب چوڻ لڳو: ”حفيظ! ريڊيءَ جي ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ کي مان به سڃاڻندو آهيان. عشقي صاحب اسان جو دوست آهي.“ اها ڳالهه ٻڌي مون کي خوشيءَ سان گڏ تعجب به ٿيو ۽ مان پير صاحب جي شرافت ۽ فراخدلي ۽ وضعداريءَ جو قائل ٿي ويس. پير صاحب معمولي ملاقات کي به ”دوستي“ سمجهندو هوندو، منهنجي خواب خيال ۾ به اهڙي ڳالهه نه هئي.

Gul Hayat Institute

جيئن جيئن پير صاحب سان ملاقاتون وڌنديون رهيون، سندن خوبيون مون تي وڌيڪ ظاهر ٿينديون رهيون. راءِ جي اظهار ۾ پير صاحب بيباڪ ۽ صاف گو هو. جنهن ڳالهه کي سچ سمجهندو هو، بنا ڪنهن لحاظ ۽ خوف جي چئي ويندو هو. ڪڏهن ڪڏهن لفظن جي چونڊ ۾ بي احتياطي ڪري ويندو هو ۽ خيال نہ ڪندو هو تہ انهيءَ ڳالهه جو اثر هن ماڻهوءَ تي ڇا ٿيندو، پر دل جو صاف هو. سندن دل ۾ ڪوٽ ۽ ڪپٽ نہ هئا. پير صاحب جي صاف گوئي سبب ڪيترن دوستن کي شڪايت بہ ٿي ويندي هئي، پر پير صاحب جي خيال ۾ اهڙي ڪا ڳالهہ نہ هوندي هئي. هو ساڳئي ئي خلوص سان ملندو رهندو هو، پر جڏهن ڪنهن دوست جو ڪيس علم ٿي ويندو هو تہ ان جي رنج ۽ ڪاوڙ جي تلافي پنهنجي نموني ۾ ڪندو هو. دوستيءَ جو قدردان هو ۽ دوستن سان پيار ڪندو هو.

جنهن زماني ۾ ڪراچيءَ ۾ ”مجلس يادگار غالب“ قائم ٿي تہ پين علم دوست ماڻهن سان گڏ پير صاحب بہ ان ۾ شريڪ هو. هن اداري غالب تي ڪيترائي ڪتاب ڇپرائي پڌرا ڪيا، جنهن ۾ هڪڙو ڪتاب ”دود چراغ محفل“ پير صاحب جن پاڻ مرتب ڪيو هو. هڪڙي دوست جي ڪتاب جي سلسلي ۾ منهنجو پير صاحب سان اختلاف ٿي ويو ۽ پير صاحب تمام سخت لفظن ۾ ڳالهايو. الائي مان بہ ڪهڙي خيال ۾ وينو هوس، منهنجي واتان بہ ڪي سخت لفظ نڪري ويا. پوءِ تہ پير صاحب سچ پچ ڪاوڙ ۾ اچي ويا. چوڻ لڳا: ”مان تہ توکي لائق ماڻهو سمجهندو هوس، پر تون تہ ڪو صفا چٽ ماڻهو آهين. تون پاڻ کي سمجهين ڇا ٿو- توکي اچي ڇا ٿو؟“ چيومانس: ”سائين پنهنجو پنهنجو خيال آهي، اوهان ائين سمجهندا آهيو. اوهان کي اختيار آهي ۽ شايد اوهان ئي ٺيڪ هجو“. ”مان سڀ سمجهان ٿو“، پير صاحب ورجايو. شايد ڪاوڙ وڌي وئي هئس، چوڻ لڳو: ”يار اوهان سرحد پار ڪان آيل ماڻهو پاڻ کي سمجهو ڇا ٿا؟ خبر ڪنهن کي ڪک جيتري بہ نہ هوندي پر پاڻ کي افلاطون سمجهندو“- مون چيو ”سائين، اوهان جي ان ڳالهہ جو مون کي ڏاڍو ارمان آهي. اوهين عالم ٿي سگهو ٿا، پر پين کي جاهل چوڻ جو اوهان کي ڪو حق ڪونهي“. پير صاحب تي منهنجي ڳالهہ جو ڪو اثر نہ ٿيو ۽ ٿوري دير ڪان پوءِ مان اٿي گهر هليو ويس ۽ پنجن ڇهن مهينن تائين پير صاحب سان ملاقات نہ ٿي. انهن ڏينهن ۾ پير صاحب حيدرآباد ۾ رٽز هوٽل ۾ ترسندو هو ۽ دوست وٽس هوٽل جي ڪمري ۾ ڪيس ملندا هئا. مان بہ هميشہ ائين ڪندو هوس، پر هاڻي مون کي تہ پير صاحب سان شڪايت هئي. ڪيترا پيرا مون کي معلوم بہ ٿيو تہ پير صاحب جن رٽز ۾ ترسيل آهن، پر مان نہ ويس.

ڪراچي ويس تہ انهيءَ دوست سان مليس، جنهن جي ڪتاب جي سلسلي ۾ پير صاحب سان اختلاف ٿيو هو ۽ ان کي سڄو قصو ٻڌايم، پر تاڪيد ڪيم تہ پير صاحب کي نہ ٻڌائجو، ۽ مون کي پڪ آهي تہ هن پير صاحب کي اصل نہ ٻڌايو هوندو. هڪڙي ڏينهن پنهنجي دفتر ۾ وينو هوس تہ پير صاحب جو ٽيليفون آيو. ڏاڍي سنجيدگيءَ سان ڳالهائي رهيو هو.

”عشقي صاحب! الاهي ڏينهن ٿيا آهن، اوهان سان ملاقات نه ٿي آهي، دفتر جو وقت ته آهي پر اوهين مون سان ملي سگهو ٿا. مان رٽز هوٽل ۾ آهيان، نه اچي سگهو ته مان اچان.“ جواب ڏنو مانس ”سائين، مان پهچي رهيو آهيان.“ هوٽل دفتر جي تمام ويجهو هو. ڏهن منٽن ۾ مان پير صاحب جي ڪمري ۾ هوس. مون کي ڏسڻ شرط کلي فرمايائون: ”عشقي صاحب! اسان سنڌي ڏاڍا مڙس هوندا آهيون، جنهن کي جهلّيندا آهيون ته ڇڏيندا نه آهيون.“ پوءِ تمام سنجيده ٿي چيائين: ”يار! تنهجو مغز ڪجهه قريل ٿو ڏسجي. ايترن ڏينهن کان غائب ڇو آهين؟ ڇا انهيءَ ڏينهن واري ڳالهه کي دل ۾ رکي ويٺو آهين؟“ چيومانس ته ”سائين، اوهان جو هڪدم بدليل انداز ڏسي مون کي ڏاڍو ارمان ٿيو هو، پر اوهان جي محبت ڏسي هينئر شرمندو آهيان.“ پير صاحب چيو ته ”يار، وري لکنؤ جي تهذيب ۾ اچي ويو آهين. ميان! اسان جي دل ۾ ڪجهه به نه هوندو آهي. دل کي صاف رکندا آهيون. جو گند ڪچرو جمع هوندو آهي، انهيءَ کي ڪڍي ڇڏيندا آهيون. دوستن جي برخلاف ڳالهه ڪرڻ جو خيال به اسان کي نه ايندو آهي. پر دوستن سان احتياط سان ڳالهه ڪرڻ اسان کي اچيئي نٿو. يار! توکي شرم اچڻ گهرجي. ڇا تون چاهين ٿو ته مان توکان معافي گهران؟ هي ڪا شرافت آهي؟ ٻڌي ڇڏ جان، ائين جيڪي ڪچ وٺندو چوندس ۽ توکي ٻُڌڻي پوندي.“ مون چيو ”سائين، حاضر“ ۽ پير صاحب پاڻ نه بدليو ۽ مون کي بدلائي ڇڏيائون. هي هو پير صاحب جو پنهنجن دوستن ۽ عقيدتمندن سان سچائيءَ وارو ڪشاده قلبيءَ ۽ خلوص سان سلوڪ، جنهن کي مان اڄ ياد ڪري رهيو آهيان.

ڪڏهن ڪڏهن پير صاحب اهڙيون ڳالهيون به ڪندو هو، جنهن تي سياسي ۽ ثقافتي تعصب جو گمان گذرندو هو. اردوءَ جي برخلاف بظاهر ڳالهائيندو هو، پر ڪن ماڻهن جي رويي جي خلاف اهو ان جو رد عمل هوندو هو، نه ته انجمن ترقي اردو، ترقي اردو بورڊ، اقبال اڪيڊمي ۽ ٻين اردو ادارن ۾ پير صاحب ڪنهن کان گهٽ خدمت ڪئي آهي؟ جڏهن دارالمصنفين جا ڪتاب غير قانوني طور ڇاپي ڪن پاڪستاني ناشرن فائدو ڪمائڻ شروع ڪيو ته سڀ کان وڌيڪ تڪليف پير صاحب کي ٿي ۽ هن ڪن باا ثر دوستن کي گڏ ڪري هڪ سٺي مقصد لاءِ ڪم ڪيو ۽ آخرڪار دارالمصنفين جي ڪتابن جو حق واسطو حڪومت کان خريد ڪري دارالمصنفين جي مدد ڪيائون. ڪڏهن ڪڏهن وات جو جيترو ڪؤڙو هوندو هو، اوترو ئي دل جو نرم ۽ مٺو هوندو هو. ذاتي طور مون کي چوندو هو: ”عشقي! توکي ڪا تڪليف هجي ته ٻڌاءِ، ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ مان شايد تنهنجي مدد ڪري سگهان.“ ۽ مون کي پڪ آهي ته پير صاحب رڳو مون کي خوش ڪرڻ لاءِ ائين نه چوندو هو. ڪوڙ ڳالهائڻ ان جي فطرت جي برخلاف هو. اڪثر چوندو هو ته ”عشقي! شاعر ته ٻيا به آهن، تون سيريس ڪم ڪر. تاريخ، ڪلچر، آرٽ ۽ سنڌي موسيقيءَ تي مفصل لک.“ ڪڏهن چوندو هو ”سنڌيءَ ۾ لک، انهيءَ ٻوليءَ ۾ لکڻ جي وڌيڪ ضرورت آهي. جنهن سرزمين ۾ ماڻهو رهي

ان جو حق ادا ڪرڻ گهرجي." ڪڏهن ڪڏهن مون کي پير صاحب جون اهڙيون ڳالهيون بي موقع به لڳنديون هيون، پر هينئر سمجهان ٿو ته پير صاحب ٺيڪ ئي هو. سوچيان ٿو ته پير صاحب ۽ گرامي صاحب کان پوءِ اهڙيءَ محبت، پنهنجائپ ۽ حق سان ڳالهه ڪرڻ وارا هينئر ڪٿي ملندا؟

شروعات ۾ پير صاحب مون سان اردوءَ ۾ ڳالهائيندو هو، منهنجي حيدرآباد ۾ اچڻ کان پوءِ سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ شروع ڪيائين. مان اردو ۾ ڳالهائيندو هوس ۽ پاڻ سنڌيءَ ۾ جواب ڏيندا هئا. اڪثر چوندا هئا ته سنڌيءَ ۾ ڇو نٿو ڳالهائين؟ ان ڪري مان ڪوشش ڪري پير صاحب سان سدائين سنڌيءَ ۾ ڳالهائيندو هوس.

منهنجي ملتان ۾ هوندي ٽن سالن ۾ چار پنج ڀيرا پير صاحب هتي آيا ۽ مان هميشه ڪافي وقت پير صاحب سان گڏ گذاريندو هوس. مون کي اڄ اهي ڪچهريون به ياد اچي رهيون آهن. هڪڙي ڏينهن جڏهن پير صاحب ملتان ۾ هو، ڪجهه دوست مون وٽ آيا ۽ چيائون ته گورنمينٽ ڪاليج ۾ پير صاحب سان گڏجاڻي ٿئي ته چڱو. مون چيو تمام سٺو. سڀاڻي شام جو جلسو رکو، مون کي پڪ آهي ته پير صاحب مون سان انڪار نه ڪندو. پوءِ اسين پير صاحب وٽ وياسين. سس وينا هئاسين ته پيرصاحب ڪنهن کي چئي رهيو هو ته سڀاڻي صبح جي گاڏيءَ ۾ منهنجي سيٽ بڪ ڪرائي اچ. مون عرض ڪيو ته سائين ائين نه ڪريو، سڀاڻي اوهان سان ڪجهه دوست ملڻ ٿا چاهين ۽ اسين انهيءَ سلسلي ۾ اوهان جي خدمت ۾ حاضر ٿيا آهيون. پير صاحب منهنجي ڳالهه ٻڌي خاموش ٿيو ۽ پوءِ چيائون ته ائين ٿي نٿو سگهي. مون کي ڪراچيءَ ۾ ضروري ڪم آهي، هر صورت ۾ پرهينءَ پهچڻو آهي، هتي رهي نٿو سگهان. مون چيو سائين اسين ته دوستن کي به گهرائي چڪا آهيون. "انهيءَ ۾ منهنجو ڪهڙو ڏوهه آهي، پڇو ها ته اڳواٽ ٻڌائي ڇڏيان ها"، پير صاحب چيو. مان اصل نااميد ٿي چڪو هوس ۽ اهڙي حالت ۾ چيو ماس ته سائين منهنجي پوزيشن ڏاڍي خراب ٿي ويندي. پير صاحب ڪو به جواب نه ڏنو، خاموش ٿي ويو. ان کان پوءِ چيائون ته هڪڙي ڳالهه ٿي سگهي ٿي جيڪڏهن اوهان پنهنجو جلسو شام جي بدران ٻنپهرن جو رکي ڇڏيو ته مان سڀاڻي شام جو هليو وڃان. جيڪڏهن ائين ممڪن نه آهي ته معافي، يار زنده صحبت باقي، وري ڪڏهن اچڻو هوندو ته ڏسنداسين. يارن چيو ته بلڪل ٺيڪ آهي ۽ پير صاحب پنهنجي بڪنگ صبح جي بدران شام جو ڪرائي ڇڏي ۽ ٻپهريءَ جو اسان جي گڏجاڻي تمام شاندار نموني ۾ ٿي ۽ ملتان جا يار سڀيئي خوش ٿيا ۽ تڪڙ ۾ جيڪو جلسو ڪيوسين، اڄ تائين ملتان جا دوست ياد ڪندا آهن. اهڙيءَ ئي نموني ۾ دوستن سان ڳالهه هلي رهي هئي ۽ اسان پيرصاحب کي چيو ته اسين چاهيون ٿا ته ملتان ۾ سچل سرمست جو ڏينهن ملهايون. پير صاحب تمام خوش ٿيو ۽ چيائين ته جيڪڏهن اوهان سچل جو ڏينهن ملهايو ته مان پنهنجي وڏي ڀاءُ پير علي محمد راشديءَ کي به اچڻ لاءِ مجبور ڪندس ۽ ٿيو به ائين. جلسو شاندار نموني ۾ ٿيو. پير سائين صدارت ڪئي

Gul Hayat Institute

۽ جلسي کان پوءِ راڳ جي محفل به ڪامياب ٿي. پير صاحب جي مشوري تي سچل سرمست ۽ خواجه غلام فريد جون هر طرح ۽ هر مضمون ڪافيون ڳائيندڙن موجود ماڻهن کي مست ڪري ڇڏيو. اهڙيءَ طرح پير صاحب دوستن کي مشورا به ڏيندو هو. انهن سان سنگت به ڪندو هو انهن کي وندرائيندو به هو. هر نموني ۾ مدد ڪري سهارو ڏيندو هو.

اڄ اهڙو دوست مهربان، بزرگ، عالم، مورخ، اديب ۽ سڀ کان وڌيڪ پيارو دوست ۽ قابل احترام شخصيت اسان ۾ موجود نه آهي. هر گڏجاڻي ۾، هر ادبي محفل ۾ اکيون انهيءَ شخصيت کي، جو مجلس جو مور ۽ سيا جو سينگار هوندو هو، ڳوليندڙيون آهن ۽ يقين نه ٿو اچي ته پير صاحب سچ پچ لاڏاڻو ڪري ويو آهي. مان مضمون ختم ڪري رهيو آهيان ته ڪيترائي واقعات ۽ ڪيتريون ئي ڳالهيون ياد اچي رهيون آهن. سيني تي لکڻ جي همت نه آهي نه وقت. يادگيرين جو اڻ تُٽ سلسلو آهي ۽ جيستائين حياتي آهي، پير حسام الدين راشدي موقعي موقعي تي ياد ايندو. هن وقت نواب صاحب تاجپور مرحوم نوراحمد خان جي بنگلي تي پيرصاحب جون ڪچهريون منهنجين اکين آڏو آهن. انهيءَ محفل کي پيرصاحب مجلس فقراء چوندو هو، ماڻهوءَ جو ته رڳو بهانو هوندو هو. ڪلاڪن جا ڪلاڪ پيرصاحب ڳالهائيندو هو. چرچن ۽ ڪل ٻوڳ ۾ وقت ائين گذري ويندو هو، جو ڪنهن کي خبر ئي نه هوندي هئي. حاضرين دنيا جي غم کي وساري ڇڻ ته هڪ نشي ۾ مست ٿي ويندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن حيدرآباد کان ٻاهر به مجلس فقراء جو اجلاس ٿيندو هو. اهڙين مجلسن ۾ تاجپور وارو جلسو، جنهن ۾ خانه فرهنگ جو دوست ۽ خاص ڪري ڊاڪٽر محجوب شريڪ هو ۽ راڳ جو به اهتمام هو. نئين باران جي ڊاڪ بنگلي ۾ شاهه جي اڻ ڇپيل ڪلام جي پڙهڻ وارو جلسو سدائين ياد رهندو، جنهن ۾ ٺٽي ضلعي جي ڪن پوڙهن فقيرن شاهه جو اهڙو ڪلام ٻڌايو هو جو رسالن ۾ ڪونهي. ڪلام ٻڌڻ کان پوءِ پير صاحب جي ڪچهري خاص طور تي ياد رهندي. هينئر پير صاحب ئي اسان کي ڇڏي ويو آهي ته اهڙيون محفلون ڪٿي! هلڻ وارا هليا ويا ۽ اسين به سڀ هلڻ هارا، رهي نالو سائينءَ جو! --(اصل سنڌيءَ ۾ لکيل)

ساڳئي شاعر راجا جي فرمائش تي ڪلام مجيد جو به سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جنهن کي راجا روزانو بلاناغي ٻڌندو هو. هڪ دفعي سوره ياسين جي هڪ آيت جو جڏهن هن کي ترجمو ٻڌايو ويو، تڏهن هو تخت تان يڪدم لهي آيو ۽ دوبارہ ترجمو ٻڌي ٻـ-ٽي قدم اڳتي وڌي، زمين تي سجدي ۾ ڪري پيو، ۽ سجدي جي دوران ايترو ته رُنو، جو سندن ڳَل به آليءَ مٽيءَ ۾ پرجي پيا. جڏهن گهڻيءَ دير بعد سجدي مان اٿيو، تڏهن بلند آواز ۾ بي اختيار سندس زبان مان نڪتو "بيشڪ اهوئي رب معبود آهي، جيڪو ازلي ۽ ابدي آهي."

---سيد حسام الدين راشدي

مضمون: منصوره جي تاريخ جو هڪ باب
(ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون: ص ١٦)

ڊاڪٽر محمد ايوب قادري

اردوءَ جو پير

جناب پير حسام الدين راشدي تاريخ ۽ ادب تي محققانه نظر رکندا هئا. پاڻ سنڌي، فارسي ۽ اردو ۾ تصنيف ۽ تحقيق جي اعتبار کان يادگار ڪارناما ڇڏيا آهن. هن مضمون ۾ مان، سندس اردو زبان سان تعلق جي خيال کان سندس علمي ۽ ادبي خدمتن جو ذڪر ڪندس.

پير صاحب جي تعليم حسب رواج فارسي ۽ عربي ۾ رهي ۽ اها ئي تعليم ۽ تربيت اردو زبان ۽ ادب جي لاءِ اساس بنجي ويئي. پوءِ سندس مسلسل مطالع ۽ فطري ذوق ان کي اجاڳر ۽ وڌيڪ چمڪايو. پاڻ اردو ادب جي اهم ۽ صاحب طرز مصنفن ۽ شاعرن جو باقاعده مطالع ڪيائون. غالب، حالي، اڪبر الهه آبادي ۽ اقبال جي ڪلام تي سندن گهري نظر هئي. پاڻ فرمائيندا هئا ته عبدالحليم شرر جي ناولن، خواجه حسن نظامي جي ڪتابن، ملا واحدي جي مقدمن وغيره جي مطالع دوران راتين کي مون ڏينهن بنائي ڇڏيو. اردو جا علمي ۽ تحقيقي رسالا پابنديءَ سان سندن اڀياس هيٺ رهيا. معارف، برهان، نگار، اورينٽل ڪاليج مخزن، نظام المشائخ، پيشوا، مدينه (بجنور) وغيره جو مطالع سندن معمول هو ۽ انهن مان ڪيترن ئي رسالن جا فائيل سندن ڪتب خاني ۾ موجود هئا. انهن رسالن جي حاصلات لاءِ پاڻ ڪتب فروشن سان دوستي رکندا هئا. معارف (اعظم ڳڙهه) ۾ سندن مضمون پڻ ڇپيا آهن. نواب صدر يار جنگ، مولانا حبيب الرحمان خان شيرواني ۽ باباي اردو مولوي عبدالحق مرحوم سان، پاڪستان ٺهڻ کان اڳ سندن خط و ڪتابت هوندي هئي. پير صاحب جي نالي مولانا شيروانيءَ جا خط، سون رسالي ”العلم“ ۾ شايع ڪيا هئا. ۴۱-۱۹۴۲ع ۾ پير صاحب، پنهنجي وڏي ڀاءُ محترم پير علي محمد راشدي صاحب سان گڏ دهلي، نيني تال، پيلي ڀيت ۽ ناگپور وغيره ويا. شڪار وغيره سان گڏ علم ۽ فضل جي صاحبن سان ملاقاتون پڻ ڪيائون. مولوي عبدالحق وٽ خاص مهمان طور رهيا.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ مولوي عبدالحق جي لاءِ هندستان ۾ حالتون ناسازگار ٿي پيون. ڪيس مجبورا پاڪستان اچڻو پيو. پراڻن تعلقات جي ڪري پير صاحب سندس آڌرڀاءُ ڪيو. مولوي صاحب خود لکن ٿا(۱):

---

(۱) تاريخ انجمن ترقيءِ اردو، از سيد هاشمي فريدآبادي، ڪراچي، ۱۹۵۳ع، صفحو ۲۲۸.

”جهاز سادي ٻارهين بجي ڪراچي پهتو. هوائي اڏي تي شعيب قريشي، خان عبداللطيف خان ۽ پير حسام الدين راشدي صاحب موجود هئا. خدا جو شڪر بجا آندم، جو خيرعافيت سان ڪراچي پُهچي ويس، هاڻي هتي نئين مهم جي شروعات ٿيندي.“

مٿين سٽن جي وضاحت انجمن ترقيءِ اردو پاڪستان جي هڪ رپورٽ ۾ هن طرح سان بيان ڪئي ويئي آهي(۱).

”جڏهن هندستان جي ورهاڱي کان پوءِ مولوي عبدالحق صاحب اهو محسوس ڪيو ته ڪيس دهلي يا دهليءَ کان ٻاهر هندستان ۾ ڪٿي به ڪم ڪرڻ جو موقعو ڪونه ملندو، تڏهن پاڻ شروع ۾ نومبر ۱۹۴۷ع ۾ پاڪستان آيا ۽ پوءِ هميشه لاءِ ۲۸- جنوري ۱۹۴۹ع تي هتي اچي ويا. ڪراچيءَ ۾ پاڻ پير الاهي بخش جي گهر رهيا. ڪراچيءَ ۾ صاحب موصوف کان سواءِ حڪيم محمد احسن صاحب، پير حسام الدين راشدي ۽ حاتم علوي صاحبان ۽ ٻين دوستن کيس خوش آمديد چيو. طئه ڪيو ويو ته انجمن ترقيءِ اردو جو پاڪستان لاءِ هڪ الڳ دفتر ڪراچيءَ ۾ قائم ڪيو وڃي، جو ته ڪراچيءَ ۾ دارالسلطنت هجڻ ڪري، ڪم ڪرڻ لاءِ گهڻيون سهوليتون هيون.“

پير الاهي بخش صاحب جي سفارش سان جناب هاشم رضا، گجراتي ايجيوڪيشن سوسائٽيءَ جي هڪ عمارت انجمن کي ڏني، ليڪن حڪيم محمد احسن صاحب - جيڪو ان وقت ڪراچي شهر جو ميئر هو - آن کان بہ هڪ وڌيڪ سٺي جاءِ جي نشاندهي ڪئي ۽ ڪوشش وٺي آها (موجوده) عمارت (سرسوتي مندر) انجمن کي الاٽ ڪرائي ڏني. ان طرح مولوي صاحب پنهنجي دوستن ۽ اردو جي سڄڻن جي خاص مدد ۽ تعاون سان پاڪستان ۾ انجمن ترقيءِ اردو جي تنظيم ڪري سگهيو. انهن صاحبن مان ڪيترا هن وقت انجمن ترقيءِ اردو جي انتظامي بورڊ جا ميمبر آهن.

پير صاحب شروع کان وٺي انجمن جي ڪمن ۾ مددگار رهيا. ان جي انتظامي بورڊ جا ميمبر رهيا. انجمن جي رسالي ”اردو“ جي ايڊيٽوريل ڪميٽيءَ جا رڪن رهيا. انجمن جي عملي منصوبن جا مشير رهيا. باباءِ اردو ۽ پير صاحب جي تعلقات جو اندازو انهن خطن مان لڳائي سگهجي ٿو، جيڪي مولوي صاحب کيس لکيا آهن.

پير صاحب اردو ڪاليج ڪراچيءَ جي باني مان هئا. اڄ اهو ڪاليج پاڪستان جي هڪ ممتاز درسگاهه آهي. انجمن ترقي اردو ۽ اردو ڪاليج کان سواءِ پاڪستان جي ٻين علمي ۽ تحقيقي ادارن، خاص طرح سان اردو زبان جي ادارن جي قيام ۽ ترقيءَ ۾ پير صاحب ڀرپور حصو ورتو. ترقيءِ اردو بورڊ ڪراچي، جيڪو اردو زبان جي عظيم لغت جي تاليف ۽ اشاعت

---

(۱) اها رپورٽ مون ڏني آهي ۽ اهو ٽڪرو فائيل مان مون پاڻ ورتو آهي.

لاءِ قائم ٿيو، پير صاحب شروع کان وٺي ان جي مجلس انتظاميه جا ميمبر چونڊبيا. پاڻ بورڊ جي ڪمن ۾ پوري دلچسپيءَ سان حصو وٺندا هئا.

جڏهن مرڪزي اردو بورڊ لاهور ٺهيو، ته پير صاحب بحيثيت ايڊيٽر مقرر ٿيا. پاڻ بورڊ جي اشاعتي منصوبن ۾ رهنمائي ڪيائون. ماثرالامراء از صمصام الدوله شاهنوازخان، سيرالعارفين از جمالي دهلوي ۽ طبقات اڪبري از خواجه نظام الدين احمد بخشي جي اردو ترجمن جا منصوبا پير صاحب جي تجويز ۽ تائيد سان ئي عمل ۾ اچي سگهيا ۽ راقم الحروف اهي ڪم سرانجام ڏنا. مولانا اعجازالحق قدوسيءَ جا ڪتاب تذڪرهٔ صوفياي بنگال، تذڪرهٔ صوفياي سرحد ۽ سيرالاولياء اردو ترجمو، پير صاحب جي ڪوشش ۽ توجهه سان ڇپجي شايع ٿيا.

مولانا غلام رسول مهر مرحوم طبقات ناصريءَ جو اردو ترجمو ڪيو هو. پير صاحب ان تي نظرثاني ڪئي آهي ۽ آخر ۾ تعليقات جو ترجمو سندس ئي نظرداريءَ هيٺ ٿيو. تعليقات جي هڪ حصي جو ترجمو خاڪسار راقم الحروف ڪيو آهي. تزڪ جهانگيري جو اردو ترجمو مجلس ترقيءَ ادب لاهور شايع ڪيو هو، جيڪو موجوده زماني جي تحقيقي انداز مطابق نه هو. ان جو ازسرنو ترجمو پير صاحب جي نگرانيءَ هيٺ ٿيو. پير صاحب برصغير جي اولين تاريخ تاج الماثر (نظامي) جي اردو ترجمي لاءِ خواهشمند هئا. پروفيسر عبدالمجيد صديقيءَ سان ڳالهه ٻولهه به ٿي هئي، مگر افسوس جو اهو منصوبو عمل ۾ اچي نه سگهيو. غرض ته مرڪزي اردو بورڊ لاهور جي اشاعتي منصوبن ۽ اردو ترجمن ۾ پير صاحب جا مشورا ۽ دلچسپيون برابر شامل هيون.

پير صاحب پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي مجلس عامله جا ميمبر رهيا. سوسائٽيءَ جي ڪمن ۾ گهڻي دلچسپي وٺندا هئا. ۱۹۶۰ع ۾ جڏهن ڪراچيءَ ۾ هسٽري ڪانفرنس منعقد ٿي ته پير صاحب ڪانفرنس جي مندوبين کي ٺٽي سير و تفريح لاءِ وٺي ويا. رهائش ۽ مهمانداري جي ذميداري پير صاحب پاڻ کنئي. انهيءَ ڪانفرنس ۾ پاڻ جهانگيري دور جي گورنر غيرت خان تي اردوءَ ۾ هڪ تحقيقي مقالو پڙهيو هو، جيڪا تاريخدانن لاءِ هڪ نئين دريافت هئي. پير صاحب جي تحريڪ تي تاريخ فيروزشاهي (برني) جو اردو ترجمو مرڪزي اردو بورڊ لاهور شايع ڪيو.

رساله ”سب رس“ ڪراچيءَ جي ايڊيٽر خواجه حميدالدين شاهد جڏهن ”ايوان اردو“ قائم ڪيو ته پير صاحب آن جا نائب صدر ۽ ان جي ادبي محفلن جا شمع فروزان بنيا.

ادارهٔ يادگار غالب ڪراچي جا پڻ پاڻ نائب صدر هئا ۽ اداري جي ترقيءَ لاءِ گهڻي دلچسپي ورتائون. جڏهن ۱۹۶۹ع ۾ اداري جي پاران غالب جون سؤ ساله جشن تقريبات منعقد ٿيون ته پير صاحب، مرزا ظفرالحسن جا رفيق ۽ صلاحڪار، معين و مددگار ٿيا. ڪتابن جي ڇپائي ۽ انهن متعلق سيني ڪمن جي ذميواري پير صاحب کنئي. مرزا ظفرالحسن، عبدالرئوف عروج ۽ پير صاحب جي نشست روزانه رات جو ڏهين بجي کان هڪ بجي تائين هوندي هئي.

ان دوران مولانا غلام رسول مهر (لاهور) مولانا عبدالقادر (پشاور) ۽ پروفيسر حميد احمد خان (لاهور) سان علمي مذاڪرا ٿيندا رهيا. دعوتون ٿينديون رهيون ۽ استقباليه ڏنا پئي ويا. انهن مجلسن ۾ پير صاحب کي مرڪزي حيثيت حاصل هئي. انهيءَ موقعي تي پير صاحب جو ڪتاب "دودِ چراغِ محفل" اداره يادگار غالب طرفان شايع ٿيو.

اقبال اڪيڊمي ڪراچي سان پڻ پير صاحب جو گهرو واسطو رهيو. جنهن اداري سان مرحوم ممتاز حسن جون دلچسپيون هجن، تنهن سان پير صاحب جون ڪيئن نه هونديون؟ بشير احمد ڊار مرحوم ڊائريڪٽر مقرر ٿيو ۽ تذڪره شعراء ڪشمير جو منصوبو پير صاحب جي حوالي ٿيو، جيڪو پاڻ پنجن جلدن ۾ شايع ڪري مڪمل ڪيو. ان جي پهرين جلد جو خلاصو خاڪسار راقم الحروف پير صاحب کي پيش ڪيو، ۽ ان مخطوطي جي نشاندهي پڻ ڪئي هئي. هن عظيم منصوبي جي ترتيب ۽ تدوين ۾ پير صاحب جي دوستن مولوي نسيم امروهوي ۽ مرحوم مسلم ضيائي خاص طور تي سندس مدد ڪئي هئي.

پير صاحب سنڌي ادبي بورڊ جي بانين مان هئا. ان اداري جي وسيلي سنڌ جي تاريخ، ادب، ثقافت ۽ مشاهير جي خوب ڪم ٿيو. سنڌي ادبي بورڊ طرفان سنڌ جي تاريخ جا ٽي بنيادي ڪتاب چچنامه، معصومي ۽ تحفة الڪرام اردو ۾ ترجمو ٿيا ۽ انهن جي اشاعت ۾ پير صاحب جي مشورن کي دخل آهي.

انهن کان سواءِ ٻيا ڪيترائي ادارا هئا، جن سان پير صاحب جون دلچسپيون وابسته هيون، ۽ جن جي وسيلي علم ادب جي خدمت ٿيندي رهي. اردو جي گهڻن ئي اديبن ۽ شاعرن، مصنفن ۽ صحافين سان پير صاحب جا گهاٽا دوستانه ناتا هئا. پير صاحب انهن جي ڪمن ۾ دلچسپي وٺي سندن رهنمائي ۽ سرپرستي ڪندا هئا. سندن خيال هو ته سندس دوستن مان ڪم ڪندڙ اديب ۽ مصنف بيڪار نه هجن ۽ ڪو معياري ڪم ڪندا رهن.

پاڪستان کان علاوه هندستان جا نامور عالم ۽ محقق مثلاً ڊاڪٽر مالڪ رام، مولانا امتياز علي عرشي، قاضي عبدالودود، ڊاڪٽر نذير احمد، پروفيسر خليق احمد نظامي، سعيد احمد اڪبرآبادي، مولانا سيد صباح الدين عبدالرحمان، ڊاڪٽر ضياءُالدين احمد ڊيسائي سندس دوستيءَ جي دائري ۾ هئا. انهن مان جڏهن به ڪو عالم پاڪستان ايندو هو ته پاڻ انهن جي مان ۾ شاندار دعوتون ڪندا هئا، جن ۾ مقامي اهل علم پڻ شريڪ ٿيندا هئا.

هڪ ڀيرو ڊاڪٽر نظام الدين (حيدرآباد دکن) ۽ ٻيا اديب مشرق وسطيٰ کان واپسيءَ دوران ڪراچيءَ پهتا. ان موقعي تي پير صاحب پنهنجي ڀاءُ محترم پير علي محمد راشديءَ جي بنگلي (لارينس روڊ، گارڊن ويسٽ) ۾ هڪ علمي مجلس منعقد ڪئي، جنهن ۾ ڪراچيءَ جا سمورا ممتاز شاعر شريڪ ٿيا. جوش مليح آبادي مير مجلس هو، نياز فتحپوري به آيل هو.

مرحومه نورالصباح بيگم وقت سالانه مشاعرو ٿيندو هو، جيڪو صبح جو پورو ٿيندو هو. ڪراچيءَ جي شاعرن ۽ اديبن جو وڏو تعداد شريڪ ٿيندو هو. ڪڏهن جسٽس محبوب مرشد

صدارت ڪندا هئا ته ڪڏهن جسٽس ايم. بي. احمد. پير صاحب پابنديءَ سان انهن مجلسن ۾ شريڪ ٿيندا هئا.

مولانا امداد صابري (دهلي) جي ڪتاب "داستان شرف" جي ۱۹۸۰ع ۾ رونمائيءَ جي تقريب تي، پير صاحب ان جي صدارت ڪئي. صدارتي تقرير اگرچه مختصر ڪيائون، ليڪن ان ۾ ڪتاب ۽ ان جي لکندڙ جي تعارف ۽ تبصره جو پورو حق ادا ڪيل هو.

پير صاحب پنهجي اردو دوستن کي اردوءَ ۾ ئي خط لکندا هئا. انداز بيان هلڪو ڦلڪو ۽ روان هوندو هو. هن خاڪسار جي نالي سندن بي شمار خط آهن. هڪ دفعي مون کي خط لکيائون ته "تو مولانا ندويءَ تي جيڪو مضمون لکيو آهي، اهو مون کي ڪپي ۽ جلدي موڪلي ڏئي." خط ۾ نالو ڇاڻايل ڪونه هو، ان ڪري سان سوچ ۾ پئجي ويس ته مون ڪهڙي معروف ندويءَ تي مضمون لکيو آهي؟ پوءِ خيال آيو ته مولوي سعيد اشرف ندوي صاحب تي سون هڪ مختصر مضمون "العلم" ڪراچيءَ ۾ برابر شايع ڪرايو هو. سعيد اشرف ندوي وارفته مزاج بزرگ آهي. لباس و هيئت مجذوبانه، ندوه جو فاضل، جديد عربي ادب تي سُٺي ڄاڻ رکندڙ، ترڪيءَ کان به واقف. مرحوم رئيس احمد جعفريءَ جو گهٽو ڪم هن صاحب ڪيو. خير، اهوئي مضمون کڻي سان پير صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيس. پاڻ نهايت خوش ٿيا ۽ فرمائڻ لڳا ته "مون کي ان بزرگ جو نالو وسري ويو هو، مگر ان جا اوصاف ۽ خصوصيتون منهنجي ذهن ۾ موجود هيون. سان ان صاحب تي هڪ مضمون لکڻ چاهيان ٿو."

قدر گوهر شه بداند يا بداند جوهري.

هڪ دفعي هي خاڪسار، مشهور مصنف مفتي انتظام الله شهابي مرحوم کي پاڻ سان گڏ پير صاحب وٽ وٺي ويو. پاڻ مفتي صاحب کان حالات ۽ سندس ڪتابن جا نالا لکايا، آٽوگراف ورتو ۽ فوٽو به ڪڍيائون. هيءَ هئي پير صاحب جي نظر ۾ علم وارن ماڻهن جي قدر و منزلت!

پير صاحب دوستن جو خاص خيال رکندا هئا ۽ انهن جي مسئلن ۾ دلچسپي وٺندا هئا. جوش جو جشن هجي يا عيش ٽونڪيءَ جي مالي مدد جو مسئلو، مولانا اعجاز الحق قدوسي ۽ تحسين سروريءَ جي وظيفن جو مسئلو هجي يا ماهر القادريءَ جي رهڻ لاءِ گهر جو مسئلو، مفتي انتظام الله جي ڪسٽوڊين جا معاملا هجن يا ذڪريا مائل جي ڪتاب جي ڇپائيءَ جو مسئلو. پير صاحب دوستن جي مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ هميشه اڳي رهندا هئا.

شيخ عبدالمجيد سنڌي سنڌ جا بزرگ ۽ سچاڻ سياستدان هئا. سندن خدمتون تاريخ جي سونهري ورقن ۾ محفوظ آهن، جي هن ملڪ جي نئين نسل لاءِ هميشه رهنمائيءَ جو ڪم ڏينديون. پاڻ نومسلم هئا. سنڌ جي هڪ وڏي دانشمند ۽ انقلابي شخصيت شيخ عبدالرحيم

حيدرآبادي سندن ذهني تربيت ڪئي هئي. مون شيخ عبدالمجيد صاحب ڪان سندن مشرف باسلام ٿيڻ واري موضوع تي هڪ تفصيلي انٽرويو ورتو هو، جيڪو شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد جي رسالي "الولي" (اردو) ۾ شايع ٿيو هو. ان مضمون پڙهڻ کان پوءِ محترم راشدي صاحب هن خاڪسار جي غريب خاني تي تشريف فرما ٿيا ۽ مضمون کي پسند ڪرڻ جو اظهار فرمايائون. پاڻ فرمايائون ته "تو اهو مضمون لکي اسان جون اکيون کولي ڇڏيون آهن. شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جهڙي عظيم شخصيت تي تحقيقي ڪم ٿيڻ کپي. ان کان پوءِ حيدرآباد مان هڪ سنڌي رسالي "شيخ عبدالمجيد سنڌي نمبر" ڪڍيو [؟] ۽ هر سال سندس ڏينهن ملهائجڻ لڳا*. ان ڏس ۾ جيڪو پهريون جلسو منعقد ٿيو، تنهن جي صدارت محترم پير صاحب ڪئي هئي. خاڪسار کي پڻ خيالن جي اظهار جو موقعو مليو. پير صاحب کي شيخ صاحب مرحوم سان ڪيڏي نه دلي ۽ روحاني وابستگي هئي، جو وفات کان پوءِ پاڻ مڪليءَ تي شيخ صاحب جي مزار جي پرسان آرامي آهن.

اردو ڪاليج جي رسالي "برگ گل" جي نگرانيءَ جو ڪم اڪثر هن خاڪسار جي سپرد هوندو هو، ۽ ان جا خاص نمبر پڻ شايع ٿيا آهن. جڏهن به پير صاحب کي خاص نمبر لاءِ مضمون واسطي عرض ڪيم ته اها خواهش پوري ڪيائون. هن رسالي جو "تعليمي پاليسي نمبر" پير صاحب خاص طرح پسند فرمايو هو.

لاهور جا اڪثر دانشور ۽ عالم پير صاحب وٽ ئي ترسندا هئا. ڊاڪٽر محمد عبدالله چغتائي، مولانا غلام رسول مهر، ڊاڪٽر وحيد قريشي ۽ اي. ڊي. اظهر ته سدائين پير صاحب وٽ ئي ٽڪندا هئا.

هن خاڪسار هڪ ڪتاب "تبليغي جماعت جو تاريخي جائزو" عنوان سان لکيو هو. اهو ڪتاب پير صاحب جي خدمت ۾ ان ڪري پيش ڪونه ڪيو هوم، جو اها هڪ مذهبي جماعت جي تبليغي سرگرمين جي روداد هئي، جنهن سان پير صاحب جي ڪهڙي دلچسپي؟ مگر وٽانئن هڪ ڏينهن ان ڪتاب جي تقاضا جو خط پهتو. جڏهن اهو ڪتاب کڻي مان سندن خدمت ۾ حاضر ٿيس ته پاڻ ان کي پسند فرمايائون. ڪتاب پيش ڪرڻ وقت مون هڪ شعر لکيو:

بخدمت مقدس معلي جناب،
نذر هے ادب سے مختصر کتاب.

---

*شيخ صاحب جي هڪ عاشق ۽ عقيدتمند محترم خان محمد پنهور، شيخ صاحب جي حياتيءَ دوران، پوين سالن ۾، اول سندس سالگره تقريبات منعقد ڪيون ۽ سندن وفات کان پوءِ هر سال پابنديءَ سان، سندس ورسيون ملهائڻ جو بندوبست ڪيو. پاڻ شيخ عبدالمجيد سنڌي اڪيڊمي قائم ڪئي اٿس ۽ سندس سوانح تي هڪ ڪتاب "هوندا سي حيات" پڻ ڇپايو آهي.
— ادارو

پير صاحب پڙهي مُسڪرايو ۽ جواباً ارشاد فرمايائون:

قادري صاحب نے لکها راشدي،
جائزه تبليغ کا کيا خوب هے،
مين پڙهون گا شوق سے اس کو ابهي،
ان کي هر تحرير بس مرغوب هے.

١٩٧٧ع ۾ لاهور ۾ علامه اقبال جي پيدائش جون سؤ ساله تقريبات شروع ٿيون. انهيءَ بين الاقوامي ڪانگريس ۾ پاڪستان کان ٻاهران به سؤ کن عالم آيا هئا، جن مان اڪثر مندوبين جا پير صاحب سان علمي دوستانه ناتا هئا. ڪانگريس دوران، لاهور ۾ رهائش وقت انٽرڪانٽيننٽل هوٽل ۾، فارغ وقتن تي پير صاحب جي ڪمري ۾ عالمن ۽ فاضلن، دانشورن ۽ مندوبين جو ميڙو لڳو پيو هوندو هو.

جڏهن باباي اردو مولوي عبدالحق مرحوم انجمن جي ١٥ روزه اخبار "قومي زبان" جاري ڪئي ته ان وقت طئه ٿيو ته ان ۾ ڪجهه صفحا سنڌي زبان جا به هوندا ۽ اهو ڪم پير صاحب جي حوالي ڪيو ويو. چنانچه، "قومي زبان" جي جون ١٩٤٨ع واري پرچي ۾ مولوي عبدالحق صاحب لکيو:

"جوامع الحڪايات (عوفي) جي اردو ترجمي (از اختر شيراني) جي سليس ۽ شگفته سنڌي ترجمي جو ذمو محترم پير حسام الدين راشدي صاحب کنيو آهي. پاڻ انجمن جا قديم ڪرمفرما آهن ۽ ڪراچيءَ ۾ انجمن جو قيام گهڻو ڪجهه سندن ئي سعي و اخلاص جو مرهون منت آهي. علوم لساني، موصوف جي روحاني فضائل جو ضميمو آهي."

جوامع الحڪايات جو سنڌي ترجمو شايع ٿيڻ لڳو. اها خبر پئجي ڪانه سگهي ته اهو مڪمل ٿي سگهيو يا نه؟

پير صاحب نه صرف اردوءَ ۾ لکڻ پڙهڻ تي دسترس رکندا هئا، پر ان سان گڏ وٽن ادب ۽ انشا جو انداز مليل ٿو. ڪين اردوءَ ۾ اظهار بيان تي قدرت حاصل هئي. پاڻ علامه دتاتريه ڪيفي ۽ مرحوم شاهد احمد دهلويءَ تي جيڪي مضمون لکيائون، سي ان ڳالهه جو چٽو ثبوت آهن. پاڻ اردوءَ ۾ ٻيا به ڪيترائي مضمون ۽ مقالا لکيا اٿن، جن کي گڏ ڪري ڪتابي شڪل ۾ شايع ڪرڻ جي ضرورت آهي. سندن بعض مقالا ته اهڙا آهن، جو انهن کي بنياد بنائي باقاعده ڪتاب لکي سگهجن ٿا، چنانچه "سنڌ ۽ ايران جا تعلقات" موضوع تي سندن مقالو انهيءَ نوعيت جو آهي.

١٩٥٢ع ۾ مولوي عبدالحق جي صدارت هيٺ پاڻ "سنڌ ۾ اردو" جي عنوان سان جيڪو مقالو پڙهايو هئائون، سو پڙهڻ وٽان آهي! اهو مضمون رسالي "اردو" جي جنوري-اپريل ١٩٥٣ع واري پرچي ۾ شايع ٿيل آهي. پير صاحب هن موضوع تي باقاعده ڪتاب لکڻ تي گهريائون.

Gul Hayat Institute

پير صاحب جا اردو زبان ۾ لکيل چار ڪتاب يادگار آهن.
۱- مولانا محب علي سنڌي
۲- هفت مقاله
۳- دود چراغ محفل
۴- مرزا غازي بيگ ترخان اور اس کي بزم ادب.
پهريون ڪتاب ۱۹۵۰ع ۾ ادبي پريس ڪراچيءَ مان پير صاحب پاڻ شايع ڪرايو. ٻيو ڪتاب انجمن ترقيءَ اردو پاڪستان، ڪراچي، ۱۹۶۷ع ۾، شهنشاهه ايران جي تاجپوشيءَ جي موقعي تي شايع ڪيو. ٽيون ڪتاب، غالب جي سؤ ساله جشن تقريبات جي موقعي تي غالب اڪيڊمي، ڪراچي، شايع ڪيو. چوٿون ڪتاب ۱۹۷۰ع ۾ انجمن ترقيءَ اردو پاڪستان، ڪراچي، شايع ڪيو آهي.

(ترجمو: پروين شيخ)

ايران هجي توڙي خراسان، عرب هجي توڙي عجم، سنڌ هجي يا هند، مشرق ۾ جتي به گذريل زماني ڏاري جيڪي تاريخون لکيون ويون آهن، اهي گهڻو ڪري شاهن، شهزادن، وزيرن توڙي اميرن جي سراهه سان ڀريون پيون آهن. يعني انهن جو مرڪزي نقطو ڪنهن نه ڪنهن شخصيت تي مبني هو ۽ سيئي واقعا انهيءَ نقطي جي چوڌاري گردش ڪندا تي رهيا. جنگ جا داستان، بهادريءَ جا افسانا، ملڪ گيريءَ جا قصا، سخا ۽ عدل انصاف جون حڪايتون، موافق جي تعريف، مخالف جي مذمت وغيره، اهي ئي اسان وٽ تاريخ نويسيءَ جا اسلوب ٿي رهيا آهن. اسان جي تاريخن ۾ واقعن ۽ شخصيتن کي مصلحتن ۽ عاقبت انديشن جي پيش نظر لحافن ۽ غلافن ۾ ويڙهي اهڙيءَ ريت بيان ڪيو ويو آهي، جو نه ته ڪا حقيقي شخصيت ظاهر ٿئي ٿي، نه ان جا اصل ڪردار سامهون اچن ٿا ۽ نه وري واقعات پنهنجي صحيح شڪل صورت ۾ اجاگر ٿين ٿا.

—سيد حسام الدين راشدي
(تاريخ مظهر شاهجهاني: ص ۴۷)

Gul Hayat Institute

شان‌الحق حقي

پير روشن ضمير

پيرصاحب جيتوڻيڪ رڳو نالي جو پير هو ۽ پنهنجو پاڻ کي ’پير‘ سڏائڻ کين پسند نه هو. ”ترقيءِ اردو بورڊ“ جن ڪارروائين ۽ انهن خطن ۾، جيڪي کين لکيا ويندا هئا، تن ۾ سيد حسام‌الدين راشدي لکيو ويندو هو ــــ پر حقيقت ۾ سندن درجو اسان جي لاءِ ”پير“ جو ئي هوندو هو. منهنجي ۽ سون جهڙن پين مخلصن جي دل ۾ هن جي لاءِ ڪجھ اهڙو ئي جذبو هو، جيڪو ڪنهن مريد جو پنهنجي پير جي لاءِ هوندو آهي. ان هوندي به اسان جي لاءِ سندن ورتاءُ نه رڳو شفقت پريو پر دوستن جهڙو رهيو. اها هڪ وڏي عجيب ۽ مزيدار صورتحال آهي، جنهن کي سون پنهنجي هن شعر ۾ ظاهر ڪيو هو:

اس بت ساده سے ليجئے بندگي کي داد کيا،
جو مرا ايمان ہے وه اس کا دعويٰ هي نهيں.

چون ٿا ته ڪنهن جي وڃڻ جي ڪري دنيا ۾ ڪا گھٽتائي ڪين ٿيندي آهي، پر حقيقت هيءَ آهي ته هر شخص جي دنيا جدا ٿيندي آهي. انهن ماڻهن کان پڇو جيڪي محترم پير حسام‌الدين راشدي جا فرمانبردار رهيا، ته سندن وڃڻ کان پوءِ هنن جي پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪيتري نه وڏي کوٽ پيدا ٿي ويئي آهي، جنهن جو پورائو ٿيڻ مشڪل آهي. سندن گهر هڪ اهڙو آستانو هو، جتي وڃي اسان کي پنهنجا ڏک سور وسري ويندا هئا. ڪهڙي نه وندرائيندڙ صحبت هئي، جنهن جو ڪو به پل مزي کان خالي نه هو. جيڪي گهڙيون ساڻس رهياسون، اهي زندگيءَ جون تمام سٺيون گهڙيون هيون. هو وڏي خلق وارو ۽ نياز نئڙت ڪندڙ انسان هو: اسان جي ڪلچر جو اعليٰ نمونو. پر سڀ کان وڏي نئڙت سندن ڳالهيون هيون. اهي سدائين رڳو علمي ڳالهيون نه هونديون هيون: انهن ۾ هر قسم جا چرچا گهبا به هوندا هئا. سياسي ڳالهيون به ضرور ٿينديون هيون، پر هو سياسي ماڻهو نه هو ۽ نه وري سندن دوستن ۾ ڪو سياست جي اثر هيٺ هو. ڪيس جيڪڏهن سياست سان دلچسپي هجي ها ته

نوٽ: اهو مضمون، محترم حقي صاحب، اسان جي گذارش تي، خاص طرح سان هن نمبر لاءِ لکي موڪليو آهي. ـ ادارو.

Gul Hayat Institute

هن جي لاءِ عزت ۽ مرتبي جي ڪا ڪمي نہ هئي، پر هو هر ڳالهہ کان بي نياز هو ۽ رڳو علم، ادب ۽ جماليات سان سندس دلچسپي هوندي هئي. ڏاڍو اعليٰ ۽ سٺو مذاق هئس. نظر پاڪ هئس ۽ پاڻ بہ پاڪباز. هرخيال کان هيري جهڙي سهڻائيءَ سان گهڙيل شخصيت- انسان هو، فرشتو نہ هو. روشن خيال، آزاد مرد هو.

چون ٿا تہ مرڻ کان پوءِ ماڻهوءَ ۾ رڳو خوبيون ۽ چڱايون ئي ڏسڻ ۾ اينديون آهن؛ پر منهنجي ۽ اسان جن ٻين هم صحبت دوستن جي راءِ هن جي باري ۾ اهائي آهي جيڪا هن جي زندگيءَ ۾ هئي. سندس وفات جي ڪري ان ۾ ڪوبہ واڌارو ڪونہ آيو آهي، سواءِ ان جي تہ محروميءَ جو هڪڙو احساس پيدا ٿي ويو آهي. هاڻي نگاهون ڪنهن اهڙي ٽڪاڻي کي پيون ڳولين، جتي بلڪل ان جهڙي لطف ڀري ۽ ڪرامت واري صحبت ملي سگهي ۽ انسان ان مان ڪي فيض حاصل ڪري آئي. هو عالم هو پر رڳو عالم نہ هو جو اوهان تي هر وقت سندس علميت جو رعب وينو هجي. وڏو باذوق ۽ خوش گفتار انسان هو ۽ سڀ کان وڌيڪ رحمدلي ۽ اهو پيار هو جيڪو هو اوهان مان ۽ اوهين سندس ذات مان محسوس ڪندا آهيو.

جيتريقدر مون کي ياد پوي ٿو تہ منهنجي ساڻن پهرين ملاقات سال ١٩٥٣ع ڌاري ٿي هئي. آءٌ پنهنجي آفيس (ادارهٔ مطبوعاتِ پاڪستان) جي طرفان ڪنهن رسمي ڪم سانگي وٽس ويو هوس. ان پهرينءَ ئي ملاقات ۾ ڪم جي ڳالهہ کان سواءِ هن مون کان جيڪو ذاتي حال احوال ورتو، ان منهنجيءَ دل تي تمام وڏو اثر ڇڏيو. انهيءَ ڏينهن کان هڪ محبت قائم ٿي ويئي. وري آءٌ بہ ٿي پيرا پنهنجي دوست حفيظ هوشيار پوري مرحوم سان گڏ هن وٽ ويس. وري جناب ممتاز حسن مرحوم جي گهر تي ۽ آفيس ۾ ملاقاتون ٿينديون رهيون. وري اردو بورڊ ۾ ساڻس اڪثر ڪري ملڻ ٿيندو هو، جو سندس گهر بورڊ جي ويجهو ئي هو. اهڙيءَ ريت منجهس جيڪي جوهر هئا تن جي مون کي ڄاڻ ٿيندي ويئي. انهن مان هڪڙو جوهر "سچ ڳالهائڻ" جو بہ هو. هو پاسداري يا طرفداري ڪرڻ وارو ماڻهو ئي ڪونہ هو. جيڪا ڳالهہ نہ وڻندي هيس اها منهن تي ڦهڪائي ڏيندو هو. ڪڏهن ڪنهن ڳالهہ تي ڪاوڙجي پوندو هو، جنهن تي ممتاز حسن صاحب چوندو هو تہ پير صاحب هميشہ پنهنجي جلالي شان ۾ آهن. اهڙن موقعن تي هو حسام بي نيام (اگهاڙي ترار) هوندو هو. هونئن بہ سندس ظاهر باطن هڪ هو. ڪن ماڻهن کي ڏکي لڳندي هئي، ڪي ماڻهو خفي ٿي ويندا هئا، پر اِهي ماڻهو آهي هوندا هئا جن کي پير صاحب جي مزاج جي خبر نہ هئي. سندس جلال ڪن گهڙين کان مٿي نہ هلندو هو ۽ ان ۾ سختي يا ساڙ نہ هوندو هو. وڏي وات بہ نہ ڳالهائيندو هو. منجهس فضيلت ۽ شرافت ايتري تہ هوندي هئي جو ڪڏهن بہ ان کان خالي نہ ٿيو. ٻن ٽن ملاقاتن ۾ ئي اوهان کي سندس خلوص تي ڀروسو ٿي ويندو. جهڙيءَ ريت پنهنجيءَ ڳالهہ کي چوڻ ۾ بيپرواهہ هو، ساڳيءَ ريت اوهان جي ڳالهہ کي بہ سهي سگهندو هو، پوءِ ڀلي ان کي قبول نہ ڪري. آءٌ نٿو سمجهان تہ پير صاحب ڪنهن سان ڪڏهن جهيڙو

ٻہ ڪيو هوندو. جيڪا ٻہ ڳالهہ ٿيندي هئي تہ اها انهي جو اتي جو اتي ختم ٿي ويندي هئي. دل جو سمورو غبار اتي جو اتي ڪڍي اڇلندو هو. نہ پڻ کان پوءِ پنهنجي ٻيءَ جي ڏڙڪي کان پوءِ جيڪڏهن ڪنهن کان دڙڪو کاڌو اٿم تہ اهو رڳو پيرصاحب جو ۽ مون پاڻ بہ ڪي گستاخيون ڪيون آهن. اسان ٻنهين جو ترقيءِ اردو بورڊ جي معاملن سان ارڙهن سالن تائين واسطو رهيو. ڪڏهن ڪڏهن ڪا نہ ڪا اختلاف جي ڳالهہ اتي ڪڙي ٿيندي هئي، پر اڳتي نہ وڌندي هئي.

هن هڪ رپورٽر کي، جيڪو وٽس انهيءَ مطلب سان ويو هو، هڪ پيري منهنجي خلاف بيان بہ ڏئي ڇڏيو. انهيءَ تي بہ ڪو جهيڙو نہ ٿيو ۽ ٻنهين طرفان صلح صفائي ٿي وئي. آخري وقت تائين منهنجي طرفان نيازمندي ۽ هن جي طرفان اهائي محبت ۽ مهرباني قائم رهندي آئي.

پير صاحب رڳو محفل جو سور ڪونہ هو، جنهن وٽ رڳو ڳالهيون ئي هجن. اهڙيون ڳالهيون ڪٿي ٿيون پڌجن جيڪي هن وٽ ٿينديون هيون، پر هو هڪ تمام محنتي اسڪالر، هڪ پورهيت عالم هو، جنهن جي ساري ڄمار ڪم ڪندي گذري ۽ ان جو نتيجو سندس علمي ڪارنامن جي صورت ۾ اسان جي اڳيان آهي. ڪم جي سلسلي ۾ هو ڪنهن بہ رعايت ڏيڻ جي لاءِ تيار نہ ٿيندو هو: ڪنهن بہ غلطيءَ تي ڪجهي پٽڻ کان سواءِ نہ ڇڏيندو هو. مثالي ڪم وٺڻ گهرندو هو، تنهنڪري اردو بورڊ جي ڪم مان ناخوش ۽ ناراض رهندو هو. سال ۱۹۶۵ع ۾ ڇهن سٽن مهينن جي لاءِ آءٌ هڪ ٽريننگ ڪورس لاءِ ملڪ مان ٻاهر ويس تہ ان عرصي ۾ بورڊ جي اعزازي سيڪريٽريءَ جو ڪم پيرصاحب جي حوالي هو. هن سموري ڪم جي ڏاڍي چڱيءَ طرح سنڀال ڪئي، تنهنڪري مون حڪومت کي پنهنجي ساليانې رپورٽ ۾ ان جو وڏيءَ تعريف سان ذڪر ڪيو. منهنجي واپس ورڻ تي هن شڪايتون بہ ڪيون، جيڪي لازمي هيون. عملي جي ڪم مان سندس خوش ٿيڻ ممڪن نہ هو. مزي جي ڳالهہ هيءَ آهي تہ جن ماڻهن سان ناراض ٿيندو هو انهن تي بہ پنهنجي مهرباني ڪرڻ کان گهٽائيندو نہ هو. داڻهن ضرور ڏيندو هو ۽ وڏي واٽ ڏيندو هو، پر ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي پنهنجي دل کان پري نہ ڪندو هو. حيرت ٿئي ٿي تہ ماڻهو هن جهڙو منهن ڦٽ بہ هجي ۽ وري اهڙو دل جو ڪنڌرو بہ. اهي ماڻهو بہ، جن جي ڪرتوتن ۽ ڪوتاهين جي پيرصاحب کي خبر پوندي هئي، اِهوئي چوندا هئا تہ پير صاحب تہ اسان تي مهربان آهي.

ساڳي اها خوبي ممتاز حسن صاحب ۾ بہ هئي تہ داڻهن ڪوڪ ۽ اختلاف جي صورت ۾ ڪنهن بہ ماڻهوءَ کان بددل نہ ٿيندو هو ۽ هن کي نالائق ۽ نااهل نہ سمجهندو هو. پر ممتازحسن صاحب ڪنهن کي بہ اهڙيءَ طرح سڌيون نہ ٻڌائي سگهندو هو، جيئن پير صاحب. ممتازحسن صاحب جي طبيعت ۾ حد کان وڌيڪ نرمي هوندي هئي: ڪاوڙ تہ وٽس هوندي نہ هئي: چڙ جو تہ سوال ئي پيدا نہ ٿيندو هو. پير صاحب جو جلال بہ بس پَل ڪن جو

هوندو هو. انهن پنهنجي جو سايو سنهنجي زندگيءَ جو عزيز سرمايو هو. افسوس جو اهو قائم رهي نه سگهيو.

هيٺ ڏنل ٻن جملن مان منهنجا تاثرات ظاهر ٿين ٿا، ۽ انهن مان وفات جو سال نڪري ٿو:

"گم ز خيال مخلصان برب نہ، حسام الدين" (١٩٨٢ع).

"بـرقـرار مـرشـدي و راشـدي حسام الدين" (١٩٨٢ع).

اڄ کان ١٢ سال پهرين جڏهن سندن والده محترمہ رحلت ڪئي، تڏهن مون هڪ دعائيه مصرع مان وفات جي تاريخ ڪڍي هئي:

اس دعا کي ساٿ رخصت ہو گئين،

"دودمانِ راشدي روشن رهے".

١٣٩١هه

انهيءَ دعا تي هن سهڻي ذڪر کي ختم ڪريان ٿو. سندن وڏي ڀاءُ جناب علي محمد راشدي کي به قدرت وڏيون فضيلتون عطا ڪيون آهن. ڪي نه وصفون پنهنجي ڀائرن ۾ ساڳيون آهن: ڪتابن پڙهڻ جو شوق ۽ قلم تي قدرت کان سواءِ مروت ۽ نهٺائي به پنهنجي جي مثالي آهي. سندس حقيقي ۽ معنوي فرزند حسين شاهه راشدي به سندن ئي نپايل پاليل ۽ سندن اعليٰ تهذيبي روايتن جو وارث آهي. قلم تي وري اهائي دعا اچي ٿي ته "دودمانِ راشدي روشن رهي"، جيڪو اعليٰ انساني قدرن جو حامل ۽ اسان جي اعليٰ تهذيبي روايتن جو امين آهي.

—(ترجمو: مُراد علي مرزا)

هن وقت جڏهن ٺٽو تقريباً سڄو برباد ٿي چڪو آهي، ڪيترن تاريخي بزرگن ۽ خدا جي ٻندن جون مزارون ۽ مقبرا اڃا به شهر جي مختلف پاڙن ۽ محلن ۾ موجود آهن. انهن جو تاريخ ۾ ذڪر آهي، انهن لاءِ اهو به لکيل آهي ته ڪهڙي پاڙي ۾ دفن هئا. سن ٩٦٢هه ۾ پورچوگيزن جي حملي وقت جن جاين تي شهيدن کي دفن ڪيو ويو ۽ انهن جو نالو "گنج شهيدان" پيو، سي جايون ۽ ميدان پڻ سلامت آهن. تاريخي محلن جا اصلوڪا نالا بدلجي، هاڻي انهن مقبرن ۽ مزارن جي نالن سان مشهور آهن. انهن موجوده ذريعن جي آڌار تي اسين نهايت آسانيءَ سان شهر جي تاريخي حد بندي ڪري سگهون ٿا. هن وقت ڪم و بيش چوهٺ (٦٤) بزرگن ۽ معروف شخصيتن جا مدفن شهر ۾ موجود آهن.

—سيد حسام الدين راشدي

مضمون: ٺٽي شهر جي آڳاٽي جاگرافي

(ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون ١٢٨-١٢٩)

ڊاڪٽر محمودالحسن صديقي

حيات حسام — معنيٰ ۽ مقصد

پهرين اپريل سال ١٩٨٢ع تي پير حسام الدين شاهه راشدي هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو. پاڪستان جي علمي ۽ ادبي حلقن ۾ ۽ خاص ڪري سنڌ ۽ ڪراچي ۾ ان واقعي تي وڏي ڏک ۽ افسوس جو اظهار ڪيو ويو. مشهور معروف شخصيتن، دانشورن، علم ۽ ادب جي ٻارڪن، محققن ۽ مصنفن جا تعزيتي پيغام ۽ تعريفي مقالا ڇپيا. ادبي ۽ علمي انجمنن ۽ ادارن تعزيتي گڏجاڻيون ڪيون. اخبارن ۽ رسالن ايڊيٽوريل ۽ خاص ڪالم لکيا. راشدي صاحب جي علمي ۽ ادبي ڪارنامن ۽ محنتن، مشرقي علمن جي بين الاقوامي حلقن ۾ سندس مان مرتبي تي روشني وڌي ويئي ۽ سندس لکيل ڪتابن جون تمام ڊگهيون فهرستون ڇپجي پڌريون ٿيون. ائين پئي احساس ٿيو ۽ اهو تاثر پئي مليو تہ علمي ۽ ادبي ۽ ثقافتي ڪوشش جو هڪ بامعنيٰ باب پنهنجي پڄاڻيءَ تي پهچي ويو ۽ هڪ تمام وڏو تعميري ۽ تخليقي عمل ختم ٿي ويو ۽ روشنيءَ ۽ هدايت جي هڪ شمع وسامي ويئي.

انهيءَ هوندي بہ اهو خيال درست نہ هو. پير حسام الدين راشديءَ جي زندگي ۽ سندس وجود جي هڪ معنيٰ ۽ مقصد هو. هن قومي تعمير جي اعليٰ ۽ شاندار گهُرجن جو پورائو ڪيو ۽ پنهنجي دؤر جي لاءِ ۽ ايندڙ ٽهيءَ جي لاءِ علم، ادب ۽ فن جي ميدان ۾ نيون راهون مقرر ڪيون، تحقيق ۽ تاليف جو شعور پيدا ڪيو ۽ ڪوشش ۽ عمل جو جذبو پيدا ڪيو. اهڙيءَ ريت سندس زندگي هڪ مقصد جو تعبير ۽ هڪ معنيٰ جي تڪميل هئي، جنهن فڪر، نظر، ڪوشش ۽ عمل جون شاندار روايتون قائم ڪيون.

پير صاحب جي زندگيءَ جي معنيٰ ۽ مقصد کي غور سان پڙهڻ کان پوءِ سندس زندگيءَ جا ٽي دؤر چٽيءَ طرح ابري اچن ٿا. شروعاتي زندگيءَ جو دؤر، جنهن ۾ هن پنهنجي وڏي ڀاءُ پير علي محمد راشدي صاحب جي صحبت ۾ علم حاصل ڪرڻ سان گڏوگڏ صحافت ۾ سرگرميءَ سان حصو ورتو ۽ سنڌ جي سماجي ۽ سياسي معاملن تي بيخوفيءَ سان آواز بلند ڪري، مسلمانن جي شعور کي سجاڳ ڪيو. اهو عمل پاڪستان جي ٺهڻ تائين هلندو رهيو. ان باري ۾ پنهنجن ٻائرن جي ڪوششن ۽ ڪارنامن جي ڪٿ ۽ قدر ڪرڻ جو ڪم آئيندي جي مورخ جو آهي.

پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان پوءِ سياسي ۽ سماجي حالتن ۾ تبديلي تي ۽ ڪوشش ۽ عمل جون نيون راهون مقرر ٿيون، تڏهن پير صاحب، جنهن ان عرصي ۾ پنهنجين صحافتي مصروفيتن سان گڏوگڏ علمي ۽ ادبي حلقن ۾ هڪ خاص مرتبو حاصل ڪيو هو، ملڪي ۽ قومي تعمير ۾ پنهنجو سمورو ڌيان بنيادي ڪمن ڏانهن ڏنو. اهي ڪم علم، فن، تاريخ ۽ ثقافت جي مطالعي ۽ واڌاري بابت هئا، ته جئن قومي تشخص جا صحيح بنياد هٿ اچن ۽ آئيندي جي اڏاوت صحيح طريقي تي ٿئي. آزمائش ۽ انتشار جي انهيءَ دؤر ۾، جڏهن رڳو ذاتي ۽ گروهي معاملن جي باري ۾ ئي پيچ ٻڪ ٿيندي هجي، تڏهن اهڙن اعليٰ ۽ شاندار مقصدن کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ هٿ پير هڻڻ، وڏي همت ۽ حوصلي جو ڪم آهي. علمي جاڳرتا جي تحريڪ، جيڪا پير صاحب پاڪستان جي شروعاتي ڏينهن ۾ شروع ڪئي، ان جي ڪري اهڙا فڪري ۽ نظرياتي بنياد پئجي ويا، جن ملڪي ۽ قومي ترقيءَ ۾ پاڻ چڱو موڪيو. انهيءَ تحريڪ جي اڳواڻي پير صاحب ساڳئي جوش ۽ جذبي سان آخري وقت تائين ڪندو رهيو، جڏهن ته انهيءَ آخري دؤر ۾ هو هڪ پير طريقت، هڪ معلم ۽ هڪ رهنما جي حيثيت سان سڃاتو ويندو هو.

حقيقت ۾ پير حسام الدين راشديءَ جي زندگيءَ جو وچون دؤر هڪ خاص معنيٰ ۽ مفهوم وارو دؤر آهي، جنهن ۾ هن علم ۽ فن جي جاڳرتا جي لاءِ تمام گهڻيون ڪوششون ڪيون. هيءُ اهو ئي وقت هو، جڏهن پاڪستان کي حاصل ڪرڻ جي تحريڪ ڪاميابيءَ سان پنهنجي منزل تي پهچي، تعمير ۽ ترقيءَ جي دور ۾ داخل ٿي چڪي هئي. سياسي، سماجي ۽ اقتصادي معاملن کي حل ڪرڻ سان گڏوگڏ، هڪ نئين نظام جي تعمير، نظري ۽ فڪري اصولن کي مقرر ڪرڻ، علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرمين کي نئين سر شروع ڪرڻ ۽ اڳتي وڌائڻ وقت جون اهم ضرورتون هيون. قومي، ملڪي ۽ علائقائي معاملن جي ناهه جوڙ جي انهن اوائلي ڏينهن ۾ ئي رکيل پيڙهن تي آئيندي جي تعمير ٿيڻي هئي. فڪر ۽ عمل جي وڇايل ڪڙين کي نئين سر ترتيب ڏيڻو هو. انهن ڳالهين کان غفلت يا ڪوتاهي ڪرڻ جي ڪري قومي ۽ ملڪي نقصان ٿئي ها. فڪر ۽ نظر، علم ۽ دانش ۽ عزم ۽ حوصلي وارن کي اڳتي وڌي، انهن ذميدارين کي سنڀالڻو هو. پير صاحب جي دورانديشيءَ انهن حالتن جو چڱيءَ طرح سان جائزو ورتو ۽ انهن ضرورتن کي محسوس ڪيو، تنهن ڪري هو هڪ عظيم قومي خدمت ۾ مصروف ٿي ويو.

زبان، ادب، فلسفو ۽ تصوف، تاريخ، لطيف فن، آثار قديمه، لوڪ ورثو، تحقيق ۽ مطالعي جا اهي شعبا آهن، جن کي ملڪي تعمير ۽ ترقيءَ ۾ بنيادي حيثيت حاصل آهي. پير صاحب علم، تحقيق ۽ مطالعي جي انهن سڀني صنفن ڏانهن چڱيءَ ريت ڌيان ڏنو. هڪ طرف ته سنڌ جي سرزمين کي ان جي اصلي روپ ۾ ۽ سنڌ جي صوفين جي تعليم کي

جيڪا وقت گذرڻ جي ڪري، تاريخ جي لڙاٽ ۾ اچي ويئي هئي، واقف ڪرائڻو هو، پئي پاسي ان علائقي کي ملڪ جي ٻين علائقن سان هم آهنگ ڪرڻو هو. انهيءَ لاءِ هن نوجوان اديبن، مورخن، دانشورن ۽ اڀرندڙ ليکڪن ۽ محققن کي پنهنجي ڪم ۾ شريڪ ڪيو ۽ انهن ۾ جوش، جذبو ۽ شعور پيدا ڪيو؛ انهن ۾ هڪ نئون روح ڦوڪيو؛ انهن جي لاءِ هڪ نئين راهه ناهي ۽ اهڙيءَ طرح علمي ۽ فني جاڳرتا جي هڪ رهنما ۽ استاد جي حيثيت حاصل ڪيائين.

ان باري ۾ هن ڪتابن ۽ دستاويزن، قلمي ڪتابن ۽ پراڻين قيمتي شين کي ڳولي هٿ ڪرڻ جي ڪم جي شروعات ڪئي. هن ڪراچي ۽ سنڌ جي ڪتبخانن ۽ ذاتي ذخيرن مان ڪيترائي قيمتي ۽ اڻلڀ ڪتاب هٿ ڪري پنهنجي ذاتي ڪتبخاني کان سواءِ ٻين قومي ڪتبخانن ۾ محفوظ ڪرائي ڇڏيا. ڪتابن کي هٿ ڪرڻ سان گڏوگڏ لائبريرين ۽ تحقيقي مرڪزن کي قائم ڪرڻ ۾ بہ پير صاحب پاڻ پتوڙيو. خود هن جو پنهنجو گهر علمي ۽ ادبي سرگرمين جو هڪ تمام وڏو مرڪز هو، جتي تحقيق ۽ تصنيف ۽ تاليف جون رٿون ۽ پروگرام ٺهندا هئا. سندس گهر هڪ اهڙو مرڪز هو، جتي مکاني اديب، دانشور، محقق، ٻاهرين ملڪن جا ماهر ۽ مشرقي علمن جا ڄاڻو سدائين گڏجاڻيون ڪندا هئا. آهستي آهستي ٻيا علمي، ادبي، تاريخي ادارا ۽ انجمنون ۽ تخليقي مرڪز قائم ٿيندا ويا. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ علم ۽ ادب جي واڌاري جي لاءِ هڪ اهڙو ماحول ٺهيو، جنهن ۾ اڳتي هلي سنڌي زبان، ادب، تاريخ ۽ ٻين فنن ۾ سڌارو ۽ واڌارو آيو ۽ ماضيءَ ۾ ان ڪم کان جيڪا بي پرواهي ڪئي ويئي هئي، ان جو پورائو ٿوري ئي وقت ۾ ٿي ويو. سنڌ جو قديم ورثو هٿ اچي ويو ۽ آئينديءَ جي اڏاوت ۽ واڌاري جون نيون راهون ملي ويون.

پير صاحب جون خدمتون رڳو سنڌي ادب ۽ علم جي واڌاري ۽ سڌاري تائين محدود نہ هيون، پر سندس سوچ ۽ فڪر ملڪي ۽ قومي تعمير جي بنيادي مسئلن ڏانهن بہ هو. جتي هن سنڌي زبان، ادب ۽ تاريخ ۽ ثقافت کي ان جي صحيح جاءِ تي آڻڻ ۽ ان کي ترقي وٺائڻ جي لاءِ وڏيون خدمتون ڪيون، اُتي هن قومي زبان جي ترقيءَ ۽ واڌاري جي ڪم ۾ بہ پاڻ موکيو. پاڪستان جي ٺهڻ وقت جيڪا پيچ داهه ٿي هئي ۽ جڏهن سيني ڳالهين ۾ افراتفري لڳي پئي هئي، تڏهن هڪ ضروري معاملو انجمن ترقيءَ اردو جي لاءِ هڪ مناسب مرڪز هٿ ڪرڻ ۽ ان جي اڳوڻي ڪردار کي بحال ڪرڻ جو بہ آهيو. قومي معاملن ۾ ان جي اهميت کي نظر ۾ رکندي، پير صاحب شروع کان وٺي آخر تائين ان سلسلي ۾ پاڻ پتوڙيو. ان جي موجوده مرڪز ۽ ٻين وسيلن کي هٿ ڪرڻ سان گڏوگڏ پاڪستان ۾ انجمن ترقي اردو جي هڪ اثرائتي اداري جي حيثيت سان ڪم ڪرڻ ۾ پير صاحب پنهنجن ڪن مخلص ساٿين سان گڏجي جيڪي بي مثال خدمتون ڪيون آهن، اهي سچ پچ تہ نہ وسارڻ جوڳيون آهن. انهيءَ کان سواءِ انجمن جي هڪ رڪن، هڪ لاثاني اديب ۽ لسانيات جي هڪ ماهر جي

Gul Hayat Institute

حيثيت ۾ علمي ۽ ادبي ذخيرن کي هٿ ڪرڻ، لغتن، ڪتابن ۽ رسالن جي تصنيف، تاليف ۽ اشاعت جي ڪم ۾ به هن جو قدر جوڳو حصو آهي.

انجمن ترقي اردو جي سرگرمين کان سواءِ هڪ قومي عنصر جي حيثيت ۾ اردو جي سرگرمين جي ٻين پاسن تي به پير صاحب جو هڪ خاص ۽ مثالي حصو رهيو آهي. هڪ پاسي ته هو اردو جي واڌاري ۽ سڌاري جي سلسلي ۾ هر ڪم ۽ ادارن جي ٺاهڻ ۾ هڪ بانيءَ جي حيثيت سان شريڪ ٿيو (اردو ترقي بورڊ، اقبال اڪيڊمي وغيره) ۽ ان ۾ پاڻ موکيائين ۽ ٻئي طرف پنهنجن وڏن علمي ۽ ادبي لاڳاپن جي ڪري اردو ۽ ملڪ جي ٻين زبانن خاص ڪري سنڌيءَ جي وچ ۾ هن هڪ بي مثال ڳانڍاپي جو ڪم ڪيو. اهڙيءَ ريت ملڪ جي جدا جدا ٻولين ۽ انهن جي هڪ ٻئي سان سهڪار سبب انهن ۾ واڌارو آيو، انهن ۾ نوان اسلوب آيا ۽ سيئي هڪ ٻئي انداز سان اڳتي وڌيا.

علم ۽ فن جي بنيادي صنفن جي ترقيءَ ۽ واڌاري ۾ پير صاحب جي خدمتن جو هڪ رخ جيڪو پنهنجي نوعيت جي لحاظ کان وڏي اهميت وارو آهي، اهو سنڌ پراڻن دستاويزن، قيمتي تاريخي شين، آثار قديمه، ڪتبن ۽ آثارن وغيره جو هٿ ڪرڻ ۽ انهن جي حفاظت آهي. هونءَ ته اهو مختصر ۽ محدود ڪم هو، پر قومي ترقيءَ ۾ انهن جي بنيادي اهميت جي پير صاحب کي چڱيءَ طرح پروڙ هئي. جيتوڻيڪ ڏٺو وڃي ته شروع کان ئي ننڍي کنڊ جي مسلمانن انهيءَ قيمتي ورثي سان ڏاڍي غفلت ۽ بي پرواهيءَ وارو سلوڪ ڪيو هو. ان کانسواءِ اهي شيون زماني جي لٽ مار سان گڏ ماڻهن جي لٽ مار ۾ به برباد ٿيون هيون. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ماهرن جي آڻاٽ ۽ ٻين وسيلن جي نه هجڻ جي ڪري به انهن شعبن جي ڪم جي رفتار ڏاڍي سست ۽ ناڪافي هئي. جيتوڻيڪ انهن شعبن ۾ پير صاحب ڪڏهن به ماهر هجڻ جي دعوى نه ڪئي هئي، نه ئي وري هن اهڙي ڪا تربيت حاصل ڪئي هئي ۽ نه ئي ڪيس اڳي ڪو ان جو تجربو هو، ان هوندي به هن کي ان ڳالهه جو پورو پورو احساس هو ته پاڪستان جا علائقا عام طور تي ۽ خاص ڪري سنڌ تاريخي شين ۽ ٻين آثارن وغيره جي ڪري شاهوڪار آهي ۽ انهيءَ ۾ ملڪ ۽ علائقن جي تاريخ، تهذيب ۽ تمدن جا ڪيترائي خزانا لڪل آهن. انهن جي باري ۾ به ڪو خاطرخواهه ڪم نه ٿيو هو، تنهنڪري وڏيڪ دير پوڻ جي سبب قومي تعمير ۽ ان جي تخليقي عمل ۾ وڏيون رنڊڪون پيدا ٿين ها. ملڪ جي انهن تاريخي ۽ ثقافتي ورثن جي سڃاڻپ ۽ انهن کي ڳولي هڪ هنڌ ڪٺي ڪرڻ جو ڪم وقت جي تمام اهم ضرورت هئي. تنهنڪري پير صاحب ان سلسلي ۾ آثار قديمه جي کاتي، ڪتبخانن ۽ يونيورسٽين ۽ ٻين واسطيدار ادارن کي تمام ڪارائتيون صلاحون ڏنيون. پنهنجي ذاتي ڪوشش سان هن ماڻهن جو ڌيان ان پاسي ڇڪائي منجهن هڪ نئين جوش ۽ جذبي کي آياريو ۽ هڪ جامع رٿابنديءَ هيٺ دستاويزن، قلمي ڪتابن ۽ پراڻين تاريخي شين کي هٿ ڪرڻ جو ڪم شروع ڪيو. پراڻن آثارن کي ڳولي ڪڍيو ۽ پاڻ خود آثار قديمه جي ڏڪين

ڪوتاين ۾ شريڪ ٿيو. اهڙيءَ طرح گذريل ٽيهن ورهين جي عرصي ۾ تاريخ ۽ ثقافت جي ميدان ۾ جيڪي نيون ڳالهيون ۽ آثار هٿ لڳا، انهن جي ڪري قومي تشخص ۽ قومي تعمير جي ڳالهين ۾ گهڻي پذيرائي حاصل ٿي.

انهن ڳالهين سان گڏ ڪتبہ شناسي کي بہ هڪ علم ۽ فن جي حيثيت ڏيڻ ۾ پير صاحب جي ذاتي ڪوشش وڏو ڪم ڪيو. ڪنهن جهر جهنگ جهاڳيندڙ وانگر پير صاحب ننڍي کنڊ جي ڪنڊ ڪڙڇ سان گڏ ٻاهرين ملڪن خاص ڪري ايران، افغانستان، ترڪي ۽ وچ ايشيا جي انهن مڙني ماڳن کي چڱيءَ طرح سان ڏٺو وائٺو، جتي مسلمانن جي علمي ۽ ادبي، فني ۽ ثقافتي ۽ تجارتي لاڳاپن جي آثارن ۽ نشانن جي ملڻ جي اميد هئي، ۽ ٿيو بہ ائين. هن تمام قيمتي ڪتبا ۽ نشان، قلمي ڪتاب ۽ تاريخي قيمتي شيون هٿ ڪري تاريخ ۽ ثقافت جي تدوين جي لاءِ تمام قيمتي ۽ اڻلڀ مواد ڳولي ڏنو. سندس ڪيترن ئي ڪتابن ۾ انهن سڀني ڪتبن ۽ آثارن جون تصويرون ڏنل آهن. تاريخي ۽ ثقافتي ورثي جي انهن ٽڙيل پکڙيل ۽ وچايل ورقن کي هڪ هنڌ ڪٺو ڪري پير صاحب نہ رڳو ڪيترين تاريخي حقيقتن کي ظاهر ڪيو ۽ مونجهارن کي واضح ڪيو، پر ننڍي کنڊ ۽ سنڌ جي مسلمانن جا انهن سڀني مسلمان ملڪن سان جيڪي تاريخي ۽ ثقافتي لاڳاپا رهيا آهن، انهن کي پڻ نئين سر استوار ڪيو.

زندگيءَ جي آخري ڏينهن ۾ پيرصاحب ڪينسرجهڙيءَ آگري بيماريءَ ۾ ڦاسڻ سان گڏوگڏ سخت ذهني پريشانين ۾ بہ ڦاٿل هو، جن جي ڪري سندس تخليقي ۽ تحقيقي ڪمن تي چڱو اثر نہ پيو. تصنيف جون ڪيتريون ئي رٿون، جيڪي هن ٺاهيون هيون، اهي يا تہ پوريون ٿيڻ واريون هيون يا وري اڌ ۾ رهجي ويون ۽ انهن جو ڪيس تمام گهڻو ڏک هو. انهيءَ هوندي بہ پنهنجو اڻپورو تحقيقي ڪم آهستي آهستي پنهنجن دوستن ۽ ساٿين جي حوالي ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو ۽ اهڙيءَ ريت ان ڳالهہ جي خاطري ڪري ويو تہ سندس شروع ڪيل علمي ۽ تحقيقي ڪمن جو سلسلو هلندو رهندو، سنڌ ۽ پاڪستان ۾ علم ۽ ادب، تاريخ ۽ تصوف، ثقافت ۽ فن وغيره جي واڌاري جون جيڪي منزلون مقرر ڪيون ويون هيون، تن تائين پهچڻ جو عمل جاري رهندو. اهائي هن جي زندگيءَ جي معنيٰ ۽ مقصد هو.

— (ترجمو: مراد علي مرزا)

Gul Hayat Institute

شيرين خان   (پرديس مان پچار)

آقاي راشدي

پرديس ۾ رهندڙ ڪو شخص جڏهن سالياني موڪل تي پنهنجي وطن واپس ورندو آهي، تڏهن تجربو هيءُ آهي ته يا ته منجهس بي چيني هوندي آهي يا وري خوشيءَ جو احساس. خوشي ان ڪري جو مٽن مائٽن ۽ دوستن احبابن سان ملڻ جلڻ ٿيندو آهي ۽ بي چيني ۽ خوف ان ڪري ته متان ڪو ويجهو يا ڄاتل سڃاتل شخص هن جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو هجي! نقصان جو اهو احساس ان وقت ويتر تڪليف ڏيندڙ ٿيندو آهي، جڏهن اهڙو ڪو شخص پير راشدي يا آقاي راشدي جهڙو بيحد عزت ۽ احترام لائق انسان هوندو آهي، جهن کي هڪ فارسي گو شخص جي حيثيت ۾ آءٌ انهن نالن سان ڄاڻندي هيس.

سنڌس مرتبي جهڙن عالمن جي هر هنڌ کوٽ آهي ۽ خاص ڪري پاڪستان ۾ اهڙا انسان ته ورلي لڀندا، جتي تحقيق جهڙي ڪارائتي ڪم ڏانهن تمام گهٽ ڌيان ڏنو وڃي ٿو. آقاي راشدي وڏين خوبين جو مالڪ هو; هو هڪ ديانتدار دانشور هو ۽ سنڌس دل ۾ تاريخ ۽ ادب جي لاءِ تمام گهڻو پيار هو، ۽ جيتري قدر منهنجو تعلق آهي ته آءٌ چئي سگهان ٿي ته کيس فارسي ادب جي لاءِ ته وڏي عزت ۽ احترام هوندو هو — ۽ اهائي ڳالهه اسان ٻنهين ۾ هڪجهڙي هئي، جيتوڻيڪ ان تمام وڏي عالم جي آڏو منهنجي حيثيت هڪ سيڪڙات ڪان وڌ نه هئي.

آقائي راشدي تمام ٿورو ڳالهائيندو هو، کيس يقين هو ته ٿورڪلاسي ئي حاضر جوابيءَ جو روح آهي ۽ هڪ سچي عالم وانگر هو پنهنجا خيال فقط تڏهن ظاهر ڪندو هو، جڏهن انهن جي ضرورت هوندي هئي. حقيقت ۾ انسانن ۽ علمي موضوعن بابت سندس گهري ڄاڻ ۽ علم جي ڪري پاڻ فضول ۽ اجاين ڳالهين کي برداشت نه ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن نه هو اهو تاثر ۽ بلڪل بجا تاثر ڏيندو هو ته سندس اوسي پاسي ڪو به اهڙو شخص ڪونهي، جنهن سان ادبي مسئلن تي ڪو سنجيده بحث ڪري سگهي، تنهنڪري پنهنجن خيالن کي پاڻ تائين رکڻ ۾ ئي چڱائي سمجهندو هو.

وطن ڪان پري آءٌ اڪثر ڪري ملڪ ۾ ٿيندڙ جي اڻاٺ هجڻ ۽ ملڪ جي قدرتي وسيلن جي ختم ٿيڻ بابت پڙهندي آهيان ته ڏاڍو ڏک ٿيندو اٿم. پر منهنجا حوصلا ان وقت خطا ٿي

Gul Hayat Institute

ويندا آهن، جڏهن عالمن، اديبن ۽ فنڪارن جي لاڏاڻي جي خبر ٻڌندي آهيان. چاڪاڻ ته حالتون ڪٿي ڪيتريون به خراب ڇو نه هجن، پر روشن خياليءَ جي جستجوءَ جو گهٽجڻ خود زندگيءَ جي خوبيءَ جو خاتمو آهي. آقائي راشديءَ جي تصنيفات جي خوبين ۽ خاصيتن جي ڳڻپ ڪرڻ ته ڪنهن عالم جو ئي ڪم آهي، آءٌ ان سلسلي ۾ ته رڳو حيرت ۽ ڏک جو اظهار ڪندي، ڪن انهن ڳالهين کي ورجائيندس، جيڪي مون کي ياد آهن.

ڊسمبر ١٩٧٧ع ۾ علامه اقبال تي هڪ بين الاقوامي ڪانگريس لاهور ۾ ٿي هئي، جنهن ۾ هو به شريڪ ٿيو هو. پوءِ جڏهن اوچتو کيس دل جي تڪليف ٿي هئي ته فڪر ۽ ڳڻتيءَ وچان، انهن ساٿين جا منهن لهي ويا هئا، جيڪي سندس گهڻگهرا هئا. پر جڏهن خبر آئي ته پاڻ ان بيماريءَ مان ڇڙهي پار ٿيو آهي ته انهن ماڻهن سک جو ساهه کنيو. وري مون کي ياد اچي ٿو ته هڪ ادبي يا ثقافتي گڏجاڻيءَ جي پڄاڻيءَ تي ڪنهن هڪ ڊنر ۾ مون هن کي ڏاڍي سٺيءَ ڪيفيت ۾ ڏٺو. ان موقعي تي ساڻس گفتگو ڪندي، سندس هڪ سوال جي جواب ۾ مون کيس ٻڌايو ته آءٌ سنڌي ادبي بورڊ جي لاءِ، سنڌي لوڪ ڪهاڻيون انگريزيءَ ۾ پئي ترجمو ڪريان. اهو ٻڌي کيس سچ پچ ته خوشي ٿي، پر هن پنهنجي مخصوص انداز ۾ وراڻيو ته جيڪڏهن توکي دائمي زندگي حاصل ڪرڻي آهي ته پوءِ توکي هڪ پراڻي فارسي مخطوطي جو ترجمو ڪرڻ گهرجي، جيڪو سون وٽ تجوريءَ ۾ محفوظ رکيو آهي. مون معافي وٺندي چيو ته انهيءَ ڪم ۾ آءٌ پنهنجو نور اجايو نچوئيندس. انهيءَ تي هن خوشمزاجيءَ مان مُرڪيو. پر هاڻي ان ڳالهه تي سوچيندي لڳيم ٿو ته جيتوڻيڪ اهو ڪم تمام ڏکيو ۽ ٿڪائيندڙ هو، پر سون پنهنجي زندگيءَ جو هڪ تمام سٺو موقعو هٿان وڃائي ڇڏيو!

گذريل پنجن ورهين ۾ پاڪستان کان ٻاهر رهندي آءٌ ساڻس فقط هڪ ڀيرو ملي سگهيس. مئي ١٩٧٩ع ۾ جڏهن وطن آئي هيس، تڏهن هڪڙي صبح جو منهنجي ڀيڻ ۽ آءٌ گڏجي وٽس ويونسين. ان وقت پاڻ پنهنجي لکڻ پڙهڻ واري ڪمري ۾ ويٺو هو. اسان کي ڏسي هن کي ڏاڍي خوشي ٿي ته عجب به لڳو ۽ گهڻي دير تائين اسان سان ڳالهيون ڪندو رهيو. پوءِ اسان کائنس موڪلايو ۽ جلد ئي ٻيهر ملڻ جو انجام ڪيوسون، پر اهو انجام پورو ٿي نه سگهيو.

پنهنجي وطن ڏانهن وڃڻ وقت، ٻاهرين ملڪ ۾، ٽڙتڪڙ ۾ اسان کان اڪثر ڪري گهڻو ئي ڪي رهجي ويندو آهي. گذريل سال اپريل جو مهينو هو، جو ڪراچيءَ ۾ منهنجي پهچڻ کان ٿوروئي پوءِ مون ساڻس وري ملاقات ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو هو. پر ٻيءَ صبح "ڊان" جي پهرئين ئي صفحي تي سندس وفات جي خبر، منهنجي انهيءَ خواهش کي ڊانواڊول ڪري ڇڏيو ۽ آءٌ ٻئي هٿ مٿي تي ڏيئي ويهي رهيس! ساڻس عقيدت جي احترام ۾ ان وقت اهائي هڪ ٻوائتي ساٽ هئي، جيڪا آءٌ پيش ڪري ٿي سگهيس.

(ترجمو: مراد علي مرزا)

محمد ابراهيم جويو

حسام الدين راشدي — منهنجو دوست، منهنجو بزرگ

(۱)

پير حسام الدين راشدي منهنجو بزرگ، دوست ۽ ساٿي رهيو آهي. اسان جي سنگت لڳ ڀڳ پنجويھ سال پراڻي آهي. اسان سنگت شروع به ڪئي سواءِ ڪنهن ذاتي غرض جي، ۽ اها هيستائين قائم پڻ سواءِ ڪنهن شخصي غرض جي رهي آهي. بي غرض ساٿ، بنا لوڀ ۽ لالچ جي ٻن يا ٽِنِ، پنجن يا اٺن ماڻهن جي هڪٻئي سان سنگت، هڪ عجيب نعمت آهي، جنهن لاءِ هو پنهنجي نصيب جا جيترا ٿورا مڃين اوترو ڇڱو. اڄوڪي ماحول ۾، جڏهن سواءِ غرض جي ڪوبه ڪنهن سان گهڙي گڏجي ويهڻ لاءِ تيار نه آهي، اهڙي دوستي، جنهن ۾ ڪابه ذاتي طمع وچ ۾ گنڍيندڙ نه هجي، اڻلڀ ڀلي نه به هجي، پر هڪ بيمثل ۽ املهه دولت ضرور آهي.

جڏهن مان چوان ٿو ته پيرصاحب ۽ اسان جي سنگت بي غرض بنيادن تي قائم ٿي ۽ بي غرض نيتن سان هيستائين هلندي آئي آهي، تڏهن اهو منهنجو مطلب نه آهي ته اسان جي سنگت بي مقصد هئي ۽ بي مقصد آهي. اسان جو ساٿ، جو هيتري مدت ايترو پيار ڀريو، پروسي وارو ۽ ايتري ڪم وارو رهيو آهي، سو بلڪل اِنهيءَ سبب، جو اهو هڪ بامقصد ساٿ هو. اسين شروع ۾ هڪٻئي جي ويجهو به هڪ گڏيل مقصد سان آيا هئاسون، ۽ هيءَ پوري چوٿائي صديءَ جي مدت خالص انهيءَ ئي گڏيل مقصد جي پورائيءَ لاءِ پنهنجي سنگت هلائيندا ۽ قائم رکندا آيا آهيون. ان مان اسان کي وڏا فائدا ٿيا آهن. ذاتي فائدا به ۽ ان مقصد جي پورائيءَ جي سلسلي جا پڻ، جيڪو اسان لاءِ هڪجهڙو قيمتي ۽ هڪجهڙو عزيز هو. ان مقصد جو سڌيءَ طرح، اسان جي ڪنهن محدود ذاتي غرض سان ڪو واسطو نه هو، جنهن مان مراد پئسي، عزت ۽ طاقت جي طلب ۽ حصول هجي، پر جيڪڏهن ماڻهوءَ جي دلي خواهش کي ئي هن جو غرض چئي سگهجي ٿو، ته پوءِ اسان جي سنگت جو اهو مقصد ئي اسان جو غرض هو ۽ ان غرض جي حصول لاءِ ئي اسان گڏجي هيترو عرصو پاڻ پتوڙيو آهي. اسان جو اهو مقصد ۽ غرض هو سنڌ جي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي علم ۽ ادب جو واڌارو ۽ سڌارو.

ٻي اسان جي سنگت جي خصوصيت هيءَ سمورو عرصو ائين رهي آهي ته اسان ڪڏهن به هڪٻئي سان ڪڙو نه ٻوليو آهي. اختلاف ٿيندا رهيا، گرما گرم بحث ٿيندا رهيا، هڪٻئي کي

مچائڻ جي ڪوشش ڪندا رهياسون، پر هڪٻئي کي رنجائڻ ۽ ڏکوئڻ جي اسان ڪڏهن به نه نيت ڪئي، نه ڪوشش. اهو به فقط انهيءَ ڪري ممڪن ٿي سگهيو، جو هن سنگت مان، اسان مان ڪنهن کي ڪڏهن ذاتي فائدي وٺڻ جي سڌ دل ۾ نه آئي. اهڙيءَ بي غرض پر بامقصد سنگت جي قائم ٿيڻ ۽ هلندي رهڻ لاءِ به اسان پنهنجي قسمت جا ڪيڏا به هوند احسان مڃون ته اهي ٿورا ڇڱا. هڪ ٻيري سو پير صاحب کان مون کي ڏکاري ٿيڻ جو سبب مليو، پر ان ۾ به پير صاحب پنهنجي طبع جي فياضيءَ کان ڪم وٺندي، پاڻ اڳتي وک کڻي اهو ڏک ائين مٽائي ڇڏيو، جو ان کان پوءِ پاڻ وڌيڪ اسان جون دليون ڳنڍجي ويون. هڪڙي انگريزي شاعر چيو آهي:

"Oh! blessings on the falling our,
That all the more endears,
When we fall out with those,
We love, we embrace with tears."

["ان وڙهڻ تي رحمت هجي، جيڪو پيار کي وڌائي ٿو،
جي پنهنجن پيارن سان وڙهجي ٿو،
جن سان دليون ڳنڍيل آهن،
ته ڳوڙها ڳاڙي، ڀاڪر وجهي، تن کي پرچائڻو ئي پوي ٿو."]

ٽين پير صاحب ۽ اسان جي سنگت جي ڳالهه هيءَ آهي ته انهن ڳالهين جي سنگت نه پير محبت جي ۽ پورهئي جي سنگت آهي. جڏهن پنجويهه سال اڳ سنڌي ادبي بورڊ جي ڪم لاءِ پاڻ ۾ گڏياسون، ان کان وٺي اڄ تائين اسان هڪٻئي کي پورهيو ڪندي ڏٺو آهي. گڏجي پورهئي بابت ڳالهيون ڪيون اٿئون ۽ گڏجي پورهيو ڪيو اٿئون. پير صاحب پورهيت اديب ۽ پورهيت عالم آهي. هن وقت تائين پاڻ ڏهاڪو هزار کن صفحا لکيا اٿن. ١٩٥٥ع ڌاري جڏهن سنڌي ادبي بورڊ سنڌ جي عالمن جا فارسي مخطوطا ايڊٽ ڪرائي شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، ۽ انهن مان ڪن مخطوطن جي ايڊيٽنگ جو ڪم پير صاحب پنهنجي ذمي ڪنيو، تڏهن پير صاحب جن کي فارسي پڙهڻ ۽ سمجهڻ ته ايندي هئي، پر فارسيءَ ۾ مضمون لکڻ ايترو ڪونه ايندو هون، انهيءَ ڪري پهريان ٻه يا ٽي مخطوطا جيڪي پاڻ ايڊٽ ڪيائون، تن جا مقدما پاڻ اردوءَ ۾ يا سنڌيءَ ۾ لکيائون. هڪ منزل تي اسان گڏجي ويهي فيصلو ڪيو ته فارسي مخطوطا فارسيءَ ۾ ئي پوري جا پورا ايڊٽ ٿيڻ کپن. ان کان پوءِ پير صاحب فارسيءَ جي لکڻ تي جيڪا محنت ڪئي، تنهن جو ٻيو مثال مون وٽ ڪونهي جو ڏيئي سگهان. هڪدم پاڻ ايراني سفارتخاني وارن سان لاڳاپو قائم ڪري، انهن کي پنهنجي سنگت ۾ آڻي، ۽ تائين ڪتاب، مخزنون ۽ اخبارون وٺي پڙهڻ، پنهنجون لکيتون انهن کي ڏيکارڻ، انهن سان فارسيءَ ۾ ڳالهائڻ، ايران مان فارسيءَ جا عالم اچن ته انهن سان محفلون ڪرڻ — مطلب ته ائين

ٻن-ادائي سالن جي لڳاتار پورهئي سان پير صاحب فارسيءَ جي مضمون نويسيءَ ۽ انشاپردازيءَ تي اهو عبور حاصل ڪري ورتو، جو ان ڪان پوءِ پاڻ ويهارو ڪن فارسي ڪتاب، فارسي عبارت ۾، ايتري ته ادبي ۽ علمي معيار جا ايڊٽ ڪيائون، جو ان علمي تحقيق ۽ علمي پورهئي تي ڪين ايراني علم جي دنيا پنهنجي دلين ۾ جاءِ ڏني، ۽ اهو اعزاز* ڏنو، جنهن جهڙو هنن اڄ تائين اسان جي ملڪ مان ڪنهن کي نه ڏنو.

پير صاحب ۽ اسان جي سنگت ائين پنهنجي گڏيل مقصد جي حصول لاءِ پوريءَ لگن سان پورهئي جي سنگت رهي آهي. اسين ائين پنهنجي پنهنجي پورهئي ۾ سدائين ايترا رڌل رهندا هئاسين، جو پوءِ هڪٻئي کي ڪڏهن ڪڏهن ان ڪان ساهي پٽڻ جون صلاحون ڏيڻ شروع ڪيوسين. ان جا جواب به پوءِ هڪٻئي لاءِ ٺاهي ڇڏياسين. يعني هي ته "پير صاحب، ڪهڙو ڪم هٿ ۾ اٿو؟" جواب: "ادا ڪهڙو ڪم! واندڪائي ئي واندڪائي آهي!" ۽ هوڏانهن حقيقت هيءَ هجي، جو پير صاحب سڌو ميز تان اٿي، ڇپائيءَ لاءِ مسودي جي ڪاپي تيار ڪري، ٽيلهي ۾ وجهيو، پاڻ سان کنيو آيو هوندو!

چوٿين خاصيت پير صاحب ۽ اسان جي سنگت جي هيءَ رهي آهي ته اسان پورا پنجويهه سال هڪٻئي جي سنگت ۾ رهي، هڪٻئي جي ساراهه ڪئي آهي — هن منهنجي، سون هن جي، اسان سڀني گڏجي هڪٻئي جي. ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته لياقت وارا ماڻهو لازمي طرح، هڪٻئي سان نه ٺهندا آهن، بلڪ انهن جي هڪٻئي سان رقابت ۽ عداوت هوندي آهي. ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته هڪٻئي جي ويجهي وڃڻ سان لائق ماڻهن کي هڪٻئي جي عيبن جي خبر پوي ٿي. تنهنڪري منجهن محبت ٽٽيو وڃي ۽ سنجهن نفرتون پيدا ٿي پون ٿيون. ٻيا وري جڏهن ڪن ٻن-ٽن لائق ماڻهن جي ڪا پڪي پختي سنگت ڏسندا آهن، ته ٺوڪبازيءَ وچان چوندا ته "ادا، اهي سڀ رڳو منهن تي هڪٻئي جي خوشامد ٿا ڪن؛ پر پٺ اهي هڪٻئي جي گلائن ۾ پورا اٿو." ڪي ننديءَ دل ۽ مختصر لياقت وارا ماڻهو وري اهڙا آهن، جو رڳو انهيءَ ڪري انهن صالح ماڻهن جي سياڻپ سنگت تي ٻيا خار کائيندا، جو هو پاڻ ان سنگت ۾ شامل ٿي نه سگهيا هوندا ۽ ان ڪان الڳ رهجي ويا هوندا. پر ڇا به هجي، ڪن گڻن ۽ ڏانَ وارن ماڻهن جون سنگتون جيتريون پڪيون ۽ پختيون هجن، جيتريون گهٽيون هجن، اوترو چڱو — انهن لاءِ، انهن جي گڻن ۽ ڏانَ لاءِ، ۽ آن سماج ۽ ملڪ لاءِ به، جنهن ۾ اهي موجود. اديبن جون، عالمن جون، فنڪارن جون، ۽ وطن دوستن جون سنگتون ۽ سياڻون جيتريون گهٽيون،

---

* ٦ مارچ، ١٩٧٤ع تي ايران سرڪار سڄيءَ دنيا مان ايران شناسيءَ جي ڏهن چوند عالمن کي طهران يونيورسٽيءَ طرفان دعوت ڏيئي گهرايو، ۽ سندن فارسي ادب جي خدمت جي اعتراف طورڪين ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري ڏني. آنهن ڏهن چوند عالمن مان سنڌ جو محقق ۽ مؤرخ جناب حسام الدين راشدي به هڪ هو.

Gul Hayat Institute

جيتريون اثر واريون، جيترﻳﻮن بي غرض ۽ بامقصد ۽ جيترﻳﻮن پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ محو ۽ مگن ڪنهن معاشري ۾ هجن، اوترو اهو معاشرو معتبر ۽ متبرڪ چئي سگهجي ٿو.

ڪلا ۽ ذات جا ڏٺي پاڻ ۾ ڪٺي اچي گڏ ٿين، سنگت قائم ڪري، پنهنجي پنهنجي دلچسپ مقصد جي پورائيءَ لاءِ ڪم ۾ جنبي وڃن، ۽ ڪم ڪندي، هڪٻئي کي واهه واهه چوندا رهن، ان کان وڌيڪ ڪنهن سماج جو ٻيو ڪهڙو سڀاڳ ٿي سگهندو! جيڪڏهن ڪنهن ملڪ مان، ڪنهن سماج مان، ڪنهن شهر مان اهڙا سنگ بلڪل گم ٿي وڃن، ته اتي ڪنهن جوٽيوان، ڪنهن جولانيءَ جو گذارو هڪ مسافر جهڙو ئي وڃي ٿو رهي، جو ڪنهن مسافرخاني ۾ ٻه پهر بسيرو ڪري، پنهنجي راهه وٺي ويندو رهي.

پير صاحب ۽ اسان جي سنگت اهڙي ئي هڪٻئي جي ساراهه ڪندڙ ساٿين جي سنگت هئي ۽ آهي. اسان جي سنگت ۾ رڳو پير صاحب ۽ آءٌ نه، پر ٻيا به ڪيئي لائق ۽ فائق، صالح ۽ سڄاڻ، ڏٺي ۽ ڪلونت ساٿي گڏ رهيا، ۽ انهن سڀني گڏجي، پنهنجي هن غريب پياري ديس ۾ هڪڙي اهڙي بيغرض ۽ بامقصد، پيار ۽ پورهئي جي سنگت قائم ڪئي، جنهن تي پنهنجن توڙي پراون طرح طرح جا الزام هنيا ۽ اسان کي طرحين طرحين تڪليفون ڏنيون؛ پر اهو سڀڪجهه سهندي، سهائيندي، اسان جي سنگت پنهنجيءَ پر ۾ سنڌ جي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ادبي ۽ علمي واڌاري ۾ پنهنجو ڪم ڪندي رهي.

پير صاحب جو هن سنگت ۾ اسان سان گڏ رهڻ — اسان جي رهبرن مان هڪ رهبر جي حيثيت ۾ ۽ اسان جي ساٿيءَ جي حيثيت ۾ — اسان سڀني لاءِ وڏي مان شان جي ڳالهه آهي. اسان جون دليون هن اسان جي سڀاڳ تي خوشيءَ ۾ نٿيون ماپن.

پير صاحب پورا پنجويهه سال شخصي طرح منهنجو محترم ۽ پيارو بزرگ، دوست ۽ ساٿي رهيو آهي. آءٌ کين سندن علمي حاصلات تي ۽ اڄ جنهن عزت ۽ اقبال جي پد تي، پنهنجي محنت ۽ لياقت سان پاڻ پهتل آهن، ان لاءِ کين دلي مبارڪون ڏيان ٿو. آءٌ سندن اڳيان محبت ۽ عقيدت سان پنهنجو ڪنڌ جهڪايان ٿو.

[۱۴ اپريل، ۱۹۷۴ع تي پيرصاحب جي اعزاز ۾ تقريب جي موقعي تي تقرير:
ٽماهي "مهراڻ"، ۱ - ۱۹۷۴ع]

(۲)

[پير صاحب جو] ڪتاب "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" اسان جي دور جو هڪ اهم ڪتاب آهي. گذريل تقريباً ڏيڍ سئو سالن جو عرصو سنڌي معاشري لاءِ عربي ۽ فارسيءَ جي تهذيبي بالادستيءَ کان قدم بقدم آجائيءَ، ۽ آن جي پنهنجي وجود، پنهنجي ذات، جي وڌندڙ شعور ۽ جوهرشناسيءَ جو عرصو رهيو آهي. جيتوڻيڪ هيءُ عرصو، وري به، سنڌي معاشرو ڌارين‌ءَ تهذيبي

بالادستيءَ کان پوريءَ طرح آجو نہ رهيو، پر هن ڀيري جنهن حڪمران تهذيب سان ان جو واسطو رهيو، آها اڳئين زوال يافتہ ۽ پاروٿين بالادست تهذيبن جي ڀيٽ ۾ هڪ جدت پسند ۽ ڪشاده ذهن تهذيب هئي، ۽ انهيءَ ڪري اُن نہ فقط پنهنجي تازه دم علم ۽ ادب جا دروازا سنڌي معاشري لاءِ ڪليل رکيا ۽ ائين پنهنجي سڄي جديد عالمي تجربي جي حاصلات ڪي استفادي لاءِ اُن جي آڏو آندو، پر اُن جي پنهنجي تهذيبي اظهار ۽ سماجي فروغ لاءِ اُن جي ٻوليءَ کي بنيادي ذريعو تسليم ڪرڻ سان اُن لاءِ علمي ۽ ادبي ميدانن ۾ ۽ پڻ زندگيءَ جي ٻئي هر شعبي ۾ اُن جي ذاتي اقبال منديءَ ۽ پاڻ ڀرائيءَ جا موقعا پيدا ڪيا. اُن سلسلي ۾ پوءِ سنڌيءَ ۾، تعليمي زبان طور، وڏو تعداد خاص طرح جديد علمي ڪتابن جو تيار ٿيو؛ اعليٰ ادبي ڪتاب - شاعريءَ جا ۽ نثر جا- گڏ ٿيا، ڪيئي ترجما ٿيا، سنڌي رسم الخط وجود ۾ آيو، سنڌي ٽائيپ ايجاد ٿي ۽ ڇاپخانا قائم ٿيا، سنڌي ٽائيپ رائيٽر ٺهيو ۽ سنڌي شارٽ هئنڊ ايجاد ٿي، جڳن کان لڪل ۽ وسري ويل قديم آثار ڳولي پنهنجا ڪيا ويا ۽ صدين کان محفوظ صدري روايتون دل جي ڪنن سان ٻڌيون ويون ۽ اُنهن جي عظمت ۽ حڪمت کي ساهہ سان سانڍيو ويو- ۽ ائين سنڌي معاشري پنهنجي پاڻ تي نگاهہ وڌي، پنهنجي ماضيءَ کي ڄاڻڻ- ان تي خوش ٿيڻ ۽ پڻ شرمائڻ- شروع ڪيو، پنهنجي حال جو جائزو ورتو ۽ آئيندي جا خواب لڌا ۽ اهڙيءَ طرح تاريخ ۾ هڪ ڀاسي ان پنهنجي وٽ ۽ ڪَٽَ ڪئي ۽ ٻئي ڀاسي دنيا جي قومن ۾ پنهنجي جڳهہ تلاش ڪندي، پنهنجي لاءِ زندگيءَ جي ڪنهن نقش، ڪنهن ڍنگ، ڪنهن رخ جي مقرر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. قومي خود آگهيءَ جي هن علمي، ادبي ۽ تحقيقي مهم ۾، ڪيترن پنهنجن ٻين لائق ۽ فائق همقوم عالمن، اديبن ۽ محققن جي صف ۾ بيهي، هڪ منزل تي، راشدي برادران بہ پنهنجو ڀرپور حصو ادا ڪيو- ۽ اُن ۾ هن ڪتاب جي صاحب، اسان جي محترم دوست ۽ بزرگ، ميان حسام الدين، جي ستيا ۽ سر سپيتائي، ثابت قدمي ۽ مستقل مزاجي تہ اڄ بہ سنڌ جي علم، ادب ۽ تحقيق جي دنيا ۾ هڪ سدائنت سروپ روشن مشعل شمارجي ٿي. هيءُ سندن ڪتاب "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون"، جنهن ۾ سندن عرق ريزيءَ جو جستہ جستہ ۽ ٽڙيل پکڙيل، پنجاهہ سالن جي لاڳيتيءَ مدت جو پکل ۽ پيش ڪيل ثمر (١٩٣٠ع ۾ لکيل "محمد عارف 'صنعت' شڪارپوري" کان ١٩٨٠ع ۾ لکيل "ٺٽي ۾ تصنيف ۽ تاليف جو جائزو" تائين) گڏ ڪيل آهي، سندن اُن لڳاتار ۽ اَٽڪ فڪري ڪوشش جو هڪ پڌرو رڪارڊ آهي، ۽ اُن ۾ سنڌ جي اُن تقريباً ڏيڍ سؤ سالن جي طويل خود آگهيءَ جي مهم جو عڪس بہ پڙهي سگهجي ٿو.

تازو مون هڪ هنڌ پڙهيو تہ بلغاريہ ملڪ جي دارالحڪومت جي قومي نشانن واريءَ ڊال تي هيءُ قول اُڪريل آهي تہ "هيءَ [رياست] وڏي ٿي، وڏي ٿئي ٿي، پر پوڙهي ڪانہ ٿي ٿئي." بلغاريا جي رياست کي قائم ٿئي ١٣٠٠ سال ٿيا ۽ هن سال اُن پنهنجو ١٣- سئون سالگرهہ ملهايو. دنيا جا ٻيا ڪيئي ملڪ ۽ اُنهن جون رياستون بہ شايد اهڙي ڪا دعوا ڪري

Gul Hayat Institute

سگهن ٿيون ۽ ڪن بہ ٿيون: پر سوال آهي تہ جڏهن تاريخ جي علم فتوا، ۽ پڻ حقيقت، انهي ڳالهہ جي اُبتڙ آهي، تہ پوءِ اِها قومن ۽ رياستن جي ڪڏهن پوڙهي نہ ٿيڻ جي دعوا ڇو ٿـي ڪئي وڃي! اها بہ حقيقت آهي تہ "هر شيءِ وقت سان گڏ هلي ٿي، نہ تہ وقت اُن کي هلائي ڇڏي ٿو"، ۽ ڪيترين رياستون ۽ قومون آهن، جي وقت سان گڏ نہ هلڻ سبب، وقت جي هٿان ڌڪجي، رستي کان هٽي، گڏ ۾ ڪري، ختم ٿي وڃن ٿيون. ۽ هيڏانهن اسان جي سنڌ ۽ سنڌي تهذيب بہ اِها دعوا ڪري ٿي تہ آها، ڪي سوَ تہ ڇا، ڪيئي هزار سال قديم آهي! تہ ڇا سنڌ ۽ سنڌي تهذيب بہ وڏي آهي، وڏي ٿي آهي، پر پوڙهي نہ ٿي آهي؟ ۽، واقعي، پوڙهپڻ کان پوءِ شين جو خاتمو بہ تہ لازمي آهي! هڪڙي انگريز شاعر جا لفظ، انهيءَ سلسلي ۾، مون پڙهيا، جيڪي ڏاڍا سوچڻ ۽ دل سان لائڻ جهڙا لفظ آهن. پنهنجي ملڪ انگلنڊ ۽ پنهنجي قوم انگريز بابت اهڙيئـي "ڪڏهن پوڙهي نہ ٿيڻ" جي ڳالهہ ڪندي، هُن دعوا ڪئي.

"The glory of my land is the secret of youth,
To see at every sunrise, a new horizon...
To make the voyage of history
Through a perpetual sea-spring."

("منهنجي ديس جي مهما، اُن جو جلال، اُن جي جوانيءَ جو راز آهي-
هر نئين صبح، اُن جي نگاهہ هڪ نئين اُفق تي پوي ٿي...
۽ تاريخ جي بحر تي اُن جو سفر،
بحر تي سدا موجود بسنت رُت ۾ جاري آهي.")

هيءَ نئين صبح نئين آفق تي نگاهہ، هيءَ زندگيءَ جي سفر جو، سدا بهار جي ترنگ ۾، جاري رهڻ — واقعي وڏڻ ۽ وڏي ٿيڻ، پر پوڙهي نہ ٿيڻ، جهڙي ڳالهہ آهي: قومي خيال کان ۽ پڻ انفرادي خيال کان ائين آهي، ڇاڪاڻ تہ بنهي حالتن ۾ وقت سان اڻٽوٽ ناتو قائم رهي ٿو- قوم جو تہ ائين آهي، ڇاڪاڻ تہ بنهي حالتن ۾ وقت سان اڻٽوٽ ناتو قائم رهي ٿو- قوم جو تہ پڌري پٽ، پر فرد جو موت کان پوءِ روحاني (فڪري، ذهني، تهذيبي) ورثي سان پائيوار هئڻ جي صورت ۾ - ۽ انهيءَ ئي انداز ۾ ساڳئي ملڪ بلغاريا جي خان اوسرتاغ (۸۱۴-۱۸۳۱) جو چيل پيغام اڄ بہ سمجهي سگهجي ٿو: "حافظي کي موت تي فتح حاصل هئڻ کپي، انسان سٺي زندگي گذارڻ جي باوجود مري ٿو وڃي ۽ ٻيو انسان جنم ٿو وٺي — پوءِ جي جنم وٺڻ واري کي اِهو ياد رکڻ کپي." پر هيءَ "موت تي حافظي جي فتح"، هيءَ "انسان جي سٺي زندگي"، هيءَ "سدا موجود بسنت رت ۾" اڳتي وڌندڙ زندگي، فقط ۽ فقط آزاديءَ جي زندگي يا آزاديءَ لاءِ جدوجهد جي زندگي ٿي سگهي ٿي، ڇو تہ آهائي پُراعتماد ۽ پُراميد زندگي آهي — ۽ فرد جي توڙي قوم جي "جوانيءَ جو راز" بہ اهوئي آهي. ۽ ڏسڻ ۾ ائين ٿـو اچي تہ آنهيءَ سدا جوان (- اِنهيءَ ڪري، سدا حيات) زندگيءَ جي ڳولائن ۽ سيڪڙاتن لاءِ آزاديءَ جي سکيا- گهر ۾

سُورائتي سبق پرائڻ بلڪ سوريءَ سزاوار ٿيڻ کان سواءِ ٻيو ڪو رستو ئي ڪونهي - ڇو تہ آزادي يا آزاديءَ لاءِ قرباني ئي هڪ بيمار قوم جي روح کي اعتماد ۽ اميد سان آباد ڪري ٿي، آزادي ئي ان کي انهن سڀني آزارن مان ڇڏائي سگهي جن ۾ آها هر وقت ڦاسندي ۽ سڄو وقت لڇندي ۽ ڦٿڪندي رهندي آهي - آزادي ئي آهي، جا غلام قوم جي سڀني سورن، سڀني آزارن جو پختو ۽ پورو علاج آهي. غلاميءَ ۾ قومون پنهنجن آزاد اديبن عالمن ۽ محققن کان محروم نہ هونديون آهن، ۽ آهي ئي هوندا آهن، جيڪي قوم جي اڄ جو رشتو اُن جي ڪالهہ سان ڳنڍي، ائين ان جي حافظي کي جاڳائي، ان جي اجتماعي تشخص کي اجاگر ڪندا آهن، آزاديءَ جي بشارت سان اُن ۾ نئون ساهہ وجهندا آهن، ۽ ائين ان جي تاريخ لکندا آهن ۽ تاريخ بنائيندا بہ آهن.

تاريخ کي، يعني وقت کي، حقيقتن کي قائم ڪرڻ ۽ بدلائڻ جي وڏي قوت آهي. سماجي نقطي نگاهہ کان، تاريخ يا وقت جي اها قوت انسانن کي ئي استعمال ڪرڻي آهي ۽ انسان ئي استعمال ڪن ٿا. ابتدا کان اڄ تائين، انسان پنهنجي سڄي زندگي ۽ اُن جون حقيقتون ائين وڏايون آهن، قائم ڪيون آهن ۽ بدلايون آهن ۽ ان لاءِ هن جي پنهنجي سوچ ۽ پنهنجي خيال ئي هن کي هر ڪرامت ۽ هر قدرت جو ڪم ڏنو آهي. خيال ئي آهي، جو تقدير جي انڌ ۽ ڀاڙ زورائيءَ خلاف سينو سپر ٿي بيهي ٿو ۽ ان کي بدلائي ٿو، قبضي ۾ رکي ٿو ۽ ڪم آڻي ٿو. هوندي تہ تاريخ جا اڻ ڳڻيا ۽ انيڪ سبق آهن، جيڪي انسانن کي آها سيکاري ٿي، ۽ ان جي سبقن جي اها ڪثرت ۽ انيڪتائي، هيڪر تہ، ڪمزور ۽ تابع قوم کي منجهائي ۽ سلول ڪري ٿي ڇڏي.

گهنگهريا گهڻ ڇاڻ، موڙهي سُٽ مهائيين ....

پر تاريخ جو مطالعو، بهرحال، غلام قوم لاءِ بيحد اهم ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ تہ اهو ان کي هڪڙو سبق جو سبق - قومي ٻڌيءَ جو سبق - سيکاري ٿو، ۽ وڏي ڳالهہ تہ ان کي ان جو بنياد بہ مهيا ڪري ٿو ڏئي، جنهن بنياد جي ان کي گهڻي ضرورت هوندي آهي. محڪم ۽ وقت جي ڀاتار ۾ ڪُتل ڪو خيال ئي هوندو آهي، جيڪو خاص طرح ڏکيل انسانن، مردن ۽ عورتن، ۽ سڄين قومن، کي تختي جو، تُرهي جو، سالم ٻيڙي جو ڪم ڏيندو آهي، جنهن تي هر وقت ۽ حادثي جي آرَ تي ترندا آهن ۽ ان جي اجهاڳ وهہ مان نڪري اڳتي ٿيندا آهن. اهڙو ڪو بنيادي ۽ وقتائتو خيال، اهڙي ڪا محڪم قومي شناس ۽ سمڪ بہ انهن کي سندن تاريخ جي مطالعي مان ملندي آهي - تاريخ، جنهن کي جڳ مشهور تاريخدان، ايڊورڊ گبن، A great panorama of a people's fate ("ڪنهن قوم جي تقدير جو وسيع مانداڻ") ٿو سڏي - ۽ پوءِ هو آهو ڪجهہ ڪندا آهن، جو ٻاندي انسان جي تاريخ جي هر دؤر ۾ ڪندا آيا آهن ۽ جيڪو ٻاندي انسانن جو بنيادي ۽ جنمي حق آهي، جنهن کي آمريڪي شاعر، والٽ وِٽمئن "او بغاوت جا ازل کان موجود مخفي حق!" چئي، ڀاڻ ڏانهن، ۽ دنيا جي ٻاندي انسانن جي واهر لاءِ، پڪاريو آهي.

Gul Hayat Institute

انگريزن سنڌ کي آزاديءَ کان محروم ڪري، ان کي پنهنجي آزادي پسند روايتن کان واقف ڪيو. يورپ تيسين پنهنجي جديد تاريخ جي راهه ۾ پنج بنهه اهم ۽ وڏا قدم کڻي چڪو هو، جن آن جي قومن کي سچ پچ به ته سرخاب جا پَر لڳائي ڇڏيا هئا ۽ آهي دنيا جي قومن ۾ سرخروئيءَ ۽ انهن جي سربراهيءَ لاءِ تيار هيون. آهي پنج قدم انساني ارتقا جا ڪي جهڙا تهڙا قدم به ڪونه هئا، پر واقعي اهي غير معمولي، بلڪ عصر آفرين قدم هئا-چو ته انهن سان يورپ کي، نئين سر، تاريخ جي، وقت جي، آها قوّت حاصل ٿـي چڪي هئي، جنهن سان ان جا ماڻهو يا ان جون قومون حقيقتن کي بدلائي به ۽ قائم به ڪري ٿي سگهيون ان جا اهي قدم هي هئا: سجاڳي (Renaissance, 1400-1500)، اصلاح (Reformation, 1500-1600)، صنعتي انقلاب (Industrial Revolution, 1600-1700) آمريڪا جي جنگ آزادي-١٧٧٦ع، ۽ فرينچ انقلاب-١٧٨٩ع. سجاڳيءَ جي تحريڪ، جنهن کي "ذهني انقلاب جي تحريڪ" به سڏجي ٿو، تنهن يورپي معاشري جي آڏو انساني فڪر ۽ عمل جا ٻه مسئلا حل ڪيا: پهريون مسئلو هيءُ هو ته علم، پنهنجي سرشتيءَ ۽ اوسر ۾، ارضي هو يا سماوي، ۽ چيو ويو ته علم ارضي هو-جو ڪجهه به علم سماويه ٿي چيو ويو، ان جو مُنڊ به انساني ذهن هو، ۽ 'اندرجي ٻُوجهه' (Intuition) به انسان جي اندر جي ٻُوجهه ئي هئي: ٻيو مسئلو هو ته انساني ارادي ۽ عمل ۾ مجبور هو يا مختار، ۽ چيو ويو ته مختار هو-انهن جي نوع يا دائري ۾ جا ڪجهه انسان جي مجبوري هئي، ان کان آزاد ٿيڻ جا امڪان به انساني قسم جا هئا ۽ انهن جي استعمال جو معاملو به انساني معاملو هو. سجاڳيءَ جي هن تحريڪ يورپ جي معاشري کي جا اخلاقي قوّت عطا ڪئي، سا ٻـٽي قوّت هئي ۽ آها هئي انسان شناسيءَ (Humanism) ۽ فردشناسيءَ (Individualism) جي قوّت. ان کان پوءِ، ٻيا ان سان گڏوگڏ، "اصلاح"، جنهن کي "مذهبي انقلاب" به سڏيو ويو آهي، تنهن وري يورپ جي معاشري جي آڏو صدين کان رائج انسانن جي مذهبي طرز فڪر جا ٻه مکيه مسئلا حل ڪيا: هڪڙو هو انسان ۽ خدا جي تعلق جو، ۽ چيو ويو ته آهو سڌو يا بلاواسطي هو ۽ نه اڻ سڌو يا بالواسطه؛ ۽ ٻيو هو نيابت‌الاهيه ۽ اقتدار الاهيه جي دعوائن جو، جن لاءِ چيو ويو ته آهي الڳ الڳ ڳالهيون نه هيون، پر لازم ملزوم بلڪ هم معنيٰ ڳالهيون هيون. پهرئين مسئلي جي حل جي نتيجي طور مذهب سياست کان الڳ ٿيو ۽ فرد جو واسطو خدا سان براهِ راست موجود سمجهيو ويو، ۽ ٻئي مسئلي جي حل سان "سلطانيءِ جمهور" جي ڳالهه صاف ٿي، يعني هيءَ ڳالهه ته حڪومت، جا، بهرحال، انساني ئي رهڻي هئي، ان جو اقتدار ڪنهن فرد کي يا ڪن فردن کي انسانن هٿان ئي منتقل ٿيو ٿي ۽ نه خدا کان-چو ته نيابت‌الاهيه "انسان" لاءِ يعني "انسانن" لاءِ هئي، نه ڪنهن خاص فرد يا فردن جي ٽولي لاءِ-مطلب ته بادشاهن يا آمرن جي "خدائي سَنَد" (Divine right of kings & dictators) يا "مامور من‌الله" (Appointee of God) واري دعوا ختم ٿي. ٻين لفظن ۾، مذهبي اصلاح

Gul Hayat Institute

جي تحريڪ سان يورپ جون قومون ارضيت يا دنيويت (Secularism) ۽ جمهوريت (Democracy) سان روشناس ٿيون. ”سجاڳيءَ“ ۽ ”اصلاح“ جون هي تحريڪون دراصل پادريت جي (علمي) جهالت، (قولي) منافقت ۽ (عملي) مردوديت ۽ ان جي فڪري بگاڙ ۽ ابتريءَ جي خلاف احتجاج جون تحريڪون هيون. هنن ئي مسئلن جا لڳ ڀڳ اهڙا حل يورپ جي هنن تحريڪن کان ڪيئي سوَ سال اڳ اسلام به دنيا کي پيش ڪري چڪو هو، (جنهن انساني فڪر ۽ عمل جي اصلاح يا تزڪيي جي سلسلي ۾ مذهبياتي انقلابي سلسلي جي خاتمي جو اعلان ڪيو)- ايتري قدر، جو يورپ جي انهن تحريڪن جي فڪري محرڪات جا بنياد اسلام جي آنهيءَ اصولڪيءَ ڪشاده ذهن ۽ آزادي بخش تعليم ڏانهن به منسوب ڪيا ويا آهن: ۽ دراصل اِهي حل خود مسيحي تعليم ۾ پڻ، ڪجهه واضح ۽ ڪجهه ابهامي انداز ۾، موجود ئي هئا- جيئن ”اصلاح“ جا مفڪر ۽ دانشور پنهنجي پنهنجي اهڙي موقف جا حوالا ۽ سنَدون مسيحيت جي ڪتاب مقدس يعني بائيبل مان ئي وري وري ڪڍي، پادرين ۽ پنهنجن پڏندڙن ۽ پڙهندڙن جي آڏو پيش ڪندا ٿي رهيا. ۽ انگريزن جي سنڌ ۾ اچڻ وقت ته خود اسلامي پادريت (-ملائيت) جيڪا، مسيحي پادريت وانگر ئي، پوءِ جي وقت ۽ حالتن جي بگاڙ ۽ پستيءَ جي پيداوار هئي، اِنهن مسئلن جا اهي ترقي پسند حل وساري، آهي ئي آنهن تاريڪ ذهن مسيحي پادرين جا قرون وسطيٰ وارا جاهلانه، منافقانه ۽ شاطرانه حل پنهنجي پنهنجي خود ساخته فقهي تعليم مان اخذ ڪري، وقت جي اقتدارابليسيه جا همدم، هم مجلس ۽ سٿي ۽ سرسائيءَ ۾ حصيدار بنيا بيٺا رهيا، ۽، نتيجي طور، نه هو پاڻ، جيڪي پاڻ کي ”معرفت الاهيه جا امين“ سڏيندا هئا، ۽ نه سندن اهي انسان ناشناس ۽ فرعون طبع جا حاڪم جيڪي ”اقتدار الاهيه“ جا دعويدار هئا ۽ جن کي هنن ’ظل‌الله‘ ٿي سڏيو، انگريزن جي غلاميءَ کان سنڌ کي بچائي سگهيا- جو ته هو ائين ڪرڻ کان قاصر هئا. -جو ته انگريز پوئتي خود پنهنجي معاشري ۾، سندن ئي جهڙن باطل ظل الاهين ۽ عرفان الاهيه جي دعويدار منافقن ۽ اقتدار پرستن کي ڊوڙائي ڊوڙائي، ڪيرائي، زمين دوز ڪري آيا هئا. ۽ ان کان وڌيڪ، هي انگريز صنعتي انقلاب جي سائنسي قوت پيداوار ۽ اعليٰ هنر ۽ حرفت جا صاحب هئا، ۽ آمريڪا جي جنگ آزاديءَ ۽ فرينچ انقلاب جي قومي ۽ انساني حقن ۽ سماجي انصاف جي اصولن جا حامي نه، ته به واقف ضرور هئا. پوءِ جڏهن هتان جا محڪوم پنهنجن حاڪمن کي منهن ڏيڻ جهڙا ٿيا، تڏهن جڳ مشهور شيڪسپيئر جي ناٽڪ ”Tempest“ جي ڪردار، وطن ۾ بي وطن ”غلام“ (Caliban) وانگر، ڪين حاڪمن جي اها آزاديءَ ۽ انساني حقن جي ”ٻولي“ ڪم آئي، ۽ ان ۾، مدمقابل بيهي، هنن سان هو پنهنجي ”مسئلي“ جو نبيرو ڪرڻ لڳا- قومي مسئلي جو، قومي وجود، ان جي وقار ۽ ان جي زندگيءَ جي مسئلي جو. ۽ اِهو سندن بزرگن، اديبن، عالمن ۽ محققن جي لڳ ڀڳ هڪ سؤ سالن جي ڪم جو ڪرشمو هو (جن مان هن ڪتاب جي صاحب عاليجناب پير حسام الدين راشديءَ جهڙا ڪيئي محب وطن، مخلص ۽ محنت ڪش

Gul Hayat Institute

اديب ۽ عالم، پنهنجي پنهنجي واري سان، شامل ٿيندا رهيا)، جو هتان جي ماڻهن ايتري قدر ۽ انهي نوع ۾ پاڻ سڃاتو، ۽ نيٺ دنيا جي هن هيٺئين ۽ خاموش خطي ۾ به ٻاندين جا هڪ پيرو پيهر بند خلاص ٿيا ۽ پنهنجي ست سمنڊ پار حاڪمن کان هنن آزادي حاصل ڪئي.

قومي خود آگهيءَ جا نشان ۽ ڏَس، آزاديءَ جي نئين افق جي نگاهه ۽ اوڏانهن ويندڙ روشنيءَ جي چمڪدار ليڪ جو ڏُور ڏُور ڏَهو، جيئن متي چيو ويو، غلام قوم کي پنهنجي تاريخ جي ڄاڻ مان پراپت ٿين ٿا. پوءِ جيئن ڪو سٺوپرو اسڪولي ٻار ٿيلهي مان ڪتاب ڪڍي وري وري پيو ڏسندو آهي، يا ڪو عام اڻ پڙهيل ٻار به پنهنجي گود ۾ پيل رانديڪا ٿئي هيٺ متيءَ ۾ اڇلي وري وري پيو انهن کي ڇُهندو ۽ ڪٺندو ڪندو آهي، تيئن آها قوم به پنهنجي ماضيءَ جون اڻ شماريل ۽ اڻ بيانيل، ڪجهه سمجهيل ۽ ڪافي ڪجهه نه سمجهيل، ڳالهيون هڪ هڪ ڪري ۽ وري وري پيئي آٿلائيندي پٿلائيندي آهي. ماضي هوئڻ به گهڻي قدر اڄاتل هوندو آهي، نه فقط اڄاتل پر اڪثر اڄاڻ يعني ’ڄاڻ‘ کان بلڪل نه ته به ڪافي ڪجهه ٻاهر هوندو آهي. ۽ پوءِ هر دؤر پنهنجي ماضيءَ مان، ۽ ٻين جي ماضيءَ مان، پنهنجي پنهنجي مطلب جا سبق وٺندو آهي. قومن جا وڏا ڪتاب جن لاءِ هنن جي دعوا هوندي آهي ته خدائي ڪتاب آهن - ويد، زنداوستا، بائيبل، قرآن ۽ ٻين قومن جا اهڙا مقدس خدائي ڪتاب - سڀ پنهنجي پنهنجي دنيا جي ”پراڻن“ ۽ پنهنجي پنهنجي دؤر جي سوچ ۽ ضرورت سارو سمجهيل ”قصن“ جا ڪتاب آهن: اهڙيءَ طرح ديومالائي ڳالهيون ۽ نسل بنسل منتقل ٿيندڙ طويل داستان ۽ ڪٿائون پڻ قومن جي ماضيءَ جا قصا آهن ۽ انهن سڀني ۾ سندن بزرگن، ڏاهن، نيڪ مردن ۽ بهادرن جون ڳالهيون، ۽ سندن مخالفن ۽ مخالف حادثن ۽ مشڪل حالتن جا احوال بيان ٿيل آهن - جي ڪافي عرصو ته زباني طور وٽن محفوظ هئا، ۽ آها سندن ’زباني تاريخ‘ هئي، جا پوءِ لکي ويئي ۽ سندن ’لکيل تاريخ‘ ليکجڻ ۾ آئي - بهرحال، اِهو سڀ قومن جي آزاد زندگيءَ يا آزاديءَ لاءِ سندن امنگ ۽ عمل جو دفتر آهي. اِها سندن سياسي تاريخ آهي ته سماجي ۽ ذهني تاريخ به آهي - ان ۾ اوهان کي جديد تاريخ نويسيءَ جا نفسياتي، فلسفيانه، ادبياتي، سوانحي، لوڪ پريه ۽ عالمانه انداز به ملندا. پر تاريخ خواصن جي هجي يا عوامي (عام جي)، تاريخ نئين هجي يا پراڻي يعني ان جي پيشڪش جا انداز ڪهڙا به هجن، تاريخ ڪنهن شخص جي هجي، اداري جي هجي يا ڪنهن فڪر يا نظريي جي، بهرحال تاريخ بي مقصد ڪانه ٿي ٿئي، ۽ مقصد ان کي جانبدار بنائي ٿو. تاريخ جي هيءَ مقصديت يا جانبداري بذات خود تاريخ جي عظمت يا خساست جو دليل به نه آهي. ان جو فيصلو مقصد جي وٽ يا قدر جي وزن تي ٽيڪو آهي. تاريخ کي پڙهڻ انهيءَ ڪري، ڏاڍي هڪ دلچسپ شيءِ ته آهي ئي، پر وڌيڪ دلچسپ شيءِ ان کي سمجهڻ آهي. ۽ تاريخ کي سمجهڻ جي معنيٰ آهي ان جي مقصد کي سمجهڻ ۽ مقصد کي سمجهي ان جي وٽ جو وزن ڪرڻ. تاريخ جي لکڻ لاءِ ته پهريون شرط اهو، يعني ان جي مقصد جو تعين آهي. اِن جي معنيٰ اِها ڪانهي ته

تاريخ جا پڙهندڙ يا تاريخ جا لکندڙ اها ڳالهه ڪانه ٿا سمجهن يا ائين ڪونه ٿا ڪن. تاريخ جو هر پڙهندڙ ۽ لکندڙ نه، ته به اڪثر ان جا پڙهندڙ ۽ لکندڙ تاريخ کي سمجهن ٿا. پر تاريخ جي هيءَ سمجهه هڪ سمجهه ڪانهي. ۽ جهڙي ۽ جيتري آها سمجهه، آهڙو ۽ اوتري انداز ۽ نوع سان ان کي لکيو ويندو ۽ پڙهيو ويندو. فاتحن جي لکيل تاريخ ۽ غلامن جي لکيل تاريخ ۾ وڏو فرق ٿئي ٿو. واقعي ۾ ملوث ڌاڌي پارن ان جو بيان ۽ هيٺي پاران ان جو بيان به جدا جدا ڳالهيون هونديون آهن. انهيءَ طرح، ڪو غير جانبدار تاريخ نويس، جو تاريخ جو صحيح ڄاڻو ۽ پارکو به هجي، ڪنهن حسن اتفاق سان ڪنهن قوم کي يا ڪنهن دؤر کي ملي ٿو. تاريخ جو مڃيل عالم، ايڊورڊ گبن، مملڪت روما جو هڪ اهڙو يگانو تاريخ نويس شمار ٿئي ٿو. تيويهه سال (١٧٦٤-٨٧) هن کي "مملڪت روما جي ضعف ۽ زوال جي تاريخ" (ڇهه جلد) لکڻ ۾ لڳا، جنهن جو اختصار ٩٥٠ صفحن جي هڪ جلد ۾ پيش ڪندي، اختصار ڪندڙ هڪڙي عالم، گبن کي "دنيا جي ٿورن وڏن تاريخ نويسن مان هڪ" سڏيو آهي. گبن پنهنجي هن ايڏيءَ وڏيءَ، طويل مدت، مشڪل ۽ بي مثل محنت جي شروع ۾ تاريخ نويسيءَ جي ڪم جي نوعيت ۽ پڻ مقصد جو ذڪر ڪندي لکيو ته "تاريخ نويس تي لازم آهي ته مذهب، ڌرتيءَ تي پنهنجي طويل قيام دوران، جيڪا خوش اعتقادي ۽ خرابي هڪ ڪمزور ۽ ابتر قوم ۾ آڻي جمع ڪري ٿو، اڻ جي پوري تحقيق ۽ ڇنڊڇاڻ ڪري". تاريخ نويس جي فرض جو ائين عمومي ذڪر ڪندي، هُن خاص پنهنجي مقصد جي هنن لفظن ۾ وضاحت ڪئي: "مملڪت روما جي تاريخ جو هڪ تمام اهم ۽ لازمي پاسو يا جصو هيءُ آهي ته مسيحيت جي فروغ ۽ قيام بابت پوري پوري، صاف گو ۽ عقل تي مبني تفتيش ڪئي وڃي". ۽ آن سلسلي ۾، آخر ۾ پنهنجي سڄيءَ تحقيقي ڪاوش متعلق گويا فيصلو ڏيندي چيائين: "مون مملڪت روما جي زوال جي تاريخ ۾ مذهب ۽ بربريت جي فتح جو داستان بيان ڪيو آهي!" ۽ مملڪت روما جي زوال جا بنيادي ۽ اصل سبب هُن ٽن لفظن ۾ ڏنا: "مذهب بازي، لشڪر شاهي ۽ اندروني نفاق". ۽ ايڏي پنهنجي هڪ بي مثل ۽ بي غرض مطالعي کان پوءِ، اهڙي هڪ اهم ۽ خالص فڪري نتيجي جي اخذ ڪرڻ تي، گبن کي، ڪن نظرياتي گروهن مان "منڪر خدا" جا الزام ٻڌڻا پيا!

ته پوءِ تاريخ جو مطالعو ۽ تاريخ جي تحقيق ڇا آهي؟ پهرين ڳالهه ته، جيئن مٿي چيو ويو، ماضي ڇاڪاڻ ته گهڻي قدر اڻاتل ۽ ڪافي ڪجهه اڻاڻ آهي، انهيءَ ڪري ماضيءَ بابت تقريباً هر ٻيءَ ڳالهه ۾ اختلاف جي گنجائش موجود آهي يا ڪري سگهجي ٿي. ٻيو ته سچ جي ڳولا ڪرڻ ۽ سچ کي لڪائڻ — اهي ٻه شيون انساني معاشري ۾ مفاد سان وابسته آهن. (- زور جو، اقتداري) مفاد، جيڪو اصلاً ناجائز مفاد آهي، ڇاڪاڻ ته آن جي قائم ٿيڻ ۽ قائم رهڻ جو مدار ئي تشدد ۽ فريب تي آهي، لازماً سچ کي لڪائڻ جي عمل سان پاڻ کي وابسته رکي ٿو؛ ۽ انساني (- پيار جو، انسياتي) مفاد، جيڪو اصلاً جائز مفاد آهي،

چاڪاڻ ته انَ جي قائم ٿيڻ ۽ قائم رهڻ جو مدار ئي باهمي اعتماد ۽ آزاد مرضيءَ تي آهي، لازماً سچ کي ڳڌري ڪرڻ جي عمل سان پاڻ کي ڳنڍيل رکي ٿو. محڪوم ۽ مظلوم شخص يا قوم جي دلچسپي آزاديءَ ۽ ظلم کان نجات ۾ آهي -- يعني پنهنجي ۽ خارجي دنيا جي وچ ۾ باهمي انساني مفاد جي تعلق جي قائم ٿيڻ ۽ قائم رهڻ ۾، ۽ انَ لاءِ هن جي سچي ڪوشش لازمي طرح هيءَ هوندي آهي ته مٿس حيواني (يعني زور جو، اقتداري) مفاد جيڪو قابض آهي ۽ جنهن جو قبضو ناجائز هو، چاڪاڻ ته اهو سندس مرضيءَ جي خلاف، فقط ڪوڙ ۽ ڏاڍ سان، مٿس قائم ٿيو هو ۽ قائم رهندو ٿي آيو، ۽ انَ کي هن ڪڏهن به ڪونه قبوليو هو، انَ قبضي جي سچيءَ صورتحال جو سچ ظاهر ٿئي ته جيئن دنيا ۾ اهو خوار ٿئي، اخلاقي طور ڪمزور ٿئي ۽ ائين انَ مان نجات جي جدوجهد جي ڪاميابي ممڪن ٿئي ۽ آسان بڻجي. انَ جي برعڪس زور جي قابض ۽ بالادست مفاد جي سچي ڪوشش پنهنجي وجود جي ڪوڙ کي لڪائڻ ۽ انَ کي چڪي مکي سچ جي ڏِڪ ڏيارڻ جي هوندي آهي. تاريخ نويسيءَ جا اِهي الڳ الڳ بلڪ متضاد ٻه رخ ته آهن ئي، پر انهن ٻنهي جي وچ ۾ انَ جو هڪڙو ٽيون رخ -- بي خطر، غير اهم، بي تعلق ۽ بي وقتو رخ -- به هوندو آهي، جنهن کي اوائي، تَوائي يا هوائي رخ به چئي سگهجي ٿو، ۽ انَ کي اڪثر "غيرجانبدار" رخ چئي، ڪي تاريخ جا لکندڙ ۽ انَ جا 'عالمانه' محقق ظالم مفاد ۽ مظلوم مفاد، حيواني مفاد ۽ انساني مفاد، جائز مفاد ۽ ناجائز مفاد ٻنهي جي آڏو سرخرو ۽ مقبول ٿيڻ چاهيندا آهن -- هڪڙا شعوري طور ائين ڪندا آهن ۽ ٻين جو اهو عمل غير شعوري هوندو آهي -- پر شعوري يا غير شعوري مطالعي يا تحقيق جو اِهو رخ ڦري گهري، وري به معاشري جي قائم ۽ موجود ڏاڍ ۽ ڪوڙ جي مفاد (حيواني مفاد) جي ڪم ايندو آهي ۽ ٻيو نه، ته انَ جي خلاف هلندڙ جدوجهد ۾ هيٺائي ۽ مونجهارو ته ضرور پيدا ڪندو آهي. هن سلسلي ۾ هڪڙي آمريڪي عالم، پال بارَن (Paul Baran) جي مضمون "دانشور جي سرسبزائي" جو هڪڙو حوالو تازو سنهنجي نظر مان گذريو، جيڪو البت طويل آهي، پر مطلب واضح ڪرڻ لاءِ اهو سڄي جو سڄو پيش ڪرڻ هتي مناسب ٿو سمجهان.

بارن، پنهنجي مضمون ۾ چوي ٿو: "دانشور جو دلي لڳاءُ يا هن جي سرسبزائي، لازمي طور ۽ لڳي پڳي، سچ جي تلاش جي فرض سان آهي ... پر اِنهيءَ چوڻ سان جيتوڻيڪ هُن جي بنيادي ذميداريءَ جي نشاندهي ته ضرور ٿئي ٿي، پر سچي مسئلي جي وضاحت وري به ڪانه ٿي ٿئي. چاڪاڻ ته مسئلو رڳو اِهو ناهي ته آيا، سچ ٻڌايو پيو وڃي يا نه، پر اهو به آهي ته 'موجوده حالت' ۾ سچ ڇا ۾ آهي ۽ ڪهڙيءَ شيءِ بابت اِهو ٻڌايو پيو وڃي ۽ ڪهڙيءَ شيءِ بابت اهو نه پيو ٻڌايو وڃي ... ائين سماجي، ۽، خاص طور، رياستي يا حڪومتي اقتدار جي دائري ۾ 'سچ ڇا ۾ آهي' -- اِن ڳالهه جي تلاش اڪثر اهڙين شين ۾ ۽ انَ جو اظهار اڪثر اهڙين شين بابت ڪيو وڃي ٿو، جيڪي بي وقت، بيجا ۽ غير اهم آهن، ۽ اِنهيءَ طرح اِن قسم جي سچ جو پيچو ۽ انَ جو ور ور اعلان يا هوڪو رڳو 'موجود صورتحال' جو طاقتور هٿيار بڻجي پوي ٿو. ٻئي طرف، انَ شيءِ بابت سچ ٻڌائڻ

جيڪا اهم آهي، اُن شيءِ جي سچي سچ جي تلاش ڪرڻ ۽ مڃيءَ اُن شيءِ جي الڳ الڳ حصن ۽ جزن جي سماجي ۽ تاريخي سببن ۽ اندروني لڳ لاڳاپن کي ڳولڻ ۽ پڌرو ڪرڻ — اِنهيءَ علمي ڪوشش ۽ فڪري عمل تي اڪثر پيش ورانه تعصب ۽ عداوت، سماجي تڏ ۽ تاب، عدم تعاون ۽ اذيت، ۽ ظاهر ظهور ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جهڙيون سزائون عائد ٿين ٿيون... انهيءَ ڪري سچ ٻڌائڻ جو امنگ يا خواهش دانشور هئڻ جو فقط هڪڙو شرط آهي. ٻيو اُن جو شرط آهي بي ڊپائي ۽ همت، ۽ عقل تي ٻڌل تحقيق (سچ جي ڳولا) جيڏانهن به نئي اُن کي اوڏانهن نيڻ لاءِ تيار رهڻ، 'هر موجود شيءِ جي بي قياس تنقيد ڪرڻ — بي قياس اِنهيءَ معنيٰ ۾ ته پنهنجن حاصل ڪيل نتيجن کان، يا ٻين اقتدار سان ٽڪر ۾ اچڻ کان، تنقيد نه ڪڏهن ڊڄندي نه ڪڏهن هٽندي.' اِنهيءَ طرح هڪ دانشور اصل ۾ هڪ سماجي نقاد آهي — هڪڙو اهڙو شخص، جنهن جو ڪم آهي [شين جي، ڳالهين جي] سڃاڻپ ڪرڻ ۽ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ، ۽ اِئين هڪ بهتر، وڌيڪ انساني [پيار جهڙي، انسياتي] ۽ وڌيڪ عقلائتي سماجي نظام جي قائم ٿيڻ جي راهه ۾ جيڪي رنڊڪون آهن، اُنهن کي هٽائڻ جي ڪم ۾ مددگار ٿيڻ... اِنهيءَ ڪري، حڪمران گروهن ۾ ۽ پڻ اُنهن جي ذهني ۽ علمي پگهاردارن وٽ، جيڪي 'موجود حالت' کي محفوظ ۽ مامُون رکڻ چاهيندا آهن، لازمي طور هو هڪ وڳوڙي ۽ آزار پيدا ڪندڙ شخص سمجهيو ويندو آهي ۽ آهي، چڱي کان چڱو ته به، هن کي 'خيالي جنت ۾ رهندڙ' يا 'درويش' قسم جو ماڻهو، ۽ بُري کان بُرو ته هڪ غدار يا باغي سڏيندا آهن... اهڙين حالتن ۾ دانشور جي ڪردار ۽ سرسيتائيءَ جي ڳالهه جي وضاحت ڪرڻ ۽ اُن تي وري وري زور ڏيڻ هڪ تمام وڏي ۽ نهايت اهم ۽ فوري ضرورت واري ڳالهه آهي. ڇاڪاڻ ته اهڙين ڏکين ۽ ناسازگار حالتن ۾ ئي، بطور ذميداريءَ ۽ پڻ هڪ معزز فرض جي، دانشور جي ڀاڱ جي حوالي اِها ڳالهه ٿئي ٿي ته هو ماڻهپي يا انسيت ۽ عقل ۽ اُنهن جي فروغ ۽ ترقيءَ جي روايت کي نابوديءَ کان بچائي — جيڪي ئي بني نوع انسان جي سڄيءَ تاريخ جا اسان کي ڏنل اسان جا سڀ کان قيمتي ورثا آهن."

پير صاحب جو هيءُ ڪتاب "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" سنڌ جي تاريخ جو ڪتاب آهي — ۽ بنيادي طرح وطن دوستيءَ جي جذبي جي تخليق آهي، ۽ بيحد پيار ۽ دل جي لڳاءَ سان لکيل ڪتاب آهي. سڄيءَ عمر، لڳ ڀڳ پنجاهه سالن جو هيءُ ڪاپو آهي، جو ڀَڃِي پِنهِي، تَند تَند ڪري، هِن هُنَ ڪُنڊ ۾ ويهي، ڪَتو ڪيو ويو آهي. اُن جي تارَ تارَ ۾ ايڏي لَساڻ نه هوندي ۽ اُن جي ڪپاهه جا ڀِڙا پورا پڪا نه هوندا، پر محبتي مَنَ جو هيءُ طويل پورهيو آهي، جو هيئن گڏ ٿي، هتي پيش تي رهيو آهي:

ڪتي ڪتي آئيون، ڪري تَنَدُ تيارُ،
اُتَل اوڏانهين تئي، جيڏانهن پرينءَ پارُ،
ڪاپائتيءَ قرارُ، منجهان ڀُونيءَ آئيو. — شاهه

سوال آهي ته پير صاحب لاءِ سندن سڄي هين ڪم جو ”پرينءَ پارُ“ ڪهڙو، جنهن ڪي آن جي وٿ جي ڪسوٽي يا قدر جو ماڻُ مڃي سگهجي؟ آن جا ٻه جواب آهن، جيڪي جدا جدا ته آهن، پر انهن ۾ ويڇو ڪونهي. آهو هڪڙو ته آهائي دانشور جي ڀاڱي جي ڳالهه چئبي، جنهن مطابق هُن تي انسانيت ۽ عقل جي پرورش ۽ انهن جي فروغ ۽ ترقيءَ جي روايت جي دفاع جو، يعني عام انساني تهذيب جي دفاع جو، فرض عائد ٿئي ٿو؛ ۽ ٻيو آهو ته انساني تاريخ جي انهن ”املهه ورثن“، جيڪا صورت ۽ خاص شڪل سنڌ جي معاشري ۾ اختيار ڪئي، آن جي تربيت، فروغ ۽ ترقيءَ جي روايت جي دفاع جو فرض، جيڪو خصوصي طور هڪ سنڌي دانشور تي عائد ٿئي ٿو. هيءَ جامع انساني تهذيب، جنهن جو سنڌي تهذيب هڪ حصو آهي، نيٺ به ڇا آهي؟ شايد — هڪ انگريز اديب جي چوائيءَ — محض ”هوا تي بيٺل هڪ عمارت — خيالن، امنگن، همدردين، عادتن جي هڪ آٽت — ڪجهه اهڙي اڻلڪائتي، جو هٿ وجهجيس ته هٿ ۾ اچي نه سگهي. آن جا ڪي دوست ڳولجن ته نه لين. ڪنهن ڪي آن جي اونَ ڪانهي — جيئن پَٽَ، جنهن تي ماڻهو بيٺو آهي، آن جي ڪو اونَ نٿو رکي يا هوا، جيڪا ساهه ۾ کڄجي ٿي، آن جي ڪنهن کي پرواهه ڪانهي. پر ايتريءَ ساريءَ غفلت، خودغرضيءَ، ڪروڌ، حماقت، نفرت ۽ حرص هَوَس هوندي به، جن سان رواجي طرح دنيا جي سڄي سياسي زندگي پيري پيئي آهي، آها جيئي ٿي ۽ جيئندي رهي ٿي.“ انساني دنيا جي هي اڻلکي، ساهه سنئين، ”انسيت“ واقعي انساني تهذيب جو بنيادي عنصر بلڪ واحد بنياد ته آهي — ۽ آها هر آزمائش ۾ برابر قائم ۽ مستحڪم به ٿي آئي ٿي — جيئن اسين سڄيءَ پنهنجي تاريخ جي پُرخطر بحر تان هيستائين ڪنهن طرح سلامت ترندي ايندڙ پنهنجي سنڌ ۽ سنڌي تهذيب بابت چوندا آهيون، بلڪ اهڙو عقيدو به رکون ٿا — ۽ اِها ئي دراصل اسان جي پنهنجي معاشري جي ”وڏڻ، وڏي ٿيڻ، پر پوڙهي نه ٿيڻ“ جي ڳالهه آهي: پر هن انساني تهذيب جو زندگيءَ ۾ بهرحال پڌرو ۽ اِستول روپ يا اظهار هرو ڀرو ايترو اڻ لکو ۽ هوا ۾ اٽڪيل ڪو ڇارو به ڪونهي، جو آن جو ڪو حامي نه هجي يا ڪنهن کي آن جي اونَ نه هجي. آن جو هيءُ اظهار ماڻهن جي ٻوليءَ، آن جي ادب، علم ۽ فن ۾ ٿئي ٿو؛ آنهن جي گهرن گهاٽن، ڳوٺن ۽ شهرن، کيتن ڪرن، پيلن، جبلن ۽ صحرائن، برن ۽ بحرن — مطلب ته آنهن جي پنهنجي پنهنجي آب ۽ ڌرتيءَ جي فضائن ۾ جتي جتي زندگي ساهه کڻي ٿي ۽ چُري پُري ٿي، آتي آن جو روپ، پنهنجي پوري نمود ۽ نقش نگار سان موجود ڏسجي ٿو. ۽ آهي، جيڪي آن سان واڳيل آهن ۽ ان جي زندگي بخش ۽ روح افزا وجود جو شعور رکن ٿا، سي ان جا محب به آهن، حامي به آهن — ۽ آهي آن جي اونَ به رکن ٿا ۽ آن جو، پنهنجي آخري دم تائين، بلڪ سرُ ۽ ساهه عوض ڏيئي به، بچاءُ ڪن ٿا. چو ته آهوئي آنهن لاءِ — ۽ هن ڪتاب جي حوالي سان، محترم پير حسام الدين لاءِ — پنهنجو ”پرينءَ پارُ“ آهي. معاشري جي هر آزاد ۽ حق شناس دانشور — اديبَ ۽ عالمَ، مؤرخَ، شاعرَ، نقادَ ۽ فنڪارَ — جي فدائيت ۽

سرـسيتائي بہ اِنهيءَ ”پرينءَ پارَ“ سان آهي، ۽ آن لاءِ ئي هي جي هر تخليق، هر ڪم مخصوص ۽ موقوف رهي ٿو.

جينهين ڏيکيو دل ۾، پُٺيءَ سي پيئون،
تہ پڻ تہي ويون، جُهڙُ پُنهونءَ پاڻ لڪائيو! —شاهہ

پير صاحب جي هيءَ عالمانہ تحقيقي ڪاوش هڪ پڌرو ادبي ڪارنامو تہ آهي ئي، پر آهي سنڌ جي تاريخي ورثي جي املهہ دريافت ۽ ان جو هڪ بي بها مخزن، جنهن جو بنياد انيڪ ڪتابن ۽ تمام وڏي مطالعي تي آهي. صدين جا احوال ان ۾ آيل آهن. اسان جي سچيءَ تاريخ جون نہ، تہ بہ ان جي ڪن وڏن اهم دؤرن جون— عربن جي دؤر کان وٺي اڄ تائين جي ڏينهن جون— نهايت سبق آموز ۽ پيرائتيون ڳالهيون، ۽ ڏاڍي پُرذوق ۽ دلسوز انداز سان اسان کي ٻڌايون اٿن. هن ۾ عامن جون ڳالهيون بہ آيل آهن تہ خاصن جون بہ، هن ۾ سماجي ڳالهين جا ذڪر اذڪار بہ ڪيل آهن تہ سياسي ۽ پڻ خالص فڪري نوع جي ڳالهين جا بہ— ڪجهہ سڌي سنئين، سليس ۽ سلجهيل نموني تہ ڪن جي سمجهڻ ۽ سُلجهائڻ جو ڪم، پڙهندڙ جي پنهنجي پرک پروڙ ۽ فڪري وابستگيءَ تي ڇڏي ڪري— انهن جي پيشڪش جي ادا اوهان کي نفسياتي ۽ فلسفيانہ بہ ڏسڻ ۾ ايندي تہ اديبانہ، لوڪ پسند ۽ عالمانہ بہ. بهرحال، اڪثر هي ڳالهيون مقصد پريون ۽ سڀ اسان جون پنهنجون، پنهنجن ”ڳوٺ وٽن جون“ ڳالهيون آهن— پنهنجي ڌرتيءَ جون، پنهنجن بزرگن جون، نيڪ مردن جون، سياڻن ۽ سرويچن جون، اديبن ۽ عالمن جون، انهن جي سوچ ۽ ساڃهہ جون، ۽ مامرن ۽ مصلحتن جون، سندن آسن ۽ امنگن ۽ ڪوششن ۽ ڪارنامن جون— ڪي فخر ڪرڻ جهڙيون ۽ ڪي اهڙيون، جن تي شرم کان هوند ڪنڌ جهڪائي ڇڏجي— پر سڀ آهي، جن جي باشعور يادگيري، سڃاڻپ ۽ ساڃهہ سان ئي اسان جي وجود کي تحفظ ملي سگهي ٿو— ڇو تہ (بلغاريا جي ان قديم خان اومرتاغ جي لفظن ۾) ”حافظي جي موت تي فتح“ اِها آهي ۽ اها حاصل بہ اِئين ٿيڻي آهي.

پير صاحب جو هيءُ هڪ جامع ڪتاب آهي- پر پوءِ بہ اِها پڪ آهي تہ هِن ڪتاب کان ”صاحبِ ڪتاب“ وڏو آهي. پير صاحب ”سنڌ شناسيءَ“ جي سلسلي ۾، هِن ڪتاب کان علاوه، جيڪو وسيع ۽ اعليٰ ڪم ڪيو آهي- سنڌ جي ادب ۽ تاريخ جي بنيادي تاليف ۽ تحقيق جي سلسلي ۾- سو واقعي بي مثال آهي، ۽ آن جو پورو جائزو وٺڻ وقت جي ضرورت بہ آهي ۽ سنڌي علم ادب جي دنيا جو اِهو فرض بہ آهي. پر سڀ کان وڏ، پيرصاحب پنهنجي مطالعي، تحقيق ۽ قلمي پورهئي جي رخ ۽ آن جي محرڪ جذبي جو جيڪو ڏَس، عملي طور، سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ محققن جي آڏو واضح ڪيو آهي، آهو آنهن لاءِ اهم هئڻ گهرجي. ۽ آهو دراصل آهي ئي ”سنڌ شناسيءَ“ جو ڏَس، جيڪو هُنن لاءِ انفرادي ۽ اجتماعي خود آگهيءَ جو ڏَس آهي. ۽ آهوئي ڪبن پنهنجي هر تحقيقي ۽ تخليقي، علمي ۽ ادبي بلڪ زندگيءَ جي هر

عمل جو محرڪ ۽ بنياد بڻائڻو آهي. اُن جي ئي واحد روشنيءَ ۾، دنيا جي ٻين ماڻهن وانگر، سچ پچ ته، هُنن جي آڏو ”هر نئين سج، نئين افق“ اجاگر ٿي سگهندي ۽ سندن هر نئون ڏينهن کين نئين زندگيءَ جو پيغام ڏيندو- جيڪو ئي درحقيقت فردن ۽ معاشرن جي ”جوانيءَ جو راز“ آهي- ۽ ائين هو به پنهنجي زندگيءَ جي بحر جو سفر ”بحر تي سدا موجود بسنت رت“ ۾ ڪري سگهندا ۽ ڪندا رهندا. ڇو ته پنهنجي ڪم ڪان سواءِ فردن لاءِ توڙي معاشرن لاءِ ڪا زندگي زندگي ڪانهي-

ڏکيءَ توءِ ڏکارُ، توٽي وسن مينهڙا،
پورهئي هٿ سڪارُ، تو وسِ آهن هٿڙا. - شاهه

ڪجهه سال اڳي، مون پير صاحب کي ڪنهن موقعي تي ”پورهيت اديب“ سڏيو هو، بلڪ هڪ هنڌ مون ائين لکيو به هو- جنهن تي دوستن مون کان پڇيو هو ته ”ڇا، پير صاحب جو گذارو ادب تي هو!“ مون کين جواب ڏنو هو ته ’گذارو‘ رڳو جسماني ئي ته نه هوندو آهي، ۽ ٻيو ته پورهيو فقط پنهنجي لاءِ به ته ڪونه هوندو آهي-

پاڻهياري سيڪا، ڇا سر گهڙو ڀري:
ڪا لڏ منڊي سڄڻين، ڪا پورهئي ڪاڻ ڀري!

اسين جڏهن پڙهندا هئاسين، تڏهن وقت بوقت استاد اسان کان پڇندا هئا ته ”اوهين ڇالاءِ ٿا پڙهو؟ پڙهي ڇا بڻبا؟“ پوءِ اسان مان ڪي کهڙو جواب ڏيندا هئا ۽ ڪي ڪهڙو، پر سڀ ڪو نه ڪو ڏندو ٻڌائيندا هئا ته اُن لاءِ ٿا پڙهون، يا چوندا هئا ته ڊاڪٽر ٿينداسين، استاد ٿينداسين، انجنير ٿينداسين، صوبيدار يا ڪلٽر ٿينداسين، وغيره وغيره. جنهن تي اسان کي هر پيري تقريباً هر استاد پوءِ ٽوڪيندو هو ۽ چوندو هو ته ”ڇا، اوهين تعليم اِنهيءَ لاءِ ٿا پرايو ته اوهين وڏا ماڻهو ٿيو، طاقت وارا بڻجو ۽ پيسا ڪمايو؟ ڇا، اوهان لاءِ علم خود ڪا شيءِ ڪانهي!“ پوءِ اسان کي ويا ڪياڻ ملندا هئا ته علم پرائجي علم لاءِ، چڱائيءَ لاءِ، سچ ڳالهائجي سچ لاءِ، وغيره. هڪڙي اسان جي مهربان استاد اِن سلسلي ۾ ڪافي ڳالهه ٻولهه کان پوءِ اسان کي انگريزيءَ ۾ ڏاڍو هڪڙو عجيب مقولو ٻڌايو ۽ سمجهايو، ۽ اُتي بورڊ تي لکيو ۽ اسان کي پنهنجين ڪاپين تي لکايو ۽ اسان کي ياد ڪرايو- ۽ اهو مون کي اڄ به ائين ئي ياد آهي: اهو هو ته-

"The reward is in the race we run and not in the prize we get"

(”ڊوڙ جو انعام ڊوڙڻ ۾ آهي ۽ نه اُن جي عيوض يا صلي ۾ جيڪو اسان کي ملي ٿو.“)

اِنهيءَ طرح، ڪم جو مزو يا اُن جو انعام به اُن جي ڪرڻ ۾ آهي، ۽ نه اُن جي اُجرت ۾ يا پگهار ۾، موٽ يا عيوض، اُجرت ۽ پگهار وغيره ته ڊوڙ سارُو ياڪم سارُو ملندا ئي - ۽ جي نٿا ملن ته اُن بي انصافيءَ يا حق تلفيءَ لاءِ خود دار، خود شناس ۽ آبرومند ماڻهوءَ وانگر هيڪلو به ۽

گڏجي بہ وڙهيو ۽ جُهد ڪيو- اِهو فرض بہ آهي ۽ زنده ۽ آزاد انساني ذهن جو اِهو هڪ فطري رد عمل بہ آهي: پر ڪم جي خود ڪرڻ ۾ ماڻهوءَ کي خوشي نہ ملي، ۽ ڪم ٻي دليو ڪجي ۽ غلط يا ٻي ڍولو ڪجي، اِها بہ تہ غلاميءَ جي صورتحال آهي ۽ هڪ زنده ۽ آزاد ذهن جي سهڻ يا قبولڻ کان ٻاهر ڳالهہ هئڻ کپي-

هيچ نہ هوندو جن، سي ڪئن وندر ويندئون!
ويهو وچ رهن، سهسين سَڌُن واريون. - شاهہ

پير صاحب جي هِن ڪتاب ۾ سنڌن زندگيءَ جي پوريءَ اڌ صديءَ جي پورهئي جو جي ڪل ثمر نہ تہ اُن جا ڪي امل ۽ روشن آثار تہ ضرور گڏ ڪيل آهن. پڙهندڙ دوست ڏسي سگهندا تہ هن ۾ سنڌن هر مضمون ڪيڏي هيج ۽ محنت جي پيداوار آهي ۽ ڪيڏو نہ اُن ۾ پيار جو پورهيو سمايل آهي. هر نيڪيءَ جو ڪم، هر نيڪ ڪم، بنيادي طور خوشيءَ جو ۽ خوشي ڏيندڙ ڪم ٿئي ٿو- ڪم ڪندڙ لاءِ ۽ ٻڻ ٻين لاءِ. اُن سان ملندڙ آها خوشي ئي اُن جي بهتر کان بهتر ٿيڻ ۽ ٿيندي رهڻ جو سبب هوندي آهي ۽ ضمانت بہ. اِن طرح ماڻهوءَ لاءِ ڪم سان تعلق جي هر گهڙي نئين دريافت جو هڪ تجربو هوندي آهي: هرخيال ۽ عمل جي تخليق جومنطق ۽ ساج سناءُ اِهو هوندو آهي. بائيبل ۾ آيل آهي تہ جڏهن پهرئين ڏينهن ”خدا ڏٺو تہ ... اوندهہ هئي ... تڏهن چيائين تہ روشني ٿئي، ۽ روشني [تخليق] ٿي، ۽ ڏٺائين تہ آها سٺي هئي!“ اِئين ٻئي ڏينهن، ٽئين ڏينهن، چوٿين، پنجين ۽ ڇهين ڏينهن خدا پنهنجي هر [تخليق جي] ڪم کي ڏسندو ۽ خوش ٿيندو رهيو- ۽ ڇهين ڏينهن تہ ”سڀ پنهنجي ڪم تي، جو هن بڻايو هو، نظر وڌائين، ۽ ڏٺائين تہ آهو ڏاڍو سٺو هو!“ مطلب تہ ڪم سان خوشي ۽ ڪم جو هيج- اِهي ئي ڪم کي عظمت (سنائي) ۽ اهميت ڏين ٿا- ۽ اِئين ڪم سان ئي اُن جي ڪندڙ جو قدر ٿئي ٿو ۽ هُن کي اهميت ملي ٿي. ڪم جو اصل آجورو يا عيوض بہ اِهوئي آهي. ڪا هستي، ڪا شيءِ يا ڪو ماڻهو ڇا آهي، اِها ڪا وڏي ڳالهہ ڪانهي- ڪنهن لاءِ بہ. وڏي ڳالهہ هيءَ آهي تہ ڪا هستي، ڪا شيءِ، ڪو ماڻهو ڇا ٿو ڪري. ڪم ۽ ڪم ڪندڙ جو، پورهئي ۽ پورهيت جو قدر ائين ٿئي ۽ اُنهن جي اهميت جو تعين اِئين ٿئي، انساني وٽ جو هي مسئلو معاشري ۾ جيتريءَ حد تائين اِنهيءَ طرح حل ٿيندو ۽ عمل ۾ ايندو، انساني تهذيب جي ارتقا جي آهائي حد اُن معاشري جي طيءِ ٿيل شمار ٿيندي. علم، ادب ۽ فن جي دنيا ۾، بهرحال، ڪم ۽ ڪم ڪندڙ جي وٽ ۽ اهميت جو فيصلو فقط ۽ فقط اِنهيءَ ڪسوٽيءَ تي ئي جائز تسليم ٿيل آهي-- ڇو تہ اِها دنيا انساني تهذيب جي مثالي دنيا آهي، اُن جي معراج جي تصور جي، خواب جي، دنيا آهي. مون کي يقين آهي تہ سنڌ جي اُن مهذب دنيا ۾ پير صاحب جي هِن ڪم جو ۽ سنڌن ٻئي سڀني علمي ۽ ادبي ڪم جو قدر بہ، ڪَٿَ ۽ سڃاڻپ جي انهيءَ ماڻَ تي ٿيندو--

ڪاپائتي سيڪا-- ڪتي سڀباٽي،
جاتو جن جاٽيءَ، تن هٿان ٻَهي نہ ڇڏي. - شاهہ

هن پيش لفظ لکڻ لاءِ جڏهن پير صاحب مون کي چيو، تڏهن هيڪر ته آءٌ سَهمجي ويس — ڇو ته زندگيءَ ۾ هڪ اهڙو اهم سبق مون هيءُ به سکيو آهي، ۽ اُن تي ڪافي سختيءَ سان عمل پيرا به پئي رهيو آهيان، ته پنهنجي وِت اندر رهجي (وت کي وڌائبو ضرور رهجي، پر وت کان ٻاهر نه وڃجي) — ڇو ته اُن ۾ ئي ڀَرم رهي ٿو ۽ ڀلائي به اُن ۾ آهي. پر هڪ ته پير صاحب سان جيئن ٿي منهنجي ڄاڻ، ۱۹۴۹ع کان سنڌي ادبي بورڊ جي وجود ۾ اچڻ سان، ٿي، تيئن ئي کين مون پنهنجي زندگيءَ جي دلي مقصد جو پختو ۽ مخلص ساٿي سمجهيو، ۽ ٻيو ته اُن سلسلي ۾ منهنجي دل ۾ مزيد هڪڙي ڇوڻ جهڙي ڳالهه هرندي ٿي رهي، سا سندن پيش ٿيندڙ هن ڪم جي حوالي سان آءٌ ڇئي ٿي سگهيس — ۽ اُن جي ڇوڻ جو موقعو، جو پير صاحب جن پاڻ ڪمآ مون کي ڏنو، سو اُن موقعي جي ملڻ تي، ڪجهه سَهمجي پر فوراً ئي پوءِ، پير صاحب جون هي 'ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون' ٻيهر وري وري پڙهيم (— ڇو ته اُنهن مان تقريباً اڌ کن منهنجون اڳي به پڙهيل بلڪ پاڻ پنهنجي هٿن سان، خاص طرح سماهي "مهراڻ" ۾ ڇاپيل ۽ شايع ڪيل هيون)، ۽ پاڻ کي سندن شڪرگذار ٿيندي محسوس ڪيم، ۽ واقعي به سندن تهدل شڪرگذار آهيان، جو پاڻ مون کي هيءُ اعزاز بخشيائون ۽ هيءُ موقعو ڏنائون، جو سندن هي "ڳالهيون" مون وري وري پڙهيون ۽ اُنهن بابت هي ٻه اکر لکيم —

ڪانگا ڪتابت جيي آنديئي خوب خبر،
هنئڙو مون هر هر، واچيو واچيو وندري! — شاهه

۽ اُئين جيڪا ڪجهه ڳالهه مون کي به ڇوٽي هئي، سا — ڪچي ڦڪي، پوري اڻ پوري — ڇئي دنگ ڪيم. مون کي يقين آهي ته پير صاحب کي اِها وڻندي، پر جي ڪتاب جي پڙهندڙن کي به وڻي ۽ ڪتاب ۾ آيل ڳالهين جي پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ (جي سڀ اسان جون پنهنجون ۽ اسان جي پنهنجي ماضيءَ جون ئي ڳالهيون آهن) آها کين ڪجهه مدد به ڏئي، ۽ اسين سڀ پنهنجين اُنهن ڳالهين کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ همدم ۽ يڪدل ٿي وڃون، ته آءٌ پاڻ کي ته ڀاڳ وارو سمجهندس، پر پير صاحب کي به پنهنجي ايڏي ڪشالي ۽ عرق ريزيءَ جو ڪافي ڪجهه صلو ملي ويندو —

از عشوه هاي ساقي ڪارم نمي ڪشايد،
اي دوستان خدارا يڪ جام دوستگاني.
از تار ارغنوني در جنبش آر مطرب،
وز نغمه هاي تر ڪن با روح همزباني. — فيضي

حيدرآباد سنڌ
۱۲-۹-۱۹۸۱ع

حسام الدين سچ پچ هڪ وڏو ماڻهو هو. هو هڪ وڏو عالم هو. هو هڪ وڏو ليکڪ هو. هو بنهه هڪ املهه ۽ اڻلڀ دوست هو. زندگيءَ سان هن جا ڪي پول ٿيل هئا. آنهن مان هن جو پهريون ۽ سڀ کان اڳرو سنڌ سان پيار جو پول هو، سنڌ جيڪا هن جي ماترڀومي هئي. هن جو سنڌ جي ماڻهن سان سنڌن سک ۽ ڀلائيءَ جو پول هو — جمهوريت، دنيويت ۽ ڀائيچاري جي ڀلائيءَ جو پول. هو امن جو شيدائي هو، ۽ ڪنهن به انساني سطح تي ڪنهن به پختي ۽ پائدار حق يا قدر جي تخليق ۽ دفاع لاءِ ٻئي ڪنهن زور يا طاقت جي بدران فقط ۽ فقط قلم جي طاقت ۽ زور ۾ هن جو ايمان هو. ۽ آن ڏس ۾، هو هڪ پختو ۽ ثابت قدم، ديانتدار ۽ بيخوف، قلم جو صاحب هو. هڪ منزل تي، سون هن کي ”پورهيت اديب“ سڏيو هو، ۽ تحقيق هو هڪ پورهيت اديب هو ۽ سڄي زندگي هو اِئين رهيو. اوڻيهن سالن جي عمر ۾ هڪ ليکڪ جي حيثيت ۾ ۽ هڪ ’طالب علم‘ جي حيثيت ۾، هن پنهنجي ڪم جو ائين آغاز ڪيو، ۽ آخر تائين جڏهن هو ايڪهتر ورهين جي پڪيءَ عمر تائين پهتو، هو پنهنجي آن ڪم ۾ آئين ئي مصروف رهيو.

هن جو ٻيو پول بني نوع انسان سان سنڌن خير ۽ خوشحاليءَ جو پول هو، ۽ آن ڏس ۾ هن، پنهنجيءَ پر ۾، بين الاقوامي طور، پاڪستان جي اندر ۽ پڻ ٻاهرينءَ دنيا ۾، مفاهمت، سهڪار، امن ۽ انصاف جي جذبي کي فروغ ڏنو — پنهنجين سگهارين تقريرن ۽ تحريرن وسيلي، ۽ اِن ۾ هن جو ڪردار سنڌ جي لافاني تهذيب جي هڪ هوشمند پياميءَ ۽ ترجمان جو ڪردار رهيو — سنڌ جي آها تهذيب، جنهن جا بنياد اندر جي مريادا ۽ فضيلت تي ٻيٺل آهن، نه ڪنهن ڍونگ يا مڪر تي ۽ نه تلهين ڪن اوچين دعوائن ۽ ڏيک جي ٻاهرين چٽڪمن تي، جن مان جيڪڏهن ڪا شيءِ آپري سگهي ٿي ۽ وڌي سگهي ٿي ته فقط هوڙ، ڏکار ۽ ڏهڪاءُ: انساني لحاظ، محبت ۽ خير ته ميوا هوندا آهن سڀ سان ملي هڪ ٿيڻ ۽ سڀ جي شيوااداري ۽ خيرخواه بنجڻ جي ذوق ۽ ارادي جا — ته جيئن زندگيءَ جي موجود ۽ سدا وڌندڙ چڱائيءَ ۽ سڦلتا مان سڀئي پنهنجو حصو ڪٽن — جيڪو ارادو ۽ ذوق انسان جي انسانيت يا فضيلت جوئي عڪس هوندو آهي، جنهن کي اسين پنهنجي مادري ٻوليءَ ۾ ’ماڻهپو‘ يا ’ساڃاهه‘ به سڏيون ٿا.

حسام الدين پير به هو ۽ سيد به — هنن لفظن جي لچ ادبي ۽ علمي معنيٰ ۾، جنهن انداز ۾ آنهن جي اصل معنيٰ آهي ’ڏاهو ۽ تجربيڪار‘ ماڻهو، هڪ ’شريف ۽ مهذب‘ انسان. پر هو ’پير‘ يا ’سيد‘ سڏجڻ کان هٻڪندو هو، اصل اِئين چئجي ته ڀڄندو ۽ ونءُ ويندو هو — آنهيءَ منافقت، شعبديبازيءَ ۽ چساڻپ جي ڪري، جيڪي آنهن ٻن عزت دار لقبن سان رلجي، هڪ ٿي، اڄ آنهن جون خاص صفتون بنجي ويون آهن، ۽ پڻ آنهن هٻڇي، دشت ۽ دهمان باز سماجي

ڪردارن جي ڪري، جيڪي آنهن لقبن جي مالڪن (ڏاڍين ڪن شريف استثنائن سان) تاريخ ۾ ادا پئي ڪيا آهن، ۽ اڄ جي زندگيءَ ۾ به آهي (وري به، ڪن شريف استثنائن سان) چوڏاري ادا ڪندي ڏسجي رهيا آهن. ۽ هن ڳالهه ۾ حسام الدين هڪ باغي هو — پيرشاهيءَ جي خلاف، جڏهن آن روحانيت ۽ روحاني علم ۾ پنهنجي آڇُوڪتا جون دعوائون ۽ انسان ۽ خدا جي وچ ۾ پنهنجي عيوضيءَ ۽ وِچئُون هجڻ جون دعوائون ٿي ڪيون، ۽ سيد شاهيءَ جي خلاف، جڏهن آن زندگيءَ — مسلم معاشرتي زندگيءَ — ۾ پنهنجي خصوصي درجي ۽ رعايت جي موروثي حاصلات ۽ حقداريءَ جون دعوائون ٿي ڪيون. بلڪ اِن ڏس ۾، هو هر انهيءَ رعايت ۽ اختيار جي خلاف هوندو هو، جن جون پاڙون ٻي حاصل ۽ پُٺيءَ 'اصليت' ۽ 'سرشتيبازيت' ۾ ڪتل هيون، ۽ آهي ماڻهو يا گروهه جيڪي آنهن ٻنهي جي رکوال ۽ پير مغان هجڻ جون دعوائون ڪندا هئا، تن کان فطرتاً هو ڇرڪندو هو ۽ پري ڀڄندو هو.

حسام الدين علم جو هڪ ذهين متلاشي ۽ مطالعي جو پُرذوق ۽ اورچ ماهر هوندو هو. سنڌ جي علم ۽ ادب جي دنيا ۾ اسين ٽيهن سالن کان به وڌيڪ عرصو ساٿي ۽ همڪار ٿي رهياسين، ۽ آءُ اِن ڳالهه جو ذاتي طور شاهد آهيان ته هو ڪيئن، جيئن پوءِ ٿيئن، هڪ پورهيت قلمڪار جي طور وڏ کان وڏ فڪري معيارَ ۽ فني لياقتون حاصل ڪندو رهيو — سنڌي، اردو ۽ فارسيءَ جي ٽنهي ٻولين ۾، جن ۾ هو لکندو هو، پنهنجي وڌندڙ اظهاري صلاحيت جي خيال کان، توڙي پنهنجي سماجي شعور ۽ فيلسوفي ڄاڻ ۾ وڌندڙ ادراڪ ۽ چٽائيءَ جي خيال کان، جن جي سهاري، هُن سموري موجود ٿي سگهندڙ تاريخي مواد کي جانچيو ۽ وري جانچيو، آن جو مطالعو ڪيو، آن کي سهيڙيو، پرکيو ۽ سمجهيو، ۽ پنهنجي آن سڄي تحقيقي ڪم ۾ هو تاريخ جو هڪ بنيادي سبق آجاريندو ۽ صاف ڪندو ۽ پيش ڪندو رهيو ته انسان ئي، فرد توڙي اجتماع جي حيثيت ۾، هن ڪائنات ۾، پنهنجي تقدير جو واحد معمار ۽ تبديل ڪندڙ وسيلو هو.

حسام الدين، پين ڪيترين علمي ۽ ادبي جماعتن ۽ ادارن سان وابسته هئڻ سان گڏ، ڪيترائي سال پاڪستان-سوويت فرينڊشپ سوسائٽيءَ جي ڪراچي شاخ جو صدر رهيو ۽ آن حيثيت سان هُن پاڪستان ۽ سوويت عوام جي وچ ۾ دوستيءَ ۽ خيرسگاليءَ جي ناتن کي مضبوط ڪيو، ۽ اِن سان هُن جي آنهن خطرن ۽ سوڻن جي تيز احساس ۽ شعور جي ساک ملي ٿي، جن سان جديد دنيا جا پوئتي پيل ملڪ دوچار آهن — جديد دنيا، جيڪا زنده ۽ تازه دم زندگيءَ جي ايوان ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اڄ مستقبل جي چائنٺ تي پنهنجو هڪ پير رکيو بيٺي آهي.

اسين، دنيا جي هن پنهنجي حصي ۾، شخصن سان پاڻ کي وڌيڪ ٻڌل رکون ٿا — بلڪ آنهن کي چنبڙي ٿا پئون، پر هُنن جا خيال ڇا آهن، مقصد ڪهڙا آهن، يا آنهن لاءِ هو ڇا ٿا ڪن، اِن جو ڪو خاص خيال ڪونه ٿا رکون. انفرادي زندگي گهڻو وقت جٽاءُ ڪانه ٿي ڪري، پر آن جون ذميداريون، آن جا فرض ۽ آن جا واسطا اسان لاءِ وڏي اهميت رکن ٿا — نه رڳو جيستر آها قائم ٿي رهي، پر آن کان وڌيڪ جڏهن آها ختم ٿي وڃي ٿي،

۽ پوئتي آها پنهنجا ڏڀ ۽ گمان، وسوسا ۽ سوال ڇڏي وڃي ٿي، جن جا بار اسان کي ڪٺي، اڳتي هلڻو آهي، ۽ پڻ آها پنهنجون ڪاميابيون ۽ پنهنجون اميدون ۽ پنهنجا خواب اسان لاءِ، اسان جي وسيلن ۽ اسان جي حاصلات طور اسان وٽ ڇڏي وڃي ٿي، ته اسين انساني رهت جي هن گڏيل مهم کي ڪجهه وڌيڪ سوڀائتو ۽ سگهارو، ڪجهه وڌيڪ ڦلدائڪ ۽ زيبائتو بڻايون — جيئن آها اسان کي، اسان جي پنهنجي پيڙهي، ورثي ۾ سلي هئي، آن کان وڌيڪ سوڀائتو ۽ ڦلدائڪ.

حسام الدين زندگيءَ جي هن هلندڙ مهم ۾ اسان جو هڪ بيحد پيارو ۽ ڏاڍو هڪ لائق ساٿي هو، ۽ هن پنهنجي حصي جو ڪم ڏاڍي شاندار طريقي سان پورو ڪيو — ڪيترا نه اسان سڀني جي آڌو بند هئا، ڪيترين نه اسان کي آڌو رنڊڪون ۽ پابنديون هيون! هن اسان وٽ پنهنجا قيمتي ڪتاب ڇڏيا آهن — ڇپيل ۽ قلمي صورت ۾. سڀ کان وڌ هن اسان وٽ پنهنجا اعليٰ امنگ ڇڏيا آهن، جن کي ڪٺو آهي ۽ اڳتي وڌائڻو آهي. هو جن ڳالهين لاءِ جيئندو هو، ۽ جو ڪجهه هو انهن لاءِ ڪري سگهيو، تن لاءِ اسان جي قدرشناسيءَ ۽ احترام جي سچي پرک هن ۾ آهي ته هن جي اعليٰ آدرشن سان اسين پاڻ کي ڪيتري قدر ڳنڍيل رکون ٿا ۽ انهن لاءِ اسين ڇا ڇا ڪريون — ۽ مشترڪ مقصد جي حاصل ڪرڻ ۾ هن جي ڪيل ڪم سان اسين ڪيترو وڌيڪ ڪم ڪري ٿا وٺون — آهو گڏيل ۽ مشترڪ ڪم، جنهن هن جي موجودگيءَ ۾ اسان کي همسفر ۽ يڪمشت رکيو، ۽ پڻ هن جي غيرموجودگيءَ ۾ اسان کي هن سان يڪمشت ۽ وابسته رکي سگهندو. ۽ آن ڏس ۾ اسين سچ پچ ته فقط هيءُ ڪري سگهون ٿا ته پنهنجي يقين ۽ پنهنجي اعتماد ۽ پنهنجي پورهئي کي مشترڪ مقصد جي حاصلات لاءِ وقف رکون.

هي پنهنجا ٿورا لفظ آءٌ اسان جي نيڪ ۽ سماجهي دوست حسام الدين راشديءَ جي اعليٰ ياد آڏو پنهنجي شخصي عقيدت ۽ احترام طور نذر ٿو رکان.

”پاڪ-سوويت فرينڊشپ سوسائٽيءَ“ طرفان سڏايل تعزيتي گڏجاڻيءَ ۾ پڙهيل انگريزي تقرير جو سنڌي ترجمو.

(ڪراچي: ٢٦- اپريل، ١٩٨٢ع)

Gul Hayat Institute

غلام مصطفيٰ ڀيو

محترم جناب پير حسام الدين شاهه راشديءَ جي ياد ۾

محترم جناب پير سائينءَ جي مرحوم لکندي، دل کي ڏاڍي چوٽ تي اچي ۽ اکين ۾ پاڻي تري تو اچي. مگر موت برحق آهي، هر انسان کي آخر هتان هلڻو آهي ۽ پير سائين به اسان دوستن ۽ عزيزن کي الوداع چئي پنهنجي رب ڪريم سان وڃي مليو. کيس الله تبارڪ و تعاليٰ جنت الفردوس ۾ جڳهه عطا فرمائيندو ـــ آمين ثم آمين.

اڄ کان اٽڪل ٢٣-٢٤ سال اڳ منهنجو ڪنهن ڪم سانگي حيدرآباد وڃڻ ٿيو. مان خاص حيدرآباد کان ڪراچيءَ، پير سائينءَ سان ملڻ ويس. ڪراچيءَ ۾ گاڏيءَ مان لهي سڌو ڪشميري هوٽل ۾ ڪمرو ورتي ۽ سامان رکي، سڌو سنڌ اسيمبلي بلڊنگ بندر روڊ ڪراچيءَ ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي دفتر ۾ اچي پهتس. اتي منهنجو مولانا اعجازالحق قدوسي صاحب سان ملڻ ٿيو، جو پير صاحب جو پيارو دوست هو. ان کان معلوم ڪيم، جنهن چيو ته اوهان صدر مان ١٧ ۽ ١٩ نمبر بس ۾ سوار ٿي، جمشيد روڊ ١- تي وڃي لهندا ۽ ڏکڻ طرف نگاهه ڪندا ته اوهان کي جڳهه جي مٿان بيت الضياء لکيل نظر ايندو، اها سندس جاءِ آهي ۽ ان جي هيٺان لائبريري وارو ڪمرو آهي، اتي اوهان کي پير صاحب ملندو. مان مولانا قدوسيءَ کان موڪلائي آنهيءَ بس ۾ سوار ٿي اچي جمشيد روڊ تي پهتس. سامهون نگاهه ڪيم، بيت الضياء به ڏسڻ ۾ آيو ۽ هيٺان لائبريري جو ڪمرو به کليل دروازي سان نظر آيو. اوپر طرف دروازي کان ٿري اچي ڪمري جي ڏاڪڻ تي چڙهيم. ڌڙڪندڙ دل سان هڪندو مٿي چڙهيم. پيرسائين کي اڪيلو ڪرسيءَ تي ويٺل ڏٺم ۽ کيس عينڪ پيل هئي ۽ حيرت مان اجنبيءَ کي ڏسڻ لڳو. مان ڪمري ۾ اندر قدم رکي کيس السلام عليڪم ڪيو، پير صاحب به سلام ورائي اٿي ڪري مون کي آدرڀاءُ ڪئي. ڪرسيءَ تي ويهڻ جو اشارو ڪيو ۽ مان ڪرسيءَ تي ويٺس. پير صاحب مون کان سٺي نموني سان خوش خيروعافيت ڪئي ۽ پڇيائين ته ڪير آهيو، ڪٿي ويٺا آهيو، مان کيس جواب ڏنو ته ڀيءَ آهيان ۽ ڳوٺ ڪرن جو ويٺل آهيان، جيڪو شڪارپور ۽ ڳڙهي ياسين جي وچ تي آهي. "ڪهڙو ڪم اٿو، جو مون وٽ آيا آهيو؟" مان عرض ڪيومانس ته "منهنجو اوهان ۾ ڪوبه ڪم ڪونه آهي"، تنهن تي پير صاحب عجب ۾ پئجي پڇيو ته "باقي مون وٽ ڪهڙي سبب سان آيو آهين؟" کيس جواب ۾ عرض ڪيم ته "فقط اوهان سان ملڻ جي سڪ هئي

ان لاءِ آيو آهيان." پير صاحب ڏاڍو متحير ٿي ويو ته تون مون کي ڪيئن سڃاڻين، جو مون سان ملڻ آيو آهين؟ عرض ڪيومانس ته "مطالع وارو ماڻهو آهيان ۽ مون اوهان جا مضمون به گهڻا پڙهيا آهن، جن کان متاثر ٿي ڪري، غائبانه طور اوهان جو مداح بڻجي ويو آهيان. پڇيائون ته منهنجا ڪهڙا مضمون اوهان پڙهيا آهن، جن کان متاثر ٿيا آهيو؟ ڪيس جواب ڏنم ته ماهنامه رياض ڪراچي، جيڪو اردو جو مشهور اديب رئيس احمد جعفري مرحوم ڪڍندو هو، ان ۾ اوهان جو مقالو "سنڌ جي تاريخ جو مواد" اردوءَ ۾ پڙهيم ۽ ٻيا مقالا سنڌي رسالي مهراڻ ۾، جيئن مير مائل جي بياض ۾ سنڌ جي تاريخ جو مواد ۽ مڪلي نامه حواشي ۽ تعارف ۽ ان سان گڏ مير علي شير قانع ٺٽويءَ جي سوانح ۽ ميرن جي دؤر جون قديم مهرون وغيره مضمون پڙهي ڪري ڏاڍو اوهان کان متاثر ٿيو آهيان. انهن منهنجي دل ڏاڍي خوش ڪئي ۽ خواهش هئي ته جيڪر اوهان سان ملان. اڄ الله سائينءَ منهنجي اِها سڪ پوري ڪئي." منهنجي انهن لفظن سان پير سائين ڏاڍو خوش ٿيو ۽ بيحد دلچسپي وٺي، مون کان پڇڻ فرمايائين ته اوهان جي مطالع جو ڪهڙو موضوع آهي؟ مون ڪيس عرض ڪيو ته "تاريخ، سيرت، سوانح، آثارقديمه ۽ سفرنامه قديم." ڏنم ته پير صاحب جو منهن خوشيءَ وچان ٻاڙهو ٿي ويو ۽ پڇيائين ته اوهان ڪهڙن مصنفن جا ڪتاب پڙهندا آهيو ۽ ڪهڙن کان متاثر آهيو؟ عرض ڪيم ته اردو ۾: سر سيد مرحوم، مولانا شبلي، سيد سليمان ندوي، سيد ابو ظفر ندوي، شاهه معين‌الدين احمد ندوي، عبدالسلام ندوي، صباح‌الدين عبدالرحمان، مولانا اڪبر شاهه نجيب‌آبادي، مولانا غلام رسول مهر، مولانا ابوالڪلام آزاد، خانبهادر مولوي محمد شفيع، حافظ محمود شيراني، سيد عابد علي عابد، مولانا عبدالحليم شرر، مولانا صادق سروهنوي، نسيم حجازي ۽ رئيس احمد جعفري. ان وقت جيڪي نالا ياد آيا، ٻڌايامانس. پير صاحب ڏاڍو حيران ٿي ويو ۽ سنڌي اديب به پڇيائون. جواب عرض ڪيم ته: علامه دائود پوٽو مرحوم، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مولائي شيدائي، پروفيسر لطف‌الله بدوي مرحوم ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب. وري پير صاحب پڇيو ته ماهوار رسالا ڪهڙا گهرائيندو آهين؟ جواب ڏنم ته: آستانه دهلي، پيشوا دهلي، دين دنيا دهلي، ساقي دهلي، ڪهڪشان دهلي، برهان دهلي، نگار لکنو، حريم لکنو، نواءِ ادب بمبئي، معارف اعظم‌ڳڙهه ۽ لاهور کان سويرا، اردو ادب لاهور، نقوش، همايون، ادب لطيف ۽ عالمگير ۽ هفت‌روزه خيام لاهور ان وقت مرحوم ٿي چڪا هئا، اِهي به گهرائيندو هيم. پير صاحب دنگ رهجي ويو ۽ ڏاڍي دلچسپيءَ ۽ محبت سان مون کي ڏسڻ لڳو ۽ وري پيهر مون کان پڇيائين ته منهنجا ڪهڙا مضمون اوهان کي ڏاڍا وڻيا، اهي ٻڌاءِ. مون عرض ڪيو ته: مڪلي نامه جو مقدمه ۽ حواشي مڪلي نامه، سوانح مير علي شير قانع مرحوم ۽ مير مائل جي بياض ۾ سنڌ جي تاريخ جو مواد، اِهي مضمون مون کي ڏاڍو پسند آهن، جو مان انهن کي روزانو پڙهندو آهيان ۽ مون کي ڏاڍو سڙو ايندو آهي. ان سان گڏ اردو ۾ مضمون سنڌي جي تاريخ جا ماخذ،

ماهنامہ رياض ڪراچيءَ ۾ پڙهيم، ڏاڍو پسند آيو، جنهن جي تعريف سيد ابو ظفر ندويءَ مرحوم رياض جي ٻئي پرچي ۾، خط جي ذريعي ڪئي. اِهو پڙهي ڪري، پير صاحب کان چرڪ نڪري ويو ته ان منهنجي مضمون جي سيد ابو ظفر ندويءَ به تعريف ڪئي آهي! اها مون کي خبر نہ آهي. ڏاڍو خوش ٿيو ۽ ڪنهن ڪم سانگي اندر گهر ويو ۽ هڪڙو ڪتاب "مولانا محب علي سنڌي" اردو ۾ کڻي آيو ۽ اهو مون کي عنايت فرمايائين. اهو ڪتاب پير صاحب جو اردو زبان ۾ لکيل ۽ ڇپيل هو، جنهن جو مقدمہ قاضي احمد ميان اختر جوناڳڙهي مرحوم لکيو هو، جيڪو اڄ بلڪل ناياب آهي. ان کان بعد پير صاحب پنهنجي بيماريءَ بابت احوال ٻڌايو تہ مان پنهنجي ڀاءُ پير علي محمد راشديءَ وٽ، جو ان وقت منيلا ۾ سفير هو، رهيل هيم. ان وقت مون کي دل ۾ ايڏو درد ٿيندو هو، جو چوندو هيم تہ پستول کڻي پاڻ کي هڻان، جو درد برداشت کان ٻاهر هو ۽ مان ياويهہ ڏينهن موت ۽ حياتيءَ جي ڪشمڪش ۾ هوس ۽ حياتي هئي جو بچي ويس، رب جا لک شڪرانا. ان کان پوءِ چيائين تہ مان آغا بدرالدين خان دراليءَ وٽ ڳڙهي ياسين ايندس تہ مان اتي توکي اطلاع ڏيندس ۽ اوهان مون سان اتي اچي ملندا. بعد ۾ مون کان بہ ائڊريس ورتائين ۽ پنهنجي بہ ائڊريس مون کي لکي ڏنائين. انهن ئي ڳالهين ۾ مصروف هئاسين تہ شڪارپور کان مسٽر رحيم بخش خان سومرو اچي ويو. مان بہ ان سان ملي ڪري، پير سائينءَ کان اجازت ورتي ۽ پير صاحب مون کي ياڪر پائي موڪليو. اِها هئي منهنجي پهرين پير سائينءَ سان ملاقات، جيڪا اڄ بہ مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ۽ ائين ٿو سمجهان تہ هاڻي بہ پير سائينءَ سان گڏ ويٺو آهيان ۽ پير سائين مون کان سوال پڇي رهيو آهي.

ٿوري عرصي گذرڻ کان پوءِ سان شڪارپور جي پوسٽ آفيس ۾ صبح جو ويس، ان وقت ٽپاليءَ هڪ خط، سائو لفافو خانگي، جنهن تي ٽڪلي لڳل هئي، مون کي ڏنو. مون کي لفافي تي نوان ۽ خوبصورت اکر ڏسي، ڏاڍو تعجب ٿيو تہ هيءُ خط ڪنهن لکيو آهي؟ خط کي اٿلائي پٿلائي ڏٺم ۽ لفافي کي کوليم تہ پير سائينءَ جو خط هو، جنهن ۾ لکيو هئائون تہ مان جلد از جلد ڳڙهي ياسين ايندس ۽ مان اوهان کي اطلاع ڏيندس، اوهان مون سان آغا صاحب مرحوم جي بنگلي تي اچي ملندا. اهو پهريون خط هو، جو مون کي پير سائين ڏاڍي محبت سان لکيو هو. مون ان خط کي چمي اکين تي رکيو ۽ خوشيءَ جي انتها نہ هئي. مون پنهنجن ٻين دوستن کي پڻ اهو خط ڏيکاريو، جو اهي پڙهي ڏاڍو متعجب ٿيا تہ سنڌ جي چوٽيءَ جي اديب ۽ تاريخ نويس، عالم ۽ فاضل اوهان کي خط لکيو آهي ۽ مون کي چيائون تہ هيءُ خط حفاظت سان رکندا ۽ هن کي ضايع نہ ڪندا.

هفتي ٻن هفتن جي گذرڻ کان پوءِ هڪ خط ڳڙهي ياسين کان آغا بدرالدين مرحوم جن کان پهتو تہ ڪراچيءَ کان جناب پير حسام الدين شاه راشدي جن اسان وٽ آيا آهن ۽ اوهان کي سنڀارن ٿا، اوهان مهرباني فرمائي ساڻن اچي ملندا. مان خط ملڻ شرط ڳڙهي ياسين ۾

آغا صاحب جي بنگلي تي وڃي پهتم، آتي پير صاحب پنهنجي ڪمري ۾ هيو ۽ سندس نوڪر امير بخش ويٺو هيو ۽ آغا صاحب جن پاڻ به جاءِ تي ويل هئا. اطلاع ملڻ شرط پير سائين هليو آيو ۽ اچي مون سان ڀاڪر پائي مليو ۽ پڇيائين ته غلام مصطفيٰ آهيو؟ مان عرض ڪيومان ته جي ها مان غلام مصطفيٰ آهيان. پير سائين هڪڙي اعليٰ پايه جي ڪوٽ سوٽ ۾ ملبوس هئا، سائو رنگ ڪوٽ ۽ سوٽ جو هين ۽ پيرن ۾ شو بوٽ، رنگ ياد نه آهي پيل هين، ڊگهو قد، بدن هلڪو، اکين تي عينڪ، وارن کي ڦٽي ڏنل، ايڏا وجيه ۽ خوبصورت پئي لڳا جو ڳالهه حد کان وڌيڪ هئي ۽ ڳالهائڻ جو انداز بلڪل گنڀير ۽ وڻندڙ جو ويٺا ڳالهائين! مون کان خبرون چارون پڇيائون زماني جون ۽ ادبي خبرون پڻ. ڪهڙا ڪتاب نوان آيا آهن، اوهان ڪهڙا ڪتاب گهرايا آهن ۽ سان انهن ڪتابن جا نالا ٻڌايا. مان دارالمصنفين اعظم ڳڙهه ۽ ندوة المصنفين دهلي انڊيا جا اردو ڪتاب ٻڌايا ۽ پاڪستان ۾ ان وقت تمدن عرب ۽ تمدن هند نوان نوان شايع ٿيا هئا. ڏاڍا خوش ٿيا ۽ آغا بدرالدين خان به ان وقت گهران تشريف فرمائي آيا ۽ مون سان اچي مليا. خوش خير و عافيت ڪرڻ بعد احوال ورتائين ۽ پڇائين ته تنهنجو ڪرن ۾ ڪهڙي خاندان سان تعلق آهي. مان ڪيس عرض ڪيو ته وڏيرو ڪريم بخش خان پيءُ مرحوم منهنجو چاچو به هيو ۽ ماسڙ به هيو، ان تي آغا صاحب ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چيائين ته منهنجي پياري دوست جي خاندان مان آهين جو اِهو خاندان ڪرن ۾ معزز ۽ زميندار خاندان آهي. پوءِ خود آغا صاحب مرحوم منهنجي ان ڪري ۽ پير سائين جي مون سان مهربان هجڻ ڪري ڏاڍي عزت ڪندو هيو. ويندي آخري وقت تائين مون کي وڏي عزت ڏيندو هيو. الله سائين کيس بخشي ۽ جنت الفردوس ۾ جاءِ عطا فرمائين، آمين ثم آمين.

اتي آغا صاحب جن وٽ هڪ گوري عورت ڏٺم. مان ائين سمجهيم ته شايد پير صاحب جن ڪا اِها شادي ڪري آيا آهن ۽ پاڻ سان گڏ وٺيون آيا آهن، مگر مان شرم کان پڇي نه سگهيم. بعد ۾ پير سائينءَ جي نوڪر امير بخش کان پڇا ڪيم، ان جواب ڏنو ته ڊاڪٽر اينمري شميل آهي، مان حيران ٿي ويس. هيءَ اهائي مائي آهي جنهن بابت سنڌ جي سڀني اخبارن سنڌي توڙي اردو اخبارن ۾ سنڌس بابت احوال لکيل هيو ته پاڪستان ۾ اچي رهي آهي ۽ نئين زندگيءَ جي هڪ پرچي ۾ سندس بابت مضمون جناب غلام رباني سيڪريٽري ادبي بورڊ ڏنو هو. ڊاڪٽر شميل صاحبه جي آغا صاحب جن ڏاڍي عزت پيا ڪن. جنهن به وقت آئي پئي ته پئي شخصيتون اٿي پئي بيٺا. پوءِ ڪيترا ڏينهن پيرسائين ۽ ڊاڪٽر شميل صاحبه جن آغا صاحب جن وٽ رهيل هئا. اِهو رمضان المبارڪ جو مهينو هيو، مان روزي سان هوندو هيم ۽ روزانه صبوح جو ڳڙهي ياسين پير سائينءَ سان ملڻ ويندو هوس. هڪ ڏينهن آغا صاحب راڳ جي محفل رکي، جنهن ۾ اقبال جوڳيءَ کي به گهرايو ويو. راڳ جي مجلس ۾ اقبال جوڳي مرلي وڄائي. ان مرليءَ کي ڊاڪٽر شميل صاحبه ڏاڍو پسند ڪيو. پنهنجي ڪوچ تان لهي ڪري هيٺ گلم تي ويهي اقبال جوڳيءَ جا مرلي وڄائيندي فوٽو ڪڍيائين ۽ ڪيترا دفعا

فرمائش ڪري اِهو مرلي جو ترنم آواز ٻڌائين. پوءِ جڏهن پيرصاحب جن واپس ڪراچيءَ ويا ته اقبال جوڳيءَ کي ريڊيو پاڪستان تي گهرائڻ شروع ڪيائون جو اڄ ڏينهن سوڌو ريڊيو تي سنڌس پروگرام هلندو اچي ٿو. آخر پير سائينءَ جن رمضان جو مهينو ڳڙهي ياسين ۾ گذاري عيد کان هڪ ڏينهن اڳ واپس ڪراچيءَ جو پروگرام ٺاهيائون. مان ڪين عرض ڪيو ته منهنجي به دعوت قبول ڪري ڳوٺ اچڻ فرمايو. پيرسائينءَ آغا صاحب کي چيو ته جيئن پاڻ فرمائين اُئين هلڻ ٺهي. آغا صاحب جن فرمايو ته اسان جنهن ڏينهن ڪراچيءَ وينداسين ان ڏينهن شام جو تو وٽ ايندا سين ۽ اتان سکر وينداسين. پير سائينءَ مون کي فرمايو ته جيڪي هن سال نوان ڪتاب آهن، آهي سڀ جيڪي تو گهرايا آهن، سي رکجانءِ، اسان آهي ڏسنداسين مان پورو پروگرام وٺي بندوبست ڪيو ۽ پنهنجا عزيز ۽ معزز جيڪي به ڳوٺ جا هئا آنهن سڀني کي گهرايم، جن ۾ حاجي علي مراد خان پيءُ مرحوم، مولوي صاحب مرحوم، وڏيرو درياخان مرحوم ۽ وڏيرو عبدالمجيد خان جن سڀ موجود هئا، پير سائينءَ جن ۽ جناب آغا صاحب جن جي استقبال جي لاءِ. پيرصاحب، آغا صاحب ۽ ڊاڪٽر شمل هڪ گاڏيءَ ۾ هئا ۽ ٻي گاڏيءَ ۾ سندن سامان رکيل هيو ۽ آها ايندڙ عيد جي رات پئي ٿي. اهو آخري ڏينهن جو روزو هيو، ڪن ماڻهن ان ڏينهن به عيد ڪئي هئي.

اوطاق جي هڪ ڪمري ۾ ڪتاب ٽيبل تي رکيا هيم، جن ۾ تمدن عرب، تمدن هند مترجم سيد علي بلگرامي ۽ دارالمصنفين اعظم‌ڳڙه ۽ ندوة المصنفين دهلي وغيره ادارن جا وڏا علمي ڪتاب اردو ۽ سنڌي ۾ رکيا هيم. پيرسائين ۽ ڊاڪٽر شمل جيئن آيا تيئن ڪتابن جي مٿان اچي ويٺا ۽ آغا صاحب جن ڪرسيءَ تي اچي ويٺا. ڊاڪٽر شميل ڪجهه ڪتاب ڏاڍا پسند ڪيا جن ۾ شاه عبداللطيف جو رسالو مرتبه ڊاڪٽر گربخشاڻي مرحوم ۽ سوانح علامه اقبال سنڌي، از: پروفيسر لطف‌الله بدوي مرحوم طبع اقبال اڪيڊمي ڪراچي ۽ پيو هڪ ڪتاب اردو ۾، سلاطين دهلي ڪي مذهبي رجحانات از: پروفيسر خليق احمد نظاماڻي مطبوع ندوةالمصنفين دهلي کي ڏاڍو پسند ڪيائين، جو مان کيس بطور تحفه جي اهو عمدو ڪتاب ۽ هفته روز چٽان لاهور جو ادبي ايڊيشن بهترين نمونه تي سالنامه طور شايع ٿيو هو، اهي ٻئي ڪتاب ڊاڪٽر صاحبه کي ڏنم جو ڊاڪٽر صاحبه ڏاڍو خوش ٿي. منهنجي ڪتابن کي پير سائينءَ ۽ ڊاڪٽر شمل ڏاڍو پسند ڪيو ۽ پنهي چٽن اسان کي پنهنجو ووٽ ڏنو. هڪ مولوي محمد ابراهيم ڳڙهي ياسين جي کي ۽ پيو مون کي ڏنائين. پوءِ پير سائينءَ مون کان موڪلائي آغا صاحب سميت روانا ٿي ويا ۽ ڪراچيءَ پهچڻ تي پير سائينءَ ۽ ڊاڪٽر شمل صاحبه جن جدا جدا خط لکيا. ڊاڪٽر شمل صاحبه پنهنجو فوٽو به خط سان گڏ موڪليو، جنهن کي مان سنڀالي رکيو آهي.

ان کان بعد پير سائينءَ جا محبت پريا خط ايندا رهيا ۽ مان به کين لکندو رهيم، اهو سلسلو پيرسائينءَ پنهنجي وفات تائين قائم رکيو ۽ ان وچ ۾ پاڻ جڏهن به ٻاهرين ملڪن جي دوري تي ويندا هئا ته آتان به مون کي خط لکندا هئا، مثلاً هانگ ڪانگ کان، چين کان، ماسڪو کان،

عراق کان، اصفهان کان، تاشقند کان، ٽيڪسلا پشاور کان ۽ ڪراچي ۽ لاهور درميان رات جو ۱۲ بجي هوائي جهاز مان، جن ۾ پير سائين پنهنجي طبيعت جي بحاليءَ بابت ۽ ڪتابن جي تصنيف ۽ تاليف بابت لکيو اٿن. سندن جيڪي به ڪتاب ڇپيا هئا ته هڪ ڪاپي مهرباني ڪري موڪلڻ تحفتاً ڏياري موڪليندا هئا ۽ جيڪي پريس ۾ ڪتاب ڇپجڻ لاءِ ڏيندا هئا ته ان کان به آگاهه ڪندا هئا.

هڪ دفعي آغا صاحب بدرالدين دراني‌ءَ وٽ ڳڙهي ياسين آيا. مان به روزانه ويندو هيومان، رات جو وقت هو پير صاحب جن مان سندن ڪمري ۾ ويٺو هيس. مان ڪائڻ پڇيم ته سائينجن جي آئنده پروگرام ۾ ڪهڙا ڪتاب لکڻ جو ارادو آهي. جواب ۾ هڪ چوپڙي ڪيسي مان ڪڍيائون ۽ ڪولي ڪتابن جا نالا ٻڌائڻ شروع ڪيائون جن ۾ ڪل (۴۳) ڪتابن جا نالا هئا، جن ۾ ڪافي ڪتاب ڇپجي آيا ۽ باقي رهجي ويل آهن، جن مان ڪجهه نالا محفوظ آهن. ۱- ارغونن، ترخان ۽ مغلن جي دور جي ادبي تاريخ. ۲- ٺٽي جي سياسي تاريخ. ۳- ارغون، ترخان ۽ مغلن جي تاريخ. ۴- سرمد شهيد. ۵- سيوهڻ جي تاريخ. جن بابت پاڻ ٻڌايائون ته مان انهن تي ڏاڍو گهڻو ڪم ڪيو آهي ۽ ٻين ڪتابن مان، جيڪي ٻڌايائون، آهي ڪتاب گهڻي تعداد ۾ شايع ٿي چڪا آهن. پاڻ فرمائيندا هئا ته منهنجي ڪتابن ۾ مڪلي نامه، تاريخ ٺٽه وڏي پائي جا ڪتاب هوندا ۽ تحفة‌الڪرام جي فارسي ايڊيشن کي ايڊٽ ڪرڻ ۽ ان جا وڏيڪ (۲) حصه پيا به حواشي سان مرتب ڪندس، جو انهن ڪتابن جي پڙهڻ کان پوءِ سنڌ جي ماڻهن کي ڪنهن به ٻئي ڪتاب جي ضرورت نه رهندي، مگر تاريخ ٺٽه، سيوهڻ جي تاريخ ۽ تحفة‌الڪرام جا بقيه (۲) حصه رهجي وين!

سرمد شهيد ۽ مير معصوم شاه تي گهٽ ۾ گهٽ ۵۰ ورهيه تحقيقات ڪندا رهيا. ان لاءِ خاص طور ايران جڏهن به ويندا هئا ته مير صاحب جي آثارن کي ڳولي فوٽا ڪيڏندا هئا ۽ افغانستان به وڃڻ جو خيال هين ته آتي وجي مير صاحب جا آثار ڏسان ۽ ڪتاب کي جامع ڪيان.

ٽيون ڪتاب ميرڪي سادات، جيڪي پراڻي سکر ۾ رهن ٿا، جو تذڪره تاريخ به ڪمپليٽ ڪري ڇڏي اٿائون، ان تي ڪو ٿورو ڪم رهيل هوندو جو اميد ته سندن پاءُ جناب علي محمد شاه يا پائٽيو محترم حسين شاه راشدي صاحب جن بقيه رهيل ڪم پورو ڪري شايع ڪرائيندا.

ان سان گڏ سنڌ جي انسائيڪلو پيڊيا بابت ڏاڍو خيال هين ته ”اهو ڪم مان ڪيان، جن لاءِ ڏه ماڻهن ۽ ڪافي سرمايه جي ضرورت پوندي. جيڪڏهن اهي ٻئي؛ ماڻهو ۽ سرمايه ميسر ٿئي ته مان ان ڪم کي ٻن سالن جي اندر پورو ڪري ڇڏيان“، مگر اها به سندن آرزو پوري ڪانه ٿي.

هڪ دفعي مان پير صاحب جن وٽ سنڌن جاءِ تي رهيل هيس. جمعي جو ڏينهن هيو، اردوءَ جو مشهور اديب ۽ مؤرخ جناب جميل جالبي صاحب ۽ حسنين ڪاظمي صاحب جن به آيا. منجهند جو وقت هيو، جميل جالبيءَ منهنجي لاءِ پير صاحب کان پڇيو ته ڪير آهي؟ پير صاحب کيس جواب ڏنو ته هي منهنجو پيارو دوست آهي ۽ اردوءَ جو ڏاڍو قدردان آهي ۽ وڏي مطالع وارو ماڻهو آهي، ۽ ڊاڪٽرصاحب سان اردو زبان بابت گفتگو ٿي ته اوهان ٿا چئو ته ولي گجراتي، اردو جو پهريون شاعر هيو، مگر اوهان کي معلوم نه آهي ته سنڌ ۾ ولي گجراتيءَ کان اڳ سنڌي شاعرن اردوءَ ۾ شعر چيو آهي، جو اڄ به موجود آهي ۽ ان کي هندي زبان چيو ويندو هيو.

هڪ دفعي ڳڙهي ياسين ۾ آغا صاحب جي بنگلي تي ويٺا هئاسين، اتي علامه سيد سليمان ندوي جي موضوع تي ڳالهه نڪتي. پاڻ فرمايائون ته علامه مرحوم مون کي فرمائش ڪئي ته مان کيس جي لائبريري ڏيکاريان. مان غفلت ڪئي ته ڪنهن وقت کيس پنهنجي لائبريري ڏيکاريندس، مگر هو رحلت فرمائي ويو، جنهن جو اڄ ڏينهن تائين ڏک آهي. آغا بدرالدين مرحوم جڏهن دنيا مان سفر آخرت جو اختيار ڪيو ته پير صاحب ڏاڍا دل شڪسته ٿي پيا ۽ ڳڙهيءَ اچڻ ڇڏي ڏنائون، جنهن بابت خط ۾ به اظهار ڪيائون. پروفيسر احسان احمد بدوي مرحوم جڏهن ايڪسيڊنٽ ٿيڻ سبب انتقال فرمايو، تڏهن به مرحوم تي خط ذريعي مون سان ماتم ڪيائين، وري لطف الله بدوي صاحب جي رحلت تي به ڏاڍو ڏک جو اظهار ڪيان، گرامي مرحوم تي سخت ڏک ڪيائون. پير صاحب جا ڪيئي دوست سنڌس حياتيءَ ۾ گذر فرمائي ويا جن بابت ڏاڍو ارمان ڪندا هئا. خانبهادر مولوي محمد شفيع مرحوم لاهور ۾ جڏهن وفات ڪئي. ان تي به ڏاڍو ارمان ڪيائون ۽ مون کي چيائين ته مان سنڌس سرڻ کان ٣-٤ ڏينهن اڳ ملي آيو هيو مانس. اهڙا ڪيئي قصا روبرو ٻڌائيندو رهيو.

پڇاڙيءَ جي عمر ۾ پير صاحب اڪثر بيماريءَ جي حالت ۾ گذاريندو هيو ۽ دوائون به هر وقت استعمال ڪندو رهندو هيو. صحت جي ناسازيءَ باوجود به تصنيف و تاليف ۾ مشغول رهندو هيو. هڪ دفعي مان ٽن سالن جي وقفي کان پوءِ ملڻ لاءِ ڪراچيءَ سنڌس جاءِ تي ١١-١٢ بجه ڏينهن جو وڃي جمشيد روڊ تي مليو مانس. پاڻ لائبريريءَ ۾ ويٺا هئا، اطلاع ڪرائڻ تي هڪدم گهرايائين. وڏيءَ سڪ سان ڀاڪر پائي مليو. ڪيترو وقت ڀاڪر ۾ جهليو بيٺو رهيو ۽ پڇيائين ته تو کي مون سان گهڻو وقت مليءَ ٿيو آهي؟ جواب ۾ عرض ڪيم ته ٤ سال گذري ويا آهن. ڏاڍو متحير ٿيا ۽ فرمايائون ته ايڏو وقت گذري ويو آهي جو ڪونه مليا آهيو ۽ فرمائڻ لڳا ته تنهنجي اچڻ جي ڪري مان ڏاڍو خوش ٿيو آهيان، دل کي فرحت آئي آهي. ان وقت پير سائين جن ڪشمير جي فارسي شاعرن بابت ڪتاب کي مرتب ڪرڻ ۾ مصروف هئا. ان ڪتاب جا چار حصا ڇپجي چڪا هئا ۽ پنجين حصه تي ڪم ڪري رهيا هئا. ان ڪتاب کي مرتب ڪرڻ ۾ ڏاڍي محنت ڪئي هئائون ۽ خوش به ڏاڍا ٿي رهيا هئا. مان ڪين عرض ڪيو ته پير سائين، اوهان سنڌ جي زرخيز وادين مان نڪري

Gul Hayat Institute

ڪشمير جنت نظير ۾ ڪيئن پهتا آهيو؟ ۽ اِهي (۵) ڪتاب به جيڪر اسان کي سنڌ جي تاريخ متعلق ڏيو ها ته ڏاڍو سنو ٿئي ها. جواب ۾ فرمايائون ته هي هڪ حادثو هيو، تنهن جي تحت هي ڪتاب لکيو اٿم. مون کي به هڪ سيٽ ڏيڻ فرمايائون. جنهن به وقت خط لکندا هئا ته نون ڪتابن بابت مون کان ضرور پڇندا هئا ته ڪهڙا ڪتاب شايع ٿيا آهن.

پير صاحب پنهنجي زندگيءَ ۾ پيا به بهترين ڪم ڪيا، جن ۾ هڪ ڪم ڏاڍو اهم هو. دارالمصنفين اعظم گڙهه انڊيا جا ڪتاب پاڪستان ۾ عام طور ڪيئي ڪتب فروش شايع ڪرڻ لڳا هئا، جنهنڪري ان اداره کي ڏاڍو نقصان پهتو. سيد صباح الدين عبدالرحمان صاحب ناظم دارالمصنفين اعظم گڙهه واري ڪيئي خط پير صاحب جن ڏانهن ۽ آغا شورش ڪاشميري ايڊيٽر هفته روزه چٽان ڏانهن لکيا ته اوهان اسان جي مدد ڪريو. مون ڏانهن به سيد صباح الدين صاحب هڪ خط لکيو ۽ پنهنجي اداري جي مشڪلاتن کان آگاهه ڪيو. پير صاحب، سيد صاحب جي خط لکڻ تي جنگ اخبار ۾ آهي خط ۽ پنهنجي همدردانه تاثرات شايع ڪرايا. ان کان پوءِ آخر سرڪاري سطح تي دارالمصنفين ۽ نيشنل بوڪ فائونڊيشن اسلام آباد پاڪستان سان معاهده ڪرائي ۱۱۴ ڪتابن جو معاوضو نئشنل بوڪ فائونڊيشن کان ۱۵ لک روپين ۾ ڪرائي دارالمصنفين وارن کي ڏيارِيا. ان مدد جي ڪري هي ادارو بچي ويو ۽ اڄ وڏي ناٽ سان علمي ۽ ادبي ڪم ڪري رهيو آهي ۽ پير سائينءَ جو ڏاڍو شڪرگذار آهي، جنهن جو اظهار سيد صباح الدين عبدالرحمان صاحب پاڪستان جي اخبارن ۾ هڪ انٽرويو ۾، جيڪو اخبار جهان ڪراچي ۾ ڇپيو هو، ڪيو آهي ۽ رسالي معارف اعظم گڙهه ۾ سيد صاحب، پير صاحب جو شڪريه بجا آندو آهي.

پير صاحب کي مشاهير ۽ اهلِ علم به خراج تحسين پيش ڪري ويا آهن، جن ۾ علامه سيد سليمان ندوي مرحوم کين محقق سنڌ سڏيو آهي، جيڪو نقوش سليمان جي ديباچه ۾ درج آهي. سيد ابو ظفر ندوي مرحوم به، جنهن تاريخ سنڌ اردو ۾ لکي آهي، مقاله "سنڌ کي تاريخ کے ماخذ" مطبوعه ماهنامه رياض ڪراچي ۾ مطالعي ڪرڻ بعد فرمايو ته "پيرصاحب جهڙو محقق سنڌ ۾ موجود آهي، ان جي تاريخ لکڻ کان وڌيڪ پيو ڪير سنڌ تي لکي سگهندو ۽ سنڌ وارن کي مبارڪ هجي جو سنڌ ۾ اهڙو ماڻهو موجود آهي جو فخر جو باعث آهي" ۽ ٻين ڪيترن ئي عالمن به کيس خراج عقيدت پيش ڪيو آهي.

پير سائينءَ جو پويون ڪتاب "مير معصوم شاهه بکري" جڏهن ڇپجي بازار ۾ اچي ويو ته هڪ ڪاپي مون ڏانهن به بذريعي رجسٽري روانه فرمايائون ۽ خط به لکيائون ته ڪتاب پڙهي راءِ ڏيندا. ٿوري عرصي کان پوءِ وري پيو خط لکيائون ته منهنجو ڪتاب مير معصوم شاهه، سکر ۾ معصومي سيدن به گهرائي پڙهيو آهي يا نه؟ مون کين جواب ۾ عرض ڪيو ته پنهنجي ڏاڏي جو ذڪر، سندس اولاد ڪيئن نه پڙهيو هوندو! مان سکر ويندم ۽ اتان معلوم ڪندم. پوءِ مون سکر وڃي معلوم ڪيو. معصومي سيدن جي خاندان ۾ جيڪي به

پڙهيل ساٿهو هئا، انهن سڀني اهو ڪتاب خريد ڪري مطالع ڪيو ۽ اهل نساء به مطالعو ڪيو. اِهو احوال پير صاحب کي ڏنم، پير صاحب ڏاڍو خوش ٿيا.

پير صاحب سان ملڻ مون کي گهڻو وقت ٿي ويو هو. گذريل سال ١٩٨٢ع جي اول ۾ مان حيدرآباد ويم. اتي مون کي سنڌي ادبي بورڊ ڄامشوري مان معلوم ٿيو ته پير صاحب ڏاڍو بيمار آهي. بورڊ جي سيڪريٽري جناب غلام رباني صاحب سان ملڻ ٿيو. پيرصاحب بابت پڇيومانس، جنهن فرمايو ته هن وقت نيڪ آهي ۽ اسپتال مان گهر ويو آهي. منهنجي دل کي ڏاڍي بيقراري ٿي ۽ ڏاڍو پريشان ٿيم. آخر اتان ڪراچيءَ هليو ويس ۽ ٤-٥ بجه مهل سندس رهائش واري جاءِ تي ويومانس. الحمرا سوسائٽيءَ ۾ پهرين ته ملڻ لاءِ سندس نوڪرن انڪار ڪيو، مگر مون چيومان ته مان ٣٠٠ ميلن کان آيو آهيان، منهنجي لاءِ پير سائينءَ کي اطلاع ڪرائيندا، پوءِ گهرائي يا نه. مگر پير صاحب اطلاع ملڻ شرط فوراً هليو آيو ۽ پري کان ڏسي چيائين ته ”ڀلا سري ويو آهين ڇا، جو خط پٽ به ڪونه ٿو لکين.“ جواب ۾ عرض ڪيومانس ته ”اوهان پراڻي جاءِ ڇڏي آيا آهيو ۽ هن جاءِ جي مون وٽ ايڊريس ڪانه هئي، جنهن ڪري خط ڪونه لکيو اٿم“. معذرت ڪئي مانس، پوءِ ڪيترو وقت ويٺا رهياسين. پنهنجي بيماريءَ بابت ۽ ٻيا حال چال ڪياسين. هڪڙو پير صاحب جي مقالات جو مجموعو ”ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون“ تازو ڇپيو هو، ان بابت به چيائون ته مان توڏانهن موڪليندم، مگر پير صاحب جي مسلسل بيماريءَ جي ڪري ۽ لنڊن وڃڻ ڪري، اتان موٽي آيا ته پنهنجي جان جان آفرين جي حوالي ڪيائين، ان ڪري ڪتاب ڪونه ملي سگهيو. مون کي چيائين ته مان مير معصوم شاهه تي ٻيو جلد به لکي رهيو آهيان، تون سکر وڃي ڪري سندن خاندان ۾ ڪنهن لکئي پڙهئي ساٿهوءَ سان ملي، سون مان رابطو قائم ڪراءِ ته مان ڪانئس مير صاحب بابت ڪجهه زباني احوال وٺندس. مان ڪانئن موڪلائي هليو آيس ۽ سندس حڪم مطابق سکر ۾ معصومي سيدن جي خاندان سان مليس ۽ ميان قوت علي شاهه جي پياءُ بابت معلوم ٿيو ته اهو ساٿهو اوهان کي اِها معلومات ڏيندو. مان ان سان مليس ۽ پيرصاحب بابت احوال ڪيومانس. منهنجي ڏاڍي آدرڀاءُ ڪيائين ۽ چيائين ته پير صاحب سان مان پاڻ وڃي ملندس ۽ جيڪي معلومات هونديون، اهي ڏيندومانس. مان ڪيس پير صاحب جي ايڊريس ڏئي هليو آيس ۽ اِهو پير سائينءَ کي احوال اطلاع لاءِ لکي موڪليم، مگر مون کي جواب ڪونه مليو.

پوءِ معلوم ٿيو ته پير صاحب جن لنڊن ويا آهن. منهنجو پير صاحب ۾ ساهه ٽنگيل هو ۽ مان ڏاڍو پريشان رهڻ لڳس. هڪ خط برادرم نوازعلي شوق کي لکيم ته پيرصاحب جو ڪو حال احوال ڏيندا، مگر جواب ڏاڍو دير سان موصول ٿيو، مگر نااميديءَ جهڙو. دل ائين پئي چوي ته جيڪر ڪراچي پکيءَ وانگر اڏري وڃان ۽ پيرصاحب جي خبرچار لهان، مگر نه وڃي سگهيس ۽ ڏاڍو اداس پريشان رهيس. هر وقت پير صاحب منهنجي اکين آڏو پئي گهميو ۽

Gul Hayat Institute

سان انتهائي غم ۾ رهڻ لڳس. پهرين اپريل جي ڏينهن محترم ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پرنسپال شاهه لطيف ڪاليج شڪارپور وٽ ويٺو هوس ته آتي پروفيسر اسرار احمد علوي صاحب آيو. جنهن هڪڙي خبر ٻڌائي ته پير سائينءَ جن اڄ رحلت فرمائي معبود حقيقي سان وڃي مليا. هي دهشتانگيز خبر ٻڌي ڪري ساهه سڪي ويو ۽ مغز جاءِ تي نه رهيو ۽ ساري جان جنبش ۾ اچي ويئي. اهو ڪاليج ڦرڻ لڳو ۽ اکين اڳيان انڌيرو ڇانئجي ويو. مگر اهو حال ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي صاحب جو به ٿي ويو. سان هڪدم اتان موڪلائي سڌو اچي بگيءَ ۾ سوار ٿيس. ڳوٺ وڃڻ لاءِ سنهنجو ٻت بگيءَ تي ويٺو هو، مگر حواس گم. جڏهن گهر پهتس ته ڦهڪو ڏئي اچي هنڌ تي ڪريس. سيئي گهر جا ڀاتي اهو حال ڏسي اچي مٿان بيٺا ته پيو ته خير آهي. هي خبر پير صاحب جي جڏهن ڏنيمان ته سيئي غم ۾ ٻڏي ويا. اها رات منهنجي لاءِ ڏاڍي ڏک جي هئي، اها ڪيئن گذري، آها مون کي خبر آهي.

الله سائين پير صاحب کي بخشيندو ۽ کيس جنت ۾ جاءِ ڏيندو، آمين. هڪ دفعي پاڻ خط ۾ لکيو هئائون ته هتان جا ماڻهو مرده پرست آهن، جيئرن جو قدر نه ڪندا آهن ۽ مرڻ کان پوءِ ڪندا آهن. اها ڳالهه برابر آهي ته پير صاحب جو مرڻ کان پوءِ ماڻهن ڏاڍو قدر ڪيو ۽ شايان شان قدر. سنڌ جي اهلِ علم پير صاحب جي وفات کي وڏو حادثو ڄاتو آهي. پير صاحب عزت جي لائق هو. پير صاحب جي پائي جا عالم هندستان ۾ ڪي چند ٿي گذريا آهن مثلاً شبلي نعماني، سيد سليمان ندوي، خانبهادر مولوي محمد شفيع مرحوم، حافظ محمود شيراني، سيد هاشمي فريدآبادي، قاضي احمد ميان اختر جوناڳڙهي، علامه دائود پوٽي ۽ مولانا غلام رسول مهر. اهي وڏي درجي جا عالم ۽ فاضل هئا. اڄ سنڌ اهڙي محقق ۽ مصنف کان محروم ٿي ويئي. الله تبارڪ و تعاليٰ کيس جنت الاعليٰ ۾ جڳهه عطا فرمائي ۽ سندس پوين ۽ اسان دوستن کي صبر جميل عطا فرمائي!

”ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي ”خادم“ اسان جو معاصر آهي ۽ اڃان نئون نوجوان آهي. سنڌ ۾ فارسيءَ جو پروفيسر هو. ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ”سنڌ جي فارسي شاعرن جي تذڪري“ تي حاصل ڪيائين. ڏاڍو ڀاڳ قسمت جي وس آهي، انسان ڇا ٿو ڪري سگهي؛ ورهاڱي جي واءُ وڃوڙي جا ورق ورائي، هتان کيس ڪٿي وڃي دهليءَ پهچايو آهي. اکين کان اڄ اگرچه دُور آهي، ليڪن دل کان دُور نه آهي. جيئي رهي شل اتي خوش هجي – آمين“

— سيد حسام الدين راشدي

مضمون ”سنڌي هندن جو فارسي ادب ۾ حصو“، ١٩٥٢ع

(ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون، ص ٦٧)

Gul Hayat Institute

خادم شيخ

ڏوٿين ڪان ڏور

پهرين اپريل ۱۹۸۲ع تي ريل گاڏي مان لهي ڳوٺ ڀهمڻ پهتم. سڄي ڳوٺ ۾ سناٽو لڳو پيو هو- ائين پئي لڳو ڄڻ ڳوٺ جي وڻن جي ٽارين به لڏڻ ڇڏيو آهي. ڪجهه ٻيڙا هاري ديري وٽ هيٺ ڪنڌ ڪيو ويٺا هئا.

گهر پهتس ته سڄي ويڙهي ۾ غم جي لهر ڇانئيل هئي. بابا ڇيو ته ريڊئي ٻڌايو آهي ته سائين حسام الدين شاهه وفات ڪري ويو! مون کان دانهن نڪري وئي، ۽ پوءِ گهر ۾ به مزو نه آيم. ٻاهر نڪري سائينءَ جي حاويليءَ ڏانهن ويس. حاويليءَ جي وڏي دروازي وٽ هيٺ پٽ تي سائينءَ جا ٻيڙا هاري تمام غمگين حالت ۾ گوڏن ۾ منهن هڻي ويٺا هئا. ان وقت سائينءَ جي ڪتاب جو نالو ياد آيو. ”هو ڏوٿي هو ڏينهن“. سائينءَ جا ڏوٿي اڄ تمام غمگين حالت ۾ روئي رهيا هئا ۽ پاڻ سائين جن هميشه لاءِ ڏوٿين ڪان ڏور ٿي چڪا هئا. لاڙڪاڻي ۾ مهراڻ بوڪ اسٽال ڪولڻ ڪان پوءِ سائينءَ جا ٽي ڪتاب پڙهڻ نصيب ٿيم، ”هو ڏوٿي هو ڏينهن“، ”سنڌي ادب“ (اردو تان ترجمو ٿيل) ۽ ”سنڌ جي تباهيءَ جا ڪارڻ“. سائينءَ جيڪو ڪجهه لکيو آهي، سو سنڌ هند ته ڇا پر دنيا تعريف ڪندي. بهرحال سائين حسام الدين شاهه راشدي تي لکڻ جي لائق ته ناهيان ڇو ته نه اديب آهيان ۽ نه ڪو شاعر، جيئن غلطي ۾ هڪ ٻه ڪهاڻي لکي اٿم سا به اڃا ڇپي ڪانه آهي. پر خوش قسمتيءَ سان سائينءَ جي ڳوٺ ڀهمڻ ۾ پيدا ٿيو آهيان ۽ سندس ڳوٺ ۾ وڏو ٿيو آهيان، جنهنڪري سائينءَ جون ڪجهه ڳالهيون لکڻ لاءِ مجبور ڪن ٿيون. علمي ۽ ادبي زندگيءَ ۾ ته سائينءَ کي دنيا ڏٺو آهي، پر زميندار روپ ۾ صرف اسان جي ڳوٺ وارن سائين جن کي ڏٺو آهي. سائين جن ان وقت زمينداري ڪئي جڏهن مان ڇائو مس هئس، پر وڏن کان ۽ ٻيڙن هارين کان سائين جن جون مثالي ڳالهيون ۽ هارين سان ڪيل ڀلايون ٻڌندو آيو هئس. خوش قسمتيءَ سان، ڪراچيءَ ۾ رهڻ کان پوءِ ڪافي عرصي کان پوءِ سائين جن ڳوٺ ڀهمڻ اچڻ جي عنايت ڪئي هئي ۽ مون سائين جن کي اڳ ڪڏهن به نه ڏٺو هو. اهڙي شخصيت، جنهنجي تعريف ڄمڻ کان جوان ٿيڻ تائين پنهنجي وڏن ۽ ٻين هارين کان ٻڌندو آيو هئس، سو ڏاڍي دل خوش هئي ته اهڙي شخصيت جو اڄ ديدار ڪرڻ سائينءَ جي حاويليءَ تي پيو وڃان. جڏهن سائينءَ جي حاويلي تي پهتم ته حيران ٿي ويس

چيو تہ سيلي جيتري خلق اڳ ڳوٺ ۾ ڪڏهن بہ ڪونہ ڏٺي هئم. ٻاهرين ڳوٺن جا بہ ڪافي ماڻهو سائين جن جي ديدار لاءِ آيل هئا، پاڻ سائين جن آرام ڪرسيءَ تي ويٺل هئا، رش سبب سائين جن کي پيرين پوڻ تہ نصيب ڪونہ ٿيم — تنهنڪري ڳوٺ وارن سان گڏ پري ويهي رهيم. پاڻ سائين جن شڪار جي موضوع تي ڳالهائي رهيا هئا ۽ اوچتو ڪرسيءَ تان اٿيا ۽ ٻيا ماڻهو بہ اٿي بيهي رهيا، سائين جن تڪڙا تڪڙا وڏي دروازي ڏانهن ويا، ڏٺم تہ هڪ پوڙهو هاري پريان اچي رهيو هو. ۽ سائين جن کيس ڀاڪر پائي وچي مليا ۽ کين ڀاڪر ۾ ڀري اچي ڪرسيءَ تي ويهاريو، سان حيران ٿيم مون سان گڏ ڳوٺ جا ٻيا ڇوڪرا بہ حيران ٿيا، چيو تہ اهو پوڙهو ڪاڪو ڪمن هو جنهن کي سڄي ڳوٺ جا ٻار چيڙائيندا هئا ۽ ڪاڪو ڪمن سائين جن سان وڏي آواز ۾ ڏاڍو حجائتو ڳالهائي رهيو هو، ٿوري دير کان پوءِ وري سائين جن ٿپو ڏئي اٿيا ۽ دروازي ڏانهن تڪڙا تڪڙا ويا ۽ هڪ پوڙهي هاريءَ کي ڀاڪر پائي مليا ۽ کيس وٺي اچي ڪرسيءَ تي ويهاريائون، اهو پوڙهو ڪاڪو چُتو هو جنهن کي بہ اسان جي ڳوٺ جا ٻار چيڙائيندا هئا. اسان سڀ هڪ دفعو وري حيران ٿياسين، سائين جن انهن پوڙهن هارين سان ڏک سور ايتري وقت تائين اوريندا رهيا جو رات ٿي وئي کين پاڻ کان منجهند جي ماني کائڻ بہ وسري وين، هارين مطابق پاڻ هارين تہ ڍَا پر ڍڳن جو بہ وڏو احساس ڪندا هئا، ٿورو ڏينهن ٽپندو هو تہ آس ۾ ڍڳن کي وهڻ پسند نہ ڪندا هئا ۽ پڪل پوک ۾ ڍڳن کي چرڻ جي اجازت هئي، ۽ ڪو هاري بيمار ٿيندو هو تہ کين گهر پڇڻ ويندا هئا، ۽ مهيني ٻي هارين جي گهر وڃي کين جي خيرت معلوم ڪندا هئا، پوک نہ تيار ٿيڻ سبب کين ان پاٽي اڳ ئي ڏئي ڇڏيندا هئا، اسان جي ڳوٺ ۾ پوڙها هاري کين هارين جو يار ڪري سڏيندا هئا.

سائين احمد شاهہ راشدي جيڪو سائين جن جو ننڍو ڀاءُ آهي ۽ هن وقت زمينداري ڪري رهيو آهي، تنهن کان کين ٿوري بہ تڪليف پهچندي آهي تہ هاري ٿڌو ساهہ کڻي چوندا آهن، ”هاءِ سائين حسام الدين شاهہ راشدي“. هڪ ٻيو واقعو توهان کي ٻڌايان ٿو جيڪو والد صاحب ٻڌايو آهي، سائين جن هڪ دفعي ڇوڪرن کان مسجد لاءِ سرون کڻائي رهيا هئا، ڇوڪرا پنج پنج ڇهہ ڇهہ سرون کڻي رهيا هئا ۽ هڪ ڇوڪرو صرف ٻہ سرون کڻي رهيو هو، تنهن تي سائين جن کين چيو تہ ”ٻيا پنج پنج سرون ٿا کڻن ۽ تون رڳو ٻہ ٿو کڻين“ تنهن تي ڇوڪر نهہ پهہ وراڻيو ”سائين کڻي ڏسو تہ خبر پئي“ سائين جن کلي ويٺا ۽ خرچي ڏيڻ وقت ٻين کي روپيو روپيو ڏنو ۽ هن کي ٻہ روپيا ڏنا. تنهن تي ڇوڪرن چيو ڇو سائين هن کي ٻہ روپيا. تنهن تي کين سائين جن چيو تہ هن سچ ڳالهايو آهي ان لاءِ ٻہ روپيا ڏنا اٿم. سو سائين جن پاڻ سچ پسند ڪندا هئا، ۽ سچ کي ڪڏهن بہ ٻرو نہ سمجهندا هئا، سچ چوڻ تي خوش ٿيندا هئا. اهڙا ڪيترائي واقعا سائين جن جا آهن جيڪي مون کان وسري ويا آهن.

بهرحال سائين جن جي شخصيت تي جيترو لکجي اوترو گهٽ آهي، بس شاهه سائين جو هي شعر پيو ياد اچي :

”ساڻهو نه سڀ سهڻا پکي نه سڀ هنجهه،
ڪنهن ڪنهن ساڻهوءَ منجهه اچي بوءِ بهار جي.“

سائين جن جي وفات سان جيڪو سنڌي ادب کي نقصان رسيو آهي تنهنجي ڪوٽ پوري ڪرڻ لاءِ ته ڪافي وقت کپي. بهرحال سائينءَ جي خاندان مان سائين حسين شاهه راشدي ادب ڏانهن لاڙو ڪيو آهي تنهن ۾ اسان کي ڪافي اميدون آهن.

سنڌ جي تاريخ گهڻو آڳاٽي زماني کان شروع ٿئي ٿي، جا حد کان وڌيڪ دلچسپ به آهي ۽ نهايت اهم به؛ مگر اها اڄ تائين ڇڙوڇڙ ۽ بنا ڪنهن ترتيب جي پيل آهي. سنڌيءَ يا ڪنهن ٻيءَ زبان ۾ ڪوبه اهڙو ڪتاب نه لکيو ويو آهي؛ جنهن کي سنڌ جي تاريخ جو شروعاتي خاڪو ڪوٺي سگهجي؛ يعني جنهن مان هن ملڪ جا تاريخي ۽ تمدني حالات، زمانيوار هڪ هنڌ معلوم ٿي سگهن. انقلابي طوفان غالباً هن خطي کان زياده، پاڪ ۽ هند جي ڪنهن به ٻئي خطي تي ڪين گذريا آهن.
قومن ۾ زندگيءَ جي جذبن ۽ ولولن کي تازي رکڻ، ۽ منجهن عملي جوش لاءِ نئين خون پيدا ڪرڻ جو سڀ کان اهم ذريعو قومي تاريخ آهي. قومي تاريخ جي ئي صفحن تي پنهنجي بزرگن جا اعليٰ ڪارناما، آئينده نسلن لاءِ هميشه واسطي زندگيءَ جو سبق بنجن ٿا. انهيءَ ئي آئيني ۾ هر قوم پنهنجي ماضيءَ کي بي نقاب ڏسي سگهي ٿي ۽ پنهنجي عروج ۽ زوال جو اسباب ۽ عوامل تي ٿڌي سيني سان غور ڪري، آئينده جا خد و خال درست ڪري سگهي ٿي. جنهن قوم وٽ پنهنجي ماضيءَ جي تاريخ اڪين آڏو نه هجي، ان لاءِ سمجهڻ گهرجي ته اها زندگيءَ جي ميدان ۾ عملي محرڪات جي هڪ نهايت ئي اهم وسيلي کان محروم آهي.

— سيد حسام الدين راشدي

[تاريخ ڪلهوڙا — از: غلام رسول مهر جي مهاڳ مان اقتباس.]

عنايت بلوچ

چند يادگيريون

ننگر ۽ ناڙيون، پکيھ ڪٽي پند پيا،
بندر بازاريون، سڄا سامونڊين ريءَ.

هي آنهن ڏينهن جي ڳالهه آهي، جڏهن ون يونٽ ٽٽي چڪو هو ۽ مان ڪسٽم جي نوڪري ڇڏي، ١٤- جولاءِ ١٩٧٠ع تي ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ ۾ اسسٽنٽ ريجنل ڊائريڪٽر مقرر ٿيو هوس. پهرين جولاءِ ١٩٧٠ع تي سيني صوبن جي پنهنجين حڪومتن ڪم ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو، باوجوديڪ ان جي جو جنرل يحيٰي خان جي مارشل لا اڃا ملڪ ۾ موجود هئي. سنڌ جي صوبائي حڪومت به وجود ۾ اچي چڪي هئي ۽ ڪراچي، سنڌ جي گاديءَ جي هجڻ سبب، سرڪار اِهو فيصلو ڪيو ته پهرين جولاءِ ١٩٧٠ع کان، يعني عين آن ڏينهن کان، جڏهن سنڌ حڪومت ڪم ڪرڻ شروع ڪيو، ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ جي چئنل نمبر ٻي تي (جيڪا لانڍيءَ تائين به مشڪل سان ٻڌڻ ۾ ايندي هئي) روزانو اڌ ڪلاڪ سنڌي پروگرام نشر ڪيو وڃي. هتي اِهو به ياد رکڻ کپي ته ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ جي جيڪا موجوده چئنل نمبر ٻي آهي، آها آن وقت چئنل نمبر پهرين هوندي هئي ۽ ١٠ ڪلووات ٽرانسميٽر جي طاقت جي هوندي هئي ۽ ان وقت جي چئنل نمبر ٻي، فقط هڪ ڪلووات ٽرانسميٽر جي هوندي هئي، جنهن کي ڪافي سالن کان وٺي سخت ڪمزور ۽ ناڪاره هئڻ سبب قطعي طور تي بند ڪيو ويو هو. اڃا به وڌيڪ وضاحت هيئن ٿي سگهي ٿي ته ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ جي جيڪا چئنل نمبر پهرين، اڄڪلهه آهي، آها آهي ١٠٠ ڪلووات ٽرانسميٽرن جي ۽ موجوده چئنل نمبر ٻي آهي ١٠ ڪلووات ٽرانسميٽرن جي. پڙهندڙن کي ذهن نشين فقط اِهو ڪرائڻو آهي ته ون يونٽ جي ٽٽڻ سان سنڌ جي گاديءَ جي هنڌ ڪراچيءَ مان ۽ ان جي ريڊيو اسٽيشن تان جيڪو سنڌي پروگرامن شروع ڪرڻ جو انعام مليو هو، آهو هو آن وقت جي ١٨ ڪلاڪن جي روزانه پروگرامن مان فقط اڌ ڪلاڪ جي روزانو پروگرام جو؛ سو به اهڙي ڪمزور ترين چئنل تان، جيڪا ڪراچيءَ ۾ به پوريءَ طرح نه ٻڌبي هئي.

اهڙي وقت ۾ مان به اچي نازل ٿيس. منهنجو پيارو دوست گل حسن پناڻ، جيڪو ان وقت ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ ۾ پروگرام پروڊيوسر هو ۽ اڄڪلهه ايڪسائيز ۽ ٽيڪسيشن ڊپارٽمينٽ

Gul Hayat Institute

کراچيءَ ۾ آفيسر آهي، مون کان اڳ ۾ ئي سنڌي پروگرامن جو ڇهتو لايون ۽ سنڌي سيڪشن ۾ ميڙو مچايون ويٺو هو. منهنجي وڃڻ سان ڪيس ته هٿي ملي ئي سهي، پر مون کي بي مدد ۽ همت افزائي ملڻ سان گڏ، جهيڙي جهٽي ڪرڻ ۾ پڻ منهنجا حوصلا بلند ٿي ويا. اڌ ڪلاڪ جي تمام محدود دائري اندر رهي ڪري بہ، اسان سنڌي پروگرامن کي ڪافي بهتر بنايو. هڪ ڏينهن، مون ان وقت جي اسٽيشن ڊائريڪٽر جناب طاهر شاهہ صاحب آڏو هڪ رٿ پيش ڪئي تہ ڇو نہ ڪراچي اسٽيشن تان هڪ 'آل سنڌ، سنڌي-آردو مشاعري، جي محفل مچائي وڃي. شاهہ صاحب ٿورو سوچڻ کان پوءِ اِها رٿ فوراً منظور ڪئي ۽ مون کي چيو تہ جلدي ان اسڪيم کي عملي جامو پهراءِ. منهنجي خوشيءَ جي حد ئي نہ رهي ڇو تہ ون يونٽ جي ١٤ سالن جي ٻوسٽ کان پوءِ هي پهريون ڀيرو هو جو ڪراچي ريڊيو اسٽيشن تان گڏيل سنڌي-آردو مشاعرو ٿيڻو هو. هي آهو دؤر هو جڏهن ڪراچيءَ ۾ گهمندي، ڪنهن کان ڪو سنڌيءَ ۾ جملو ٻڌڻ ۾ ايندو هو تہ گد گد پيا ٿيندا هئاسون. سنڌ، نئون نئون جنم ورتو هو ۽ سنڌين اڃا تازو تازو ڪراچيءَ جو رخ رکيو هو.

مشاعري جي تاريخ مقرر ٿي ويئي، هاڻي مسئلو اهو هو تہ صدارت ڪير ڪري. طاهر شاهہ صاحب (ريجنل ڊائريڪٽر) جي راءِ هئي تہ زيڊ-اي-بخاري کان صدارت ڪرائجي. طاهر شاهہ صاحب جهڙي دَبنگ ريجنل ڊائريڪٽر جي رٿ کي مان ڪير ٿيندو هوس ريڻ وارو، سو بہ ان صورت ۾ جڏهن زيڊ-اي-بخاري (مرحوم) جهڙو براڊڪاسٽنگ جو ابو ۽ هڪ باڪمال شخصيت جو نالو وچ ۾ هجي، پر تنهن هوندي بہ مون نهايت نماڻائيءَ سان طاهر شاهہ صاحب کي عرض ڪيو تہ صدارت لاءِ هڪ ٻي شخصيت بہ منهنجي ذهن ۾ آهي. شاهہ صاحب، جيڪو اڪثر ڪري فقط پنجابي ۾ ڳالهائيندو هو، پڇيو: "ڪهڙا بندا اے" وراڻيم "سائين حسام الدين راشدي". فوراً ڄڻ خوشيءَ سان ٽپ ڏنائين ۽ چيائين "يار بڙي اڇي گل ڪيتي اے- راشدي صاحب نون فوراً ڦڙلے اور منالے"

سان ٻئي ڏينهن تي ئي قبلہ سائين حسام الدين راشدي صاحب جن جي خدمت ۾ پهچي ويس ۽ سندن حضور ۾ سڄي روداد پيش ڪيم. ڪلي ڏنائون ۽ فرمايائون "اِهي گاڏڙ ساڏڙ مشاعرا مون کي بنهہ نہ وڻندا آهن، پر تنهنجي ڪري مان ضرور ايندس." تاريخ مقرر ٿي ويئي، ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ مون کي خبر پئي تہ طاهر شاهہ، سائين راشدي صاحب جن کان بيحد متاثر هو ۽ ايترو تہ قبلہ راشدي صاحب جن جو احترام ڪندو هو جو ڪيترا ڀيرا اسان جي پروگرام ميٽنگن ۾ سندن واڪاڻ مان ڍاپندو ئي نہ هو.

ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ جي اسٽوڊيو نمبر ١٤ ۾ مشاعري جي محفل مچائي ويئي، سنڌي شاعرن مان مرحوم غلام محمد گرامي، مرحوم عبدالڪريم گدائي، مرحوم محمد خان غني، پروفيسر اياز قادري ۽ محمد حسن ساز شرڪت ڪئي. اردو جي نمايان شاعرن مان زيڊ-اي بخاري (مرحوم) رئيس امروهوي، حمايت علي شاعر، احسان دانش ۽ ٻين شرڪت ڪئي.

منهنجو عزيز دوست مسٽر ”ناشاد“، گرامي صاحب سان گڏ آيل هو، جتي ساڻس پهريون دفعو ملاقات ٿي. ريجنل ڊائريڪٽر صاحب جي سڄرائي هي مشاعرو چئنل نمبر پهرين تان نشر ڪرايم، جنهن کي سڄي سنڌ ۾ ٻڌو ويو. ڪيترن ڏينهن تائين سڄي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان خطن جا انبار ايندا رهيا، مشاعري کي بيحد ساراهيو ويو ۽ خاص طرح تي قبلہ سائين حسام الدين راشدي جي مختصر تقرير کي، جيڪا پاڻ سنڌيءَ ۾ ڪيائون. اهڙيءَ طرح، اِهو پهريون موقعو هو جو مون کي سائين راشدي صاحب جن سان ويجهڪ قربت جو شرف مليو- ان کان پوءِ سندن ڪيترئي تقريرون ٻڌم ۽ تحريرون پڙهيم. علم جي هن اونهي سمنڊ مان ڏيک پريندو رهيس ۽ اندر جي اُڃ اُجهائيندو رهيس ۽ ڪيئي پيرا سندن خدمت ۾ وڃي ڪلاڪن جا ڪلاڪ سندن صحبت مان پرائڻ ۽ سندن مدبرانہ نقطن کي هيئنئين سان هنڊائڻ جو شرف ملندو رهيو. محفل ۾ علمي ۽ ادبي گفتگو سان گڏ سائينءَ جي ڪل ٻوڳ ۽ وڏا وڏا ٽهڪ بہ پيا ٻڌبا هئا. خنده مزاجي ۾ تہ پنهنجو مٽ پاڻ هوندا هئا.

هڪ ڏينهن اوچتو آفيس ۾ ٽيليفون جي گھنٽي وڳي. ٽيليفون کنيم، ٽيليفون تي سائين حسام الدين راشدي جن هئا. چيائون ”عنايت، سڄو ڏينهن بڪواس پيو ٻڌائين، ڪڏهن کو پڳت ڪنور رام ۽ الهڏني نوناري جا رڪارڊ بہ تہ ٻڌراءِ، تہ ڪا رُوح کي طراوت تہ اچي“ ڏاڍي شرمندگي ٿي. سائينءَ جي فرمائش وارا رڪارڊ اسان وٽ موجود ڪونہ هئا. هڪدم ڳالهہ سمجهيم تہ جي رڪارڊ ملیا تہ فقط سائين احمد حسين بلوچ وٽ ملندا جنهن وٽ موسيقيءَ جو ايترو تہ خزانو آهي جو شايد ئي سنڌ ۾ ڪنهن وٽ هجي. سائين احمد حسين بلوچ صاحب ان وقت سنڌ گورنمينٽ ۾ ڊپٽي سيڪريٽري هو. ٽيليفون تي ٽائيم ورتي ساڳئي ڏينهن شام جو سندس گهر پهتس ۽ رڪارڊن ڳولڻ ۾ ذري دير نہ لڳي. پڳت ڪنور رام خواه خان صاحب الهڏني نوناري توڙي ٻين ٻرڪ ڳائڻن جا بي شمار رڪارڊ هٿ ڪيم. بقول راشدي صاحب جن جي، رُوح کي واقعي طراوت اچي وئي. بلوچ صاحب حڪم ڪيو تہ عنايت، هتان هڪ رڪارڊ بہ ڪٿي وڃڻ نہ ڏيندو مانءِ، باقي جيترا بہ ريل پرڻ چاهين تہ هتي ويهي پرَ. مان ڪجهہ ٽيپ پاڻ سان کڻي ويو هوس ۽ دل تي ويهي چونڊ ڪلام ڀريم. ٻئي ڏينهن تي صبح جو سائين راشدي صاحب جن ڏي ٽيليفون ڪري اطلاع ڏيڻ چاهيم، مگر وٽن ٽيليفون نہ هئڻ سبب، ڪين گهر وڃي اطلاع ڪيم تہ سائين اڄ جو اڄ اوهان جي فرمائش پوري پيو ڪريان. بيحد شفقت ۽ محبت مان وڏو ياڪر پائي مليا ۽ بيحد خوش ٿيا. فرمايائون. ”پٽ وڏي همت ڪئي اٿيئي، الله خوش رکندئي“ ان ڏينهن کان وٺي سندن شفقت ۽ عنايت جي نظر مون تي ڏينهون ڏينهن وڌندي ويئي. بہ چار ڏينهن پڳت ڪنور رام ۽ الهڏني نوناري جا رڪارڊ خوب وڄاياسون، پر پوءِ هڪ ڏينهن اوچتي حڪم ملڻ سبب پڳت ڪنور رام جي رڪارڊن کي بند ڪرڻو پيو.

سائين قبلہ حسام الدين راشدي جن جون مون تي ايتريون تہ عنايتون هيون، جن جي ذڪر ڪرڻ لاءِ مناسب لفظ ڪٿان آڻيان؟ مون پنهنجي ڪتاب "تند ڪٽارو ڪند" جي مهاڳ "ڪامان پچان پڇران" ۾ پهرئين ڀي لکيو آهي تہ ور سال ڪراچي پريس ڪلب ۾ مولانا دين محمد وفائي مرحوم جي ورسيءَ جي موقعي تي جڏهن مون پنهنجي ڪتاب جي مهاڳ لکڻ جو ذڪر ڇيڙڻ چاهيو تہ منهنجو جملو وچ ۾ ڪٽيندي نهايت ئي پيار ۽ پنهنجائپ مان فرمايائون "عنايت، تون نہ ڀي چوين، تڏهن ڀي تنهنجي ڪتاب تي ضرور لکندس." پير صاحب جن جي مهاڳ جي زيور سان جڏهن منهنجو ڪتاب سينگارجي ويو تہ منهنجي پياري دوست ۽ سائين راشدي مرحوم جن جي پٽ پياري ٻالڪي، خان محمد پنهور، عبرت ۾ پنهنجي ڪالم "ويچار" ۾ محبت ڀريو احتجاج ڪيو تہ سندس ٻارهن مهينن جي شنوائين جي باوجود ڀي پير سائين، سندس ڇپايل، شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي ڪتاب نعرهٔ مستانہ لاءِ مهاڳ لکي نہ ڏنو، پر عنايت تي ڀاڳهي عنايت ڪيائون. منهنجي ڪتاب "تند ڪٽارو ڪند" کي ئي شايد اهو شرف ملڻو هو جو سائين راشدي صاحب جن پنهنجو آخري مهاڳ ان ڪتاب لاءِ ئي لکڻ فرمايو ورنہ منهنجي ڪتاب ڇپجڻ کان گهڻو اڳ ڪيترن ئي اديبن ۽ شاعرن جي بار بار عرض ۽ گذارش جي باوجود ڀي قبلہ راشدي صاحب جن مهاڳ لکڻ کان ڪيبائيندا رهيا. ساڳئي وقت منهنجي ڪتاب جي مهورت جيڪا ٦ - آڪٽوبر ١٩٨١ع تي آرٽس ڪائونسل ڪراچيءَ ۾ ٿي، اهو آخري فنڪشن هو، جنهن ۾ قبلہ راشدي جن مهمان خصوصي جا فرائض انجام ڏيندي مورن جي ميڙ ۽ سڄڻن جي سٿ ۾ ائين جرڪي رهيا هئا جيئن چوڏهينءَ جو چنڊ تارن جي وچ ۾ رونق افروز هوندو آهي.

نيٺ اهآ منحوس گهڙي آئي، جڏهن محفلن جو مير، مجلسن جو مور، ڪچهرين جو ڪوڏيو، ڏٺ جو ڏنار، سٿ جو سرواڻ، ڄاڻ ۽ سرت وارن جو سائين اسان کان جدا ٿي ويو. علم جو سورج الهي ويو، مگر پنهنجا ڪرڻا ڇڏي ويو تہ جيئن سندن پويان انهن چمڪندڙ ڪرڻن جي جڳ مڳ جوت ۾ پنهنجي راهہ ڳولي ڪين. اهآ روشن راهہ، جنهن تي سائين پاڻ ڀي هليو پئي ۽ چاهيائين ٿي تہ سندس پويان ڀي منزل جي پر پيچ پيچرن مان گس ڳولي پار پهچي پون. راهہ جو گس سندن ڪيترين ئي تحريرن، تقريرن ۽ نجي محفلن ۾ ٻوليل گفتن جي روشنيءَ ۾ پڌر تي پيو آهي. شرط اهو آهي تہ جذبو هجي، جستجو هجي ۽ مقصد ماڻڻ جي تمنا هجي.

پير حسام الدين راشدي ڪنهن هڪ شخصيت جو نالو نہ هو، پر هڪ بيحد وسيع اداري جو نالو هو — جنهن ۾ علم جا انبار ۽ اڻ ڪٿ خزانا سمايل هئا؛ هڪ باغ بهار انجمن جو نالو هو، جنهن ۾ شريڪ ٿيڻ جا شيدائي پري پري کان کهي، ڪجهہ پرائڻ لاءِ ۽ ڪجهہ هنئين سان هنڊائڻ لاءِ پهچي ويندا هئا. هاءِ! جو اهآ انجمن اجڙي ويئي ۽ ان عظيم اداري مان فيضياب ٿيندڙ ڪيترائي مشتاق محروم ٿي ويا. جڏهن ڀي الحمرا سوسائٽيءَ جي بنگلي نمبر ٦٠

"علي رضا هائوس" وجبو هو ته محفل متل هوندي هئي. ان محفل ۾ مون پارا اچاڻ ۽ سڏڙيا بہ هوندا هئا ته وري يونيورسٽين جا ناميارا ڊاڪٽر، پروفيسر، خواهہ پاهريان مدّبر ۽ مفڪر بہ موجود هوندا هئا. هرڪو پنهنجي پنهنجي چاڻ ۽ ذهني وسعت پٽاندر ونڊ وٺي ويندو هو. مايوس ۽ محروم ڪوبہ نہ موٽندو هو. سندن محفل ۾ گفتگو فلسفي ۽ تاريخ جي پيچيدگين متعلق بہ هوندي هئي ته وري ڪچهريءَ ۾ جيڪڏهن ڪنهن ڪل پوڳ جو موضوع ڇيڙيو ته مزاح جي رنگ ۾ ايترو ته رچي ويندا هئا، جو سندن ڪيفيت هڪ معصوم ٻار جهڙي ٿي ويندي هئي. وڏا وڏا ٺهڪ ڏيئي، پوڳ ڇرچي جي ڳالهہ ائين نہ رڳو لطف اندوز ٿيندا هئا، پر پاڻ بہ ان گفتگو ۾ شريڪ ٿي ويندا هئا. اهڙي سمي سندن انساني عظمت جو بي‌ساختہ اقرار ٿي ويندو هو، جو ته پاڻ ڪڏهن بہ ڪنهن تي پنهنجي عظمت مڙهڻ ۽ ميڙائڻ جي ڪوشش نہ ڪيائون، مگر سندن شفقت، سٺي گفتگو ۽ هر ماڻهوءَ سان ايڏي ته پيار ۽ خلوص سان ڳالهائڻ جو جنهن ۾ سندن علمي وڏماڻهپائيءَ جو ڇائي واڻي مظاهرو هرگز نہ ڪيل هوندو هو: اهڙا ۽ الائي ڪيترا گڻ سائين راشدي صاحب جن جي ذات ۾ ايترا تہ لڪل هئا، جو هرڪو سندن علمي ۽ انساني عظمت جو قائل ٿي ويندو هو:

جن اونداهيءَ ۾ لاٽ ڪئي، سي ڏيئا رات اجهامي ويا،
جن جوت جلائي جلون سان، سي تارا نيٺ وهامي ويا.

سنڌ ۾ طب جي فن کي پاڪ ۽ پوتر، محض خلق خدا جي خدمت جو ذريعو ڪري سمجهيو ويندو هو، ۽ ڪوبہ طبيب انهيءَ کي پنهنجي معاش جو ذريعو ڪونہ بڻائيندو هو. علاج معالجو هميشه مفت ڪري، انسان ذات ۽ غريب غربي جون دعائون حاصل ڪيون وينديون هيون. اجوڪن ڊاڪٽرن ۽ طبيبن وانگر، اسان جا اڳيان حڪيم ڪونہ هئا، جو علاج ڪندي ڪندي مريض جي مرڳو ڪل ٿي لاهي ڇڏين، يا وري سندن گذربسر ئي ڪو طب تي هجي. معاش جا ذريعا ٻيا هوندا هئا. طب محض پنهنجي ذوق جي تسڪين ۽ خلق جي ڀلي لاءِ ڪندا هئا. اهوئي سبب هو، جو سنڌ ۾ طبيب جو درجو روحاني پيشوا، يعني پير فقير جيترو هوندو هو. طبيب جي پيشوائي ۽ پذيرائي ڪرڻ هرڪو سنڌي پنهنجو اولين فرض ڪري سمجهندو هو.

—سيد حسام‌الدين راشدي

مضمون: "سنڌ ۾ يوناني طب"

(ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون، ص ٢٨٧)

ارشد انيڙ

تاريخ کي نئون رنگ ڏيندڙ – راشدي صاحب

سون پير صاحب جو ٻهريون ڪتاب جيڪو پڙهيو، سو هو ”هو ڏوتي هو ڏينهن“، ٻوءِ ته سندن لکڻين مان ايڏو لطف آيو جو ٻيا ڪتاب ”مير معصوم بکري“، ”سکلي نامو“، ”تذڪره اميرخاني“، ”تاريخ مظهر شاهجهاني“، ”تڪمله مقالات الشعراء“، ”ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون“ ۽ سندس ڪتابن مان تقريباً اڌ کن ڪتاب پڙهيم، جيڪي خود لکيائون يا ڪن ٻين مصنفن جا ايڊٽ ڪيائون. مون کي سندن لکڻين ۾ جيڪا ڳالهه نمايان نظر آئي سا آهي حق ۽ سچ جي طرفداري، ڪوڙ جي منهن ۾ ڌوڙ وجهڻ، روايت کي روايتي انداز ۾ قبول ڪرڻ جي بجاءِ عقل ۽ سچ جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ، روايت جي جاءِ تي تحقيق ۽ تاريخي کوجنا کي اهميت ڏيڻ.

روايت قبول ڪرڻ جي سلسلي ۾ علم حديث وارن ۽ اسماء الرجال جي ڄاڻن ”درايت“ جو اصول ايجاد ڪيو، جنهن جي معنيٰ آهي ”روايت کي عقل، فطرت ۽ تاريخي شاهدين جي ڪسوٽيءَ تي قبول ڪرڻ.“ پير صاحب جي تحقيقي ڪمن ۾ يا سندن تاريخ تي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ روايت جا مقلد ڪونه هئا، پر تاريخ جي سلسلي ۾ ”درايت“ جي اصول کي شروع کان وٺي، ڀرپور نموني ۾، هميشه نظر ۾ رکيائون.

تاريخ به انسان ئي لکندا آهن جيڪي انساني جذبات به رکندا آهن. مؤرخ کي به ڪنهن شخصيت لاءِ حقارت ۽ محبت ضرور ٿيندي آهي. تاريخ پڙهڻ کان اڳ ۾ مؤرخ جا اهي جذبا نظر ۾ رکڻ ضروري ٿين ٿا. مثلاً عبدالقادر بدايوني ”منتخب التاريخ“ ۾ ابوالفضل، فيضي ۽ سندن والد بزرگوار قاضي مبارڪ کي ابن الوقت، گمراهه، جاه پرست ۽ دين الاهي جو خالق لکيو آهي. اهي ٽيئي بزرگ ائين هئا يا نه، ان لاءِ ”عبدالقادر بدايوني“ ۽ سندن ذاتي تعلقات کي نظر ۾ رکڻ ضروري آهي، ڇو ته اهي ٽيئي ”سهيوڳي“ هئا ۽ هڪ دربار جا درٻاري هئا، هرڪو هڪٻئي جي ڪاڻ ۾ رُڏل ٿو نظر اچي. هونئن به دربار جي ڇاپي ۾ جيڪا شخصيت اڀرندي آهي، ان ۾ نفرت ۽ حقارت، ٻئي لاءِ ڪينو ۽ بغض، بهتان بازي ۽ گلاخوري، الزام تراشي ۽ ابن الوقتي، لازم هونديون آهن.

پير حسام الدين صاحب هڪ سچاڻ محقق جي حيثيت ۾ ان سوچ جو حامي ٿو نظر اچي ته تاريخ پڙهڻ سان گڏ مورخ جو مزاج پڙهڻ به ضروري آهي، جو ته سندس تاريخ جي ورقن ۾ سندس شخصيت به ضرور اچي ويئي هوندي.

مير معصوم بکري لاءِ پير صاحب لکي ٿو ته "جڏهن اڪبر بادشاهه سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ عبدالرحيم خان خانان کي موڪليو، تڏهن مير معصوم بکري به سندس مددگار هو ۽ هو به "ڪُشت سنڌ" ۾ شريڪ هو. خان خانان سنڌ فتح ڪئي ۽ سنڌين کي اڪبر جي راڄ ۾ شامل ڪيو. فتح جي خوشيءَ کي درباري شاعرن 'بستان فتح' جو نالو ڏنو." پير صاحب پنهنجي ڪتاب "مير معصوم بکري" جي ص ۱۸۲ تي مير معصوم بکري سان عقيدت، محبت ۽ احترام هوندي به لکن ٿا "مير معصوم بکري انهي سلسلي ۾ 'بُستان فتح' جي گلگشت ۾ نهايت اهم ڪردار ادا ڪيو. بهرصورت مرزا غالب چوائي:

ز گلفروش نه ننالم کز اهل بازار است،
تپاک گرميءِ رفتار باغبانم سوخت."

انهيءَ ڪي چوندا آهن ته "ڏندو ڪٽجي يلي ياءُ ياران، پر ڳالهه ڪجي حق ۽ سچ جي".
پير صاحب کي مير معصوم بکريءَ لاءِ بيحد احترام آهي ۽ وٽن وڏو مان آهي. پنهنجي ڪتاب جي مهاڳ ۾ هڪ هنڌ لکن ٿا "سياست جا ڪيڏاري ۽ ملڪي معاملن جا مداري مير معصوم سان انهيءَ ڏس ۾ دلچسپي وٺي سگهن ٿا، ليڪن راقم الحروف لاءِ مير موصوف جي شخصيت شروع کان وٺي پنهنجي گوناگون علمي، ادبي ۽ تاريخي ڪارنامن سبب دلچسپ ۽ جاذب رهي آهي."

مير معصوم بکري متعلق پنهنجي ڪتاب "ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون" ۾ هڪ مضمون ۾ مرزا شاه حسن ارغون جي واقعات کي تاريخن جي روشني ۾ لکندي لکن ٿا ته "متين مذڪور مطابق شاه حسن سومر ڏينهن ۱۲- ربيع الاول ۹۶۲هه مطابق ۶- فيبروري ۱۵۵۵ع جي فوت ٿيو. درحقيقت تاريخ معصومي تاريخن ۽ مهينن ۾ گهٽو ڪري احتياط کان ڪم ڪونه ورتو آهي." (ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون ص ۳۹۸). عقيدت ۽ محبت ٻي شيءِ آهي، حق ۽ سچ جدا ڳالهه آهي. پير صاحب مير معصوم لاءِ احترام ۽ مانَ جي باوجود سندس تاريخي ڪم جي پوري چنڊڇاڻ ڪئي آهي. سندس ڪن جڳهين تي وڪالت به ڪئي آهي ته وري هن جي غلطين جي نشاندهي به ڪئي اٿائون. تاريخ جي شروعات دربار کان ٿي آهي. مورخ گهڻي ڪري درباري هئا. جي درباريون ختم ٿي ويون ته به منجهانئن صدين کان رڳ رڳ ۾ رچي ويل درباريت نه ويئي. مورخن جتي انسانيت تي احسان ڪيو آهي، سندن ماضي آڏو رکيو اٿائون. ۽ ماضيءَ جي روشنيءَ ۾ مستقبل جي راهه نمايان ڪئي اٿائون، اتي ۽ آن سان گڏ ظالمن ۽ جابرن کي هيرو، ننگ انسانيت انسانن کي پارسا، خونخوار درندن کي شب خيز ۽ محسن انسانيت

بڻائي ٻه ڏيکاريو اٿن، ته پين پلارن ماڻهن کي باغي، بيدين، سياسي اختلافن سبب ”ڪافر بچه“ به ڪوٺيو اٿائون. پيو ته ٺهيو، پر تاريخ وارن ”مخدوم بلاول“ جهڙن پلارن انسانن کي به ”بيدين“ سڏيو آهي (درباري عالمن مٿس ڪفر جي فتويٰ به عائد ڪئي هئي).

پير صاحب مورخن جي ان درباري گروهه کي ننديو آهي. سنڌ جي تاريخ، جيڪا درٻار جي پاڇي ۾ لکي ويئي هئي، ان کي حقيقي ۽ اصلوڪي رنگ ۾ پيش ڪيو اٿائون. سندن تاريخ تي اٿاهه مطالعو آهي، تاريخ جي علم ۾ ڪين بحر ذخار نظر اچن ٿا، واقعات ۽ ان جون ڪڙيون ملائڻ سندن الاهي ذات آهي. دارا شڪوه جي بربادي ۽ سندس موت متعلق پنهنجي ڪتاب ”مڪلي نامي“ ۾ جهڙي طرح تاريخ وار واقعات لکيا اٿائون، ان کي پڙهي عقل دنگ رهجيو وڃي، ته اهي ايتريون ڏڻ وار تاريخون ڪٿان ڪٿان ڪٺيون ڪيون اٿن! مرزا شاهه حسن ارغون جي ترتيب وار تاريخن کي پنهنجي ڪتاب ”ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون“ جي صفحن ۳۹۳ کان وٺي ۳۹۸ تائين جنهن انداز ۾ گڏ ڪيو اٿائون، ماڻهو پڙهي دنگ رهجيو وڃي.

سندن نالو ”حسام الدين“ هو، ”حسام“ تيز ترار کي چوندا آهن. اسان جو پير صاحب اسم بامسمىٰ انسان هو. پاڻ ساري ڄمار قلم جي تيز تلوار سان ڪوڙ جي دڙن کي ڏڙا ڏڙ ڪئيو اٿائون، اهڙي طرح سان جو ڪوڙ جي سنهن ۾ ڏوڙ پئجي وئي آهي. سنڌ جي تاريخ جو سچ ڪوڙ جي ڪڪرن مان پوري آب تاب سان نڪري نروار ٿي پيو آهي. سنڌ جي تاريخ مظلوم هئي، ”حسام“ مظلوم جو ساٿ ڏنو، ڇو جو اهو سندس ابن ڏاڏن جو شيوو هو.

پير صاحب پاڻ پير هو جو سندن نالي مان نمايان آهي، پر ان جي باوجود سنڌ جي مظلوميت ڪين روايتي پير ڪين ٻڌڻ ڏنو. پاڻ سنڌ جي نام نهاد پيرن ۽ فقيرن لاءِ حق جي تلوار کي وڌيڪ تيز ڪيائون، سنڌ ۽ سنڌ وارن سان جيڪا انهيءَ طبقي دين جي آڙ ۾ پيل پيلي هئي ان کي هنن لفظن ۾ پيش ڪن ٿا، ”سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ وڏيون درگاهون، شاندار سجادا، ۽ ڊوم ڊام وارا پير ۽ مرشد، جن هر ڪنهن جو مڪو مڇي ويو. ڪن بزرگن صديون اڳ پورهيو ڪيو هو، جنهن جو سراسر ناجائز فائدو انهن جا جاهل ۽ دين کان دور، پنهنجي بزرگن جي رستي کان پري پيل پونير، وٺي رهيا هئا. جن بزرگن ۽ نيڪ پانهن، دين ۽ شريعت جي صحيح رستي ڏيکارڻ لاءِ مرڪز قائم ڪيا هئا، اهي ڪائنڻ پوءِ لاديني جا اڏا بڻجي پيا، ۽ انهن مرڪزن کي سجادن ۽ مسندن ۾ تبديل ڪري، پنهنجي ابن ڏاڏن جي نالي ۽ انهن جي نيڪين کي تجارت جو مال بڻائي، انهي آمدني تي پنهنجي زندگي ۽ آڪهين جي قوت گذر جو دارومدار رکيو ويو. ماڻهن کي مرعوب ڪرڻ لاءِ، عوام جي دلين تي ڏاڪي وهارڻ خاطر مٽي جي قبرن کي سنگ مرمر سان سينگاريو ويو. انهن تي شاندار قبا، روضا ۽ گنبذ ڪڙا ڪيا ويا“ (حوالو ”هو ڏوٿي هو ڏينهن“ ص ۳۴۳.)

ساڳئي ڪتاب جي ص ۳۴۵ تي انهيءَ طبقي جي ڪڏن ڪرتوتن کي هن طرح سان پيش ڪن ٿا. ”اهو عالم هو سنڌ جي توهم پرستي ۽ قبر پرستيءَ جو، ۽ اهو هو جيئرن تي مئن

جو ڌاڪو، جيڪي يا ته سان ڪان وٺي پاڻ به مٽيءَ سان گڏجي مٽي ٿي ويا هئا، يا مرڳوئي انهن جو مڙهه مُهڙ ڪان ئي مشڪوڪ هو. ليڪن جيڪي پيرمرشد، خانقاه نشين يا سجادا ۽ سيد آنهن درگاهن جا متولي هئا، يا پاڻ پنهنجي سر ڪاني ڪرامت جا دعويدار ها سي ته سچي ڳالهه جا مالڪ ئي پاڻ هئا".

ساڳئي ڪتاب جي ص ۳۵۱ تي پنهنجي قوم جي ڪمزور عقيدن، جهالت ۽ اڻوڄهائي متعلق لکن ٿا "ايمان جي خرابي، عقيدي جي برائي ۽ اسلام ڪان سراسر انحرافي ڪان علاوه سنڌي مسلمان مٿي بيان ڪيل ۳۶ ڇٽهين مدن ۾ مبتلا رهيو آهي، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو ته جيڪا آمدني هن کي پنهنجي معاشرت ۽ معيشت جي استحڪام تي خرچ ڪرڻي هئي، سا هن انهيءَ پيري مريديءَ واري گورک ڌنڌي ۾ ضايع ڪري پاڻ کي هميشه بکيو ۽ ڏکيو رکي ڇڏيو ۽ ان جي مقابلي ۾ درگاهون ۽ پير مرشد هميشه آباد، هميشه سر سبز ۽ تازا توانا، بنا مشقت، بنا ڪمائي ۽ سواءِ ڪنهن زحمت جي سڀ ڪجهه گهر ويٺي کين ميسر ۽ مهيا، جڳ پيا ڏرن ۽ سوين پيا سلامي ٿي سجدا ڪن."

اهڙي سمجهندو هوس ته پير حسام الدين راشدي به پير هوندو، مريدن تاڙو، اٽي تي چٽي، وڏن جي ڪمائيءَ تي آڪڙيل ۽ خالي شجرن تي ايمان رکندڙ، پر جڏهن کين پڙهيم، ڏٺم ۽ ٻڌم ته پيرصاحب "انسانيت جو مجسمو" نظر آيو، سنڌي روايتي پير بلڪل ڪونه لڳو. هن ساري ڄمار محنت ڪئي، جاڪوڙ ڪئي، درٻاري ٻڌڻ جي سمورن وسيلن مهيا هجڻ جي باوجود به بوريه نشين رهيو. "ڪنهن جي زير سايه" رهڻ جي بجاءِ پاڻ اوچو ۽ ڇهجهي ڇانو وارو، سڀني سيوي ۽ ٿڌڙي هير وارو وڻ رهيو. فيض پرايائين ۽ فيض ورهايائين. سنڌ جي محبت ۾ سرشار سنڌس ويرين لاءِ "حسام" (تيز ترار) هڪ ئي ٻولي، هڪ ئي ڳالهه:

"جوڳي تسي جڙاءِ نسوروئي نينهن جو"

پير حسام الدين راشدي تاريخي واقعن جي ڇنڊڇاڻ ڪئي ۽ "محمد صالح" جهڙن حڪمرانن جي، جيڪي سنڌ جون پيلان پيلي چڪا هئا، تن جي ڪڌن ڪرتوتن کي سنڌ وارن جي آڏو پيش ڪيو ۽ اهڙي انداز ۾ پيش ڪيو، جو حق حق نظر اچڻ لڳو ۽ انڌير انڌير ٻڌجي ويو.

سنڌين تي جيڪي قهر ۽ ڪلور مرزا باقي بيگ ڪرايا ـــ شهر ويران، درسگاهون تهس نهس، پوڪون پلاهون دق، نه هر نه قار، نه ناري نه نار، هرڪو سنڌي ڇيڙ واهو، ساٿهن جا ٻچا لڱن اگهاڙا، جوان وانگارن ۾، نارين جا مٿا اگهاڙا، سڄي سنڌ هڪ جهنم خانو بڻيل. عالمن الله وارن سنڌ سان لڏ پلاڻ شروع ڪئي، ساٿهن جا جهڳا جهڻ ڪرايا ويا، سنڌن ارڪو ترڪو سپاه حوالي. (ڇو ته مال غنيمت سمجهيو ويو) اهڙا ڪلور ۽ اهڙا ڪيس، عورتن جي سلوارن ۾ ٻليون وجهرائڻ ۽ سنڌن ٿڻ وڍرائڻ، ڏهاڙي اهڙا واقعا مرزا باقي بيگ جا معمول هئا، پر صالح ترخان ته ان ڪان به سوايو هو. سائين پير صاحب

اهڙن ئي ظالمن جي تاريخ جي چند ڇاڻ ڪري اسان جي آڏو رکي آهي ته هي آهن حڪمرانن جا ڪرتوت!

اسان ڪمزور آهيون. ڪمزوري پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ وڏي لعنت، هڪ وڏو عذاب ۽ وڏي ويڌن آهي. جي ڪمزور نه هجون ته اسان تي ايڏي هلان ڪير ڪري سگهي ها. ايڪو ٽيڪو آهي ۽ ٻڌي ته ٻارهن. اسان تاريخ مان اهو سبق ڪڍهن به ڪين ورتو آهي. پنهنجي بيمارين جو روئڻو رئندا اچون، پر ڪڏهن به مرض جي سببن جي ڳولا ڪانه ڪئي اٿئون. پير صاحب تاريخ جي ورقن تي اسان لاءِ اهي مڙئي نسخا هڪ حاذق حڪيم جيان لکي ويو آهي. مرض اسان وٽ آهي، بيمار اسان آهيون ـــ نااتفاقيءَ جا، جهالت ۽ انڌي تقليد جا، ريتن ۽ رسمن جا، پاڻ ۾ ڦيٽي ۽ قومي بي حميتي جا. اسان کي گهرجي ته ان نسخي کي استعمال ڪريون ۽ قومي مرض کان ڇوٽڪارو حاصل ڪريون.

پير صاحب هڪ ڏکي ڄمار، اسان جي خدمت ڪئي. اسان کي علم جي پنبدار سان پيري ويو. سچي ۽ صاف ماضي کي اسان جي آڏو رکي ويو. لاڳيتو ڪم ڪيائين، پنهنجي لاءِ نه پر اسان جي لاءِ، جيجل سنڌ لاءِ. پنهنجي ذات جي ڏات مان سنڌ وارن کي ڪٽا ۽ ڪاسا نه پر خرار ڏيئي ويو ۽ اسان جي لاءِ هڪ مثال قائم ڪري ويو ته "توهان جي عزت، مان، دولت، ڏن ۽ جان سڀڪجهه اوهان وٽ جيجل ماءُ جي طفيل آهي. ان جا ٻچا اڄ اوهان کان ڪجهه گهرن ٿا. ماءُ جا هٿ خالي نه موٽايو. مون جيئندي به سنڌ جهولي ڳلن سان پيري، هيئنئر به ان جي سڏ تي وڄان ٿو."

جن ڪتابن جي مدد سان هي مضمون لکيو ويو:

مير معصوم بکري	از: سيد حسام الدين راشدي
هو ڌوتي هو ڌينهن	"
ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون	"
مڪلي نامو	مير علي شير قانع ٺٽوي ايڊٽ: سيد حسام الدين راشدي
مظهر شاهجهاني	ميرڪ يوسف ايڊٽ: سيد حسام الدين راشدي
تذڪره اميرخاني	سيد حسام الدين راشدي
قومون ڪي شڪست و زوال ڪا مطالعه	ڊاڪٽر آغا افتخار حسين
منتخب التاريخ	عبدالقادر بدايوني
۽ ٻيا ڪيترائي ڪتاب.	

Gul Hayat Institute

عبدالله ورياهه

موت نہ ماريا جي

سائين حسام‌الدين راشدي اڄ اسان ۾ موجود ڪونهي، پر سندس لازوال مرڪ ۽ عظيم شخصيت اڄ بہ اسان جي ذهنن ۾ زنده ۽ سلامت آهي.

دنيا ۾ انسان ڄمندو ۽ مرندو آهي، پر ڪي انسان جسماني طرح سان اسان کان ڌار ٿي بہ هميشه هميشه جي لاءِ اسان جي سوچ ۽ ذهن جو هڪ حصو بڻجي ويندا آهن ۽ جيئن انهن جي عزت ۽ عظمت ۾ سنڌ ن پنهنجي قوم لاءِ ڪيل ڪم باقي رهندو آهي، اهي هڪ جيئري جاڳندي انسان مثل هميشه حيات رهندا آهن، اهڙن عظيم انسانن ڪي موت ڪڏهن بہ ماري نہ سگهندو آهي. پير حسام‌الدين راشدي بہ علم، ادب ۽ تحقيق جي لاءِ جيڪو ڪم ڪري ويو آهي، انهيءَ هن کي امر بڻائي ڇڏيو آهي. پير صاحب هن ملڪ ۽ هن ڌرتيءَ جي تاريخ ۽ تهذيب سان بي انتها پيار ڪندو هو. ان سان ڪڏهن بہ ڪنهن ڇيڙڇاڙ ٿي ڪئي تہ هن بيباڪ ۽ سورهيہ سپوت ان جي خلاف آواز اٿاريو ۽ ان جي صحيح رُخ کان عام ماڻهن کي روشناس ڪيو. سندن ڪيل تحقيق ۽ تاريخ تي لکيل ڪتاب اسان جو قيمتي سرمايو ۽ مشعل راهہ آهن، جن کي اڏو رکي اسان هن خطي جي صحيح تاريخ ۽ تهذيب بابت ڄاڻ حاصل ڪري سگهون ٿا. سنڌ جي تاريخ بابت جيڪو بہ تحقيقي ڪم ٿيو تہ پير صاحب جو ڪيل ڪم ئي اسان کي اڳتي وڌڻ ۾ مدد ڏيندو.

سائين حسام‌الدين راشدي نہ صرف هڪ عالم، اديب، محقق ۽ تاريخدان هو، پر ان سان گڏوگڏ هو هڪ عظيم انسان پڻ هو، جنهن کي ڪوبہ هٺ يا وڏائي نہ هوندي هئي. علم ۽ ادب سان چاهہ رکندڙ کي چاهيندو هو. سائينءَ جي هڪ وڏي خوبي اها هئي تہ پاڻ هميشه نئين لکندڙ جي همت افزائي ڪري، ان کي وڌيڪ لکڻ تي آڀاريندو هو، تہ جيئن نوجوان طبقي ۾ نوان ليکڪ پيدا ٿين.

پاڻ بنيادي طرح هڪ عالم ۽ تاريخدان هو، پر سندن ڪچهريءَ ۾ وينل ڪوبہ ماڻهو اهو محسوس نہ ڪندو هو تہ سائين ڪچهري دوران ان کي نظرانداز ڪيو آهي يا ان جي دلچسپيءَ جي ڳالهہ نہ ڪئي آهي. پاڻ پنهنجي تعلق وارن کي خلوص ۽ پيار سان پنهنجو ڪري وٺندو هو. هو هڪ زنده دل انسان هو، جيڪو ٧٤ سالن جي عمر ۾، ڪينسر جهڙي موذي

مرض هوندي به راڳ جي محفلن، ادبي جلسن، ڪتابن جي مهورتن، نمائشن، سيمينارن ۽ ڪانفرنسن ۾ پنهنجن دوستن سميت شريڪ ٿيندو هو ۽ سندن دوستن ۾ وڏيءَ عمر جا ۽ نوجوان سڀئي شامل هئا. جيڪر سندن ڪنهن دوست کي ملاقات ۾ ڪجهه ڏينهن لڳي ويندا هئا ته پاڻ ٽيليفون ڪري، ان جي خيرعافيت پڇندا هئا يا وٽس هلي ويندا هئا. سندن مهمان نوازي ته مثالي هئي. وٽن وڃبو هو ته مانيءَ کارائڻ کان سواءِ اصل نه ڇڏيندا هئا. آئي جو آٿي، پنهنجي روايتي سرڪ سان آڌرڀاءُ ڪرڻ ۽ موڪلائڻ مهل در تائين هلڻ ته سندن عادتن ۾ شمار هو. منهنجي سائين حسام الدين سان ملاقات اٽڪل ٻن سالن کان رهي، پر ان ٿوري عرصي دوران، مون کي جيڪو پيار ۽ شفقت مليو، اهو آءٌ سڄي زندگي نٿو وساري سگهان.

منهنجي پي. ايچ. ڊي جي سلسلي ۾ سائڻن منهنجي رهنمائي ۽ مدد ڪئي ۽ مون کي محمود بيگ صاحب وٽ آرڪيالاجي لائيبريري ۾ ۽ نيشنل ميوزيم ۾ گڏ وٺي هليا. سيني سان منهنجو تعارف ۽ پارت ڪيائون ۽ مون کي اتي جا ڪتاب ۽ سڪا ڏيکاريائون. سائينءَ جي معرفت مون کي ٻنهي جاين تان تمام گهڻي مدد ملي. سائين فوٽوگرافيءَ جو به ماهر هو. سندن ڪتابن ۽ مضمونن ۾ ڪم آيل سموريون تصويرون سندن ڪڍيل آهن. پاڻ هميشه بليڪ اينڊ وهائٽ فلم استعمال ڪندا هئا، مون کين ڪڏهن به فليش استعمال ڪندي نه ڏٺو. فوٽوگرافي بابت به سائين منهنجي ۽ منهنجي دوست بابر سومري جي رهنمائي ڪئي ۽ اسان کي سٺيون ڪئميرائون ۽ لينس وٺي ڏيڻ ۾ مدد ڪئي. پاڻ بابر سومري کي هميشه بابر ميرزا چوندا هئا. مطلب ته پير صاحب هڪ سٺي عالم ۽ اديب سان گڏوگڏ باشعور، بااخلاق ۽ کليو ذهن رکندڙ باڪردار انسان هو، جنهن سان ڪوبه شخص هڪ دفعو ملڻ بعد سڄي زندگي وساري نٿو سگهي.

سائين حسام الدين راشدي سنڌ جي تاريخ بابت تحقيقي ڪم کان سواءِ عملي طرح سان به سنڌ جي تاريخي قديم آثارن جي حفاظت ۽ سارسنڀال لاءِ ڪوششون ڪندو رهيو. کيس هر وقت ان ڳالهه جو الڪو هوندو هو ته سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب، جن پراڻن آثارن ۽ قديم قبرستانن ۾ دفن آهي، اهي ڏينهون ڏينهن تباهه و برباد ٿيندا پيا وڃن، ۽ انهن جي ڪابه سارسنڀال ڪانه ٿي ٿئي. ان ڪري سنڌ جي سلجهيل ۽ دلچسپي رکندڙ ماڻهن کي اهڙين تاريخي حيثيت وارين جاين ۽ آثارن جي اهميت کان آگاهه ڪجي ۽ ضلعي سطح تي اهڙن ماڻهن جون ڪميٽيون يا سوسائٽيون ناهي، انهن آثارن جي حفاظت جا انتظام ڪيا وڃن ۽ سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ کي وري نئين سر جياري، دلچسپي رکندڙ ۽ ڄاڻو ماڻهن کي ان تي ميمبر ڪري ڪٺجي ته جيئن سنڌ جي قديم آثارن بابت مڪمل تحقيق ڪري، سنڌ جي تاريخ کي مڪمل ڪري سگهجي. سائين پنهنجي حياتيءَ جي آخري عرصي ۾، حيدرآباد ۾ اهڙي ميٽنگ پڻ سڏائي، پر اها ڪن سببن ڪري ان وقت ٿي نه سگهي.

هن وقت سائين پير صاحب کي خراج عقيدت پيش ڪرڻ جو صحيح طريقو هي آهي ته اسين سندس نقش قدم تي هلون، سندن ڇڏيل ڪم کي هٿ ۾ کڻي مڪمل ڪريون ۽ سندن خواهشن جو احترام ڪندي، سنڌ جي تاريخ، تهذيب ۽ قديم آثارن سان پيار ڪريون ۽ انهن جي حفاظت ڪريون ۽ تاريخي تحقيق ۾ بدديانتيءَ کان پاسو ڪري، سچائيءَ جو ساٿ ڏيون ۽ صحيح حقيقتن کي آڏو آڻيون ته جيئن اسان جي قوم ماضيءَ کي اکيان رکي، پنهنجي مستقبل کي سنوارڻ جي ڪوشش ڪري.

سنڌ جي تاريخ تڏهن ترتيب حاصل ڪري سگهي ٿي، جڏهن زير زمين دفينا کڻن، تاريخي مقامن ۽ مڪانن جي تلاش ۽ تحقيق ٿئي، سنڌ منجهان سنڌ ۾ تصنيف ۽ تاليف ٿيل ڪتاب گڏ ڪجن، سنڌ کان ٻاهر جي لکيل ڪتابن ۾ سنڌ متعلق جيڪو مواد آهي، تنهن جي وڏي پيماني تي تلاش ڪري، ان کي يڪجاءِ ڪجي. ڪنهن به قديم ملڪ، ڪنهن به پراڻي تهذيب ۽ ڪنهن به اصيل ۽ نجيب قوم جي تاريخ لکڻ، ڪو آسان ڪم يا سولو مسئلو نه آهي. خصوصاً سنڌي قوم، جنهن جا اصول، عادتون ۽ اطوار، جنهنجو نقط نظر ۽ مسئلن متعلق جنهنجا نظريا مخصوص ۽ غير معمولي هجن، تنهنجي فڪر ۽ روش کي پروڙي، ان جو تجزيو ڪري، ڪا صحيح تاريخ لکجي، ان لاءِ وڏي جاکوڙ ۽ ڪشالي جي ضرورت آهي.

جڏهن ته انهيءَ ڏس ۾ اسان اجا ڪابه خاص ڪوشش ڪانه ڪئي آهي، سنڌ جي مفصل ۽ مستند تاريخ جي طلب ڪرڻ، آءِ پايان ٿو، زيادتي آهي. پهرين ضرورت آهي مواد ڪٺي ڪرڻ جي. هي وقت آهي جڏهن اسان کي انفرادي طرح نه، بلڪ اجتماعي قوت سان ۽ قومي تحريڪ جي جذبي سان مواد ڪٺو ڪرڻ گهرجي. عمارت ٺاهڻ لاءِ پهريون اسباب گڏ ڪرڻو پوندو آهي، اوساري کي آسارڻ پوءِ جو ڪم آهي.

- سيد حسام الدين راشدي

(مڪلي نامه ٣٧-٣٨)

خان محمد پنهور

مون سي ڏٺا ماڻ....

پير حسام الدين راشدي ٢٠- سيپٽمبر ١٩١١ع مطابق ٢٦- رمضان ١٣٢٩هه بهمڻ تعلقي رتي ديري ضلع لاڙڪاڻي جي پيراڻي گهر ۾ جنم ورتائون. سندس ابتدائي تعليم ۽ تربيت خانگي نموني سندس وڏي ڀاءُ علي محمد راشدي سان گڏ ٿي. ٻنهي ڀائرن لاءِ خاص مڪتب کولايو ويو هو. مولوي جيتري تعليم حاصل ڪيائون، ليڪن دستاربندي ڪونه ڪيائون. وڌيڪ ڪنهن اسڪول يا مڪتب کان سواءِ ئي پڙهڻ ۽ پروڙڻ جاري رکيائون. صحافتي شوق ننڍي لاڪون هئن. سندس ڏاڏي پيرشاهه وٽ هندستان جي مختلف شهرن مان سڪيه اخبارون اينديون هيون. اڳتي هلي علي محمد شاهه بهمڻ مان الراشد جاري ڪئي ته ان سان حسام الدين شاهه به گڏ هو، بلڪ علي محمد شاهه جي آزاد طبيعت ۽ شخصيت جو حسام الدين شاهه تي گهڻو اثر پيو. اهوئي سبب آهي جو ٻئي ڀائرن کان وڌيڪ دوست رهيا آهن.

حسام الدين راشدي جي صحافتي ۽ علمي زندگي سان تعلق جو مختصر وچور هن ريت آهي: ماهوار المنار سکر ١٩٣٠ع، هفتيوار سنڌ زميندار سکر ١٩٣٠-٣٤ع، روزانه ستاره سنڌ ١٩٣٤-٣٧ع، روزانه الوحيد ڪراچي ١٩٤٠-٤٢ع، روزانه قرباني ڪراچي ١٩٤٥-٤٦ع، ٽماهي مهراڻ حيدرآباد ١٩٥٧-٥٨ع، اردو ڪراچي ١٩٦٧ع، سماهي ايران شناسي تهران ١٩٦٩ع، پارس ڪراچي ١٩٦٥ع، صلاحڪار بورڊ، ماهوار نئين زندگي ڪراچي ١٩٦٧-٧٠ع، باني ميمبر انجمن ترقي اردو ١٩٤٧ع، اردو ڪاليج ١٩٤٨ع، اردو ٽرسٽ ڪراچي ١٩٥٠ع، انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل ۽ ويسٽ ايشين اسٽڊيز ڪراچي ١٩٦٨ع، اداره يادگار غالب ١٩٦٨ع، ميمبر گورننگ باڊي، سنڌي ادبي بورڊ، اقبال اڪيڊمي، سينٽرل اردو ڊولپمينٽ بورڊ لاهور، ريسرچ سوسائٽي آف پاڪستان، پنجاب يونيورسٽي، سنڌ الاجي، سنڌ يونيورسٽي، نيشنل ميوزم صلاحڪار ڪميٽي، حاجي عبدالله هارون ڪاليج ميمبر، صلاحڪار ڪميٽي ڪراچي ريڊيو اسٽيشن ١٩٥٤-٦٠ع، تاريخي ريڪارڊس ۽ آرڪائيوز پاڪستان ١٩٦٨ع، ثقافتي سب ڪميٽي پاڪستان، نيشنل ڪميٽي، يونيسڪو جي تعاون سان ١٩٦٢ع، صلاحڪار ڪميٽي ٽيليويزن ڪارپوريشن ١٩٦٩ع، بين الاقوامي ڪانگريس ايرانالاجسٽ تهران جي صلاحڪار ڪميٽي جو مستقل ميمبر، پاڪستان تاريخ سوسائٽي، نائب صدر پاڪستان ايران ڪلچرل ايسوسيئيشن، انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل ۽ ويسٽ ايشين اسٽڊيز ڪراچي.

Gul Hayat Institute

ان کان علاوه ميمبر سينيٽ ۽ اڪيڊمڪ ڪائونسل سنڌ يونيورسٽي، ڪراچي يونيورسٽي، سنڌ يونيورسٽي جو ميمبر سنڊيڪيٽ، ايڪسپرٽ ڪميٽي آف اپائنٽمنٽ آف ريڊرس ۽ پروفيسرس سنڌ يونيورسٽي ٦٣ع. ان کان علاوه ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ پي- ايچ- ڊي لاءِ گائيڊ پڻ مقرر آهن.

پير صاحب جو لکڻ جو معمول صحافت جي زماني کان رهيو آهي. ڪجهه سالن کان اڳ گهٽ ۾ گهٽ روزانه ٢٠-٢٥ سلپون لکڻ سندس معمول رهيو آهي. اٽڪل ٤٠ جي لڳ ڀڳ وڏا ڪتاب لکيا ۽ ترتيب ڏنا آهن. جن ۾ فارسي سنڌي اردو ڪتاب شامل آهن. ان کان علاوه سائين ٿي سؤ کان مٿي مضمون لکيا اٿن. سندس تازو ڪتاب ساهت سال دوران "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" شايع ٿيو آهي، جيڪو اٽڪل ٨ سؤ صفحن تي مشتمل آهي. سندس ان ڪتاب ۾ گهڻي ڀاڱي چونڊ مضمون ۽ مقالا گڏ ڪيا ويا آهن. ڪتاب سنڌ ثقافت جي نوجوان ڊائريڪٽر حميد آخوند جي ڪوشش جو نتيجو آهي. پير صاحب جي هر ايرنڊڙ ماڻهوءَ سان خاص ڪري نوجوانن سان دلچسپي هوندي آهي. هميشه لکڻ پڙهڻ واري لڏي ڪي همٿائڻ، جيڪڏهن انهن ۾ همت نه اچي ته ڀڄاڙيءَ جو پنهنجي مخصوص شيرين زبان استعمال ڪرڻ کان به ڪونه ڪيهائي، جنهن ۾ انتهائي پنهنجائپ ۽ محبت هوندي آهي.

اڄ ڪلهه سنڌ ۾ خيال آهي ته مردن کي همت ڏيارڻ لاءِ عورتن کي سجاڳ ڪيو وڃي. عورتن مان ڪجهه وڏيڪ پرآميد آهن. پيرصاحب گهرائپ به مخصوص ماڻهن سان رکندو آهي، ان جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو ته اٽڪل ٨ سالن کان منهنجي ساڻن نيازمندي رهي آهي، پر سنڌن محبت ۽ پيار گذريل ٢ سالن کان شروع ٿيو آهي. آءٌ ڪراچي وڃان ته پيرصاحب جي حاضريءَ کان سواءِ چڪر اڌورو، جي پير صاحب حيدرآباد اچي ته پير امجد جيلاني جي بنگلي توڙي فاران مان سندس رهائش سان رس ضرور حاصل ڪبو. پوءِ انهن چرچن، ڀوڳن، علمي، ادبي ڳالهين ڪڏهن ڪڏهن گرم بحثن مان گهڻو ڪجهه حاصل ڪرڻ جو موقعو مليو. جنهن محفل ۾ علي محمد راشدي، محمد ابراهيم جويو، مهتاب محبوب، محبوب شيخ، رباني، حميد سنڌي حميد آخوند، عبدالله ورياه، ڊاڪٽر نواز علي شوق، عنايت بلوچ ۽ رئيس ڪريم بخش نظاماڻي هجي، پير صاحب جو ڊرائيور واڻو سيڪريٽري ۽ اي. ڊي. سي 'سچو' هجي، اهي ڪچهريون نه وسرڻ جهڙيون آهن. پوءِ اهي ڪچهريون جمشيد روڊ واري بنگلي توڙي لارنس روڊ واري بنگلي، مهتاب محبوب جي گهر، جيلاني هائوس، فاران هوٽل توڙي منهنجي غريب خاني تي نوڪ جهوڪ واريون هي ڪچهريون ٿيون هجن، اهي ڪٿي وسري سگهن ٿيون. اڄان به وڏيڪ ته پير صاحب جي ڏنل تحفي طور 'ڪيمان' ڪئميرا ۽ ٽيپ رڪارڊر وارو واعدو وسرڻ جو نه آهي.

(پير صاحب جي حياتيءَ ۾ لکيل)

غلام محمد لاکو

راشدي صاحب جو علمي مان مرتبو، ادبي اثاثو ۽ اسان جون جوابداريون

سيد حسام الدين راشدي، لڪياري ساداتن ۾، پير حامد شاه جي گهر بروز اربع ٢٠ سيپٽمبر ١٩١١ع برابر ٢٦ رمضان ١٣٢٩ھ تي ڳوٺ بهمڻ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ جنم ورتو. پير محمد راشد (سندن جدامجد) سان، سائين جن جو سلسلو هن ريت ملي ٿو. سيد حسام الدين بن پير حامد شاه بن پير پير شاه، بن پير علي محمد شاه، بن پير صبغت الله شاه، بن پير محمد راشد. مختصر عربي، فارسي، سنڌي ۽ انگريزي تعليم بعد، پاڻ ويهن سالن جي ڄمار ۾ عملي ۽ علمي زندگيءَ جي ابتدا ڪيائون. شروعات ۾ صحافت ۽ ادب، گڏوگڏ سندن مشغولين ۾ شامل رهيا. ڪراچيءَ ۾ مستقل رهائش اختيار ڪندي، ورهاڱي کان پوءِ باقاعدي علمي، ادبي ۽ تحقيقي ڪم ڏي راغب ٿيا. ان سان گڏ ادبي جريدن جا ايڊيٽر، ادبي ادارن جا ميمبر ۽ عهديدار توڙي متعدد علمي ۽ تعليمي ادارن جا صلاحڪار ۽ رڪن هيا. لاتعداد علمي ۽ ادبي خدمتن عيوض کين پاڪستان ۽ ايران سرڪار وٽان ڪيترائي اعزاز ۽ ايوارڊ پڻ ڏنا ويا. سندن شايع ٿيل ڪتابن جو انگ اکر چاليهن کان مٿي آهي. پاڻ اعليٰ پائي وانگر با وسائل محقق ۽ عالم هئا. راشدي صاحب طويل علالت بعد پهرين اپريل ١٩٨٢ع برابر ڇهين جمادي الثاني بروز خميس تي فوت ٿيا. کين شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي پير ۾، مڪليءَ جي تاريخي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

(١) علمي مان مرتبو

سنڌ ۾ فارسي تاريخ ۽ تذڪره نويسي تڏهن شروع ٿي، جڏهن ٿوري دير لاءِ سومرا مات ٿي لاڙ تائين محدود ٿي ويا ۽ اتر سنڌ جي هڪ اهم علمي ۽ ثقافتي مرڪز اچ ۾ ناصرالدين قباچه حڪومت سان گڏ علمي ۽ ادبي محفلون پڻ مچايون. ان دور ۾ علي بن حامد ڪوفي ٦١٣ھ/١٢١٦ع ۾ تاريخ سنڌ جو هڪ عربي ڪتاب چچ نامه فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ محمد عوفي ٦٢٥ھ/١٢٢٧ع ۾ فارسي گو شاعرن جو تذڪرو لُبُ الالباب لکيو، جيڪو ان موضوع تي هڪ اوائلي ڪتاب شمار ٿئي ٿو. ان کان پوءِ سمن جي زوال تائين (٩٢٧ھ/١٥٢٠ع)،

Gul Hayat Institute

سنڌ ۾ فارسي تصنيف ۽ تاليف متعلق ڪا به خبر ڪانهي؛ سواءِ ان جي ته چند فارسي گو شاعر هتي ٻين ملڪن کان پهتا ۽ هتي ئي فوت ٿيا، ان ڪري ڪين هائي پنهنجي ئي ادبي تاريخ ۾ جاءِ ڏيڻي پوي ٿي.

سمن جو زوال ۹۲۷هه/ ۱۵۲۰ع ۾ ٿيو. ان بعد سنڌ تي ارغونن جو راڄ شروع ٿيو. هن خطي ۾ فارسي ٻولي، تعليم ۽ ادب جو سرڪاري دور هتان شروع ٿئي ٿو. فخري هروي فارسي گو شاعرن جو تذڪرو روضة السلاطين ۽ محمد بن بايزيد پوراني تاريخ تي نصرت نامہ ترخان (ارغون نامہ؟) نالي ڪتاب لکيو، قباچه جي دور ۾ ٿيل فارسي تصنيف ۽ تاليف کي باقاعدي هڪ تسلسل ڏنو. هن زبان ۾، پوءِ ته سنڌ اندر لاتعداد ڪتاب لکيا ويا. مخدوم ابراهيم ٺٽويءَ جي تڪمله مقالات الشعراء (ت-۱۲۰۸هه) ۽ مولوي عبدالرحيم سومري جي تاريخ گلزارسنڌ (ت-۱۳۴۱هه) تائين سنڌ ۾، فارسي ٻوليءَ ۾ هنن ٻن موضوعن تي ڪيئي ڪتاب لکيا ويا. ليڪن اها حقيقت آهي ته ميرعلي شير قانع تي هتي مذڪوره زبان ۾ تاريخ توڙي تذڪره نويسيءَ کي عروج حاصل ٿيو. ڪانئس پوءِ، جهڙي ريت ڪو ٻيو شاه عبداللطيف پيدا نه ٿيو، تيئن ان ريت سنڌ ۾ وري ڪو ٻيو قانع پيدا ٿي نه سگهيو!

هونئن ته انگريز ڪافي وقت کان ننڍي کنڊ جي مختلف حصن تي قابض ٿي چڪا هئا، ليڪن ۷-مارچ ۱۸۳۵ع جي ٺهراءَ موجب هند سرڪار هتي جي ماڻهن کي يورپي ادب ۽ علوم سيکارڻ لاءِ پڌل هئي. ان کان به اڳ مختلف علائقن ۾ عيسائي تبليغي اسڪول کلي چڪا هئا، جتي انگريزي ٻوليءَ ذريعي مذهبي ڪم ڪيو ويندو هو. راجا رام موهن راءِ هندستان جو پهريون ديسي عالم آهي، جنهن نه رڳو انگريزي ٻولي سکڻ تي زور ڏنو بلڪ هن ئي سڀ کان اول هند جو پهريون انگريزي ڪتاب پڻ پڌرو ڪيو. ست بنگال توڙي بمبئي پريزيڊنسيءَ ۾، مٿينءَ قرارداد جي پوئواريءَ ۾ ڪيئي اسڪول ۽ ڪاليج کوليا ويا. اهڙيءَ ريت صدين کان رائج فارسي ٻولي ۽ تعليم کي ڪاپاري ڌڪ لڳو. نتيجو اهو نڪتو جو آهستي آهستي فارسي علم-ادب توڙي ٻوليءَ جا ڄاڻو گهٽجندا ويا. تاهم ڪجهه وقت بعد ئي انگريز حاڪمن نه رڳو فارسي ٻوليءَ جي افاديت ۽ اهميت محسوس ڪئي، بلڪ ڪين ئي هن ٻوليءَ جي ضرورت پڻ محسوس ٿي. ست ئي مختلف يونيورسٽين ۽ ڪاليجن ۾ اورينٽل ٻولين جا شعبا کوليا ويا، هتي خود انگريز عالمن پڻ فارسيءَ جي تدوين ۽ ترويج لاءِ ڪم ڪيو. ان سان گڏوگڏ فارسي علم-ادب، تاريخ ۽ تذڪري جا ڪيئي ڪتاب گڏ ڪيا ويا، انهن جي ايڊيٽنگ جو ڪم شروع ڪيو ويو ۽ سڀ کان اهم ڳالهه ته رايل ايشيائڪ سوسائٽي بنگال جهڙا علمي ادارا وجود ۾ آندا ويا. نتيجي طور اتي جا ماڻهو جديد تعليم حاصل ڪري باقي دنيا سان ڪُلهو ڪُلهي ۾ ڏيڻي هلڻ جهڙا ٿيا، تحقيق ۽ تنقيد جي جديد اصولن اپڻ ڪري مقامي اديب ۽ عالم نئين طرز جي ريسرچ ڪم ڪرڻ ۾ پئجي ويا ۽ وڏي ڳالهه ته اهڙن ادارن ۾ لائبريرين ۽ ڪتبخانن ٺهڻ ڪري، پراڻو ۽ ڪلاسيڪل ادبي ورثو هميشه لاءِ محفوظ ٿي،

تباهہ ٿيڻ کان بچي ويو. اسين هت مثال طور لاهور يونيورسٽيءَ جو نالو کڻنداسين. هڪ طرف اتي مشرقي ٻولين جي ڪتابن جو تمام گهڻو قلمي ذخيرو محفوظ ڪيو ويو آهي؛ ته ٻئي طرف هاڻي اتي اورينٽل ٻولين تي ريسرچ، ترتيب ۽ تدوين جو ڪم زورن تي آهي. ان ڏس ۾ اورينٽل ڪاليج لاهور جي علمي ۽ ادبي خدمتن کي مثانهون درجو حاصل آهي.

جيستائين سنڌ گهڻو پوءِ انگريزي اثر ۽ حڪم هيٺ آئي، تاهم بمبئي پريزيڊنسيءَ ۾ هجڻ ڪري اهل سنڌ مٿين علمي ۽ ادبي سهوليتن کان محروم رهجي ويا. هڪ طرف فريئر صاحب جي سعي ۽ ڪوشش سان سندس دؤر ۾ ڪي فارسي ڪتاب سنڌ تي لکيا ويا، ته ٻئي طرف جديد سنڌي ادب ۽ لکت جي سرواڻي ڪرڻ جو تاج به سندس ئي سر تي رکيل ڏسجي ٿو. سنڌي ٻوليءَ کي جڏهن سرڪاري سرپرستي (تاريخ ۾ ڀهريون ڀيرو) ملي، تڏهن ارغوني دؤر کان سنڌ ۾ رائج فارسي ٻوليءَ کي ڪاپاري ڌڪ لڳو ۽ چوڻي مشهور ٿي ته:

فارسي پڙهسي، تيل وڪڻسي!!

سنڌ ۾ فارسي ٻولي، علم ۽ ادب جي زوال جو ذڪر ڪندي، اسين وري به شڪرگذار آهيون ديوان ننديرام، مرزا قليچ بيگ مرحوم ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جا، جن ان دور ۾ اسان جي اوائلي تاريخن کي سنڌي ۽ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو، ۽ پنهنجي تاريخ (سنڌ) تي ڪتاب لکيا ۽ هتي جديد تحقيق، ترتيب، ايڊيٽنگ ۽ تنقيد جي فن کي متعارف ڪرايو. اگر اسان جا هي عالم ان ڏس ۾ علمي ۽ عملي قدم نه کڻن ها، ته پوءِ پڪ سان سنڌ ۾ تحقيق ۽ تنقيد جي نشاة ثانيه ڪڏهن به اچي نه سگهي ها.

سنڌ کان ٻاهر علامه شبلي نعماني، سيد سليمان ندوي، مولانا غلام رسول مهر، مولوي محمد شفيع، حافظ محمود شيراني ۽ ڊاڪٽر عبدالله چغتائي ڀارن عالمن، اديبن ۽ محققن، فارسي زبان ۽ ادب جي انحطاط واري زماني ۾ همت ڪري نه رڳو ان ٻولي ۽ ادب جي گرانقدر خدمت ڪئي، بلڪ مختلف ڪتابن جي ترتيب، ايڊيٽنگ ۽ مقدمه نگاري ڪندي هڪ طرف پنهنجي علمي ڌاڪ جو خود ايرانين کان داد حاصل ڪيو، ته ٻئي طرف پنهنجي تهذيب ۽ تاريخ کي پڻ هميشه لاءِ زنده ڪري ڇڏيو. اڌ-مٿي صدي اڳ انهن عالمن جي ڪيل ڪاوش جو فائدو وٺندي، اڄ ڪيئي ڪتاب آسانيءَ سان اردو زبان ۾ ترجما ڪري مارڪيٽ ۾ مهيا ڪيا پيا وڃن.

گهڻو پوءِ خود سنڌ ۾ به، سڀ کان اول ان ڳالهه جو احساس مولانا دين محمد وفائي رح کي ٿيو. اسان جي هن محسن عالم ۽ تاريخدان نه رڳو ان ڏس ۾ صحتمند قلم کنيو، نوجوانن کي تاريخ تي معياري ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو، پر ساڳئي وقت مولانا صاحب فارسي ڪتابن جي افاديت (سنڌ متعلق) ۽ اهميت کي پڻ اجاگر ڪيو. ڪلاسيڪل مواد جي تلاش ۾ پاڻ ورهين جا ورهيه، مدرسن ۽ مڪتبن جا چڪر ڪاٽيندو قلمي ڪتاب، اڌوهي کاڌل پنا ۽ ورق ٽوڙي بياض هٿ ڪندو ۽ محفوظ ڪندو رهيو. مولانا جي حياتي مختصر ٿي، ٻيءَ صورت ۾

Gul Hayat Institute

پاڻ بہ مٿين بزرگن وانگر سنڌ کي گھڻو ڪجھہ ڏئي ها. علامہ وفائي واري علمي جوڙ ۾ پيا
جيڪي ناالا اڃن تائين سي هي آهن: ڊاڪٽر دائود پوٽو مرحوم، سيد حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر
نبي بخش خان بلوچ، پروفيسر لطف الله بدوي ۽ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي. ڪاٺئن پوء سنڌ ۾
فارسيدان عالمن ۽ محققن جو سچاڻ دور ختم آهي. ان بعد اسان جي حالت خود راشدي صاحب
چوائي اهائي ٿيندي تہ ـــ ”نہ هي وري ايندا، نہ جهڙو وري ڪو پيدا ٿيندو، اهو دور ئي
گذري ويو، جنهن ۾ ان پايي جا ماڻهو پيدا ٿيندا هئا“.

اهو برابر سچ آهي تہ علامہ وفائي رح سڀ کان اول اورينٽل اپيلاس ذريعي سنڌ جي
تاريخ جي مطالعي لاء ڌيان ڇڪايو. ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم ورهاڱي کان اڳ ڪجھہ
فارسي ڪتاب (سنڌ تي) ايڊٽ ڪيا، ليڪن ائين چوڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ نہ ٿيندو تہ سنڌ ئي
سچاڻ همعصر پوئلڳ جناب سيد حسام الدين راشدي، جنهن پايي جو علمي، ادبي، تحقيقي ۽ تاريخي
ڪم ڪيو ۽ اثاثو ڇڏيو، ايڏو وڏو ڪم خود مير علي شير قانع جهڙو بي مثل مورخ بہ نہ
ڪري سگهيو. موجوده دور ۾ سنڌ اندر، راشدي صاحب نہ رڳو بين الاقوامي پايي جو فارسيدان،
عالم ۽ نقاد هو، پر ساڳئي وقت کين اردو ٻوليءَ تي دسترس هجڻ سان گڏ، پنهنجي مادري
ٻولي سنڌيءَ تي پڻ مڪمل اختيار حاصل هو. لهاذا، سنڌي ادبي تاريخ ۾ کين رهندي دنيا
تائين لازوال ۽ لافاني حيثيت حاصل آهي. سنڌ علمي ۽ ادبي ماڻ مرتبي، بحيثيت هڪ محقق
۽ مورخ جي ڇڏيل ڪارگذاري، اسان جي حوالي ڪيل ادبي اثاثي، تاريخ نويسيءَ لاء ڏنل
نظريي، هڪ دانشور، ڏاهي، پرخلوص، پروقار، محب وطن ۽ همت پرئي بزرگ توڙي همٿائيندڙ
انسان جي حيثيت، ادبي لاڳاپن ۽ ايليٽ وانگر سنڌ ادبي ۽ علمي وسيلن جي صحيح پروڙ
ڪرڻ لاء ضروري آهي تہ جلد کان جلد سنڌ صحيح ۽ مڪمل سوانح مرتب ڪجي. بيشڪ
هي هڪ اهم ۽ ضروري ڪم آهي، جيڪو ڪرڻ بہ گهرجي، ٻيءَ صورت ۾ اسان وٽ هاڻي
تہ فخر لائق ٻي ڪابہ ڳالهہ باقي نہ بچي آهي!

٢ـــ ادبي اثاثو

سيد حسام الدين راشديءَ جي ڇڏيل ادبي اثاثي جي مڪمل اپياس لاء هيٺيءَ راهہ
وٺڻي پوندي:

١ـــ صحافتي زندگي
٢ـــ مختلف ادبي رسالن جي ايڊيٽر جي حيثيت ۾
٣ـــ علمي ۽ ادبي ادارن سان لاڳاپو
٤ـــ مليل اعزاز ۽ ايوارڊ
٥ـــ تصنيف ۽ تاليف

(الف) تصنيف، تاليف، ترتيب ۽ ايڊيٽنگ
(ب) مختلف ڪتابن جي ترتيب لاء ساٿي ايڊيٽر جي روپ ۾.

هن مقالي اندر اسين آخري اسم جي پهرئين حصي جي قدري تفصيلي اپٽار ڪنداسين. آخري حصي متعلق اسان جي ڄاڻ بلڪل گهٽ آهي.

(الف) سنڌي ڪتاب

(١) انارڪلي ۽ ڪي ٻيا افسانا ۽ ڪهاڻيون:

هونءَ ته اسان جي هن لاثاني عالم ۽ مورخ، دانشور ۽ اديب ابتدا ۾ ڪجهه شعر به چيا، ليڪن ستت ئي ان ميدان تان هٿ ڪڍي ويا. بهرحال سندن ڪجهه افسانا سنڌ زميندار اخبار ۽ ڪجهه ٻين اخبارن يا رسالن ۾ ڇپيا. هڪ انٽرويو دوران راشدي صاحب چيو هو ته ”آءٌ بنيادي طرح هڪ افسانا نويس آهيان.“ افسوس جو سندس افسانا ترتيب هيٺ اچي نه سگهيا.

(٢) اسلامي ڪتبخانا:

هيءَ ڪتاب سال ١٩٣٩ع ۾ ڇپيو. ڪتاب جي عنوان مان ظاهر آهي ته ليکڪ جي ذهن تي ان دور جو سياسي ماحول پوري ريت ڇانيل هو. تفصيل معلوم ٿي نه سگهيو آهي. هيءَ ڪتاب سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد پاران شايع ٿيو.

(٣) مهراڻ جون موجون:

هي ڪتاب ١٩٥٦ع پاڪستان پبليڪيشن پاران نروار ٿيو، جنهن جا مکيه تي ڀاڱا آهن: مضمون ۽ مقالا، افسانا ۽ شاعري. مضمونن ۽ مقالن ۾ تمام قيمتي مواد ڏنل آهي. هن ڀاڱي ۾ مرحوم گل حسن ”احسن“ ڪربلائي جو ”ٽالپور حاڪمن جا علمي ڪارناما“ نهايت اهميت رکي ٿو. فاضل مرتب جناب راشدي صاحب ڪتاب جي افاديت هن ريت محسوس ڪرائي آهي: ”اسان جي ٻوليءَ ۽ ادب جي بقا لاءِ ضرورت آهي ته وقت به وقت اهڙا مجموعا شايع ٿيندا رهن، جن ۾ اسان جو بهترين ادب محفوظ ٿيندو رهي. اهو صحيح آهي ته پراڻن رسالن مان چونڊ ڇپوٽڻ ۽ صحيح سهٽيون چيزون ڳولي ڪيڻ آسان چيز نه آهي، پر پنهنجي ٻولي ۽ ادب جي حفاظت ۽ بقا لاءِ اسان کي اورچ ۽ اڻٿڪ ٿي ئي ڪم ڪرڻو پوندو.“ اسان جي ادب ۾ هن ڪتاب جي اهم حيثيت آهي.

(٤) تذڪرهٔ اميرخاني:

اميرخاني ساداتن لڳ ڀڳ ٽن صدين لاءِ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾، سنڌ تي پنهنجو حڪم ۽ اثر رسوخ هلايو. سياست کان علاوه، هن گهراڻي جي اسان جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ ۾ پڻ واضح اهميت آهي. ان خاندان جي حالات تي هي مفصل ڪتاب راشدي صاحب تاليف ڪيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ ان کي ١٩٦١ع ۾ شايع ڪيو. فاضل محقق کي هن ڪتاب لکڻ جو خيال تڏهن آيو، جڏهن پاڻ ١٩٣٢ع ۾ بکر، سکر ۽ روهڙيءَ جا ڏٺل ۽ قلتل مقبرا ۽ مزارون،

Gul Hayat Institute

زبون ٿيل در ۽ ديوارون ۽ ويران ٿيل مسجدون ۽ درگاهون ڏسندو، روهڙيءَ ۾ مهراڻ جي ڪناري سان 'ستين جي ٿان' واري خوبصورت ۽ بناوت جي لحاظ سان غير معمولي حسين عمارت تي پهتو. ڪتاب جي آخر ۾ هن خاندان جي آثارن، دفينن ۽ مقبرن جي فوٽن جو پڻ چڱو تعداد ڏنو ويو آهي، جيڪي گهڻو ڪري راشدي صاحب پاڻ ڇڪيا آهن. سنڌيءَ ۾ تذڪره نويسيءَ جو هي بهترين نمونو آهي.

(۵) ماڪ پنا رابيل:

هن ڪتاب ۾ ماهنامه نئين زندگيءَ ۾ ڇپيل مضمونن ۽ مقالن جو انتخاب ڏنو ويو آهي؛ جنهن ۾ سوانح، سنڌي ٻولي ۽ ادب متعلق نهايت مفيد مواد سهيڙيل ڏسجي ٿو. ڪتاب جي پڇاڙيءَ تي مذڪوره رسالي ۾ ڇپيل مضمونن جي انڊيڪس پڻ ڏني وئي آهي. تعارفي نوٽ فاضل مرتب جي ايران وڃڻ ڪري، اداري پاران ڏنو ويو آهي. پاڪستان پبليڪيشن وارن هي ڪتاب ۱۹۶۵ع ۾ شايع ڪيو.

(۶) مڪلي نامه:

مير علي شير قانع ڪلهوڙن جي دور جو مشهور شاعر، اديب، محقق ۽ تاريخدان ٿي گذريو آهي. هن صاحب مڪليءَ تي نثر ۽ نظم ۾ سن ۱۱۷۴هه/۱۷۶۰ع ۾ هڪ مختصر ڪتاب لکيو. ٻن سؤ سالن بعد، هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ خريد ڪيو ۽ راشدي صاحب ان کي ايڊٽ ڪري، اول ٽه-ماهي مهراڻ ذريعي ڇاپيو. ڪتاب جي افاديت ۽ اهميت جي پيش نظر، بورڊ ان جو جامع سنڌي ڇاپو آڻڻ جو فيصلو ڪيو. سنڌي ادبي بورڊ مڪلي نامه جو هي مفصل ايڊيشن سال ۱۹۶۷ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو. فاضل محقق ۽ مرتب سيد حسام الدين راشدي صاحب جي محنت ۽ ڪاوش هن ريت آهي:

متن (اصل فارسي)	۹۶	صفحا
تعارف ۽ مقدمو	۴۰	صفحا
حاشيه ۽ ضميما	۷۴۳	صفحا
شجرا	۲۰	
مڪليءَ جا نقشا	۲	
تصويرون	۱۳۶	

قانع هن ڪتاب ۾ مڪليءَ جي ڪل ۳۳ تاريخي ۽ ثقافتي آثارن جو ذڪر ڪيو آهي. راشدي صاحب انهن مان ۹ آثارن جو تعين ڪري نه سگهيو ۽ اهو ڪم ٻئي ايڊيشن لاءِ رکيو ويو. ان کان علاوه ۵ آثارن جي تعين ڪرڻ کان سواءِ، انهن بابت سمورو مواد ڪتاب ۾ ڏنو ويو آهي. مٿي ڏنل وچور مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته فاضل محقق هن ايڊيشن آڻڻ لاءِ ڪيڏي نه جاکوڙ ڪئي آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي تاريخ جي سمن، ارغونن ۽ ترخانن

متعلق وافر مواد موجود ڪيو ويو آهي. سنڌ جي تاريخ تي سنڌيءَ ۾ ڇپيل ڪتابن ۾ هي هڪ بيش بها اضافو آهي. ڪتاب جي آخر ۾ ڏنل تصويرون، سموريون راشدي صاحب پاڻ ڪڍيون آهن.

(۷) ڏهين صدي هجريءَ جي سنڌ:

سلطان سليمان ثاني (ترڪن جي عثمانيہ سلطنت) پنهنجي دور ۾، مصر کان هندي سمنڊ تائين پورچوگيزن جي وڌندڙ اثر کي ختم ڪرڻ لاءِ سيدي علي رئيس کي مصري ٻيڙي جي ڪمان سونپي. هي صاحب بصري، يمن، مسقط، گوادر ۽ جاوا ۾ پورچوگيزن سان معرڪا ڪندو، ڪٿي سوڀ پائيندو، ڪٿي نقصان سهندو، آخر ساٺو تي اچي گجرات پهتو. هتان هو سنڌ پهتو. ان وقت هتي جي حاڪم شاهه حسن ارغون جا آخري ڏينهن هئا. هو صاحب سنڌ ۾ ڪل پنج مهينا ۽ پنج ڏينهن رهيو (۲۰ ربيع الاول - ۱۵ شعبان ۹۶۲ هه). سيدي علي رئيس جڏهن وطن واپس پهتو، تہ هن "مراة الممالڪ" نالي هڪ سفرنامو لکيو، جنهن سان ان وقت جي سنڌ جي سياسي واقعن تي اهم روشني پوي ٿي. اسان جي سنڌي عالم ۽ محقق راشدي صاحب، هن ڪتاب جو هند - سنڌ وارو ڀاڱو ترجمو ڪري، مٿين عنوان سان، ٽه ماهي مهراڻ ذريعي (۱-۱۹۷۱ع) ان کي شايع ڪيو. هي مختصر مگر قيمتي ڪتاب، پيو پيرو "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" ۾ پڻ ڇپيو ويو آهي.

(۸) تذڪره مشاهير سنڌ (جلد اول):

مولانا دين محمد وفائي، سنڌي مشاهيرن جي تاريخ تي، هي ڪتاب پنجن جلدن ۾ تيار ڪيو، مگر موت کيس ان تي آخري نظرثاني ڪرڻ جي مهلت نہ ڏني. هن ڪتاب جو پهريون جلد راشدي صاحب جي ترتيب، مقدمي ۽ حاشين سان ۱۹۷۴ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپي پڌرو ڪيو. هن جلد ۾ ڪل ۱۲۴ سوانح ڏنل آهن. فاضل مرتب لکي ٿو: "هنن صفحن ۾ مسودي جي پهرين ڪاپي، پهرين جلد جي نالي سان شايع ڪئي وڃي ٿي. اڃا چار ڪاپيون باقي آهن، جن ۾ ۳۴۸ سوانح موجود آهن. اها خبر فقط خاوند کي آهي تہ انهيءَ ۾ رهيل مواد جي شايع ڪرڻ جي سعادت ڪنهنجي زندگي، ڪنهنجو نصيب، ڪندي يا نہ!"

(۹) هُو ڏوٿي هُو ڏينهن:

راشدي صاحب تي سال ۱۹۵۸ع ۾ هارٽ اٽيڪ ٿيو ۽ آخرڪار ڊاڪٽرن جي هدايت تي، پاڻ هي ملڪ ڇڏي، پنهنجي وڏي ڀاءُ جناب پير علي محمد راشدي صاحب ڏي، فلپائينس هليا ويا، جتي پاڻ پاڪستان جو سفير هو. ورندي سال جي پڇاڙيءَ تي جڏهن روبصحت ٿيا، تڏهن پاڻ پنهنجي دوست ۽ شاعر نواز علي نياز تي هڪ مضمون لکڻ جو ارادو ڪيائون. جڏهن قلم وهيو، تڏهن مضمون ڪتان ڪم ٿي ويو. آخرڪار هتي رهندي

ڇهن مهينن ۾ (٨ فيبروري – ٢٨ آگسٽ ١٩٦٠ع) هي ڪتاب لکي پورو ڪيائون. هي ضخيم ڪتاب ليکڪ جي يادگيرين تي مبني هڪ مطالعو آهي، جنهن ذريعي ورهاڱي ڪان اڳ واري سنڌ جي سياست، سماج، ادبي لاڙن ۽ مذهبي رجحانن جو سٺو پروپاند ملي ٿو. منجهس ڪي ڪي موضوع ته اهڙا تلخ آهن، جو جيڪر ڪو ٻيو ليکڪ ان بابت ڏهه ڇهارون لکڻ بعد ٻه قلم ڪاهي نه سگهي ها. راشدي صاحب پنهنجي ڪتاب بابت لکي ٿو: ”هي تاريخ نه آهي، سنڌ جي هڪ دور جي معاشرتي تاريخ جو هن ڪي مقدمو سمجهي سگهجي ٿو. هن ۾ گهٽيءَ حد تائين انهن سڀني ناسورن جو مذڪور ڪيو ويو آهي، جيڪي سنڌ جي تنزل ۽ سنڌين جي شڪسته دليءَ جو سبب بڻيا آهن، جنهن جي نتيجي ۾ جيڪو گهر ڪان رُسي ٿو، سو سنڌين تي سُستيءَ، ڪاهليءَ، بيڪاريءَ ۽ نااهليت جا طرحين طرحين طعنا رکي، ڪين جيئڻ ۽ جيئدان ڏيڻ جو مستحق نه ٿو سمجهي.“

ٺيٺ سنڌي ٻولي، سليس نثر، وڻندڙ زبان، معلومات جو ڀنڊار، قومي جوابدارين ۽ سوچ طرف رغبت ڏياريندڙ ۽ سنڌي قوم ۾ موجود ڪيئي ناسور ۽ گهٽتايون هن ڪتاب جون اهم خوبيون ۽ خاصيتون آهن. ان ڪان علاوه، هن ڪتاب ذريعي اسين راشدي صاحب جي سوانح تي پڻ قيمتي مواد هٿ ڪري سگهون ٿا. سنڌي سوانحي ادب ۾، هن ڪتاب کي تمام گهڻي اهميت حاصل آهي. ڪتاب جي ترتيب، سنڌ جي نالي وارو مشهور دانشور محمد ابراهيم جويي جو رکيل آهي.

هُو ڏوٿي هُو ڏينهن، هو ڏونگر هو لڪيون،
ڪنهن جنهن لڌا نينهن، جيئڻ ٻيا لهسن لِڪ ۾!

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ١٩٧٧ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو. سنڌي ادبي بورڊ جي پريس مئنيجر مسٽر الله بچايو يوسف زئي جنهن محنت ۽ سهڻائيءَ سان اهو ڪتاب ڇاپيو آهي، ان بابت فاضل مصنف، عمدو اعتراف ڪيو آهي.

(١٠) مير محمد معصوم بکري:

سنڌ ۾ مير معصوم ڪسي ڪير نه سڃاڻي؟ عام ماڻهو ڪيس ”سکر واري مناري“ جي نسبت سان سڃاڻن، ته پڙهيا لکيا وري ”تاريخ معصومي“ جي حوالي سان. مير صاحب اڪبري دؤر جو مؤرخ، شاعر، امير، سپاهي ۽ ڊپلوميٽ هو، ان ڪري چئبو ته سندس شخصيت همه گير ۽ گوناگون هئي. محترم پير علي محمد راشدي سڀ ڪان اول، مير موصوف جي سوانح سنڌيءَ ۾ لکي. ان زماني ڪان (١٩٢٨ع) سيد حسام الدين راشدي، مذڪوره عنوان تي تلاش، کوجنا، تحقيق ۽ مواد جي ڳولا جاري رکي. هي ڪم برابر اڌ صدي جاري رهيو. فاضل محقق ان ڏس ۾ لکي ٿو – ”اڌ صدي انهيءَ جاکوڙ ۾ گذري چڪي هئي. علمي اوسات ۽ تلاش نه کٽڻ جي هئي، نه تڪميل ٿيندي نظر آئي. ذوق برابر قائم رهيو، پر حياتيءَ

جي بي وفائيءَ کي نظر ۾ رکندي ڪري نيٺ اڪلائڻ جي رٿا ڪرڻي پيئي. اهڙيءَ طرح ۱۹ ورهين جي ڄمار ۾ شروع ڪيل ڪم، عمر جي ٦٨ ورهين واريءَ منزل تي پهچڻ بعد بالآخر پورو ڪرڻ ضروري ٿيو."

جيتوڻيڪ هي ڪتاب تاريخ معصوميءَ جي مصنف جي سوانح تي لکيو ويو آهي، تاهم پس منظر ۾ ارغوني ۽ ترخاني حاڪمن جي سنڌ جي سياست، سماج ۽ اقتصادي قوتن ڪي پڻ چڱي طرح پڌرو ڪيو ويو آهي. هن ئي دؤر ۾ مير موصوف جا وڏا سنڌ ۾ داخل ٿيا هئا. سوانح نگاري توڙي تاريخ نويسيءَ جو اهو بهترين نمونو، صرف راشدي صاحب جهڙو بي باڪ عالم ۽ تاريخدان ئي سنڌ ۾ متعارف ڪرائي سگهيو ٿي. هن ڪتاب ذريعي، تاريخ ڏي فاضل محقق جو نظريو پڻ معلوم ڪري سگهجي ٿو. هونئن ته سچو ڪتاب علمي ۽ تاريخي آهي، تاهم مير معصوم متعلق ڪي نيون حقيقتون پڻ پهريون ڀيرو ميدان تي آيون آهن.

(۱) مناري جي ٺهڻ جو زمانو ۱۰۰۳ هه کان ۱۰۲٦ هه پڌايو وڃي ٿو. راشدي صاحب ان زماني جو تعين ۱۰۰۲ هه کان ۱۰۱۳ هه ڪيو آهي. ان ڏس ۾ قانع جي روايت کي به رد ڪيو ويو آهي.

(۲) مير صاحب جي علمي ۽ ادبي اثاثي متعلق حقيقت پريا انگ اکر ڏنا ويا آهن.

(۳) مير صاحب جو سن وفات ۱۰۱۹ هه چيو وڃي ٿو، ليڪن راشدي صاحب نوس حقيقتن سان، سن ۱۰۱۴ هه ڏني ٿو.

بهرڪيف، راشدي صاحب جي اوريجنل ڪتابن ۾، هن ڪتاب کي مٿاهين حيثيت حاصل آهي. ساه سان سانڍڻ جهڙي هن ڪتاب ۾ سؤ کان به وڌيڪ تصويرن جو البم ڏنل آهي، جيڪي آهن ته مير صاحب جي سوانح متعلق، تاهم راشدي صاحب جي ذوق ۽ محنت جو پڻ داد ڏيڻ گهرجي. تاريخ سنڌ جي مؤلف کي مختلف نالن سان ياد ڪيو وڃي ٿو، ليڪن صحيح نالو "مير محمد معصوم بکري" آهي، جيئن فاضل محقق ڄاڻايو آهي. غالباً نالي جي صحت لاءِ "ذخيرة الخوانين" (تاليف ۱۰٦۰ هه) جي مدد ورتي وئي آهي.(۱) فطري طور تي به هن ڪتاب جو مٿانهون مقام ۽ مان مرتبو آهي. هن ڪتاب جو انتساب، پير صاحب، پنهنجي برادر بزرگوار محترم پير علي محمد راشديءَ جي نالي هن ريت ڪيو آهي.

فرو نيايدم اين سر بجز، بدرگه دوست،
که آنچه در کف ماهست، فيض صحبت اوست.

سال ۱۹۷۹ع ۾ هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو.

هن ڪتاب جي آخر ۾، ماڻهن، ڳوٺن، شهرن وغيره جي جا نهايت قيمتي ڏسڻي ڏنل آهي، جا پير صاحب جي هڪ عقيدتمند ۽ مداح، مسٽر ناشاد، ايڊيٽر انچارج 'مهراڻ' جي تيار ڪيل آهي. سندس محنت کي، پير صاحب، مهاڳ ۾ نهايت والهانه طريقي سان ساراهيو آهي.

---

(۱) جلد ۱، ص ۲۰۰، ناشر پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي، ۱۹٦۱ع.

(١١) ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون:

راشدي صاحب پنجاه سالن جي ادبي سفر ۾ لڳ ڀڳ ٣٠٠ مضمون ۽ مقالا سنڌيءَ ۾ لکيا. هن ڪتاب ۾ چونڊ ٤٣ مضمون ۽ مقالا ڏنا ويا آهن. ليکڪ جي حياتيءَ ۾ سندن هي آخري ڪتاب شايع ٿيو آهي، جنهن ۾ هن ريت مواد ڏنل آهي.

مضمون ۽ مقالا	ٽوٽل ٤٣
ترڪي متن	٢٥ صفحا
هڪ نقشو	ٽن ٽائون
تصويرون	ٽوٽل ١٧١ (ٺٽي متعلق)

گهڻو ڪري سڀئي مضمون اهميت وارا آهن، جيڪي ته ماهي مهراڻ تان (اڪثر ڪري) ورتل آهن. ڪتاب جو پيش لفظ محمد ابراهيم جويي لکيو آهي، جنهن ۾ سندس تاريخ متعلق ڏنل نظريو قابل غور آهي. ڪتاب جو نالو شاهه عبداللطيف رح جي هن بيت تان کنيل آهي.

اڄ پڻ آنديون اوڻيهن ڪتابتون ڪي،
ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون، سڻ تون عمر سي....

غالباً سنڌيءَ ۾ مقالن ۽ مضمونن جو هي پنهنجي نوعيت جو پهريون ضخيم ڪتاب شايع ٿيو آهي. هن ڪتاب ڇاپڻ لاءِ 'انجمن تاريخ سنڌ' کي ڊائريڪٽر ڪلچر سنڌ جناب حميد آخوند جو ڀرپور سهڪار حاصل رهيو. هي ڪتاب ١٩٨١ع ۾ نروار ٿيو. هن ڪتاب جي آخر ۾، راشدي صاحب جي ڪتابن- 'مرزا عيسيٰ ترخان' ۽ 'ٺٽي جو تاريخي جغرافيہ' جو نالو به ڏنو ويو آهي. اسان ليکڪ کان آخري ملاقات (٢٨ ڊسمبر ١٩٨١ع) ۾، ان متعلق پڇا ڪئي. راشدي صاحب ٻڌايو ته، هي ٻئي ضخيم مقالا آهن، جيڪي ترتيب وار سال ١٩٦٧ع ۽ ١٩٧٣ع ۾ ڪتاب "مڪلي نامه" ۽ رسالي "مهراڻ" ۾ ڇپيا هئا.

(ب) اردو ڪتاب

(١٢) سنڌي ادب:

هي ڪتاب پاڪستان سرڪار جي طلب تي اردو زبان ۾ لکيو ويو. جيتوڻيڪ ڪتاب سرسري ۽ مختصر آهي، تاهم ان کي سنڌي ادب جي پهرين مڪمل تاريخ سڏينديءَ، ڪوبه وڏائي نه ٿيندو. ڪتاب جي ترتيب هن ريت آهي.

باب پهريون: سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ
باب ٻيو: سنڌي ٻوليءَ جو ادب (عربن کان سومرن ۽ سمن تائين)
باب ٽيون: ارغون، ترخان ۽ مغل دؤر جو ادب
باب چوٿون: ڪلهوڙن جي دؤر جو سنڌي ادب
باب پنجون: ٽالپوري دؤر جو ادب
باب ڇهون: برطانوي دؤر جو ادب
باب ستون: موجوده پاڪستاني دؤر
باب اٺون: سنڌي شاعريءَ جون صنفون

Gul Hayat Institute

مختصر ۽ سرسري هوندي بہ هن ڪتاب جي بيحد افاديت ۽ اهميت آهي. نہ رڳو اردودان حلقي لاءِ پر ساڳئي وقت يورپ ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب تي ڪم ڪندي پڻ هن ڪتاب کان ئي مدد ورتي وئي. ٻوين ادبي مؤرخن لاءِ پڻ هن ڪتاب گائيڊ جو ڪم ڏنو. ان ڏس ۾ سيدہ شمل جي ڪتاب "سنڌي ادب جي ارتقا" ۽ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جي ڪتاب "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو" جو احوال ڏيڻ مناسب لڳي ٿو(۱) ڪتاب جا مختلف ايڊيشن هن ريت نڪتا آهن:

(i) اردو ايڊيشن: هيءُ ڇاپو ڪرائون سائيز جي ۱۱۲ صفحن تي پکڙيل آهي ۽ پاڪستان پبليڪيشنز ڪراچي پاران سن ۱۹۵۰ع ۾ شايع ٿيو.

(ii) روسي ايڊيشن: هن ايڊيشن جو اطلاع راقمِ الحروف کي راشدي صاحب هڪ خط ذريعي (تاريخ ۹ جولاءِ ۱۹۸۱ع) ڏنو. ناشر، مترجم ۽ سن اشاعت متعلق ڪوبہ پتو نہ آهي.

(iii) سنڌي ايڊيشن: مؤلف جي اجازت سان، راقم الحروف هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو ڪيو. ٻوءِ جي ادبي اوسر تي، پنجاهہ صفحن جو مقدمو پڻ ان ۾ شامل ڪيو ويو. جاءِ بجاءِ حاشين کان علاوہ، هن ايڊيشن ۾ راشدي صاحب جي ڪتابن بابت، هڪ ضميمو پڻ ان ۾ ڏنو ويو آهي. سنڌي ڇاپي جي ڇپيل ڪاپي، راشدي صاحب کي علاج لاءِ لنڊن وڃڻ کان اڳ (۲۸ ڊسمبر ۱۹۸۱ع) روبرو پيش ڪئي وئي، جنهن کي پاڻ بيحد پسند ڪيائون. هيءُ ايڊيشن گرامي پبليڪيشن دولت پور صفن پاران سال ۱۹۸۱ع ۾ منظر عام تي آندو ويو.

(۱۳) هفت مقالہ:

هن ڪتاب ۾، سہ ماهي "اردو" ۾، فارسي زبان ۽ ادب متعلق ڇپيل ستن اهم مقالن جو انتخاب ڏنو ويو آهي. مواد جي ڪيفيت هن ريت آهي:

تصنيفات شيخ فريدالدين عطار	حافظ محمود شيراني مرحوم
شاهنامه کا ديباچۂ قديم	حڪيم سيد شمس الله قادري
فردوسي کا مذهب	پروفيسر شيخ محمد اقبال مرحوم
رباعيات عمر خيام	عبدالباري آسي لکنوي مرحوم
خيام (مؤلف سيد سليمان ندوي پر ايک عروضي نظر)	سيد معشوق حسين اطهر هاپوڙي مرحوم
فارسي زبان کے زير سايہ اردو کي تدريجي ترقي	ڊاڪٽر سيد عبدالله
نواب صمصام الدوله شاهنواز خان (صاحب مآثرالامرا)	محمد حسين محوي صديقي

راشدي صاحب، جنهن هن ڪتاب کي مرتب ڪيو آهي، دلچسپ پيش لفظ جي شروعات هن بيت سان ڪئي آهي:

چو اهل دل ز عشق افسانہ گويند
حديث بلبل و پروانہ گويند

---

(۱) انيمري شمل جي ڪتاب جو سنڌي ترجمو، ڊاڪٽر غلام حيدر ٻروڙي ڪيو ۽ ان کي شهيد عبدالرزاق اڪيڊمي موري سال ۱۹۸۱ع ۾ ڇپيو.

انجمن ترقي اردو ڪراچي پاران ۱۹۶۷ع ۾ شهنشاهه ايران جي جشن تاجپوشيءَ جي موقعي تي هيءُ ڪتاب نروار ٿيو.

(۱۴) دود چراغ محفل:

هن ڪتاب ۾ انهن پنج فارسي گو شاعرن جو احوال ڏنو ويو آهي، جن جو تعلق مرزا غالب سان هو. هيءَ ڪتاب ۱۹۶۹ع ۾ مرزا غالب جي سئو سالہ جشن جي موقعي تي شايع ٿيو.

(۱۵) مرزا غازي بيگ ترخان اور اس کي بزم ادب:

مرزا غازي بيگ جي سوانح ۽ ادبي خدمتن تي لکيل هيءُ ڪتاب ٻن حصن ۾ ورهايل آهي-- پهرئين حصي ۾ مرزا غازيءَ جي سوانح ڏنل آهي. سنڌ جي سياسي تاريخ جي مطالعي ڪندڙن لاءِ هيءُ حصو بيحد قيمتي آهي.

ٻئي حصي ۾ ڪل ۳۵ فارسي گو شاعرن جي سوانح ۽ سندن ڪلام جو انتخاب ڏنو ويو آهي: جيڪي ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ غازي بيگ سان وابستہ هئا. هي حصو سنڌ جي فارسي ادب جي آيپاس لاءِ نمايان اهميت رکي ٿو.

مؤلف ڪافي وقت اڳ اردو زبان ۾ مرزا غازي بيگ تي هڪ آرٽيڪل لکيو هو. ان بعد پاڻ ۲۰-۲۲ سال هن موضوع تي ڪم ڪندو رهيو. جڏهن ڪم تڪميل کي پهتو تہ سال ۱۹۷۰ع ۾ ان کي ڪتابي شڪل ۾ انجمن ترقي اردو ڪراچي شايع ڪيو.

راشدي صاحب انتهائي دلچسپ پيرايي ۾ مرزا غازيءَ تي لکندي پڌائي ٿو تہ:

"مرزا کي نظر ڪائي وئي ۽ جوانيءَ ۾ سندس انتقال ٿيو. اگر طبعي عمر نہ سهي، زندگي ڪيس ٿوري بہ مهلت ڏئي ها تہ اسان جي ادبي تاريخ ۾ سندس شمار اڪبر ۽ جهانگير جهڙن بادشاهن جو نہ تڏهن بہ، خانخانان جهڙي علم دوست ۽ ادب پرور امير ڪان تہ ڪ سان مٿانهون مان هجي ها..."

مؤلف جو چوڻ هو تہ هن ايڊيشن ۾ لاتعداد ڇاپي جون چڪون رهجي ويون آهن. ڪتاب جو صحيح ايڊيشن تهران مان فارسي زبان ۾ نروار ٿيڻو هو، ليڪن گمان غالب آهي تہ ايران ۾ بعد جي حالتن سبب اهو اچي نہ سگهيو. آخري ملاقات ۾ (۲۸ ڊسمبر ۱۹۸۱ع) راشدي صاحب، راقم الحروف کي هن ڪتاب جي سنڌي ترجمي لاءِ پڻ حڪم ڪيو. افسوس جو سندن اوچتي وفات سبب، هي ڪم پڻ التوا ۾ رهجي ويو.(۱)

Gul Hayat Institute

(ج) فارسي ڪتاب

(۱۶) مثنوي چنيسر نامہ:

ادراڪي بيگلاري ترخانن جي دور جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي، جنهن هي مثنوي مير ابوالقاسم سلطان جي فرمائش تي سن ۱۰۱۰هہ - ۱۶۰۱ع ۾ لکي پوري ڪئي. ابتدا ۾ هي مثنوي ادراڪي نہ پر سندس ممدوح جي نالي تي مشهور ٿي.

(۱) اردو ۾ "ملا محب علي سنڌي" پڻ سندن ڪتاب ڇپيو وڃي ٿو. حقيقت ۾ هي آرٽيڪل هو، جيڪو "سہ ماهي اردو" ۾ ڇپيو هو (ڏسو "اشاريہ اردو" ص ۴۲، ڪراچي ۱۹۷۶ع).

هي ڪتاب راشدي صاحب جي ايڊيٽنگ ۽ مقدمہ نگاريءَ جو اوائلي نمونو آهي. ابتدا ۾ فاضل ايڊيٽر، سنڌيءَ ۾ ٦٧ صفحن تي پرپور مقدمو لکيو آهي؛ جنهن ذريعي ان دؤر جي ادبي، معاشرتي ۽ سياسي جهلڪ بہ اکين آڏو اچيو وڃي. ادبي طور مثنويءَ جو ڪيترو مقام آهي، ان تي بہ نهايت قيمتي راءِ ڏني وئي آهي. گڏوگڏ بيگلارن جو شجرو ۽ سنڌ مقبرن جا عڪس (توري مقام) پڻ، ڪتاب ۾ شامل ڪيا ويا آهن. پنجن نسخن جي آڌار تي، تيار ڪيل هي ايڊيشن راشدي صاحب، ١٩٥٦ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ذريعي نروار ڪيو.

(١٧) مقالاتالشعرا:

سنڌ ۾ باقي ننڍي ڪنڊ کان گهڻو اڳ فارسي تذڪره ۽ تاريخون، لکجڻ شروع ٿيا. فارسي گو شاعرن تي، جيڪي اوائلي تذڪرا هتي لکيا ويا، تن جا ليکڪ گهڻو ڪري ٻاهريان هئا. سرڪاري ڪم سان يا گهمڻ ڦرڻ ۽ واءُ سواءُ لهڻ جي خيال سان سنڌ پهتا، قصيدا چيائون يا وري مختلف موضوعن تي ڪتاب لکي، حاڪمن، وزيرن ۽ اميرن جي نالي منسوب ڪري، پنهنجا مطلب پورا ڪري، واپس ويندا رهيا. بهرحال جيئن تہ هي ڪتاب پنهنجي سنڌ ملڪ ۾ لکيا ويا، لهذا، انهن کي اسين نہ تہ پنهنجي ادبي تاريخ سان ڪڍنداسين ۽ نہ وري اهڙن ڪتابن تان پنهنجي دستبرداريءَ جو اعلان ڪنداسين. ان ڏس ۾ هي اهم تذڪره ذهن ۾ رکڻ گهرجن:

(١) تذڪره لُبّ الالباب ٦٢٥هہ/١٢٢٧ع،
تصنيف نورالدين محمد عوفي بمقام "اچ".

(٢) روضةالسلاطين ٩٥٨هہ/١٥٥١ع،
مؤلف فخري هروي بمقام "ٺٽو".

(٣) جواهرالعجائب ٩٦٢هہ/١٥٥٥ع،
مؤلف فخري هروي بمقام "ٺٽو".

(٤) يد بيضا ١١٤٥هہ/١٧٣٢ع،
تاليف غلام علي آزاد بمقام "سيوهڻ".(١)

---

(١) مير غلام علي آزاد سيوهڻ ۾ وقايع نويس جي حيثيت ۾، پنهنجي مامي جي نيابت ڪرڻ لاءِ ٽي سال (١١٤٥هہ-١١٤٧هہ) رهيو. هتي رهندي هن فارسي گو شاعرن جو تذڪره "يد بيضا" نالي لکيو. ساڳئي موضوع تي هن ٻہ ٻيا ڪتاب "سرو آزاد" (١١٦٦هہ/١٧٥٢ع) ۽ "خزانہءِ عامره" (١١٧٦هہ/١٧٦٢ع) لکيا، جيڪي ترتيبوار "ڪتابخانہءِ آصفيہ" سان ١٩١٣ع ۾ ۽ ڪانپور سان ١٨٧١ع توڙي نولڪشور سان ١٩٠٠ع ۾ ڇپجي نروار ٿيا. جيئن تہ پهريون تذڪره "سنڌ" ۾ لکيو ويو، لهذا، هندي محققن ان جي ڇپڻ جي ضرورت ئي نہ سمجهي، ان ڪري اهو اڃا تائين ترتيب هيٺ نہ آيو آهي.

Gul Hayat Institute

سنڌ اندر فارسي گو شاعرن تي مير علي شير قانع جو ”مقالات الشعرا“ ان سلسلي جي پنجين ڪڙي آهي، جيڪو هن صاحب ۱۱۷۴-۷۵ھ/۱۷۶۰-۶۱ع ۾ لکي پورو ڪيو. خاص سنڌ جي فارسي گو شاعرن متعلق ان کي پهريون تذڪره چئي سگهجي ٿو، جنهن ۾ ڪل ۷۱۹ شاعرن جو ذڪر ڪيل آهي. ”يد بيضا“ کان علاوه مير قانع هي ڪتاب لکندي، محمد افضل سرخوش جي ڪتاب ”ڪلمات الشعرا“ کي پڻ ماخذ طور ڪتب آندو آهي. قانع جي تذڪري ۾ ڏنل مواد کي ٽن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

(۱) اهي شاعر، جيڪي سنڌي هئا يا وري سير سفر، نوڪري، واپار ۽ ٻين ڪمن سان سنڌ ۾ آيا ۽ هتي رهندي فوت ٿي ويا. ان قسم جا شاعر هاڻي سنڌ جي ادبي تاريخ جو اثاثو آهن.

(۲) اهي شاعر، جيڪي مختلف ڪمن سان سنڌ ۾ آيا ۽ وري واپس وطن پهتا يا روانا ٿي ويا.

(۳) اهي شاعر، جن جو زمانو معلوم نہ آهي.

راشدي صاحب اوائل ۾ ۳۴ تصويرن جي ناياب سيٽ سان گڏ، قانع جي سوانح ۽ ادبي اثاثي متعلق فارسيءَ ۾ مقدمو پڻ ڏنو آهي. ان کان علاوه جابجاءِ حاشيہ ۽ اضافي مواد ڏيندي هڪ تہ راشدي صاحب پنهنجي وسيع معلومات، علمي استدلال ۽ فارسي دانيءَ جو اڻ مٽ ثبوت ڇڏيو آهي، تہ ٻئي طرف ڪتاب جي افاديت پڻ ڪافي وڌيل ڏسجي ٿي. ادبي تاريخ سان گڏ، اسان جي سياسي تاريخ لاءِ پڻ هن ڪتاب کي، بنيادي ماخذ جي حيثيت حاصل آهي. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ سال ۱۹۵۷ع ۾ شايع ڪيو.

(۱۸) مثنوي مظهرالآثار:

ارغوني دور ۾، سنڌ اندر پيدا ٿيل فارسي ادب ۾ هي مثنويءَ جو اوائلي نمونو آهي. هي مثنوي سيد جهانگير هاشمي سال ۹۴۰ھ/۱۵۳۳ع ۾ لکي ۽ شاه حسن ارغون جي نالي منسوب ڪئي. بعد ۾ هي شاعر حج تي ويندي مڪران ۾ ۹۴۶ھ/۱۵۳۹ع ۾ شهيد ٿي ويو. راشدي صاحب ٽن نسخن جي آڌار تي هي متن تيار ڪيو. شاعر جي ناياب تصوير پڻ ڪتاب ۾ ڏني وئي آهي. فاضل مرتب فارسيءَ ۾، ۶۲ صفحن جو نهايت ئي قيمتي مقدمو پڻ اوائل ۾ ڏنو آهي. سال ۱۹۵۷ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ هي ڪتاب ڇاپي پڌرو ڪيو.

(۱۹) تڪملہ مقالات الشعراء:

فارسي گو شاعرن جو سنڌ ۾ هي آخري تذڪرو، مخدوم ابراهيم خليل ٺٽوي ۱۳۰۷-۸ھ/۱۸۹۰ع ۾ لکيو. مير قانع جي تذڪري (جنهن جو مٿي ذڪر ٿيو آهي) ۽ هن تذڪري جي وچ ۾ جيڪي ڪتاب لکيا ويا، بهتر آهي تہ سڀ کان اول ان سلسلي کي ملائجي.

(١) مجمع البلغاء ١٢١٨هه/١٨٠٣ع
تاليف مير غلام علي "مائل" ٺٽو.
(٢) تذڪره زبدةالمعاصرين ١٢٤٠هه/١٨٢٤ع
تصنيف مير حسين الحسيني شيرازي حيدرآباد سنڌ.
(٣) محڪ شعراء ١٢٥٢هه/١٨٣٦ع
تاليف محمد صالح شاملوي خراساني حيدرآباد سنڌ. (١)

آخري نمبر تذڪرو مخدوم خليل جو آهي، جنهن جو مختصر ذڪر هت ڪرڻو آهي. فاضل مرتب جناب حسام الدين راشدي صاحب مٿس فارسيءَ ۾ مختصر مقدمو لکيو آهي. ڪتاب ۾ تصويرن، مختلف تحريرن ۽ فرمانن جا ڪل ٤٣ فوٽا پڻ ڏنا ويا آهن، جنهنڪري ان جي زيب ۽ زينت ۾ اضافو ٿيو آهي. ليڪڪ هن تذڪري ۾ ٨٢ شاعرن جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن تي فاضل مرتب قيمتي حاشيا هنيا آهن. ان کان علاوه تعليقات جي صورت ۾ پڻ بيحد قيمتي مواد جو اضافو ڪيو ويو آهي. ايران جي هاڪاري عالم علامه آقاي سعيد نفيسي ان ڪتاب تي مختصر تقريظ لکي آهي، جيڪا خاص هن ايڊيشن لاءِ ڏسجي ٿي. هي تذڪره جنهن کي سنڌي ادبي بورڊ ١٩٥٨ع ۾ ڇپيو، سو ٽالپوري ۽ انگريزي دور جي ادبي تاريخ لاءِ نهايت مفيد آهي.

(٢٠) مثنوي قضا و قدر:

مير علي شير قانع جي هيءَ ٽين ذهني ڪاوش آهي، جيڪا راشدي صاحب جي توسط سان ڇپجي نروار ٿي. فاضل محقق، مير قانع جي سوانح ۾ هن مثنويءَ جو ذڪر، تصنيف نمبر (٣) تحت ڪيو آهي. مير صاحب جڏهن والي سنڌ ميان نور محمد جي دربار ۾ "محمد آباد" ۾ هو، تڏهن هن هيءَ مثنوي نگهت شاعر جي تحرڪ تي سن ١١٦٧هه/١٧٥٣ع ۾ لکي پوري ڪئي.(٢)

(٢١) مثنوي محبت نامه:

هن تصنيف جو ذڪر راشدي صاحب، مير قانع جي سوانح ۾ نه ڪيو آهي، البت "مقالات الشعرا" ۾ هن مثنويءَ جو ذڪر نمبر (٤١) تي موجود آهي. هن جي تصنيف جي

---

(١) نمبر ١ ۽ ٢ لاءِ ڏسو، راشدي صاحب جو مقالو "سنڌ جي تاريخ جا بنيادي ماخذ" ۽ نمبر ٣ لاءِ ڏسو، "تاريخ ادبيات" جلد پنجون ص. ١-٢٠٩، ناشر پنجاب يونيورسٽي سال ١٩٧٢ع.
(٢) ڪلهوڙن جا متعدد تخت گاهه رهيا آهن. مختلف محققن ان ڏس ۾ پنهنجي پنهنجي راءِ ڏني آهي. "محمد آباد" سوري تعلقي ۾ کنڊرن جي صورت ۾ اڄ به موجود آهي، جتي ميان نور محمد ڪلهوڙو به دفن ٿيل آهي. هيءَ شهر ١١٦٤هه کان ١١٦٧هه تائين، ميان صاحب جو تخت گاهه رهيو. راقم الحروف پنهنجي مقالي "ڪلهوڙن جا تخت گاهه" ۾ ان بابت تفصيل ڏنا آهن. اهو مقالو، "مهراڻ" رسالي ۾ ڇپجڻ جي لاءِ اداري کي پيش ڪيل آهي.

ڪابه ڄاڻ ڪانهي (سال تصنيف). راشدي صاحب مثنويءَ جو تعارف هن ريت ڪرايو آهي: "هن مثنويءَ ۾، مير قانع ٻه بيان ڏنا آهن، هڪ "شمع ۽ پرواني" جو مطالعو، ٻيو "گل و بلبل" جو مباحثو. منجهس جي چند شعرن ۾ محبت جي معاملن ۽ عشق جي نتيجن ۾ عاشق سان گڏ معشوق کي به مظلوم ثابت ڪيو ويو آهي." قانع جي هيءَ چوٿين تحرير آهي، جيڪا راشدي صاحب ذريعي منظر عام تي آهي.

(٢٢) مثنوي قصاب نامه:

هيءَ مثنوي پڻ مير قانع جي آهي، جيڪا راشدي صاحب جي سعيي سان ڇپجي نروار ٿي. مثنوي ڪهڙي سال ۾ لکي وئي، ان متعلق ڪابه ڄاڻ ڪونهي. مٿي ذڪر ڪيل مقالي ۾، محترم حسام الدين راشدي ان جو ذڪر نمبر (٢٨) تي ڪيو آهي. شاعر هن ذريعي ٺٽي جي هڪ ڪاسائي نوجوان جي اوچتي موت کان متاثر ٿي، قلم ڪاهي پنهنجي شاعرائي پختگيءَ جو ثبوت ڏنو آهي. هي نوجوان شاديءَ کان پوءِ ٻئي صبح ئي، اهڙيءَ حالت ۾ گذاري ويو، جو گهوٽ ۽ ڪنوار جي وصل جي نوبت به اڃا ڪانه آئي هئي.

(٢٣) قصيدا ۽ منقبت:

هيءَ تصنيف پڻ مير قانع جي آهي، جنهن جو ذڪر راشدي صاحب، مير قانع تي لکيل مقالي ۾ نمبر (٣٩) تي ڪيو آهي. فاضل محقق ان ڏس ۾ لکي ٿو ته "جنهن بياض ۾ "مڪلي نامو" آهي، انهيءَ بياض جي شروع ۽ آخر ۾، مير صاحب پنهنجا قصيدا، منقبت وغيره لکيا آهن، جن جو تعداد ٢٦ کن ٿيندو. ان ۾ وڏا قصيدا ۽ طويل منقبت آهن. هڪ قصيدو "لاميه" ٢٦٥ شعرن جو آهي. چند رباعيون به آهن ۽ هڪ نامڪمل مثنوي به منجهس موجود آهي." شايع ڪرايل مواد ۾ ٢٧ مڪمل ۽ هڪ اڌوگابرو قصيدو آهي. هنن سان ڪجهه قصيدا مير فتح علي خان، ميان غلام نبي ۽ ميان سرفراز جي لاءِ چيل آهن.

نمبر ٢٠ کان ٢٣ تائين، جملي مواد هڪ ڪتاب ۾، "مثنويات و قصائد قانع" جي عنوان سان سال ١٩٦١ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپي پڌرو ڪيو. راشدي صاحب مٿس ٨٠ صفحن جو تفصيلي مقدمو سنڌيءَ ۾ لکيو آهي. آخر ۾ مير قانع ۽ ڪلهوڙن حاڪمن جا شجرا به ڏنا ويا آهن. آخر ۾ راشدي صاحب مير قانع جي مفصل سوانح لکڻ جو پڻ اشارو ڏنو آهي. افسوس جو هيءُ ڪم پڻ وقت جي وهڪري ۾ لڙهي ويو ۽ منظر تي نه اچي سگهيو!

(٢٤) تاريخ مظهر شاهجهاني:

مغل دور ۾ (ارغون، ترخان ۽ مغل)، سنڌ جي تاريخ تي هيءَ پنجون ڪتاب، ميرڪ يوسف ١٠٤٤ھ/١٦٣٤ع ۾ لکي پورو ڪيو. هيءُ تاريخي ڪتاب لکجڻ واري وقت کان وٺي، گمناميءَ جي حوالي ٿي ويو، ايتري تائين جو ايليٽ جهڙو باوسائل عالم به ان کي

Gul Hayat Institute

ڳولي نہ سگهيو. هن ڪتاب ڪي سنڌ جي سورهين ۽ سترهين صديءَ جو گزيٽير سڏيو ويو آهي. محترم راشدي صاحب ايڊيٽنگ سان گڏ، مٿس ١٠٠ صفحن جو، اردو زبان ۾ قيمتي مقدمو پڻ تحرير ڪيو آهي. هي ڪتاب، جنهن ڪي سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦٢ع ۾ ڇپيو، تنهن جو سنڌي ترجمو پڻ ساڳئي اداري ڇاپيو آهي، جيڪو محترم نياز همايونيءَ ڪيو آهي.

(٢٥) هشت بهشت:

عطا ٺٽوي مغل دؤر ۾، سنڌ جو فارسي گو شاعر ٿي گذريو آهي. هن ڪتاب ۾ عطا جون ڪل اٺ مثنويون ڏنل آهن. عطا جي هن ذهني ڪاوش مان، مغل دؤر جي سنڌ جي سماج متعلق چڱي معلومات ملي ٿي. راشدي صاحب، جنهن هي ڪتاب ايڊٽ ڪيو، ١٥٧ صفحن تي، سنڌيءَ ۾ مفصل مقدمو لکندي، ان دور جي سنڌ جي حالتن ڪي زنده جاويد ڪري ڇڏيو آهي. خود مغلن جي باهمي جنڊا پٽ جو پڻ مجمل ذڪر، مقدمي ذريعي ڏنو ويو آهي. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ سال ١٩٦٣ع ۾ شايع ڪيو.

(٢٦) منشورالوصيت و دستورالحڪومت:

هي ڪتاب واليءِ سنڌ ميان نور محمد ڪلهوڙي سن ١١٦٣هه/١٧٤٩ع ۾ لکي پورو ڪيو. ميان صاحب هن وصيت نامي ذريعي، پٽن لاءِ فڪري مواد ڇڏيو آهي، جيئن هو مستقبل ۾ سنڌ ۽ خود پنهنجي حاڪميت کي تباهه ٿيڻ کان بچائين. ڪتاب جي آئيني ۾، ميان نور محمد حاڪم سان گڏ مفڪر ۽ عالم پڻ ڏسجي ٿو. راشدي صاحب ڪتاب ايڊٽ ڪندي، ٻٽيهه صفحن جو سنڌي مقدمو ڏيڻ سان گڏ، ان ۾ ڇهه تصويرون پڻ شامل ڪيون آهن. ڪتاب کي مڪمل ڪرڻ لاءِ فاضل ايڊيٽر، ٨ ضميما پڻ ان ۾ ڏنا آهن. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ سال ١٩٦٤ع ۾ شايع ڪيو.

(٢٧) ترخان نامہ:

مغل دور اندر سنڌ تي لکيل تاريخي ڪتابن جي سلسلي جي هي آخري ڪڙي آهي. سيد مير محمد بن سيد جلال ٺٽوي هي ڪتاب سن ١٠٦٥هه/١٦٥٤ع ۾ لکي پورو ڪيو، جنهن ۾ ارغونن ۽ ترخانن تي مفصل مواد ڏنو ويو آهي. راشدي صاحب مقدمو (پيش گفتار)، فارسي زبان ۾ لکيو آهي، جنهن ۾ ان دور جي تاريخي ماخذن، ڪتاب جي افاديت ۽ اهميت سان گڏ، مٿس تنقيدي نگاهه وجهڻ جي پڻ ڪوشش ڪئي وئي آهي. ان کان علاوه فاضل مرتب ارغونن، ترخانن ۽ مغلن تي ١٤ مفصل نسب نامہ پڻ ترتيب ڏنا آهن، جنهن ڪري ڪتاب جي افاديت گهڻو وڌي ويل آهي. هي ڪتاب سال ١٩٦٤ع ۾، سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو.

(٢٨) حديقة الاولياء:

سنڌي اوليائن بابت هي تذڪرو سن ١٠١٦هه/١٦٠٧ع ۾، سيد عبدالقادر ٺٽويءَ لکيو ۽ ان کي مرزا خسرو چرڪس جي نالي معنون ڪيو. راشدي صاحب سنڌيءَ ۾ ١٠٢ صفحن تي

مشتمل، هڪ مقدمو منجهس شامل ڪيو آهي، جنهن ذريعي سنڌ اندر هن موضوع تي فارسيءَ ۾ لکيل ڪل ٨٢ ڪتابن جو پتو لڳايو ويو آهي. سوانح جي موضوع تي ڪم ڪندڙن لاءِ، هي مقدمو مشعل راه آهي. ان سان گڏ سيد عبدالقادر ۽ سندس ڪتاب متعلق تنقيدي جائزو پڻ ڏيڻ جي ڪوشش ڪيل ڏسجي ٿي. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦٧ع ۾ ڇپي پڌرو ڪيو.

(٢٩) تذڪره الشعراء ڪشمير:

هي تذڪرو ميرزا اصلح ١١٦١هه/١٧٤٨ع ۾ تاليف ڪيو، جنهن ۾ اورنگزيب کان محمد شاهه جي زماني تائين، ڪل ٣٠٥ فارسي گو شاعرن جو احوال ڏنو ويو آهي. هي شاعر ڪنهن نه ڪنهن ريت ڪشمير سان لاڳاپيل رهيا. هي ڪتاب اقبال اڪيڊمي ڪراچي (هاڻي لاهور) طرفان سال ١٩٦٧ع ۾، راشدي صاحب جي تصحيح ۽ حاشين سان ڇپجي پڌرو ڪيو.

(٣٠) تذڪره شعراء ڪشمير (تڪمله) جلد اول:

سيد حسام الدين راشدي هي ڪتاب تاليف ڪندي، ان متعلق لکي ٿو ته ”هي جو چوڻ آهي ته ڏيئي سان ڏيئو روشن ٿئي ٿو! بزرگن جو هي مثل ڪهاوت نه، پر حقيقت آهي. محمد اصلح جو، تذڪره شعراء ڪشمير مرتب ڪرڻ وينس ته ان سان گڏ هڪ ٻيو مستقل ڪتاب وجود ۾ اچي ويو، جنهن جو نه گمان هو ۽ نه وري ڪنهن قسم جو ڪو ارادو. اصلح تي (تذڪره) ڪم ڪندي، ڪيئي اهڙا فارسي گو شاعر نظر آيا، جن جو ذڪر ليڪ نه ڪيو هو. خيال ٿيو ته اهڙي مواد کي آخر ۾ ضميمي طور ڏيئي ڇڏيان، ليڪن جڏهن شاعرن جو تعداد ٽن سون کان به وڌيڪ ٿي ويو، تڏهن ضميمي جو خيال ڦٽو ڪري، مستقل ڪتاب جي تياريءَ جو ارادو ڪيم. چنانچه هن وقت پڙهندڙن جي خدمت ۾ جيڪو ڪتاب حاضر آهي، ان کي هاڻي محمد اصلح جي تذڪري جو تڪمله تصور ڪرڻ گهرجي.“

ميرزا اصلح جو ڪتاب ايڊٽ ڪندي، فاضل مرتب تڪمله (هي ڪتاب) پڻ ترتيب ڏيندو ويو، چنانچه ان جو پهريون جلد سال ١٩٦٧ع ۾، ساڳئي اداري پاران ڇپجي پڌرو ڪيو ويو. هن جلد ۾ الف-ث تائين، ڪل ١٢٠ شاعرن جو ذڪر ٿيو آهي.

(٣١) تذڪره شعراء ڪشمير (تڪمله) جلد ٻيو:

راشدي صاحب جي تاليف ڪيل تذڪره شعراء ڪشمير جو هيءُ ٻيو جلد آهي، جنهن ۾ ڪل ٥١٤ شاعرن (١٢١-١٧٤) جو احوال حرف (ص) کان حرف (غ) ڏنو ويو آهي. هن جلد ۾ مرزا صائب جي ڪل ٣٧ خطي ديوانن جو پتو ڏنو ويو آهي، جيڪي يا ته شاعر جي هٿ جا لکيل آهن يا وري سندس شاگرد عارف تبريزي انهن کي ترتيب ڏنو آهي. راشدي صاحب جي دعوا آهي ته صائب جو شايد ئي ڪو خطي ديوان، هتي ذڪر ٿيڻ کان اوجهل رهيو هجي.

ٻن شاعرن، محمد علي صائب (نمبر-١٢٤) ۽ عرفي جمال الدين شيرازي (نمبر-١٤٩) متعلق آخر ۾ تعليقات پڻ ڏنا ويا آهن. ڪتاب جي آخر ۾ صائب جي ديوان، مزار ۽ آرامگاه سان گڏ ڪي ٻيون اهم تصويرون، جن جو تعداد ٣٨ آهي، پڻ شامل ڪيل آهن. انهن مان ڪجهه فوٽا راشدي صاحب پاڻ ڪڍيا آهن. هي جلد ساڳئي اداري ١٩٦٨ع ۾ شايع ڪيو، جنهنجو ٻيو ڇاپو پڻ هن سال (١٩٨٢ع) منظر عام تي آندو ويو آهي.

(٣٢) تذڪره شعراء ڪشمير (تڪمله) جلد ٽيون:

راشدي صاحب هن جلد تي پيش لفظ لکندي ٻڌائي ٿو ته "منهنجي تاليف ڪيل تذڪره شعراء ڪشمير جو ٽيون جلد پڙهندڙن جي خدمت ۾ پهچي رهيو آهي. هي جلد حرف (ف) کان وٺي حرف (م) تائين ڪل ٦٩ شاعرن جي ڪيفيت ۽ حالات تي آهي. فاني، فيضي، قدسي، ڪليم، گويا، ساهر ۽ منير جهڙن اهم شاعرن جي زندگي هن جلد جي زينت آهي... هن ڪتاب ۾ ٻن شاعرن- نمبر ١٢٠ (ملا شيداء تڪلو) ۽ نمبر ١٩٢ (ملڪ الشعراء فيضي) تي تعليقات پڻ ڏنا ويا آهن. ان کان علاوه آخر ۾، ٣ نسب نامه ۽ ٣٥ تصويرون پڻ ڏنيون ويون آهن، جنهن سبب ڪتاب جي زينت ۾ اضافو آيو آهي. ڪتاب جو پهريون ڇاپو ١٩٦٨ع ۾، ۽ ٻيو ڇاپو ١٩٨٢ع ۾ منظر عام تي آيو.

(٣٣) تذڪره روضة السلاطين:

عوفيءَ جي تذڪري کان پوءِ، سنڌ اندر فارسي گو شاعرن متعلق هي ٻيو تذڪرو، ننگر ٺٽي ۾ سن ٩٥٨هه/١٥٥١ع ۾ فخري هروي نالي هڪ بسيار نويس لکيو. ابتدا ۾ هي تذڪرو شاه حسن ٽڪدريءَ جي نالي منسوب ٿيو. جڏهن ساڍن چئن سؤ سالن بعد هي ڪتاب دستياب ٿيو، تڏهن ان جي اصلي ليکڪ متعلق وڃي حقيقت معلوم ٿي. اهي حڪمران، وزير ۽ بادشاه، جيڪي شاعر ٿي گذريا، تن متعلق هي تذڪرو لکيو ويو. اوائل ۾ قاضي احمد ميان اختر جهوناڳڙهي مرحوم کي ڪتاب ايڊٽ ڪرڻ لاءِ ڏنو ويو، ليڪن موت ڪيس هي ڪم پوري ڪرڻ جي مهلت نه ڏني. راشدي صاحب چئن نسخن جي آڌار تي هي تذڪرو ايڊٽ ڪيو. ان کان علاوه پاڻ پنجين نسخي جو ڏس به ڏنو اٿن.(١) هي ڪتاب ١٩٦٨ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو، جنهن جي آخر ۾ قيمتي مواد، تعليقات جي صورت ۾ ڏنو ويو آهي.

(٣٤) جواهرالعجائب:

سنڌ اندر فارسي گو شاعرن تي لکيل هي ٽيون تذڪرو پڻ فخري هروي، ٺٽي ۾ ٩٦٢هه/١٥٥٤ع ۾ لکيو ۽ ان کي شاه حسن جي بيوه ۽ مرزا عيسيٰ جي ڏاڙي حاجي ماه بيگم

---

(١) راشدي صاحب ان کي ناقص سڏي ٿو. ياد رهي ته هن نسخي کي اساس بنائي، ڊاڪٽر ع. خيام پور "روضة السلاطين" جو تبريز مان، سال ١٣٤٥ شمسي/١٩٦٦ع ۾ هڪ ايڊيشن شايع ڪيو هو.

جي ناالي منسوب ڪيو. راشدي صاحب جڏهن هن تذڪري جي اصليت ۽ ان جي انتساب جو ذڪر ڪيو آهي، تڏهن پاڻ فخري هرويءَ جي خوب ڪل لاٿي اٿس. هي ڪتاب عورت شاعرات تي لکيل آهي. سال ۱۹۶۸ع ۾، قيمتي تعليقات سان، سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇاپي پڌرو ڪيو. ياد رهي ته ان کان اڳ ۾ نولڪشور مطبع مان اهو تذڪرو ٻه ڀيرا ڇپجي چڪو هو ۽ ان کان پوءِ شمس الله قادري پڻ رسالي اردو ۾ ان کي وري شايع ڪيو هو.

(۳۵) ديون فخري:

ساڳئي سال ۾ راشدي صاحب، فخري هرويءَ جو ديوان به ڇاپي پڌرو ڪيو.

متيان ٽئي ڪتاب، هڪ ئي مجمل ڪتاب ۾ گڏ شايع ڪيا ويا آهن. مهڙ ۾ ۸۰ صفحن جو تفصيلي "مقدمو" اردو زبان ۾ لکيو ويو آهي. ساڳئي وقت ڪجهه نسب نامه پڻ هن ڪتاب ۾ ڏنا ويا آهن. مقدمو پڙهنديء، راشدي صاحب جي علمي وسيلن، ادبي لاڳاپن ۽ تحقيقي ڪاوش جو داد ڏيڻو پوي ٿو.

(۳۶) تذڪره شعراء ڪشمير (تڪمله) جلد چوٿون:

سال ۱۹۶۸ع تائين اسان جي عالم، ذاهي ۽ محقق جناب سيد حسام الدين راشدي صاحب، پنهنجي تاليف ڪيل 'تڪمله' جا ٽي جلد نروار ڪري چڪو هو. رڳا هيٺ چوٿون ۽ آخري جلد پڻ اچڻو هو، ليڪن ان جي لاءِ علمي دنيا کي هڪ سال جو انتظار ڪرڻو پيو. ٽن جلدن جي اشاعت (مارچ ۱۹۶۸ع) کان پوءِ، فاضل محقق ايران ويو تو ڏسجي. اتان واپس ٿيندي، پاڻ هڪدم فخري هرويءَ جي متي ڏنل ڪتابن کي ترتيب ڏئي ان سال ۾ ئي شايع ڪيائون. جنهن بعد 'تڪمله' جي چوٿين جلد تي ڪم شروع ٿيو. هن جلد ۾ ڪل ۱۳۰ شاعرن متعلق (ن-ي)، احوال ۽ مواد سهيڙيو ويو آهي. هي ايڊيشن ۱۹۶۹ع ۾، اقبال اڪيڊمي شايع ڪيو. هن جلد جي سٽا هن ريت آهي:

— ۱۳۰ شاعرن جو احوال (اهي ٻه جن جو ذڪر، اوائلي جلدن ۾ اچڻ کان رهجي ويو)، 'تڪمله' ۽ 'تتمه تڪمله' جي صورت ۾ ڏنو ويو آهي.

— جلد پهرئين ۽ ٻين ۾ آيل شاعرن جي احوال ۾ تعليقات جي صورت ۾ اضافو ڪيو ويو آهي.

— 'ڪشمير در شعر فارسي'، هي مواد پنجن پاڱن ۾ ڏنو ويو آهي. ڪشمير جي سماج ۽ تاريخ لاءِ هي مواد انتهائي قيمتي آهي.

— فهرست مصادر (ڪتب آندل مواد)، ڪشمير جي متعلق ڪتابن، ۲۷ تصويرن ۽ انڊيڪس شامل ڪرڻ سان، هن تاريخي ڪم جي تڪميل جو اعلان ڪيو ويو آهي. راشدي صاحب جي 'تڪمله' ۾ ڪل ۲۰۰۰ (ٻه هزار) صفحا ڏنل آهن، جنهن ۾ هيٺين ريت مواد ملي ٿو:

جلد I، ۱۲۰ شاعر
جلد II، ۵۴ شاعر
جلد III، ۶۹ شاعر
جلد iv، ۱۳۰ شاعر (ڪل=۳۷۳ شاعر)

راشدي صاحب گهڻو ڪري فارسي زبان جا ڪتاب ايڊٽ ڪيا، ليڪن هي ڪتاب سنڌن اصلي ورڪ چئي سگهجي ٿو، تاهم ان کي تصنيف بجاءِ تاليف ۽ ترتيب سڏڻ بهتر ٿيندو. ڪتاب اٿلائڻ سان خبر پوي ٿي ته، فاضل محقق ۽ مؤرخ، هن تذڪري جي تاليف ڪندي، ڪيڏي نه جاکوڙ ڪئي آهي! ڀارت جي هاڪاري عالم مولانا سيد صباح الدين عبدالرحمان "بزم تيموريه" (ڇاپو ٻيو) ۾ هن ڪتاب جي افاديت ۽ اهميت، انتهائي ايمانداريءَ سان چٽي ڪئي آهي. بلاشبه جڏهن ننڍي کنڊ ۾ فارسي زبان تيزيءَ سان زوال پذير آهي، تڏهن هي ڪتاب ۽ ان جو مؤلف بجا طور تي فارسي ادبي تاريخ ۾ هڪ اهم جڳهه والاريندا.

(۳۷) ديوان بيرم خان:

هيءُ صاحب (بيرم خان) مشهور سپه سالار عبدالرحيم خانخانان جو والد ۽ همايون توڙي اڪبري دور جو سپه سالار ٿي گذريو آهي. بيرم خان کي حج تي ويندي گجرات ۾ ۹۶۸هه/ ۱۵۶۱ع ۾ قتل ڪيو ويو. هيءُ صاحب فارسي ۽ ترڪي ٻولين جو شاعر پڻ هو. جيتوڻيڪ E. Denison Ross، ۱۹۱۰ع ۾ ڪلڪتي مان بيرم خان جو ديوان ڇاپيو هو، تاهم وڌيڪ مواد دستياب ٿيڻ ڪري، ان جو نئون ايڊيشن اڻٽر ٿي پيو. راشدي صاحب فارسي ديوان جي ايڊيٽنگ ڪئي آهي. ان سان گڏ ڊاڪٽر محمد صابر ترڪي شعر ترتيب ڏنو ۽ انگريزي مقدمو ايم. ايچ. صديقي صاحب تحرير ڪيو. هيءُ گڏيل ايڊيشن ڪراچي يونيورسٽي پاران انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل اينڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز سال ۱۹۷۱ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو.

(۳۸) تحفة الڪرام (جلد ٽيون، حصو پهريون):

مير علي شير قانع، ٽن جلدن ۾، هيءُ ڪتاب ۱۱۸۱هه/۱۷۶۷ع ڌاري لکڻ شروع ڪيو ۽ ان کي ۱۱۸۸هه/۱۷۷۴ع ۾ مڪمل ڪري ورتو. آخري جلد "سنڌ" متعلق آهي، جنهن جا ٽي ڀاڱا آهن:

۱- سنڌ جي تاريخ (سرفراز تائين)،
۲- سنڌ جي شهرن ۽ اتي جي مشاهيرن جو احوال ۽
۳- ننگر ٺٽو، تاريخ ۽ مشاهير.

Gul Hayat Institute

ڪتاب جا سنڌي، اردو توڙي فارسي ايڊيشن ظاهر ٿي چڪا هئا، ليڪن سنڌي ادبي بورڊ ان جي بين الاقوامي معيار تي مبني جديد تنقيدي ايڊيشن آڻڻ لاءِ، اوائل ۾ هيءُ ڪم ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم کي سونپيو. افسوس جو ڊاڪٽر صاحب زندگيءَ جي بيوفائيءَ جي ڪري هيءُ ڪم پورو نه ڪري سگهيو. ان بعد راشدي صاحب تحفة الڪرام جي ايڊيٽنگ

شروع ڪئي، ليڪن ارمان اهو آهي ته پاڻ به ان جو صرف پهريون ڀاڱو ڇاپي سگهيو. هونئن ته فاضل ايڊيٽر جي محنت قابل ديد آهي، ليڪن هن ايڊيشن جون ڪي اهم خوبيون به آهن:

— سومرن ۽ سمن تي نئون مواد سهيڙيو ويو آهي.
— سنڌ جي مغليه فتح تي سمورو مواد يڪجاءِ ڪيو ويو آهي.
— شاهه بيگ جي موت جو سال ٩٣٠هه ڏنو ويو آهي.
— ٺٽي جي مغليه صوبيدارن جي مڪمل لسٽ ڏني وئي آهي.
— ڪلهوڙن جي تاريخ بابت، ادبي مواد ذريعي تصديق ڪئي وئي آهي.
— حڪمراني جا نسب نامن ۽ ڪتبن ذريعي تاريخ جي ڳولا پڻ نظر اچي ٿي.
— عرب گورنرن جي مڪمل فهرست پڻ آخر ۾ ڏنل آهي (جيڪا ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ واري لسٽ کان وڌيڪ جامع آهي).

ڪتاب جي آخر ۾ ١٢٤ تصويرن جو سيٽ پڻ ڏنو ويو آهي. جڏهن هن ايڊيشن ۽ سنڌي ڇاپي کي پيٽجي ٿو، تڏهن پوئين جي ناقص ۽ اڻ پوري هجڻ جي خبر پوي ٿي. سال ١٩٧١ع ۾، هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو، جنهن جي مهڙ ۾ دارا اعظم جو هي قول ڏنل آهي:

”خداوندا اين کشور را از دشمن، از خشکسالي، از دروغ محفوظ دارد.“

(٣٩) تذڪره مشايخ سيوستان:

پين شهرن سان گڏ، سيوهڻ به مغل دور ۾ هڪ اهم سياسي، سماجي ۽ علمي مرڪز هو. هتي ان دور ۾ پيدا ٿيل فارسي ادب جو اهم مثال، هيءُ تذڪره پڻ آهي، جيڪو عبدالغفور بن حيدر سيوهاڻي، نواب ديندارخان لاءِ سن ١٠٣٩هه/١٦٢٩ع ۾ لکيو. هيءُ مختصر ڪتاب سيوهڻ جي بزرگن تي لکيل آهي. راشدي صاحب ان کي هن ريت شايع ڪرڻ گهريو ٿي:

١- فارسي متن
٢- سنڌي ترجمو
٣- حاشيا، مقبرن جو احوال، نقشا ۽ تصويرون.

فاضل محقق ڪتاب جو فارسي متن، ٽماهي مهراڻ ذريعي (نمبر ٣-١٩٧٤ع) ۾ شايع ڪيو. بعد ۾ محترم نياز همايوني، ساڳئي رسالي ۾، ان جو سنڌي ترجمو پڻ نروار ڪيو.(١) افسوس جو هن تذڪري جو ڪتابي ايڊيشن منظر تي اچي نه سگهيو.

(١) ڪجهه ليڪن ”مهراڻ“ ذريعي فارسي مخطوطن ۽ ڪتبن جي اشاعت تي آرهائي ڏيکاري آهي. ان ڏس ۾ ڪين ”سه ماهي اردو“ جو مثال پڻ آڏو رکڻ کپي. پڪ سان اردو وارا، اسان کان وڌيڪ ٻولي پرست آهن، تاهم هو پنهنجي علمي اثاثي (ڀلي اهو ڪهڙي به زبان ۾ هجي) کي هميشه ساهه سان سانديو اچن.

(۴۰) مثنوي مهر و ماهه:

هيءَ مثنوي سلاطين دور جي مشهور شاعر حامد بن فضل الله جمالي دهلوي (وفات ۹۴۲ ھ/ ۱۵۳۵ع) جي آهي. سندس ٻيا ڪتاب هن ريت آهن: سير العارفين (تذڪره)، مثنوي مراة المعاني ۽ ديوان جمالي. هن گهڻو سير سفر ڪيو، جڏهن تبريز پهتو تڏهن ڪيس گهر، مرشد ۽ وطن جي ياد ڏاڍو ستايو. اهل تبريز جي چوڻ تي هن سن ۹۰۵/۱۴۹۹ع ۾ عصار تبريزيءَ جي ”مثنوي مهرو مشتري“ جي طرز تي، ”مثنوي مهرو ماهه“ لکي پوري ڪئي. راشدي صاحب جي ايڊيٽنگ ۽ مقدمي سان، هيءَ مثنوي سال ۱۹۷۴ع ۾ پاڪستان انسٽيٽيوٽ آف پرشين اسٽڊيز سينٽر اسلام آباد پاران شايع ٿي.

(۴۱) رياض العارفين (جلد اول):

هي تذڪرو آفتاب راءِ لکنوي جو آهي. ليڪن ۽ ڪتاب متعلق اسان جي ڄاڻ محدود آهي. ’تذڪره مجمع الشعراء جهانگيرشاهي‘ (ملاقاطعي - وفات ۱۰۲۴ھ) جي فاضل مرتب جناب ڊاڪٽر سليم اختر، رياض العارفين جي راشدي واري ڇاپي جي رفر ڪيو آهي. سال ۱۹۷۶ع ۾، مٿين اداري پاران هي ڪتاب ڇاپيو ويو. (۱)

(۴۲) رياض العارفين (جلد دوم):

راشدي صاحب هڪ ملاقات ۾ ٻڌايو ته ٻيو جلد ڇاپي هيٺ هو، جو مذڪوره ادارو ايران جي نئين سرڪار بند ڪرڻ جو حڪم ڏنو، پوءِ ڪٿي هي تذڪرو شايع ٿيو يا نه، ان جي خبر خاوند کي!

*　　　*　　　*

”ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون“ ۾ وڌيڪ ٻن فارسي ڪتابن، ”حالات فيضي“ ۽ ”محمد صادق مينا“ جو ذڪر پڻ ٿيو آهي. راشدي صاحب کان روبرو معلوم ڪيو ويو، ته خبر پيئي ته هي ٻئي مقالا آهن.

مٿي ذڪر ڪيل ڇاپي ذخيري کان علاوه هي ڪتاب پڻ، عمر جي آخري حصي ۾ محترم راشدي صاحب جي نگرانيءَ هيٺ تيار ٿي رهيا هئا يا وري ترتيب هيٺ هئا.

(۱) مثنوي مختارنامه از مير قانع، تصنيف ۱۱۹۴ھ/۱۷۸۰ع.

(۲) ختم السلوڪ (مثنوي)، از مير قانع، تصنيف ۱۱۰۹ھ/۱۶۸۵ع.

(۳) تاريخي قطعات (جن جو ذڪر (۱۱) نمبر تي آيل آهي) از مير قانع.

---

(۱) ”رياض العارفين“ جو هڪ قلمي نسخو، انجمن ترقيءَ اردو ڪراچيءَ جي ذخيري ۾ (صفحا ۵۶۲) موجود آهي (ڏسو، مخطوطات انجمن فارسي و عربي ص ۸۲، مرتب سيد سرفراز علي رضوي).

(۴) معيار سالڪان طريقت، تذڪرو، از مير قانع، تصنيف ۱۲۰۲ھ/۱۷۸۷ع.
(۵) تحفة الڪرام (جلد سوم، بخش دوم).
(۶) تحفة الڪرام (جلد سوم، بخش سوم).
(۷) تاريخ رشيدي، از ميرزا حيدر دوغلات، ۹۵۳ھ/۱۵۴۶ع.
(۸) مثنوي مهروماه، عطا ٺٽوي، تصنيف ۱۱۱۷ھ/۱۷۰۵ع.
(۹) گلدستهٔ نؤرس بهار، تاريخي دستاويز، از منشي عبدالرؤف.
(۱۰) انشائے عطارد، تاريخي خط ۽ دستاويز، از شيوڪ رام "عطارد".
(۱۱) مثنوي زيبا نگار، ملاضيائي ٺٽوي، سن ۱۰۵۳ھ/۱۶۴۳ع.
(۱۲) ٽالپورن جي تاريخ.
(۱۳) راشدي خاندان جون علمي ۽ ادبي خدمتون.
(۱۴) پير علي گوهرشاهه "اصغر" جو ڪلام.
(۱۵) تذڪره پوراني سادات (ڪم پورو ٿيل پتو جي ٿو).
(۱۶) تاريخ سنڌ، مغل دور، ادبي بورڊ جي رٿا جو جلد ڇهون.
(۱۷) تاريخ ادبيات سنڌ (ادبيات جي تاريخ برائون جي طرز تي).
(۱۸) مڪليءَ جي مقبرن تي تاريخي فارسي شعر.
(۱۹) واقعات ڪشمير (حوالو تڪملهٔ ڪشمير، جلد ۴، ص ۱۰).
(۲۰) تعليقات مقالات (غالباً ان طرز تي، پوءِ ڪشمير جو تڪمله تيار ٿيو).

(۳) اسان جون جوابداريون

سنڌ جو مايهءِ ناز اديب، محقق، دانشور، مؤرخ ۽ عالم محترم پير حسام الدين راشدي صاحب جيتوڻيڪ هاڻي هن دنيا ۾ نه رهيو آهي، ليڪن سندن ڇڏيل ادبي اثاثو، علم ۽ ادب لاءِ ڪيل خدمتون ۽ تازو توانو فن ۽ فڪر اسان وٽ رهندي دنيا تائين موجود رهندا. اسان سڀ جيڪي سندن عقيدتمند، پوئلڳ ۽ شاگرد سڏايون ٿا ۽ سندن لاڳاپي تي فخر محسوس ڪريون ٿا، تن جو ۽ انهن سڀني ادارن جو، جيڪي سندن سرپرستيءَ ۾ وڌيا ۽ ويجهيا، مٿني جو فرض آهي ته پاڻ جيڪي ڪم اڌورا ڇڏي ويا آهن، تن جو پورائو ڪريون. ان ڏس ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ ڪنهن حد تائين هيٺيون ڳالهيون آڏو رکڻ ضروري آهن.

(۱) راشدي صاحب سنڌ جي ادبي تاريخ جي اها قابل فخر هستي آهي، جنهن جون علمي ۽ ادبي خدمتون لافاني، يادگار ۽ اڻ مٽ آهن. مناسب آهي ته سندن جامع ۽ مڪمل سوانح جلدي لکجي ۽ ڇپجي، ته جيئن آئينده نسلن جي رهبري ٿئي. سردست ان ڏس ۾ سندن "مختصر سوانح" ئي ترتيب ڏجي تڏهن به بهتر ٿيندو. افسوس جو هيل تائين سنڌ جي ڪنهن به عالم يا اديب جي ڪا سوانح نه لکي ويئي آهي.

(۲) راشدي صاحب جي ذاتي ڪتبخاني ۾، سنڌ تي جيڪي فارسي مخطوطا هئا، تن جو مفصل ڪيٽالاگ تيار ڪري شايع ڪجي، ته جيئن ريسرچ ڪندڙن جي رهبري ٿي سگهي. سندن حياتيءَ ۾ اهڙو ڪيٽالاگ ڊاڪٽر روشن آرا بيگم تيار ڪيو هو، جيڪو غالباً ڇپجي نه سگهيو آهي. هي ڪم ڪرڻ لاءِ اسان کي پنجاب يونيورسٽيءَ پاران، مختلف عالمن جي مخطوطن تي تيار ڪيل فهرستن تان پڻ رهنمائي وٺڻ گهرجي.

(۳) راشدي صاحب جا جيڪي تيار ۽ اڻ ڇپيل ڪتاب باقي آهن، تن جي ڇپائيءَ جو جلد از جلد بندوبست ڪرڻ گهرجي.

(۴) اهي ڪتاب، جيڪي اسان جي هن عالم وٽ ترتيب ۽ تياريءَ هيٺ هئا، ليڪن زندگيءَ جي بيوفائي ڪري انهن جو ڪم اڌورو رهجي ويو، جلد از جلد مختلف عالمن جي حوالي ڪري قابل اشاعت بڻايا وڃن، ته جيئن سندن رهيل ادبي مشن جو پورائو ٿي سگهي.

(۵) مناسب ته ائين آهي ته هنن سڀني ڪمن جي پورائي لاءِ "راشدي اڪيڊمي" ٺاهجي، جتي نه رڳو سندن لائبريري محفوظ ڪجي، بلڪ سندن ذاتي استعمال جي شين کي پڻ محفوظ ڪيو وڃي.

(۶) هنن سڀني ڳالهين جي پورائيءَ لاءِ راشدي صاحب جي پائٽي محترم حسين شاهه راشدي کي پڻ سرگرم ٿيڻ گهرجي.

راشدي صاحب سان راقم الحروف جو ويجهو لاڳاپو صرف هڪ سال جو رهيو. ان مختصر مدت ۾ وٽائن محبت ۽ پيار به مليو، ته خلوص ۽ صداقت به. ساڳئي وقت ان ٿوري عرصي ۾ جيڪو ادبي، علمي ۽ تاريخي ذوق، ذاتيءُ ۽ فيض هتان حاصل ٿيو، سو ڪنهن ٻئي در تان شايد سڄي ڄمار به نصيب نه ٿئي ها. مٿي جيڪي ڪجهه لکيو اٿم، سو هن لاثاني عالم جي محبت، من ۾ پائي لکيو اٿم، نه ته ڪهڙيءَ صورت ۾ منهنجي ڇا مجال آهي، جو ايڏي وڏي عالم، محقق ۽ دانشور تي آءٌ ڪجهه لکڻ جي دعوا ڪريان! بهرحال جيڪي رنڊا روڙيا اٿم، اهي ان لاءِ ته:

ڏِٺي جَادمَ جَڪري، ڇتِ نـه پيا ڇڙهن،
تـه ڪي ڪُوهـ ڪَڄن، جه مـرَ لـيـي سـيـرو؟
(شاهه)

Gul Hayat Institute

امر جليل

اعتراف

[پير حسام الدين سان منهنجي پهرين ملاقات، ۽ سندس
ڪتاب ’هو ڏوڪي هو ڏينهن‘ بابت ڪجھ رايا.]

مان سمجهان ٿو، آهه ۱۹۶۵ع جي اونهاري جي هڪ گرم، گهميل، ۽ گهٽ واري شام هئي. مون پنهنجي اٿٽائيڪي زندگيءَ جي واقعن کي ياد رکڻ ۽ قلمبند ڪرڻ لاءِ ڪا به ڊائري نه رکي آهي. مان تنهنڪري، يادگيرين جي بنواس ۾ ڀٽڪندي اوهان سان ڳالهائيندس. اُن شام ماحول ۾ پوست هئي. بي انتها سوڙهه جو مسلسل احساس وايو منڊل کي ورائي ويو هو. اونهاري جا آهي ڏينهن ڏاڍو دلشڪستو ۽ مايوس ڪندڙ هئا. خوني باز ۽ ڳجهون ٻهروپ ڌاري انهن سرويچن جي سرن ۽ ساهه تي لامارا ڏيئي رهيا هئا، جيڪي سوچيندا آهن، ۽ آئيندي ۾ پري تائين ڏسڻ جي ڏات رکندا آهن. ماڻهن کي اکيون هيون، پر هو اڳ ڪٿي پڙهڻ لاءِ تيار نه هئا. ماڻهن کي ڪن هئا، پر هو موت جي قدمن جو آواز ٻڌڻ کان نابري واري ويٺا هئا. سچ ۽ صداقت جي راهه ۾ فنا ٿيل خوابن جي ڏهه مان، مايوسين ۽ شڪستن جون سيون ۽ ڏاڍا ڳولي، ماڻهن پنهنجا چپ سبي ڇڏيا هئا. ظاهري طرح زمين تي مڪمل سڪون هو، ۽ آسمان خاموش هو.

خاموش تماشائين جي وچ ۾، مان ايلفنسٽن اسٽريٽ تي بي مقصد ڀٽڪي رهيو هوس. انهن ڏينهن ۾ سنڌيءَ ۾ ڪهاڻيون لکڻ کان سواءِ مان پاڪستان ٿيٽرز ۽ نيشنل ٿيٽرز لاءِ ڊراما لکندو هوس، ۽ ڊرامن لاءِ ڊائريڪشن ڏيندو هوس. ڊرامن جا مسودا معمولي قسم جي ڪامورن آڏو پڙتال لاءِ پيش ڪرڻا پوندا هئا، جن پنهنجي سموري زندگيءَ ۾ نه ڪڏهن ڪو ڊرامو پڙهيو، يا پيش ٿيندي اسٽيج تي ڏٺو هو. طور طريقا بيهودا ۽ بيزار ڪندڙ هئا.

بجليءَ جي ٿنڀي کي ٽيڪ ڏيئي مان ايلفنسٽن ريسٽورنٽ جي سامهون بيهي رهيس. اوچتو مٿس منهنجي نظر پئجي ويئي. سندس گنڀير ۽ مانائتو منهن منهنجي لاءِ اوپرو نه هو. پر، البت، هو مون کي وڻندو نه هو. مان کيس پسند نه ڪندو هوس. هو ذري گهٽ قداور ۽ بدن جو پريل هو. هو آهستي هلي رهيو هو. سندس اکين تي ڪاري عينڪ چڙهيل هئي. مون

اخبارن ۽ رسالن ۾ سنڌ س تصويرون ڏٺيون هيون. ان لحاظ کان هو منهنجي لاءِ اجنبي نه هو. اصل ۾ مان هن لاءِ اوپرو ۽ اجنبي هوس. اسان جي پاڻ ۾ اڳ نه ڪڏهن ملاقات ٿيل هئي ۽ نه ئي ڪڏهن ڪا ڳالهه ٻولهه ٿيل هئي. هن جي حيثيت منهنجين نظرن ۾ سرڪاري دانشور برابر هئي، جن ڪسي تخليقي ادب ۽ اديبن لاءِ، خاص ڪري ڪهاڻيڪارن لاءِ، دل ۾ ڌڪار هوندي آهي. ادبي ڪيتر ۾ اسين مختلف محاذن ۾ وراهيل هئاسين. هو تاريخدان ۽ مؤرخ هو، ۽ پنهنجين تحريرن لاءِ ماضيءَ مان مواد هٿ ڪندو هو. مان ڪهاڻيڪار آهيان. سنڌس گروهه جا دانشور اسان جي تحريرن کي واهيات سمجهي ڇنڊي ڇڏيندا هئا. حساب ڪتاب پورو ڪرڻ لاءِ اسان بضد هئاسين ته سندن دانشورانه تحريرون هرگز نه پڙهنداسين؛ ۽ حقيقت ۾ پڙهندا به نه هئاسين. اسان جا بزرگ اديب ۽ دانشور نوجوان ليکڪن جي خيالن ۽ سوچ مان اتساهه حاصل ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. ساڳي طرح اسين تخليقي ادب جا ليکڪ، بزرگن جي تجربي ۽ سندن دانش مان ڪجهه پرائڻ پنهنجي لاءِ توهين سمجهندا هئاسين. ٻئي گروهه اهڙي نموني پنهنجي پنهنجي نقصان کان بيخبر هئا، جيڪو اصل ۾ سنڌي ادب جو گڏيل نقصان هو. سمورو ادب مڌو سنئون زندگيءَ مان جنم وٺندو آهي. ادب ۾ اظهار لاءِ مواد هڪ دور ۾ رهندڙ يا رحلت ڪيل انسانن جي زندگيءَ مان حاصل ڪيو ويندو آهي. اسان ٻنهي گروهن لاءِ مواد حاصل ڪرڻ جو سرچشمو ساڳيو هو، پر اسين ٻئي گروهه هڪٻئي جي محاذ آرائيءَ واري حيثيت ۾ هئاسين.

مون ٿيڏي اکس مان ڏانهس ڏٺو. اهو ڪو پهريون دفعو نه هو، جو مون کيس ايلفنسٽن اسٽريٽ تي گهمندي ڏٺو هو، (ايلفنسٽن اسٽريٽ جو نئون نالو زيب‌النساء اسٽريٽ آهي). مون جڏهن به کيس ايلفيءَ تي گهمندي ڦرندي ڏٺو هو، مون دانسته، هميشه کيس نظرانداز ڪري ڇڏيو هو.

هن لاءِ مون پنهنجيءَ دل ۾ بيبنياد ڪروڌ سانڍي رکيو هو. اصل ۾، سچ پڇو ته، سنڌس بيشمار ادبي ڪاوشن ۽ ڪتابن مان مون ڪجهه به نه پڙهيو هو. هن جي باري ۾ منهنجو تجزيو طرفداري، حسد ۽ ڪيني تي ٻڌل هو. انگريزي ادب جي نقاد ۽ محقق، هينري هڊسن جي لفظن ۾ تجزيو ڪندي مان پنهنجي راءِ بابت چئي سگهان ٿو ته ادب ۾ جيڪي اسين پسند ڪندا آهيون، ۽ جيڪي اسان کي پسند ڪرڻ گهرجي، تنهن ۾ بنيادي فرق کان اسان کي ضرور واقف هئڻ گهرجي. اسان منجهان تمام گهٽ ايمانداريءَ سان ان فرق کي محسوس ڪري سگهندا آهن. پهرين پسند اسان جي احساس سان ٻڌل هوندي آهي. ٻيءَ پسند جو تعلق اسان جي اڻ ڄاڻائي ۽ لاعلميءَ سان هوندو آهي.

ادبي تجزيي ۾ مان پنهنجين اوڻاين کان واقف نه هوس. هن جي باري ۾ منهنجو رايو مبهم ۽ اڻ چٽو هو. بس، مون کي ايتري خبر هئي ته هو مون کي ٻنهه نه وڻندو هو. ان کان وڌيڪ پنهنجي رايي بابت مون کي ڪا پروڙ نه هئي.

هو آهستي آهستي، ايلفنسٽن ريسٽورنٽ سان لڳولڳ ڪتابن جي ڪئبن ڏانهن وڌي رهيو هو. منهنجي وجود ۾ ڪروڌ جي باهه ڀڙڪي اٿي. رت بدران آتش فشان جو رجيل لوهه منهنجين رڳن ۾ ڊوڙڻ لڳو.

مون سوچيو، 'ته ڇا هيءُ سمجهي ٿو، اسين تخليقي ادب جا ليکڪ، جن عوام جي دلين ۾ عزت ۽ احترام وارو مقام حاصل ڪري ورتو آهي، اسين آواره، بدمعاش ۽ باغي آهيون! سندس گروهه جي دانشورن جي رايي مطابق خاص طرح سان مون سنڌ جي نوجوان نسل کي گمراهه ۽ باغي ۽ ڇڙواڳ ڪري ڇڏيو آهي!'

تڪليف ۽ ڏک جو احساس مون دل ۾ محسوس ڪيو. ساڳيو سوال ساهه ۾ چڀڻ لڳو: ته ڇا، مون سچ پچ سنڌ جي نئين ۽ نوجوان نسل کي گمراهه ڪيو آهي! ٽي. ايس ايليٽ پنهنجي هڪ مضمون ۾ هڪ هنڌ لکيو هو ته: هڪ ليکڪ ڄاڻي ٻجهي، دانسته، پنهنجي دور تي اثرانداز نه ٿيندو آهي. اهو پڙهندڙن جي احساس تي منحصر آهي، ته هو سندس تحريرن جو ڪهڙو اثر قبول ڪن ٿا. اثر قبول ڪرڻ لاءِ ماڻهو نادانسته طور تي، حالتن پٽاندڙ، پنهنجي جذبي جي گهرج آهر اثر قبول ڪندا آهن. ڊي. ايڇ لارنس، اثر ڇڏڻ جي معاملي ۾ ڪن لاءِ فائديمند آهي، ته ڪن لاءِ نقصانڪار.

ادب جو مطالعو ڪرڻ لاءِ تمام ضروري آهي ته ليکڪ جي تجربي، روح ۽ احساس ۾ شامل ٿيڻ جي ڪوشش ڪجي. خبرداري ۽ ڄاڻ سان مطالعو ڪرڻ کان پوءِ ئي اسين ٻئي شخص جي روح سان رابطو قائم ڪري سگهندا آهيون. 'ڇا هن شخص کي، جيڪو ٿڪل قدمن سان آهستي آهستي هلي رهيو آهي، خبر آهي ته تخليقي ادب ڇا کي چئبو آهي؟' سان سوچيندو رهيس، 'ته ڇا هن شخص کي خبر آهي، ته هڪ تخليق لاءِ ڪهاڻيڪار کي ڪهڙي ڪهڙي ۽ ڪيتري عذاب مان لنگهڻو پوندو آهي! ڇا کيس خبر آهي ته تخليقي ادب هڪ وسيع ۽ ڀرپور زندگيءَ جي عڪاسي ڪندو آهي ۽ پنهنجي دور جي ترجماني ڪندو آهي!'

ڏانهس ڏسندي، تخليقي ادب بابت سندس رجحان ۽ لاپرواهيءَ متعلق سوچيندو رهيس.

ايتري دير ۾ هو ڪتابن جي ڪئبن تائين پهچي ويو، ۽ ڪتاب کڻي ڏسڻ لڳو، ورق ورائڻ لڳو. اوچتو هن ڪنڌ مٿي ڪري مون ڏانهن ڏٺو. مان ڪانئس ٻه-چار وکون پريرو بيٺو هوس. هو مون ڏانهن غور سان ڏسندو رهيو. مون سوچيو، 'هو شايد ان خيال مان مون ڏانهن ڏسي رهيو آهي، ته مان اول کيس سلام ڪندس ۽ پوءِ وڌي وڃي ساڻس هٿ ملائيندس.' پر مان پنهنجيءَ جاءِ تي پٿر وانگر اٽل رهيس. پنهنجي رويي سان مون کيس پڪ ڏيارڻ جي ڪوشش پئي ڪئي ته هو منهنجي لاءِ ڪو اوپرو ۽ عام رواجي شخص هو — جڻ مون کيس نه پئي سڃاتو! هو منهنجي لاءِ جڻ ايلفيءَ تان لنگهندڙ هزارين ماڻهن مان ڪو هڪ ماڻهو هو! کيس نظرانداز ڪرڻ جي ڪوشش ۾ سان ٿڪجي پيس. خيال مٽائڻ خاطر مون ايلفيءَ جي ٻئي پاسي کان لنگهندڙ ٻن بي‌انتها خوبصورت ۽ سهڻين ڇوڪرين ڏانهن ڏٺو.

تڏهن اوچتو، مون ڪيس پنهنجي سامهون بيٺل ڏٺو، وڪ ڪن پرڀرو. مون لڳن ۾ سيڻاٽو محسوس ڪيو. ان ڪان اڳ جو مان پاڻ سنڀالي وٺان، ۽ وري لاپرواهيءَ وارو انداز اختيار ڪري وٺان، هن منهن تي مرڪ آڻيندي چيو، "جيڪڏهن منهنجو اندازو غلط نه آهي، ته پوءِ تون اروڙ جو مست آهين."

"ڇا!" مون تعجب وچان هن ڏانهن ڏٺو.

"ڇا تون امر جليل نه آهين!" هن پڇيو.

مصنوعي فخر وچان چيم، "ها، مان امر جليل آهيان."

هن رسالي "روح رهاڻ" جي اپريل ۱۹۶۵ع واري پرچي ۾ منهنجي ڪهاڻي "اروڙ جو مست" پڙهي هئي. "روح رهاڻ" رسالو انهن ڏينهن ۾ سنڌي ترقي پسند تخليقي ادب جو نمائنده ۽ مثالي رسالو هوندو هو.

"تنهنجي ڪهاڻي پڙهندي مون سوچيو هو ته، تون پاڻ پنهنجي ڪهاڻيءَ جي مرڪزي ڪردار جهڙو هوندين." سندس چهري تي مرڪ هئي. هن پيار ۽ پاٻوهه مان مون ڏانهن ڏسندي چيو، "اڙي بابا! تون ته هوبهو 'اروڙ جو مست' آهين!"

مون لاپرواهيءَ سان چيو، "مان تخليق ڪار آهيان. مان ڪردار خلقيندو آهيان. تنهنڪري مان پنهنجن خلقيل ڪردارن جهڙو لڳندو آهيان. ساڳي طرح، منهنجا ڪردار مون جهڙا محسوس ٿيندا آهن. ان ۾ ڪابه اچرج جهڙي يا غير معمولي ڳالهه نه آهي. جيڪڏهن توهان ڪاميو، هيمنگوي ۽ دوستوسڪي پڙهيو آهي، ته پوءِ توهان سندن تخليقن ۾ سندن موجودگيءَ کي ضرور محسوس ڪيو هوندو."

هو ڪجهه ڪجهه وائڙو ٿي ويو. مان ظاهر ظهور گستاخ ٿي رهيو هوس. نهايت ڪٺوري لهجي ۾ چيم، "اسين خالق جو عڪس سندس تخليق ۾ ڏسي سگهندا آهيون. اهڙي طرح سموري تخليق ۾ پنهنجي تخليق ڪار جو عڪس موجود هوندو آهي. اهو تخليقي ادب ۽ تخليقي عمل جو اصول آهي."

هن دلڪش مرڪ منهن تي آڻيندي چيو، "اڙي بابا! تون ته ڏاڍو ڪو ڪاوڙيل باغي آهين؟"

مان ساهه ڪٺ ۾ سوڙهه محسوس ڪري رهيو هوس. خاموش رهيس. هن چيو، "ڪنهن ڏينهن پاڻ گڏجي ويهنداسين، ۽ تنهنجين ڪهاڻين جي باري ۾ ڳالهائينداسين. مون روح رهاڻ، نئين زندگي ۽ ڪونج ۾ تنهنجيون ڪهاڻيون پڙهيون آهن."

اوچتو، منهنجي وجود ۾ پرندڙ جبل خاموش ٿي ويو. ڪروڌ ۽ انتشار جي جاءِ خاموشيءَ والاري ورتي. "ته ڇا"!، مون سوچيو، "هن منهنجون ڪهاڻيون پڙهيون آهن!" مون محسوس ڪيو ته، منهنجي سموري ڪروڌ جو بنياد هڪ دبيل ۽ دفن ٿيل خواهش تي بيٺل هو، ته هو مون کي پڙهي، مون کي سمجهي ۽ ادب ۾ منهنجي موجودگيءَ کي محسوس ڪري.

Gul Hayat Institute

اڻ سڌي طرح مون سندس ادبي شخصيت جي عظمت کي قبول ڪري ورتو هو، جيڪڏهن ائين نہ هجي ها، تہ مان جيڪر ڪيس نظرانداز ڪري ڇڏيان ها، پر نہ. مان ڪيس نظرانداز ڪري نہ سگهيس. منهنجي خواهش هئي تہ هو منهنجيون ڪهاڻيون پڙهي ۽ ڪهاڻين ڪي قبول ڪري.

منهنجي خشڪ چپن تي مرڪ تري آئي.

پنهنجو هٿ مون ڏانهن وڌائيندي چيائين، "مان حسام الدين آهيان، بابا."

مون سندس هٿ، ادب ۽ احترام وچان، پنهي هٿن ۾ جهلي ورتو.

تڏهن سنڌ متعلق سياسي، سماجي، تهذيبي ۽ ثقافتي مواد هٿ ڪري پڙهڻ ۽ پرائڻ لاءِ منهنجي سفر جي ابتدا ٿي هئي. هن منهنجي وجود ۾ سنڌ جي تاريخ ۽ قديم آثارن لاءِ جذبو جاڳائي وڌو.

پير صاحب سان ملڻ ۽ سندن قربت ۾ ويهڻ جي سعادت مون کي تمام گهٽ نصيب ٿي. هڪ دفعي چرچو ڪندي چيو هئائون، "اڙي بابا! تنهنجي لکڻ جو انداز ڏاڍو خطرناڪ آهي. ملان توکي آرام سان ويهڻ نہ ڏيندا." اها ڳالهہ ١٩٦٠ع واري ڏهاڪي جي پڇاڙيءَ جي آهي- شايد ١٩٦٩ع جي آهي. گذريل ٻارهن سالن مون ذهني تڪليفن ۾ گذاريا آهن. آرام سان ويهڻ ۽ آرام سان زندگي گذارڻ وارا لفظ مون لاءِ معنيٰ وڃائي ويٺا آهن. مختلف طريقن سان اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش، مسلسل ڪوشش ڪئي ويئي آهي تہ مان ليکڪ نہ، بلڪ رهزن آهيان يا جادوگر آهيان ۽ سنڌ جي نوجوان نسل کي گمراهہ ڪري رهيو آهيان ۽ معاشري کي بدڪار ڪري رهيو آهيان.

پير صاحب سان منهنجي ملاقات گهڻو ڪري ايلفنسٽن اسٽريٽ تي ٿيندي هئي. هميشہ گفتگوءَ جي شروعات کلندي ۽ مزاح سان ڪندا هئا. ايلفيءَ تي چڪر ڪاٽيندي ڏسي، چوندا هئا، "اڙي بابا! تون اجا تائين ٻاهر آهين ڇا!"

"ٻاهر! ڇا مان ٻاهر!"

"جيل مان."

"ڇو سائين! مون کو ڏاڍو هنيو آهي ڇا؟"

"اڙي بابا!" پير صاحب جن کلي چوندا هئا، "فلاڻي رسالي ۾ تنهنجي فلاڻي ڪهاڻي پرائي زال پڇائڻ واري ڏوهہ کان بہ وڌيڪ خطرناڪ آهي."

۽ پوءِ پير صاحب جن دل کولي ٽهڪ ڏيندا هئا.

پير صاحب جن روايتن کان باغي تخليقي اديبن جا گهاٽا دوست ٿي پيا. اسين هڪ ٻئي لاءِ اتساهہ جو سبب ٿي پياسين. پير صاحب جن تاريخ ۾ تحقيق جو ڪم جاري رکيو، پر وسيع نصب العين سان- نئين نسل کي پنهنجي شاندار ماضيءَ ۾ سرزد غلطين کان آگاهہ ڪرڻ جي

ارادي سان. پير صاحب جن تاريخ جي تهن مان اهي باب ڪيڏي ورتا، جن ۾ سنڌ جي زوال ۽ ذلت جا اسباب قلمبند ٿيل هئا. پير صاحب جن محسوس ڪيو ته سنڌ ۽ سنڌين جي ڪسمپرسي، بدحالي ۽ غربت جو سڀ کان وڏو سبب وڏيرو آهي، جنهن مسڪين ماڻهن کي پنهنجي مطلب لاءِ بيدرديءَ سان استعمال ڪيو آهي. پير صاحب جن جو ضخيم ڪتاب "هو ڏوتي هو ڏينهن" وڏيرن جي ظلم، ڏاڍائي ۽ وطن دشمنيءَ جو دستاويز آهي. صفحي ٩٤ مان هڪ حوالو ڏيان ٿو:

"ٻاهراريءَ جي وڏيرا شاهيءَ جا مشغلا ۽ مسئلا ته هئا ئي اور: سرپٽان رڪڻ، سينڌيون ويهارڻ، ڪنهن هٽ نه ڏنو ته ان جي عزيزن کي پوليس کي چُرچ ڏيئي ڦاسائڻ، ڪاٺين کي پالي، انهن جي ذريعي، جنهن تي ڪاوڙ ايندي، انهيءَ جون چوريون ڪرائڻ، خون ٿيو ۽ ڌاڙو لڳو ته مشير ٿي پوليس سان هلڻ، پيسا جيڪي ملن، تن مان ڪجهه پاڻ کائڻ ۽ ڪجهه پوليس کي چوڳو ڪرائڻ. پوليس وڏيرن کي استعمال ڪندي هئي ۽ وڏيرا پوليس کي هٿ جو هٿيو بڻائيندا هئا."

سمورو ڪتاب وڏيرن جي ظلم بابت سڌن يا اڻ سڌن حوالن سان ڀريل آهي. صفحي ٢٣٥ تي پير صاحب هڪ وڏي زميندار سان، سندس بنگلي تي ملاقات جو ذڪر ڪندي، لکيو آهي:

"هڪ دفعي مان هڪ تمام وڏي زميندار جي بنگلي ۾ ويس، جيڪو انهيءَ طبقي ۾ طبيعت جي لحاظ سان نهايت سياڻو ۽ رهڻي ڪهڻي ۾ نهايت متمدن سمجهيو ويندو هو. ڪجهه تعليم به هيس ۽ اسيمبلين ۾ مسلمانن جي نمائندگي به ڪندو هو. ڏٺم ته نوڪرن چاڪرن جا ڪٽڪ ورانڊي ۾ وينا آهن. هڪ آرٽسٽ شرناءِ وڄائي، جنهن جي آواز ۽ سُر سان سڄو بنگلو چڻ پريو پيو هو. معلوم ٿيو ته صاحب پاڻ بيڊروم ۾ لاهور جي ڪنهن طوائف سان خلاصو وينو آهي. نيڪر لاءِ معلوم ڪيم: خبر پيئي ته پئي بيڊروم ۾ اهو وري پنهنجيءَ آشنا کي ورتيون وينو، خدا جي نعمتن جا شڪرانا بجا آڻي."

مان سمجهان ٿو، پير حسام الدين راشديءَ جن پنهنجي ڀاءُ پير علي محمد راشديءَ جي ڪتاب "آهي ڏينهن، آهي شينهن" کان متاثر ٿي ڪتاب "هو ڏوتي، هو ڏينهن" لکيو هو. ادب جي محقق ۽ نقاد، هينري هڊسن چوائي: "هڪ عظيم ڪتاب جي اهميت، سندس ليکڪ جي پنهنجي عظمت به هوندي آهي. هڪ عظيم ڪتاب جو مواد اصلي ۽ انفرادي هوندو آهي: ۽ اهڙي ڪتاب جو پيرايو پڻ اصلي ۽ انفرادي هوندو آهي." منهنجو خيال آهي ته ڪجهه

Gul Hayat Institute

عرصي تائين ڪتاب ”هو ڏوٿي هو ڏينهن“ لازمي طرح ڪتاب ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ جي ڀاڃي ۾ پڙهيو ويندو. پر، تنقيدي نگاهه رکڻ وارا، هن ڪتاب کي پير صاحب جي ادبي زندگيءَ جو سڀ کان وڏو ڪارنامو تسليم ڪندا. (جيتوڻيڪ منهنجي پنهنجي راءِ ۾ پير صاحب جو غيرمعمولي ڪارنامو مڪلي نامي تي سندن ڪامينٽري آهي). بهرحال، ڪتاب ”هو ڏوٿي، هو ڏينهن“ پير صاحب جي ذاتي تجربن ۽ مشاهدن جو ڪتاب آهي. پير صاحب هن ڪتاب ۾ پنهنجي طرفان ۽ پنهنجي باري ۾ نهايت ڪشاده دليءَ سان ڳالهايو آهي، ۽ صاف گوئيءَ کان ڪم ورتو آهي. تنهنڪري ڪتاب سان اختلاف رکڻ جي باوجود، هيءُ ڪتاب پڙهيو ۽ سانڍيو ويندو. لفظن جي چونڊ، تشبيهون، محاورا، استعارا ۽ جملن جي جوڙجڪ نهايت دلڪش، ۽ معنيٰ ۽ مفهوم کي عام رواجي معنيٰ ۽ مفهوم کان وڌيڪ گهرو ۽ معنيٰ خيز ڪندڙ آهي.

منهنجي لاءِ پير صاحب جن سنڌ جا آرنالڊ ٽوائن بي آهن. سندن ڪتاب ”هو ڏوٿي، هو ڏينهن“ پڙهندي مون محسوس ڪيو ته پير صاحب جن کي تخليقي ادب لاءِ بي پناهه ذات مليل هئي. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته ڪتاب ۾ پير صاحب پنهنجيون يادگيريون قلمبند ڪيون آهن، ۽ نهايت واضح ۽ چٽي نموني لفظن ۾ پنهنجي دؤر جي اهم ماڻهن، دوستن، دشمنن، حادثن ۽ واقعن جي تصويرڪشي ڪئي آهي. پر، سندن لکڻ جي اسٽائيل مان تخليقي ادب ليئا پائيندو رهي ٿو. جيڪڏهن وڌاءُ نه سمجهيو وڃي ته مان چوندس ته هن ڪتاب ۾ پير صاحب جن مئلن کي زنده ڪري، جيئرن جي وچ ۾ آڻي ويهاريو آهي.

تشبيهن، استعارن ۽ محاورن جي ڳالهه هلي آهي، ته مان هرمن ميلوول جي ڪتاب مابي ڊڪ جي حوالي سان پير صاحب جو ذڪر ڪندس. گهڻو اڳ مون هرمن ميلوول (Herman Melville) جو ناول مابي ڊڪ (Moby Dick) پڙهيو هو. وهيل مڇيءَ جي اڇاڻ ۽ چمڪ جي باري ۾ هرمن ميلوول جا لاڳيتا اٺ صفحا پڙهي مان حيران ٿي ويو هوس. مون هميشه انهن اٺن صفحن کي ادب جو لازوال ورثو سمجهيو ۽ قبول ڪيو آهي. اهي اٺ صفحا ايترائي موهيندڙ ۽ دل تي اثر ڪندڙ آهن، ۽ ايتروئي غيرمعمولي آهن جيترو چارلس ڊڪنس جي ناول ”ٽيل آف ٽو سٽيز“ جي شروعات يا ڪرشن چندر جي ناول ”غدار“ جي پڇاڙي. پير صاحب جو ڪتاب ڪردارنگاريءَ سان ٽمٽار آهي. جن ماڻهن جو پير صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ ذڪر ڪيو آهي، سي ڪيئن هئا، ڪهڙا هئا ۽ سچ پچ اهڙا هئا، جهڙي نموني پير صاحب جن ڪين چٽيو آهي، ان باري ۾ مان ڪجهه به چئي نٿو سگهان. پر جهڙي انداز ۽ پيرائي ۾ پير صاحب جن سندن ذڪر ڪيو آهي ۽ منظر چٽيو آهي، هو سڀئي ساهه جي آواز ۽ دل جي ڌڙڪڻ سميت اسان آڏو اچي بيهي رهيا آهن. مون اصل ۾ هرمن ميلوول جي حوالي سان پير صاحب جو ذڪر پئي ڪيو. هرمن ميلوول وهيل مڇيءَ جي اڇاڻ ۽ چمڪ جي وضاحت لاءِ سڄا سمورا اٺ حيرت انگيز صفحا لکيا آهن. پير صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ قمبر جي هڪ طوائف جو تذڪرو ڪيو آهي. سندس

نالو هاج هو. سندس سونهن ۽ سوڀيا، انگ ۽ انگل، ناز ۽ نخرن، چاره گري ۽ جادوگريءَ بابت پير صاحب سڄا سمورا سورهن صفحا لکيا آهن. اعتبار ڪرڻ لاءِ سندن ڪتاب جا صفحا ٦٥ کان ١١٢ پڙهڻ ضروري آهن.

مون تحمل سان هن ڪتاب تي تنقيدون ۽ تنقيدي رايا پڙها آهن. منهنجو مضمون انهن تنقيدن لاءِ نه ته جواب آهي ۽ نه ئي ڪتاب جي بچاءَ ۾ لکيو ويو آهي. هيءُ ڪتاب مون ڪي ان ڪري وڻيو آهي، جو هن ڪتاب ۾ اهڙن ڪردارن جو ذڪر به آيو آهي، جن بابت اڻسڌي طرح، يا سڌي طرح سنڌي تخليقي ادب ۾ بيشمار ڪهاڻيون لکيون ويون آهن هن ڪتاب ۾ هڪ اهڙي ڪردار جو نالو رمون مڪراني آهي. پير صاحب جن پنهنجي ڪتاب جي صفحن ٢٧٨ ۽ ٢٧٩ تي رمون مڪرانيءَ کي جيئرو ڪري ڇڏيو آهي. هو هوبهو اسان جي جديد ڪهاڻيءَ جي باغي، سرڪش، ظاهري طرح سخت پر دل جي ڪومل ڪردارن جهڙو آهي.

پير صاحب جن هي ڪتاب، پهرين دل جي دوري کان پوءِ، ١٩٦٠ع ۾ لکيو هو. هيءُ پهاڙ جيڏو ڪتاب پير صاحب جن فقط ڇهن مهينن ۾ لکيو، (دل يقين ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي!) مان سمجهان ٿو، ته ڪتاب جا ڪجهه حصا پير صاحب جن پنهنجي هٿ اکرين لکيا آهن، ڪجهه حصا زباني طرح بيان ڪندي لکرايا آهن، ۽ ڪجهه حصا ٽيپ رڪارڊر تي ٽيپ ڪيا آهن، جن کي بعد ۾ ڪاغذن تي آتاريو ويو آهي. اهي منهنجا انومان آهن. ان باري ۾ مان پڪ سان ڪجهه به چئي نٿو سگهان. مون محسوس ڪيو آهي ته ڪجهه هنڌن تي لکيل ٻوليءَ بدران ڳالهايل (Spoken Language) استعمال ڪئي ويئي آهي. مثال طور، صفحي ٥٨ تي 'جذبات' بدران 'جذباتن' استعمال ڪيو ويو آهي. ساڳي طرح ڳالهه ٻولهه ۾ استعمال ٿيندڙ لفظ 'ڪاڏنهن' صفحي ١١١ تي استعمال ڪيو ويو آهي، جيڪو اصل ۾ 'ڪيڏانهن' هئڻ گهرجي. صفحي ١٢١ تي ڳالهه ٻولهه وارو لفظ 'مسالو' آيل آهي، جيڪو صحيح صورت ۾ 'مصالحو' هئڻ گهرجي. ان قسم جون معمولي غلطيون ڪتاب ۾ اڪيچار آهن، جيڪي سولائيءَ سان پروف پڙهندي، يا مسودو نظر مان ڪڍندي دور ٿي سگهيون ٿي.

هيءُ هڪ عظيم دانشور جو اهم ڪتاب آهي، جنهن کي پنهنجي وطن، وطن جي مٽيءَ ۽ وطن جي ماڻهن سان محبت هئي. هن ڪتاب مان ڪجهه تيز لفظ (مثال لاءِ ڏسو صفحو ٢٤١) سولائيءَ سان ڪڍي سگهجن ها. هن ڪتاب جو مسودو اسان جي دور جي وڏي عالم ۽ دانشور سائين محمد ابراهيم جويي نظر مان ڪڍيو هو.

ڪتاب پڙهندي مون اڪثر، تاريخن ۽ سنن بابت مونجهارو محسوس ڪيو آهي. ڪتاب ۾ واقعن، حادثن ۽ ماڻهن جو ذڪر باريڪ بينيءَ ۽ وضاحت سان ڪيو ويو آهي. پر، ڪتاب ۾ اڪثر (۽ گهٽ ڪري) واقعن ۽ حادثن جي سنن، يا جنهن دور جي اهم ماڻهن جو ذڪر آيو آهي، ان دؤر جي سن يا سال کان آگاهه نه ڪيو ويو آهي. ذري گهٽ سمورا احوال، ڳالهيون ۽ باب مبهم نموني شروع ٿين ٿا. مثال طور ”هيءَ انهن ڏينهن جي ڳالهه آهي

جڏهن ٻاهرارين تي وڏيرن جو راڄ هلندو هو." يا "هي ان دور جو ذڪر آهي جڏهن سکر ۾ سياسي هلچل اوج تي هئي." يا "هيءَ گونگين فلمن واري دور جي ڳالهه آهي." ڪتاب ۾ گهٽو ڪري سن ڏنل نه آهن، تنهنڪري پڙهندڙ غير ارادي طور تي منجهيو پوي.

ڪتاب ١٩٦٠ع ۾ لکيو ويو هو، ۽ سترهن سالن کان پوءِ ١٩٧٧ع ۾ شايع ڪيو ويو. انهن سترهن سالن ۾ گهڻو ڪجهه بدلجي ويو آهي. ايلفنسٽن اسٽريٽ جو نالو زيب النساءِ اسٽريٽ ٿي ويو آهي. ڪيپيٽل سينيما ۽ پيراڊائيز سينيما مسمار ڪيون ويون آهن، ۽ انهن جي جاءِ تي گهڻ-ماڙ عمارتون اڏيون ويون آهن. مولائي شيدائي، ۽ ڪجهه ٻيا اهم اديب، شاعر، دانشور ۽ سياستدان، جيڪي ڪتاب تحرير ٿيڻ وقت، ۽ شايع ٿيڻ کان پوءِ حيات هئا، هينئر گذاري ويا آهن. انهن متعلق ٻئي ڇاپي ۾ حاشيو يا فٽ نوٽ لکيو وڃي. اهو تمام ضروري آهي. واقعن متعلق تهڪندڙ سن پير صاحب جي ڀاءُ پير علي محمد راشديءَ کان حاصل ڪري سگهجن ٿا. سنن کان سواءِ سمورو ڪتاب ڪجهه عرصي کان پوءِ ڏندڪٿائن جي ڪتاب وانگر پڙهيو ويندو.

هن ڪتاب ۾ پير صاحب پنهنجي زندگيءَ جي پنجاهه سالن جو ذڪر ڪيو آهي. پير صاحب انهن عناصر جو ذڪر ڪيو آهي جيڪي ڌرتيءَ ۽ ڌرتيءَ جي ڏتڙيل ماڻهن، جهانگين ۽ سالگين لاءِ ڏک، تڪليف ۽ تباهيءَ جو سبب ثابت ٿيا آهن. پٿر جي دل گهرجي هن ڪتاب جي صفحن ٣٧٦ کان ٣٨٨ تائين پڙهڻ لاءِ؛ ۽ پڙهڻ کان پوءِ نه روئڻ لاءِ، ۽ نه مايوس ۽ ملول ٿيڻ لاءِ! رشوت، بدڪاري، پوليس جا مظالم ۽ بي انصافي معاشري ۾ مضبوطيءَ سان موجود! قيدين ۽ لاڪپن ۾ بند ڏوهارين جي اکين اڏو سندن ڀينرن ۽ مائرن جون عزتون لٽيون ويندڙيون هيون. عورتن ۽ مردن جي پوشيده عضون تي عذاب ڏنا ويندا هئا. ڪيسن ۾ قاتلن کي، يا قيدين کي ڪيرفتي ڪارائي ويندي هئي، ۽ پيشاب پيئاريو ويندو هو. مائن، ڀينرن ۽ گهر وارين کي اگهاڙو ڪري، هڪ ٻئي جا پوشيده عضوه پٽڻ تي مجبور ڪيو ويندو هو، ۽ تماشائي دهلارين سان گڏ خوش ٿيندا ۽ 'ٽيڪ ٽيڪو'، 'ٽيڪ ٽيڪو' چوندا هئا.

پير صاحب جو هيءُ ڪتاب ڪالهه جو ڪتاب آهي؛ هيءُ اڄ جو ڪتاب آهي؛ هيءُ سڀاڻي جو ڪتاب آهي.

— ببليو گرافي —

١. سليڪٽيڊ پروز، ٽي-ايس-ايليٽ Selected Prose, T. S. Eliot

٢. اسٽڊي آف لٽريچر، هينري هڊسن Study of Literature, Henry Hudson

٣. ريپبلڪ، پليٽو Republic, Plato

٤. هو ڏوٿي، هو ڏينهن — پير حسام الدين راشدي

نوٽ: هي مضمون، انگريزيءَ ۾، ٢٣-سيپٽمبر ١٩٨٢ع تي، ڪراچيءَ ۾ پير حسام الدين راشدي سيمينار ۾ پڙهيو ويو هو، جنهن جو سنڌي ترجمو خاص طور تي، مهراڻ جي هن خصوصي نمبر لاءِ ليڪ پاڻ ڪيو آهي.

ماهتاب محبوب

نم جي ڇانو

راشدي صاحب عالمگير شخصيت ۽ شهرت جو مالڪ هو. سڀني کيس وڏي عزت ۽ پيار ڏنو، پر اسان سنڌين ته هُن جي گهٽي قدرداني ڪئي ۽ هن به ايڏا قرب ۽ وڙ ڪيا، جو هرڪنهن پاڻ تي ئي ان قربن جو ڇيهه ٿي سمجهيو.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته کيس سڀني سان پيار هو، پر جيڪي سنڌس تمام ويجها هئا، تن لاءِ ته هن جڻ قربن جا ڪوٽ اڏي ڇڏيا هئا. ڇا مجال جو اهڙي ڪوٽ جي ڪنهن ڪنگريءَ کي ڪو لوڏو به اچي.

راشدي صاحب سان اسان جو ساٿ رڳو ڪجهه سالن تائين محدود رهيو، پر ان مختصر عرصي ۾ به هُن اِها لَڪا ئي نه پوڻ ڏني ته ڪڏهن اسان ڪان پري هو. هو اسان لاءِ زندگيءَ جي علامت هو. هن پياري انسان جي شفقتن ڀري قربت ۾ اسين ڏاڍو خوش هئاسين. هانوَ ن جون حويليون جڻ ڀريون پيون هيون، جو هڪدم الائي ڪيئن ڪو ڦهري طوفان اچي ويو، جنهن نم جي ٿڌي ڇانوَ وارو وڻ پاڙئون ڪيري ڇڏيو — جنهن کي اسين بي فڪريءَ سان ٽيڪ ڏيو ويٺا هئاسين! اسان جو جهلو... اسان جو ابو، اسان سنڌي اديبن لاءِ نم جي ڇانوَ ئي ته هيو.

سنڌس رحلت جي خبر بي حال ڪري ڇڏيو هو. محبوب ٽوئر تي ويل هو، کيس اچڻ ۾ دير هئي ۽ سون کي ڪراچي پهچڻ جي جلدي. پر خدا سلامت رکي منهنجن پيائرن حسين شاهه راشدي ۽ امجد شاهه جيلانيءَ کي، جن مون کي بروقت ڪراچيءَ کان گاڏي ڏياري موڪلي، جنهن آئي آت رسايو. آتي مون ڇا ڏٺو... مون ڏٺو... هڪ تاريخ سمهي پئي هجي... ڪيئي جُڳ، ڪيئي صديون، پل ۾ گذري ويون هجن... آهو پل، جيڪو هانوَ ۾ ٻڙڇي ٻجي لهندو آهي — ڪيترا ڀيرا گلن سان جهنجهيل سفيد چادر هٽائي سون آهو وجاهت ڀريو چهرو ڏٺو، جيڪو وري نه ڏسي سگهبو — انهن قدمن کي ڇُهيو، جن جي خاڪ برابر به ناهيان — ساڻس جيءُ ڀري ڳالهيون ڪيم — هُن سڀڪجهه ٿي ٻڌو... سڀڪجهه ٿي ڏٺو...

گلي جي تڪليف سبب راشدي صاحب جي آواز تي ڪجھ اثر پيو، جنهنڪري صورتحال تشويشناڪ ٿي پئي هئي، پر لنڊن ۾ علاج دوران ڪيس چڱو فائدو ٿيو. اها خوشخبري حسين شاهه راشدي فون ذريعي پڌائي. ان اطلاع اسان کي ايڏو ته آٿت ڏنو، ايڏي ته خوشي پهچائي، جنهن جي ڪا حد ناهي، اسان جو انتظار تهان ئي وڌي ويو ۽ اِن ڳالهه ته ويتر هيانءُ ٺاري ڇڏيو ته ڊاڪٽرن، ’ريڊيو آيوڊين گيروپي‘ جي ذريعي سندس علاج شروع ڪيو آهي، جنهن جا ٻه ڊوز وٺڻ زندگيءَ لاءِ ٻارهن سالن جي گيرنٽي هئي. سوچيم، ته ممڪن آهي ٻارهن سالن کان پوءِ وري ڪي اهڙيون ايجادون ٿين جيڪي کيس هزارين سالن تائين سلامت رکن. راشدي صاحب اڃان هڪ ئي ڊوز ورتو هو، ٻئي لاءِ اپريل ۾ لنڊن وڃڻو هيس... پر اڳ ئي اهڙي ولايت هليو ويو، جنهن کيس سڀني بيمارين کان ڇڏائي ڇڏيو.

دوستن کي سندس زباني ’احمق‘، ’بي وقوف‘ ۽ ان قسم جا ٻيا لقب القاب ٻڌڻ سان ٻنهه ڪو رنج نه رسيو، بلڪ هو ته چاٽي اهڙا وجهه ڳوليندا هئا، جيئن سندن شگفته مزاجيءَ مان لطف اندوز ٿي سگهن. ڪنهن کي يقين اچي سندس موت جو! موت کان مات کائڻ وارن مان ته هوئي ڪين، ڇهه ست ڀيرا ملڪ الموت مٿس ڀرپور حملو ڪيو، پر راشدي صاحب هر دفعي کيس شڪست ڏني. هيئنر به هن هارايو ناهي، بلڪ عزرائيل کي به هرهر پٽ تان ڪري پوندڙ ڪوريئڙو سمجهي مٿس ترس کائي، پنهنجو پاڻ هن جي حوالي ڪيو آهي.

راشدي صاحب کي بيماري يا موت کان ڪڏهن ڪو ڊپ نه لڳو، نه ئي هُن انهيءَ ڳالهه کي ڪڏهن ڪا اهميت ڏني. ٻئي جهان ڏي وڃڻ جون ڳالهيون ايڏي ته بي نيازيءَ مان ڪندو هو، ڄڻ وڏي قرب سان ڪوٺ آئي هجيس، جنهن کي لڄئون ڪڄئون قبوليندي هن اوڏانهن وڃڻ جا سانباها ٿي ڪيا. سندس بهادري، همت ۽ قوت اراديءَ جا هونءَ ته ڪيترائي مثال سامهون اچن ٿا، پر هڪ مثال سون کي سخت حيران ڪيو. اسين ڪراچي آيل هئاسين، ٻئي ڏينهن تي راشدي صاحب جي آپريشن ٿيڻي هئي، اِن ڪري گهر جو ماحول ڀڻ پريشانيءَ وارو هئو: پر جيئن ئي کيس اسان جي اچڻ جي خبر پئي ته پنهنجي خاص خدمتگار سچوءَ کي اسان ڏانهن نياپو ڪرايو ته ڀيرن جي ماني ساڻس گڏجي کائون! اِهي راشدي صاحب جا ئي حوصلا ۽ خلوص هئا جو اهڙيءَ سهل به پنهنجن کي ڪين پئي وساري سگهيو. پيو ڪو هجي ها ته بس آپريشن جو ٻڌو ئي بي حال ڪري ڇڏي ها. دوست ڏڍا ته هڪ پاسي، مرڳو پنهنجا ڪاڏا ڀيتا وهه تي اچنس ها. سو سچوءَ کي چيم ’صحت ياب ٿي خير سان اچي ته پوءِ کائينداسين دعوتون، هيئنر رڳو ملڻ ايندس.‘ سچوءَ وراڻيو ته، ”سائينءَ چيو آهي ته توهان کي مانيءَ تي ضرور اچڻو آهي.“ پر اِهو ڪنهن به طرح مناسب نه پئي لڳو ته ٻئي ڏينهن تي آپريشن هجي ۽ ان پريشانيءَ جي عالم ۾ وڃي دعوتون کائجن. ٿوڙي جو راشدي صاحب ان کي ’دال ماني‘ ڪوٺيندو هو، پر اسان کي يا سندس دوستن کي خبر هوندي هئي ته اِها ’دال ماني‘

اڪيلي نه پر ڪيترن ئي سٽ رڇن طعامن سوڌو ٽيبل تي موجود هوندي هئي ۽ هو ڪيڏي نه پيار سان هر ڊش اڳيان وڌائيندي ڪجهه نه ڪجهه کڻڻ لاءِ زور ڪندو هو.

زنده دلي، خوش مزاجي ته جڻ راشدي صاحب کي ورثي ۾ مليون هيون. حيدرآباد ۾ منهنجي ڪتاب ”سٺي مراد“ جي صدارت ڪرڻ بعد ٻي ڏينهن تي اسان جي گهر آيو ته موڪلائڻ مهل بطور يادگار مون کيس هڪ-اڌ حقير سوکڙي پيش ڪئي. ان وقت سندس چهري تي مخصوص انداز واري شوخي ظاهر ٿي، کلندي چوڻ لڳو:

”ڪوهه پٽي ٿورا چاڙهين!“

مون کي اهو ڊائلاگ چاتل سڃاتل لڳو، مون انهيءَ تي اچا غورئي پٽي ڪيو ته وري به مرڪي چيائين:

”مان توهان جي ڪهاڻي ”ٻڪ جا چڪ“ جي ڪردار زليخا جيان ٿو چوان.“

راشدي صاحب جي طبيعت ۾ ڏاڍي نفاست هئي، سندس پسند جي هر شئي، وينديءَ قديم ۽ اعليٰ ڪراڪري به اڄ سوڌو نهايت سنڀال سان رکيل آهي. ننڍپڻ جي ياد ڏياريندڙ شين کي به ساهه سان سانڍڻ ۾ کيس وڏي آسيس ملندي هئي. منهنجو ڏنل هڪ رومال کيس ايڏو ته وڻيو جو آهو هروقت پاڻ سان رکندو هو، جڏهن مون کي اها خبر پيئي ته اعتبارئي نه آيو ته ڪو ان معمولي رومال کي ايڏو مان ملندو، پر هڪ دفعي هن پاڻ ئي اهو رومال کيسي مان ڪڍي ڏيکاريندي چيو:

”بابا اهو رومال مون کي ڏاڍو ٿو وڻي، اسين ننڍپڻ ۾ اهي ڪٺنداهياسين، مان ڏاڍو ان کي سنڀاليندو آهيان، پر ڏسو ته ماٺيءَ پان ڏوئي ڏوئي رنگ ئي اڏائي ڇڏيو آهي.“ هن گهر جي خادمه جو نالو وٺندي چيو. ڏنم ته برابر، رومال جا مٿي رنگ غائب هئا، رڳو ڪارو ڦٽل ليڪو وجي بچيو! پاڻ جڏهن به ملندو ته اڪثر ان رومال جو ذڪر ڪندو هو تنهن ڏينهن به کيسي مان ڪڍي چوڻ لڳو:

”هاڻ ته صفا جهيرون ٿي ويو آ...“

ڏسان ته سچ پچ رومال ڳري چڪو هو. ”ان کي نه هاڻ ڦٽو ڪريو، ٻيا گهرايا اٿم.“ وراڻيائين: ”بابا هاڻ ٻيا رومال وڻن ئي نٿا.“ هُن آهو کيسي ۾ رکندي چيو.

تازو علاج لاءِ لنڊن ويو ته گهروارن نوان رومال ڏنس، ته نه کنيائين، اهوئي جهيرون ٿيل رومال ساڻ هئس، جڏهن زندگيءَ جي آخري سفر تي روانو ٿيو تڏهن به کيس پهريل لباس جي کيسي مان ساڳيو رومال نڪتو.

ائين برابر آهي ته اديب، عالم، مورخ يا دانشور کي سندس اعليٰ ادبي خدمتن ۽ عمده تحريرن وسيلي وڏو مانُ مرتبو مليو ٿو، جنهن سان هو ادب ۾ سدا لاءِ آمر ٿيو پئي، پر منهنجي ذاتي راءِ آهي ته هن کي جيءَ ۾ جاين ڏيڻ وارو بي پناهه خلوص رڳو هن جي پنهنجي وجاهت ۽ جاذبيت ڀري شخصيت ڪري ئي مليو ٿو.

راشدي صاحب اهڙي ئي دلفريب شخصيت جو مالڪ هو جنهن جي رهڻي ڪهڻي ۾ نفاست هئي، اٿڻي ويهڻيءَ ۾ شاهاڻو وقار هو. رفتار ۽ گفتار ۾ زنده دليءَ جرن دلنوازيون هيون، بي ساختگيون ۽ شوخيون هيون، سچايون ۽ قرب هئا، ڪي بہ ڏيکاءُ يا نماءُ بنهہ نہ هئا. هُن نياز ۽ نوڙت جي مجسم، گرجدار آواز واري ماڻهي مرد جهڙا انسان تمام گهٽ پيدا ٿيندا آهن، جيڪي پنهنجي منفرد شخصيت جي ڇاپ صدين تائين دلين تي قائم رکندا آهن، جنهن لاءِ اڄ هر دل روئي ٿي، جنهن کي هر دل ساري ٿي!

قطعہ تاريخ وفات حسرت آيات
مرحوم پير حسام الدين شاهہ راشدي

مُلڪ سان هاڃو ٿيو، رحلت حسام الدين رح جي،
قوم لئہ صدمو وڏو، فرقت حسام الدين رح جي.

پيرُ هو روشن ضمير ۽ سيّدِ رشد و هُديٰ،
شان واري خاص شخصيت، حسام الدين جي.

خاندانِ راشدي جو هي هُئو گوهر گران،
ڇا! ڪٿي ڪو قدر ۽ قيمت حسام الدين جي.

فارسي، سنڌي ۽ اردو انگلش ۾ پَڙ بَلي،
علم جي دنيا ۾ ٿي وسعت حسام الدين جي.

هو محقق ۽ مؤرخ ۽ مصنف نامور،
قابلِ تحسين ٿي محنت حسام الدين جي.

هُن جي تصنيفات و تاليفات بابت ڇا لکون:
ديس ۽ پرديس ٿي شهرت حسام الدين جي.

اهلِ دل، اهلِ نظر، اهلِ قلم، اهلِ ڪرم،
گهڻ اِها تعريف ٿي حضرت حسام الدين جي.

پهرين اپريل ۽ ڇهين ماهہ جمادي الثاني جي،
ٿي هِتان هُن ڏينهن ڏي هجرت حسام الدين جي.

باسر پرڪت ٿيو: **مغفور سيد با شرف،**

٢ + ١٤٠٠ ٥٨٠
١٤٠٢ + ١٩٨٢ع

ٿي وئي آصف! جڳهہ جنت حسام الدين جي.

— احمد خان "آصف" مصراڻي

مرزا ظفرالحسن

پير صاحب جون ڳالهيون، منهنجون يادون

منهنجي ۽ پير حسام الدين راشدي مرحوم جي ملاقات سرحد وٽ ٿي، زمين جي نه عمر جي سرحد وٽ. هو ٻنهه پوڙهو ڪونه ٿيو هو ۽ منهنجي آڌ وَهي پوريءَ طرح شروع نه ٿي هئي ته اسين هڪٻئي سان ملياسون. اسان ٻنهين ۾ زبردست شوخي ۽ تيزي هئي، گهٽ ۾ گهٽ ٻنهنجي اڪيلائيءَ ۾ ائين ٿي محسوس ٿيو، تنهنڪري ايترو جلدي اسين هڪٻئي جي ويجهو آياسون. مون کي آخري وقت تائين ان ڳالهه تي حيرت هئي ته پير صاحب منهنجي باري ۾ اڳوات ڇاڻ ڪان سواءِ ڪهڙيءَ طرح مون کي پنهنجي ويجهو اچڻ ڏنو. هڪڙو زمانو ته اهڙو به اچي ويو جو آءٌ سندس رات جو چڙ نشو ٿي ويس. جيڪڏهن ڪنهن رات نه ويندو هوس ته ٻئي ڏينهن ڏاڍو ناراض ٿيندو هو. هڪ ڀيري ته مون ڪانئس پڇيو ته اوهان کي منهنجي اها عادت ڇو پئي آهي جڏهن ته اوهان جي ۽ منهنجي ڏيٺ ويٺ ڪا پراڻي به ڪانهي ۽ نه وري خانداني. چوڻ لڳو تون ته مداري آهين، بس تنهنجين حرڪتن ۽ ڪرتبن چريو ڪري ڇڏيو آهي، جيڪڏهن مداريءَ جو لفظ نه وڻئي ته تون جادوگر آهين اسان تي ڪو جادو ڪيو هونديئي.

پير صاحب سان منهنجي پهرين گڏجاڻي سواءِ ڪنهن سوچ ويچار جي ۽ ڏنڌي جي باري ۾ ٿي هئي، آءٌ 'اداره يادگار غالب' جا تفصيل سمجهائڻ ۽ غالب پينسل سندن خدمت ۾ پيش ڪري ڪا رقم چڙائڻ جي لاءِ سندن گهر ويو هوس. پير صاحب منهنجي پروپيگنڊا ٻڌي ۽ سواءِ ڪنهن حجت جي هڪ سؤ روپين جو چيڪ ڏئي هڪ پينسل خريد ڪئي. جڏهن آءٌ سندن ٿورا مڃي وڃڻ لڳس ته چوڻ لڳو ته رات ڏهين وڳين پيهر اچجو ته تفصيل سان ڳالهه ٻولهه ڪنداسون. عبدالرؤف عروج کي جيڪو مون کي پير صاحب جي گهر وٺي ويو هو، تاڪيد سان چيائين ته اج رات مرزا صاحب کي ضرور وٺي اچجانءِ. پوءِ اها روزاني عادت ٿي پئي. رات جو ڏهين وڳي ويندو هوس ۽ ڪو ٻارهين هڪ وڳي واپس ورندو هوس. پير صاحب جي محفل ۾ اسين ٽي هوندا هئاسون: پير صاحب، عروج ۽ آءٌ، نه ڪنهن چوٿين کي گهرايو ويندو هو، نه اچڻ جي اجازت هوندي هئي ۽ نه ڪنهن کي محفل جي لڳڻ جي خبر پوندي هئي.

پير صاحب جي ويهڻ واري ڪمري جي چئني پاسن ۾ ڪاٺ جا ڪٻٽ لڳل هئا ۽ اهي ڪتابن سان ڀريل. فرش تي به هر هنڌ ڪتاب ۽ رسالا پکڙيل. پير صاحب لکڻ پڙهڻ جي لاءِ هڪ چڱي خاصي وڏي ميز ٺهرائي هئي پر ان جا ٽي حصا ڪتابن سان ڀريا پيا هئا. پنهنجي لاءِ ڦرندڙ ڪرسي ۽ مهمانن جي لاءِ چار پنج آرام ڪرسيون رکيون هيون. رات جي محفل جو ڪو خاص پروگرام ڪونه هوندو هو. پٽ شٽ ٿيندا هئا جن جو ڪو خاص مول مقصد ڪونه هوندو هو. جنهن جي جيءَ ۾ جيڪي ايندو هو چوندو هو. ڪڏهن علم ادب جي حد ۾ رهي ڪري ۽ ڪڏهن ڪاليج جي وات ڳاڙهن ڇوڪرن وانگر ٻڪ ڪندي. مون کي ياد پوي ٿو ته ايڪٽريسن جي نازن نخرن جو به ذڪر ٿيندو هو ۽ ڳائڻين جون ڳالهيون به. حقيقت اها آهي ته پير صاحب انهيءَ محفل ۾ اچي زندگيءَ جي ڏکن کي وسارڻ گهرندو هو. ڪيس وڏو ڏک هو ته سموري سماج ۾ وڏي بي آرامي آهي. هن دور جي تڪليفن جون ڳالهيون ڪري هو انگريزن جي زماني جي امن ۽ سلامتي، سستائي ۽ سماجي لاڳاپن کي ياد ڪندو هو.

منهنجو ڪتاب ”ذڪر يار چلي“ ڇپيو ۽ مون ان جي هڪ ڪاپي پير صاحب کي ڏني ته ان کي پوري ڏيان سان ڏسڻ جي بدران ان جا پني ورق اٿلائي پٿلائي سواءِ ٿورا سچڻ جي پين سوڪڙين سان گڏ رکي ڇڏي. مون چيو سائين منهنجا، اسان اوهان کي سوکڙيءَ طور ڪتاب ڏنو آهي ٿورا ته مڃو. فرمائڻ لڳو ٿورا ته مصنف کي مڃڻ کپن جو اسان ڪتاب قبول ڪيو آهي. پير صاحب جي انهيءَ بي ڌيانيءَ جو مون کي ذرو به ڏک نه ٿيو ڇو جو مون کي خبر آهي ته مفت ۾ ملڻ وارن ڪتابن جي ڪا قسمت ئي اها آهي ۽ انهن لکندڙن جي سزا به اهائي، جيڪي پنهنجا ڪتاب سوکڙي ڪري ڏيڻ جي لاءِ ماندا هوندا آهن، ڪين ڄاڻ ئي ڪين هوندي آهي ته ڪتاب جي صحيح جاءِ لائبريري آهي ۽ نه ڪنهن شخص جو گهر پوءِ ڪٿي اهو گهر پير حسام الدين راشدي جو ئي ڇونه هجي.

پير صاحب وٽ ممتاز مفتي جي ڪتاب ’علي پور ڪا ايلي‘ هو. گهٽي ٿولهه جي ڪري جيڪڏهن ڪتاب کي ڪتابا چئي سگهجي ٿو ته علي پور ڪا ايلي کي ڪتاباً ڪتاباڪٽي سڏيو. مون پير صاحب کي چيو ته غالب لائبريري ۾ علي پور ڪا ايلي ڪونهي. فرمايائون ته تمام چڱي ڳالهه آهي. مون چيو ڪٿي وڃان؟ وراڻيائين هرگز نه. وري پڇيومانس ته اوهان اهو ڪتاب پڙهيو آهي؟ فرمائڻ لڳو، آءٌ توکي ڪو چريو ٿو لڳان جو ايڏي ٿلهي متاري ڪتاب پڙهڻ جي لاءِ وقت ڪيڏي سگهان. مون چيو ته جيڪڏهن واندڪائي ڪانهي ته ڏئي ڇڏيو غالب لائبريري کي. فرمائڻ لڳو، مان آخر انسان آهيان، ڪتاب پڙهڻ جي ڪا مشين ته ناهيان جو ان ۾ علي پور ڪا ايلي يا ذڪر يار چلي وجهي ڇڏيو ۽ مشن جلدي جلدي پڙهي پورو ڪري، پڙهنداسون جڏهن واندڪائي ملندي يا ڪتاب پاڻ سڏيندو ته پڙهه مون کي.

Gul Hayat Institute

ٿورا ڏينهن گذريا هوندا تہ پير صاحب چوڻ لڳو، سرزا تون وڏو خوش نصيب آهين جو مون تنهنجو ڪتاب بسم الله ڪان وٺي تمت بالخير تائين سمورو پڙهي پورو ڪيو. ورق، صفحو، سٽ تہ رهي هڪ پاسي مون تہ نقطو بہ نہ ڇڏيو. تو ڪان اڳ ڪيترن ماڻهن پنهنجا ڪتاب موڪليا جن ڪي مون اڃا هٿ بہ نہ لاتو آهي ۽ جيئن آيا آهن تيئن ئي رکيا آهن. مون چيو، پير صاحب، مون ڪي خوش نصيب سمجهڻ جي بدران انهن بدنصيبن جا نالا ٻڌايو جن جا ڪتاب اوهان جي پڙهڻ جا محتاج پيا آهن. پڇيائين انهن جا نالا ٻڌي تون ڇا ڪندين. مون وراڻيو تہ انهن ڏانهن همدرديءَ يا تعزيت جا پيغام موڪليندس تہ اوهان پير صاحب ڏانهن ڪتاب موڪلي سندن ڪتابن جي ڍير ۾ واڌورو ئي ڪيو ۽ بس. پير صاحب چوڻ لڳو، هاڻي اها ٻڪ ٻڪ بند ڪر ۽ سچي ڳالهہ ڪر تہ اهو ڪتاب تو لکيو آهي يا ڪنهن ڪان لکارائي پنهنجي نالي تي ڇپايو اٿئي. تون مصنف تہ ڪهڙيءَ طرح بہ نظر نہ ٿو اچين. مون چيو ڇا مصنف جي مٿي تي سڱ هوندا آهن يا پڇ نڪتل هوندو اٿس. فرمايائين، خير ڇڏ انهيءَ بحث ڪي، تو واقعي هڪ بيمثال ڪتاب لکيو آهي.

انهيءَ جي هڪ عجب جهڙي ڳالهہ تہ هيءَ آهي تہ پڙهڻ کان پوءِ دل ڪي ڇڪيون ٿيون اچن تہ اسين مخدوم محيالدين سان چونڊ ملياسون. ڪهڙو نہ عجب جهڙو نوجوان هو ۽ تو سميت اهي سيئي ڪيترا نہ خوشنصيب هئا، جيڪي سندس لنڱوٽ جا ساٿي هئا. دکن ڪيڏي نہ خوش بخت سرزمين هئي، جنهن مخدوم ڪي جنم ڏنو. تو حيدرآباد دکن جو جيڪو نقشو چٽيو آهي ۽ اهو بيشڪ سچو ۽ صحيح نقشو آهي، ان ڪي ياد ڪريان ٿو تہ دل بيچين ٿئي ٿي تہ مان شڪار جي لاءِ ناگپور تائين ويس اتان حيدرآباد ڪيترو پري هو. هڪڙو ڀيرو انهيءَ ديس جو بہ هئي اچان ها. افسوس جو هاڻي نہ اهو دکن شهر آهي ۽ نہ ان ۾ اهو مخدوم آهي ۽ نہ اهو سرزا، جنهن انهيءَ دکن جي ڪهاڻي ذڪر يار چلي ۾ ٻڌائي آهي. انهيءَ کان پوءِ پير صاحب چوڻ لڳو، سرزا دل چوي ٿي تہ جڏهن تون فيض احمد فيض جي سوانح عمري لکي پوري ڪرين، تڏهن سنهنجي سوانح تي ڪم شروع ڪري ڇڏجان ۽ ان جو انداز اهڙوئي دلپسند ۽ دلپذير هجي، جهڙو ذڪر يار چلي جو آهي.

پير صاحب وڏو زنده دل انسان هو. هردم جوان، هر گهڙيءَ خوش مزاج. محفل ڪرڻ جو تہ خاص ملڪو هوندو هوس. پنهنجي گهر تي محفلون ڪندو هو، ٻين جي محفل ۾ ويندو هو تہ محفل جي جان ئي پاڻ هوندو هو. اسان جهڙا تہ خير هئائي، پر هن جي پراڻي دوستي مولانا غلام رسول مهر، پروفيسر حميد احمد خان، شيخ محمد اڪرام، مولانا عرشي، مالڪ رام ۽ ڊاڪٽر رضيالدين صديقيءَ سان هئي. پير صاحب ٻڌائيندو هو تہ مولانا مهر جڏهن بہ ڪراچي ايندو هو تہ سندن گهر ۾ ئي مهمان ٿي رهندو هو. اهڙيءَ ريت جڏهن بہ ڊاڪٽر رضيالدين صديقي ڪراچي ايندو هو تہ هڪ وقت جي ماني پير صاحب سان گڏ ضرور کائيندو هو. هڪ ڀيرو تہ اڄ بہ اهڙي ماني کائي چڪو آهيان.

ياد ڪونهي، پر غالب لائبريءَ ۾ ڪنهن اديب جو تعزيتي جلسو يا ورسيءَ جو پروگرام ٿيڻ وارو هو. انهيءَ باري ۾ پير صاحب سان ڳالهه ٻولهه ٿي ته فرمايائين، ”مرزا اسان جي هڪڙي ڳالهه ياد رکجان. اهي جيڪي تعزيتي جلسا ۽ ورسين جا پروگرام ٿين ٿا انهن جي حالت اها آهي، جيڪا ڪنهن ٻئي مطلب سان شاعر چئي ويو آهي: ’چار دن ڪي چانڊني هئي ڦر انڌيري رات هئي‘. جڏهن ڪو اديب يا شاعر لاڏاڻو ڪري ٿو ته هن جي لاش سان گڏ گهڻو ڪري سيئي هوندا آهن، جو چڱو اديب يا شاعر هو، غريب گذاري ويو وغيره وغيره. سندس تعزيتي جلسو يا ٽيجهو ٿئي ٿو ته شهر جا اڌ ڪان متي اديب شاعر ۽ نقاد گم هوندا آهن ته اسان دفنائڻ وقت شريڪ ٿي پنهنجو فرض پورو ڪري چڪا آهيون. پهرين ورسيءَ جي جلسي ۾ مشڪل سان ڪي ٿورا اديب ايندا ۽ اهي ماڻهو جن کي تقريرون ڪرڻيون هونديون ۽ ڪي جلسو ڪرائڻ وارا هوندا. جڏهن ٻئي سال ورسي ايندي، تڏهن اديب ۽ حاضرين ته ٺيا هڪ پاسي، جلسي ڪرائڻ وارا به ورلي ليندا. ڪوبه ادارو، ڪابه انجمن، ڪابه گلڊ هن مرحوم جي ياد ملهائڻ جي لاءِ تيار نه ٿيندي. ان ڪان پوءِ پير صاحب چوڻ لڳو ته جيڪڏهن منهنجي ڳالهه غلط آهي ته پوءِ ٻڌاءِ ته مختار صديقي، ناصر ڪاظمي يا حفيظ هوشيارپوري جي ياد ۾ ڪيترا جلسا ٿيا. مرزا آءٌ ته چوان ٿو ته جيڪڏهن سرڪار جي جي طرفان نه ٿئي ها ته هر سال اقبال جو ڏينهن به نه ملهائجي ها. وڏن ۽ محترم ماڻهن کي ياد ڪرڻ ۽ ياد رکڻ جي بهترين صورت اهي جلسا ۽ تقريرون وقريرون ڪونهن، پر انهن جي زندگي ۽ تخليقن تي ڪتاب آهن. اوهان جي سيني ۾ هنن جون جيتريون يادون ۽ ڳالهيون محفوظ آهن، آهي ڪاغذن تي لکي ڇڏيو. اها هن وقت جي نه پر ايندڙ وقت جي تمام وڏي خدمت ٿيندي. ايندڙ وقت جي مؤرخ کي پوءِ ڪٿي اهو ادبي هجي يا ڪي ٻيو، اهڙين لکڻين مان تمام گهڻي مدد ملي سگهي ٿي.“

(ترجمو: مراد علي مرزا)

Gul Hayat Institute

بدرالدين آچڻ

پير حسام الدين شاهه راشدي مرحوم

منهنجي پهرين ملاقات پير صاحب جن سان سندن جمشيد روڊ واري بنگلي تي ٿي هئي، پاڻ ٽن ڏينهن ۾ اچا اتي رهندا هئا. ڪاليج ڪان نڪري رهيا هئاسين ته پنهنجي دوست ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ ڪان پڇڻ تي معلوم ٿيو ته هو صاحب پير حسام الدين صاحب جن ڏي وڃي رهيو آهي، چاڪاڻ ته ڪيس ياد ڪيو هئائون. جيئن پير صاحب جو ان وقت تائين فقط نالو ٻُڌو هوم؛ دل سٽ ڏني ته جيڪر روبرو ملي ديدار ڪريان. ڊاڪٽر صاحب سان گڏجي پير صاحب جن وٽ حاضر ٿياسين. تعارف ڪرائيندي ڊاڪٽر صاحب ڪين ٻڌايو ته مان به سندن چاهڻ وارن مان آهيان ته ڏاڍو خيال سان همت افزائي ڪيائون ۽ شڪارپور جي چند وڏين هستين سان پنهنجي گذاريل گهڙين جو ذڪر ڪيائون. پير صاحب جن مطالعي جي اهميت تي زور ڏيندي نصيحت ڪئي ته جيڪڏهن پاڻ کي ڪامياب استاد بڻائڻو اٿئي ته محنت ۽ محبت سان مطالعو ڪر. درمحمد ڏانهن اشارو ڪندي چيائون ته ”هن دوستن جي صحبت ۾ رهي ڪري جيڪڏهن اثر نٿو قبول ڪرين ته پوءِ مون وٽ وري نه اچجانءِ.“ ان سخت تنبيهه پٺيان جيڪا نصيحت لڪل هئي ان جو احساس مون کي اڄ ٿي رهيو آهي. مون سندن ڏسيل رستي تي هلڻ شروع ڪيو. آخر هڪ ڏينهن ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ سچل جو ڏينهن ملهايو پئي ويو، جنهن جي صدارت پير صاحب جن ڪرڻ وارا هئا. ڊاڪٽر نوازعلي شوق جي دعوت تي مون پنهنجو پهريون مقالو انگريزي ۾ پڙهيو. عنوان هوس ”سچل ۽ ملتان ۾ هڪ جهڙايون.“ خاص مهمانن ۾ مسٽر حمايت علي شاعر، ڊاڪٽر ترمذي، وائيس چانسيلر، ميڊم ڊاڪٽر حميده کهڙو ۽ پير حسام الدين شاهه راشدي جن هئا. چانهه جي وقفي دوران پير صاحب سان ڪچهري ٿي ۽ ڊاڪٽر درمحمد، پير صاحب جن کي ٻڌايو ته هي دوست اهو آهي، جنهن کي توهان نصيحت ڪئي هئي ۽ ان جو نتيجو توهان اڄ پاڻ ڏٺو. پوءِ ته پير صاحب جن ڏاڍا خوش ٿيا ۽ سڏ ڪري پرسان ويهاري وڏيڪ محبت ۽ شفقت سان ڳالهائڻ لڳا. بس پوءِ ته ڪراچيءَ جي جنهن به فنڪشن ۾ پير صاحب اچن ته اسان سندن قرب حاصل ڪري سعادت ۽ شفقت جا ٻول ٻڌڻ لاءِ بيتا هوندا هئاسين.

پير صاحب جن جڏهن علاج لاءِ لنڊن وڃي رهيا هئا ته هڪ دفعو سندن خدمت ۾ ويس، پر طبيعت جي خرابيءَ ڪري ملي نه سگهيا ۽ معذرت چوائي موڪليائون. وري ٻيو دفعو سائين محمد ابراهيم جويي سان گڏجي وياسون، پر ان وقت علاج لاءِ ڊاڪٽر ڊي نڪري چڪا هئا ۽ وري به ملاقات نه ٿي سگهي.

پهرين اپريل ۱۹۸۲ع خميس جو ڏينهن هو. آءٌ شڪارپور ۾ ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ صاحب جن وٽ ويٺو هوس ته اتي غلام مصطفيٰ پيو، جيڪو پير صاحب جي شيدائن مان آهي ۽ علم ۽ ادب سان دلي لڳاءُ اٿس، اهو به اچي نڪتو. ڳالهيون ڪرڻ لڳاسين، پير صاحب جن جو ذڪر خير به نڪتو، ڇاڪاڻ ته غلام مصطفيٰ کي پير صاحب سان بيحد عقيدت آهي. ٿوري دير گذري ته ٻاهران سائين غلام حسين پٽي ٻڌايو ته پير صاحب جن هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا. بس پوءِ ته هر ڪنهن جي دل پئي رنو ۽ خاموشي طاري ٿي وئي. غلام مصطفيٰ ڪان عقيدت جا ڳوڙها بيهي نه سگهيا ۽ اوچنگارون ڏيندو ٻنا موڪلائڻ جي اٿي هليو ويو. ان ڏينهن اسان کان سنڌ جو برک تاريخدان، عالم، بيباڪ مقرر ۽ ٻولين جو ماهر موڪلائي ويو. پير صاحب جن جي وڃڻ ڪري ايڏو وڏو خال پيدا ٿي پيو جيڪو پرڻ ناممڪن ۽ مشڪل ڳالهه ٿي لڳي.

اڄ پير حسام الدين راشدي مرحوم اسان ۾ ناهي پر سندس ڪيل خدمتون ايتريون ته آهن جو صدين تائين سندس ذڪر خير سنڌي قوم ۾ هلندو رهندو ۽ سنڌس علم ادب تي هلڻ جي تلقين هميشه ياد رهندي.

گهوٽ اسان کي گهائي ويڙا.
پور پون ٿا، نيڻ ٿمن ٿا.

جهانگيئڙا اڄ جوءِ منجهارئون مارو ماڳ ستائي ويڙا.
پور پون ٿا، نيڻ ٿمن ٿا.

موج پرئي مهراڻ جي ڪپ تي جانب جوت جلائي ويڙا.
پور پون ٿا، نيڻ ٿمن ٿا.

ماڪ نه آ، هيءَ رات رُني آ، لوڪئون پاڻ لڪائي ويڙا.
پور پون ٿا، نيڻ ٿمن ٿا.

جهانگيئڙن جي جهوري جيءَ ۾، ڏوتي "قمر" ڏکائي ويڙا.
پور پون ٿا، نيڻ ٿمن ٿا.

— رحيم بخش "قمر"

فقير امداد علي سرائي

مرهباتي پير حسام الدين شاهه راشديءَ جو علمي اهاءُ

چونڊ شاهه سائينءَ جي هن سچي شيدائيءَ بابت شاهه رح جي بيتن سان ئي بسم الله ڪجي:

ڪالهه ڪلاچي ويا، گهاتو ڪري گهوٽ،
مادر ملاحن جا، ويٺي سهان سوٽ،
سون ڪي ڪري ملوڪ، اونهي ويا اوهري.

اڄ آنارن لڌئو، صبح ڪيائون سايو،
سفر مسافرن تي، اوچتو ئي آيو،
مادر ميڙائو، موٽي ڪو مس ٿئي.

اڄ نه اوطاقن ۾، طالبن تنوار،
آسڻ مٿي آن جي، نت تمايم نار،
سامي سيوڪار، وڃائي وات ٿيا.

اڄ نه اوطاقن ۾، سا بابوئن باس،
ويا ويراڳي نڪري، ولها ڪري واس،
جن جي اندر ۾ اداس، سي لاهوتي لڏي ويا.

هن مرهياتي مانجهي مڙد، پُرياتي پير، سلڇڻي سادات، بي بانور ۽ انور اديب، لاثاني ليڪڪ، عالمي آڪابر، مها مدبر، بابائي پارسي وَ پسر صالح سنڌ، سونساريڪي سنڌي ٻوليءَ جي جسڪري ڄاڻو ۽ ڄاموت، ملڪ جي مڃيل مورخ ۽ محقق، علم جي پريل پنڊار، سنڌ جي اڪابر علمائن جي پوئين پَٽَ جي روشن چراغ، سوڌي سرهاڻي، ساڻو سڄاڻ، سُگهڻور داناء، سنڌي ساهت ۾ ويروتار واڌ آڻيندڙ وينجهار ۽ سُليڪ سونهاري سائين پير حسام الدين راشديءَ جي شاهي لَکڻن، الستي عادتن، علمي خدمتن، سُرهين ۽ سهڻين اصلاحي و تاريخي لکڻين کي ڪڏهن ۽ ڪنهن پر پيي وساري نه ٿو سگهجي. سندس ڪُمهلي موت سنڌي ادب جي سڄڻن ۽ گهڻگهرن جي چيلهه ترڪو ڏئي توڙي ڇڏي آهي، ڇاڪاڻ ته سنڌي ساهت جي هن نالياري نرمل،

سهي صراف، پرجهلي پـاري اڄ اسان کان بي موڪل لاڏاڻو ڪري اسان جي سنڌي ادب جي واڌاري ۽ وڌي ۾ هڙوڙ (ڌڪار) جـو اڌڪو ۽ سونڪو پيدا ڪيو آهي، جو ته پيهر اهڙي وريام ۽ وينجهار جو ورڻ، ليڻ ۽ پيدا ٿيڻ محال آهي:

جَنِ لئي نيڻ جهڄن سي اڄ ڪٿ نهاريان."

۽ انهيءَ جهڄڻ ۽ جهوريءَ اسان جو ڏيل ڏهيون ڪري ڇڏيو آهي، ڇاڪاڻ ته هن سلوڪ ڪي ملڪ الموت اسان کان موڪلائڻ به نه ڏنو آهي:

لـڏي ويـم ڇڏي، ڪري پـاڻ پنا،
مَنهنَ ماروئڙن جا، راتو ڏينهن رُنا،
اڇـي قول پـُنا، وهين ويڙهيچن جا.
(شاهه رحه)

هڪ ڏينهن پاڻ ننڍي مڪلي واري مقام ۾، جاڪوڙ لاءِ دستور موجب منزل انداز هئا ۽ لکَ ڪن لاءِ مڪلي ريسٽارنٽ ۾ آڇ آجهائڻ لاءِ اچـي ويٺا، جتي بوتل پيئندي هُن لائق منهنجي باري ۾ پر ۾ ويٺل ماڻهن کان منهنجي شاهه رحه جي رسالي جي ڄاڻ بابت سُرير ۽ ساراهه جون سٽون ٻڌيون ته مون آزور ۽ آپري، فقيرن ۽ سگهڙن جي پـَٽَ ۽ سات مان شاهه جي ڪلام ۾ ڪافي ڪجهه پرايو آهي، جنهن سبب ڪري مون اڌر نـڌر آپري ۽ اڇاڻ فقير جو ٺالو نسوت ڪري، مون کي ڇني لـڪي پنهنجي سيداڻي نجهري تـي ڪراچيءَ ۾ ڪوٺائيون. مون کي ته سندس علمي ۽ قلمي قابليت اڳيئي ستوالو ڪيو هو ۽ مون کي پهريون پيرو سائن ڏيٺ ڪرڻ ۽ وِرونهن جـو وجهه مليو. اوهير اڄ سندس علمي شخصيت پـَسي دهلجي ويس، مگر سندس شاهه رحه سان لنئه جي لغار ۽ پابوهي پچار، مرڪ ۽ ميناج ڏسي دل کي ڏڍ ڏئي، ڇپن جي سوڪ، نڙيءَ جي گهـُتجڻ ۽ حلق جي هـِڪڻ کي سندس داد ڏيڻ ۽ واهه واهه ڪرڻ تي هوريان هوريان گهٽائي، سنڪـي کي سرير مان ڪڍي، ساڻس روح رُچنديون ڳالهيون ڪري، قرابت جو ڪلو ڪوڙي، هڪ ٻئي سان واڳجڻ جو وچن ڪيو ۽ پيهر روح رهاڻ لاءِ ڏينهن ٻڌو. بس، هاڻي اسان ٻنهي شاهه جي شيداين جون شاهه سائين جي سانگاپي سُرهيون ڪچهريون ٿينديون رهيون ۽ اهڙي پر هن مهري (مهر ڪندڙ) جو مون سان خط و ڪتابت جو رستو رواجي طرح جاري رهيو ۽ سندس چوڻ موجب، هر خط ۾ اڄ سائينءَ کي نئون ۽ آڀڏل شاهه سائينءَ جو بيت لـکي موڪليندو هوس، ۽ هر مهيني ٢-٣ ڀيرا مون مسڪين جي هن امير سان ملاقات شاهه جي بيتن جو دور، بحث ۽ معنيٰ تي ڏي وٺ ٿيندي رهندي هئي. ڪڏهن ته اڄ بيت پڙهندو هوس ته پاڻ ان بيت جي بدران پارسيءَ جـو بيت پڙهي منهنجي علم ۾ اضافو ڪندا هئا. مثلاً مون هي بيت پڙهيو ته:

Gul Hayat Institute

شڪن ۽ شُبهن، پنڌان ڪاري پرينءَ جي،
جي پنيءَ هوت نہ هليون، سي مرَ روهہ رلن،
جت نہ نين پاڻ سين، هي هڏهن تڪن منجهہ ترن،
لڳي ساڻ لڪن، پر ساٿ نہ پهتي سسئي.

سڳوري تڏو ساهہ ڪٿي هيئن چيو:

”خلاف پيمبر ڪسي رهہ گذيد،
کہ هرگز بمنزل نہ خواهند رسيد.“

اهڙيءَ طرح جڏهن مون هي سِٽ پڙهي تہ:

جي مون سوڙهي سَٽ، تہ تون پاڻ سڃاڻج سپرين...

پاڻ فرمايائون تہ حضرت آدم جي آهُن ۽ دانهن جو صحيح ترجمو شاهہ صاحب ڪيو آهي ۽ هي آيت پڙهي ٻڌايائون.

” ربنا ظلمنا انفسنا ... “

هن شاهہ جي ساڃارو ۽ پڙهيل پير سان منهنجون محبت جون ميخون ۽ جيءَ جون جڙون ڏينهان ڏينهن ڏاڍيون ٿينديون ويون ۽ مرحوم مون سان اهڙيءَ طرح تہ شاهہ رحہ جي قرابت ڪري روحاني طرح وندري ويو جو ڪنهن هفتي ڪراچيءَ وڃڻ نہ ٿيندو هو تہ سندس ويڙن سان پيريل ڪاڳر اچي ڪڙڪندو هو. اَءٌ هاڻي سندس شاهہ رحہ ۾ بي انت شوق ۽ ذوق ڏسي، هر پيري شاهہ صاحب جا چولہ ۽ سَنڌائتا بيت ڪوڙين ياد ڪري وجي ٻڌائيندو هوس ۽ ڪيس ريجهائڻ ۽ روئارڻ ۾ مون کي مزو ايندو هيو.

هڪ پيري هن بيت تي ڪاؤنس چيرڪ نڪري وئي. وِسهان تو تہ پاڻ سچو سيد هيو، ۽ پنهنجي آقا جي ثنا ٻڌي سيسرات پئجي ويس.

چِپر ٿيندم چِتُ، پنهون پيادين جو،
آفديت مُاڪي عليڪ يامحمد! اي نوراني نڪتُ،
مٺڪ نہ تنهنجو مَتُ، نڪو سٽ مَين جو.

ڏسڪن ڪان آجو تي مون کي چيائون: ”فقير صاحب! اهڙا املهہ ساڻڪ شاهہ صاحب جا بيت رسالي ۾ مون کي تہ ڪونہ ٿا لڀن“، جنهن تي مون وراڻيو تہ ”قبلا! گهڻو ڪري بيت اوهان کي اَءٌ گنج جا ٻڌائيندو آهيان.“ رومال سان لما لڙڪ اُگهي چوڻ لڳو تہ: ”ان بيت ۾ شاهہ صاحب پنهنجي روحاني پيشوا ۽ سچي پنهون کي پاڌاريو آهي“، جنهن تي مون ساڻن شامل راءِ ٿي ڪيس چيو ”سائين، چاڪاڻ تہ اکر ”مَيَن“ جي معنيٰ اصحاب سڳورن ڏانهن منسوب ٿي سگهي ٿي: چاڪاڻ جو جيئن انن کي هلائڻ وارو سوار (جت) هوندو آهي ۽ انهن

کي ڪيڙي گس تي آڻيندو آهي، اهڙيءَ طرح اصحابن سڳورن کي بہ حضور نبي ڪريم جن ڪيڙي سُواٽ (صراط المستقيم) تي هلايو، جيڪي اسلام آڻڻ کان اڳ اٽ وانگر سمجهہ ۾ موڳا ۽ اسلام تي ايمان آڻڻ ۾ گونگا هئا. ان گفتگو تي مون شاهدي ۾ هي شاهہ رحہ جو بيت پڙهيو:

ڪيڙي ڪيچائُن، گورا گسَ هلايا،
لڙيو چڙيو چوٽيين، ڪريو ڪوهہ وڃن،
سونهن جي سردار سين، سي اٺ نہ آگهنجن،
لطف ساڻ لطيف چئي، لنگهوبرُ بوتن،
تن کهڙو غم گونگن، هوت حمايت جن جو.

۽ سائين ان بيت ۽ بحث ٻڌڻ بعد مون کي پنن تي هٿڙو هڻي داد ڏئي سانُ موڪيو ۽ منهنجي لطيفي عشق ۾ الاهي اضافو ڪيو ۽ وڏيڪ چوڻ لڳو تہ توکي بہ فقيرن کاملن ڪيڙي رسالي ۾ سُرهي ۽ سرس ڇاٽپ ڏني آهي. جنهن تي مون سائينءَ کي چيو تہ ”قبلا سائين! جيڪا رسالي جي سچاٽپ گوڏ ٻڌل ۽ ٻيرن اگهاڙن فقيرن ۾ آهي، اهڙي سوجها نيڪ ٽاءِ ٻڌندڙ ڪامورن ۽ استادن ۾ ڪانہ ڏني اٿم. لطيف سائينءَ جي گوڏڙيءَ جو وارث فقير ٿي ٿي سگهي ٿو ۽ نہ ڏيراڙ تي ٽوپي رکندڙ گيرب گاءِ ڪندڙ پڙهيل ڪامورو.“

مون کي ياد آهي تہ ڪڏهن ڪڏهن اهڙو بہ ڏينهن هن دانهہ جي دائري تي آيو، جو منهنجو سنڌن گيان موڪيندڙ گهر تي وڃڻ ٿيو هوندو تہ آت اڳوات ويٺل ويرن سان ساڻم ملاقاتي ڪرائي، مون کي فوني وانگر ڇاپي ڏئي، لطيفي لات سڻڻ لاءِ ويٺلن کي بہ لطيف سائينءَ جي ڪلام ٻڌڻ لاءِ شريڪ ڪندا هئا ۽ سنڌن قرب اهڙا آسيا هوندا هئا، جو پاڻ منهنجي لاءِ چانهہ ڏاهيندا هئا ۽ مون کي پنائي بادشاهہ جي ڪلام ٻڌائڻ ۾ رڌل رکندا هئا. پاڻ رسالي شريف جي بيتن جي اکرن ۾ ڪونہ منجهندا هئا ۽ منهنجي رسالي ۾ فارسي، عربي، ترڪي ۽ عبراني اکرن جي معنيٰ ٻڌائڻ ۾ مدد ڪندا هئا.

هڪ ڀيري، هڪ ڏينهن پوياڙيءَ جو آءٌ هن پارس سان سنڌس پارڪ ۾ ويٺل هوس، اوچتي سنڌس سهڻي ۽ سرهي سانجاڻ کي ڏسي مون هي بيت پڙهيو:

لاکا، لڄ سنڌياءِ، آءٌ اوڏ اگلي آهيان،
پکا مي پرتياءِ، جي آجهي تنهنجي اڏيا.

بس منهنجي بيت پڙهڻ جي دير هئي. هي شاهہ جي شيدائي دانهن ڪري پنهنجي شاهي ڪتاب گهر ڏانهن ڊوڙيو ۽ سيگهہ ۾ پنو پينسل کڻي آيو ۽ ساڳيو بيت لکي بيت کي چُمي چوڻ لڳو تہ ”ادا فقير! هن بيت ۾ شاهہ صاحب جي عاجزي ۽ دعائن جو جهجهو عرق ٿو ڏسجي ۽ هن بيت کي وظيفو ڪري پڙهجي تہ بجاءِ ٿيندو.“ اهو ڀيريون ڀيرو،

اسان ٻاهر ويٺل هئاسين، نہ تہ اسان گهڻو ڪري سنڌ س لئبرريءَ ۾ ويهندا هئاسين، جتي هي صاحب نَولا ۽ ناهوڪا بيت پنهنجي ٻَنديءَ تي آتاريندو هو. آءٌ نٿو سنبران تہ ڪو اهڙو ڏينهن آيو هوندو، جو هن ڏاتار مون ڪي سواءِ مانيءَ يا چانهہ وغيره جي ڇڏيو هوندو. مطلب تہ هن وڙائتي وَرَ ۽ پلاري مون سان ڪيئي وڙ ۽ پلايون ڪيون، ايتريقدر جو هي سونهارو سادات مون ڪي وڃڻ وقت سَچُو ڊرائيور ساڻ ڏيندو هو، جيڪو مون ڪي منهنجي چوڻ موجب سولي هنڌ تي لاهي ايندو هو يا سَچُو سنڌن نوراني نجهري تي موجود نہ هوندو هو، تہ هي قربائتو ڪانڌ ۽ مڙد خليق مون ڪي ٻنيي (دروازي) تائين ڇڏڻ ايندو هو.

هڪ ڏينهن مون مرحوم جي ماريل ڪيس ويٺتي ۽ ورلائپ سان چئي ڏنو تہ ”قبلا، اوهان مون ڪي در تائين ڇڏڻ سان گنهگار نہ ڪندا ڪريو، نہ تہ هي ٻانهو پيهار اوهان وٽ ڪونہ ايندو.“ جنهن تي هن سدا توري سادات مون ڪي ڪُلهن تي ٻاجهيريا هٿ رکندي چيو تہ ”فقير، توهان حضرت علي جو قصو ڪونہ ٻُڌو آهي؟“ ائين چئي ڳالهہ ڪيائون تہ ”هڪ ڀيري اميرالمومنين جي محفل ۾ هڪ شڪاري اچي داخل ٿيو. پاڻ آتي هن جي آجيان ڪيائون ۽ پنهنجي پر ۾ ڪيس ويهاري حال احوال ورتائون ۽ موڪلائڻ وقت ڪيس در پيڙو ڪري آيا. جنهن تي ويٺلن اصحابن لَٿو سُنهن تي ڏئي ڪلڻ ڪيو ۽ ڪيس عرض ڪيائون تہ ’يا سيدي، اوهان پُليا آهيو، هي تہ نيچ شڪاري آهي، هن ڪي ايڏي آدرڀاءُ ڏيڻ واجب نٿي لڳي.‘ پاڻ فرمايائون تہ ’سا خبر مون ڪي بہ آهي تہ هو پُرياتو شڪاري، ڪُتن سان شڪار ڪڙيندڙ آهي. پر هڪ ڳالهہ جا مون ڪي نہ ايندي هئي، سا مون هن کان پڇي پڪ ڪئي آهي، تنهنڪري ان هڪ ڳُفتي جي سکڻ ڪري مون سنڌس اُستاد وانگر آجيان ڪئي.‘ اصحابن ۽ ساٿين پڇيو تہ ’اوهان محمدي علم جي شهر جا دروازا آهيو، هن نيچ کهڙي اوهان ڪي جاڻ ڏني.‘ جنهن تي شاهہ مردان چيو تہ ’مون ڪي اڳ اها خبر ڪونہ هئي تہ ڪُتو بالغ ٿئي تہ ڪيئن سڃاڻجي، تنهنڪري هن واسطيدار ماڻهوءَ کان مون اها ڄاڻ حاصل ڪئي تہ ڪُتو بالغ ٿيندو آهي تہ ٽنگ کڻي مُتندو آهي.“ اها ڳالهہ ٻڌائي مرحوم مون ڪي مُرڪي چيو تہ ”شاهہ جي ڪنهن ڪنهن بيت جي اکر جي معنيٰ نہ اچڻ ۽ پڇڻ ڪري اوهان ڪي عزت ڏيڻ واجب ٿا سمجهون.“ ائين چئي مون نالائق ڪي نوازي هن مون کان مُرڪي موڪلايو ۽ اسان الله ٻيلي چئي پنهنجو رند پڪڙيو.

ٿورن ڏينهن کان پوءِ وري آءٌ سنڌس پير چمڻ ۽ ڪچهري ڪرڻ لاءِ موڪل جي ڏينهن وٽس ويس تہ مرحوم پيڙو فقير ڪنيار ۽ ڪي ٻيا سنڌي پڙهيل ڪڙهيل ماڻهو سنڌس گهر جي زيبدار ۽ قيمتي قالين وڇايل هال ۾ محفل ڄمايون ويٺا هئا. مون در کان گهڙندي سلام ورايو ۽ هٿ ادب جا ٻڌي ڏانهس وڌيس. مان نيوڙت جي ڪئي تہ پاڻ ياڪر وجهي مون ڪي منع ڪئي تہ ڪڏهن بہ مون سان جهُڪي نہ ملندو ڪر. خير، پيڙي فقير ڪنيار سُگهڙ سان تہ منهنجي اڳ ۾ ئي اليڪ سليڪ هئي، جنهن منهنجي پليڪار ڪئي ۽ سائينءَ مون ڪي پين

Gul Hayat Institute

ماڻ وارن مھمانن سان سڃاڻپ ڪرائي. پيڙي فقير ڪين اڳي ئي ويٺي ڪچھري ڪري وندرايو، جنھن جا ٻجھارتون ڀھون ڀول سون وڏي درو ت پُڏا ھئا. پير صاحب جي ھٿ ۾ ھڪ ننڍڙي سھڻي تسبيح ھئي، جيڪا سندس ھٿ مبارڪ تي نماز سان قري رھي ھئي. پير صاحب مون کي چيو تہ ”ادا فقير، اھو تو وارو بيت پڙھي رھيو آھيان.“ پيڙي فقير چيو تہ ”سائين، ڪھڙو بيت؟ وظيفو...“ پير صاحب بيت پڙھي ٻڌايو ۽ پيڙي فقير چيو تہ ”سائين، لاڪي جا بيت ڏاڍا سٺا آھن.“ ائين ڪندي پيڙي فقير لاڪي جو ھڪ بيت پڙھيو. پير صاحب مرحوم کلي کيس چيو تہ ”بيت سوچي سمجھي ڏج، متان فقير امداد علي کا چُڪ نہ پڪڙي وڃھئي.“ خدا جي قدرت، پيڙي فقير ھي بيت پڙھيو:

”لاکو لوڏيين آيو، جنھن جي ھند ھند پئي ھاڪ.“

اڄان پھرين سِٽ مس پڙھيائين تہ مون پيڙي فقير کي چيو تہ ”ادا، بيت ائين پڙھ، جيئن پڻائي صاحب چيو آھي.“ پيڙي فقير پھر بہ بيت جي ساڳي چوڪ ڪئي. مون وري چيو تہ ”بيت، اصل ۾ ائين نہ آھي.“ پير صاحب چيو تہ ”اڃا رسالو ڪٿي تو اچان.“ مون عرض ڪيو تہ ”سائين، رسالي مطابق پيڙو فقير بيت صحيح تو پڙھي، پر بيت جي پھرين سِٽ رسالي ۾ ٿوري غلط آھي.“ ائين ڪندي ويٺلن مون کي چيو تہ ”اوھان بيت، غلطي دور ڪري پڙھو.“ مون عرض ڪيو تہ:

”لاکو لوڏيين آيو، جنھن جي ھبہ پئي ھاڪ“

پيڙي فقير ”ھبہ“ جي بدران ”ھند ھند پئي ھاڪ“ پڙھي ھئي. آخر بحث وڏي ويو. مون اڪرن جي وضاحت ۽ صداقت بابت عرض ڪيو تہ مشھور لاکي ڏاڙيل ڪڇ جي ڪان، ڪوٽن پر راجا بہ ڊڄندا ھئا. لوڏيان ھڪ وڏو ڳوٺ ڪڇ پيچ ۾ آھي، جنھن ۾ لاکي ڏاڙو ھنيو ۽ ھبہ وري ان ڳوٺ ڪان ٻن ميلن تي ٻيو ڳوٺ ھو. تہ شاھہ صاحب بہ ”ھبہ“ وارن ڳوٺاڻن جي ڊپ ۽ آڌڪي جي ڳالھہ تو ڪري ۽ ”لوڏيين“ ڪان پوءِ ”ھبہ“ وارن ڳوٺاڻن کي چتاءُ تو ڪري تہ اھو ناليارو ڏاڙيل (ھاڏو) سيائي ھبہ وارن کي بہ ڪونہ ڇڏيندو، جيڪي ھن جي ڳس تپي آھن ۽ آتان ئي لاکي کي موٽڻو آھي، تنھن ڪري ھبہ وارن کي ھن آفتي ۽ آزاريندڙ ڏاڙيل جو خيال رکڻ گھرجي، متان سيائي اچي لاکو سندس مھمان نہ ٿئي ۽ مال ھٿي وڃي. چوندا نہ آھن تہ ”جي ھاڏو ھُونيي مبيڻ، تہ بہ آڌو لاھہ ۾ آن جو.“ مطلب، جيڪڏھن تنھنجو سائٽ ڏاڙيل ھجي، تہ بہ ان جو ڊپ ڪج، چاڪاڻ جو ھو عادت ڪان مجبور آھي، تو تي بہ ڪنھن وقت وار ڪري سگھي ٿو. انھيءَ ٿورڙي بحث ڪان پوءِ پير صاحب مرحوم بہ ائين چيو تہ ھن بہ اھا پڙھڻي مرحوم نون صاحب سابق ڊپٽي ڪمشنر ٺٽہ جن جي ڪوئايل فقيرن ۽ سگھڙن جي ڪچھريءَ ۾، ٺٽہ ضلعي ۾ ٻڌي آھي. جنھن تي مون عرض ڪيو تہ مون کي اھا پڙھڻي ٺٽہ ضلعي جي تعلقہ ڪيٽي بندر جي ھڪ جَت فقير طيب

ٻڌائي آهي، جيڪو وهنيئي فقير جي ڇهين پشت مان حال حيات آهي. وهنيو فقير شاهه صاحب جي مشهور حاضري فقيرن مان هو، جيڪو شاهه صاحب جي ڪُتن جي سنڀال ڪندو هو، تنهن ڪري وهنيي فقير کي "وهنيو فقير ڪُتائي" به چوندا هئا. هي فقير اصل ڪڇ جي طرف جا ويٺل آهن، جن کي لوٺيي ۽ هٻهه ڳوٺن جي پوري خبر آهي. ان کان پوءِ پير صاحب ۽ ويٺلن چيو ته اصل ۾ رسالي جي گهڻن بيتن ۾ اهڙيون چُڪون اچي ويون آهن، جن جون درستيون ٿيڻ گهرجن. جنهن تي مون وينتيءَ سان عرض ڪيو ته سائين، منهنجي ٽولي جا فقير، رسالي جا وڏا ڄاڻو آهن ۽ انهن ڪافي اهڙيون چُڪون ڪڍيون آهن، تنهن ڪري هڪ ڏينهن مقرر ڪيو وڃي ته رسالي جي انهن مشهور ۽ ڄاڻو فقيرن جي ڪچهري ڪرائي، شاهه جا اڻ ڇپيل بيت ۽ رسالي ۾ آيل غلطيون ۽ انهن جي درستين جي پاڙارڻ جو هنر ڏنو وڃي. پير صاحب منهنجيءَ منٿ تي هائو ڪئي ۽ مون کي چيائون ته اهو بندوبست ڪٿي ڪبو؟ مون عرض ڪيو ته نئين بارڻ بنگلي تي، جيڪو حيدرآباد کي ويجهو، ٽنڊو-حيدرآباد رستي جي ويجهڙو آهي. اسان ڏينهن مقرر ڪيو ۽ مون رسالي جي انهن مشهور ڄاڻو فقير سگهڙن جي آڻڻ جو وچن ڪيو ۽ پير صاحب ڪچهريءَ ۾ گڏجاڻي ڪندڙ معزز مهمانن جا سون کي نالا لکايا ۽ دعوت نامن موڪلڻ جو تاڪيد ڪيو.

مون ٽئي پهچي پنهنجن فقيرن ۽ ٻين سگهڙن کي خط لکيا ۽ دعوت نامي جا ڪارڊ ڇپرائي پير صاحب جي دوستن کي روانا ڪيا. مون هيٺين دانائن کي دعوت نامن موڪلڻ جي عزت حاصل ڪئي: (١) جناب شيخ اياز ڏهوڪو وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي، (٢) جناب غلام رباني ڏهوڪو پرووائيس چانسلر، (٣) جناب ڊاڪٽر غلام علي الانا، (٤) علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، (٥) نواب نوراحمدخان لغاري تاجپوري (مرحوم) (٦) مراد علي مرزا ريڊيو پاڪستان حيدرآباد، (٧) الياس 'عشقي' ڏهوڪو ڊائريڪٽر ريڊيو پاڪستان حيدرآباد، (٨) پيرو فقير ڪنڀار وغيره. سنڌيالاجي اسٽاف ۽ ٻين معزز مهمانن ۽ ڳوٺائن پڻ شرڪت ڪئي. هن ڪچهريءَ ۾ فقير رمضان جت، فقير طيب جت، فقير عبدالله، فقير حاجي خميسو چانڊيو، فقير جمع ولد مرحوم فقير حاجي هاشم مڱڻهار، مون ۽ ٻين فقيرن سگهڙن پنهنجي وت آهر پنهنجي فقيري فن جو اظهار ڪيو. اسان ڪچهريءَ جي ملوڪن کي ڀهرپائين پتائيءَ جا ڇپيل بيت پڙهي ٻڌايا ۽ بعد ۾ رسالي ۾ آيل غلطين جي بدران صحيح سٽون پڙهي مطمئن ڪيو. فقير رمضان جو آواز عرش ڏاريندڙ هو ۽ هو اسان سڀني کان شاهه جي بيتن ۾ سرس هو. هن هڪ بيت سڀنيءَ جو پڙهيو، جو رسالي ۾ نه ڪونه آهي، پر "گنج" ۾ به مون اڄان ڪونه پڙهيو آهي. بيت هي هو:

آلي سج آهون ڪري، تسي هنجن هٿي هٿ،
سُنهن پيئيندي مُنڌَ جو، نڪان وَئي نٿَ،
ڳالهيون ڪندس ڳت، پنهونءَ جون پرڏيهه ۾.

هن بيت جي پڙهڻ شرط شيخ اياز کان ڏڪ نڪري ويئي. هن ٽپائيءَ تي نوٽيون رکي، سنهن هٿن ۾ جهلي، اونڌو ڪنڌ ڪري، رڙ ڪري چيو ته فقير بيت وري پڙهجان.

پير صاحب بہ پنهنجي پٽ ۾ ڏاڍو سرهو ٿي ڏنو. ويتر جو بندوبست سٺو ۽ سندس طرفان مون ڪيو هو، تنهن هيڪاندو هن کي خوشيءَ ۾ ٿي ٽڙايو. رات جو هڪ بجي تائين هيءَ لطيفي لات هلي، جنهن ۾ واين ڳائڻ ۽ ٻين جي وچت، رنگت ۽ سنگت جي سرهي سٽا سٽيل هئي. وچ ۾ رڳو اڌ ڪلاڪ ماني ۽ چانهہ جو وقفو ڪيو هوسين. اسان بنگلي اندر ڪٽن تي ٽيڪ جي رلين سان اهڙو تہ رنگ رچايو ۽ سينگاريو هو، جو جهنگل ۾ منگل نہ پر ڪيچ مڪران جي سردار جو ڪاج ٿي نظر آيو.

محفل پوري ٿيڻ بعد، چاڪاڻ جو حيدرآباد ارڙهن ميلن جي فاصلي تي هئي، تنهنڪري ڪي مهمان ڪچهرين ۽ فوٽو ڪيڏائڻ ۾ شرڪت ڪري هليا ويا تہ ڪي اتي ننڊاڪا ٿي سمهي رهيا. الله پاڪ نواب حاجي نوراحمدخان لغاري (تاجپور واري) کي جنت ۾ جايون ڏي، رات جو ويندي وقت هن مون کي لڪائي فقيرن جي ڀاڙي خرچ لاءِ ڪجهہ پئسا ڏنا ۽ منهنجي سٺڙي مددڙي ڪري دل ٺاري چڏي. مون کي سڀني سرواڻن چيو تہ بي ڪچهري پڻ مهيني اندر ڪرائي وڃي ۽ ان جو خرچ سنڌالاجي طرفان ٿيڻ گهرجي.

نواب نوراحمدخان لغاري مرحوم سائين مرحوم جو بهترين دلي دوست هو. پير صاحب جن جڏهن بہ حيدرآباد ايندا هئا تہ اچي وٽس ترسندا هئا. تنهن ماناٿي سير جي حيدرآباد واري بنگلي تي مون کي وڏيڪ صلاح مشوري لاءِ اچڻ جو امر ڪيو ويو. هن ڪچهريءَ جي خبر سڀني اخبارن ۾ ڊاڪٽر الانا صاحب ڏئي ڇڏي هئي، تنهنڪري ٻي ڪچهريءَ لاءِ ماڻهن ۾ ڏاڍو ڪوڏ جاڳيو ۽ اهڙيءَ طرح ٺيڪ هڪ مهيني گذرڻ بعد مون وري هڪ وڏي ٺٽ سان شاهہ سائينءَ جي بيتن جي ڪچهريءَ جو سڀنا فقير محمدهاشم مگنهار جي ڳوٺ سامهون ٽڪريءَ تي مٿي ڪرايو. هن ڀيري هزار ڪن ماڻهن ۽ مهمانن جي پيٽ جو بندوبست ڪيو ويو. راڳ، الغوزن، چنگ ۽ دهل شرنائين جو رنگ رچايو ويو. هن ڀيري ساڳين سڄڻن کان سواءِ معشوق علي خان پٽي، ڊاڪٽر مددعلي قادري، ظفرحسن شاهہ، خان محمد پنهور، مڪ ڪامورن ۽ ڪن عرب پيرصاحب جي دوستن گڏجاڻي ڪري اسان کي مان مو ڪيو. مون پنهي ڪچهرين ۾ رڙيون ڪيون تہ شاهہ صاحب جي رسالي ۾ آيل ڇڪون ۽ اڻ ڇپيل ڪلام کي هنڌ، سنڌ ۽ بلوچستان مان گڏ ڪرڻ لاءِ اسان فقيرن جي ٽيم کي مقرر ڪيو وڃي ۽ اهڙيءَ طرح هڪ جامع ۽ صحيح رسالو ڇپائڻ جو ثواب ڪٽيو وڃي.

مون محفل جي مورن کي اهو پڻ ٻڌايو تہ ڪي جهونا فقير حياتيءَ جي پوئين پهر ۾ جيي رهيا آهن، تنهن ڪري سندن سينن ۾ لڪل لطيفي لعل جلدي گڏ ڪيا وڃن، ورنہ هو ان خزاني سميت مري، هميشه لاءِ دفن ٿي ويندا، ۽ اهڙا وريام ۽ وينجهار، ٻئي ڀيري ڀاڳ

ملڻ وارو ڪم نہ ٿي وڃي. پير صاحب ڪي هن ڪم جو ڏاڍو اونو هو. مون ڪي تاڪيد ڪيائين تہ آءٌ پنهنجي اهڙي رٿا لکي، سندس معرفت سنڌ يونيورسٽيءَ جي حوالي ڪريان تہ جيئن هي اهم ۽ سنڌي ساهت کي موڙ ڏيندڙ ڪم جلدي ڪرايو وڃي. خير سان اسان جي هيءَ ڪچهري بہ ڏاڍي ننڍ ۽ فقيرن جي ڪمال درجي جي قابليت سان ٿي گذري ۽ اسان ڪي سڀ دوست خوب ڪيرون ڏئي خوش ٿي موڪلائي هليا.

ٿورن ڏينهن بعد خبر پيم تہ سائين بادشاهہ روس جي دوري تي ويل آهن ۽ ڪجهہ مهينا اتي قيام ڪندا. منهنجي دل ڏڙي، جيڪا ساڻس اڙجي ويئي هئي، سا درشن بنا ڏاڍي اداس ٿي پئي. مون کي هن ورتام جي وماس ۾ ڏهلا ڏينهن گهارڻا پيا. ويتر جو سندس اوچتو ماسڪو مان خط آيو تہ هو اُتي اسپتال ۾ داخل ٿيا آهن، تنهن جهوريءَ هيڪاري مون کي جهوري وڌو. اسان فقيرن مٿو اگهاڙو ڪري، سندن خيريت ۽ سگهي نوبني ٿيڻ جون دعائون گهريون ۽ رب پاڪ جي فضل وڪرم سان سائين تندرست ٿوانو تي وطن پهتو. مون خبر پڌڻ سان وڃي سندن زيارت ڪئي.

هن عظيم انسان کي مون سندس رحلت کان ٿورو اڳ هڪ خط لکي سُرهي سماچار موڪلي تہ آءٌ هنگلاج شريف جي ياترا (زيارت) لاءِ اپريل مهيني جي ۹- تاريخ ڪراچي سوامي نارائڻ مندر کان هڪ سامين ۽ ساڌوئن جي ساٿ سان وڃي رهيو آهيان ۽ هو منهنجا سرواڻ ٿي سار لهن. منهنجي هنگلاج ناني وڃڻ کان اڳ هي مومن مڙد سچي هنگلاج هليو ويو ۽ اسان کي جيئري ماري جُدائي جو جام پياري هليو ويو ۽ اسان سدائين سندس سوڳ ۽ ويراڳ ۾ ڳوڙهن وهائڻ سان ڪيس ختمو بخشيندا سي رهنداسي:

نيڻ نهائين جيئن، سُتي لوڪ ڏڪيان،
اُجهاميو مران، توکي ساريو سپرين.

سندس قبر مبارڪ تي مون روئي وڃي شاهہ صاحب جو هي شعر پڙهيو:

ڳرين ڏئي ڳاٽ، جان مون گهٽو نهاريا،
مڙهيون مون مارين ٿيون، جوڳي ويا جاٽ،
وڃهلان انهي واٽ، راول جہ راهہ ڳيو.

غلام مصطفيٰ قاسمي

سُورن لڏو سڄڻ، پاڻهه پڻهي آئيا

منهنجي ننڍاڻپ جو محسن — سائين پير حسام الدين راشدي

هن فاني ۽ بيوفا ديس ۾ جيڪو به پير پائي ٿو، اوس ان کي هتان اڏامڻو آهي، ڀٽائي صاحب جي ٻول مطابق:

وڏيل ٿي وايون ڪري، ڪُنڌل ڪوڪاري،
هن ٻن پنهنجا ساريا، هو هنجهڙن هڏين لئه هاري.

اصلي ماڳ ڪو ٻيو آهي، جتان انسان هتي مسافر ٿي آيو آهي. هن چاڻ ۽ احساس هوندي به ڪي پيارا پرين اهڙا به هوندا آهن، جن جو ڇوڙائڻو ۽ فراق هميشه ستائيندو ۽ ننڊ ڪرڻ نه ڏيندو آهي. منهنجو سدا بهار ساٿي پير صاحب به اهڙن ئي انسانن مان آهي، جو ڪيس اسان کان اسري شهر خموشان ۾ پهچندي ذري گهٽ سال ٿيڻ وارو آهي، پر اجا تائين اسان کي اهو ويساهه ئي نٿو اچي ته ڪو پير صاحب اسان کان گهڻو پري هليو ويو آهي.

پير صاحب جو نالو وٺندي پنجاهه سال اڳ واري دوستي ۽ رفاقت جو نقشو اکين آڏو تري اچي ٿو. لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو ٻنهيءَ جو هڪ ئي وطن هو. سنڌ جو عظيم دانشور، اديب ۽ عالم سائين تراب علي شاهه راشدي، علي خان قنبر وارو جنهن جا ٻيئي راشدي پائر عقيدتمند ۽ صحبتي رهيا، اهو سنهنجو به مربي ۽ بزرگ هو. سندن مجلس ۾ ڪيترا سال رهڻ ٿيو. مرحوم حسام الدين شاهه سان سنهنجي پهرين ڏيک ويک اتي ٿي ۽ پوءِ اهو تعلق ايترو وڌندو ويو جو پڇاڙي تائين رهندو آيو.

مون آزاديءَ جي تحريڪ ۽ جنگ ۾ شروع کان ساٿ ڏنو. سترهن سالن جي عمر ۾ ضلعي ڪانگريس جو وائيس پريزيڊنٽ هوس. پير صاحب به شروع کان وطن جي آزاديءَ جو مبلغ ۽ حمايتي رهيو. اسان ٻنهي کي اهو سبق سيد تراب علي شاهه صاحب کان مليل هو، جيڪو مولانا امروٽي صاحب ۽ مولانا عبيدالله صاحب سنڌيءَ جي وڏن ساٿيارن مان هو.

Gul Hayat Institute

دوره حديث، طب ۽ مشرقي علوم جي تعليم لاءِ جڏهن سنهنجو دهلي ۽ دارالعلوم ديوبند وڃڻ ٿيو تہ سنڌ مان راشدي خاندان جو هڪ معزز فرد سيد عبدالقادر راشدي ولد سيد تراب علي شاهہ دارالعلوم ديوبند ۾ منهنجي ملاقات لاءِ آيو ۽ پوءِ ٻيئي دهليءَ ۾ طب پڙهڻ لاءِ گڏ رهياسون. طبيہ ڪاليج جي قريب قرول باغ ۾ الياس منزل ۾ هڪ مڪان ڪرائي تي ورتي ان ۾ رهائش اختيار ڪئي وئي. سيد عبدالقادر راشدي هڪ پاسي طب پڙهندو هو تہ ٻئي پاسي عربي علوم جي تعليم مون کان پرائيندو هو. ڪجهہ وقت کان پوءِ صاحبزادو راشدي صاحب واپس سنڌ هليو ويو ۽ آئون دهليءَ ۾ رهيس. هٽلر جي روس تي ڪاهہ واري سال بہ مان دهليءَ ۾ هوس. هندستان ۾ تعليم جي تڪميل کان پوءِ جڏهن آئون واپس وطن وريس تہ پهريون بزرگ دوست ۽ مهربان جيڪو مون سان گڏوڻ ملڻ ۽ مبارڪ ڏيڻ آيو، سو مرحوم پير حسام الدين راشدي هو. ان وقت پير صاحب ڪوآپريٽو سوسائٽيءَ جو ملازم هو ۽ سوسائٽي پاران زميندارن کي مليل قرض جي وصولي ڪندو هو. سياري جي رات هئي. رات جو منهنجي عزيز رئيس فيروز خان جي اوطاق ۾ بند پاريا ويا ۽ باهہ جي چوڌاري ويهي گهڻي دير تائين علمي ۽ ادبي ڪچهري ڪئي وئي.

هن ملاقات کان پوءِ پنهنجي مشغولي عربي درسگاهن ۾ پڙهائڻ هو، پر آن سان گڏ وطن جي آزاديءَ واري تحريڪ سان وابستگي بہ هئي. جمعيت العلماء هند جو سرگرم ڪارڪن بہ هيس. جڏهن بہ سنڌ ۾ ڪي چونڊون ٿينديون هيون تہ مرحوم راشدي صاحب سان گڏجي قوم پرست اميدوارن جي ورڪ ڪندا هئاسين. پاڪستان ٺهڻ کان اڳ جڏهن ملڪ گير چونڊون ٿيون تہ نواب نبي بخش ڀٽي کي قاضي فضل الله جي خلاف بيهاريو ويو. نواب صاحب لاءِ صدر جمعيت العلماء سنڌ مولانا محمد صادق کڏهہ ڪراچي کان صوبائي ڪائونسل لاءِ جمعيت العلماء جي ٽڪيٽ بہ آئون وٺي آيو هوس. ان دور ۾ آئون صوبائي جمعيت العلماء جو ميمبر بہ هوس. اهو مقابلو ميرو خان ۽ رتيديري تعلقن ۾ هو. منهنجو پنهنجو اباڻو ڳوٺ بہ ميرو خان تعلقو هو. تعلقي ميرو خان لاءِ چيف ورڪر مرحوم پير حسام الدين راشدي هو. شام جو جڏهن ورڪ ڪري واپس ميرو خان شهر ۾ پهچندا هئاسون تہ رات جو وڏي ادبي ڪچهري ٿيندي هئي. پير صاحب بہ ان ۾ وڏو بهرو وٺندو هو. خان صاحب عبدالحق ڀٽو سنڌي جو تمام سٺو شاعر هو، سندس ديوان بہ سنڌي غزلن ۽ ڪافين جو ڇپيل هو، اهو بہ انهيءَ ادبي ميڙ ۾ بهرو وٺندو هو، جناب اظهر گيلاني بہ ورڪ ۾ هوندو هو، اهو بہ ترنم سان پنهنجا شعر پڙهندو هو. اهڙي طرح ٻيا بہ ڪيترا اديب ۽ شاعر شريڪ ٿيندا هئا. ١٥-٢٠ ڏينهن سانده اهي ادبي ڪچهريون هلنديون رهيون ۽ پير صاحب سان ادبي رهاڻ جو وڏو موقعو نصيب ٿيو. هن چونڊ ۾ نواب نبي بخش خان وڏي اڪثريت سان پنهنجي حريف کي شڪست ڏني. ٻين سڀني جاين تي قوم پرستن کي گهڻو ڪري شڪست آئي.

Gul Hayat Institute

۱۹۳۷ع ۾ سکر مان "ستاره سنڌ" اخبار نڪرندي هئي. سائين علي محمد شاهه ان جو ايڊيٽر هو. اخبار ڇپا هئي، سنڌي صحافت ۽ ادب جي سونهن هوندي هئي. ان ۾ سائين حسام الدين راشديءَ جا مضمون به ڇپبا هئا، پر اهو دور پير صاحب جو ابتدائي دور هو. اردو جو سنڌ ۾ رواج ڪونه هو. پير صاحب لاهور جي اردو اخبار زميندار ۽ ٻين اردو رسالن کان گهڻو مستفيد نظر ايندا هئا. اڳتي هلي سنڌ جي تاريخ جي مطالعي جو ڪيس شوق جاڳيو، وطن ۽ قوم سان محبت ته ڪين اڳ ئي هئي، هن تاريخي رجحان ڪين سوني تي سهاڳ جو ڪم ڏنو. ان دور ۾ ستاره سنڌ جو "بهار نمبر" نڪتو هو، جو پنهنجو مٽ پاڻ هو. سنڌي صحافت ۾ اهو هڪ نئون انقلاب هو، جو پير علي محمد شاهه صاحب جي زور قلم سان نمودار ٿيو. مولانا چشتي مرحوم جو هڪ مقالو ان ۾ ڇپيو هو، جنهن تي وڏي راشدي صاحب هيءُ عنوان ڏنو هو: "مولانا عبدالڪريم چشتيءَ جو اشهب قلم ميدان حسن و عشق ۾." افسوس جو اهو بي بها ادبي تحفو ۱۹۴۶ع واري ٻوڏ ۾ ٻين ڪيترن اخباري فائيلن سان درياهه شاهه جو نذر ٿي ويو، جو اسان جو ڳوٺ سيلاب جي زد ۾ اچي ويو. منهنجي غير حاضريءَ ۾ رڳو ڪتابن کي بچايو ويو، ٻيو سمورو اخباري مواد ضايع ٿي ويو.

مرحوم پير صاحب پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سکر ۽ لاڙڪاڻي کي سُڃَت ئي الوداع چئي وڃي ڪراچيءَ ۾ مقيم ٿيا. هونءَ به انهن ڏينهن ۾ گهڻو وقت ڪراچيءَ ۾ رهندا هئا، پر پوءِ ته اصل پاڻ ڪراچيءَ جا ٿي ويا. سندن ادبي ۽ علمي مشغوليون وڌنديون ويون، ان لاءِ ڪراچي جهڙو وڏو شهر ئي انهن لاءِ موزون هو. مان به ۱۹۴۸ع ڌاري مولانا محمد صادق صاحب کڏهه وارن ۽ مولانا وفائي جي اصرار تي ڪراچي پهتس ۽ مدرسه مظهرالعلوم کڏهه ڪراچيءَ ۾ شيخ الحديث ٿي رهيس. ڪراچيءَ ۾ مولانا محمد صادق صاحب ۽ مولانا وفائي سان ته علمي ۽ ادبي محفلون ٿينديون هيون، پر سنڌ جي عظيم قائد ۽ مفڪر شيخ عبدالمجيد سنڌي صاحب سان به گهڻو اڳ جي ڄاڻ سڃاڻ ۽ نيازمندي هئي. منهنجا استاد امام انقلاب مولانا عُبيدالله سنڌي، شيخ صاحب جا وڏا مداح هوندا هئا، ان ڪري ڪراچيءَ ۾ رهڻ دوران منهنجو اهو دستور هوندو هو ته شام جو روزانو برهمو مندر ۾ شيخ عبدالمجيد صاحب سان ملاقات لاءِ اتي ويندو هوس ۽ اتي چڱي علمي، ادبي ۽ سياسي محفل لڳندي هئي. منهنجي استاد جو ساٿي ڪرنل ڊاڪٽر شيخ نور محمد، جيڪو اڳ افغانستان جي شاهي خاندان جو معالج ۽ ڊاڪٽر رهندو آيو، اهو به اتي شيخ صاحب وٽ رهندو آيو ۽ پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ڪابل ڇڏي اچي ڪراچيءَ ۾ رهيو هو، ان مجلس ۾ مولانا دين محمد وفائي ۽ مرحوم پير صاحب راشدي به شريڪ ٿيندا هئا. ڏاڍي ادبي، تاريخي ۽ علمي مجلس هوندي هئي.

هڪ ڀيري شيخ صاحب جي مجلس مان اٿندي، مولانا وفائي، پير حسام الدين صاحب راشدي ۽ هيءُ احقرراقم بندر روڊ تي پهتاسون ۽ اتي يونين بڪ ڊپو تي ويهي ڪتاب ڏٺاسين. مولانا وفائي صاحب کان پير صاحب ڪو ڪتاب گهريو. مولانا وفائي فرمايو ته اڄ رات آئون

سکر ٿو وڃان، اتان واپس اچي اوهان کي ڪتاب ڏيندس. پير صاحب چيو ته مولانا زندگي تي ڪو ڀروسو نه آهي، ڪتاب ڏئي وڃو ها ته چڱو. مولانا وفائي چيو ته اسان کي سنڌ لاءِ گهڻو علمي ۽ ادبي ڪم ڪرڻو آهي، اجان نه مرنداسين، ڪم پورو ڪري پوءِ مرنداسون. مولانا وفائي اتان موڪلائي روانو ٿي ويو. صبحاڻي تي خبر آئي ته مولانا وفائي سکر پهچندي ئي هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. اها آهي دنيا جي بيوفائي! پير صاحب، مولانا وفائيءَ تي هڪ مضمون لکيو، جنهن ۾ ان ملاقات جو خاص طرح بيان ڪيو ويو آهي.

ڪراچيءَ ۾ رهڻ وارن پندرهن - سورهن سالن ۾ مرحوم راشدي صاحب سان گهڻو اٿڻ ويهڻ ٿيندو هو. بيت الضياء جمشيد روڊ، جيڪو پير صاحب جو اڳوڻو دولت خانو هو، اتي به اڪثر وڃڻ ٿيندو هو. ڪيس ڪنهن ڪتاب جي ضرورت ٿيندي هئي ته آئون هٿ ڪري ڏيندو هوس. پير صاحب مهمان نواز ته هڪ هئا. ٻاهريان ڪي اديب مهمان هوندا هئا يا شهر جي ڪن اديبن جي دعوت ڪندا هئا ته مون کي ضرور شريڪ فرمائيندا هئا. هڪ ڀيري ڊاڪٽر ڪرنل خواجه عبدالرشيد پير صاحب وٽ آيو. مان به اڳ ئي ويٺو هوس. ڪرنل کان لنڊن جي هڪ دوست تصوف جي ڪن ڪتابن بابت معلومات گهري هئي. ڊاڪٽر ڪرنل پير صاحب کان اها معلومات وٺڻ ۽ سندن دعوت کائڻ آيو هو. پير صاحب ڪرنل کي مون ڏانهن اشارو ڪندي چيو ته تصوف تي مولانا کان وڌيڪ توکي ڪوبه معلومات نه ڏيندو. ڪرنل مون ڏانهن نهارڻ لڳو. مون کيس ساري معلومات پيش ڪئي. وڌيڪ تعارف تي معلوم ٿيو ته ڪرنل عبدالرشيد، مون وانگر امام انقلاب مولانا عبيدالله سنڌيءَ جو شاگرد هو، ۽ انهن جي حڪم سان فوج ۾ ملازمت اختيار ڪئي هئائين. هن تعارف کان پوءِ هو مون کي جناح اسپتال وٺي ويو ۽ پنهنجي ذاتي لائبرري ڏيکاريائين، جا علمي ۽ ادبي ڪتابن سان مالامال هئي. اهو سڀ پير صاحب جي علم دوستيءَ جو نتيجو هو.

پير صاحب تي ان دؤر ۾ به دل جو عارضو ٿيو هو، جو پاڻ فلپائينس به هليا ويا هئا. ڪجهه سال ائين پري رهياسين، واپسيءَ کان پوءِ وري اهي مجلسون شروع ٿي ويون. هڪ ڀيري فرمايائون ته مخدوم محمد جعفر بوبڪائي جو ڪتاب "المتانة في مرمة الخزانة" فقه حنفيءَ جو وڏو سرمايو آهي. ان جو قديم قلمي نسخو سن ۱۱۲۸ھ جو مون وٽ موجود آهي، اوهان ان تي تحقيق ڪريو ته اوهان کي ڏيان. مون خوشيءَ سان هائو ڪئي، پاڻ اهو قيمتي نسخو مون کي عنايت ڪيائون. ٻه نسخا ٻيا مون دارالهديٰ ٺيڙهي ۽ پير جهنڊي مان به حاصل ڪيا، پر پير صاحب واري نسخي کي بنياد قرار ڏيڻو پيو، ڇو ته اهو قديمي ۽ صحيح نسخو هو. ۱۱۸ صفحن جو، ڪتاب تي مون عربي مقدمو لکيو ۽ حاشيي تي سنڌي عالمن جون تحقيقون لکيون. پير صاحب منهنجي هن ڪم کان ڏاڍو خوش ٿيو. پاڻ جيتوڻيڪ عربي نه ڄاڻندا هئا، پر ڪين تحقيق جو اهڙو تجربو هو، جو ڏسڻ سان ئي تحقيق جو انداز ڄاڻي ويندا هئا.

Gul Hayat Institute

سن ١٩٦٣ع جي اخير ڌاري ڪراچيءَ جي سنڌ مسلم ڪاليج کي ڇڏي حيدرآباد ۾ نئين قائم ڪيل علمي اداري شاهه وليالله اڪيڊميءَ ۾ ريسرچ پروفيسر جي پوسٽ قبول ڪيم. اڪيڊميءَ ۾ پهچڻ کان اڳ حج جي فريضي جي ادائي لاءِ ويس ۽ اتان مشرق وسطيٰ جو دورو ڪيم. بيت‌المقدس، جيڪو اُن وقت اڃان يهودين جي قبضي ۾ نه آيو هو، اتي ويس. پورو هفتو اتي رهيس، زيارتون ڪيم ۽ قدس جي خالديه لائبريريءَ ۾ ويهي ڪتاب ڏٺم. منهنجو وڏو خيال ۽ توجه سنڌي عالمن جي تاليفات ڏانهن هو. اُتان اردن آيس ۽ اتي به مختلف ڪتاب خانا ڏٺم. اُتان شام پهچي، دمشق ۾ دنيا جي عظيم ڪتاب خاني ظاهريه جي زيارت ڪيم ۽ نوٽ ورتم. اُتان بيروت لبنان به ويس. واپسيءَ ۾ عراق جي علمي مرڪزن بغداد، ڪربلا، نجف، ڪوفه، رحله ۽ ٻين مرڪزن جي زيارت ڪيم ۽ ڪتبخانا ڏٺم. ڪراچيءَ ۾ پهچڻ کان پوءِ پير صاحب بيمار هوندي به منهنجي سنڌ مدرسه واري اقامت‌گاهه ۾ ملڻ لاءِ آيا. دل جي تازه تڪليف ڪري، مٿي ڏاڪڻ تي ته چڙهي نه سگهيا، باقي هيٺ ويهي علمي حال احوال ڪياسون. مون کين مشرق وسطيٰ ۾ سنڌي عالمن جي علمي جواهر پارن کان واقف ڪيو، جنهن تي ڏاڍو خوش ٿيا ۽ مون کي پنهنجي بيت‌الضياء واري دولت ڪده تي دعوت به ڪيائون. هن سان معلوم ڪري سگهجي ٿو ته پير صاحب کي ڪتابن ۽ علمي احوالن مان اهو مزو ايندو هو، جيڪو ٻي ڪنهن شيءِ مان نه اچي.

مون جڏهن ڪراچي ڇڏي، ۽ حيدرآباد ۾ اچي رهيس، ته هتي به پير صاحب پنهنجي ڪرمفرمائين کان نه وساريو. راقم جي غريب خاني تي ايندا هئا، غريباڻي دعوت کي وڏي محبت ۽ چاهه سان واپرائيندا هئا، ان ۾ پير صاحب جي حلقي جي دوستن کي به گهرايو ويندو هو ۽ علمي ادبي محفلون ٿينديون هيون. پير صاحب ان دور ۾ حيدرآباد جي رٽز هوٽل ۾ اچي رهندا هئا. لان جي باغيچي ۾ محفل ڪندا هئا، سندن دوستن مان منهنجي حاضري ته ضرور هوندي هئي. ماني به گڏ کائبي هئي ۽ پوءِ ڪڏهن مون کي ساڻ ڪري علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب وٽ هلندا هئا ۽ اتي قاضي صاحب مرحوم جي گفتگو ۽ اخلاص مان حظ حاصل ڪيو ويندو هو. اڳتي هلي اورينٽ هوٽل ۾ رهڻ لڳا، اتي به اهي ئي محفلون رهيون. پڇاڙيءَ ۾ فاران هوٽل کي پسند ڪيائون ۽ فاران هوٽل ۾ دعوتن سان گڏ علمي ۽ ادبي محفلون رهنديون هيون. پاڻ جڏهن ته منهنجا ننڍاڻپ جا ساٿي ۽ دوست هئا، ان ڪري هڪٻئي ۾ ڏاڍي بي‌تڪلفي هوندي هئي. ڪل ڀوڳ به ڪري وٺندا هئا ۽ موٽ ۾ ان کي سهي به ويندا هئا. اها سندن مهرباني هئي.

ملتان جي غوث بهاءالدين زڪريا جي خانقاهه جو سجاده نشين مخدوم سجاد حسين قريشي، پير صاحب جو وڏو دوست آهي. پير صاحب کي هر سال عرس جي موقعي تي نيشنل سينٽر ۾ تقرير ڪرڻ لاءِ گهرايو ويندو هو. پير صاحب اڪثر راقم کي به پاڻ سان وٺيون ويندو هو ۽ مان به اتي تقرير ڪندو هوس. ان طرح ست-اٺ سال متواتر ملتان گڏ ويندا

Gul Hayat Institute

هئاسين ۽ آئنـي جيڪي مخدوم صاحب سان ادبي ۽ علمي مجلسون ٿينديون هيون، تن ڪي ڪڏهن به وساري نه ٿو سگهجي. مخدوم صاحب پنهنجو مخصوص بنگلو اسان جي حوالي ڪري ڇڏيندو هو. پير صاحب پوئين دور ۾ جڏهن بيمار رهڻ لڳا ته ملتان وڃي نه سگهيا، پر سندن صلاح سان آءٌ هر سال اڃان به ملتان ويندو آهيان.

هڪ ڀيري مون سائين نواب نوراحمد خان لغاري جي دعوتن ۽ علمي مجلسن جو ذڪر ڪيو. پير صاحب فرمايو ته پاڻ وينا دعوتون کائو ۽ مجلسون ڪريو، پر اسان کي شريڪ نه ٿا ڪريو. اها ڳالهه مون نواب صاحب کي ٻڌائي. نواب صاحب ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته جيڪڏهن پير صاحب اسان جي اوطاق تي پير گهمائيندو ته ان کان مٿي اسان کي ڇا کپي. پوءِ ته پير صاحب سان نواب صاحب مرحوم جو اهو لاڳاپو ٿي ويو، جو پير صاحب کي نواب صاحب ڪنهن هوٽل ۾ رهڻ نه ڏيندو هو ۽ هميشه نواب صاحب جي باغ يا حيدرآباد واري بنگلي ۾ علمي محفلون ٿينديون هيون.

هي آهن ٿوريون يادگيريون، جن کي هتي قلمبند ڪيو ويو آهي. پير صاحب مرحوم ڪرم فرمائي، هميشه مون ڏانهن خط لکندا رهندا هئا. ٻئي پاسي هن معاملي ۾ آءٌ ڏاڍو سست رهيو آهيان، جو جواب ڏيڻ ۾ دير ٿيندي آهي، تڏهن به راشدي صاحب پنهنجا پـال پلائيندو رهيو. اهي سمورا خط محفوظ رکان ها ته اڄ منهنجي لاءِ اهو وڏو محبت ۽ دوستيءَ جو سرمايو هو، پر خطن کي سنڀالي رکڻ واري عادت کان به عاري رهيو آهيان. ١٠-١٢ خط پير صاحب جا الائي ڪيئن ڪن ڪتابن ۾ رهجي ويا، جن مان ڪجهه هت ڏيان ٿو ۽ جن مان اسان ٻنهي جي هڪٻئي سان بي تڪلفيءَ جو اندازو ڪري سگهجي ٿو.

پيو ته مرحوم پير صاحب سان منهنجي آخري ملاقات تڏهن ٿي، جڏهن پاڻ وفات کان اڳ پوئين ڀيري علاج لاءِ لنڊن وڃي رهيا هئا. هن ملاقات ۾ مون سان گڏ ڊاڪٽر نواز علي شوق صاحب به گڏ هو. پير صاحب ڏاڍا نحيف هئا. موڪلائيءَ مهل دعا لاءِ فرمايائون. مون کين جواب ۾ عرض ڪيو ته پير صاحب! اسان جون اوهان لاءِ هر وقت دعائون ٿينديون رهنديون آهن. خدا پاڪ اوهان جي عمر دراز ڪندو. الله پاڪ مرحوم کي مرهي ۽ پنهنجي جوار رحمت ۾ رکي.

Gul Hayat Institute

(نوٽ: هتي مرحوم پير صاحب جا جيڪي ٻه خط نموني طور ڏنا ويا آهن، انهن مان هڪ جو ته مضمون واضح آهي. ٻئي ۾ ڪجهه اجمال آهي، جنهن جي وضاحت هيءَ آهي ته ڪاند هلي هندستان مان هڪ خط پير صاحب ڏانهن آيو، جنهن ۾ سنڌ جي ڪن قديم عالمن جي ڪتابن جو ذڪر هو ته اهي هندستان ۾ آهن ۽ ان بابت پير صاحب مون کي حڪم ڪيو آهي ته مان انهن کي جواب ڏيان.)

HUSSAMUDDIN RASHDI

ALI RAZA HOUSE.
60 AL-HUMRA SOCIETY
KARACHI-0816

۹/۲

مخدومي

سومرو صاحب السلام عليڪم

اڄ ١٢ تاريخ جو اپريل ١٣ تاريخ

هالا نئين ڏاڍي وصيت جو حال ٩٢ ...

جو درست - جيڪي لدهاڻا الطبع ذڪر

ڪيو - انهن لاءِ ٿورائتو آهيان

ڪتاب - لدهاڻا سنڌ سان

دارن جي هٿ جي تعريف ڪئي آهي.

بس - ... ملفوظات ... ٻنهي

جو ... منگرو ... ٻيو ٻنهي ... ...

پاڻ جو ... ...

... ...

دسيو ... ...

... ...

... ...

... مشغول ... العيو جو ...

شايع ... ... العيو ؟

... ١٢ تاريخ

حسام الدين

60- Al-Hamza Soc.
Karachi 0816
14/12

محترم مولانا صاحب

ما ته هغه ستاسو لیکلی [illegible] اوس هغه [illegible]

لیکلی [illegible] جواب [illegible]

جواب [illegible] لیکلی [illegible]

[illegible] لیکلی [illegible]

[illegible] جواب. امید ده [illegible]

[illegible]

والسلام

[illegible]

Gul Hayat Institute

غلام رباني

سنڌ جي تاريخ جو محقق-پير حسام الدين راشدي

تاريخ ماضيءَ جي ڪارنامن جو دستاويز آهي. ڪابه قوم پنهنجي ماضيءَ جو اعمالنامو مطالعي ڪرڻ کانسواءِ اڳتي وڌي نٿي سگهي.

ماضيءَ جو حال سان ۽ حال جو مستقبل سان ايترو ته گهرو ۽ گهاٽو لاڳاپو آهي، جو اعتماد سان چئي سگهجي ٿو ته قومن جي مستقبل جي عمارت ماضيءَ جي بنيادن تي تعمير ٿئي ٿي.

اهوئي سبب آهي جو زندهه قومون پنهنجي تاريخ جو ورق ورق وري پڙهنديون رهنديون آهن.

پاڪستان جي ٻين پرڳڻن وانگر سنڌ جي تاريخ به هڪ اهڙو اهم قومي دستاويز آهي، جنهن جي کوجنا ڪرڻ ۽ جنهن جو وري وري مطالعو ڪرڻ اسان جو قومي فرض آهي.

سنڌ ۾ اسلام جي اچڻ کان اڳ واري دور جي تاريخ اڄ غالباً ڪٿي به موجود ڪونهي. ايتري به خبر ڪانهي ته انهيءَ زماني ۾ ڪا تاريخ لکي به ويئي هئي يا نه. پر گمان غالب آهي ته ضرور لکي به ويئي هوندي، جو ته سنڌ انهيءَ اوائلي زماني ۾ به سڪي ستابي هئي، منجهس وسندڙ شهر ۽ راڄ هئا ۽ انهن کي لکڻ پڙهڻ جو هنر ايندو هو. ٻڌ مذهب جي هڪ سنڌي وزير ٻڌيمانَ لاءِ روايت آهي ته هن راجا جي هدايت تي، حڪمرانيءَ جي فن بابت هڪ ڪتاب لکيو هو. ٻر منهنجي خيال موجب اها روايت تصديق طلب آهي. حقيقت اها آهي ته سنڌ زماني جا جيڪي لاها چاڙها ڏٺا، تن ۾ بدقسمتيءَ سان ڪابه تاريخي تحرير محفوظ رهي ڪانه سگهي.

خوش قسمتيءَ سان تاريخ نويسن عربن جي فتح کان پوءِ سنڌ جو جن ڪتابن ۾ احوال لکيو آهي، سي زماني جي دست وبرد کان محفوظ رهيا آهن ۽ اڄ اهي ئي ڪتاب عربن جي فتح کان اڳ سنڌ جون حالتون معلوم ڪرڻ لاءِ اسان جي معلومات جو سڪيه ذريعو آهن. مثلاً چچ نامو، عربن کان پوءِ سنڌ ۾ عرب تاريخنويسن جي طرز تي تاريخ لکڻ جو رواج پيو ۽ انهن اوائلي دورن جا اڪثر تاريخ نويس به مسلمان ئي هئا. "تاريخ طاهري" ۽ "بيگلارنامو" يا ان کان به پوين زمانن ۾ لکيل ڪتاب مثلاً "ترخان نامو" ۽ "لب تاريخ سنڌ" به مسلمان تاريخ نويسن جا لکيل آهن. اهڙيءَ ريت، تاريخ معصوميءَ جو مصنف مير معصوم به اڪبر جي دربار جو

Gul Hayat Institute

سنڌي مسلمان امير هو. صحيح معنيٰ ۾ سنڌ جو پهريون تاريخ نويس غالباً مير علي شير قانع هو ۽ سندس "تاريخ تحفة الڪرام" کي سنڌ جي مڙني اوائلي تاريخي ماخذن ۾ سڀ کان وڌيڪ معتبر ۽ مستند ڪتاب ڪوني سگهجي ٿو. پر اهي ۽ سنڌ جي تاريخ جا ٻيا اهڙا قديمي ڪتاب، قيام پاڪستان تائين گهڻي ڀاڱي قلمي نسخن جي صورت ۾ موجود هئا. علمي ذوق رکندڙ ڪن ورلي ماڻهن انهن کي ڏٺو هو، ورنه اڪثر ماڻهن انهن جا رڳو نالا ٻڌا هئا.

سن ١٩٥٦ع جي اوائل ۾ حڪومت پاڪستان سنڌي ادبي بورڊ کي مالي امداد ڏيڻ آماده ڪيو ته سنڌ جي تاريخ جي متي ذڪر ٿيل ڪتابن تي ڪوجنا ڪئي وڃي ۽ سنڌ جي اڳوڻن عالمن ۽ فاضلن جا لکيل ٻيا اهڙا ڪتاب، جيڪي پڻ زماني جي دست برد کان محفوظ رهي سگهيا هجن، تن کي ڳولي محفوظ ڪجي ۽ بعد ۾ شايع ڪجي. قومي تاريخ ۽ ادبيات جي تعمير نو واري انهيءَ تجويز جو محرڪ، سنڌ جو قابل فخر فرزند، پير حسام الدين راشدي هو ۽ انهيءَ ڪارخير ۾ سندس ٻيا ساٿي هئا: مرحوم ممتاز حسن، تڏهوڪو مالي سيڪريٽري حڪومت پاڪستان، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ جناب محمدابراهيم جويو.

انهيءَ زماني تائين مرحوم و مغفور مولوي دين محمد وفائي، مولوي نورمحمد نظاماڻي، شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ ۽ شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي سنڌ جي تاريخ تي عالمانه انداز ۾ تحقيق جو آغاز ڪيو هو. پر تاريخ جي عام طالب علمن جو تڪيو ڪلام اهوئي هوندو هو ته "تحفة الڪرام جي صاحب هيئن لکيو آهي" ۽ "لب تاريخ سنڌ واري" هوئن لکيو آهي. ڪن انگريز عملدارن مثلاً جيمس پرنس، لينگلي، هينري پاٽنجر ۽ رچرڊ برٽن سنڌ جي تاريخ جو مطالعو ڪيو هو ۽ ڪي قابل توجهه ڪتاب پڻ لکيا هئا، پر انهن تحريرن ۾ ڪين پنهنجو مخصوص سامراجي مفاد مدنظر هوندو هو. صحيح معنيٰ ۾ سنڌ جي تاريخ تي ڪوجنا ١٩٥٦ع کان پوءِ سنڌي ادبي بورڊ شروع ڪئي ۽ سنڌ جي عالمن مان محترم پير حسام الدين راشدي، محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، جناب محمدابراهيم جويي ۽ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي انهيءَ علمي جستجو ۾ پيش رفت ڪئي. سون کي ورهين جا ورهيه انهن عالمن سان گڏجي ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو آهي، ان ڪري مان ان حقيقت جو چشم ديد گواهه آهيان ته هو ڪيئن پورهيتن وانگر پهرن جا پهر پگهر جو پورهيو ڪندا هئا. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ قديم علمي ۽ تهذيبي مرڪزن جا دورا ڪندا هئا ۽ انهن ۾ خانگي ڪتبخانن جو معائنو ڪندا هئا. سندن ڪوشش وسيلي ئي سنڌ جي لائق ۽ فائق اڳوڻن عالمن جا صديون اڳ لکيل تاريخي اهميت جا تقريباً ٽي-چار سؤ قلمي ڪتاب ضايع ٿيڻ کان بچي ويا ۽ انهيءَ ذخيري مان اڄا فقط ٽيهارو کن ڪتاب ئي عربي ۽ فارسيءَ ۾ شايع ٿيا ته انگلنڊ، جرمني، فرانس، روس، آمريڪا، ايران، افغانستان، عراق، انڊونيشيا، مليشيا ۽ هندستان جي علمي مرڪزن مان انهن عالمن ۽ سنڌي ادبي بورڊ ڏانهن مبارڪون اچڻ لڳيون.

ڊاڪٽر انيمري شمل، چارلس آدمس ۽ سائمن ڊگبي جهڙا مستشرق سنڌ جي علمي ورثي جي ساراهه ڪرڻ لڳا. مون کي خيال ٿيو ته اهي نه ته ڪي مغربي مستشرق، جن جي رتبي جي دنيا ۾ ڌاڪ ويٺل آهي، محض تاليف قلوب جي جذبي هيٺ اسان جي پٺڀي ٺپي رهيا آهن. سو هڪ ڀيري مون پير صاحب کان راءِ ورتي، پير صاحب چيو ته اسان سنڌ جي تاريخ جا بنيادي ماخذ، هٿ ڪري، انهن کي ڇاپي، سنڌ جي تاريخ تي کوجنا لاءِ ميدان تيار ڪري ڇڏيو آهي. هاڻي اهو مستقبل جي تاريخ نويسن تي ڇڏيل آهي ته هو ان مواد تي ڪم ڪن ۽ سنڌ جي تاريخ لکن.

مرحوم پير صاحب خود پنهنجي زندگي سنڌ جي تاريخ جي کوجنا ۽ خدمت لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. چنانچه ورهين جا ورهيه ميز جي اڳيان ڪرسيءَ تي نور نچوئڻ ۽ صحت جي نيمن کي درگذر ڪرڻ جي نتيجي طور کيس ١٩٥٨ع ۾ دل جو دَورو پيو. انهيءَ سبب سان زخمي دل جي بحاليءَ لاءِ پاڻ ٻه-ٽي سال منيلا ۾ پنهنجي وڏي ڀاءُ وٽ علاج لاءِ ويو. پر جيئن ئي پنهنجي جسماني صحت جي خود اعتمادي بحال ٿيس ته وطن واپس اچڻ بعد وري اچي پنهنجي ڪرت سان لڳو. سندس چوڻ موجب کيس ڊاڪٽرن جي منع هئي ته ٽڪائيندڙ ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏئي ۽ ڏهين-يارهين بجي صبح کان پوءِ آس ۾ نه نڪري. پر حقيقي صورتحال ڪهڙي هئي، ان جو فقط هڪ مثال عرض ڪريان ٿو.

هڪ ڏينهن پاڻ، سندس ڀائٽيو ڊاڪٽر شمن شاهه راشدي ۽ مان ڪراچيءَ کان ٺٽي آياسين. ان ڏينهن ۾ پير صاحب کي ٺٽي جي تاريخي جاگرافيءَ وارو تحقيقي مضمون لکڻو هو، (جيڪو بعد ۾ مهراڻ ۾ شايع ٿيو). انهيءَ مضمون لکڻ لاءِ کيس ٺٽي ۾ تاريخي اهميت وارا ڪي هنڌ ڏسڻا هئا ۽ انهن جون تصويرون به ڪڍڻيون هيون. اسان صبح جو سوير جمشيد روڊ واريءَ سندس رهائشگاهه تي گڏ ٿياسين ۽ موٽر ۾ ٺٽي روانا ٿياسين. ڪلاڪ ڏيڍ سفر بعد، مڪليءَ تي آثار قديمه کاتي جي ريسٽ هائوس ۾ اچي لٿاسين ۽ هٿ منهن ڌوئي ٺٽي شهر ۾ گهڙياسين. هڪ سونهون ساڻ ڪنيوسين. ڪئميرائون، قلم ۽ ڪاغذ کڻي شهر جي اتر، اوڀر، ڏکڻ ۽ اولهه ۾ ميلن جا ميل پنڌ ئي پنڌ هلندا رهياسين. پير صاحب ۽ شمن فوٽو ڪڍڻ تي ۽ مان انهن جي فهرست مرتب ڪرڻ تي. شهر ۾ مختلف قبيلن ۽ خانوادن جا پراڻا پاڙا گهولي لهڻ ۽ انهن جون تصويرون ڪڍڻ جي ٽڪائيندڙ ڪم پوري ٿيڻ بعد شهر کان ٻري ٻري، مغلن جي زماني جي باغن ۽ واهن جا هنڌ وڃي ڏٺاسين، پورچوگيزن جي باهه وارو هنڌ به ڏٺوسين. مسجد دابگير جون تصويرون ڪڍيونسين، جنهن ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي عرب ۽ عجم جي طالب علمن کي درس ڏيندو هو. خود مخدوم صاحب جي رهائش گاهه واري هنڌ تي به حاضري ڏنيسون. سندس پيڙهيءَ مان هڪ عمر رسيده خاتون، جا انهيءَ زماني ۾ ستر-پنجهتر ورهين جي عمر ۾ هئي ۽ مقامي ماڻهن جي روايتن موجب، سمورو وقت ورد ۽ وظائف ۾ گذاريندي هئي،

۽ اڪثر اوقات نماز جي مصلي تي هوندي هئي، تنهن ڪي پيغام موڪليوسين، جنهن ٻيءِ سڳوريءِ اسان جي حق ۾ دعاءِ خير گهري.

هڪ-ٻين ٻجي سنجهند تائين پنڌُ سي پنڌُ، هلي هلي، جڏهن پڳهر ۾ شل تي وياسين، پيرن ۾ لڦون پئجي ويون ۽ ٽنگن جي ڏسڙ ۽ مٽي نڪ جي ناسن ۾ ساهه کي گهٽڻ لڳي، تڏهن وڃي پير صاحب ڪم بند ڪرڻ تي مجبور ٿيو.

ان ڏينهن، مون پنهنجي اکين سان، پير صاحب مرحوم کي جنهن عشق ۽ عقيدت سان ٽنگن جي مٽيءَ ۾ سنڌ جي تاريخ جا ذرڙا ڳوليندي ڏٺو، تيئن وري ٻئي ڪنهن عالم کي ڪونه ڏٺو.

واپسيءَ تي مڪليءَ واري ريسٽ هائوس ۾ جڏهن اسان سان هر هڪ مٽيءَ جا تهه ڪپڙن تان چنڊيا ۽ اهڙا ئي مٽيءَ جا ٻيا ڇاپڙ غسل ڪري بدن تان ڌوئي لاٿا، تڏهن وڃي سڃاڻڻ جهڙا ٿياسين. گهران آندل ماني کائي، ڪجهه دير آرام ڪيوسين. غالباً، ان کان پوءِ وري پير صاحب کي مڪليءَ جي قبرستان ۾ گهمڻ ۽ خاص طرح مخدوم محمد هاشم واري پاسي کان تاريخي قبرن جون تصويرون ڪيڻ جو ارادو هو. پر ڪيس منيلا جي ڊاڪٽرن جون هدايتون ۽ نصيحتون ياد اچي ويون، سو اهو ڪم وري ٻئي موقعي لاءِ ملتوي ڪري، پوئتي موٽيو. سج لٿي ڌاري اسان ڪراچي اچي پهتاسين.

ننڍي هوندي ٻڌندا هئاسين ته مڪليءَ تي سوا لک پير پوريل آهن. تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿيو ته مڪليءَ تي پيرن سان گڏ سنڌ جا مير، امير ۽ مشاهير به موجود آهن. قبرستان ۾ گهڙي ڪم ڪرڻ ڪا سولي ڳالهه ڪانهي. انسان جي روح تي هڪ قسم جو بار پوي ٿو. ان ڪري جن ماڻهن پير صاحب جو ڪتاب "مڪلي نامو" پڙهيو هوندو، فقط اهي ئي ان ڳالهه جو اندازو لڳائي سگهندا، ته پير صاحب مڪليءَ ۾ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي مقبرن ۾ سنڌ جي تاريخ جا منتشر اوراق گڏ ڪرڻ ۾ ڪيڏو نه ڪشالو ڪيو هوندو!

سنڌ پنهنجي جغرافيائي صورتحال موجب برصغير جو حصو هئڻ جي باوجود قديم زماني کان وٺي تاريخي سببن ڪري شمال مغربي ملڪن سان وڌيڪ لاڳاپيل رهي آهي. خصوصاً عربن جي فتح ۽ اسلام جي اچڻ کان پوءِ سنڌ جو سينٽرل ايشيا سان تمام گهرو گهاٽو تعلق رهيو آهي. جيڪڏهن غور سان ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته اسان کي دين اسلام بيشڪ عربستان مان مليو، پر اسلامي ڪلچر سينٽرل ايشيا مان مليو. ان ڪري اسان جي رهڻي ڪهڻي، اٿيءَ ويهيءَ، کاڌي خوراڪ، رسم، رواج، زبان، ادب، هنر ۽ ڪيترين ئي ڪاريگرين تي سينٽرل ايشيا جي ڪلچر جي گهري ڇاپ آهي. غالباً اهو ئي سبب هو، جو سڄي زندگي سنڌ جي تاريخ جو طالب علم رهڻ سببان پير صاحب سنڌ جي تاريخ جا پيرا کڻندي، وڃي سينٽرل ايشيا ۾ پهتو. ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي نسب نامن، تاريخ ۽ تذڪري جو مطالعو ڪيائين ۽ ان ۾ ايڏي ته مهارت حاصل ڪيائين جو ايران جي اڳوڻي حڪومت ملڪ جو سڀ کان اعليٰ اعزاز

"نشان سپاس، درجه اول" ڏنو. ان ريت پير صاحب ايران، افغانستان ۽ سنڌ جي قديم تعلقات تي تاريخي کوجنا جو ڪم پڻ ڪيو.

ابن خلدون پنهنجي تاريخ جي مقدمي ۾ هڪ هنڌ چتاءُ ڏنو آهي ته تاريخ نويس جو ڪم فقط اهو ڪونهي ته هو اڳوڻن زمانن جي قومن ۽ انهن جي حالتن جي تاريخ مرتب ڪري، پر پنهنجي زماني جي حالتن جي پڻ انهن سان ڀيٽا ڪري ۽ نتيجا اخذ ڪري، ڇو ته وقت جي گذرڻ سان حالتون به بدلبيون رهن ٿيون. چنانچه پير صاحب سنڌ جي فاتح ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جا تاريخي احوال گڏ ڪرڻ ۽ انهن کي قلمبند ڪرڻ بعد پنهنجا تاريخي نتيجا اخذ ڪيا. تاريخ جو طالب علم جڏهن به پير صاحب جي ڪتابن جو توجهه سان مطالعو ڪندو، تڏهن پير صاحب جو مشاهدو ۽ تاريخ جو تجزيو سندس اڳيان ايندو. کيس صاف نظر ايندو ته جيڪڏهن سنڌ جي ڪنهن بااثر امير يا حاڪم ظالمانه طور طريقا اختيار ڪيا آهن ته سندس اعمالنامو تيار ڪرڻ وقت رکيو ان ڳالهه ڪري چشم پوشي ڪرڻ لاءِ تيار ڪونهي ته "هو سنڌي آهي، ان ڪري کيس مڙئي معاف آهي." ساڳيءَ ريت، پير صاحب سنڌ جي ارغون، ترخان ۽ مغل فاتحن کي بہ اخلاق جي معيار تي پرکيو آهي ۽ محض مسلمان هجڻ سببان لطان ۽ ظل سبحاني جا خطاب ڪونہ ڏنا آهن، پر اچي کي اڇو ۽ ڪاري کي ڪارو، ظالم، جابر ۽ غاصب قرار ڏنو آهي. چنانچہ، پير صاحب جي تاريخ نويسيءَ جي هڪ امتيازي خصوصيت اها آهي ته هن سنڌي قوميت جو بنياد فراهم ڪيو آهي. سنڌ جي تاريخ جو ان طريقي سان تشريح ڪرڻ سببان هو ڪجهه وقت ڪن حلقن جي عتاب جو نشانو بہ بڻيو، پر جتي کيس انهن حلقن جي عداوت برداشت ڪرڻي پيئي، اتي ساڳين سببن ڪري کيس ٻين حلقن جي تائيد، حمايت ۽ مقبوليت بہ حاصل ٿي. خاص طرح سان سنڌي تعليم يافته نوجوان سندس سوچ، تحرير ۽ تاريخي واقعن جي تعبير جا شيدائي ٿي پيا. اهڙيءَ ريت، پير صاحب پنهنجي تحقيق وسيلي هڪ ته سنڌ جي تاريخ جي ڪيترن ئي لڪل بابن کي روشنيءَ ۾ آندو ۽ ٻيو ته ابن خلدون جي اصول موجب، تاريخ مان نتيجا اخذ ڪري، پنهنجي فڪر کي متحرڪ قوت ۽ پنهنجيءَ شخصيت کي سنڌ سان محبت جي علامت بڻائي ڇڏيو. بيشڪ، هڪ عالم ۽ مؤرخ جي حيثيت ۾ اهو پير صاحب جو وڏو ڪمال هو!

مخدوم بلال رحمت الله عليہ سنڌ جو هاڪارو عالم ۽ اهل الله هو. سنڌ جي باڪمال شاعرن کيس سڪ سان ڳايو آهي. صديون گذرڻ کان پوءِ بہ اجا تائين سوين هزارين ماڻهو سندس ابدي آرام گاهه تي حاضري ڏيڻ ويندا آهن. اهڙو الله جو نيڪ ٻانهو بہ غاصبن ۽ حاسدن جي نظر جو نشانو ٿيو. جڏهن ارغونن جي مخالفت ڪيائين، تڏهن سندس مخالفن، مذهب جي آڙ وٺي، کيس گهاڻي ۾ پيڙائي شهيد ڪيو. حسد انساني فطرت آهي ۽ وڏو عذاب آهي. قرآن ڪريم ۾ انسان کي سيکاريو ويو آهي ته پنهنجي رب کان دعا گهر ته توکي حاسد جي حسد کان بچائي. پير صاحب جي حاسدن مٿس دين جي دشمنيءَ جو الزام هنيو، پر جيڪي کيس

ويجها هئا، تن کي معلوم آهي تہ هو خوف خدا رکندو هو ۽ نبي ڪريم تي صلوات پڙهندو هو، نہ رڳو ايترو، پر اوڪيءَ ويل مڪليءَ جي اوليائن ۽ قلندر شهباز جي درگاهہ تي دعا گهرڻ بہ ويندو هو.

هڪ ڀيري ڳالهين ڪندي هن مون کي چيو هو: ”رباني! چون ٿا تہ قيامت ڏينهن ماڻهوءَ کي وار کان سنهي ۽ ترار کان تکي پلصراط تان لنگهي، پاڻ بچائي، بهشت ۾ پير رکڻو آهي. پر حقيقت ۾ هن دنيا جي حياتي ئي پلصراط آهي.“

اڄ پير صاحب اسان ۾ موجود ڪونہ آهي، پر مان ائين سمجهان ٿو تہ هو پلصراط تان پاڻ بچائي اڳتي اڪري ويو آهي ۽ خدا جي حضور ۾ پنهنجو اڇو اجرو اعمالنامو پيش ڪري بهشت برين ۾ داخل ٿيو آهي.

شال رب رحيم ۽ ڪريم جون مٿس بيشمار رحمتون هجن.

ڪيڏو ڏور هليو ويو ڏاهو!

مٽيءَ منجهہ ملي ڪي ماڻهو ڇڏي وڃن ٿا واس،
جن جي سار ۾ سالن تائين سارو لوڪ اُداس.
اَپ-ادب ۾ آڏندي وچڙي ڪالهہ قطاران ڪونج،
اڄ بہ انهيءَ جي ڪرڪي، جي آ روهہ روهہ ۾ گونج.
هُو جو ڪالهہَ هليو ويو آهہ ڏاهو ڪيڏو ڏُور،
تنهن جون سارون، روز پچارون، پل پل تنهن جو پور.
تاريخون ۽ تحقيقون، ڪي مڪليءَ جون قبرون،
”ڪالهہ آلهن کان وچڙي ويو هو“، اخباري خبرون.
ذات ڏاهپ جي آڏو آهي موت بہ خود مُئل،
جسم حوالي قبرن جي پر علم تہ آهہ اٽل.
سڪ سچيءَ سان مڪليءَ تي آ پهتو پير حسام،
’شيخ صاحب‘ سان هاڻ ڪچهريون ٿينديون صبح و شام.
”مڪلي نامو“ آهہ اسان وٽ، مڪليءَ تي آ هُو،
ڦهليل هن جي ڏاهپ جي آ نگر نگر خوشبوءِ.
”ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون“ پڙهندا ماڻهو هن ڪان پوءِ،
جهر جهنگ هن جون يادون رهنديون لُڇندي هُن لئہ لوءِ.
هن ڌرتيءَ جو دانشور آ صديءَ صديءَ جو سچ،
علم، ادب ۽ محبت وارو سڄندو رهندو مُچ.
جڳ ۾ جيڪو ٻٽو سڀ لئہ، ٽڏڙي ٽڏڙي ڇانءَ،
من من جي ڪاڳر تي لکيل، سوني رهندو نانءَ.

— ادل سومرو

محمد امين بلوچ

....نہ وايون وڻجارن جون

سنڌ جو عظيم مورخ، تاريخدان، عالم ۽ اديب جناب پير حسام الدين راشدي صاحب پهرين اپريل ١٩٨٢ع تي اسان کان جُدا ٿي ويا. اهو ڏينهن سنڌ لاءِ هڪ عظيم سانحي طور ياد ڪيو ويندو. پير صاحب هڪ عظيم شخصيت جو مالڪ هو. ڳالهائڻ وقت سندس پياري وڻندڙ ۽ گنڀير آواز مان سنڌ جي تاريخ جي عظمت ظاهر ٿيندي هئي. هو هڪ وڏو تاريخدان هو ۽ خاص ڪري سنڌ جي تاريخ ۽ علم و ادب تي سندن مطالعو تمام وسيع هو. اها سنڌواسين جي وڏي خوش قسمتي هئي، جو پير صاحب سنڌ جي تاريخ ۽ علم و ادب تي سنڌ جي تاريخدانن، عالمن ۽ اديبن کان علاوه، مغربي ۽ مشرقي عالمن جيڪي ڪجهه لکيو، آنهن جو مطالعو ڪيو ۽ آهي ضخيم ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جهڙي اداري کان شايع ڪرايا. سنڌي ادبي بورڊ جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ پير صاحب جن جي تحقيقي ڪشالن جو باضابطه دؤر شروع ٿئي ٿو.

پير صاحب جن شروع کان وٺي ڪافي سالن تائين مُسلسل سنڌي ادبي بورڊ جا ميمبر پڻ رهيا هئا، سندن ۽ ٻين ساٿين جي نيڪ مشورن سان بهترين علمي، ادبي ۽ تاريخي ڪتاب شايع ڪرڻ ڪري هي ادارو سڄي دنيا ۾ مشهور ٿي ويو.

آءٌ سال ١٩٥٨ع کان وٺي هن اداري سان وابسته آهيان. ان وقت سنڌي ادبي بورڊ جي مرڪزي آفيس ڪراچي ۾ هوندي هئي ۽ بورڊ جون ڪاروباري ميٽنگون پڻ ڪراچيءَ ۾ ٿينديون هيون. ان وقت بورڊ جو سيڪريٽري جناب محمد ابراهيم جويو هو، جنهن صاحب جي دلچسپي، محنت ۽ ڪوشش سان پير صاحب جن جا لکيل ۽ ايڊٽ ڪيل ايڏا وڏا ۽ ضخيم ڪتاب شايع ٿيڻ لڳا هئا. جيئن تہ آنهن مان گهڻا ڪتاب اصل فارسي زبان ۾ هئا، ان ڪري بورڊ جي فيصلي مطابق فارسي زبان ۾ شايع ٿيا، مگر سنڌ جي ماڻهن جي اڪثريت جي تقاضا اها هئي تہ آهي سنڌي زبان ۾ ترجمو ٿي شايع ٿين، جيئن عام ماڻهو بہ انهن ڪتابن کي پڙهي ۽ سمجهي سگهي ۽ آنهن مان فائدو حاصل ڪري سگهي. ان لحاظ سان بورڊ انهن مان ڪن مکيہ ڪتابن جا ترجما پڻ ڪرايا ۽ آنهن مان هڪ ڪتاب "تاريخ مظهر شاهجهاني" سنڌيءَ ۾ شايع ٿيو، جو وڏيءَ مقبوليت سبب هٿو هٿ ختم ٿي ويو.

پير صاحب جن نهايت گهڻي محنت ۽ ڪوشش سان سنڌ جي تاريخي ڪتابن کي ايڊٽ ڪري مٿن عالمانه مقدما لکيا، جنهن ڪري اهي ڪتاب عوام ۾ وڏيڪ مقبول ٿيڻ لڳا، ڇاڪاڻ ته اهي ڪتاب، جنهن به دؤر ۾ لکيا ويا هئا، ته آن دؤر جي سموري تاريخ کان پڙهندڙن کي واقف ڪرايو ويو هو.

پير صاحب جن جي ايڊٽ ڪيل ڪتابن سان تاريخ مظهر شاهجهاني، مڪلي نامو، مقالات‌الشعراء، تڪمله مقالات‌الشعراء، منشورالوصيت، مثنوي چنيسرنامه، مثنوي مظهرالاثار، تاريخ تازه نواءِ معارڪ، ترخان نامو، حديقةالاولياء، تحفةالڪرام فارسي، تذڪره مشاهير سنڌ، روضةالسلاطين وغيره پڙهندڙن کي تمام گهڻو پسند پيا.

پير صاحب جن فارسي ڪتابن جي ايڊيٽنگ کان علاوه متعدد طبعزاد ڪتاب لکيا، جن مان بورڊ هيٺيان ڪتاب شايع ڪرايا آهن: تذڪره اميرخاني، هو ڏوٽي هو ڏينهن، مير معصوم بکري جهڙا ڪتاب مشهور آهن، جي سالن جي محنت ۽ اڻٿڪ ڪوشش بعد مڪمل ٿيا آهن.

آن کان علاوه پير صاحب جن ڪيترائي تحقيقي مقالا پڻ لکيا آهن، جن مان ڪجهه تماهي رسالي مهراڻ ۾ شايع ٿيا آهن، جي هر لحاظ سان تمام اهم ۽ شاهڪار آهن، جن مان خاص ڪري سنڌ جي تاريخ جا ماخذ، ننڍي جي آڳاٽي جاگرافي ۽ ننڍي ۾ تصنيف تاليف مشهور مضمون آهن.

مون وٽ بورڊ جي بڪ اسٽال تي جڏهين به ماڻهو ڪتاب خريد ڪرڻ اچن ٿا ته آهي پير صاحب جي لکيل ۽ ايڊٽ ڪيل تاريخي ڪتابن جي تمام گهڻي تعريف ڪن ٿا ۽ پير صاحب جي خدمتن تي داد ڏيندا رهندا آهن. تاريخي ڪتاب ايترو ته ماڻهن کي پسند پيا، جو آنهن مان گهڻا ڪتاب ته اسان وٽ بلڪل ختم ٿي ويا آهن.

افغانستان جو هڪ مشهور ڪتابن جو واپاري عبدالغني قندهاري گهڻو ڪري هر سال اسان وٽ ايندو هو ۽ پير صاحب جي ايڊٽ ڪيل فارسي ڪتابن جو چڱو تعداد اسان کان خريد ڪري افغانستان، ايران ۽ ٻين ملڪن ڏانهن موڪليندو هو. آن کان علاوه اسان کي ايران، هندستان ۽ ڪن ٻين ملڪن جي ماڻهن ۽ لئبررين طرفان پڻ پير صاحب جي ڪتابن لاءِ آرڊر ايندا رهن ٿا، جن کي اسان موڪليندا رهندا آهيون.

پير صاحب جن علمي ۽ ادبي وفدن سان دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن جو مختلف حيثيتن سان سفر ڪيو هو ۽ بين‌الاقوامي ڪانفرنسن ۾ پاڪستان جي نمائندگي ڪئي هئي، جن ۾ ايران، عراق، افغانستان، روس ۽ چين وغيره ملڪ شامل آهن. پير صاحب جن جي علمي ادبي خدمتن جو قدر ڪندي، حڪومت پاڪستان ۽ ايران سرڪار طرفان کين اعليٰ ادبي اعزاز ڏنا ويا. پاڻ جڏهين به ٻاهرين ملڪن ڏانهن ويا ته آنهن ملڪن جي وڏين وڏين لئبررين مان سنڌ جي تاريخ تي لکيل ڪتابن ۽ مواد جي ڳولا ڪندا هئا، پوءِ اهي سنڌي عالمن جا لکيل هجن يا مغربي اسڪالرن جا لکيل هجن، آتان جيڪي به ڪم جون شيون کين مليون ته آهي

مائڪرو فلم جي صورت ۾ يا فوٽو اسٽيٽ ڪاپين جي صورت ۾ ڪٺي آيا ۽ انهن جا حوالا پنهنجن ڪتابن ۾ ڇاڻايا اٿن.

پير صاحب جن جو اهو ڪارنامو وسارڻ جهڙو نه آهي، جو فلپائينس ۾ ڪجهه عرصو رهڻ دوران جرمنيءَ جي جڳ مشهور عالم خاتون ڊاڪٽر انيمري شمل کي سنڌي پڙهڻ تي آماده ڪيائون ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ ايتري ته رهبري ڪيائون، جو هوءَ سنڌيءَ ۾ خط لکي سگهي ۽ آهي سنڌس هٿ اکر لکيل خط ڪافي عرصو اڳ سنڌي ادبي بورڊ جي ٽه ماهي رسالي "گل ڦل" ۽ ٽماهي "مهراڻ" ۾ ڇپيا هئا. ان بعد ڊاڪٽر شمل سنڌي ادب جو وڏيڪ مطالعو ۽ سنڌ جي صوفي شاعرن ۽ بزرگن تي تحقيقات ڪئي.

ٻاهرين دنيا توڙي پاڪستان ۾ پير صاحب جن سنڌي ادبي بورڊ جي اسڪالر طور سڃاتا ويندا هئا، اُن ڪري ٻاهرين ملڪن مان جيڪي به علمي ۽ ادبي وفد ايندا هئا يا ڪي مفڪر، فيلسوف، تاريخدان، وڏا وڏا عالم ۽ اديب پاڪستان ايندا هئا ته ڪوشش ڪري هن اداري کي ڏسڻ ضرور ايندا هئا ۽ هن اداري جي ڪم کان تمام گهڻو متاثر ٿيندا هئا.

پير صاحب جن جي طبيعت نهايت وڻندڙ ۽ خوش مزاج هئي. ڪڏهين ڪڏهين ڳالهائيندي ڳالهائيندي ڪنهن تي محبت آميز ٽوڪ به هڻندا هئا، مگر ڪڏهين به ڪنهن سان ڪُهرو نه ڳالهايائون. خاص ڪري اسان اسٽاف وارن سان تمام سهڻي نموني پيش ايندا هئا ۽ اسان جا ڪي مسئلا هوندا هئا ته بورڊ جي ميٽنگن ۾ سندن همدرد يون اسان سان هوند يون هيون.

پاڻ پاڪستان جي ڪيترن ئي اردو ادارن سان تعلق ۾ هئا ۽ سندن روح روان رهيا. ان لحاظ سان سال ۱۹۶۲-۱۹۶۳ع ڌاري ڪجهه عرصو مرڪزي اردو بورڊ لاهور سان وابسته هئا ۽ لاهور ۾ رهندا هئا. انهن ڏينهن ۾ مغربي پاڪستان ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جي آفيس لاهور ۾ هئي. ون يونٽ جو دور هو. اُن وقت بورڊ جو سيڪريٽري سائين ميران محمد شاهه هو. درسي ڪتابن جي وڪري جا انگ اکر ڏيکارڻ لاءِ آفيس طرفان مون کي لاهور موڪليو ويو هو. آءٌ لاهور ۾ ٻهريون پيرو ويو هوس، ڊسمبر جو مهينو هو ۽ سخت سردي هئي. لاهور جي سردي ۽ گرمي مشهور آهي. لاهور ۾ مون پير صاحب جن سان ملڻ خاطر گلبرگ جهڙي وسيع آبادي واري علائقي ۾، جتي رڳو بنگلا ئي بنگلا آهن ۽ هرهڪ بنگلو هڪٻئي کان وڌيڪ سهڻو ۽ خوبصورت آهي، جتي صرف وڏا ماڻهو ۽ سرمائيدار رهن ٿا، اُن گُنجان آبادي واري علائقي ۾ تمام وڏي مشڪل ۽ ڪوشش سان، ٽيڪسين جي مدد سان، مون سندن بنگلو هٿ ڪيو هو، جيڪو پير صاحب جن سواءِ تي ورتو هو. پاڻ اُن وقت موجود نه هئا ۽ ڪنهن تقريب ۾ ويل هئا. جڏهين ڪجهه وقت بعد آيا ته تمام سٺي نموني سان مليا. حيدرآباد جي ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي اسٽاف کان علاوه ٻين يارن دوستن جي خيرعافيت ۽ خبرون چارون پڇيائون. پوءِ ماني ۽ رهڻ جي صلاح ڪيائون، مگر آءٌ جيئن ته لاهور ۾ اڳي ئي هوٽل ۾ ترسيل هوس،

تنهن ڪري مون ڪانئن معذرت ورتي. پاڻ سخت سرديءَ جي ڪري نوڪر کي آتشدان ٻارڻ لاءِ چيائون، جيئن ڪمرو گرم رهي. بهرحال ڪجهه وقت آتي ويهڻ بعد آءٌ ڪانئن اجازت وٺي، واپس هوٽل تي آيو هوس ۽ پاڻ حيدرآباد جي سنگت سان لاءِ سلام چيائون.

ڪراچيءَ ۾ جڏهن آءٌ سندن جمشيد روڊ واري بنگلي تي ويو هوس، ته سندن لئبريري ڏسي حيران ٿي ويو هوس. اهو هڪ وڏو هال هو، جو فرش ڪان ڇت تائين چئني طرفن ڪان ديوارن ۾ لڳل تختن ۽ ڪٻٽن ۾ ڪتابن سان ڀريل هو ۽ جڏهن به وڃبو هو ته پير صاحب لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ مشغول هوندو هو.

پير صاحب هڪ بيباڪ شخص هو. ڪڏهن ڪن ادبي محفلن ۾ جڏهن هو ڳالهائيندو هو يا ڪنهن تقريب ۾ صدارتي تقرير ڪندو هو ته هو ڪنهن کان به ڪونه مڙندو هو، جيڪي ڪجهه سچ هن کي محسوس ٿيندو هو، هو چئي ڏيندو هو.

پير صاحب جن کي سنڌ سان ڏاڍو پيار هو ۽ هو سدائين سنڌ کي سرسبز ۽ سنڌ ۾ رهڻ واري کي سدائين خوشحال ڏسڻ چاهيندو هو، ان ڪري نوجوان نسل جي آن بابت هرطرح سان همت افزائي، رهبري ۽ رهنمائي پڻ ڪندو هو.

پير صاحب پروقار شخصيت جو مالڪ هو. هميشه خوش پوش رهندو هو. ڪهڙو به لباس، انگريزي پوشاڪ هجي يا سلوار قميص هجي ۽ ڪهڙي به رنگ جو هجي، پير صاحب آن ۾ وجيه ڏسڻ ۾ ايندو هو.

سال ۷۳-۱۹۷۲ع ڌاري جڏهن اسان جون آفيسون حيدرآباد مان ڪڇي جام شوري آيون، انهن ڏينهن ۾ پير صاحب جن جو اچڻ وڃڻ گهٽجي ويو هو، جو سندن صحت ٺيڪ نه رهندي هئي ۽ ميٽنگن ۾ به گهٽ ايندا هئا ۽ علاج معالجي لاءِ ماسڪو به ويا هئا. پير صاحب جن کي بعد ۾ ڊاڪٽرن ڏاڪڻ چڙهڻ کان منع ڪئي هئي، ان ڪري بورڊ جي آفيس جام شوري ۾ جڏهن به ايندا هئا ته بوڪ اسٽال ۾ اچي ويهندا هئا ۽ اتي ئي سڀ آفيس جا ماڻهو اچي ڪيس ملندا هئا. سندس اچڻ جو مقصد گهڻو ڪري، مسٽر نفيس احمد شيخ، ناشاد، ايڊيٽر مهراڻ سان ملڻ هوندو هو، جنهن سان پنهنجن مضمونن ۽ ٻين ڪمن ڪارين بابت ڳالهه ٻولهه ڪندا هئا.

سنڌ جي تاريخ جي عاشق ۽ سنڌ جي هن سپوت کي ٺٽي سان گهڻو پيار هو. مڪلي جو عظيم قبرستان، جنهن تي مڪلي نامو ڪتاب سندن ايڊٽ ڪيل آهي. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي آخري آرامگاهه واري احاطي ۾، سنڌ جي سورهيه سپوت شيخ عبدالمجيد سنڌي جي پير ۾ سندن وصيت مطابق کين جاءِ ملي، اهڙيءَ طرح مڪلي تي تحقيق ڪرڻ واري هن عالم ۽ مورخ جي روح کي مڪلي جي قبرستان ۾ ابدي آرامگاهه ۽ سڪون مليو آهي.

الله بچايو يوسف زئي

پروانہ صفت بشمع رويت

اسان جي سدوري سنڌ صدين کان ڪيئي اهڙا ماڻڪ پيدا ڪندي رهي آهي، جن ۾ دودو ۽ دولهہ دريا خان، مخدوم بلال ۽ مخدوم معين، شاهہ عنايت شهيد ۽ شاهہ لطيف، سچل ۽ سامي، قانع ۽ قليچ، علامہ آءِ. آءِ. قاضي ۽ علامہ دائود پوٽو ۽ پير حسام الدين شاهہ راشدي جهڙن سپوتن پنهنجي سرت ۽ سليقي سان جيجل سنڌ جي سر تي سڪيا جو سندور چڙهائي سندس سينڌ سنواري کيس سرخرو ڪيو.

عوامي ادب، تهذيب ۽ ثقافت سان وابستہ آهي. ليکڪ پنهنجي ذهن ۾ آزاديءَ سان سوچي ٿو ۽ پنهنجي اظهار ۾ آزاديءَ کان ڪم وٺي پنهنجي آسپاس جي رد عمل کي آزاديءَ سان قلمبند ڪري ٿو ۽ پنهنجي احساس جي نزاڪت کي ڪنهن بہ مصلحت يا ڪنهن بہ خوف سبب ڪمزور ٿيڻ نہ ٿو ڏئي.

علم ۽ ادب جي حقيقت ۽ حسن سان ڳانڍاپيل هئڻ جي پرک آهي ليکڪ جي سچائي. ڪوبہ ليکڪ تيستائين ترقي نہ ڪري سگهندو جيستائين هو عوام جو توجهہ پاڻ ڏانهن نہ ڇڪائيندو ۽ جيستائين سندس لکڻين ۾ اعليٰ درجي جي سماجي مقصديت نہ پيدا ٿيندي. ليکڪ عظيم اخلاقي مقصد جو مطالبو ڪري ٿو تہ جيئن پيا لکندڙ بہ پنهنجي تحرير ۾ سنجيدگي، تاثر ۽ خلوص پيدا ڪن ۽ ان کي مقبول عام ۽ خوبصورت بنائين ۽ ان سان خوشي حاصل ڪري سگهن ۽ ان تي فخر ڪري سگهن ۽ ماحول کان پڻ واقف ٿين ـــ مٿيون مڙيئي خوبيون اسان جي پير حسام الدين راشدي مرحوم ۾ بدرجہ اتم موجود هيون.

پير صاحب جا مضمون ۽ مقالا آئون طالب علميءَ واري وقت کان پڙهندو هوس، جو مون کي تاريخ پڙهڻ سان دلچسپي هئي. انهيءَ شوق مون کي ١٩٦٣ع کان سنڌي ادبي بورڊ جهڙي علمي اداره سان وابستہ رکيو آهي.

جڏهن بورڊ ۾ ملازمت شروع ڪيم تہ ان وقت پير صاحب جو مشهور ڪتاب "مڪلي نامہ" ڇپجي رهيو هو. ان ڪتاب جا شجرا ڪراچيءَ ۾ جيئن پير صاحب چاهيو ٿي تيئن ڇپجي نہ ٿي سگهيا. سو، سندن خواهش موجب اهي شجرا ۽ تصويرون حيدرآباد ۾

ٻورڊ جي پريس ۾ ڇپيا. سندن پهرين زيارت ان وقت ٿي -- سندن شخصيت ۾ وقار، مروت، محبت، سچائي، پنهنجائپ نمايان نظر آئي.

پير صاحب کي ڪتابن سان عشق هو. پاڻ سٺو ۽ سهڻو ڪتاب پسند ڪندا هئا، ان ڪري سندس حياتي الهيءَ جستجو ۾ گذري.

پير صاحب کي ويجهڙائيءَ کان ڏسڻ جو موقعو مون کي ١٩٧٤ع کان پوءِ مليو، جڏهن ٻورڊ مون کي پريس جو مئنيجر مقرر ڪيو.

هڪ ڏينهن جناب رباني صاحب جن فون ڪيو ته پير صاحب جن کي نئون ڪتاب ڇپائڻو آهي، جنهن لاءِ پاڻ ڪراچي مان اچي رهيا آهن ۽ سندن خواهش آهي ته ان باري ۾ اوهان سان ڪن فني نقطن تي ڳالهه ٻولهه ڪن. ٻن-ٽن ڪلاڪن کان پوءِ راشدي صاحب جن رٽز هوٽل تي پهتا ۽ فون ڪيائون ته اوهان اچو. آءٌ جڏهن هوٽل ۾ پهتس ته دل ۾ ڪيئي وسوسا ۽ وهم هئم ته خدا خير ڪري سنڌ جو وڏو اسڪالر، مؤرخ ۽ مفڪر آهي، نه ڄاڻ ڪهڙا سوال ڪندو ۽ سندس جاه و جلال جو پارو خدا ڄاڻي ڪيترين ڊگرين تي هوندو، وغيره وغيره... ڇاڪاڻ جو اها پير صاحب سان منهنجي سڌي سنئين پهرين ملاقات هئي. منهنجي تعجب جي حد نه رهي جڏهن پير صاحب کي مون هوٽل جي ڪمري ۾ بيٺل ڏٺو. جيئن ميزبان ڪنهن مهمان جي آجيان ڪندو آهي. مون ڪين ادب سان سلام ڪيو ته پاڻ وڌي اچي ٺيٺ سنڌي طور طريقي سان بغلگير ٿي مليا ۽ ڪينڪار ڪيائون. سندن چهري تي هڪ عجيب شگفتگي نمايان نظر آئي، جنهن سان مون محسوس ڪيو ته پير صاحب سان منهنجي هي پهرين ملاقات نه پر گهڻي وقت کان ڪا شناسائي آهي. ان ڪري منهنجا دلي وهم و گمان سڀ ڪافور ٿي ويا. پير صاحب مون سان مخاطب ٿيندي فرمايو ته اوهان جي باري ۾ جويو صاحب ۽ رباني صاحب جن تاثر ڏنا هئا، ان ڪري اوهان کي تڪليف ڏني اٿم. پير صاحب پنهنجي بريف ڪيس مان ڪتاب ”هو ڏوٿي هو ڏينهن“ جو مسودو ڪڍندي فرمايو ته ”بابا! هي ڪتاب مون وڏيءَ آکير ۽ چاهه سان لکيو آهي، سو مان چاهيان ٿو ته هي ڪتاب سنڌي ڪتابن ۾ ڇپائيءَ جي لحاظ کان هڪ مثالي ڪتاب ٿئي، هي مسودو نظر سان ڪيو.“

ٿوريءَ دير کان پوءِ پاڻ هڪ انگريزي ڪتاب، جيڪو غالباً جرمنيءَ جو ڇپيل هو، سو ڏيکاريائون. ڪتاب تمام معياري ۽ سهڻو ڇپيل هو. پاڻ چيائون ته هي ڪتاب به ائين ڇپجي. مون عرض ڪيو ته سائين جتي هي ڪتاب ڇپيو آهي اهو ملڪ ڪافي ترقي پذير آهي ۽ اسان اڃا ان ڳالهه ۾ پوئتي آهيون. تنهن تي پاڻ فرمايائون ته ”جيڪڏهن سنڌ جو ماڻهو ڪو ڪم شوق ۽ دلچسپيءَ سان ڪندو آهي ته اهو يقيناً معياري ۽ سهڻو ٿيندو. ’فنڪار‘ اهو آهي، جو گهٽ وسيلن هوندي به پنهنجو ڪم معياري ڪري، داد حاصل ڪري. ماشا الله! مون کي اوهان ۾ اهي سڀ صلاحيتون نظر اچن ٿيون، جيڪي هڪ سٺي پرنٽر ۾ هئڻ گهرجن.“

مون پير صاحب کي عرض ڪيو ته سائين أءُ ته اچا ان اسڪول جو طالب علم آهيان. اوهان بزرگ آهيو، دعا ڪريو. انشاءالله اوهان اسان کان نااميد نه ٿيندؤ.

پير صاحب جڏهن ڪتاب جي ڇپائيءَ بابت صلاح مشورو ڪيو ته مون سندن سوالن ڪرڻ مان اندازو لڳايو ته پير صاحب پريس ۽ طباعت جي فني باريڪين کان پوريءَ طرح واقف آهي ۽ ان ۾ وسيع معلومات ۽ تجربو به رکي ٿو - ان ڪري دل جهلي سوال ڪيم ته سائين اوهان ڪنهن پريس ۾ به ڪم ڪيو آهي ڇا؟ پير صاحب جواب ڏنو ته "بابا، اوهان جڏهن هي ڪتاب ڇپيندا ته اوهان کي پنهنجي سوال جو جواب ملي ويندو."

ڪتاب جي ڇپڻ وقت معلوم ٿيو ته پير صاحب واقعي شروع کان پريس سان منسلڪ رهيو هو، ان ڪري طباعت جي پيچدگين کان پوريءَ طرح واقف هو.

پير صاحب کي ڪتاب لکڻ کان پوءِ، ان جي ڇپائيءَ جي سمورن مرحلن ۾ ساڻ رهڻ سان عشق هوندو هو.

مطالعو ۽ مشاهدو، تصنيف ۽ تاليف ته سندن عادتن ۾ شمار هئا، جڏهن سندن ڪتاب ڇپبو هو ته پاڻ ان کي جلد کان جلد ۽ سهڻي کان سهڻو شايع ڪرائڻ لاءِ بيچين هوندا هئا. پريسن ۾ بذات خود ويندا هئا، ماڻهو موڪليندا هئا، فون ڪندا هئا يا خط لکندا هئا، جنهن ۾ سندن معياري اشاعت جي خواهش ۽ بيقراري بکندي نظر ايندي هئي.

بورڊ پريس ۾ جڏهن سندن ڪتاب ڇپبا هئا ته ان وقت سندن مخصوص گفتا پڙهڻ ۽ پڙهڻ ۾ ايندا هئا، جن ۾ هڪ قسم جي عجيب البيلائي، شگفتگي، مزاح، مٺاس هوندو هو، جن جي پڙهڻ سان رت جا بس ـ تي تولہ بدن ۾ وڌندا هئا ۽ اچانڪ ٿهڪ نڪري ويندا هئا. سندن ڪتاب "هو ڏوٿي هو ڏينهن" جو پهريون فارم ڇپيل جڏهن ملاحظہ لاءِ کين پيش ڪيو ويو ته پاڻ ڏاڍا بهار ٿيا ۽ ڇپائيءَ تي "ميان صاحب" واقعي طبيعت خوش ڪري ڇڏيو، ائين ئي سمورو ڪتاب ڇپجي پورو ٿيو. ان کان پوءِ جڏهن به پاڻ خط لکن، فون ڪن يا مخاطب ٿيندا هئا ته وڏيءَ اڪير ۽ پيار سان پهرين "ميان صاحب" جو لفظ چوندا هئا ۽ اهڙي مهر ۽ محبت سان آچاريندا هئا، جنهن سان خلوص ۽ پنهنجائپ محسوس ٿيندي هئي. پاڻ ڪلاڪن جا ڪلاڪ بورڊ پريس جي آفيس ۾ اچي ويهندا هئا ۽ ڪتاب جي پروفن وغيره تي نظرثاني ڪرڻ سان گڏ طباعت جي سموري ڪم بابت مشورو ڪندا هئا ۽ ڪليءَ دل ۽ قرب سان ڳالهائيندي چوندا هئا ته ميان صاحب هاڻ ته ٿڪي پيو آهيان چاءِ پياريو پر هوٽل واري نه هجي، اها اوهان جي پريس واري ٺهيل چاءِ پياريو."

ڪتاب جا ٣ حصا جڏهن ڇپجي ويا ته پاڻ پڇندا هئا ته ميان صاحب، باقي ڪتاب جو ڪم ڪيترو آهي، ته سندن بيقراريءَ کي رفع ڪرڻ لاءِ جواب ۾ عرض ڪندو هوس ته: قبلہ، ڪتاب هاڻ 'آخري مرحلي' ۾ آهي. وري پڇندا ته مهراڻ ڪڏهن شايع ٿيندو ته ڪين

خوش ڪرڻ لاءِ چوندو هوس، سائين اهو به ڇپائيءَ جي ’آخري مرحلي‘ ۾ آهي. اهو ’آخري مرحلي‘ وارو لفظ ٻڌي پاڻ ڏاڍا ٺهڪ ڏيندا هئا ۽ پوءِ ته خوش طبعي لاءِ اڪثر اهو سوال ڪندا رهندا هئا. اڪثر ته پاڻ ئي پنهنجي سوال جو جواب ڏيئي ڇڏيندا هئا. مثلاً پڇندا هئا: ”فلاڻو ڪتاب ڪهڙي مرحلي ۾ آهي؟“ ”آخري مرحلي ۾ آهي، ائين نه؟“ پاڻ، ان ”آخري مرحلي“ جو لفظ ٻڌي تمام گهڻي لطافت محسوس ڪندا هئا، جنهن ڪري سندس طبيعت جي سموري ڪيفيت نمايان ٿي ويندي هئي.

پير صاحب محبتي ميزبان هئا. جيڪڏهن ڪو ساڻن ملڻ ويندو هو ته ان جي آجيان ڪليءَ دل سان ڪندا هئا ۽ جڏهن ڪو مهمان موڪلائيندس ته پاڻ ڪين گيٽ تائين خدا حافظ چوڻ لاءِ ايندا هئا ۽ جيڪڏهن مهمان ڪي سواري ساڻ نه هوندي ته پاڻ پنهنجي گاڏي ڪيس آڇيندا هئا. ماني ڪارائڻ کان سواءِ مهمان کي اصل نه ڇڏيندا هئا ۽ ڪين ان ۾ دلي خوشي ٿيندي هئي ته ساڻن مهمان، دوست احباب ۽ عقيدت مند گڏجي هڪ ئي دسترخوان تي ماني کائين.

پير صاحب عالمن، دانشورن، مفڪرن، مؤرخن، استادن، شاگردن، فنڪارن، قومي ڪارڪنن پرنٽرن، پبلشرن ۽ اهلِ علم و قلم سان گڏ پورهيت جو به قدر ڪندا هئا، ڇاڪاڻ جو پاڻ نهايت زنده دل انسان هئا ۽ ’انسانيت‘ سان ڪين پيار هو.

پير صاحب مردم شناس هو، ان ڪري ڪوڙي ناٽ ٻاٽ رکندڙ هلڪي طبع واري ماڻهوءَ کي پسند نه ڪندا هئا.

جڏهن ”مير محمد معصوم بکري“ ڪتاب جو سرورق ڇپائڻ ڪراچي ويس ته پاڻ زوري مون کي پاڻ وٽ ”علي رضا هائوس“ ۾ مهمان ڪري رهايائون. آهي پير سائينءَ جون ڪچهريون، نڪتا، گفتگو جو لب و لهجه اڄ ڪنن ۾ گونجي رهيا آهن- اهي تاثرات جيڪي پنهنجي حلقي جي افرادن لاءِ ڏنا هئائون اهي اڄ به دل سان لڳي رهيا آهن ۽ اهي تاثر جڻ ته پير صاحب جون ڪيل پيشنگويون صحيح ثابت ٿيون آهن.

پير صاحب سچ کي گهڻو پسند ڪندو هو ۽ ڪيس پنهنجي ديس سنڌ ۽ ان جي ماڻهن، تهذيب ۽ تمدن سان پڻ عشق هو، جيڪو سندن تحريرن ۽ تقريرن مان واضح آهي.

هي هڪ سچو سنڌ جو سپوت هو جنهن سنڌ جي ڪنهن به غدار تي پرده پوشي نه ڪئي آهي، بلڪ ان کي قوم جي اڳيان اصلي حالت ۾ ظاهر ڪيو اٿس- پير صاحب خوش لباس، خوش خوراڪ ۽ هميشه تروتازه نظر ايندا هئا- ڪين هر قسم جو لباس ٺهڪي ايندو هو- پوءِ اهو ديسي هجي يا پرديسي.

پير صاحب جن جڏهن ڪنهن تي مهربان ٿيندا هئا ته ان کي ڪو تحفو يا سوکڙي ڏيندا هئا. جيئن سندن ڪتاب ”هو ڏوٽي هو ڏينهن“ مڪمل ٿيو ته پاڻ هن ناچيز کي شيفرڊ پين جو سيٽ ڏيندي چيائون ته ”ميان صاحب جهڙو ڪتاب ڇپيو اٿوَ، تهڙو تحفو ڏيانوَ ٿو!“

پير صاحب سان ملڪي توڙي بين الاقوامي جيڪي شخصيتون ملڻ اينديون هيون، سي ڪنهن چڱي موچاري دربار ۾ به مشڪل سان ڏسڻ ۾ اينديون.

پير صاحب علمي ۽ ادبي ادارن جو روح روان هو. سندن تشڪيل ڏنل ادارا سندن ڪيل خدمتن کي صدين تائين ياد رکندا. پير صاحب دنيا جو مڃيل اسڪالر ۽ مؤرخ هو سندس علم وسيع هو ۽ جيڪڏهن ڪيس موت اجا به ڪا مهلت ڏني ها ته جيڪر انهن اشاعتن ۾ اجا به وڌيڪ اضافو ٿئي ها:

سي پوچارا پُر ٿيا، سمنڊ سيويو جن،
آندائون عميق مان، جوتي جواهرن،
ڪانهي قيمت تن، ملهه مهانگو ان جو.

پهرين اپريل ١٩٨٢ع ڏهاڳ جو ڏينهن آيريو، جنهن ڏينهن پير صاحب جن وٽ ملڪ الموت مهمان ٿي اچي سهڙيو، ۽ هن سنڌ جي سينڌ سنوارڻ واري پرواني ۽ علم جي شمع روشن ڪرڻ واري سپوت کي اسان کان ڪَسي دارالبقا ۾ وٺي ويو. اي موت تو الائجي ڪهڙا ڪيس ڪيا!

پير صاحب جو مڪليءَ سان پڻ عشق هو، ان ڪري ”مڪلي نامه“ جهڙو ضخيم ڪتاب لکڻ ڪان پوءِ به سندن مڪليءَ سان محبت جي آڃ نه اُجهامي. ان ڪري هر هفتي پاڻ ڪراچيءَ کان نڪتي ايندا هئا ته مڪليءَ جو به ديدار ضرور ڪندا هئا. سر زمين سنڌ کي اهو قدرت شان عطا ڪيو آهي ته هو پنهنجن عاشقن، صادقن، سورهه سپوتن، عالمن ۽ فاضلن کي جيءُ ۾ جاءِ ڏيندي آهي. اهڙيءَ طرح مڪليءَ به پنهنجي هن عاشق صادق کي جيڪو هميشه سندس جستجو ۾ رهيو، تنهن کي پنهنجي جيءَ ۾ جاءِ ڏني. مڪلي ته هونئن به سنڌ جو تاريخي قبرستان هئڻ سبب مقدس هئي، پر پير صاحب جي مدفن بعد ان جي تقدس ۾ هيڪاري اضافو ٿيو. هينئر جڏهن به پيرصاحب ياد ايندو تڏهن مڪلي ياد ايندي ۽ جڏهن مڪلي ياد ايندي تڏهن پير صاحب ياد ايندو ۽ بار بار ياد ايندو!

ساراه صاحب کي ڪجي، جو عالم ڪل علمن،
سيڪي ڄاڻي مون ڏني بخشي علم بندن.

نفيس احمد شيخ ”ناشاد“

منهنجو محسن ــ راشدي صاحب

پير حسام الدين راشدي صاحب جن ممتاز عالم هجڻ سان گڏ عظيم انسان پڻ هئا. ’علمي عظمت‘ بيشڪ تمام وڏي ڳالهه آهي، پر ’انساني عظمت‘ ان کان به وڌيڪ ڳوري ڳالهه آهي. علمي ڪمال سان شخصي خوبين ۽ خاصيتن جي فضيلت شامل ٿي وڃي ته اها انسان کي اتانهين رتبي تي رسائي ڇڏي ٿي. بلاشبهه پير صاحب اهڙي ئي اعليٰ شان جو صاحب هو. هن مضمون ۾ آءٌ سندس علمي بلندين جي قطع نظر، فقط سندس انهن چند شخصي خوبين جي حوالي سان پنهنجا تاثرات پيش ڪندس، جن مون کي متاثر ڪيو ۽ دل لوازيءَ جا اڻ ميٽ نشان منهنجي دل تي نقش ڪري ڇڏيا. انهن خاصيتن سان علمي ڪم جي ڀرپور قدرداني ۽ ڏکين ڏينهن ۾ واهر وسيلي ٿيڻ ۾ ثابت قدمي نمايان آهن.

* * *

پير صاحب سان پهرين ملاقات ۽ تعارف جو شرف مون کي ١٩٦٤ع جي اوائل ۾ حاصل ٿيو. مون کي بورڊ ۾، مهراڻ رسالي جي آفيس ۾ تذهوڪي ايڊيٽر گرامي صاحب وٽ، سندس نائب جي حيثيت ۾ ملازمت ملي هئي. ٻه ٽي مهينا مس گذريا هئا ته بورڊ جي هڪ ميٽنگ ۾ شرڪت ڪرڻ پوءِ، پير صاحب، گرامي صاحب سان ملڻ لاءِ مهراڻ آفيس ۾ آيا. ان وقت بورڊ جون آفيسون سول لائينس جي بنگلي نمبر ٣ ۾ هونديون هيون. ادب سان دلچسپي سبب، پير صاحب جي هاڪاري نالي کان ته مون کي ننڍپڻ کان ئي واقفيت هئي، پر هي پهريون پيرو هو، جو پير صاحب کي روبرو ڏٺم ۽ ساڻس ملاقات جو موقعو مليو هو. گرامي صاحب، پير صاحب سان منهنجو تعارف ڪرائيندي، ٻڌائي رهيو هو ته ”... هي نينگر ادب جو شائق، صلاحيتمند نوجوان آهي. اکر تمام سٺا اٿس، شعر و شاعريءَ سان گهڻو شوق اٿس، ٿر جي مشهور عالم ۽ نامور استاد، تاريخ ريگستان جي مصنف استاد رائچند جو فرزند آهي...“ منهنجي حيرت جي انتها نه رهي، جڏهن پير صاحب منهنجي ان تعارف تي نه صرف متوجهه ٿيا، پر ان سان گڏ انتهائي پنهنجائپ ۽ قرب مان، مون کي پنهنجي ڀيٽ تان سڏي، پنهنجي ڀر ۾ ويهاري، نهايت دلچسپيءَ ۽ پيار مان، مون سان ڪافي گفتگو ڪيائون! منهنجي والد بابت مون کان ڪيترائي سوال پڇيائون، ڇو ته ان جي ساڻس ڪڏهن به ملاقات نه ٿيل هئي.

منهنجا لکيل ڪجهه ڪاغذ طلب ڪري، ڏسي، خوشنويسيءَ کي پسند ڪيائون. شعر و شاعريءَ واري شوق کي پسند ڪونہ ڪيو هئائون، ۽ ترغيب ڏنائون تہ شاعريءَ تي وقت ضايع ڪرڻ بجاءِ اڄ "پڙهڻ" ڏي توجهہ ڪريان. مون جهڙي هڪ ننڍي ۽ نئين ملازم تي پير صاحب جهڙي عظيم الشان شخصيت طرفان اهڙي پنهنجائپ ۽ قرب سون کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو ۽ مان پنهنجي ان خوش نصيبيءَ تي نهايت خوش ٿيس. (۽ اڄ بہ جڏهن ان ملاقات جو تصور اکيان اچي ٿو تہ ساڳي ئي خوشي ۽ حيرت محسوس ڪري رهيو آهيان!)

ان کان پوءِ، بورڊ ۾ لاڳيتو ملازمت جي طويل عرصي دوران، پير صاحب سان ملڻ جا ڪيئي موقعا ملندا رهيا ۽ پاڻ هميشه ساڳئي خلوص ۽ محبت سان پيش ايندا هئا. ان طرز ۾ مون ڪڏهن بہ ڪمي محسوس ڪانہ ڪئي ۽ نہ هروڀرو اضافو بہ محسوس ڪيو. بورڊ جي ميٽنگن دوران يا هونءَ ئي ڪيترائي دفعا، بورڊ ۾ رباني صاحب وٽ سندن اچڻ ٿيندو هو، تہ هاسيڪار، ساڻس ملڻ هڪ فرض تصور ڪبو هو ۽ ڪانئن ساڳي محبت ۽ عزت ملندي رهندي هئي. ڪجهہ دفعا، آفيس جي ڪمن سان، وٽس ڪراچيءَ ۾، سندس گهر "بيت الضياء" بہ وڃڻ ٿيو، جتي پڻ ساڳي خنده پيشانيءَ سان پيش ايندا هئا. ڪم جي ڳالهہ کان پوءِ مختصر ڪچهري ڪري، چانهہ سان ضرور خاطر تواضع ڪندا هئا.

مهراڻ رسالي ۾ پير صاحب جي ضخيم تحقيقي مضمون "ٺٽي شهر جي آڳاٽي جاگرافي" جو ڇپجڻ، منهنجي ساڻس قرابت جو سبب بڻيو. ١٩٧٢ع جو زمانو هو. بورڊ جون آفيسون گاڏي کاتي ۾ "امين منزل" عمارت ۾ هيون. هڪ ڏينهن پير صاحب مهراڻ آفيس ۾ اچي، پنهنجي ان مضمون جو مسودو بريف ڪيس مان ڪڍي، مهراڻ ۾ شايع ڪرڻ لاءِ گرامي صاحب کي ڏنو ۽ ان جي سهڻي سٽاءُ سان ڇپجڻ لاءِ خاص طرح سان مون کي تاڪيد ڪندي، ڪجهہ هدايتون پڻ ڏنائون. ان وقت آءٌ مهراڻ جو سب ايڊيٽر هوس. مون کي ڏاڍي خوشي ٿي رهي هئي، جو پير صاحب جهڙي هاڪاري عالم ۽ برک محقق، ان ڪم لاءِ مون جهڙي ناقص جي اشاعتي ڪارڪردگيءَ کي پسند ڪندي، ان لاءِ چونڊيو هو. مهراڻ ٢-١٩٧٢ع ۾ مضمون ڇپيو ۽ ان کان پوءِ ٣-١٩٧٢ع واري پرچي ۾ ان جو اضافي حصو، تڪميلي مواد، نقشو ۽ تصويرن جو وسيع آلبم پڻ. حسن اتفاق سان، ڇپيل مواد جا پڻ پاڳا پير صاحب کي پسند اچي ويا. توڙي جو اهو سڄو ڪم ڪار ايڊيٽر جي حيثيت ۾ بنيادي طرح مرحوم گرامي صاحب ڪيو هو، ۽ مون پنهنجو جزوي حصو سندس ئي نائبيءَ جي حيثيت ۾ انجام ڏنو هو، پر منهنجي خوش بختي هئي، جو پير صاحب پنهنجي مضمون جي عمدي اشاعت بابت "پسند ۽ خوشي" مهرباني ڪري، مون سان وابستہ ڪري ڇڏي. مون کي گهڻو فخر ٿيو، جو منهنجي ناقص علمي ڪارڪردگي ۽ اشاعتي نظرداريءَ کي پير صاحب تحسين جي نظرن سان ڏٺو. انهيءَ مضمون جي اشاعت کان پوءِ، پير صاحب مون کي اجا بہ وڌيڪ عزت ۽ محبت جي نظر سان ڏسڻ لڳا ۽ مون محسوس ڪيو تہ مون کي هاڻي صحيح معنيٰ ۾ سندس قرابت جو شرف حاصل ٿيو آهي.

ان زماني کان پوءِ جڏهن به وٽس ڪراچي وڃڻ ٿيندو هو ته پاڻ نه صرف ڪافي وقت مون سان ڪچهريون ڪندا هئا، پر ماني کارائڻ کان سواءِ نه ڇڏيندا هئا.

۱۹۷۳ع ۾، حيدرآباد ۾، بين الاقوامي ڪتابي سال جو جشن، نيشنل سينٽر ۾ ملهايو ويو، جنهن ۾ پير صاحب هڪ پُرجوش تقرير ڪئي. مهراڻ ۾ ان جلسي جي سموري ڪارگذاري، مقالن سميت مرتب ڪيم. پير صاحب جي ڪيل تقرير، ٽيپ رڪارڊ ۾ تان آتاري، ايڊٽ ڪري، ضروري نوڪ پلڪ سان سنواري، مهراڻ ۾ شايع ڪري ڇڏيم. پير صاحب جڏهن اها ڇپيل تقرير پڙهي ڏٺي ته حُسن اتفاق سان، سندس توقعات تي پوري هُجڻ ڪري، ڪين ايڏو ته وڻي جو پاڻ مون تي بيحد تحسين جي ورڪا ڪيائون ۽ اڳي کان به وڌيڪ محبت جي نظر سان ڏسڻ لڳا. مون کي ياد آهي ته پاڻ هڪ دفعو بورڊ ۾ اچي، گرامي صاحب وٽ، منهنجي روبرو، منهنجي بيحد تعريف ڪيائون، جنهن جي ڪري منهنجي گهڻي حوصلا افزائي ۽ عزت افزائي ٿي.

۱۹۷۶ع ۾ گرامي صاحب وفات ڪئي. سندس رحلت کان چند مهينا اڳ، پير صاحب، مهراڻ آفيس (ڄامشورو) ۾ آيا ۽ ڪچهري ڪيائون. اِن موقعي تي اسان پنهي کي چيائون ته اسان، سنڌي زبان ۾ سندس ڇپيل سمورا مضمون ۽ مقالا گڏ ڪري، ڪتاب جو مسودو تيار ڪريون. ان سلسلي ۾ پاڻ چند پُراڻن مضمونن (مثلاً ڪڇي جو سير) جي به نشاندهي ڪيائون ۽ ضروري هدايتون به ڏنائون. پير صاحب کي، علمي ڪم ڪرڻ بابت مون لاءِ جا خوشگوار راءِ پيدا ٿي چُڪي هئي، سو، مذڪوره ڪم لاءِ، پاڻ مهرباني ڪري، خاص طور تي، مون کي گهڻيون تاڪيدون ڪيائون. اسان، لسٽ ٺاهڻ جو ابتدائي ڪم شروع ڪري ڇڏيو. چنانچه، ان سلسلي ۾ گرامي صاحب کي ۲-۶-۱۹۷۶ع تي خط ۾ فرمايائون ته:

"اوهان کي پنهنجن مضمونن گڏ ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو هوم. لسٽ تيار ڪرڻ، ان کان پوءِ نقل ڪرائڻ، ڳالهه آئي وائي نه ڪندا. ناشاد سان فيصلو ڪندس...... اوهان ۽ ناشاد گڏجي مضمونن کي ترتيب ڏيو ته منهنجي لاءِ عزت افزائي ٿيندي. جيڪا به خدمت ۽ فرمائش ٿيندي، اها پوري ڪندس."

گرامي صاحب جي رحلت کان پوءِ، مذڪور ڪم ۾ منهنجي دلچسپي قائم رهي ۽ ڪم کي اڳتي وڌائيندو رهيس، جنهن کي پير صاحب نهايت والهانه دعائيه انداز سان ڏسي رهيا هئا. مون مضمونن جي لسٽ مڪمل ڪري سندن خدمت ۾ ڏياري موڪلي. چنانچه، ۸-جنوري ۱۹۷۸ع تي ان بابت خط ۾ فرمايائون:

"... پهرين ڊسمبر ۱۹۷۷ع لاهور ويس. خيال هو ته اقبال ڪانگريس سان واندو ٿي، پوءِ اچي اوهان کي گهرائيندس. پهچڻ سان هارٽ اٽيڪ ٿي ۽ پورو مهينو اسپتال ۾ رهيس. شڪر ٿيو جو زندگي بچي ويئي. اجا ڪي ڏينهن هن دنيا ۾ رهڻا هئا،

Gul Hayat Institute

هن وقت آءٌ ڊاڪٽرن جي مشوري تي آرام ڪري رهيو آهيان. ڪو بہ ڪم ڪري نہ ٿو سگهان، غالباً مهينو ڏيڍ پيو لڳي. انشاءالله، پوءِ اوهان کي تڪليف ڏيندس. آءٌ اوهان جو ازحد شڪر گذار آهيان، جو ايترو اونو رکيو ٿا اچو. شال اهڙا نوجوان پيا بہ پيدا ٿين.“

آءٌ مقالن گڏ ڪرڻ جو ڪم جاري رکيو پئي آيس. لسٽ مطابق، اڌ کان مٿي ڇپيل مواد، پنهنجي جاکوڙ وسيلي گڏ ڪري چڪو هوس ۽ قلمي مواد باقي ٿي رهيو، جنهن لاءِ ڪين عرض ڪيم تہ مهرباني ڪري، اهو منهنجي حوالي ڪريو تہ مسودي کي مڪمل ڪجي. پاڻ ان سلسلي ۾ ١- اپريل ١٩٧٨ع واري خط ۾ فرمايائون:

”آءٌ حقيقت ۾ اڃان صحت جي لحاظ سان غير مطمئن آهيان، تنهنڪري مُرڳو خطن جي جواب لکڻ لاءِ بہ دل ڪانہ ٿي گهُري.

ٽي چار ڏينهن ٿيا، اخبار ۾ سرڪاري انعامن جي سلسلي ۾ اوهان جو نالو پڙهيم. مون کي خوشي ٿي. مبارڪون قبول ڪندا. اوهان کي، خدا ڪندو، پنهنجي جدوجهد ۾ ڪيئي علمي قبول عام جا تحفا ۽ سَندون ملنديون.*

دعا ڪريو تہ اوهان جي حوالي جلد مضمونن جو اثاثو ڪري سگهان. مون کي پاڻ ڏاڍي اڻ تڻ آهي. جلد، خدا گهريو، اهو بار لاهيندس.“

پنهنجي شوق، محبت ۽ عقيدت ۽ پير صاحب جي شفقت ۽ ڪريمي، پنهي طرفن، مون کي مقالن گڏ ڪرڻ واري ڪم سان برابر واڳي رکيو هو. پُراڻي زماني (١٩٤٠-٣٠ع) جا رسالا ۽ اخبارون بہ هٿ ڪيم، جن ۾ سندن مضمون هئا. مختلف آڳاٽن ڪتابن جا مهاڳ ۽ پيش لفظ بہ هٿ ڪيم، جي پاڻ لکيا هئائون. مهراڻ ۽ نئين زندگيءَ ۾ ڇپيل مواد تہ قدري آسانيءَ سان دستياب هو، جيڪو گڏ ڪيم. ڪجهہ مضمون پاڻ ڏنائون، جن مان ڪي قلمي هئا تہ ڪي بنهہ آڳاٽين اخبارن ۾ شايع ٿيل، جي نهايت بوسيده هيون.

١٩٧٩-٧٨ع دوران حيدرآباد ۾ پير صاحب جو گهڻو اچڻ وڃڻ ٿيندو هو، جو بورڊ پريس ۾ سندن ڪتاب ”مير معصوم بکري“ ڇپائيءَ هيٺ هو. سندن قيام هميشه ”هوٽل فاران“ ۾ ٿيندو هو، جتي سندن خدمت ۾ حاضري ڏيئي، ڪچهريءَ جو شرف حاصل ڪبو هو. پاڻ وقتاً فوقتاً، منهنجي ڪيل ڪم جو معائنو ڪندا هئا ۽ بنده جي ناقص لياقتن ۽ صلاحيتن کي ساراهيندي، دير مدار جي صورت ۾ نهايت والهانہ ۽ محبت آفرين ياد گيرين سان نوازيندا هئا. چنانچہ، ٨- سيپٽمبر ١٩٧٩ع تي، خط ۾ فرمايائون:

”اوهان جو ڪو بہ خط ڪونہ پهتو آهي. مون کي يقين آهي تہ وساري ڪونہ ويا هوندا ۽ مضمونن کي ترتيب ڏيڻ جو ڪم هٿ ۾ هوندو. آءٌ گهڻو منتظر آهيان.“

---

* ١٩٧٨ع ۾ پاڪستان سرڪار، بنده جي علمي ۽ ادبي خدمتن جي اعتراف طور ”پهريون صوبائي ادبي ايوارڊ“ ڏنو، جنهن جي اعلان جي ذرائع ابلاغ عامہ وڏي تشهير ڪئي هئي.

Gul Hayat Institute

پير صاحب ڪنهن بہ ڪم ۾ محض تفريح طبع خاطر هٿ ڪونہ وجهندا هئا. پاڻ هر ڪم جي اهميت کي سوچي سمجهي رٿابندي ڪندا هئا. چنانچہ زندگيءَ جي پوين سالن ۾، جڏهن سندن صحت بي پروسي هئي، تڏهن پاڻ اهو ضروري سمجهيائون تہ جتي ٻيا ڪتاب ڇپجي چڪا آهن، تڏهن سڄي چمار لکيل ۽ ڇپايل مضمون، جي هيڏانهن هوڏانهن ٽڙيا پکڙيا پيا آهن، سي بہ ڪتابي صورت ۾ اچي ڇپجي وڃن تہ ڏاڍو سٺو. ڪم هرويرو ايڏو سولو بہ ڪونہ هو. مون کي اهو معلوم آهي تہ مون کي ان ڪم تي ڪيڏي نہ جاکوڙ ڪرڻي پيئي ۽ راتين جون راتيون ننڊ آرام ڦٽائڻو پيو. آخرڪار، جڏهن ڪم پايہء تڪميل تي پهتو، تڏهن مون کي بي انتها خوشي ٿي ۽ اڄ پڻ ان ڳالهہ تي بجاطور تي فخر آهي تہ پير صاحب جي ارشاد ۽ هدايتن موجب، سندن سمورن سنڌي مضمون ۽ مقالن جي جمع و ترتيب جو ڪم پوري ڪرڻ ۾ مون کي ڪاميابي جي سعادت حاصل ٿي. چنانچہ، ٧- جنوري ١٩٨٠ع تي، بنده جي خدمتن کي ساراهيندي، خط ۾ فرمايائون:

”توهان جنهن محنت ۽ محبت سان منهنجن منتشر مضمونن کي ڳولي هٿ ڪري ترتيب ڏني آهي، ان کان مون کي گهڻي خوشي پهتي آهي. اوهان جو احسانمند ۽ سليقي ۽ فهم جو قائل ٿيو آهيان، جو منهنجي مقصد کي سمجهي، ان مطابق ڪم ڪيو اٿو. شيوڪرام ’عطارد‘ وارو مضمون رهجي وڃي ٿو تہ فڪر ناهي. مون کي بہ ڳولڻ جي باوجود ڪونہ لڌو. عظيم ٺٽويءَ تي ريڊيو واري تقرير هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا. اهاهن مسودي ۾ درج ٿي وڃي تہ ڏاڍو چڱو.
تراشا بہ توهان نهايت محنت سان ناهيا آهن، جنهن لاءِ آءٌ بي انتها شڪرگذار آهيان.
خدا، توهان ۾ صلاحيتون اڃا بہ وڌيڪ پيدا ڪري.
مخدوم ابراهيم خليل نہ، پر محمد ابراهيم مڏئي وارو آهي، اوهان درست سمجهيو آهي،
جزاڪالله...“

سنت ئي پاڻ اها خوشخبري بہ ٻڌايائون تہ مضمونن جي ڪتاب جي ڇپائي شروع ٿيڻ واري آهي.

١٩٨١ع جي شروع ٿيندي ئي، پير صاحب جي صحت اڳين کان وڌيڪ خراب ٿيندي وئي. ڪو آپريشن بہ ٿيو، جو بظاهر ڪامياب رهيو، پر سندس صحت لُڙي چڪي هئي. پاڻ اچانڪ سگريٽ نوشي اختيار ڪيائون، جيڪا ڳالهہ ان لقطي جو چٽو ثبوت هئي، تہ هاڻي پاڻ تندرستيءَ جي لحاظ کان، ذهني طرح اهڙين حدن ۾ داخل ٿي چڪا آهن، جتي گهڻي سگريٽ ڇڪڻ ڪري، سندن صحت تي ڪنهن بہ بري اثر پوڻ جي ڪين پرواهہ نہ رهي آهي.

١٩٨١ع جي پڇاڙيءَ ۾ سندن صحت وڌيڪ ويتر خراب ٿي چڪي هئي. علاج لاءِ لنڊن وڃڻ واسطي گهربل اجازت ملڻ ۾ جا دير ٿي، تنهن بہ سندن صحت کي هيڪاري جهوري رکيو هو. ان صورتحال ۾ پاڻ مذڪوره ڪتاب جي ڇپائيءَ جي ڪم جي ڪابہ خاطر خواه

نظرداري ڪري ڪونه سگهيا هئا، جيئن، هميشه، شروع کان، پنهنجن ڪتابن جي پاڻ ڪندا هئا. بهر حال، ڪتاب جي ڇپائي ۽ اشاعت جو مون کي اونو ته ڏاڍو هو، پر سندن صحت جي سببن جي ڪري نڪي ته ڪائنس ان باري ۾ ڪي هدايتون حاصل ڪري سگهيس ۽ نه وري ان ڪم متعلق ڪنهن حلقي مان مون کي ڪو به اطلاع پهتو.

نومبر ١٩٨١ع ۾ جڏهن ڪتاب شايع ٿيو ته منهنجي حيرت جي حد نه ٿي ڪانه رهي، جڏهن ڏٺم ته ڪتاب ۾ ڪٿي به منهنجي ڪيل محنت ۽ خدمت جو ڪو به اعتراف يا ذڪر ڪونه هو، توڙي جو ان ۾ ڪاتب ۽ ڪمپازيٽر وغيره جو به ذڪر موجود هو! ائين به ڪونه هو ته پير صاحب جن جي عدم توجهه سبب جن احبابن ۽ ڪرم فرمائن ڪتاب جي ڇپائيءَ جو ڪم سنڀاليو هو، سي ان ڳالهه کان بي خبر هوندا ته هن هيڏي ساري ضخيم ڪتاب جي مسودي تيار ڪرڻ تي ڪنهن نُور نچويو آهي. مون کي يقين آهي ته سائين مرحوم پنهنجي حال ۾ هجن ها ته هو وڏيءَ فراخدليءَ سان منهنجي محنت ۽ جاکوڙ جو خود ذڪر ڪن ها. اها ڳالهه مون ته نهيو، پر ڪيترن اديب دوستن ۽ منهنجن بزرگن به محسوس ڪئي، ۽ مون کان پڇا به ڪئي، پر مان ڪين کهڙو جواب ڏيئي ٿي سگهيس! مون ته پير صاحب جي حڪم جي پيروي ڪئي هئي. مون لاءِ اهوئي انعام ڪافي هو ته پاڻ منهنجي پورهئي تي خوش ٿيا، ۽ پسند ڪيو هئائون، ۽ سنڌي ادب کي "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" عنوان سان هڪ بهترين علمي شاهڪار ميسر ٿيو.

پير صاحب کي علمي ڪم ڪار جي سلسلي ۾ پنهنجن دوستن جي مدد، محنت ۽ خدمت جو وڏو اعتراف رهيو آهي. چنانچه، سندس ڪتابن ۾، جن جن عالمن ۽ دوستن، جيڪا به ڪيس مدد ڪئي هئي، تنهن جو واضح اعتراف، سندس مهاڳن ۽ ديباچن ۾ موجود آهي. ١٩٧٨ع ۾، جڏهن سندن ڪتاب "مير محمد معصوم بکري" ڇپائيءَ جي آخري مرحلي ۾ هو، تڏهن پاڻ ان ڪتاب جي ترت اشاعت لاءِ ايتريقدر ته فڪرمند هئا، جو ڪين ان ڳالهه سان ڪانه دلچسپي ڪانه هئي ته هاڻي ان ڪتاب ۾ اهڙو اضافي مواد آڻجي، جيڪو "مزيد سونهن سوڀيا" جو باعث بنجي، پر منهنجي گذارش کي صبر ۽ خنده پيشانيءَ سان مهرباني ڪري قبول ڪري، ان ڳالهه تي آمادگي ظاهر ڪيائون ته ڪتاب ۾ "ڏسڻي" (Index) داخل ڪرڻ لاءِ اگر ڪجهه وقت دير به ٿي ويئي ته پاڻ اُن کي برداشت ڪندا. چنانچه، ان ڪم لاءِ منهنجي پيش ڪيل خدمتن کي قبول ڪيائون. مون، عقيدت ۽ محبت وچان، راتين کي ڏينهن بڻائي، هڪ مهيني جي ٿورڙي عرصي اندر، ساڍا پنج سؤ صفحن جي ضخيم ۽ تاريخي مواد تي مشتمل متن جي ڏسڻي، ٽن مختلف حصن ۾ ناهي راس ڪئي. ڏسڻيءَ جو مسودو جڏهن سندن خدمت ۾ پيش ڪيم، تڏهن پاڻ از روءِ ڪرم، اُن کي، بنا ڪنهن تصحيح ۽ ترميم اضافي جي، جيئن جو تيئن پسند ڪري، ڪتاب ۾ شامل ڪرڻ جي اجازت ڏنائون. اها ڳالهه منهنجي لاءِ وڏي ۾ وڏي عزت افزائي هئي. پاڻ، منهنجي خدمتن جو اعتراف "مير معصوم بکري" جي ديباچي ۾ هنن سونهري لفظن سان ڪرڻ فرمايائون:

”جناب ناشاد جي شڪريه ادائي فرض ٿو سمجهان، جنهن دلچسپي وٺي، پاڻ هرتو محنت سان انڊيڪس ناهي، ڪتاب ۾ شامل ڪئي...“

* * *

پير صاحب پنهنجن دوستن ۽ لاڳاپي وارن جي خوشي ۽ خوشنودي، بهتري ۽ مشڪلڪشائيءَ جو خاص خيال رکندا هئا. ”ننڍن ۽ غريب دوستن“ جي دل وٺڻ وڏي حوصلي جو ڪم آهي. امير ۽ غريب جي تخصيص ۽ تفريق کان سواءِ، هر واسطي واري ماڻهوءَ تي دل نوازيءَ جي هڪ جيتري پالوت ڪرڻ، ڪن ٿورڙن اعليٰ ظرف انسانن جو شيوو هوندو آهي. پير صاحب انهن بلند ڪردار انسانن مان هو، ۽ پنهنجي عظمت جا اڻميٽ نشان ڇڏيا اٿس. منهنجي حيثيت، وٽس هڪ غريب نيازمند جي هئي، جنهن مان ڪيس ڪڏهن به ڪنهن فائدي جي توقع لڳي ٿي سگهي. ان هوندي به، پير صاحب کي پنهنجي هن غريب عقيدتڪيش جي مسئلن سان گهري دلچسپي رهي. ڪن ذاتي پريشانين دوران، پير صاحب جنهن انتهائي پنهنجائپ، شفقت ۽ ڪريميءَ سان مون کي جيڪي حوصلا ڏيارايا ۽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ جيڪا ذهني تربيت ڪئي، تن وسيلي منهنجون مشڪلون مون کان وسري ويون. سندن پاڄهه جا روح پرور نشان اڄ به منهنجيءَ دل تي ڪُتل آهن.

١٩٧٧ع ۾، روس کان سنڌ واپسيءَ کان پوءِ، مون کي سائن وڏيڪ ويجهڙائي نصيب ٿي. ان کان پوءِ جڏهن به ڪراچي وڃڻ ٿيندو هو، ته سندس خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جي سعادت ضرور حاصل ڪندو هوس. مون کي حيرت ٿيندي هئي ته ايڏو گهڻ ڪمو ۽ وقت جو ايڏو پابند انسان، مون جهڙي هڪ ننڍي ۽ رسمي عقيدت ڪيش کي ڪچهرين لاءِ ڪلاڪن جا ڪلاڪ وقت ڏيڻ لڳو. پاڻ ڪڏهن به بيزار نه ٿيندا هئا ۽ اطلاع ٿيندي ئي فورا سڏيندا هئا. حيدرآباد جي علمي ۽ ادبي سرگرمين جا حال احوال ۽ نون سنڌي ڪتابن جي اشاعت جي پڇا، سندس لازمي ۽ پسنديده سوال هوندا هئا. پاڻ سان گڏ ماني ته ضرور کارائيندا هئا، پر موڪلائڻ مهل، موڻ کي ياد ناهي ته ڪڏهن مون کي ٽيڪسي يا رڪشا جي تلاش رهي هوندي! پاڻ هميشه پنهنجي موٽر فراهم ڪندا هئا، جنهن وسيلي منزل مقصود تي جلدي ۽ آسانيءَ سان رَسي سگهبو هو. ڪراچيءَ جهڙي شهر ۾ هر ملاقات دوران ماني کارائڻ ۽ ان کان پوءِ واپسيءَ وقت پابنديءَ سان سواريءَ جو بندوبست ڪرڻ، پيڻي حوصلي جو ڪم آهي. پير صاحب بيشڪ نهايت مهربان ۽ وڏي ظرف وارا انسان هئا.

١٩٨٠ع ۾ جڏهن منهنجي شادي ٿي، تڏهن مون وٽ خرچ لاءِ پئسا پورا ڪونه هئا. منجهي پيو هوس. مون انتهائي حُجت مان، ڪِلندي، چيو: ”سائين! منهنجي ’شادي فنڊ‘ ۾ ڪيترا ٿا پئسا داخل ڪيو؟“ مُرڪندڙ چهري سان فورا ورائيائين: ”مان تي جيڪا به فرمائش رکندين، سا پوري ڪندس.“ مون فرمائش ڪئي ۽ پير صاحب اوڏيءَ مهل ئي پوري ڪئي!

(نقد پئسو، ۽ آهو به هزارن ۾، ڪنهن کي بہ آمالڪ ائين ڪيسي ۾ وجهڻ لاءِ دل ڪئي، پير صاحب بيشڪ وڏيءَ دل وارو محبتي ماڻهو هو. اعليٰ انسان هو!)

نہ رڳو ايترو، پر ان سان گڏ، پير صاحب منهنجي شاديءَ جي موقعي تي پڻ پيال پلايا. آءٌ ڪيس دعوت ڏيڻ واسطي ڪراچي ويس. پاڻ سمورنئي پروگرام ۽ انتظامن بابت تفصيل سان، پيرانئي خبرچار ورتائون. بي انتها دعائن ۽ نيڪ تمنائن سان نوازيائون ۽ خوشيءَ جو اظهار ڪيائون. نهايت محبت وچان، ڪلندي، اچڻ لاءِ "شرط" وجهڻ لڳا تہ "ڪراچيءَ کان حيدرآباد ۽ واپسيءَ لاءِ منهنجي موٽر جي پيٽرول جو بندوبست ڪندين، فاران هوٽل ۾ رهائش جو بل ادا ڪندين، حيدرآباد ۾ قيام دوران، منهنجي ۽ موجود دوستن جي ماني ٽڪيءَ جو خرچ ڪندين، اهي شرط منظور هجن تہ ايندس." مون بہ فقري وار ڪين جواب ڏنو: "پيٽرول جو خرچ توهان پاڻ ڪندا، هوٽل جو بل توهان پاڻ ادا ڪندا، ماني پڻ پنهنجي ڳني خرچ تي ڪائيندا، آءٌ توهان کي شاميانی ۾ فقط شربت جو گلاس پياري سگهندس." بهرحال، عرض اهو ڪرڻو هو تہ پير صاحب ان موقعي تي نہ صرف آيا، محفل کي رونق بخشيائون، پر آن سان گڏ قيمتي تحفن ۽ سوغاتن سان نوازيائون. پاڻ ئي مون کي شربت پياري ويا.

منهنجي شاديءَ جي موقعي تي پاڻ ايترو تہ سرها هئا، جو دوست عزيزخان محمد پهوڙ کي کلندي چيائون تہ "خان محمد! ناشاد جي شادي ڪرائي اٿئي، هاڻي منهنجي بہ ڪراءِ!" ان قسم جي شگفتہ مزاجيءَ سان سڄي مجلس کي زعفران زار بنائي ڇڏيائون!

منهنجي خواهش تي، منهنجي دل رکڻ خاطر، پاڻ، مهرباني ڪري، مرداني مجلس مان اٿي بعد ۾ زنانہ اجتماع ۾ آيا، ۽ ڪافي دير تائين منهنجي پرسان ويهي، "پدرانہ شفقتن" جي سمورين نعمتن سان مون کي نوازيائون.

١-اپريل ١٩٨٢ع تي منهنجي محسن پير صاحب رحلت ڪئي! خبر ٻڌڻ شرط وايون بتال ٿي ويون! مون جهڙي سخت دل انسان جي اکين مان نيسارا وهي نڪتا! اکين اماڪ سمورو آب هاري ڇڏيو، پاڻ کي خالي ڪري ڇڏيو، ڪوبہ ڳوڙهو ڪونہ بچيو! مون پنهنجي ننڍيءَ عمر ۾ ٿورا گهڻا صدما سٺا آهن، پر پير صاحب جي وفات وقت، صبر ۽ تحمل ڪري اچي ڪونہ سگهيا!

Gul Hayat Institute

سڄڻن جا سنيها

ڪرم فرما، محترم!

توهان جو پهريون خط ئي مون کي ملي ويو هو. منهنجي بينائي معطل ٿي چڪي آهي، آءٌ جواب لکڻ کان معذور آهيان! هاڻي هي توهان جو ٻيو خط پهتو، ته جواب لکارائي رهيو آهيان.

پير حسام الدين راشدي صاحب، منهنجن تمام قريبي دوستن مان هئا، جنهن جي وفات مون تي گهرو اثر ڪيو آهي. مون وٽ هن وقت رت جي لڙڪن کان سواءِ ٻي ڪابه شيءِ ڪانه آهي، جو توهان تائين پهچايان! هن وقت اِهوئي هن فقير جو سرمايو آهي. منهنجي ذهن ۾ سندس بي شمار ساروڻيون آهن، جن بابت آءٌ اپتار ڪرڻ چاهيان ٿو، ليڪن مان اکين کان معذور آهيان. مون وٽ هن وقت ان کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ناهي:

درونِ دين لگ دارم اشڪِ خون خويشرا،
ڪه من فقيرم اين دولت خدا داد است.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ مون کي ٻن علم جي صاحبن سان ويجهڙائي رهي، جيڪي پنهنجيءَ نوعيت ۾ يگانا هئا- هڪ پير حسام الدين راشدي ۽ ٻيو علامه آءِ-آءِ-قاضي. انهن ٻنهين جهڙو محقق مون پاڪستان ۾ ڪونه ڏٺو! ڪهڙو نه سٺو ٿئي ها، جو پير صاحب جي بدران الله سائين مون کي پاڻ وٽ گهرائي وٺي ها

ليفٽيننٽ ڪرنل (رٽائرڊ) خواجه عبدالرشيد
لاهور ۱-۱-۱۹۸۳ع
(اردو تان ترجمو)

Gul Hayat Institute

محترمي

اوهان جو نوازش نامو ڪالهه پهتو، ياد لاءِ مهرباني. مون امالڪ ڊاڪٽر مالڪ رام کي فون ڪري، مهراڻ جي پير حسام الدين راشدي نمبر لاءِ مضمون موڪلڻ لاءِ تاڪيد ڪيو آهي. انجام ڏنائين ۽ اوهان جي ائڊريس پڻ نوٽ ڪيائين. اميد ته قول تي پڪو رهندو ۽ پير صاحب بابت مضمون لکي موڪليندو. اول خير، ۲۲- فيبروريءَ تي ساهيتہ اڪادمي جي ساليانه انعامي جلسي تي سائس ملاقات ٿيندي، جنهن ۾ معلوم ٿيندو ته ڇا ڪيائين.

خوشي اٿم تہ اوهين برادرم راشديءَ تي آل انڊيا ريڊيو تان نشر ڪيل منهنجي تقرير ان خاص نمبر ۾ شامل ڪري رهيا آهيو، جيڪڏهن انهيءَ سان گڏ ڪنهن بہ هنڌ هيءُ احوال ڏيئي سگهو تہ بهتر. دوستن جي دعا سان آءٌ هتي تعليمي وزارت طرفان برپا ڪيل سنڌي صلاحڪار ڪاميٽيءَ جو وائيس چيئرمن آهيان. اسان، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي سئو سالي تي، ٢٣ کان ٢٥ سيپٽمبر ١٩٨٢ع تي سمپوزيم منعقد ڪيو، جنهن ۾ مڪاني عالمن ۽ علم دوستن کان سواءِ ڀارت جي جدا جدا پرانتن مان اٽڪل سٺ کن اديبن ۽ نقادن ڀرو ورتو. افتتاحي جلسو هن خاڪسار جي صدارت هيٺ هو. ڪاروائي شروع ٿيڻ کان اڳ مون پير حسام الدين راشدي صاحب جي انتقال پرملال تي صدر جي حيثيت ۾ تعزيت جي رٽ پيش ڪئي، ۽ عمل طور حاضرين، شادروان جي تعظيم ۽ تڪريم خاطر ٻہ منٽ اٿي بيهي خاموشي اختيار ڪئي...

قربن سان،

ڊاڪٽر هروبل سدارنگاڻي ”خادم“

دهلي، ڀارت.

١٧-٢-١٩٨٣ع

محترمي

”پير حسام الدين جي ياد ۾“- پنهنجي ذاتي مشاهدي تي مبني چند تاثرات موڪليان ٿو.

پير حسام الدين راشدي، اسان جي ادب ۽ ثقافت جو هڪ سنجيدو سخنور ۽ مجيل محقق هو. اسان مان جيڪي سندس قريب رهيا آهن سي هن حقيقت کان ڀلي ڀت آگاهہ آهن تہ شاهہ صاحب جن هميشہ نوجوانن جي اهڙين ڪاوشن ۽ ڪوششن جي حوصلہ افزائي ڪرڻ ۾ وسيع نظري ڏيکاري، جيڪي سندن خيالن موجب صحيح ۽ بامقصد هيون. ائين ڪندي هن ڪڏهن بہ ڪنهن ذاتي تڪليف ۽ اهنج جي ڪا پرواهہ ڪانہ ڪئي.

سال ١٩٧٤ع جي ڳالهہ آهي تہ جڏهن مون جيڪب آباد ۾ سنڌ جي ثقافتي ورثي بابت ٽن ڏينهن وارو پروگرام رٿيو ۽ پير صاحب کي ان ۾ شرڪت ڪرڻ جي ڪوٺ ڏني تہ هُن وڏيءَ سِڪ سان منهنجو سڏ قبول ڪيو ۽ جيڪب آباد ڪهي آيا.

اهو آڪٽوبر جو مهينو هو جيڪو جيڪب آباد ۾، پنهنجي علائقن جي ڀيٽ ۾، گرم هوندو آهي. هر ڪنهن سمجهہ ائين پئي چيو تہ پير صاحب گهڻي وقت کان هن علائقي ڏانهن ڪونہ آيو آهي، تنهنڪري هن پيري بہ گهڻي سفر ۽ گرميءَ سبب سندن اچڻ مشڪل آهي. اهڙن سڀني انديشن جي برعڪس پير صاحب نہ رڳو اسان جي ڪوٺايل مذاڪري ۾ ڀرپور شرڪت ڪئي، پر اسان سان ٻہ ٽي ڏينهن گڏ گذاريائين.

مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته پير صاحب مذاڪري دوران ٻڌايو هو ته هو تقريباً ٣٠ سالن کان پوءِ جيڪب آباد آيو هيو، ان کان پوءِ شايد سال ١٩٧٤ع ۾ اسيمبليءَ جي چونڊن جي سلسلي ۾ هڪ غريب اميدوار جي مدد لاءِ آيو هو جيڪو علائقي جي هڪ وڏي سردار سان چونڊن لاءِ مقابلي ۾ بيٺو هو.

سندس اهڙي ڪردار ۽ جذبي مان پير صاحب جي همت ۽ ثابت قدميءَ جو ثبوت ملي ٿو.

راشدي صاحب جن وڏيءَ ذات جا مالڪ هئا. منهنجي جڏهن به ساڻس روح رهاڻ ٿيندي هئي ته هو نهايت ئي شفقت مان پنهنجن خيالات ۽ علمي ڄاڻ جي مون تي مهرباني ڪندا هئا. اسان جي اڪثر سوچ ۽ گفتگو ان متعلق هوندي هئي ته سندن حساس دل ۽ روشن دماغ جي لکتن کي ڪيئن عملي جامون پهرايون.

پير صاحب کي اسان جي بيداري آئيندڙ شاعر حضرت سچل سرمست جي پيغام ۽ فلسفي کي جائز مقام ڏيارڻ جو اونو هو. اهڙي قسم جي گڏجاڻين ۽ سوچن مان آخرڪار "سچل قومي سيمينار" جو تصور اڀري آيو ته جيئن اسان جي ماڻهن ۽ اسان جي علائقي جي ادب، تواريخ، ثقافت، آثارقديمه ۽ محنت ڪش جي هنرن تي روشني وجهڻ جو مؤثر ذريعو پيدا ٿئي. جيئن نه فقط اسان جي شاندار ماضيءَ جي عظيم ورثي کي مضبوط ۽ برقرار رکڻ لاءِ گهربل ذهن پيدا ٿئي پر آئينده ۾ ان کان به وڌيڪ سوڀ حاصل ڪرڻ جو حوصلو ۽ جذبو ٿئي. اهڙن قومي مذاڪرن جي اهميت ۽ افاديت ڪنهن بيان جي محتاج ناهي. اهڙن مذاڪرن کي وقت بوقت منعقد ڪرڻ سان ماضيءَ کان به وڌيڪ ڪاميابي ۽ سوڀ جي دلچسپي ۽ امنگ برقرار رهي سگهي ٿي.

پير صاحب جهڙي سنجيده محقق ۽ باهمت سخنور ماڻهن جي اسان جي سماج ۾ گهڻي ئي ضرورت آهي، جيڪي پنهنجن جذبن ۽ پرخلوص خدمت سان اسان جي ادبي ۽ ثقافتي زندگي کي وڌيڪ اجاگر ڪندا اچن.

والسلام

سيد محب الله شاه

ڪمشنر سکر

١٠ - مارچ ١٩٨٣ع

عزيزي، سلامت هجو.

السلام عليڪم و رحمة الله برڪاته،

اوهان جو خط مؤرخه ٢٠ ڊسمبر ١٩٨٢ع پهتو آهي. بيحد مشغولي ۽ وقت جي ڪمي سببان هن وقت مقالو لکڻ مشڪل آهي. مرحوم پير حسام الدين جي ياد ۾ مقالو نه وڙائڻو

Gul Hayat Institute

هڻ گهرجيءَ. رڳو رسمي مقالي لکڻ سان اطمينان نہ ٿيندو. منهنجا ڪاغذات ۽ ڪتاب بہ حيدرآباد ۾ آهن، هتان مقالي لکڻ لاءِ سواد موجود ڪونهي. آءٌ سندس مرتب ڪيل "تڪملہ مقالات الشعراء" تي اضافن جي صورت ۾ اوهان کي مقالو لکي ڏيندس، تہ جيئن سندس ياد ۾ علمي خدمت جو حق ادا ٿئي. هن خاص نمبر ۾ نہ تہ پوءِ ٻئي ان کي شايع ڪندا.

مخلص

نبي بخش

انسٽيٽيوٽ آف اسلامڪ هسٽري،

ڪلچر اينڊ سيولائيزيشن

پوسٽ باڪس نمبر ۱۲۳۰، اسلام آباد.

۲۵-۲-۱۹۸۲ع

محترمي

السلام عليڪم!

"مهراڻ" جي "پير حسام الدين راشدي نمبر" جي اشاعت مبارڪ هجي. آءٌ ڪن مصروفيتن باعث مرحوم تي ڪجهہ لکي نہ سگهيو آهيان.

پير صاحب صحيح معنيٰ ۾ سنڌي ادب جي قابل قدر خدمت ڪئي آهي. سندس ڪيل علمي ۽ تحقيقي ڪاوشن سان سنڌي ادب هڪ نئين دؤر ۾ داخل ٿي ويو آهي. سندس سوانح ۽ ڪارناما سنڌ کي سدائين ياد رهندا

سنڌي ادب جي ميدان ۾ ۽ خاص ڪري سنڌي ادبي بورڊ ۾ اسان هڪ وڏي عرصي تائين گڏ رهياسين. بورڊ ۾ راشدي صاحب جيڪي خدمتون بجا آنديون، سي بورڊ لاءِ فخر جو باعث آهن.

مون کي اميد آهي تہ اوهان "مهراڻ" رسالي جو "راشدي نمبر" سندس شخصيت جي شايانِ شان شايع ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري سگهندا.

مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"

هالا نوان

۱۸-۳-۱۹۸۳ع

برادرم

توهان جو ۳۰- جنوري وارو رجسٽرڊ خط مقتدره قومي زبان معرفت پهتل آهي.

پير صاحب تي آءٌ مضمون ضرور لکان ها، اگر توهان جا پهريان خط ملي سگهن ها، ۽ اهو خط بہ اگر جنوريءَ جي پهرئين هفتي ۾ بہ ملي وڃي ها، تڏهن بہ ضرور ڪوشش

Gul Hayat Institute

ڪريان ها. ليڪن هن وقت هڪ ته صحت جي سبب بيوس آهيان ۽ ٻيو ته جيڪي سنها ٿلها ڪم سامهون آهن، انهن کي به نظرانداز ڪونه ڪري سگهجي. هڪ سبب اهو به آهي ته مان پير صاحب تي جيڪي ڪجهه لکڻ چاهيان ٿو، ان لاءِ هن وقت ماحول پڻ سازگار ناهي. رهيو پير صاحب جي سوانح ۽ علمي ادبي خدمتون، ته انهن موضوعن تي لکڻ وارا گهڻا آهن. يقين آهي ته حالتون سدائين اهڙيون ڪونه رهنديون، آزاديءَ سان لکڻ لاءِ بيشمار ۽ بهترين موقعا پيدا ٿيندا.

خاڪسار
ابو سلمان شاهجهانپوري
ڪراچي
١٥- فيبروري ١٩٨٣ع
(اردوءَ تان ترجمو)

محترمي

مون کي اهو ڄاڻي خوشي ٿيتي آهي، جو توهان مرحوم پير صاحب جي ياد ۾ 'مهراڻ' جو خاص نمبر شايع ڪري رهيا آهيو. مون کي مرحوم جي صحبت ۾ ويهڻ جا گهڻا موقعا ڪونه مليا، صرف چند دفعا ملاقاتون ٿيون. هڪ دفعو گرميءَ جي مُند ۾ رمضان جو مهينو هو. آءٌ مڪليءَ تي مقبرن جو معائنو ڪري رهيو هوس. ڪم ختم ڪرڻ کان پوءِ جڏهن پيرصاحب سان مليس ته پاڻ حيراني ظاهر ڪيائون ته اهڙي گرميءَ ۾، روزي هوندي به، ايترو ڪم ڪري رهيو آهيان. مون جواب ۾ عرض ڪيو ته روزو منهنجي فرض ۾ رڪاوٽ نه بڻجڻ گهرجي. مرحوم اهو ٻڌي بيحد خوش ٿيا. پير صاحب سان مرحوم ممتازحسن ۽ وحيد صاحب گڏ هئا. پير صاحب، وحيد صاحب کان سندس ڪنهن عزيزه متعلق معلومات گهُري. وحيد صاحب جواب ۾ چيو ته آها بلڪل ٺيڪ آهي ۽ هاڻي اردو سکي رهي آهي. پير صاحب برجسته فرمايو: "ڏسو، ليائي ڏني آهي، زبان نه!"

آءٌ ايترو ڄاڻان ٿو ته مرحوم نهايت ئي عميق ۽ دقيق مطالع جا مالڪ هئا ۽ مون کي اهڙو ڪو ٻيو صاحب، علم ملڪ ۾ نظر نٿو اچي. واقعي آهو يادگار زمانو هو. ان کان سواءِ مرحوم پنهنجي خلوص ۽ اخلاق جي سبب سمورن حلقن ۾ بيحد مقبول هو. الله ڪريم مرحوم کي جنت‌الفردوس ۾ بلند مقام عطا فرمائي، آمين.

نيازمند
محمد ولي‌الله خان
لاهور
١٩-٩-١٩٨٢ع
(اردوءَ تان ترجمو)

محترمي

السلام عليڪم:

اها نهايت خوشي پهچائيندڙ ڳالهه آهي، جو توهان سماهي مهراڻ جو راشدي نمبر ڪڍي رهيا آهيو. مرحوم سان منهنجا پراڻا واسطا هئا ۽ پاڻ هميشه مون تي بي پناهه شفقت فرمائيندا هئا. ۽ اهوئي سبب آهي جو سندن رحلت منهنجي لاءِ هڪ عالم ۽ بزرگ ۽ شفيق دوست جي دائمي جُدائي آهي!

مان ۳۰- آگسٽ ۱۹۸۲ع تي، هڪ سيمينار ۾ شرڪت لاءِ آمريڪا وڃي رهيو آهيان اتان سيپٽمبر جي آخري هفتي ۾ واپسي ٿيندي. في الحال سفر جي تيارين سبب پير صاحب تي ڪو جامع مضمون نه لکي سگهندس. اگر توهان وٽ وقت هوندو ته انشاءالله واپسيءَ تي حسب توفيق اهو فرض لاهڻ جي ڪوشش ڪندس.

توهان جو،

شريف المجاهد

ڊائريڪٽر

قائداعظم اڪيڊمي

ڪراچي

۲۵-۸-۱۹۸۲ع

(اردوءَ تان ترجمو)

محترمي

اوهان جو ياداشت نامو مورخه ۲۰- ڊسمبر ۱۹۸۲ع جو لکيل پهتو. يادگيريءَ لاءِ مهرباني. اوهان يقين رکندا ته مهراڻ جي پير حسام الدين راشدي نمبر لاءِ ڪجهه نه ڪجهه ضرور لکي موڪليو. پر اڃا تائين لکڻ شروع نه ڪيو اٿم. اهو اسان جو فرض آهي ته پير صاحب تي جيترو به لکي سگهجي، اوترو لکجي ۽ اوهان جا ياداشت ناما ايندا رهيا ته اوهان اسان کي اتساهه ڏيارڻ ۾ (Motivate) سڦل ويندا. اهڙيءَ طرح گذارش ڪندس ته جيئن اسان جي اڪثريت سُستي ڪري ٿي، ان ڪري اوهان کي ياداشت ناما، فون ۽ ذاتي ملاقاتيون ڪرڻيون پونديون، تڏهن وڃي اسان جا ليکڪ ۽ دانشور لکڻ تي ويهندا.

پير صاحب تي لکڻ جو واعدو ٿو ڪريان ۽ انشاءالله ايندڙ سال جي پهرين مهيني ختم ٿيڻ کان پهرين اوهان ڏي منهنجو مضمون پهچي ويندو. اوهان سمجهو ٿا ته ڪجهه وقت وٺڻ ڏيئي سگهندا ته بهتر ٿيندو ته تڪڙ ۾ لکڻ سهل گهڻيون ڳالهيون رهجي وڃڻ ٿيون.

اوهان جو گهڻ گهرو

ظفر حسن

۲۹-۱۲-۱۹۸۲ع

Gul Hayat Institute

اڪادمي ادبيات پاڪستان

بنگلو نمبر ٣٦، گلي نمبر ٤٨

ايف ٨/٤، اسلام آباد

اڪادمي ادبي انعامات ١٤٠٢ هجري

اڪادمي ادبيات پاڪستان ٣-آڪٽوبر ١٩٨١ع کان ١٨-آڪٽوبر ١٩٨٢ع (١٤٠٢ هجري) جي دوران انگريزي، اردو، سنڌي، بلوچي، پشتو، پنجابي ۽ سرائڪي ۾ شايع ٿيل ادبي تنقيد، تحقيق، ناول، افساني، انشائيه، طنز و مزاح ۽ شاعريءَ جي بهترين ڪتابن تي ادبي انعام ڏيندي.

اڪادمي پنهنجن ذريعن سان انهن ڪتابن متعلق، جيڪي ان دوران شايع ٿيا آهن، معلومات گڏ ڪري رهي آهي، تاهم اديبن، شاعرن، نقادن، محققن ۽ پڙهندڙن کي پڻ درخواست ڪجي ٿي ته اهي مٿين عرصي ۾ شايع ٿيل ڪتابن جا نالا ۽ ڇپائيندڙن يا وڪرو ڪندڙن جي ائڊريسن ڪان فوري طور تي اڪادمي کي ڄاڻ ڏين. ان طرح اڪاديءَ جي فهرست وڌيڪ معتبر ٿي سگهندي.

هي انعام طبعزاد ڪتابن لاءِ آهن. ترجما ۽ ايڊٽ ڪيل ڪتاب انعامن جي هن پروگرام ۾ شامل نه آهن.

Gul Hayat Institute

خالد اقبال ياسر

ڊپٽي ڊائريڪٽر/ايڊيٽر

١٩-جنوري ١٩٨٣ع

پي.آءِ.ڊي اسلام آباد: ٢٩/٣٦١٣

7. Tezkira-e-Riazul Aarfin by Aftab Rai

8. Mathnavi Zeeba Nigar by Razai Thatavi

S I N D H I:

9. Talpuran ji Tareekh

10. Risala-e-Pir Ali Gohar 'Asghar'

11. Rashdi Khandar aeen Sandun Ilmi aeen Adabi Khidmatoo

12. Sadaat-e-Poorani Hiravi

Gul Hayat Institute

36. Sadi Ali Raees (1972)
(Printed in Quarterly "Mehran")

37. Thatta jo Tarikhee Jughrafiyo (1973)
(Printed in Quarterly "Mehran")

38. Takira-e-Mashahir-e-Sind, Maulvi Wafai (1974)

39. Hoo Dothee Hoo Deenhan ( )

40. Goth Wannan Joon Galehiyoon
(a collection of articles on history, culture & literature printed in various magazines) (1981)

41. Mir Masoom Bakhri (1979)

ARTICLES ON HISTORY & LITERATURE:

Sindhi	300
Urdu	20
Persian	5

BOOKS (Under print & preparation)

PERSIAN:

- Tuhfatul Kiram by Qani Thatavi (Part II & III of Vol.III)
- Mathnavi Mihr-o-Mah by Atta Thatavi
- Naoras Bahar (Maketab Tarikhi)
- Inshah-e-Utared (Makatib Tarikhi) (Kalhora Period)
- Tarikh-e-Rasheedi by Mirza Haider Doughlat
- Ashaar-e-Farsi bar Katbahae Goristan-e-Makli

Gul Hayat Institute

VICE PRESIDENT OF:

Pakistan Iran Cultural Association, Karachi (1960-1969)

Institute of Central & West Asian Studies, Karachi. (since 1968)

PRESIDENT OF:

Pak-Soviet Friendship Association, Karachi ( )

CHAIRMAN OF:

Advisory Council, National Museum, Karachi (1974-1980)

Microfilming Committee for the National Archives of Pakistan. (1974-1979)

ASSOCIATION WITH UNIVERSITIES:

Member, Senate, Sind University, Hyderabad

Member, Academic Council, Sind University, Hyderabad. (1959-1963)

Member, Syndicate, Sind University, Hyderabad. (1963-1967)

Expert, Committee for Appointment of Readers Professors in Sind, Sind University, Hyderabad. (since 1963)

Member, Academic Council, University of Karachi. (1958-1972)

Expert, Board of Studies in Sindhi & Urdu University of Karachi, Karachi. (since 1963)

BOOKS PRINTED

(Written, Edited, Compiled)

Gul Hayat Institute

PERSIAN:

1. Mathnavi Chanesar Namah by Idraki Beglar (1956)

2. Maqalat-u-Shuara by Qani Thatavi (1957)

3. Mathnavi Mazhar-ul-Asrar by Shah Jehangir Hashmi. (1957)

4. Takmila-e-Maqalat-u-Shuara by Khalil Thatavi (1958)

5. Qasaid wa Mathnaviyat by Qani Thatavi (1961)

6. Mathnaviyat-e-Hasht Bahisht by Atta Thatavi (1963)

7. Tarikh Mazhar-e-Shah Jahani by Yusuf Meerak (1964)

8. Manshoor-ul-Wasiyat by Mian Noor Muhammad (1964)

9. Tarikh-e-Tarkhan Namah of Mir Muhammad Thatavi (1965)

10. Tazkira-e-Hadiqatul Auliya by Abdul Qadir Thatavi. (1967)

11. Tazkira-e-Shuara-e-Kashmir by Mirza Muhammad Aslah. (1967)

12. Tazkira-e-Shuara-e-Kashmir, Volume I (1967)

13. Tazkira-e-Shuara-e-Kashmir, Volume II (1967)

14. Tazkira-e-Shuara-e-Kashmir, Volume III (1967)

15. Halat-e-Faizi Fayazi (1967)

Gul Hayat Institute

16. Mohammad Sadik Meena (Quarterly PARS, Karachi) (1967)

17. Tazkira-e-Rozat-u-Salatean by Fakhri Hiravi (1968)

18. Tazkira-e-Jawahir-ul-Ajaib by Fakhri Hiravi (1968)

19. Divan Fakhri Hiravi (1968)

20. Divan Beram Khan (1968)

21. Tazkira-e-Shuara-e-Kashmir, Volume IV (1969)

22. Tuhfatul Kiram by Mir Ali Sher Qani Thatavi Vol III, Part-I. (1971)

23. Mathnavi Mihr-o-Mah by Jamali Dehlavi (1974)

24. Tazkira-e-Mashaikh-e-Siwistan (Printed in Quarterly MEHRAN, Hyderabad) (1974)

U R D U:

25. Maolana Muhib Ali Sindhi (1947)

26. Sindhi Adab 195[illegible]

27. Haft Maqalah (1968)

28. Dood-e-Chiragh-e-Mehfil (1968)

29. Mirza Ghazi Tarkhan aor Uski Bazm-e-Adab (1970)

S I N D H I:

30 Islami Kutubkhana (1930)

31. Mehran Joon Maojoon (1955)

Gul Hayat Institute

32. Tazkira-e-Ameer Khani (1961)

33. Makli Namah by Qani with 800 pages of Historical notes (1967)

34. Mak Bhina Rabel (1965)

35. Mirza Issa Khan Tarkhan (1967)

NAME: SYED HUSSAMUDDIN RASHDI

FATHER'S NAME: Pir Hamid Shah Rashdi

DATE OF BIRTH: September 20, 1911

DATE OF DEATH: April 1, 1982

PLACE OF BIRTH: Village Bahman, Railway Station Nasrat, Taluka Ratodero, District Larkana, Sind, Pakistan.

ACADEMIC QUALIFICATIONS: Privately studied English, Sindhi Urdu, Arabic & Persian languages.

RESIDENTIAL ADDRESS: Ali Raza House, 60, Al-Humra Society, Off Shaheed-e-Millat Road, KARACHI- 0816 (Pakistam)

Telephone: 438650

BRIEF BIOGRAPHICAL SKETCH

Completed studies in 1927; started journalistic career by joining Bi-Weekly newspaper SIND ZAMINDAR, Sukkur, as Editor in 1930. Widely travelled in Far Eastern, Middle Eastern and European countries; represented Pakistan at the One Thousandth Anniversary of Baghdad (Iraq) in 1962; attended Afro-Asian Linguists' Conference held in Moscow in 1964 as Leader of the Pakistan Delegation; was awarded SITARA-E-IMTIAZ (a Pakistani honour) for distinguished literary services and NISHAN-E-SAPAS (an Iranian honour) by the Government of Iran; was again awarded NISHAN-E-SAPAS, CLASS 1 (the highest Iranian literary honour) in 1966 for outstanding services in the field of Persian language and literature; attended International Congress of Iranologists held in Teheran (Iran) in 1967; visited Peoples' Republic of China in 1965 as member of the Pakistani Writers' delegation and again in November, 1974, as member of Pakistan's Friendship and Goodwill delegation; received Honorary Doctorate in Literature & Humanities from the University of Teheran in March, 1974; appointed member of International Committee for editing series of ACTA IRANICA in 1970.

Gul Hayat Institute

EDITOR/CO-EDITOR:

Monthly AL-MINAR (Literary magazine) Sukkur.	(1930)
Bi-Weekly SIND ZAMINDAR, Sukkur	(1930-1934)
Daily SITARA-E-SIND, Sukkur	(1934-1937)
Daily AL-WAHEED, Karachi	(1940-1942)
Daily QURBANI, Karachi	(1945-1946)
Quarterly MEHRAN (a Literary Magazine published by Sindhi Adabi Board), Karachi.	(1957-1958)
Quarterly URDU, Karachi (a publication of Anjuman Tarraqi-e-Urdu)	since 1967
Quarterly IRAN SHINASI, Teheran (a publication of the Government of Iran)	since 1969
quarterly PARS, Karachi	since 1965
Member, Advisory Board for monthly NAEEN ZINDAGI, a literary magazine, published by the Department of Films & Publications, Ministry of Information & Broadcasting, Government of Pakistan.	(1967-1970)
Member, Advisory Board, Journal of the Historical Society of Pakistan, Karachi.	(1968-)

FOUNDER MEMBER:

Anjuman Tarraqi-e-Urdu, Karachi	(since 1947)
Urdu College, Karachi	(1948-1970)
Urdu Trust, Karachi	(1950)
Institute of Central & West Asian Studies, University of Karachi, Karachi	(since 1968)
Idara-e-Yadgar-e-Ghalib	" 1968

MEMBER OF THE GOVERNING BODIES OF:

Sindhi Adabi Board, Hyderabad	(1950-1967 & 1974)
Iqbal Academy, Karachi	(1950-1968)
Urdu Development Board, Karachi	since 1958
Central Urdu Development Board, Lahore	since 1963

Gul Hayat Institute

Institute of Sindhology, University of Sind, Hyderabad. — since 1962

Research Society of Pakistan, University of the Punjab, Lahore. — (1963-1970)

Acquisition Committee, National Museum, Karachi. — (1958-1980)

Haji Abdullah Haroon College, Karachi — (1965-1972)

MEMBER OF:

Advisory Committee, Radio Pakistan, Karachi (1953-1960)

Historical Records & Archives Commission of Pakistan. — (1958-1970)

Cultural Sub-Committee, Pakistan National Committee for Co-operation with UNESCO (1962)

Advisory Committee, Television Corporation, Karachi. — (1967-1969)

Permanent Member of the Advisory Committee of the International Congress of Iranologists, Teheran. — (since 1967)

Managing Committee, Pakistan Historical Society. — (since 1967)

Advisory Committee, Liaquat Memorial Library, Karachi. — (since 1968)

Advisory Committee for the National Archives Library, Pakistan, Karachi. — (1968-1970)

Advisory Sub-Committee for Commissioner's Historical Records, Karachi. — (1968-1970)

Advisory Committee, Provincial Archives, West Pakistan. — (1969-1970)

Central Committee for Centennary Celebrations of Allama Iqbal — (1974-1977)

Central Committee for Seminar: SIND THROUGH CENTURIES, Karachi. — (1974)

Advisory Committee for the selection of Rare documents & books for the National Archives of Pakistan and its Library — (1974-)

Gul Hayat Institute

اميرخاني قبرستان مڪلي

مڪليءَ جي قبرستان ۾ اميرخاني سادات جو هي قبرستان تمام زبون حالت ۾ آهي، عمارتن جي ساخت ۽ بچيل آثارن مان معلوم ٿئي ٿو ته هن جو ماضي عاليشان داخلي ۽ شاندار هيو، هن وقت سواءِ چند قبرن جي ٻيون سڀ ڀڄي ڀري ويون آهن، مزارن جا ٿلها ۽ برج ڪري پيا آهن، قبرستان جون چوديواريون زياده تر زمين دوز ٿي چڪيون آهن، زمانن جي بيرحميءَ هٿان جيڪي بچيل آهن جو صحيح نقشو اکين اڳيان اچي ٿو. جهڙالي شهر ٺٽو مشهور ۾ ... جيئن ايراني پٿرا مونجهه ۽ پٿرا مشاهدي مستقل آهن، هن جا ڪم ڏيدار آهن. شاهجهان ۽ اڪبر جا چيني ۽ مقبرا ان موجود آهن، جو ۽ طرز نسبت مستقل آهن، معلومات الآثار جو مصنف ۽ ان جي محو خواب آهن، جي ٿي ته آهن بزرگن جي چوڌاري عمده غلاف، ڪلازمي ۽ روشني اصل ۾ جاهو نما نظاري اچ نه ڪو به عجب آهي، جو ڪيئي آهن جي قبرن کي هڪ نظر ڏسڻ سان اسان کي شاندار عظمت ماضي جي هڪ رفتار ٿي آهي، جڏهن ته ڪي وقت پهچڻ تي ... ڪي قبرون ۽ عمارتون موجود آهن، هي سياسي ۽ قبرستان جي سياحي ڪهاڻي به ٻڌائي ٿو يا نه؟

پير حسام الدين راشدي جا هٿ اکر

Gul Hayat Institute